image
not
available

image
not
available

KERKHISTORISCH ARCHIEF.

VERZAMELD

DOOR

N. C. KIST en W. MOLL,
HOOGLEERAREN TE LEIDEN EN AMSTERDAM.

DERDE DEEL.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN.
1862.

Gen. Nijhoff

INHOUD.

INHOUD.

DORDRECHT

ONDER KERKELIJK INTERDIKT,

VAN 1352—1356;

VOLGENS OORSPRONKELIJKE, MEEST ONUITGEGEVEN, BESCHEIDEN, MET EENIGE AANMERKINGEN OVER INTERDIKTEN IN HET ALGEMEEN, EN OVER HUNNE VROEGSTE TOEPASSING, VOORNAMELIJK IN NEDERLAND;

DOOR

G. H. M. DELPRAT.

Onder het verzamelen van bouwstoffen tot het nieuw uit te geven Hollandsch en Zeeuwsch Charterboek had ik onlangs het voorregt, om op het dorre, met vrij wat doornen en distelen bezaaide, veld, dat ter bearbeiding voorligt, eenige oorspronkelijke bescheiden op te sporen, die het onderwerp van eene aangename verpoozing opleverden, en mij eene meer algemeene kennisneming niet onwaardig toeschenen; gedenkstukken, die, terwijl zij het kerkelijke leven van onze voorouders uit het midden van de XIVe eeuw meer van nabij leeren kennen, daarbij in eenig verband staan met enkele veel besprokene verschijnselen van den dag. Als zoodanig bieden zij tevens gelegenheid aan, om, nopens sommige beginselen, instellingen of wetsbepalingen uit het alond, bij ons geheerscht hebbend, kanonieke regt, tot een meer bepaald begrip te geraken. De vereerende uitnoodiging van den uitgever van dit Archief heeft mij tot het daartoe vereischte onderzoek aangemoedigd. Door de welwillende hulp van mijnen geleerden vriend werd ik daarbij tot eene niet geringe verrijking van eigene aanteekeningen in staat gesteld.

De bedoelde bescheiden hebben betrekking tot het *interdikt* (banvloek, of liever kerkelijk dwangvonnis), waaronder een onzer oudste vaderlandsche steden omtrent 1352 gebukt ging. De straf, die Dordrecht toen trof, is tot dusver vrij onopgemerkt gebleven. Wèl heeft de verdienstelijke VAN DE WALL met zijne gewone naauwkeurigheid de daartoe betrekkelijke pauselijke bul laten afdrukken (*Handv. der stad Dordrecht*, bl. 247), maar zonder, naar het schijnt, op den oorsprong, de gevolgen en het gewigt der gebeurtenis bij-

zonder te letten. Veel later heeft de heer Schotel enkele der daartoe behoorende oude brieven (in *Keizerl., Stadhouderl. en Koninkl. bezoek in de O. L. Vrouwekerk te Dordrecht*, Amst. 1859, bl. 94—98) in het licht gegeven, zonder opgave evenwel van hun verband tot de geschiedenis zelve, en daarenboven naar gebrekkige of onvolledige afschriften, waaruit de eigenlijke toedragt der gebeurtenis bezwaarlijk kenbaar is. De vergelijking met de oorspronkelijke stukken, liggende in het gemeente-archief van Dordrecht, werd mij door het gemeente-bestuur met welwillendheid toegestaan, terwijl de medewerking van den kundigen gemeente-secretaris, Mr. P. van den Brandeler, mij daarbij tot eene zeer aangename en gewenschte hulp mogt strekken.

Gepast acht ik het, ter inleiding van de mede te deelen stukken, eenige herinneringen te laten voorafgaan over interdikten in het algemeen, alsmede over enkele bijzonderheden betrekkelijk hunne toepassing. Ik gevoelde mij daartoe te meer aangespoord, wijl het mij niet gebleken is, dat de geschiedenis der interdikten, met name van die, welke in Noord-nederland zijn uitgevaardigd vóór het midden der XIVe eeuw, zijnde het tijdperk, waartoe het Dordrechtsche interdikt behoort, immer is voorgesteld geworden.

Genoeg bekend is het, dat de invoering van zekere tucht over de leden der kerk reeds dagteekent van de vroegste tijden der christenheid [1]. Pligtmatig achtte men het, maatregelen te nemen tegen de van buiten dreigende besmetting des heidendoms, zoowel als tegen de verachting van 's Heilands geboden. In zijne uitspraken (Matth. XVIII: 15—18, vergel. met 2 Joann. vs. 10, 11) vond men zelfs reden, om de zondigenden, die openbare ergernis gaven, na eene tot drie malen nitgesprokene broederlijke vermaning, uit de gemeente te verwijderen. Maar niet minder bekend is het misbruik van magt, waartoe deze, in beginsel heilzame, ver-

1) W. Moll, *Geschiedenis van het kerkelijk leven der Christenen, gedurende de zes eerste eeuwen*, Dl. I, bl. 303, vv.

ordening bij toenemende uitbreiding der gemeenten allengs verviel: een misbruik, dat eindelijk verlammende kracht op de strafbepaling zelve oefende, en hare toepassing in vervolg van tijd magteloos, zoo niet onmogelijk, deed worden. Reeds van de V^e^ tot de XIe eeuw hadden de kerkelijke straffen haar rein kerkelijk karakter verloren. Meer en meer werden zij bedreigd en uitgesproken tegen misdrijven buiten het eigenlijk zedelijk leven, maar waarin de burgerlijke zamenleving, de staat, of het belang van wereldlijke overheid betrokken was. Zwaarder woog de straf, toen de gevallen, waarin het geoorloofd of pligtmatig geoordeeld werd excommunicatie op te leggen, gestadige uitbreiding, en de voorzorgen tegen onregtmatige toepassing, de verdedigingsmiddelen der aangeklaagden, toenemende beperking ondergingen. Hierbij kwam, dat de nadeelen, of de straffende kracht der excommunicatie, zich veel verder uitstrekten dan tot uitsluiting van kerkgemeenschap, zoodat de kanonisten, om den ganschen omvang der straf, aan excommunicatie verbonden, aan te duiden, het bekende distichon hadden bijéén gebragt:

„Si pro delictis anathema quis efficiatur,
Os, orare, vale, communio, mensa negatur;"

dat is, volgens de uitlegging der kerkelijke wetgevers: den geëxcommuniceerde was het voorregt ontzegd om te *spreken* tot of met zijn naaste; *gemeenschap met God* te hebben, of tot eenige kerkelijke handeling te worden toegelaten; eenig teeken van *welwillendheid*, achting of vriendschap te ontvangen; met eenen niet-geëxcommuniceerde te *eten*, te drinken, te slapen of te wonen, en eenigerhande burgerlijke handeling of bedrijf, welke ook, te mogen verrigten, zoodra *onderling verkeer* daartoe noodig was [1].

Naauw verbonden met excommunicatie is het *interdikt*,

1) Dr. Bruno Schilling, *Der Kirchenbann nach canonischem Rechte* (Leipz. 1859) S. 167.

eene straf, wel vóór het ontstaan van het christendom niet geheel en al onbekend bij Romeinen en Galliërs, maar die in de christenkerk hare algeheele ontwikkeling eerst met de XIe eeuw verkreeg.

Men weet wat *interdictio aquae et ignis* bij de Romeinen beteekende. In de bloeijendste tijden der Republiek was het bezit van het burgerregt onvervreemdbaar. Men kon het den Romeinschen burger niet ontnemen, noch hem alzoo de straf van ballingschap opleggen. Alleen door hem den toegang tot de onontbeerlijkste levensbehoeften te ontzeggen, kon men hem dwingen, zich uit Rome te verwijderen. Deze straf, in zekeren zin ook het Joodsche strafregt [1] eigen, had veel overeenkomst met de uitbanning, volgens CAESAR, bij de Galliërs in zwang (*de Bello Gall.* VI. 13. § 6, 7): „Si quis aut privatus aut publicus eorum (Druidum) decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum habentur, in omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque iis petentibus jus redditur, neque honor ullus communicatur." Of onze Germaansche voorouders deze straf gekend hebben, blijft voor mij twijfelachtig. TACITUS spreekt er niet van, en het daartoe bijgebragte door J. GRIMM (*Deutsche Mythol.* II, S. 1177) biedt daarvan in allen gevalle slechts een zeer flaauw spoor aan, dat geheel op zich zelf staat en door geen ander gedenkstuk bevestigd wordt.

Onwaarschijnlijk blijft het niettemin, dat diezelfde Germaansche voorouders, zonder bekenden wederstand, de invoering van dergelijke straf gedoogd en zich daaraan zouden hebben onderworpen, bijaldien zij, voor de bekeerde bevolking volstrekt nieuw, haar bij de invoering van het christendom in een vroeger geheel onbekenden toestand had verplaatst.

---

1) J. H. Boehmer, *Dissertationes Juris ecclesiastic. antiqui* (Lips. 1711) p. 140 sqq.

Het interdikt der kerkelijke wetgeving stelt intusschen een zachteren vorm van *excommunicatio major et minor* voor. De geïnterdiceerde is verstoken van alle deelgenootschap aan de weldaden der kerk; bij hardnekkige volharding in het verzet tegen hare bevelen, kan het interdikt de excommunicatie ten gevolge hebben; doch het interdikt is slechts van *tijdelijke* werking. Het snijdt den schuldige niet af. De straf geldt eerder als maatregel van censuur, waarvan de werking dadelijk ophoudt, zoodra de geïnterdiceerde, schuld erkennende, of den schuldigen kerkvijand aanwijzende, tot gehoorzaamheid aan de kerk terugkeert. Het kerkregt onderscheidt daarbij in het interdikt drie soorten: het *interdictum locale*, of verbod, om in eene bepaalde plaats, of oord, openbare godsdienstoefening te houden, met vrijlating aan de inwoners, om die elders waar te nemen; *interdictum personale*, zekeren bepaald te noemen persoon alle deelgenootschap aan openbare godsdienstoefening ontzeggende, waar hij zich ook bevinden mag; en *interdictum mixtum*, door hetwelk het den inwoners van zeker kerkgebied, hoe uitgestrekt dit wezen mag, en van welken stand of jaren, leeken en geestelijken, alle godsdienstige handeling verboden wordt, zoowel in hunne woonplaats als elders (vgl. Schilling, t. a. p. S. 68) [1].

Al kan men Matthaei niet toegeven (*de Nobilit.* p. 385), dat het interdikt eene straf oplevert *gravior et magis atrox* dan excommunicatie, zoo mogen de gevolgen van zulk een interdikt voor het godsdienstig gestemd gemoed hoogst treurig genoemd worden. Om den omvang der straf te kennen, behoeft men slechts in te zien het aloude statuut, voor het eerst door Baronius en du Cange, later door onzen Kluit [2],

1) Thans, zegt de hoogleeraar F. Walter (*Lehrb. des Kirchenrechts*, § 191), zijn interdikten geheel buiten gebruik.

2) Baronius, *Annal.* a. 1034, § 10. Du Cange, *Glossar. m. aevi* (ed. Didot), ad voc. *Interdictum*, pag. 863. Kluit, *Historia crit. Com. Holl.* T. II, p. 373. Bingham vergist zich dus, als hij de eerste uitvaardiging van een interdikt aan paus Alexander III toeschrijft en die ten jare 1160 stelt (Zie *Orig. eccl.* T. VII, p. 159).

en nog onlangs door BRUNO SCHILLING in het geheugen geroepen (a. a. p. S. 73 ff.), waarbij de kerkvergadering van Limoges in 1031 de eigenlijke grondwet voor alle volgende interdikten heeft ingesteld. Bij genoemde kerkvergadering waren gemeenten aangeklaagd, die, gesterkt in haren wederstand door de wereldlijke overheid, de bevelen der geestelijkheid hardnekkig wederstreefden. Om haar tot onderwerping te noodzaken, liet de synode, op voorstel van een der leden, over het gansche kerkelijk gebied van Limoges het bevel uitgaan: „Niemand, uitgezonderd geestelijken, bedelende armen, vreemdelingen of kinderen onder de twee jaren, mag in het bisdom of daarbuiten worden begraven; in alle kerken de godsdienstoefening slechts in het geheim (*latenter*) gevierd, de doop alleen aan des begeerenden bediend worden. Op een gegeven teeken te 3 uren, dagelijks, zijn de inwoners verpligt, voorover op hun aangezigt ter aarde gebogen, gebeden uit te storten tot herstel van den kerkvrede. Niet dan in doodsgevaar wordt belijdenis van zonden en bediening van het viaticum toegelaten. De altaren van alle kerken moeten, even als op Goeden vrijdag, van alle bekleeding ontbloot en kruisen en kerksieraden worden weggenomen, ten teeken van den rouw en de smart, over allen uitgestort. Alleen bij missen, door den priester voor het heil zijner eigene ziel met geslotene deuren te honden, en alleen gedurende die plegtigheid, mag het altaar zijne bekleeding hernemen. Verboden blijft het, eenig huwelijk te sluiten, of iemand een kns te geven. Aan niemand in het gansche bisdom, geestelijke of leek, inwonende of tijdelijk voorbijtrekkende, is het geoorloofd vleeschspijs te gebruiken, of zelfs eenig ander voedsel te nuttigen, dan tijdens de Groote vasten toegestaan wordt. Niemand, hij zij geestelijke of leek, mag zijn hoofdhaar laten snijden of zijn baard scheren: — alles tot dat de weerspannige overheden en vorsten aan het heilig concilie gehoorzaamheid zullen hebben betoond."

Dus luidt woordelijk het kerkelijk bevel, dat bij de eerste uitvaardiging door den bisschop van Angoulème eene *nova*

observantia, en door Ivo, bisschop van Chartres, een *remedium insolitum* werd geheeten, doch dat desniettemin van dien tijd af in de hand der geestelijke overheid een gevreesd wapen heeft opgeleverd ter beteugeling van den overmoed der wereldlijken. Immers bij dit interdikt, even als bij al de volgende, sprak men tevens in de meest krachtige bewoordingen het banvonnis uit tegen elk, die zich tot ontduiking van de gestelde strafbepalingen zou mogen verstouten.

Naauwelijks ging er eene eeuw voorbij, of de stad Rome zelve moest de kracht van dit geweldig dwangmiddel ondervinden. Arnold van Brescia had de wettigheid van het bezit van aardsche goederen door geestelijken hevig en krachtig bestreden. Tot binnen de heilige stad had zijne leer grooten opgang gemaakt, zoodat men toen reeds de regtmatigheid van 's pausen wereldlijk gezag over Rome in twijfel trok! Zoo ver was men gekomen, dat men den Duitschen keizer Konrad III had aangezocht de waardigheid van Imperator over de wereldstad aan te nemen. Aan paus Innocentius II had men alle gehoorzaamheid in het wereldlijke opgezegd. Zijn opvolger Lucius II vond den dood bij eene vergeefs ondernomen bestorming van het Kapitool. Ook zijne opvolgers, Eugenius III en Anastasius, bleken onmagtig tegen den opstand. Toen bleef er voor den volgenden, Adriaan IV, geen ander middel over, om den invloed van den gevaarlijken Arnold te fnuiken, dan de uitvaardiging van een *interdictum locale* over de stad Rome, ten jare 1155. Alle openbare godsdienstoefening werd van Goeden vrijdag af tot op Hemelvaartsdag, en dus de viering van het Paaschfeest zelf, strengelijk verboden, tot zoo lang men er in mogt slagen, om den overmoedigen reformator uit de nabijheid des pausen te verwijderen. Wat wapengeweld niet had kunnen verkrijgen, bragt het interdikt te weeg. De harde straf brak den trotschen zin van de wederspannige Romeinen; zij lieten door een gezantschap om vergiffenis bij den paus smeeken. Men verbond zich bij een plegtigen eed tot uitbanning van Arnold. Hij verliet de stad, en ofschoon de

zuurdeesem van zijne strenge leer destijds niet uit de gemoederen week, zag de paus zich in staat den 24ⁿ Maart 1155 wederom het Lateraan te betrekken, en het interdikt was opgeheven [1].

Van toen af ziet men het gebruik van hetzelfde middel toenemen. De bedreiging daarvan bij elke kerkelijke wet wordt gewoonte. Te vergeefs hadden Petrus Damiani en anderen met hem hunne stem doen hooren tegen de verkeerdheid, om min gewigtige, soms zelfs onbeduidende, misgrijpen tegen kerkorde of geestelijk regt met banvloek te bestraffen, en alzoo de dwaalleer in de hand te werken, dat alle zonden gelijk zijn. Vooral wekt het Damiani's afkeuring, dat, volgens ingeslopen kanonieke afdwaling, geen regtsmiddel openstaat tegen onregtvaardig opgelegd anathema. Onbehoorlijk acht hij elke bedreiging van banvloek, wanneer geestelijken zich daarmede als van een wapen tegen hunne bestrijders bedienen [2].

En toch de klagt blijft vruchteloos. Interdikt en banvloek behouden hunne plaats in de wetgeving der kerk. Zij zijn der bevolking overal ten schrik. Zij bezitten zelfs hier en daar in de algemeene schatting het vermogen van eene vernielende natuurkracht!

Het bekoorlijke Gravelona nabij Lago Maggiore, bij welks vruchtbaren bodem de reiziger onder het afdalen van den Simplon nog heden zoo gaarne verwijlt, ziet, in het begin van de XIIIe eeuw, in weerwil van de onvermoeide pogingen des nijveren landmans, zijne velden verdorren, zijne bevolking dag aan dag wegkwijnen; en geen wonder, Gravelona ligt onder een interdikt! In 1213 verklaren de inwoners aan paus Innocentius III, dat daardoor hun ongelukkig land, ofschoon *solum habile et foecundum*, thans *nec in re-*

---

1) Baronius, *Ann.* ad a. 1255, § 2, en Herm. Reuter, *Geschichte Alexanders des Dritten* (Leipz. 1860), Bd. I, S. 5, alsmede von Räumer, *Gesch. der Hohenst.* Th. I, 329, II, 28 (Ausg. in 4°.).

2) Baronius heeft den merkwaardigen brief, daarover door Damiani tot den Roomschen kerkvoogd gerigt, ingelascht, *Annal.* ad a. 1065, § 24 et sq.

bus, nec in personis producéren wil. De kerkvoogd erkent de gegrondheid der klagt en heft het interdikt op; en dadelijk keeren landerijen en gezinnen tot vorige vruchtbaarheid terug [1].

Ook buiten de werking van bovenzinnelijke natuurkrachten kon het niet anders, of het leggen van een interdikt moest, strengelijk toegepast, overal ontvolking en algemeene verarming te weeg brengen. Alle volksvreugde verdween. De huwelijken waren verboden, de handel stond stil. Zelfs het onbegraven laten liggen van lijken moest een algemeenen ziektetoestand doen ontstaan. Het volksgeloof van dien tijd kon veronderstellen, dat de ligchamen van onder banvloek gestorvenen, aan geen bederf onderhevig, ten afschrik voor de nakomelingschap onveranderd bleven liggen. In de Nederlanden was echter de gewoonte niet onbekend en in de praktijk veiliger, om de overblijfselen van geëxcommuniceerden en geïnterdiceerden onder een hoop steenen bedolven te houden: men heette dat *imbloccare* [2]. Elders liet men ze boven den grond langs wegen en straten onverzorgd liggen. „Sepulturâ asini sepeliantur et in sterquilinium super faciem terrae sint, ut sint in exemplnm opprobrii et maledictionis praesentibus generationibus et futuris." Dus luidt het bevel, door eene kerkvergadering te Rheims uitgevaardigd [3].

Wel verre dns van in het interdikt de genezende kracht te eerbiedigen, die de kanonisten aan deze straf toekennen, als zij haar noemen *censura medicinalis*, was men vroeg op allerlei middelen bedacht, om haar te ontduiken of zich daarvan te ontslaan. Men hoort daarom in 1248 gewagen van ketters in Duitschland, nit den omtrek van de stad Halle,

1) Raynaldi *Contin. annal.* Baronii ad a. 1213. § 84.

2) Du Cange, in voce.

3) Ibid. p. 765. T. III. Een tijdgenoot verhaalt van een lijk in Noorwegen, dat, onbegraven, als bezwaard onder interdikt, 70 jaren lang onveranderd had bloot gelegen, en eindelijk door den aartsbisschop Adalbertus in de XI• eeuw met de kerk was verzoend, maar toen ook dadelijk in asch veranderde. *Magister* Adam, *Gesta Hammaburg. eccl.* L. II, c. 21 (Pertz, VII, 317).

haeretici mirabiles et miserabiles heeten zij, die niet alleen den paus en de geestelijkheid in het algemeen het regt van interdicéren betwistten, maar zich verstontten de steden en landen, onder dit dwangvonnis liggende, daarvan te ontslaan en de kerkdienst te herstellen, ondanks het wederstreven der kerkoversten [1].

Desniettemin bleef in den loop der XIIIe eeuw de bedoelde kerkstraf vrij algemeen in zwang. Gansch Frankrijk werd in 1300 door Innocentius III met algemeen interdikt bezocht [2]. Alleen de deelgenooten aan den kruistogt naar het Heilige Land bleven daarvan verschoond; zij mogten de mis bijwonen, kerkelijk worden begraven en de genademiddelen ontvangen. Hier, in dit uitgestrekt gebied bleek het echter onmogelijk, de censuur in al hare afschrikkende gedaante te handhaven. Hare kracht werd alom verlamd, wijl sommige, en daaronder magtige, bisschoppen weigerden haar af te kondigen. Van zulk verzet, ontstaan in den boezem der geestelijkheid zelve, treft men in dien tijd meer voorbeelden aan.

Over Bohemen brengt de bisschop van Praag in 1217 een algemeen interdikt uit, op grond, dat geestelijken wegens gepleegde misdrijven aan het oordeel van wereldlijke regters onderworpen en ter dood gevonnisd waren; de aartsbisschop van Mentz verklaart het interdikt van onwaarde. Streng wordt hij deswege berispt door paus Honorius, doch de opheffing houdt stand [3]. In 1252 sloeg de bisschop van Praag zijn koning in den ban met interdikt over het gansche land, zoo lang hij uit de gijzeling van dien monarch niet ontslagen was [4].

Dezelfde paus bevestigt in 1222 het interdikt, door den

---

1) Onder deze tegenstanders van 's pausen gezag behoorde Albertus Stadensis. Zie Raynald, l. c. a. 1248, § 15. Nog andere merkwaardige ketterijen van denzelfden, bij Pertz, *Mon. Germ.* T. XVIII, p. 371.

2) Raynald, a. 1300, § 9.

3) Id. an. 1217, § 43.

4) Hagecii *Chron.* cit. a Meerman, *Gesch. van kon. Willem*, III, 180.

aartsbisschop over Portugal wegens gekrenkte regten gelegd, met aankondiging aan koning ALFONSUS II, dat zoo de klagten des kerkoversten onbevredigd blijven, hij zijn land zal overgeven *exponendo regibus et principibus occupandam, ita quod cedat in jus perpetuum occupantium et fideles tuos a fidelitatis debito absolvendo* [1].

De stad Erfurt had in 1234 haren wettigen landsheer de hulp van wagens en paarden bij een krijgstogt geweigerd. Zij werd onder interdikt gebragt; alle kerkdienst stond stil van woensdag vóór Palmdag (12 April) tot 1 Augustus. Toen bezorgde de betaling van geldboete herstel van vrede [2].

Al de steden en dorpen in Hessen en Thuringen werden in 1251 aan een interdikt onderworpen door den aartsbisschop van Mentz, met oogmerk om hunnen opstand tegen onzen WILLEM II, Roomsch koning, te breken, en hulde te brengen aan zijne godsvrucht [3]. De koning toch had alle kerken van de stad Brunswijk vromelijk bezocht, *laneus ac nudis incedens pedibus*, onder het uitdeelen van rijke aalmoezen. Van de vroomheid des konings gewaagt MEERMAN (a. w. II, 60); van het interdikt niet. Zelf was echter de aartsbisschop onder een interdikt begrepen wegens wederregtelijke invordering van nieuwe land- en watertollen in 1253, en later daarvan ontslagen wegens de op handen zijnde krooning van den koning van Bohemen, tot welke de geestelijke medehulp des Mentzer kerkoversten onontbeerlijk was [4]. In 1273 vindt WERNER, aartsbisschop van Mentz, reden, om het land van Hessen, ook dat van Waldek, een streng interdikt op te leggen. Alleen aan kinderen en aan stervenden mogten de sacramenten worden bediend. Al de overige godsdienstige gunstbewijzen, ook begrafenissen, waren verboden, en tot overmaat van schande moest de afkondiging van het banvonnis elken zondag in

1) Raynald, l. c. 1222, § 40.
2) Gudeni *Codex Diplomat.* I, 621.
3) Gudeni l. c. I, 639.
4) Id. p. 535.

het openbaar worden herhaald [1]. In 1313 (16 Aug.) bedreigt dezelfde kerkvoogd de stad Fritzlar met interdikt, zoo men hem niet 1000 mark betaalt voor zijne voorgenomene reis naar Lombardijen, en de gehoorzaamheid niet opzegt aan Otto van Hessen [2].

Had het kerkelijk dwangbevel zijnen oorsprong in wanbetaling van opgelegde boeten of belastingen, dan zag men de straf soms jaren achteréén voortduren, uit gebrek aan zin of vermogen, om aan de voorwaarde van opheffing te voldoen. Zoo liggen Parma in 1279, Spiers in 1281, Florence in 1375 drie jaren achteréén onder het inderdikt [3]), Keulen, van 1291 af, zeven jaren, zeven maanden en negen dagen lang [4]), Ulm veertien jaren, ja Milaan, voor de derde maal daarmede getroffen, twee en twintig jaren, en Frankfort aan den Oder acht en twintig jaren van 1326, met dat gevolg, dat toen de kerkdienst weder op den vorigen voet werd hersteld, zij voor een geheel nieuw geslacht aanving, en alzoo door haar, voor de jongeren uit het volk vreemdsoortig vertoon, aanleiding gaf tot spot en gelach [5]. Soortgelijke wegkwijning van het godsdienstig gevoel zag men ook ontstaan in Denemarken, welk rijk na het midden van de XIIIe eeuw aan eene gedurige afwisseling van interdikten bloot lag, waaronder een, die zeventien jaren achteréén in volle werking bleef [6].

1) Gudeni I, 747.

2) Id. III, 91. In 1323 vindt de aartsbisschop Mattbias reden, om in het belang van het beleedigd godsdienstig gevoel der inwoners de toepassing van interdikten aan voegzamer regel te onderwerpen. Zie zijn bevel bij J. A. Würdtwein, *Diplom. dioc. Moguntina*, III. p. 397—398.

3) Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters*, IV, 132.

4) Gedurende al dien tijd was Keulen volstrekt verstoken geweest van openbare kerkdienst wegens den hardnekkigen twist der inwoners met hunnen aartsbisschop Sifried. Zijn opvolger Wichbold, een bejaard en vredelievend man, zegt de tijdgenoot, deed dadelijk de kerken weder open stellen. Zie *Chronicon Sponhem.* in *Oper.* Trithemii, p. 297.

5) Hüllmann, l. c. S. 133.

6) Münter, *Kirchengesch. von Dänemark u. Norw.* Th. II, S. 151, 522.

Van het opleggen van interdikt op plaatsen, in Noord-Nederland gelegen, is mij geen voorbeeld voorgekomen, vroeger dan in het jaar 1209, waarover nader; doch dat dit kerkelijk dwangmiddel vóór dien tijd gansch niet onbekend, veel meer in heerschend gebruik was, blijkt genoegzaam uit de statuten, door de Utrechtsche kerkvoogden in het begin der XIIIe eeuw [1] uitgevaardigd, waarin van interdikten dikwerf sprake is, en waarbij van de wijze van toepassing, zoowel als van de gevallen, die tot het opleggen daarvan aanleiding moeten geven, in het breede wordt gehandeld. Ik laat hier enkele dier bepalingen volgen.

De ordonnantiën door bisschop Dirk van de Are (1198—1212) uitgevaardigd, en later door een zijner opvolgers, Wilbrand (1228—1236) herhaald, houden bevel, dat, wanneer een kerkoverste, een kanunnik, een choorzanger, of ook een bloedverwant van een geestelijk persoon, wederregtelijk mogt worden gevangen gehouden in Holland of in Gelderland, hetzij door een der graven, of door welke hooge magt ook, dadelijk te Utrecht eene plegtige schorsing van kerkdienst gedurende 14 dagen zal worden afgekondigd, met oogmerk, om bij den graaf of bij anderen ingang te doen vinden voor de vermaning tot het loslaten van den gevangene, en tot het verleenen daarbij van behoorlijke schadevergoeding. Mogt de graaf of ander gezaghebber aan de aanmaning niet voldoen, dan wordt zijn land, voor zoo ver het onder het kerkgebied van Utrecht ligt, onder interdikt gelegd, en over den beleediger door het gansche bisdom de banvloek uitgesproken. Bij zware beleediging van een geestelijk persoon door een leek, zal de kerk stilstaan, tot dat de excommunicatie-straf over den kwaaddoener bij kerkelijk gewijsde zal zijn uitgesproken.

Met dezelfde interdikt-straf wordt de kerk bedreigd, tot

---

1) Men vindt die voor een deel bij van Mieris, *Charterb.*, ook bij Hartzheim, *Concilia Germ.* De eenige bron van laatstgenoemde is de bij ons bekende *Batavia Sacra* van van Heussen.

welke de leek behoort, die, zich aan geen banvloek storende, na vergeefs gedane aanmaning, geroofd kerkelijk goed in bezit blijft houden. Bij volharding wordt na zes weken het gansche land onder interdikt gelegd.

Gelijke straf zal de pachters van kerkelijke goederen treffen bij verzuim in de betaling van verschuldigde gelden, of bij eene poging om de behoorlijke verpachting van kerkelijke goederen te beletten.

Iemand, in gevaar of door doodsvreeze beangst in eene kerk vlugtende, zal daarin mogen verblijven, tot hem vrijgeleide wordt verleend. Wordt hij met geweld daaruit weggevoerd, dan volgt de banvloek over den kerkschender; terwijl, zoo de kerk zelve is ingenomen door geweldenaars, om onlusten te stoken of oorlog te voeren, en de bisschop verzuimen mogt of onmagtig zij, om hen te verdrijven, de kerk stil zal staan, tot dat behoorlijke voldoening zij geschied.

Wij zien eene halve eeuw later eene herleving van dezelfde herderlijke zorg voor de belangen der kerk, en daarbij eene lofwaardige reformatorische poging voor haar zedelijk welzijn in de ordonnantiën, waarin bisschop Jan II, uit het Lotharingsche geslacht van van Zyrik, de misdrijven of wanorden beschrijft, welke door het opleggen van interdikten beteugeld moeten worden. In vele bepalingen erkent men uitvloeiselen van den strijd, waarin de bisschoppelijke magt met de aristocratie of met den overmoed van vermogende naburen gewikkeld werd, toen de twist met de hierarchie, of met de keizerlijke overheersching in den vreemde was verminderd. Te vergeefs echter trachtte deze kerkoverste den verwarden staat van het Sticht te herstellen. Hij werd, na een achtjarig bestier (1288—1296), door de geestelijkheid van zijn bisdom schier gedwongen af te treden.

Als een niet onbelangrijk bevel in een dier statuten merke men de bepaling op, dat de door Innocentius IV uitgevaardigde wet over banvonnissen en interdikten, onder de kanonieke regtsregelen opgeteekend, alsmede die, waarvan het begin luidt: „Licet qui loquitur de avaritia archidiaconi" in de

moedertaal moet worden overgebragt, en den volke uitgelegd, om tot levensregel te dienen.

De opvolgers van JAN II, GUIDO VAN AVESNES en FREDERIK VAN ZYRIK, breiden uit, of bevestigen de strafbepalingen, met streng verbod onder anderen, om de lijken van hen, die onder interdikt zijn gestorven, in kerken of kerkhoven te begraven, of ook om met interdikt geslagene kerken of kerkhoven tot begraafplaatsen te gebruiken.

Vooral verzuimde JAN VAN ARKEL (1342—1364) niet, om door tot ons gekomen synodaal-brieven de leer der interdiktstraf nader toe te lichten en hare toepassing te regelen; zij verbieden echter aan de dekens haar ligtvaardig nit te spreken: een verbod, waarvoor reden moet bestaan hebben, en dat dus de veronderstelling wettigt van herhaald gebruik der straf, zoowel als van heerschend geworden overdrevene strengheid daarbij.

Wel zal de onrust der tijden de geregelde oefening van kerktucht hebben tegengewerkt, maar dat de interdikten in Nederland ten algemeenen schrik waren, kan men nog onder anderen opmaken nit de poging van de meestvermogende kloosters, zelfs van enkele kerken, om ten allen tijde van de werking dezer kerkstraf te worden vrij verklaard. Soortgelijke exemptiën waren ook elders ingevoerd. Het Heilige-Geest-gasthuis te Mentz mogt aan geen interdikt onderworpen worden, ten zij wanneer dit bij algemeenen maatregel werd opgelegd, en dan nog wel eerst na verkregene goedkenring van al de kerkgemeenten aldaar [1]. Toch waren dergelijke uitzonderingen van het gemeen regt niet dan tegen aanzienlijke geldelijke opofferingen verkrijgbaar. In allen gevalle golden zij voor hooge gunstbewijzen. Zoo vergunde INNOCENTIUS III bij eene bulle van 16 Junij 1216, hernieuwd 5 Junij 1246 door INNOCENTIUS IV, aan de kloosterlingen te Egmond vrijstelling van de voornaamste gevolgen van een algemeen interdikt. Mits de klokken niet luidende, mogten de monniken

1) Gudeni l. l. ad a. 1236. I, 539.

de mis in stilte vieren, en zelfs hunne overledene broeders met kerkelijke plegtigheid ter aarde bestellen [1]. Gelijk voorregt verkrijgt de abdij van Rijnsburg door eene bul van HONORIUS III van 26 April 1217 [2]. De vergunning van begrafenis komt er echter niet in voor. Beide kloosters waren tot eene jaarlijksche cijns van 4 schellingen Friesche munt aan den paus verpligt (bul van ALEXANDER III, 5 November 1178, bij VAN MIERIS, I, 118). Het Cistercienser klooster te Loosduinen ontving in 1250 (13 October) [3] van het hoofd der kerk een uitvoerigen gunstbrief, waarin, onder andere verleende voorregten, verklaard wordt, dat, indien bisschoppen of andere kerkoversten een vonnis van ban of interdikt tegen de kloosterlingen, of tegen hunne vasallen, uitspreken ter zake van onbetaalde tienden, ook tegen de weldoeners der abdij, of tegen hen, die de nonnen geholpen hadden op zulke dagen, als zij arbeidden en de anderen rustdag hielden, zulk vonnis voor haar geene de minste kracht zou bezitten. Van gelijken inhoud is nagenoeg de voorregtsbrief van denzelfden paus aan de Praemonstratenser abdij van Koningsveld bij Delft van den 11ⁿ October 1252 [4]. De abdij van Middelburg deelde mede in de gunstbewijzen van den opperkerkvoogd. Zij verkreeg 5 Febr. 1253 toezegging, dat geen gemagtigde van den Apostolischen stoel, van welken hoogen rang ook, immer de magt zou hebben, om banvonnis, schorsing van godsdienstoefening of interdikt tegen de abdij te mogen afkondigen, zonder daartoe een bijzonder bevel van den paus te hebben verkregen, welk *bevel* in geen geval langer dan 5 jaren waarde zou behouden [5]. Nog tegen het einde van dezelfde eeuw vinden wij ten gunste van graaf REINALD van Gelderland een voorregtsbrief (van 1 December 1291), waarbij paus NICOLAUS IV hem, zijne

1) Mieris, I, 230. Beter bij Kluit, *Hist. crit.* II, 373.
2) Kluit, l. c. 384.
3) Meerman, *Gesch. von Gr. Willem*, III, 237.
4) *Oudheden van Delfland*, 282.
5) *Oudheden van Zeeland*, I, 46.

gemalin en zijn gezin vergunt, om ook ten tijde van een algemeen interdikt de kerkdienst in zijne kapel met geslotene deuren, doch zonder klokgelui te doen verrigten [1], terwijl eindelijk, om de rei dezer exemptiën te sluiten, de naauwgezette JOHANNES VAN ZYRIK, als bisschop van Utrecht, aan de broeders en zusters van de Franciscaner orde de Penitentia verlof geeft, om de mis te hooren en de sacramenten te ontvangen uit handen van de Minderbroeders, ten tijde van een generaal interdikt, mits zelven niet onder den ban liggende [2]. Een zijner opvolgers, ARNOLD VAN HOORN, strekt het voorregt van vrijdom van interdikt niet slechts uit over den deken en het kapittel van St. Pankras te Leiden, maar over alle pastoors binnen dezelfde stad [3].

Het vroegste door de geschiedschrijvers opgeteekend interdikt over een Nederlandsch gewest, dat mij althans bekend is, vond plaats tijdens de twisten tusschen graaf WILLEM I van Holland en LODEWIJK, graaf van Loon (1207). Toen eerstgenoemde had geweigerd te voldoen aan de nadeelige overeenkomst, waarbij hij onder anderen aan van Loon het bezit van Holland met enkele Zeeuwsche eilanden had toegekend, magtigde paus INNOCENTIUS III den aartsbisschop van Trier, om den zoen of minnelijke schikking tot stand te brengen. WILLEM weigerde zich aan de uitspraak des kerkvoogds te onderwerpen. Daarop werd hij in den ban en zijn land onder interdikt gebragt. Hierop ontstond groote strijd. Van weêrszijden bestormde men het pauselijke hof met protesten, vertoogen en smeekschriften, waarin partijen hunne belangen op eene wijze voordroegen, die het doorzigt van HONORIUS III, opvolger van INNOCENTIUS, op te zware proef stelde, zoodat hij tot de openhartige bekentenis moest komen, van in zulke groote strijdigheid van beweerde regten de waarheid niet te kunnen onderscheiden. *Quia vero*, dus luiden zijne woorden (diploma a. 1217 bij KLUIT, *Hist. cr.*

1) Nijhoff, *Gedenkw. van Gelderl.*, I, 39.
2) 7 Dec. 1292, bij Driessen, *Monumenta Groning.* 571.
3) *Batavia S.* II, 370.

II, 1, 381) *in tanta juris contrarietate proponentium nobis de veritate non constat.* Honorius ontsloeg echter Willem van den banvloek; hij stelde de zaak tot nader onderzoek in handen van den abt en van de geestelijkheid van St. Laurens te Oostbroek, nabij Utrecht.

Krachtiger handhaaft paus Innocentius IV zijn gezag tegen Margaretha, gravinne van Vlaanderen. Wijl zij de investituur van haar land van koning Willem niet heeft verzocht, en alzoo het rijksbesluit, genomen te Frankfort (11 Julij 1252), heeft overtreden, verklaart hij haar bij eene bul van 4 Julij 1253 geëxcommuniceerd, en zoo zij in haren wederstand volhardt, wordt haar land met de Vier ambachten (met uitzondering van Zeeland) onder interdikt gebragt. Die toestand bleek voor haar, niet minder dan voor haar land, onhoudbaar, vooral toen de vloot, onder bevel van hare twee jongste zonen, bij Westkappel verslagen, en de bevelhebbers door de Hollanders waren gevangen genomen. Zij riep de tusschenkomst van den Franschen koning in, en wat nog meer vermogt, zij bragt een smeekschrift bij den paus in, die thans in het laatste jaar van zijn leven den 14n Maart 1254 de opheffing uitspraak van het interdikt, dat omtrent één jaar lang zwaar op het land gewogen had [1].

Slechts ter loops vinden wij berigt van een ban of interdikt, waaronder de bisschop van Luik omtrent 1248 den hertog van Brabant heeft gebragt, onder voorwendsel, dat hij zich de gemeene weiden in Brabant toeëigende, en de geestelijkheid de nieuwe tienden of novaliën onthield. Het schijnt, dat de vrede tusschen den kerkvoogd en den geïnterdiceerde door bemiddeling van graaf Floris V in 1256 hersteld werd [2].

Om de verdere geschiedenis der interdikten in ons vaderland voort te zetten, moeten wij tot een ander deel des

1) Kluit, *Hist. crit.* II, p. 642 sq. et 657, en het meer uitvoerig verhaal bij Warnkoenig, *Hist. de la Flandre*, I, p. 252 et suiv.

2) Van Heurn, *Hist. der stad en meijerije van 's Hertogenbosch*, I, 123.

lands overgaan, en wel naar Friesland, tusschen de Lauwers en de Eems. Hier vooral oefenden de volkstwisten bij het einde der XIII• eeuw een treurigen invloed. Na door overstroomingen en natuurrampen van allerlei aard geweldig te zijn geteisterd, begon de bevolking eindelijk, van 1262 af, eene gewenschte verademing te genieten, toen het overlijden van zekeren Gaiko, deken van Farmsum, en het opdragen van diens betrekking aan zijn bloedverwant, zijnde een knaap van naauwelijks 14 jaren, de gemeenten van het Oldambt in beweging bragt. Ongepast achtten zij het waarnemen van zulk eene aanzienlijke waardigheid door een kind; maar niet minder hief men luide klagten aan over ondragelijke boeten en opbrengsten, door den bisschop en den deken afgevorderd, daarbij over het zedeloos leven der geestelijken, gepaard met het vertrappen van aloude, aan het volk dierbaar geworden voorregten. De inwoners van het Oldambt geraakten met die van Reiderland en van andere bijgelegene, thans voor een deel door den Dollart verzwolgen, landstreken in opstand. Grove wanordelijkheden waren daarvan het gevolg. De bevelen van den bisschop van Munster, onder welks kerkgebied deze streken stonden, werden openlijk versmaad; de aanhangers van zijn gezag en van dat van den deken deerlijk vervolgd en uitgeplunderd, zoodat de kerkoverste eindelijk toevlugt moest nemen tot het uitvaardigen van een algemeen interdikt over het oproerige landschap [1]. Toch viel het moeijelijk de geestelijken over te halen, om daaraan gehoor te geven. Zelfs in Emisgo, Broekmerland en Reiderland weigerden zij volstrektelijk zich daarnaar te schikken. De oproerlingen gaven een geschrift uit, waarin zij onder anderen verklaarden, dat het verbod des bisschops goddeloos en onregtvaardig was, daar zij met het grootste regt de dekens hadden weggejaagd, als zijnde gehuwde lieden, bloedzuigers,

1) Menconis *Chronicon* (Matth. *Anal.* II) 183.

die de gemeente uitmergelden, onbekwame jonge knapen, hunne zonen, zonder toestemming van den paus tot het dekenschap lieten opklimmen, en zich aan grove ongebondenheid overgaven; zoodat de bisschop, die dit alles gedoogde, zelf eigenlijk de interdikt-straf verdiende. Dit vertoog baatte weinig. Niet zoo als elders poogde men hier tot een beroep op des pausen beslissing over te gaan. Het banvonnis bleef in kracht. Gansch Friesland geraakte in grooten nood. Onverbiddelijk handhaafde de bisschop het verbod, om met de, onder den kerkban liggende, bevolking eenige handelsgemeenschap te onderhouden. Reeds sedert zeven jaren had door geheel Friesland en Westfalen eene vernielende veepest gewoed. Door eenen hongersnood, die zich mede over Drenthe en de aangrenzende landen streng liet gevoelen, steeg de algemeene ellende ten top. Gelukkig nog dat enkele kloosters, zich aan het interdikt niet storende, de ellendigen hulp boden en uit hunnen overvloed eene ondersteuning verleenden, des te noodzakelijker, wijl door de verbodsmaatregelen van den bisschop de invoer van graan uit de Oostzee, en vooral de betaling daarvan in gereed geld, nagenoeg door de handelsstremming onmogelijk was geworden. De nood klom omtrent den herfst van 1272 op het hoogst: gansche gezinnen stierven van honger; melk en vleeschspijs waren door de voortdurende veepest onverkrijgbaar; velen verlieten den geboortegrond en een groot aantal leefde van brandnetels, distelen en ander onkruid. Bisschop Gerhard van Munster overleed (1272); zijn opvolger, Everhard van Diest, veroorloofde wel eenige verademing, maar het interdikt bleef in stand tot in 1276. Toen eindelijk werd een zoen getroffen, waarbij men den bisschop schadevergoeding beloofde voor de gewelddadigheden, tegen hem gepleegd, van hem kerkvrede verwierf, en toch eenige algemeene bepalingen vaststelde voor het geval, dat in later tijd banvloek, of interdikt, als strafmiddel over de verzoende landstreken, weder mogt worden aangewend. Toen ook werd besloten

op een en ander des pausen goedkeuring in te roepen [1].

Niet slechts tot instandhouding van kerkorde, of tot herstel van geschonden vrede, werden interdikten opgelegd; meermalen zien wij de kracht daarvan aangewend ter verzekering van geregelde voldoening aan geldverbindtenissen, jegens de geestelijke overheid aangegaan.

In lateren tijd (1325) treft men een gewijsde aan van den aartsbisschop van Mentz, waarbij hij het leggen van interdikt voor schulden of *res pecuniariae* afkeurt, en wel omdat men, naar des kerkvoogds meening, soortgelijke censuur begint te minachten, wegens de geldgierigheid, die er aan kleeft [2]. Een zijner voorgangers, de aartsbisschop GERHARD, had daarentegen in 1291 den ban uitgesproken tegen elk, die kennis dragende van het bestaan van oningevorderde kerkelijke renten, of andere geestelijke bezittingen, daarvan de aangift mogt verzuimen [3].

Graaf FLORIS V, b. v., verbindt zich tot betaling van 25 Utrechtsche ponden aan de abdis van Elten, op vrijwillige voorwaarde van excommunicatie, welke de bisschop ook veiligheidshalve reeds vooraf, als casu quo te dragen, den graaf oplegt [4]. Zoo leest men van een *interdictum personale*, gelegd op HENDRIK VAN DER LECK [5] (gehuwd met JUDITH VAN BORSSELEN), wegens wanbetaling van zekere rente, aan de geestelijkheid van het bisdom Utrecht verschuldigd. Uit kracht van het interdikt zou de dienst geschorst blijven in elke parochie, alwaar HENDRIK VAN DER LECK zich mogt ver-

1) De gewisselde akten en verdragen worden medegedeeld door Driessen, l. c. 433—441. De geschiedenis van den treurigen twist is uit de bronnen kenbaar bij Matthaei, *Anal.* I, 584, II. 183 en bij Ubbo Emm., *Rer. Frisic.* 168 en 173 sq.

2) Gaden, *Diplom.* III, 228.

3) *Id.* I, 858.

4) 13 Mei 1280, bij van Mieris, I, 406.

5) Over wien men zie van Leeuwen, *Bat. illustr.* p. 1009. Hij had in 1285 al zijn land, dat binnen en buiten Dordrecht en aan de Merwede lag, aan Floris, *zijn lieven Heer*, verkocht. Van de Wall, *Handv.* 75.

toonen; bij vertrek naar elders bleef daar de schorsing nog drie dagen voortduren [1]. Hij was een der edellieden, welke zich tot borgen hadden gesteld bij den zoen, gesloten tusschen FLORIS V en de heeren van Amstel en van Woerden [2]. De voorspraak van FLORIS ten gunste van zijn edelman bleef niet onverhoord. Hem werd den 10n April 1295 uitstel van schuldbetaling, en alzoo van het interdikt, verleend, van dien dag tot op Pinksteren (22 Mei). Men mag echter in twijfel trekken, of de schuld wel voldaan zij, daar twee jaren later de tusschenkomst des bisschops moest worden ingeroepen tot opheffing van het interdictum locale, waaronder het gebied van de heeren van Amstel en Woerden alsnog gebukt ging [3].

Van veel ernstiger aard was de aanleiding tot de interdiktstraf tegen de inwoners van Stellingwerf en Schoterwerf in Friesland, tot welker uitspraak bisschop GUY van Utrecht zich in 1311 verpligt meende. Men kent van hem kerkelijke bevelen, die van naauwgezetten godsdienstijver en van moedige handhaving der voorregten zijner kerk getuigen, maar die vermoedelijk den onwil van velen tegen hem uitlokten. Hij overleed in 1317, en wel, naar het oordeel van sommigen, door vergif. Reeds eenige jaren vroeger had men de mare van zijn overlijden voorbarig verspreid. Het valsch gerucht daarvan had de inwoners der genoemde landstreken dadelijk in opstand gebragt. Zij togen tegen het slot Vollenhoven, dat reeds vroeger door hen was belegerd geworden. Zij hernieuwden de vijandelijkheden. De kerk van Vollenhoven werd geplunderd, de landerijen verwoest, de armenbussen uit de kapellen opengebroken, en daaruit het geld geroofd, dat ten dienste van voorgenomen kruistogten naar het Heilige Land was ingezameld. Geen wonder, dat tegenover

1) Verklaring van den bisschop van Utrecht van 10 April 1295, bij van Mieris, I, 565.

2) Zie de acten van 27 October 1283 en 30 Maart 1287, bij van Mieris, I, 462, 467.

3) 9 October 1297; van Mieris, I, 591.

dergelijke geweldige rustverstoring de uiterste middelen werden aangewend. Eerst in 1309 bedreigd, werd een algemeen interdikt over vermelde landstreken, alsmede over gansch Oostergo, in 1310 uitgesproken, en zelfs met nog plegtiger herhaling in 1311 op nieuw afgekondigd, blijkens de daarvan nog voorhanden vonnissen en bisschoppelijke verklaringen [1].

Ons berigt van de interdikten, waarmede Noord-nederland vóór het midden der XIVe eeuw is bezwaard geweest, maakt geenszins aanspraak op volledigheid; zij is wel niet te bereiken, daar de banstraffen iets schandelijks voor het godsdienstig gevoel hadden, zoodat tijdgenooten ongaarne de herinnering daarvan wilden levendig houden, en de geschiedschrijvers zich daarom ook bij voorkeur tot het verhaal bepalen van kerkstraffen met staatkundige aangelegenheden in verband, of waarvan de uitvoering een duidelijken invloed op de ontwikkeling van landsgebeurtenissen had geoefend. Wat daar buiten lag, laten zij onopgemerkt, daaronder veel, wat wij thans tot de volledige kennis van het volksleven schier onontbeerlijk achten. Hierin zal men voor een deel reden kunnen vinden, waarom het kerkelijk onheil, dat de stad Dordrecht in de XIV[e] eeuw getroffen heeft, alleen kenbaar wordt uit schier verscholen bescheiden, in onvolledigen toestand, en die veel aanvulling van elders vereischen.

Vooraf iets over den toestand van Dordrecht in genoemd tijdvak.

In de XIV[e] eeuw was Dordrecht een belangrijk middelpunt van handel, zoowel voor gansch Zuid-holland, als voor al de daarmede in betrekking staande Nederlandsche gewesten. Hare welvaart dagteekent nog van veel vroegeren tijd. Een tot nu toe onbekend gebleven charter van graaf

---

1) Te vinden bij Matthaei, *Anonym. de reb. Ultrajectinis*, 107—109.

WILLEM I [1] (van Junij 1220) veronderstelt aldaar reeds eene vergevorderde ontwikkeling van het volksleven. De voorregtsbrief bepaalt den werkkring van schepenen, de wijze van benoeming, schrijft hun wetten voor, regelt de kosten van 's graven jaarlijksch verblijf, alsmede de hoegrootheid van het jaarlijksch geschenk, den graaf ter vergelding van vergunde vrijheden op te brengen. Naar onze hedendaagsche denkwijze zal de verleende vrijdom van tol voor wijn, wol en zout meer tot toenemenden bloei hebben verstrekt, dan het door WILLEM's opvolger, graaf FLORIS, toegestaan verlof tot opbouw van vestingwerken [2]; die voorzorg echter was onontbeerlijk voor de zekerheid van den handel te midden van de onrust der tijden. Rijkdom en bevolking namen toe. 's Graven tollijst [3] van 1287, zijne keur op makelaars en makelaardij, de verordening van den aartsbisschop van Keulen (Sept. 1293), regelende de vrije koopmanschap der Dordtenaren langs den Rijn, de vrijgeleide toegestaan aan hunne handelaars door graaf DIDERIK van Kleef (5 Sept. 1293), de vrije markt van haver, wijn en hout met stapelregt verleend in 1304 door WILLEM III, de voorregtsbrieven eindelijk van JAN van Brabant (1307), alsmede die van den koning van Engeland (1313) tot onbelemmerden handel ook in verafgelegene landen, leveren even zoo veel bewijzen of kenteekenen op van gevestigden volksvoorspoed. Niet weinig

1) Dit charter is bij het Rijks-archief bekend als vermeld in de *Inventaire des chartres non imprimées* van van Heurik, I, 41. Het aanwezen daarvan wordt verondersteld in den aanhef van den voorregtsbrief van graaf Willem van 28 Jan. 1252, bij van Mieris (*Charterb.* I, 179); doch de geleerde van de Wall (*Handv. van Dordr.* bl. 18) had dien brief onder de oude stads-bescheiden te vergeefs gezocht, zoodat hij aan het bestaan daarvan twijfelen moest. Geholpen door de welwillende tusschenkomst van den heer secretaris der gemeente Dordrecht, heeft het mij mogen gelukken, inzage te verkrijgen van de half verbrande fragmenten van gem. brief, en uit den ontcijferden inhoud het bovenstaande mede te deelen.

2) 6 Julij 1271; v. d. Wall, 42.

3) v. d. Wall. 76. De volgende voorregtsbrieven, in den tekst *vermeld*, staan alle afgedrukt bij denzelfden, bl. 83 vv.

werd de bloei der burgerij in het oog van tijdgenooten opgeluisterd door overvloed van kerkelijke instellingen. Reeds kon de stad in de XIIe eeuw bogen op tal van kapellen en op meer dan één ruim begiftigd kerkgebouw, aan een van welke een vermogend kapittel van kanunniken was verbonden. Ook de meeste kloosterorden hadden hier hare vertegenwoordigers, en de burgerij stond in het algemeen gunstig bekend wegens vromen zin.

Men wane dien toestand toch niet als benijdenswaardig voor onze dagen! Genoeg bewijzen zijn voorhanden van gestadige rustverstoring door zwervend krijgsvolk, landloopers of boosdoeners, die de burgerij op het onverwachtst met plundering- en doodslag bedreigden. Als zoodanig mogen gelden de herhaalde grafelijke wetsbepalingen (1323, 1324)[1] omtrent het asylregt van kerken en kerkhoven, en de magt aan de burgerij verleend, om, na zekeren termijn, de roovers en moordenaars, welke hunne straf trachtten te ontvlugten, door zich op heilige plaatsen te begeven, des noods met geweld daaruit te mogen verjagen. De vrijheid daarenboven door graaf Willem III (1 Aug. 1332) aan de regeerders van Dordrecht gegeven tot het dragen van knijven (lange messen), terwijl zulks aan alle andere inwoners, met uitzondering van de edelen, 's graven gezin en den schout, strengelijk was verboden, levert reden genoeg, om zich van de individuële vrijheid en veiligheid, in die dagen genoten, geen al te gunstig denkbeeld te maken, al mogt de maatschappelijke orde hier gunstig, misschien beter heeten dan elders. Volgens het berigt, ingekomen bij paus Innocentius IV (blijkens later te vermelden bul), beliep de christenbevolking van Dordrecht, omstreeks 1355, een getal van tien duizend zielen.

Op eens ziet men dien voorspoed tanen. Het midden der XIVe eeuw teekent den aanvang van de meest langdurige tweespalt, die immer onze landen heeft geteisterd: de Hoek-

---

1) Bij v. d. Wall, 155, 158.

sche en de Kabeljaauwsche twisten ontbranden. Ruimschoots vindt Dordrecht zich daarin betrokken. Hoe kon dit anders? Van graaf Willem hadden de inwoners een tal van belangrijke privilegiën verworven. Dikwerf werd de stad vereerd met zijne persoonlijke tegenwoordigheid, en daardoor tot gehechtheid aan den vorst uitgelokt. Men leest van hem een brief (21 Julij 1340), waarbij hij dank betuigt voor een aanzienlijk geschenk in geld, hem gegeven „bi gracien ende voor geen recht"[1]. De meerderheid der inwoners, daaronder de regering, helde over tot zijne partij, vertegenwoordigd door de Kabeljaauwschen. Toen de edelen en steden van Holland weigerden mede te werken tot bekrachtiging der voorwaarden, waarop Margaretha haren afstand der regering op Willem had gegrond, en die niet wilden bezegelen, zoo lang Margaretha niet mondeling en in hunne tegenwoordigheid daarin had toegestemd, was Dordrecht de eenige stad, die Willem als graaf ontving. Rotterdam, Schiedam en Delft volgden Dordrecht, hoewel ongaarne en alleen omdat deze stad was voorgegaan. Nog stond zij aan het hoofd van de elf Hollandsche steden, die op 26 Sept. 1351 zich onderling verbonden tot handhaving van Willem's gezag[2]. Die trouw was echter niet onverdeeld. Enkelen uit den voornaamsten stand begunstigden de Hoeksche partij; en terwijl eenige leden der vroedschap trouw zwoeren aan Margaretha en aan haren zoon Lodewijk, had de gravin met smart moeten aanzien, dat enkele van hare vrienden deels gevangen genomen, deels door het gemeen gedood werden[3].

Ik voeg deze herinneringen bijéén, wijl zij, mijns inziens, den sleutel geven tot verstand van de naaste aanleiding

---

1) Bij v. d. Wall, bl. 185.

2) Dit verbond draagt, niet zoo als bij van Mieris (*Chart*, II. 803) de dagteekening *'snamiddach nae St. Mauricius dage*, maar *'smaendachs* na St. Mauricius, alzoo den 26n Sept. 1351, zoo als mij uit het authentieke afschrift in het *Ms. privilegieboek van Schiedam*, in het gemeente-archief van genoemde stad, fol. X, is gebleken.

3) Van Mieris, 773.

der bloedtooneelen, omtrent 1352 aangerigt, en waarmede de bovenvermelde bescheiden ons thans zullen bekend maken.

Ik stel de aanleiding tot het interdikt als voorgevallen omtrent 1352. Deze tijdsbepaling strookt het meest met de opgave, voorkomende in des pausen bul van 2 Junij 1355. Zij staat tevens in verband met de verklaring van 27 Sept. 1352 [1], waarbij graaf Willem „onser liever ende getrouwer stede van Dordrecht, om menigen trouwen dienst, die si ons ende onsen vorders (voorouders) voertiits te menigher tijt ghedaen heeft ende ons nog dagheliix doet, ende onsen nacomelinghen doen mach, — gheloven, dat wise van alle saken, die si ghedaen hebben te scade jof te verliese op den ghenen, die onser openbare vyanden sijn ende ballinghe onser landen ende steden, of die sie noch doen, of namaels doen moghen, ghelijc ende alle ontheffen zullen ende ontheffen, ende daerof scadeloes vrij ende quyt houden, ende an ons trecken, ghelijc jof wijt selve ghedaen hadden, sonder eenighe kalengieringhe of van ons, of van onser heerlycheit te hebben, *sonder dat wi dies bannes, of der heyligher kercken toebehoort, of horen mach, quite willen wesen, nochtans willen wi hun te hulpe comen daer in daer wi mogten.*

Deze laatste reserve, welke men in vele andere gelijktijdige grafelijke beloften van schadeloosstelling niet aantreft, moet voorzeker doelen op een of ander onlangs voorgevallen vergrijp, onder bereik vallende van kerkelijk strafregt. Bij gemis van andere, meer stellige aanwijzing, versterkt zij ons vermoeden, dat het aangegeven jaartal het ware is.

Wenschelijk was het ten allen tijde voor Dordrecht allen geestelijken twist te vermijden, maar vooral nu, terwijl graaf Willem met zijn Kabeljaauwschgezinde vrienden, en dus ook met Dordrecht, den bisschop van Utrecht als een openbaren vijand moest aanmerken. Wel denkbaar was het, dat op kerkelijk terrein de stad van des graven voorspraak eerder schade dan hulp zou ondervin-

1) Bij van Mieris, II, 814.

den. En kerkelijk was ontegenzeggelijk het vergrijp strafbaar, waarvan de mede te deelen bescheiden ons berigt leveren.

Zekere Hendrik Scoutaten, een Hoekschgezinde, misschien wel vroeger de betrekking van schont bekleed hebbende, was uit de stad gebannen. Nog in 1348 komt hij onder de schepenen voor; maar, als tot de minderheid behoorende, welke zich tegen Willem had verklaard, was hij vermoedelijk van zijn ambt en burgerregt verlaten. Van dergelijke uitbanning of politieke nitzetting bestonden menigvuldige voorbeelden. Meer andere partijgenooten deelden in hetzelfde lot. Verheugen mogten de Kabeljaauwschen zich over de verdrijving van een gevaarlijk partijhoofd, en zich ongestoord overgeven aan verdere maatregelen ter bevestiging van Willem's gezag; maar in die onrustige tijden was geene volkapartij zeker van hare zegepraal. Is zij het wel immer? Hendrik Scoutaten vond althans middel, om in een onbewaakten nacht onverhoeds met zijne benden de stad te overvallen, en tot wraakneming over de hem aangedane beleediging de meest vermogende hoofden zijner tegenpartij verradelijk om het leven te brengen, met name Johannes Moelnaar, Hollandsch edelman, den bijzonderen vriend van graaf Willem [1], Johannes Reynbold, schont van Dordrecht, Ricard Gotschalk, schepen, met vele schildknapen en andere aanzienlijke inwoners. Hoe voorspoedig in het volbrengen van hun boos opzet, werd het den Hoekschen toch niet vergund ongestoord af te trekken. De Dordtenaars, van den eersten schrik bekomen, wapenen zich in allerijl, overweldigen op hunne beurt de Hoekschen, vervolgen de vlugtenden; en, zoo zij de geweldenaars òf uit de stad verdreven òf op straat hadden omgebragt, dan was de overwinning volkomen, en de goede naam der Kabeljaauwschgezinde stad onbezwalkt gebleven. Maar toen de aftogt voor de verslagenen onmogelijk is ge-

1) Mieris, *Charterb.* II, 778, 795. Zie ook Wagenaar, *Vaderl. hist.* III, 280.

worden, wanen Hendrik Scoutaten en drie van zijne bondgenooten zich in veiligheid, want zij hebben middel gevonden om de kerk te bereiken. Dáár en op het kerkhof achten zij zich ten minste voor een wijl tijds zeker van hun leven. Beide plaatsen waren naar de toenmalige begrippen volstrekt onschendbaar. Met opzigt tot de kerk te Dordrecht had graaf Willem III bepalingen gemaakt ten aanzien van misdadigers, die hunne toevlugt daarin mogten nemen. Zij hadden regt op bescherming. Hun werd geoorloofd, om eene veilige schuilplaats elders te bedingen, mits beroep op dat regt binnen zekere tijdsruimte [1].

De kerkelijke wetgeving in het Utrechtsch bisdom sprak die onschendbaarheid, gelijk wij hier boven zagen, krachtig uit. Zelfs de wereldlijke magt was gewoon haar te eerbiegen; dan, in hunne opgewonden stemming over de boosheid van den verraderlijken aanslag, toonen de verbolgen Dordtenaars zich doof voor het kerkelijk verbod. De strijd wordt voortgezet in de kerk en op het kerkhof. De uitslag is niet twijfelachtig: Hendrik Scoutaten en drie der zijnen worden aldaar zonder eerbied voor de heilige plaats onmeêdoogend ter dood gebragt. De schuld van grove heilig- of kerkschennis ligt alzoo op de stad. De gevolgen daarvan laten zich door geen vorsten-gunst afweren. Des graven hierboven medegedeelde verklaring veronderstelt reeds zijne volstrekte onmagt in dit opzigt. De bloedverwanten der verslagenen zijn dadelijk met hunne aanklagt gereed. De geestelijkheid ziet zich verpligt daaraan gehoor te leenen, en de Dordrechtsche gemeente ondergaat de onvermijdelijk geworden kerkstraf. Een algemeen interdikt rust op de stad, met al de daaraan verbonden booze gevolgen. Voorzeker, hoogst noodlottig was de straf voor eene gemeente vol leven en bedrijf, voor wie geen zwaardere ramp denkbaar was dan gemis van vrij genot van handelsvoorregten door het uitgesproken volstrekt verbod

1) Brieven van 7 Jan. 1323 en 10 Oct. 1324, bij van de Wall. Zie ook Balen, *Beschr. van Dordrecht*, bl. 498.

van verkeer met vreemden, en door de opgelegde stoornis van alle gemeenschap met elkander, om niet te spreken van de beangstigende zorg, ontstaande uit volslagen stilstand van alle kerkdienst, uit het werkeloos rondwaren van geestelijken, uit hun onvermogen tot godsdienstig onderwijs, uit de belemmering in het toedienen der genademiddelen, uit allerlei onheilspellende plegtigheden, bij de afkondiging van alle interdikt in gebruik, zoo als het rouwgewaad der kerken, het uitblusschen der lichten, het zwijgen der klokken enz. diep nederbuigende, zelfs schrik en ontzetting barende bijomstandigheden voor ieder vroom gemoed. Trouwens ik heb den moed niet, om met den geschiedschrijver von Raümer [1] den indruk, destijds door het opleggen van interdikt te weeg gebragt, tot de uitwerking te bepalen, welke het plotseling sluiten van koffijhuizen en societeiten, of het bloot afzeggen van publieke tooneelvertooningen, bals, of andere vermakelijkheden, bij ons zou veroorzaken.

Gewoonlijk stond intusschen de weg open tot verzoening met de kerk. De dioecesaan-statuten van Utrecht wezen de daartoe dienende boetmiddelen aan. Maar bij wien hadden de Dordrechtsche zondaars om kerkbevrediging te smeeken? Bij den verklaarden vijand van graaf Willem; bij den tegenstander der Kabeljaauwsche partij, den Utrechtschen bisschop, Jan van Arkel. Deze voor de overmagt des graven moetende bukken, had zich in 1345 aan een voor hem zeer onteerend verdrag onderworpen [2]. Verbitterd over den smaad, hem aangedaan, haakte hij naar wraakneming. Het kon niet anders of de stad, bekend als het hoofd der tegen hem vijandige partij, had niets van zijne toegevendheid te hopen. Dat hem de ontheiliging van het kerkhof, met den verlammenden invloed daarvan op de welvaart van het vijandige Dordrecht, geen onwelkome gebeurtenis

1) A. w., VI, 172 (Ausg. 4°.).

2) Mr. J. C. de Jonge, *Over de Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten*, 50.

opleverde, laat zich gereedelijk denken. Of de Dordtenaars wel ernstig en betamelijk genoeg hun aanzoek tot opheffing van het geslagen strafvonnis bij den Utrechtschen kerkvoogd hebben ingerigt, weten wij niet. Wel beweren zij later in hunne vertoogen aan den paus, van daaromtrent niets te hebben verzuimd, en zich van alle noodige geld- en boete-aanbiedingen te hebben gekweten. Hoe het ook zij, het interdikt bleef onveranderd op de stad drukken. Zij zag zich gedrongen, om elders dan te Utrecht naar strafverligting te zoeken. Men besloot alzoo zich de overgroote kosten en moeite, aan een beroep op des pausen oppermagtige beslissing verbonden, te getroosten.

Een nieuwe kerkvoogd was in 1352 aan het bewind. INNOCENTIUS VI was CLEMENS VI den 22ⁿ December van datzelfde jaar opgevolgd. De breve, waarmede hij de aanvaarding van zijn hoog kerkambt had aangekondigd [1], bevatte veel, dat tot bemoediging der regtgeloovigen dienen kon, inzonderheid door de daarin uitgesprokene strenge bestraffing van alle geldafpersing en baatzuchtige handelingen, allengs in kerkelijk beheer ingeslopen. Men mogt van den nieuwen kerkvoogd op gunstige beschikking voor de bedrukte Dordtenaars hopen, immers zoo men bij hem de Utrechtsche geestelijkheid met grond van onbillijke handeling kon betichten. En toch mogt het instellen van hooger beroep bij den paus voor een hagchelijk ondernemen gelden. De nieuw benoemde INNOCENTIUS VI had zich dadelijk gehaast een streng verbod te doen uitgaan tegen het afkoopen van straf na gepleegden moordaanslag, bloedstorting en daarmede verbonden kerkschending [2]. Daarbij stond de Utrechtsche bisschop gunstig bij het Roomsche hof aangeschreven: hij telde onder de voorname pauselijke ambtenaren magtige beschermers, en mogt op de bijzondere gunst der Duitsche keizers bogen. Evenwel een interdikt, bezwarend voor den gewonen burger, was het

1) Ap. Raynald. *Cont. annal.* Baronii, ann. 1352, § 28.
2) Raynald. ad ann. 1353, § 32.

evenzeer voor de geestelijkheid in de geïnterdiceerde plaats. De banstraf rukte deze uit den gewonen werkkring; zij ontnam haar de middelen tot eigen levensonderhoud. Tot hare medehulp neemt dus het Dordtsche stadsbestuur zijne toevlugt. Burgemeesters, schepenen en raden besluiten drie gevolmagtigden, zijnde twee klerken en een priester, af te vaardigen naar Avignon, den toenmaligen zetel van het pauselijk bewind. Dáár zullen zij trachten in hooger beroep te worden toegelaten van de interdiktstraf, die sedert meer dan twee jaren haar treurkleed over Dordrecht spreidt. Eene volmagt (nog in originali voorhanden) wordt op den 27^{n} Maart 1355, in tegenwoordigheid van eene „copiosa multitudo virorum proborum", daartoe met klokgelui bijeengeroepen, uitgebragt op meester Johannes de Zelandia, Petrus de Leeuwenberch en Henrik gezegd Prijs. Hun wordt in last gegeven, om de belangen der stad waar te nemen, inzonderheid tegen allen eisch tot excommunicatie, interdictie of verklaring van pollutie, onder belofte van schadeloosstelling, wat kosten enz. betreft, met magt van substitutie.

Aan de uitvaardiging van zulk eene volmagt waren niet weinig bezwaren verbonden geweest. Een rond jaar scheen noodig, om de zaak behoorlijk te overwegen en tot stand te brengen. Hagchelijk was het inderdaad eene poging te wagen tot aanklagt jegens eenen magtigen kerkvoogd. Er behoorde niet alleen veel kanonieke regtskennis, maar ook veel moed toe, om in verafgelegen gewesten in verzet te durven komen tegen eene in beginsel billijk uitgesprokene kerkbeschikking. Werd het aanzoek afgeslagen, dan verkreeg het interdikt den verzwarenden vorm van excommunicatie. Wat zoude alsdan het lot der afgevaardigden zelven worden? Mij is onder dagteekening van 6 April des vorigen jaars 1354 de minuut voorgekomen [1] van eene stedelijke belofte van schadeloosstelling voor de procuratie-houders, voor het geval dat zij aan vervolging of ander onheil mogten worden bloot-

1) Gemeente-archief Dordrecht.

gesteld. De akte daarvan is waarschijnlijk niet afzonderlijk uitgegeven, misschien wel omdat de regering inzag, dat eenige regelen schrifts hare vrienden in tijd van gevaar weinig baten zouden.

De procuratie-houders gaan op reis. De eerste, van wien men uit de plaats zijner bestemming berigt ontvangt, is PETER LEEUWENBERCH, door een schrijven van den 5^{n} Mei 1355. De briefschrijver is ons van elders bekend. In meer dan ééne bisschoppelijke akte uit het Sticht komt zijn naam voor met de aanduiding van zijn rang van Baccalaureus in canonibus, deken van het kapittel van St. Marie te Utrecht [1]. Mogelijk werd zijne naauwe betrekking tot de Utrechtsche kerkdignitarissen een hinderpaal in de behartiging der Dordrechtsche belangen, welke men hem had opgedragen. Immers behalve dien enkelen brief bemerken wij later niets van zijn deel in de onderhandeling. De man had daarenboven familiezorgen, waarmede hij zich ook in Avignon grootelijks bezwaard vond. De voornaamste inhoud van zijn verslag heeft tot onderwerp LEEUWENBERCH's vrees voor zekeren koffer, te Dordrecht bij een der burgemeesteren in bewaring gebleven, en daarbij voor erfenisgelden, welke hem betwist worden. Hij vergeet toch de aangelegenheid van het interdikt in geenen deele. Al is zijn verslag daarover vrij duister, men kan daaruit opmaken, dat een vermogend kerkoverste zich tot opheffing van het interdikt gezind had betoond, maar dat de bisschop van Utrecht door zijn invloed op den kardinaal van Bologna de uitvoering had weten te beletten van het voor Dordrecht gunstig gewijsde des Kamerijkschen kerkvoogds. Velen van de genoemde personen zijn ons van elders bekend.

De bisschop van Kamerijk is PETRUS ANDREAS, vroeger bisschop van Noyon en van Clermont, in 1347 tot den zetel van Kamerijk verheven, door paus URBANUS V tot onder-

1) Bij Hoynck van Papendrecht, *Analecta*, III, 1, 288, alsmede bij Matthaei, *Analecta*, V, 386, 390.

scheidene vredehandelingen gebruikt († 13 Sept. 1358). Hij stond in hooge achting wegens schranderheid en vredelievenden aard [1]. De kardinaal van Bologna daarentegen staat bij de Dordtenaars minder gunstig aangeschreven. Zoo het waar is, wat de afgevaardigde Hendrik Prijs in een volgenden brief meldt, dan heeft de kardinaal van Bologna niet minder dan *f* 2000 van den bisschop van Utrecht ontvangen, op voorwaarde van de Dordtenaars te zullen tegenwerken. Hij was een man van groot aanzien. In 1342 door Clemens VI tot kardinaal bevorderd, later tot legaat in Hongarije (1349), woonde hij in 1350 de synode van Padua bij, alwaar hij den voorslag deed tot gewigtige hervormingen in de kerktucht. In het noorden van Europa, zelfs in onze gewesten, kende men hem wegens zijne pogingen tot herstel des vredes tusschen den Engelschen en den Franschen koning (1352) [2].

Geheel zonder vrucht blijft de onderhandeling der Dordtsche afgevaardigden in den aanvang niet. Zij hebben eene akte weten te verkrijgen, houdende opheffing van de excommunicatiestraf, waarmede de moordenaars van Moelnaar en van zijne medgezellen zijn getroffen geweest. Kostbare akte, waarvan de prijs voor de geldmiddelen van de afgevaardigden te hoog is! Leeuwenberch heeft daartoe uit eigen beurs negen gulden moeten leenen. Een der reisgenooten vult het ontbrekende aan, en haast zich om met het verkregen dokument naar zijne vaderstad terug te snellen. Maar het interdikt verandert daarom niet van aard; de heiligschen-

1) Zijne levensbeschrijving en zijn grafschrift worden gelezen in *Gallia Christiana*, I, 242. Hij werd door Innocentius VI tot bemiddelaar gebruikt in de twisten, ontstaan tusschen graaf Lodewijk van Vlaanderen en Margaretha, gravin van Henegouwen, toen eerstgenoemde met interdiktstraf werd bedreigd. Raynald. *Ann.* a. 1353, § 15.

2) Oldoinus heeft hem in zijne uitvoerige lijst van kardinalen (*Athenaeum Romanum*, 4°, Perusiae 1674) niet vermeld. Van des kardinaals bijzondere werkzaamheid en hooge gunst bij de pausen leveren de *Annales* van Raynaldus de bewijzen. Vid. ad a. 1342, 1349, 1350. Hij overleed waarschijnlijk door vergif; ibid. an. 1373, § 24.

nis, gepleegd aan kerk en kerkhof, is nog niet verzoend. De ijverige parochiepaap, gelijk hij zich noemt, HENDRIK PRIJS, vertraagt niet in zijn pogen. Hij is vroeger dan de anderen, den 3^{n} Mei 1355, te Avignon aangeland met zijn knecht, na „op den weg vele zorgen en menigen zwaren arbeid te hebben geleden met groote kosten" [1]. Het vooruitzigt is donker, „overmits onze geestelijke vader in groote zorgen gezet is van oorlogen, die hem en den lande van Provence zijn toegekomen en alle dagen vermeerderen tegen zijn dank; — en den overmoed, dien zijne kardinalen onderling dragen door partijschappen." Intusschen is HENDRIK PRIJS in het pauselijk consistorie bij den H. Vader toegelaten geworden, met zijn advokaat, meester RICHARD den grooten (oudsten) uit Engeland, en met meester JOHAN VAN ZEELAND, daar niemand dan advokaten in tegenwoordigheid van zijne Heiligheid tot behandeling van zaken wordt toegelaten. Met spoedige afdoening van het proces mogen de Dordtenaars zich niet vleijen, zegt hij, want te dezen tijd wil de paus van geene geringe zaken hooren, noch daarin regt spreken, „ten ware van bisdommen."

In dit schrijven van 22 Mei dringt PRIJS bovenal op het toezenden van geld. De crediet-brieven van de Dordtsche regering bleken voor hnn doel ongeschikt. PRIJS zendt ze terug. Hij had er geen geld op kunnen leenen: daarom raadt hij zijne stadgenooten aan, om onbeschroomd gebruik te maken van de hulp „van die couarne [bij KILIAEN kauwersine, van *Caorsini*, Italiaansche wisselaars] of die Lombarde, die by u gheseten zijn, die zijn also goet, dat mi ghelt op haren brieve zonder eenich ghebrec ende also groten summe, als ghi mi sendet, van haren weghe leene, zonder eenich ghebrec, ende

1) Het jaar 1355 was een slecht reisjaar door geweldige overstroomingen, het gevolg van den zwaren winter. De Rijn was zeven weken lang dicht gevroren geweest. „Medio marte," zegt een tijdgenoot, „tanta aquarum inundatio, ut pontes et terras subverterent. (Theod. de Niem, *Chron.* in Eccard, *Scr.* I, p. 1506.

also groten summe als ghi an uwe zaken te Avenioen costighen wilt [1]."

Aanvankelijk had PRIJS ongelijk. Op den 8ⁿ Junij mag hij zijne committenten melden, dat de paus den bisschop van Utrecht laat vermanen, om „te vrienen [bevredigen] en te reconsilierne de kerke van Dordrecht," terwijl, wanneer hij dit wederregtelijk blijft weigeren, de bisschop van Kamerijk in last heeft om daarin zelf te voorzien. De bulle, waarbij die gunst wordt toegestaan, kan nog niet worden geëxpedieerd: „daar valt nu wat stoots in." Hij hoopt ze echter binnen kort magtig te worden, en alsdan het gewigtig stuk zelf over te brengen. Hij waarschuwt tegen mogelijk bedrog: „en wilt ghenen bode gheloven noch lonen, al brachtie bullen ofte andere letteren, tot dier tijt dat ic by u comen moghe. Ende comen u boden of bullen, die bullen neemt op ende den loon vertrect [stelt uit] tot mine comst altoos. Ende anders ne doet, noch gelooft boden of brieven." De voorbeelden van bedrog, door ondergeschoven pauselijke bullen veroorzaakt, waren voorheen en ten tijde van PRIJS niet zeldzaam [2].

Onze parochie-priester had de zaak goed ingezien. Wel had de paus eene bulle verleend in den zin, zooals hij verlangt en beschrijft: maar de expeditie blijft haperen. Op den 4_n Julij geeft PRIJS de zware kosten op, tot de verdere behandeling der zaak noodig; tot de voldoening daarvan is hij buiten magte. Hij zelf moge belangeloos hulp en raad verschaffen, met zijnen mede-afgevaardigde, Meester JOHAN VAN ZEELAND, is het anders. Deze heeft hem „boven rechte afgedrongen xxx oude scilden." VETTE, de broeder van H. PRIJS,

1) Welligt is Dordrecht onder de Hollandsche steden de eerste geweest, in welke zich de Lombarden hebben nedergezet. Een brief van 1295 maakt reeds gewag van de Lombarden van Dordrecht. Z. v. d. Wall, *Handv.* 180.

2) Zie de voorb. aangehaald bij Gieseler, *L. der Kirch. Gesch.* III, Cap. 3, § 67 en IV, Cap. 6, § 120.

heeft geld voorgeschoten, maar nog ontbreekt het noodige, en dermate groot is de geldverlegenheid van PRIJS, dat hij zich „zeer schamen moet van harte." Zijn beklag blijft evenwel onverhoord. Een latere brief herhaalt de beschrijving van het groote geldgebrek, waarin hij verkeert, en waarover hij de Dordtenaren reeds vier-werven had vermaand. Hij voorziet nog groote kosten en bezwaren. Hij had daar reden voor. Een onvoorzien incident belet de afgifte van de bulle. Het proces is ver van geëindigd. Onder dagteekening van den 12ⁿ Augustus wordt aan H. PRIJS en aan zijne medegelastigden (concorrei), welke nu blijken te zijn WILLEM DE LANDSKRONE [1], WIGER GERARDS en JOHANNES DE TYMPEL, door een aanzienlijk ambtenaar aan het pauselijk hof, den *audientiarius literarum contradictarum domini papae*, zijnde PETRUS MAJOR, *legum doctor, praecentor ecclesiae Valentiniensis, papae capellanus* [2], als gunst het teleurstellend bewijs afgegeven, dat de termijn van appel tegen een gewijsde, ten hunnen laste door den bisschop van Utrecht verkregen, nog niet verstreken is, en dat zij dus nog daartegen in regten mogen opkomen.

De pausselijke bul had wel een begin van uitvoering verkregen. De bisschop van Kamerijk geeft op den 15ⁿ Aug. 1355 kennis aan zijnen ambtsbroeder te Utrecht, dat het den paus behaagd heeft vergiffenis aan de Dordtenaars te schenken, en dat alzoo het interdikt behoort te worden gerelaxeerd; maar tenzelfden tijd voorziet de bisschop van Kamerijk, dat men te Utrecht onwillig zal blijven tot vrede-herstel met Dordrecht. En wijl hij zich persoonlijk met de verzoening niet kan bezig houden, „arduis nostris et nostrae ecclesiae arduis negotiis impeditus", verleent hij op denzelfden dag volmagt op LUDOLF, bisschop van Aboli (*Avila la villa de Bilches*, onder

1) In 1367 wordt hij als deken van het kapittel van Dordrecht opgegeven in *de Batavia Sacra*. Hij overleed in 1376 (of 1368, volgens Balen, bl. 84).

2) Bij du Cange in v. *audientiarius* treft men de beschrijving aan van de bemoeijingen, aan die betrekking verbonden.

het aartsbisdom van Compostella in oud Kastilië [1], thans in Nederland, om bij gebleken onwil van den bisschop van Utrecht tot opheffing van het interdikt over te gaan. Van de zijde der stad Dordrecht tracht men intusschen alle mogelijke regtsbelemmeringen uit den weg te ruimen. Al wederom roept de regering eene „copiosa multitudo virorum proborum" bij klokkengelui bijéén, om getuigen te wezen bij de volmagt, verstrekt op PEREGRINUS VAN INGHEN, klerk onder het bisdom van Utrecht, ten einde uit naam der Dordtsche bevolking al datgene te beloven, of te verrigten, wat tot opheffing van het interdikt vereischt of verlangd mogt worden. De volmagt is van 23 September 1355 en van hare goede uitwerking voert de verklaring bewijs, welke genoemde LUDOLF, bisschop van Aboli, den 29ⁿ September daaraanvolgenden binnen Dordrecht aflegt: dat hij uit naam van den paus de banstraf opheft en de geestelijkheid beveelt, om dadelijk weder tot viering van de openbare eeredienst over te gaan, en de heilige sacramenten aan des begeerenden te bedienen.

Is nu het netelig proces afgeloopen? Mogen de Dordtenaars zich voortaan in het ongestoord bezit van al hunne geestelijke voorregten hersteld achten, en alzoo de vrucht inoogsten van zoo vele geldelijke opofferingen, als tot de Avignonsche onderhandelingen hebben moeten dienen? Neen, nieuwe klagten zijn tegen hen te Avignon ingebragt. De vijandige invloed van den kardinaal van Bologna, gesterkt door de geldaanbiedingen van GERARD VAN VEEN, den zegelaar van den bisschop van Utrecht [2], wekt nieuwe onrust. HENDRIK PRIJS keert naar Dordrecht niet terug. Uit enkele uitdrukkingen rijst het vermoeden, dat men, in weerwil van het interdikt en tijdens hetzelve, zich te Dordrecht verstout heeft, van het kerkhof gebruik te maken en met kerkelijke

1) Volgens Fabricius, *Salut. lux Evang. Index geogr. Episcop.*

2) Gerard van Veen, een man van grooten invloed. Hij was vroeger proost te Arnhem, later zegelaar en thesaurier van den bisschop van Utrecht, ook zijn vikaris. *Batavia Sacra* I, p. 337. Heda, 253.

eer afgestorvenen aldaar ter aarde te bestellen. Dit is nieuwe kerkschennis. Ook voor deze moet boete worden gedaan. Wij lezen althans in een vrij duisteren brief van de Dordtsche regering van den 7ⁿ October 1355, dat de zaak nog hangende is. Zij draagt aan een ambtsbroeder van H. Prijs, aan heer Arend, den graauwen priester, den last op om desgelijks naar Avignon te reizen, en zich aldaar van de reden te vergewissen, waarom H. Prijs niet terugkeert, na de tot dusver verkregen bevrediging. Die bevrediging was immers genoegzaam. Op den 14ⁿ October 1355 geeft bisschop Ludolf de plegtige verzekering, dat Dordrecht aan al de eischen der kanonieke wet heeft voldaan, en dat hem zelven plenaria satisfactio is geschied.

De reis van den graauwen priester Arend draagt vruchten. Een nieuw kerkelijk opperhoofd wordt in de zaak gemengd. De kardinaal Aegidius (Albernotius Carillus) [1], bisschop van Sabina onder het Romeinsch kerkgebied, heeft in last de verzoening te voltooijen, voor zoover de in Dordrecht gepleegde gewelddaden buiten de kerk of loca sacra zijn geschied. Aegidius draagt de handeling over op Franciscus, bisschop van Florence (Franciscus de Altis, seu Aptis, door Innocentius VI tot kardinaal bevorderd), en van dezen ligt voor ons het bevel van 14 Nov. 1355 aan een der kerkgeestelijken van het kapittel van St. Marie te Utrecht, om de stadsbestuurders van Dordrecht, hunne advokaten, raadslieden en medepligtigen kerkelijke vergiffenis te doen schenken voor al hetgeen zij, tijdens het bekende oproer, boosaardig mogten hebben misdreven. En toch al die bevelen, volmagten en beloften voldoen niet aan het doel. Nieuwe schuld lag op de stad. De begrafenisovertredingen golden voor openbare miskenning van geestelijk gezag. Het is alsof daardoor de vroegere vergiffenis, op 's pausen gezag geschonken, geheel is komen te vervallen.

---

[1] Hij droeg de waardigheid van pauselijk legaat. Hij overl. 24 Aug. 1365. Oldoini *Athen. Roman.* p. 26. Over zijn krijgshaftigen geest zie Gieseler, *Lehrb. d. K. G.* III Abth. 2e Th. s. 90.

Nienwe verzoekschriften, herhaalde proceduren worden noodig. Zij hebben ten gevolge, dat de kardinaal-bisschop van Florence andermaal als zaakgelastigde van dien van Sabina optreedt. Groote blijdschap zal te Dordrecht de ontvangst hebben verwekt van twee bevelen van dien kerkvoogd: het eene nogmaals bestemd, om aan het interdikt ter zake van den manslag, op het kerkhof of in de kerk begaan, een goed einde te maken; het andere, om verzoening aan te brengen voor de daarop gevolgde minachting dier straf door ongeoorloofde kerkelijke ter aarde bestellingen. Men kan uit den inhond dezer laatste stukken, gedagteekend Avignon 28 Maart 1356, opmaken, dat men de bereidvaardigheid der Utrechtsche geestelijken, om uitvoering te geven aan de verzoeningsmaatregelen, ten eenemale bleef wantrouwen. In plaats van Stichtsche kerkambtenaren roept de bisschop van Florence de hnlp in van geestelijken nit een ander bisdom, met name die van den deken der kerk van Geertrnidenberg, onder het bisdom Luik. Hem wordt dezelfde last opgedragen, dien men den bisschop van Aboli had toevertrouwd. Wel is waar, tot behoorlijke boetedoening zoude het noodig zijn, dat de schuldigen voor den paus, of voor den bisschop verschenen, doch, wegens hnn overgroot aantal, ontslaat de kardinaal-bisschop van Florence hen van die verpligting, vertrouwende op elks boetvaardigen zin.

Te Dordrecht is men nu gerust, te Avignon in geenen deele! De procuratie-honder Johannes van Zeeland heeft tot zijn schrik inzage bekomen van een ontwerp pauselijk bevel, dat de gansche verzoening nietig verklaart. Uit de pauselijke regesten is het hem gelukt afschrift te bekomen van eene beschikking van 6 Januarij 1356, waarbij de H. Vader herroept de volmagt tot opheffing van interdikt, door hem den bisschop van Aboli opgedragen. Het is den opperkerkvoogd gebleken, zegt dit stuk, dat men hem met leugenachtige verhalen heeft om den tuin geleid, en dat de bisschop van Utrecht, wel degelijk in zijn goed regt zijnde, toen hij de Dordtenaren de opheffing van het interdikt wei-

gerde, gevolgelijk ter zake daarvan niet door den bisschop van Kamerijk had behooren vervangen te worden. De abt van St. Marie (?) te Utrecht ontvangt den last, voor de handhaving van het interdikt te waken, immers zoo de herroeping nog niet volgens de kanonieke regelen heeft plaats gehad en niet is uitgesproken.

Eerst op den 5ⁿ Mei 1356 is de Dordrechtsche gevolmagtigde JOHANNES VAN ZEELAND in staat gesteld, om die treurmare over te brieven. Of die advocatus curiae wel zeer naauwgezet is, en of hij niet bovenal door belangzuchtige beweegredenen voor de Dordtsche kerk geleid wordt, is ons reeds twijfelachtig geworden uit de berigten van HENDRIK PRIJS. Deze laatste is nu, tot groote teleurstelling voorzeker van zijne stadgenooten, te Avignon overleden; daarom vat JOHANNES VAN ZEELAND de taak op, waarvan PRIJS zich tot dus ver met onbezweken trouw had gekweten. Het verslag van den nieuwen zaakgelastigde is vrij dnister van inhoud, en niet zoo kort van stijl, als men uit zijn uitroep aan het einde: sapientibus pauca! zou verwachten. Hij raadt de Dordtenaars aan, om zich aan de belemmeringen, van de zijde van Utrecht in te brengen, niet te storen, en zoo de relaxatie van het interdikt kerkelijk is afgekondigd, alsdan, zonder op latere inspraak te letten, de kerkdienst op de gewone wijze te hervatten, de mis te vieren, en zich als vrije zonen der kerk te gedragen.

Middelerwijl vielen er in Holland gebeurtenissen voor, welke men te Avignon niet kon voorzien. De krijg, door den Utrechtschen bisschop tegen hertog WILLEM V gevoerd, nam in het voorjaar van 1356 eenen voor den kerkvoogd min gunstigen keer. Hij zag zich genoodzaakt tot een vredeverdrag, dat gesloten werd op den 30ⁿ Junij 1356. Een der voorwaarden hield in, dat hij zijn gewoon geestelijk regtsgebied in Holland, Zeeland en Friesland zou behouden, doch den ban, over dit en andere gewesten wegens den krijg uitgesproken, opheffen. Dit geschiedde. Daaruit vermoed ik, dat des pausen tusschenkomst thans voor deze zaak overbodig werd De

steden Dordrecht, Amsterdam, Ondewater, Gouda, Middelburg, Zierikzee en Woerden worden met name genoemd, als vrij verklaard van alle interdikten en excommunicatie-straffen. Intusschen, uit de gemeente-archieven van deze plaatsen is van het bestaan dier interdikten tot nog toe niets aan den dag gebragt: althans in geen dier steden kan men voor die rampspoedige tijden op kenteekenen wijzen van zoo vromen zin en van zoo volstandige gehechtheid aan de voorvaderlijke kerkregelen, als in de toenmalige stad Dordrecht. In dat opzigt stichten de medegedeelde bescheiden een vereerend gedenkteeken voor hare inwoners. Daarom vond ik reden, mij de moeite te getroosten, van uit verwarde, onvolledige, hier en daar vrij onleesbare bescheiden, zoo veel mogelijk, een eenigzins zamenhangend verhaal te stellen, waarvoor ik het toegevend oordeel van deskundigen durf inroepen.

BIJLAGEN.

De pauselijke bul van 2 Junij 1355, waarbij Innocentius VI den bisschop van Kamerijk magtigt, om, bij ontstentenis van den bisschop van Utrecht, de opheffing van het interdikt, dat op de stad Dordrecht lag, uit te spreken, komt onder deze Bijlagen niet voor, als reeds gedrukt in de *Handvesten van Dordrecht*, uitgegeven door Mr. P. H. van de Wall, bl. 247. Door vergelijking met het origineel, berustende in het Gemeente-archief (IJzeren kas, lade Q, n°. 5), heb ik mij van de naauwkeurigheid van dien afdruk mogen overtuigen. Eene hernieuwde uitgave kwam mij overtollig voor, te meer daar die bulle hoofdzakelijk herhaald wordt in het stuk, hier onder medegedeeld onder n°. XVII. Al deze stukken zijn door mij uit de oorspronkelijke afgeschreven, welke bewaard worden in boveng. archief, IJzeren kas, lade Q, n°. 1 en volg.

I.

Intimi cordis affectu, humili recommandatione semper! Domini mei reverendissimi! Scire dignentur vestrae dominationes, quod quaedam sunt acceptata, sive impetrata per cardinalem Boloniensem a domino papa, ad instantiam domini episcopi Trajectensis, super revocationem relaxationis ecclesiae vestrae, factae per dominum episcopum Cameracensem, quae quidem facta sive impetrata dominus Arnoldus, lator praesentium, vel sub copia ex registro papae sumpta, plenius portat quam vobis scribere possimus, et etiam alias literas vobis portat absolutionis illorum, si qui occiderint homines in ecclesia vestra Dordracena. Et istarum harum literarum omnes expensas fecit de sua propria pecunia, et pro firmo fideliter pro vobis laboravit. At ego dedi sibi viiij florenos ad

hujusmodi impetratorem literarum vestrarum et non amplius. Residuum fecit solum de suo. Praeterea, domini mei reverendi, adhuc supplico vobis, ut plus saepius supplicavi, et coram vobis seu coram consilio civitatis vestrae supplicavi una cum domino Gerardo de Noviomago, pro litera illa, quam reliquit pater meus Henricus de Lewenberch, bonae memoriae, quae inclusa est in cista quadam patris mei, qnae nunc stat in domo domini Rodolfi Boeydinissoen, burgimagistri, cujus tenorem scitis, quam vobis prius saepius rescripsi, nt ut oretenus coram vobis de consilio dixi; et praedictae literae tenor in effectu est talis, qnod avunculus meus, dominus Johannes de Lewenbergh, et domicella Elyzabeth, frater et soror patris mei Henrici de Lewenbergh praedicti, consenserunt omnibus donandis causa mortis, et in sua nltima voluntate sibi omnia qnae vellet, de filiis suis illegitimis & aliis amicis suis. Et super hujusmodi consensu scabini Trajectenses sigillis suis hujusmodi consensus literas munierunt. Et ita invenietis in praedicta litera continue. Quare rogo ut prins, quatenus mihi faciatis justitiam de litera praediota, et non alienetis mihi, sed, si placet, judicietis, quod litera non perveniat ad manus domini Johannis, avunculi mei, quia procul dubio ipse, si possit, rumperet, vel combnreret, ea si ad eum pervenit, et non potins ad eum, sed ad me, quia pro certo unicum obulum de bonis patris. Et in his facietis in justitiam, sicuti unice facietis extra jussione, cum ego suspicor vestro & procuratorum nomine. Et si feceritis, vohis justo manebo obligatns. Vos Altissimus conservet omnes sanos & incolumes percipi (?). Datum Avenioni, quinta die mensis Maji.

Rogo illum, qui legat, nt interpellat pro me ut totns Petrus de Lewenheroh procurator in curia [*sic*].

(Buiten op staat:) Venerabilihus et discretis dominis, dominis bnrgimagistris, scabinis ac nniversis consulibus castri sive oppidi Dordracen., dominis suis praedilectis.

II.

Omnibns praesentes has inspecturis Petrus Majoris, legum doctor, praecentor ecclesiae Valentin. [*ae* s. *ensis*], domini papae capellanns & ipsius sacri palatii causarum anditor ac audientiarius

literarum contradictarum ejusdem dom. papae, in absentia reverendi in Christo patris et dom. dom. Johannis episcopi Elnenensis [s. Elenensis, Perpignan et Roussillon, secund. J. A. Fabricius, *Lux Salut. Euang. Indice*] praefatae audientiae auditoris officium gerens, salutem in Domino. Noveritis quod in nostra praesentia personaliter constitutus dom. Henricus Prijs, procurator et procuratoris nomine, ut asserit, discretorum virorum *Hugonis Dunc*, *Jacobi de Tympel*, *Heynrici Johannis filii Yden*, *Tilmanni* dicti *Oem*, burgimagistrorum, — *Remboldi Zeebaers*, *Rudolphi Putoc*, *Baldewini Johannis*, *Abel Giselberti*, *Walteri de Tympel*, *Gherardi de Orsoyen*, *Gherardi van den Steenhuse*, *Walteri Johannis*, *Walter da Coc & Everdei Hugonis*, scabinorum et consulum opidi Dordraci, regimen et gubernationem dicti opidi obtinentium, nec non totius communitatis oppidanorum & inhabitatorum ejusdem opidi, et pro ipsis protestatus fuit, quod in causa cujusdam appellationis ex parte ipsorum dominorum suorum et pro ipsis ad sedem, ut decet, apostolicam interposuisset a nonnullis et quam pluribus gravaminibus, eis per rever. in Christo patrem et domin. dominum Johannem, episcopum Trajectinum, ejusque commissarium in spiritualibus, illatis, prout in quodam publico instrumento per Heynricum Dol, clericum Leodiens. dioc., publicum imperiali auctoritate notarium, in publicam formam redacto ejusque signo consueto signato, exinde constituto sub anno Dni. mill⁰. trecentesimo quinquagesimo quarto, indictionum septima, mense Junii, die vicesima tertia, vidimus contineri; sibi & dictis dominis suis tempora non erant, et quod eisdem in prosecutione appellationis praedictae nullum praejudicium in posterum generetur neque ad negligentiam imputetur. Cum idem Henricus procurator, procuratorio nomine quo supra, occasionem dictae appellationis, ut asseruit, persequendae et in Rom. curia praesentaverit coram nobis pactum, ut dixit, super ipsam appellationem, literas apostolicas et judicem seu judices impetrare ac dictam appellationem prosequi, nec non omnia et singularia facere cum effectu, quae hujus appellationis persequendae negotio necessaria fuerunt seu etiam oportuna; quam cito, ut asseruit, commode poterit et dictas literas apostolicas, quas super appellationem hujus se dixit velle et obtulit, impetrare, habere poterit, bullatas et expeditas a Curia memorata. In cujus protestationis & presentationis testimonium presentes literas fieri fecimus & audientiae contradictarum sigillo muniri. Dat. Avenioni

V Id. Maji, Pont. domini nostri Innocentii pp. VI, anno tertio. Anno vero Dom. millesimo trecentes. quinquagesimo qninto.

Henr. de Embrica.

(NB. „*Contradictarum audientia* est, nbi auditis partibus contradicentibus judicium pronuntiatur. De ea sunt literae Joh. Ostiensis episc. ad Univers. Colon. an. 1417." du Cange, voce *Contradictarum.*)

III.

Lieve gheminde vriende, wilt weten, dat ic des derden daghes van Meye lest verleden ghesont quam tAvenioen mit mine knecht. Ende in den weghe vele zorghen ende menighe zwaren arbeit hebbe gheleden met groten coste. Ende noch legghe t'Avenioen met enke profite tc doene met zwaren coste, overmits dat ons gheestelike vader in groten zorgghen gheset es van oorloghen, die hem in den landen van Provincien toecomen zijn, ende alle daghen meere teghen zinen danc, ende den overmoct, die zijn Cardinale onderlinge draghen metten partien, also dat hi nocht tijt van gheene zaken besccyt doen conde of die verhoren, daer yemande mede gheholpen si. Vort wet, dat ic vor hem gheweest hebbe in zine ghemene consistoric mit minen advocate, meester Richart den grote van Inghelandt, ende dan meester Janne van Zeelant, die onse zaken end noot souden ghetoent hebben, want niement toonen mach vor den paus, dan advocate. End hem die Paus te deze tijt voren bewarde, als dat hi van ghenen zaken vor hem ghetoent en woude hebben noch berechten, etten ware van bisdoemen. End van dien daghe hadde ic coste van tienen oude scilden. Ende ic wel rade, dat ghi des niet en laet ghine impetreert eene bedebrief van onser vrouwe der Gravinne van Hollant an den voirsz. meester Ricarde, sprekende so ghi vriendelicst verghen cont, dat hi in onser zaken vorderlic ende om haren wille ghehulpich si, want hi den hertogha van Lanccastre zeere mint, end zine zaken met al sinen besten vortset end dat hi mach port ovet (*sic:* over?) met dat Heer Gherart van den Vene tAvinioen gheweest heeft, des bisscops zeghelara van Utrecht. End hi den cardinael van Bolongen ghescenct heeft twee dhusent guldene, daer ic *vreso* vore hebbe, dat hi ons zeer hindren mach, want hi wel mitten

paus ghesien es. End wart dat ghijt raden wout, omdat onse heer die grave van Hollant des cardinaels voirz.maech es, dat ghi eenen brief wilt vercrighen van onsen heer den grave an den voirsz. cardinael, dat hi ons in onser zake niet en lette, maer vorderlic end hulpich ware. Voert weet, dat ic op die lettren, die ghi mi gavet, ne gheen ghelt met en gheenre lust verghen of gheleenen conde, die ic ghans ghave end onbeslec metten bode der jeghenwoordigher letteren weder zende. Ende want mijn ghelt zeer ghemindert is, end ghi wilt, dat ic in onse zaken vort arbeydende zi, so wilt nu ghelt zenden, die mede die Couarne of die Lombarde, die by u gheseten zijn, also goet hebben, dat men mi ghelt op har brieven, die ghi mi sendet van haren weghen, leene zonder eenich ghebrec in also groten summe als ghi an uwe zaken tAvenioen costighen wilt; end dat men daer niement echt ne vordert zonder ghelt. End wilt ooc weten, dat ic den cardinalen niet so wel en betrouwe, dat ic hem yet te voren der gheven, het en ware dat ic in onser zaken wat ghevordert zaghe. Ende hoe ghi in uwen apeelle [appèl, appellatie] verweret zijt, suldi wel vernemen an haren [heer] Inggher, minen ghesellе. Vort so weet, dat ic noch des besten emmer hopende ben van onse zaken, end ic altoos arbeyden sal na mijnre macht, end ic emmer sculdich ben te doen. End eest dat ic des besten verneme, dat sal ic u laten weten, so ic alre eersten mach. Ware ooc dat ghi yet meere beghare te doene in desen ofte in andere zaken, dat wilt mi laten weten, want ic altoos bereet ben te doene wat ic vermach. God beware u altoos. Ghegh. opten XXII dach van Meyemaent bi Heynric Prijs, uwen prochipape.

(Buiten op staat) Ane mine lieve ende gheminde vriende, borghermeister, scepen ende raet der stede van Dordrecht.

IV.

Lieve gheminde vriende, wilt weten dat io ghesont ben, dat ic zonderlinghe van u beghere, end dat ic onse zaken van den pollutien ende interdicte hebbe doen proponeren ende toghen vor onsen gheesteliken vader den paus, van welken betone ic behouden hebben, dat onse heer die paus bevolen heeft den viceeanselier die

te expediren end te bewisen, die daer af eene supplicatie ghetekent heeft, in manieren dat ment bevelt den bisscop van Camerike, dat hi den bisscop van Utrecht vermane te vriene end te reconsilierne de kerke van Dordrecht, end dat interdict also alst daer es. End waer dat zake, dat die bisscop van Utrecht dat niet doen ne woude, en hijt wederzeyde te doene met onrechte, so soude die bisscop van Camerike voirsz. bi hem zelven ofte bi eenen anderen, dien hy 't bevelen woude, die vornoemde kerke van Dordrecht vrien end reconsilieren. End die bulle hier af te verghen, daer valt nu wat stoots in end belette; waerom ic nu noch niet wel expedieren end haestighen mach te minen willen. Wes ic hope dat ic se cort, bi der hulpen Gods, borghen sal end bi u comen, of die zake overscriven, waerom het werde belet, end by wien. Ende waert dat ghi yet wout dat io vermochte, ghebiet te miwaert altoos, want io altoos ben bereyt tuwen dienste. Gheg. des manedaghes na Sinte Bonifaciusdach (8 Jnny 1355). God si met u end beware altoos.

Item so en wilt ne ghenen bode ghelove noch lone, al brachti bullen ofte andere letteren, tot dier tijt dat ic bi u comen moghe. End comen u boden of bullen, dic bullen neemt op end den loon vertrect tot mine comst altoos. Ende anders ne doet, noch geloft boden ofte brieven.

Bi Heynrike Prijs, uwen prochipape.

(Buiten op) Eersamighen luden, borghemeyst. scepn. end raet der stede van Dordrecht.

V.

Lieve gheminde vriende, wilt weten, dat ic uwe saken gebracht hebbe also varre als ic se brengen mach, na dat met mi staet, daer ic of gheven moeste meester Janne van Zelant xxx oude scilden, die hi mi ofghedrongen heeft, als ghi wel vernemen sult van goeden luden, papen ende clercken utc Hollant ende ute Zelant, diet wel ghesieu ende ghehoert hebben. Ende hi dede mi gheven meester Rikarde, den Inghelschen advocaet, v florinen, dat hi der supplicacien behelpen soude, ende in die gsse [voor: die grosse] xv florine. Nu market wel, waermede dat ic uwe orbare voerd

[verder] doen mach, want ghi wel weet, hoe vele gelds dat ghi mi gavet om uwen orbaren wille. Ende omme gebreck van gelde, dat ic hadde, so moeste mi here Vette, mijn broeder, my leenen xx oude scilden. Des bidde ic u, dat ghi ze hem geven wild, also vroe als ghi desen brief syed. Voerd weet, dat uwe saken noch wel also vele costen sullen, als si gecost hebben, sonder die xxx oude scilden, die mi meester Jan van Zelant boven rechte afghedrongen heeft, als in desen brief voerscreven staet; ja na sinen rechten loone ende na den taxe van Zelant den bove. Want na rechten taxe so en soude hi hebben maer v flor. Ende want mijn staet nu also es, dat ic niet en hebbe also vele, dat ic met yemant goeders borse legghen mach, des ic mi sere scame van harten, so bidde ic u oetmoedelike, dat ghi alle saken met trouwen ane wilt sien, ende mi te helpen comen met ghelde, so ghi eerst moghet, want ics noetlike te doene hebbe; jof laet mi weten eene corte antworde. Ghegeven tot Avenjoen, Sinte Martinusavont translatio in den zomer [4 Julij 1345].

Heinr. Prijs, procbipape in Dordrecht.

(Buiten op staat) Aen burgemeysteren, scepenen ende raed in Dordrecht.

VI.

Lieve gheminde vrienden, wilt weten, dat mi onmate wonder, dat ghi mi niet ontboden hebt, offte eenich ghelt gesont onse zaken mede te vriene [vereffenen]; want ic u te vierwerven hebbe laten weten mitten boden, die overcomen sijn. Ende ic u oversende die lettre, daer ic mi mede soude bereyen ende onse saken vercrighen, mit mine cracbten matighe. Waerom ic u bidde vriendelic, dat ghi mi ghelt send, want ic te groten coste ende sieren zoe also staen moet, dat ic genoech gevreest ben, ende onse saken niewers in bi belettet en werden, dan om ghebrec van ghelde, als u heer Peter Wolft, brenger dezer letteren, wel segghen sal, die met mi onse zaken belopen heeft ende wel met mi gearbeyt, daer hi noch ongheloent af es. End lieve vrienden en wilt niet traech wesen dit te versiene. Ende ist dat ghi eenighe zaken wilt, dat laet mi weten, want ic bereyt ben altoos tot uwen dienste. God si met u.

Bi heeren Heinric Prijs, uwen prochipape.

VII.

Omnibus praesentes litteras inspecturis Petrus Majoris, legum doctor, praecentor ecclesiae Valentiniensis, domini papae capellanus et ipsius sacri palatii causarum auditor ac audientiarius litterarum contradictarum ejusdem domini papae, in absentia reverendi in Christo patris & domini, dom. Johannis episcopi Elnensis, praefatae audientiae auditoris officium gerens, salutem in Domino. Noveritis quod in nostra praesentia personaliter constitutus dominus Henricus Prijs, curator quartae partis parochialis ecclesiae in Dordraco, Trajectensis dyoc., ac procurator et procuratoris nomine Wilhelmi de Lantscrone, Wigeri Gerardi, Johannis de Tympel, concorreorum suorum, pro se et pro curatorio nomine pro ipsis protestatus fuit, quod in causa cujusdam appellationis, ex parte ipsorum et pro ipsis communiter ad sedem, ut decet, apostolicam interpositae, a quibusdam citatione & monitione ipsis factum [sic] et nonnullis aliis gravaminibus, eis illatis per reverendum in Christo patrem et dominum dom. episcopum Trajectensem, prout in quodam publico instrumento per Peregrinum de Yngen, clericum Trajectens. dioc., publicum imperiali auctoritate notarium, in publicam formam redacto ejusque signo consueto signato exinde constituto sub anno domini millesimo trecentensimo quinquagesimo quinto mensis Maji die xv. plenius vidimus contineri, sibi et dominis dom. suis tempora non currant, et quod eisdem in prosecutione appellationis praedictae nullum praejudicium in posterum generetur neque ad negligentiam imputetur, cum idem Henricus Prijs ipse et procuratorio nomine quo supra occasione dictae appellationis, ut asseruit, persequendae se in Romana Curia praesentavit coram nobis, pactum, ut dixit, super ipsam appellationem, literas apostolicas et judicem, seu judices, impetrare ac dictam appellationem persequi, nec non omnia et singularia facere cum effectu, quae in hujus appellationis persequendae negotio necessaria fuerunt, seu etiam optima, quam cito, ut asseruit, commode poterit, et dictas literas apostolicas, quas super appellationem hujus se dixit velle et obtulit impetrare, habere poterit bullatas & expeditas a Curia memorata, sed quia propter vacationes de speciali mandato domini nostri papae indictas, non potest appellationem hujus persequi quo ad praesens, nec dictas literas apostolicas impetrare, cum literarum dicti domini papae audientia sit suspensa, fuit iterum prote-

status dictus Henricus nominibus quibus supra, quod sibi & dictis dominis suis in prosecutione appellationis praedictae nullum praejudicium in posterum generetur, neque ad negligentiam imputetur, cum per eum non stet, ut dixit, sed propter vacationes praedictas, quominus appellationem prosequatur praedictam, ac omnia & singula faciat et expediat cum effectu quem [sic] in hujus appellationis persequendae negotio requiritur. In quarum potestatem et praesentatorum testimonium praesentes literas fieri fecimus et audientiae contradictarum [literarum] sigillo muniri. Datum Avinioni II id. Augusti pontificatus dom. nostri domini Innocentii papae VI anno tertio, anno vero Domini millesimo trecentesimo quinquagesimo quinto.

(Sign.) Henr. de Embrica.

VIII.

Venerando patri in Domino, Ludolpho, Dei gratia episcopo Abolensi, Petrus, eadem gratia Cameracensis episcopus, ad infra scripta per sedem apostolicam specialiter deputatus, salutem in Domino, et mandatis apostolicis firmiter obedire! Litteras sanctissimi patris & domini nostri dom. Innocentii, summa Dei providentia papae VI, ejus verâ bullâ plumbeâ bullatas cum filo canapis impendenti, non viciatas, non abolitas, non corruptas, sed integras, sanas et omni vicio et suspicione carentes, nobis directas, pro parte communitatis & singularium personarum castri seu opidi Dordracensis, Trajectensis dioceseos, omni qua decuit reverentia recepisse noveritis in haec verba.

[Sequitur bulla Pontif.]

Cum ante nos praefatum dom. Johannem, Trajectensem episcopum, nunc praedictarum apostolicarum literarum continentia attente per nostras patentes literas duximus requirendum, quod ut praedictis universitate et singularibus personis facientibus quod offerunt, prout in eisdem his continentur, interdictum praedictum relaxet et ecclesiam eandem nunc in formam ecclesiae reconciliet, et nobis per ipsarum latorem suam responsionem intimat; nos cum nostris & nostrae ecclesiae arduis negotiis impediti, ulteriori executioni dicti negotii non possimus personaliter interesse, pater-

nitati vestrae, de qua plenam in Domino fiduciam obtinemus, tenore praesentium committimus et mandamus, quod vos, audita responsione domini episcopi Trajectensis, si, communicato jurisperitorum consilio, vobis appareat, quod idem episcopus praemissa facere indebite recuset, praedictis communitate et singularibus personis facientibus quod offerunt, omni effectu interdictum hujus modi relaxare & ecclesiam eandem reconciliare nunc in ecclesiae formam, dictarum apostolicarum literarum servato tenore, auctoritate nostra, imo venerandâ apostolicâ procuretis. Super quibus & omnibus aliis, in dictis apostolicis literis expressatis, vobis committimus tenore praesentium vices nostras, donec eas ad nos duxerimus revocandum. Datum Avinioni sub nostro sigillo, xv die mensis Augusti, anno domini mill°. ccc°. quinquagesimo quinto.

.... Panonus....

IX.

Reverendo in Christo fratri, domino Johanni, Dei gratiâ episcopo Trajectensi, Petrus eâdem gratiâ Cameracensis episcopus, ad infra scripta per sedem apostolicam specialiter deputatus, salutem in Domino, et mandatis apostolicis firmiter obedire. Litteras sanctissimi patris & domini nostri, domini Innocentii, summa Dei providentia PP. VI, ejus vera bulla plumbea bullatas cum filo canapi impendenti, non viciatas, non abolitas, non corruptas sed integras, sanas & omni vitio et suspicione carentes, nobis directas pro parte communitatis & singularium personarum castri seu oppidi Dordraceni, vestrae dioceseos, nos cum quâ decuit reverentiâ recepisse noveritis, in haec verba.

[Sequitur bulla Innocentii VI.]

Quarum igitur literarum auctoritate vos reverendum patrem, dominum Trajectensem episcopum supradictum, tenore praesentium attente requirimus, quod dum domini tui praedicti, communitas & singulares personae faciant quod offerunt super ipsarum literarum apostolicarum continentia & tenore, omni morosa dilatione postposita, interdictum hujusmodi relaxetis & ecclesiam eandem in formam ecclesiae reconcilietis: super praemissis vestram responsionem per vestras patentes literas tradendum latori praesentium intimantes, retenta vobis, si eam habere voluitis, copia earumdem,

taliter faciens quod ob vestri debitum non sit aliter providendum. Datum Avenioni sub nostro sigillo, xv die mensis Augusti, anno Domini m°. ccc°. quinquagesimo quinto.
n. Panonis.

X.

Omnibus praesentes visuris Ghiselbertus, filius domini Ghyselberti, Tielmann de Steenherghe, Gerardus de Orsoy, Walterus de Templo, Abel, filius Ghiselberti, Johannes Maddini, Tielmann dictus Canis, Fredericus de Ameronghe, Johannes dictus van der Helle, Florentius de Templo, Johannes Beyn, Heinric de Waes & Nycholaus Oem, filius Johannis Maleghys, scabini et consules opidi seu castri Dordraceni, Trajectensis dyoceseos, regimen et gubernationem ejusdem opidi seu castri obtinentes. In notitiam veritatis praedictae universitati vestrae cupimus fore notum, quod dilectum nobis Peregrinum de Inghen, clericum dictae Trajectensis dyoceseos, nostrum et opidi seu castri praedicti Dordraceni, nec non opidanorum seu habitatorum ejusdem, conjunctim seu divisim, verum & legitimum procuratorem, syndicum, actorem & negotiorum gestorem facimus, ordinamus & constituimus, dantes eidem procuratori nostro potestatem generalem & mandatum speciale pro nobis constituentibus ac nostro & totius communitatis praedicti opidi seu castri Dordraci nomine, petendi & obtinendi absolutionis simplicis & ad cautelam relaxationis beneficium et quibuscunque suspensionum, excommunicationis & interdictorum, juris vel hujusmodi sententiis latis seu ferendis & specialis interdicti relaxationem nec non reconciliationem ecclesiae parochyalis majoris Dordraci opidi seu castri praedicti, sanguine vel semine, seu alias quovismodo pollutae; juramentum de stando mandatis ecclesiae & quodcunque aliud juramentum licitum in animas nostrorum constituentium praestandi, ac de injuriis ecclesiae nec non de procuratoribus seu expensis, occasione reconciliationis hujusmodi faciendis, realiter satisfaciendi, et super his in animas nostrorum constituentium jurandi, et alia omnia et singula faciendi, exercendi, quae in praemissis aut alioquin praemissorum vel circa ea vel eorum aliquod necessaria fuerint vel oportuna, etiamsi mandatum exigant quantumcunque speciale; ratum et gratum

habentes et perpetuo habituri quidquid per dictum nostrorum procuratorem actum seu gestum sit vel fuerit: in praemissis et in aliis praemissorum caventes nihilominus nostrorum constituentium & communitatis seu universitatis totius opidi Dordraci memorati nomine, sub obligatione & ypoteca rerum nostrarum pro dicto nostro procuratore, judicatum salvi et judicio sisti, si necesse sit et petatur. In quorum omnium testimonium sigillum opidi nostri Dordraci, saepe dicti, ad causas praesentibus duximus apponendum. Actum in aula communi opidi Dordraci praedicti, praesente proborum virorum opidanorum ejusdem loci multitudine copiosa, ad pulsationem communis campanae dicti opidi, propter hoc tunc pulsatae, congregata. Datum anno mill°. ccc°. quinquagesimo quinto, in crastino beati Mauricii & sociorum ejus.

XI.

In nomine Domini amen! Nos frater Ludolphus, episcopus Abolensis, ad infra scripta per reverendum in Christo patrem & dominum, dominum Petrum, Cameracensis ecclesiae episcopum, a sede apostolica delegatum, specialiter deputatus, comitato nobis juris peritorum religiosorum ac discretorum consilio, et matura deliberatione praehabita, cognitis cognoscendis et servatis servandis, juxta traditam nobis formam interdictum in oppido Dordracensi, Trajectensis dyoc., hactenus observatum, ratione quorumdam statutorum provincialium et synodalium, auctoritate apostolica nobis in hac parte commissa, in his scriptis in nomine Domini relaxamus, eadem auctoritate concedentes & mandantes curatis & clero ac populo praefati opidi, ut resumant quantocius ecclesiastica sacramenta, officia & solemnia divinorum. Datum Dordrac. sub sigillo nostro, anno Domini mill°. trecentesimo quinquagesimo quinto, vicesima noña die mensis Septembris.

XII.

Scepenen ende raed der stadt van Dordt.

Haer Arent, lieve vrient, ghi weet hoe onse kerke bi Gods

genaden ende bi der hulpe van u ende ander vrienden is ghereconsilieerd, ende haer Heinric Prijs noch te Avinjoen leghet om alrande zaken. Waarom wi u bidden vriendelic, dat ghi met hr. Heinric Prijs spreken wilt, want wi verstaen dat ghi te Avinjoen wilt reisen, ende helpen te vorder ons met *narensoe* [narenste (?)] van dat wi daere voerden ende ondeden, om onse reden te geven, dat wi des absolutie crighen; voerd dactie handtdadighe, die die luden an der kercke end opt kerkhof ende in die choren sloeghen, dat si end dieghene die daeraan besmit mochten sijn, met rade ofte met dade, dattie emmer worden gheabsolveerd, ende dat onse zaken na desen processe alsoe daer beset worden, of hr. Henric thuus treckt, dat wi re mede bewaerd sijn. End wes arbeit dat ghi re toe doet dor onsen wille, dat sullen wi jeghen u verdienen ende alsoe vor oghen hebben, dats u billic genoeghen sal. End waer dat zake, dat hr. Henric Prijs thuiswaerd ghereyset ware, soe bewerft ons zelve dese absolutien. End doet hierin alsoe, dat wijs u moeten vriendelic bedancken. Datum feria qnarta post Remigii.

(De brief is van het jaer 1355, alzoo geschr. 7 October.)

(Buiten op staat) Haer Arent, den grauwen priester, onsen lieven vrient.

XIII.

Nos frater Ludolphus, Dei gratia episcopus Abolensis, recognoscimus in his scripturis, quod pro laboribus nostris factis, in causa... de curia Romana agendo in opido Dordracen. super negotio relaxationis interdicti et reconciliationis ecclesiae ejusdem, nobis a domino Cameracensi episcopo commisso, ut nobis plenarie satisfactum. Quare de hujusmodi satisfactione contentum curatos, universitatem et singulares personas ejusdem opidi quoscunque et quantos in his scriptis pronunciamus, iisdem super hoc grates et gratias referentes. Promittimus nihilominus ipsis bona fide, quod si super praemisso negotio nostris litteris indiguerunt contra episcop. Trajectensem vel quamcunque aliam personam, ipsis eas dabimus sine contradictione aliqua & difficultate qualiter mota procul nostrarum testimonio litterarum. Datum anno Dni m°. ccc°. quinquagesimo quinto, in festo beati Calixti martyris.

XIV.

Franciscus, Dei gratia episcopus Florentinus, discreto viro alteri curatorum majorum parochialis ecclesiae beatae Mariae Dordracensis, Trajectinae dioeceseos, salutem in Domino. Ex parte advocatorum, scabinorum, consulum, consiliariorum ac eorum officiariorum et servientium omniumque aliorum hominum utriusque sexus et eorum in hac parte complicum laycorum villae Dordracensis, dicti dyoceseos, nobis oblata petitio continebat, quod olim inter eos ex una parte et homines comitatum Hollandiae & Zelandiae, dicti dyoceseos, intra quorum limites est dicta Dordracensis villa situata, et quarum aliarum convicinarum sibi terrarum guerra, et sanctioribus lugentibus, ipsi seu aliqui ex iis ter contra hujusmodi suos adversarios in diversis conflictibus interfuerunt, in quibus ab utraque parte plura homicidia laycalia perpetrata, incendia, spolia et rapinae extra sacra loca commissa fuerunt, ad quae ipsi dederunt auxilium, consilium & favorem, super quibus fecerunt humiles supplicationes per sedem apostolicam de apostolico remedio misericordiae providere; hos igitur auctoritate domini episcopi, cujus primariae in absentia reverendi in Christo patris, domini Aegidii, miseratione divina ac Sci Clementis presbyteri cardinalis, majorum primariam curam gerimus, discretioni tuae committimus, quare si res est ita, ipsos advocatos, scabinos, consules, consiliarios et alios eorum complices supradictos, ab hujusmodi laycalium homicidiorum, incendiorum, spoliorum et rapinarum reatibus et peccatis suis aliis, quae tibi confitebuntur, — nisi talia fuerint propter quae merito sit sedes consulenda praedicta, absolvas hac vice et injungas inde eorum cuilibet, auctoritate praedicta, pro modo culpae poenitentiam, quam dictae animae ipsius saluti videris injungendam, restituens iisdem introitum ecclesiae vice nostra, proviso, ut si qualem per dicta incendia, spolia et rapinas ad satisfactionem tenentur, satisfacient competenter. Datum Avinioni xiiii Novembris, pontificatus domini Innocentii PP. VI anno tertio.

Per duodecim libr. Reg.

G. de Dompnis

XV.

Franciscus, Dei gratia episcopus Florentinus, discreto viro, decano ecclesiae Montis Sanctae Gertrudis, Leodiensis dioc., salutem in Domino. Ex parte hominum civitatis opidi Dordraceni, Trajectens. dioc., nobis oblata petitio continebat, quod olim ipsi in cimiterio ecclesiae ipsius opidi, ecclesiastico tunc suppositae interdicto, sepeliverunt plura corpora defunctorum, propter quod excommunicationis incurrerunt sententiam, in tales generaliter promulgatam, super quibus fecerunt humiliter supplicari sibi per sedem apostolicam provideri. Nos igitur auctoritate domini praepositi, cujus primariae in absentia reverendi in Christo patris, domini Aegidii, miseratione divina episcopi Sabinensis, majoris primariam curam gerimus, discretioni tuae committimus: quare si res est ita, postquam super praemissis eis, quibus extitit injuria, erogata satisfacerint competenter, homines ipsos a dicta sententia et hujusmodi homicidiorum et sacrilegii reatibus in forma ecclesiae absolvas et injungas inde eorum cuilibet auctoritate praedicta pro modo culpae poenam salutarem, quodque de cetero in similibus non excedat, sed durante hujusmodi interdicto illud studeant inviolabiliter observare. Datum Avenioni V Kal. April. pont. dni Innoc. PP. VI anno quarto.

Ep. de Sab.

Met zegel in roode was, aan zijden koorden uithangende en nog zeer gaaf.

XVI.

Franciscus, dei gratia episcopus Florentinus, discreto viro, decano ecclesiae Montis Sanctae Gertrudis, Leodiens. dyoc., salutem in Domino. Ex parte hominum communitatis opidi Dordracen., Traject. dioc., nobis oblata petitio continebat, quod olim ipsi Henricum Scout, laicum dictae dioces., et quosdam alios laicos, ejus complices, pro quibusdam excessibus et delictis secutos, in dicti opidi ecclesia existentes, per seditionem caederunt, propter quod excommunicationis sententiam incurrerunt, in tales per statuta pro-

vincialia et synodalia generaliter promulgatam. Super quibus fecerunt humiliter supplicari sibi per sedem apostolicam misericordiam pro interdicto. Nos igitur, auctoritate dom. papae, cujus primariam in absentia reverendi in Christo patris, domini Aegidii, miseratione Dom. episcopi Sabinensis, majoris primarii, curam gerimus, discretioni tuae committimus, cum propter eorum multitudinem sedem ipsam, seu eorum ordinarium, adire non possint. Quare si est ita, postquam dictae ecclesiae fuit immunitas violata, si non satisfecerint, satisfecerint competenter, ipsos homines ab ea sententia et hujusmodi homicidiorum et sacrilegii reatibus in forma ecclesiae absolvas, & injungas inde eorum cuilibet, auctoritate praedicta, pro modo culpae poenam salutarem. Datum Avinioni X Kal. April. Pontif. dni Innocentii PP. VI anno quarto.

XVII.

Innocentius cet. dilecto filio, abbati monasterii Insulae beatae Mariae Trajectensis,[1] dicit salutem. Significavit nobis ven. frater noster Johannes, episcopus Trajectensis, quod licet dudum consules & communitas opidi Dordrac., Traject. dioc., nonnullos homines, ad ecclesiam majorem dicti opidi confugientes, violenter invadere, et aliquos ex eis in dicta ecclesia, quosdam vero in ipsius ecclesiae cimiterio interficere, violando immunitatem ejusdem ecclesiae, ausu sacrilego praesumpsissent; propter quae ecclesia et cimiterium praedicta polluta et idem opidum vigore quorundam statutorum provincialium ecclesiastico interdicto suppositum fuisse et esse dinoscuntur, dictique consules & communitas ipsis episcopo et ecclesiae nullam pro praemissis, prout de jure et consuetudine tenebantur, satisfactionem impendissent, nec impendere curavissent, sed potius denegassent et denegarent, super hoc pluries requisiti, tamen postmodum pro parte dictorum communitatis et etiam singularum personarum dicti opidi mendaciter nobis suggesto, quod cum alius quondam Henricus Scoentart, laicus opida-

1) Insula B. Mariae Traject. d. i. waarschijnlijk de abdij Mariënweerd in den Bommelerwaard. Zie *Nederl. Archief*, V, 162.

tas opidi praedicti, propter sua demerita una cum qnibusdam suis in ea parte complicibus ab eodem opido legitime proscriptus ac relegatus & bannatus existeret, idem Henricus cum praedictis suis complicibus noctnrno tempore, opidanis & incolis dicti opidi in eorum hospiciis clausis pacifice quiescentibns, opidum praedictum manu armata et hostiliter et seditiose latenter ingressus, quamplures nobiles viros, videlicet qnondam Johannem Molenaer militem, Johannem Reynholdi scultatum, Ricoldum Gotscalqui scabinum dicti opidi & quam plures scutiferos et familiares eorum & probos viros opidi dicti, in eorum cubilibus qniescentes, crndeliter, temere & immaniter interfecerat in ultionem seu vindictam hujusmodi bannitionis & proscriptionis, et qnod praedictis eis gestis, nonnnllae singulares personae dicti opidi consanguinei et affines praedictorum interfectornm, resnmptis viribus dictoqne congressu adhnc dnrante, in Henricnm & complices praedictos irruerunt, eundemque Henricum et tres ex complicibus sup. dictis, ad parochialem ecclesiam praedictam fugientes, subito et inconsulto calore justaque [sic] dolore detenti in eadem ecclesia occiderant: quodque propter praemissa, per dictos consanguineos & affines commissa, quibus dicta communitas, seu ejus pars, non quidem consensum praebuerant, sed vehementer doluerant, de eisdem in ecclesia praedicta sanguinis effusione pollntioneque 30 menses & amplius divina officia celebrata non fuerunt, nec etiam celebrabantur; denique opidnm auctoritate quorumdam statutorum provincialium et synodalium suppositum erat ecclesiastico interdicto, et quod propterea parochianorum, habitatorum dicti opidi, in praemissis, per praedictos consanguineos & affines commissis, innocentium ac officiis praedictis carentium, qui numero decem milia constant, frigescebat devocio majoraque pericula provenire verisimiliter formidabantur, nisi celeriter provideretur de remedio oportnno. Et quod licet episc. Trajectens. pro parte dictorum communitatis & singnlarum personarum congruis loco & temporibus et addebite requisitus fuisset, nt interdictum hujusmodi canonice relaxare & ecclesiam praedictam reconciliare aut alicui ali catholico episcopo, gratiam et communionem sedis apostolicae habenti, interdictum hujusmodi relaxandi et ecclesiam praedictam reconciliandi licentiam concedere dignaretur, dictique communitas et singulares personae paratae existerent seque obtulissent dicto episcopo pro praemissis omnibus satisfactionem debitam impendere, seu impendi facere, et alia omnia agere et adimplere pro reconciliatione ecclesiae & re-

laxatione interdicti praedictorum, quae pro parte ipsorum communitatis & singularium personarum facienda existerent. Itaque episcopo Trajectensi et cuicunque alteri episcopo, ad praefatam ecclesiam pro praemissis de ipsius episcopi Trajectensis licentia accedenti & ecclesiam reconcilianti et interdictum relaxanti, praedicta procurationibus debitis effectuari providere, dictus tamen ep. Traject. praemissa et eorum quodlibet facere licet possit, contra justitiam denegavit et denegabit, ac propterea dicti communitas et singulares personae sine eorum culpa in detrimentum & periculum animarum suarum remanebant, divinis officiis et sacramentis ecclesiasticis non sine gravi scandalo destituti, nobisque humiliter supplicati, ut ne propter aliorum delicta amplius suffragiis carerent divinorum, providere eis, qui paratos se offerebant dictae ecclesiae de injuriis satisfacere antedictis, & episcopo dictam ecclesiam reconcilianti procurationem debitam exhibere et alia omnia facere, quae eis in praemissis facienda incumberent de consuetudine vel de jure, de benignitate apostolica dignaremur. Nos venerando fratri, viro episcopo Cameracensi per nostras certi tenoris literas dedimus in mandatis, ut ipse per se vel per alium, si dictus ep. Trajectensis per ipsum requisitus hoc facere recusaret, praedictis communitati et singularibus personis, facientibus quod offerebant, interdictum hujusmodi relaxare & ecclesiam eandem reconciliare juxta ecclesiae formam auctoritate nostra curaret, prout in eisdem literis continetur. Ac deinde vener. frater noster Ludovicus, episcopus Abolensis, asserens, quod dictus episcopus Cameracensis ei super praemissis comiserat vices suas, hujusmodi literarum & commissionis praetextu exarrepto & de facto forma literarum et commissionis hujusmodi et alia quaecunque juris in praemissis non servata dictoque episcopo etiam non requisito nec citato, sed absente, non per contumaciam, et nulla pro praemissis satisfactione impensa nec de satisfaciendo cautione recepta, dictamque ecclesiam reconciliare et interdictum hujusmodi relaxare praesumpsit de facto. Quare dictus episcopus Trajectensis ad nostram super premissis duxit providentiam recurrendum. Nos itaque volentes super hoc paterna sollicitudine providere, ejusdem episcopi Trajectensis supplicationibus inclinati, discretioni tuae per apostolica scripta mandamus, quod si vocatis, qui fuerint evocandi, & auditis, simpliciter et de plano et sine strepitu et figura judicii hinc inde propositis, tibi constiterit, quod forma dictarum literarum seu commissionis in relaxatione et reconciliatione hujusmodi non fue-

rit observata, auctoritate nostra declares relaxationem et reconciliationem hujusmodi non tenere, nec etiam tenuisse, contradictores auctoritate nostra appellatione postposita compescendo, non obstante si aliquibus communiter vel divisim a sede apostolica sit indultum, quod interdici, suspendi, vel excommunicari non possint, per has apostolicas non facientes plenam & expressam, ac de verbo ad verbum de indulto hujusmodi mentionem. Dat. Avinioni Non. Januarii anno quarto (Jan. 1356).

Sumpta de Regesto. Guido de Pestello.

XVIII.

Domini reverendi! Visis infra scriptis literis contra vos impetratis, clam & occulte, videtur mihi quod valde sunt justificatae[1]. Et in nullo possunt vobis obesse, quia si abbas infrascriptus pronuntiavit reconciliationem et relaxationem, non temere appellatis in scriptis ad sedem apostolicam, et sint causae appellationum videlicet quod licet Ludovicus episcopus formam sibi injunctam et datam servavit et juste et sancte concurrentibus omnibus *juris* et *facti* sollemnitatibus, quae in talibus concurrere debebant, de consuetudino vel de juro etc., dicta ecclesia reconciliata fuit et interdictum relaxatum, tamen dictus abbas vobis non commissis nec vocatis etc. pronunciavit &c. jungendo alias causas, sed consilium vestrorum advocatorum in partibus. Et non dimittatis propter aliqua, quae audivistis, divina officia celebrare nec *organa* [2] suspendatis, sed insistendo justis vestris appellationibus continue celebretis. Et mittatis causam bene instructam, ut decet. Novitis insuper quod ego hic post mortem dni Henrici Prijs continue laboravi coram dicto episcopo Cameracensi, coram quo fui evocatus ex vestri parte ad instantiam pro-

---

1) *Justificatae* = judicio damnatae.

2) *Organa* = *missa* aliaque quae ad officia divina spectant (du Cange, v. *organa* T. IV, p. 132. col. 3). *Organa deponere, organa resumere,* voor het schorsen of het weder invoeren van misviering, wordt, ten aanzien van de banstraf, waaronder de kerk van Luik in de jaren 1179—1209 nu en dan gebukt lag, bij herhaling gebruikt in Reineri *Annales.* Pertz, XVI, 653.

curatoris episcopi Trajectensis, qui quidem Cameracensem libenter revocasset, cum quidquid factum fuit nomine suo pro vobis, nisi ego fuissem qui impedivi. Vestri adversarii hoc videntes clam infra scriptam literam obtinuerunt, me penitus ignorante. Recordemini conventionis et promissionis, quam domn. Henricus Prijs mihi fecit, de quo vobis scripsi per Matthiam Moyart, super quam responsionem nullam habui. Item sciatis quod de consilio meo domn. Arnoldus, lator praesentium, suis propriis sumptibus impetravit literas nomine vestro, quas secum defert, et bene et fideliter se habuit vestris in [factis?]. Et licet ipse abiit cum episcopo Ludovico de consilio meo et dicti dm. Henrici Prijs quondam, ad vos de Rom. Curia venit et nos eidem promisimus, quod vos debetis sibi, attenta negotii arduitate & repentino recessu suo, taliter satisfacere, quod debeat merito contentari. Nescio tamen si hoc sibi observastis. Verum si non observastis, bonum est quod observetis, quia fidelis & diligens vobis fuit, et cet. Plura non scribo, sed sapientibus pauca. Dominus vos conservet et mihi praecipite (?). Dat. Avenione, die v Maji.

Vester totus Johannes de Zelandia,
in Rom. cur. advocatus.

Dominis honorabilibus & discretis viris, burgimagistris,
scabinis et universitati oppidi Dordracen,
summis & amicis.

BRIEF VAN DE ROOMSCHE CURIE AAN DEN BISSCHOP VAN UTRECHT, BERIGTENDE DE VERKIEZING VAN ALEXANDER VI.

De volgende brief maakt ons bekend met de wijze, waarop de Roomsche curie voormaals den bisschop van Utrecht, en ongetwijfeld ook andere kerkoversten, van de verheffing eens nieuwen pausen berigtte. De naam van den zeer beruchten Alexander VI, wien het hier geldt, geeft een eigenaardigen indruk, bij der prelaten betuigingen aangaande de bevoegdheid van den verkozene en bij hunne gelukwenschen en vermaningen tot dankzeggingen en gebeden, aan de christenheid in ons vaderland gerigt, gelijk ook de vermelding der unanimiteit van de verkiezing, welke vermelding met andere bescheiden geenszins overeenkomt, hare zeer bedenkelijke zijde heeft. Wij schreven den brief af naar het oorspronkelijk papieren stuk, voorkomende in een „Reçueil van Brieven", geteekend „B. 1350—1500", en bewaard in het Provinciaal Archief te Utrecht. De drie zegels, waarvan gesproken wordt, zijn verloren gegaan, maar de bewijzen, dat zij voormaals aanwezig waren, nog zigtbaar. W. M.

Miseratione divina episcopi, presbiteri, diaconi, s. R. c.[1] cardinales, reverendo in Christo patri, domino episcopo Traiect., sinceram in Domino charitatem! Inter innumerabilia dona, quibus Dominus et Redemptor noster Ihesus Christus humanum genus est prosecutus, illud precipuum, dum adhuc

1) Sancte Romane curie.

apnd homines versaretur, ineffabili sua sapientia providit, ut ad promerendnm celeste regnum, ad quod sua sacratissima passione nobis aditum paravit, vicarium eius haberemus in terris, qui ecclesiam, super firmam petram proprio Christi sanguine fundatam, regeret, ac illius mandata, fidem, auctoritatemque et nos quoque, populus eius et oves pascue eius, sequeremur. Itaqne demandata primum cura hac Petro, apostolorum principi, deinde ipsins Petri auctoritate, dignitate ac potestate in successores transfusa, tandem per variam pastorum successionem auctore Domino cum ad hec usque tempora ventum esset, fr. etc. Innocentius papa viij, ipsius ecclesie pontifex ac verus Christi vicarius, septimo Kl. Angusti ex hac ernmnosa ad feliciorem vitam migraverit, nos considerantes necessitatem ecclesie, servatis cerimoniis exequiarum ac aliarum rerum, que de more incnmbebant, Rome in palatio apostolico apud basilicam beati Petri, apostolorum principis, in quo idem Innocentius, dum viveret, habitabat et cursum presentis vite impleverat, et in quo conclave ex communi ordinatione nostra paratum erat, convenimus atque illic, Spiritus S[i] inspiratione afflati, ad electionem summi pontificis procedentes, post aliqnas consultationes non solum unanimi omninm voto concordiaque, sed nemine fere discrepante, reverendissimum patrem, dominum Rodericum, tunc episcopum Portuen., s. R. c. vicecancellarium, nunc Alexandrum vj nuncupatum, omni laude cnmulatissimum ac longa experientia probatissimnm, communi consensu et unanimi voto concordiaque Rom. ecclesie dignissimum pastorem ac pontificem elegimus, auxiliante Domino qni ecclesie et fidei christiane necessitatibus eo studio et diligentia aderit, quod merito omnes christiani populi huinsmodi nostram electionem summopere recommendabunt. Ea propter vobiscum, nt decens est, plurimum congratulamur, vosque ex corde hortamur affectiosins, ut pro statu sancte matris ecclesie et sanctitatis sue sine intermissione orare non desinatis et preces solennes fundi Altissimo faciatis, nt sua gratia assistat et gressus dirigat ac salutaria semper subministret consilia, quibus ea fieri valeant,

que Dei honorem, catholice fidei defensionem et exaltationem pacemque et quietem christiani populi concernant.

Datum Rome, die xxviij Mensis Augusti Mccccclxxxxij, sub signatis trium nostrorum in ordine priorum.

Onderaan staat de handteekening: H. Brunus; op den rug van den brief: Reveren. in Christo patri, episcopo Traiecten., amico nostro charissimo,

Episcopi }
Presbiteri } S. Ro. c. cardinales.
Diaconi }

CHRISTIANUS SINAPIUS VENLO;

DOOR

Dr. R. C. H. RÖMER,

PREDIKANT TE DEYL EN ENSPIJK.

Toen ik in den *Utrechtschen Volksalmanak* voor het jaar 1859 een en ander betrekkelijk den „Moord van Oudewater" bijeenbragt, gaf ik mijn voornemen te kennen, om „hetgeen mij uit onderscheidene oorspronkelijke bescheiden nopens bovengenoemden predikant ter kennis gekomen was, mede te deelen, en aan te vullen hetgeen door andere schrijvers, en ook door mijnen ambtgenoot G. D. J. SCHOTEL, in zijn *Kerkelijk Dordrecht*, D. I. blz. 111 volgg., over hem gezegd is [1]." Thans dit voornemen volvoerende, meen ik voor mijn opstel eene plaats te mogen vragen in het *Archief*. Ik weet zeer goed, dat mijne bijdrage slechts als zoodanig iets belangrijks heeft, maar mogt zij anderen opwekken, om op hunne beurt het door mij geschrevene aan te vullen, dan zal ik er mij over verheugen, haar niet achtergehouden te hebben, omdat wij zoodoende geraken zouden tot eene meer volledige levensbeschrijving van den man, die in zijnen tijd bij velen in groot aanzien was. Zoo veel mogelijk geef ik de oorspronkelijke bescheiden, welke ik raadpleegde, zelve, daar zij, hoe kunsteloos, ons ongetwijfeld meer in den tijd,

---

1) Zie blz. 84, aant. 1.

waartoe zij behooren, verplaatsen, dan iedere voorstelling er aan ontleend, met hoe groote zorg zij ook bewerkt wierde.

Onder de „Acta ofte Handelingen der Versamelinge der Nederlandsche Kerken, die onder 't Kruis sitten, en in en buyten Nederland allesins verstroyt zijn, gehouden tot Wesel, den 3 November en vervolgens in den jare MDLXVIII", vindt men te midden der namen van hen, die ze onderteekenden, den naam van SINAPIUS [1]. Hij was toen te Wezel predikant, gelijk hij zulks te voren, na den bekenden PETRUS BLOCCIUS, te Obermormpter, en nog vroeger te 's Hertogenbosch geweest was [2]. Venlo en Dordrecht verhengden zich, na Wezel, in zijn bezit [3]. Ter laatstgenoemder plaatse zou hij, volgens den eenen in 1572, volgens den anderen een jaar later gekomen zijn, en tot 1578 vertoefd hebben [4]. In Ondewater, werwaarts men wil, dat hij in 1578 vertrok, bleef hij, volgens eenen schrijver, slechts kort, volgens anderen tot 1587 [5]. Medemblik noemde hem zijnen predikant van 1587 tot 1589, en van 1589 tot 1610 Amersfoort, waar hij stierf [6]. Voorts wordt nog melding gemaakt van zijne dienst te Geertruidenberg in 1574, en van zijn beroep naar Leenwarden in 1591 [7].

Laat mij, alvorens verder te schrijven, een drietal oorspronkelijke stukken mededeelen [8]. Het eerste, een getnigschrift

---

1) Zie het *Kerkelijk Handboekje*, Dord. 1794. blz. 43.

2) Zie Kist en Royaards, *Nederl. Arch. voor Kerkel. Geschied.* D. II. blz. 16 volgg. — Schotel, t. a. p.

3) Zie J. van Nuyssenburg, *Korte Beschr. van Geertruidenberg*, blz. 199. — Schotel, t. a. p.

4) T. a. p.

5) Zie van Kinschot, *Beschrijving van Oudewater*, blz. 44. — Schotel, t. a. p.

6) Zie van Bemmel, *Beschr. der stad Amersfoort*, D. I. blz. 155. — Schotel, t. a. p.

7) Zie van Nuyssenburg, t. a. p. — Schotel, t. a. p.

8) Zij berusten in het stedelijk archief van Oudewater.

ten behoeve van SINAPIUS afgegeven door den kerkeraad van Oudewater, is van dezen inhoud:

„ Wy Ouderlinghen ende Diaconen, zoe wel affgegaen als noch tegenwoordich dienende der ghemeinte Jesu Christi tot Oudewater, doen cont ende certificeeren mits desen voor die gherechte waerheyt dat onzen ghetrouwen kerckendienaer CRISTIANUS LEENAERTSZ. van Venlo nu in die negen jaeren by ons die kerck alleen bedient hceft, ende heeft die verstroeyde gemeente alhier tot Oudewater, die durt inneemen vanden Spaniaerden in dieverse plaetzen ghevluchtet waeren, wederom te zamen gebracht ende alzoe eerstelijk hier een Christelycke gemeynte opghericht, heeft hem oock mit aller getrouwicheyt mit almoessen te vergaderen tegen die selvighe gemeynte ghedragen als een vader tot zynen kinderen, dat wy anders noch in leer noch in leeven aen hem bevonden hebben dan eenen ghetrouwen Predicant betaemt, zouden oock nyet gerne hebben ende toelaeten dat hy van ons soude scheyden. Maer aengesien hy CRISTIANUS voorsz. van de genighe die buyten zijn dagelycks hyer wert beswaert ende cleyne protexi heeft ende wy nyet en vermoghen ons daerteghen t'opposeeren, ende hy met minder pericull zijnes leevens op een ander oort begeert te dienen, soe heeft hy op ons versocht deze tegenwoordighe attestatie. Biddende daerom allen Cristgeloovighen zy willen desen onsen broeder CRISTIANUM voor eenen ghetrouwen dienaer ende leeraer houden ende opnemen, ende hem alle Cristelycke hulp ende lyefde bewysen, daer hy sall beroepen werden ofte dienst versoecken. Ende in ghetuychgenis der waerheyt soe hebben wy Ouderlingen ende Diaconen dit mit onse eyghen hant ondergheschreven. Datum desen 16n Septembris anno 1585 stylo novo.

HENRICUS CORNELISZ. Ouderling.

CLAES DIRKZ. Ouderlijng.

JAN DIRKSZ. .... vercoren Onderlijng.

JACOB BONZER. bij mijn PIETER WILLEMSZ. TROMP. dit is MINNEN dij backer mercke Diacon.

Testor ut supra

THEODORUS GUILIELMUS TROMPERUS, Rector scholae apud Veteraquinates.	JAN PIETERSZ. v. D. LEE 1585.	PIETER PIETERSZ. smit, Diaken.

Ik laat in de tweede plaats volgen een getuigschrift van de leden der classis van Enkhuizen:

Genade ende vrede door JESUM CHRISTUM.

Alsoo men der waerheyt schuldich is getuychnis te geven, daer toe versocht zijnde, so certificeren wy ondergeschreven kerckendienaren des Classis van Enchuysen, hoe dat onsen tegenwoordighen Broeder CHRISTIANUS LENAERTSZ., genaemt SINAPIUS VENLO, nu over de drie jaren kerckendienaer binnen der stede Medenblick gewesen is. Ende als wy verseeckert zijn ende anders noyt gehoort hebben, heeft hy hem gestichtelycken in leer ende leven in zyne kerckendienst gedraghen. Ende in sonderheyt getuyghen wy dat hy in onser Classicale vergaderinge met aller gestichticheyt verschenen is, ende hem by ons also gedragen heeft, dat wy noyt van hem eenighe onghestichte woorden ofte gebeerden vernomen hebben, ja heeft alle kerckelicke ordeninghen, disciplin ende censuram met ons van herten lief gehadt ende gevordert, heeft oock so vreedtsaem met ons wt ende ingegaen, dat hy met onse Classe alle oneenicheden heeft geschout ende na den vreden gepoocht.

Ende bedroeven ons wel daer over, dat wy zijnder bywoninghe ende conversatie moeten berooft werden. Maer angesien in zijnder anneminghe eenighe condicien opgericht waren (soo sy voor ons seyden) ende den Magistraet aldaer die selve begeerde te houden, heeft het oock onsen Broeder CHRISTIANO belieft met vrientschappe te vertrecken. Bidden daerom allen Classen ende kercken sy willen desen onsen ouden broeder alle hulp ende assistentie doen, dat hy volgens tot eenen anderen dienst mach gevordert ende opgenomen werden. Sulcx zijn wy tot allen tyden, in desgelycken saecken, tegen allen Classen ende

kercken te verschulden geneycht, tkenne Godt almachtich die U Eersaemheyt in langdueriger gesontheyt wil sparen. Datum desen 17 Aprilis stilo novo anno 1589.

Alle UL. mitbroederen, kerckendienaren
des Classis van Encbuysen.

Wilhelmus Lamus,
minister in Paludi minori.

Andreas Castricomius,
minister Eccl. Enchusane.

Joannes Jordani, dienaer tot
Boevencarspel en Schorel.

Jan de Michiels,
minister in Grootebrouck.

Paschasius baers, Mr. in Hoochcaspel:

Het derde stuk eindelijk is de beroepsbrief van Leeuwarden:

Ghenade ende vrede door Jesum Christum.

Na dien het Gods ordonnancie is, dat zyne keercke met getrouwe dienaren door den dienst des godlicken woordts ende bedieningbe der H. sacramenten soude gebouwet worden, heeft ooc daeromme ons geleert ende vermaent den heere des ougst te bidden, dat hem believe arbeyders in zynen ongst uut te stooten. Hieromme ist, dat die Ghemeynte Christi binnen Leeuwaerden bier van noot ende gebreck hebbende, die Ouderlingen ende Dyakenen nae anrouppinge van Godes h. name hebben over een gedraghen in den keerckenraet, omme te verkiesen ende berouppen ende zulcx doen by desen, den vromen godsaligben ende zeer geleerden Christianum Sinapium Venlo, jegenwoordich dienaer des h. Evangelii tot Amersfoort. Ende also wy ons gantslick vertrouwen dat door onsen voorsz. b. groote stichtinghe ende bonwinghe by onse Gemeynte sal geschieden door medeweerckinghe der godlicker genaden, so ist dat wy by desen den selven onsen b. Christiano Sinapio die voorsz. berouppinge an dienen ende presenteren. Biddende daer beneffens, dat onse l. b. hier inne de grootmakinghe van Godes eere ende welvaert zyner Gemeynte willen behertighen

ende zulcx doende die voorsz. beronppinge annemen ende anveerden. Dat hem ooc soude believen op het alderspoedichste hem by ons te vervougen, want den noot zulcx eyscht. Waeromme ons tsampt de geheele Gemeynte alhier een bysonder dienst sal geschieden, het welcke wy na onsen vermoghen gewillich ende bereyt sullen zijn tallen tyden met dancbaerheyt te erkennen ende te verschuldigen. In oorconden van desen so hebben wy Ouderlinghen ende Dyakenen onse handen hier onder gestelt. Anno 1591, 18 May.

HERMANNUS KOLDE,
Minister verbi divini.
Ouderlingen
J. V. SEYTZMA.
HEPCLO FOCKENS.
SYTZAMA.
MOCKAMA.
REYNER JELMERS.
SVITIJEN HENDRYCKZ.

PASCHASIUS BAERS,
Minister Eccl. Leoverdiensis.
Dijakenen
TIARCK TYSSZ.
JAN EEVERTSZ.
JUILIEN HENRIX.
HENRICK VAN ROSSUM.
JAN AERNTZ.
JAN HENRYCKX.
JACOB DE VALCK,
goltsmit.

Voor een oogenblik trekt het onze aandacht, dat op de „Cedulle van de naemen der persoonen, dewelcke a°. 1575 ten tyde de steede Oudewater van den Spaengiaarden overvallen worden binnen den selven steede geweest" enz., voorkomt GEERTGE JACOBSDR. [1], wed. wijlen CHRISTIANUS SINAPIUS. Men zal hierom intusschen niet mogen aannemen, dat SINAPIUS reeds tijdens den overval, al zij het dan ook slechts tijdelijk, te Oudewater het predikambt heeft waargenomen, aangezien de vermaarde GELASIUS er toen die betrekking waarnam, en van SINAPIUS in de bescheiden betrekkelijk

1) Zie den *Utrechtschen Volksalmanak* voor het jaar 1859, blz. 84. Zij is van 1615. Thans kan ik niet meer zeggen, waaraan het te wijten is, dat t. a. p. telkens *wees*, in plaats van *wed.*, gedrukt is geworden.

het beleg en den moord, voor zoo veel die onzen leeftijd bereikten, verder geene sprake is. Eer zal men moeten gelooven, dat GEERTJE, eene der overgeblevenen uit de vernielde veste, onzen SINAPIUS tot huisvrouw geworden zij. Maar in welk jaar is dan toch SINAPIUS te Oudewater als predikant gekomen? „Tbouck daer die genen in geteyckent zijn die den burgers eedt binnen Oudewater comende wonen gedaen hebben" enz. van 1577 tot 1610, geeft daaromtrent geene inlichting, daar het geenen predikant vermeldt vóór SIMON JANSZ. onder het jaar 1586 [1]. In de Kerkerekening van $15^{78}/_{79}$ vindt men:

„Den neeghenden Marscii 78 verteert ofte vervaeren of verreen toe ick om die predekandt te Dorderecht toech, somme xij st. iiij d." [2].

Hiermede stemt overeen de opgave, volgens welke SINAPIUS in het gezegde jaar Dordrecht verlaten en te Oudewater de evangeliebediening zou aanvaard hebben. Maar, niettegenstaande de lijst der predikanten van Oudewater [3] tusschen HUIG DIRKSZ. die in 1575 vertrok, en JOHANNES GELASIUS, die in hetzelfde jaar werd omgebragt, en tusschen LAURENTIUS COPICANUS en SINAPIUS, die te gelijker tijd beroepen werden, geene anderen noemt, leest men toch in de Kerkerekening van $15^{77}/_{78}$ deze aanteekeningen:

„Den xxx Juny 1577 die predicant gegeven om te vertrecken ij gul."

en

„Den x Julius 77 die predicant gegeven om een bibel te coopen voor die kerck, die welcke hem benomen is int clooster iij gul."

Stond misschien de gemeente te Dordrecht, bewogen met het lot der geteisterde stad, haren predikant aan deze tijdelijk of nu en dan af, en laat het zich op deze wijze mis-

1) Ook dit boek berust in het stedelijk archief van Oudewater.

2) Deze en de later te noemen rekeningen vindt men ter gezegder plaatse.

3) Zie v. Kinschot, t. a. p. blz. 42 volgg.

schien verklaren, dat de kerkeraad van Oudewater, blijkens het stuk, dat ik in de eerste plaats mededeelde, „voor die gherechte waerheyt" kon bekend maken, „dat haeren ghetrouwen kerckendienaer CRISTIANUS LEENAERTSZ. van Venlo nu (1585) in die *negen* jaeren die kerck bedient had"?

Wat hiervan zij, niet in 1587, maar vóór of in het begin van het jaar 1586 vertrok hij. Dit blijkt uit het „Publicatie bouck binnen der stede van Oudewater beginnende den xxiij Meye 1581 mitsgaders van allen die vergaderingen ende resolutien" [1]. Daarin toch komt onder 24 Maart 1586 het accoord voor, hetwelk baljuw, schepenen en burgemeesters van Oudewater sloten met den predikant van Dirksland, den zoo even genoemden SIMON JANSZ., en wordt daarin gesproken van „CRISTIANUS zijn voorsaet". Bovendien verklaart de classis van Enkhuizen in hare attestatie, gedagteekend April 1589, en door mij in de tweede plaats medegedeeld, uitdrukkelijk, dat hij toen „over de *drie* jaren kerckendienaer binnen der stede Medenblick gewesen was".

Amersfoort, werwaarts SINAPIUS vertrok, nadat hij gedurende drie jaren te Medemblik gediend had, had reeds tien jaren vroeger het oog op hem geslagen. Men leest althans in de Kerkerekening van $15^{78}/_{79}$ het volgende:

„Den xxij Aprilis nog gegeven PAUVELS HARMENSEN die predikandt nae te reisen tot Nuverkerck om hem hier te hauden toe die van Aemersfoert hem gaeren gehadt hadden, somma xxxij st. ij d."

Het beroep naar Leeuwarden, waarvan ik in de derde plaats het oorspronkelijke geschrift mededeelde, had geenen voortgang [2].

Op hetgeen ik over de standplaatsen van SINAPIUS in het midden bragt, moge het een en ander betrekkelijk de wijze, waarop hij er arbeidde, en die, waarop hij er bejegend werd, volgen.

---

1) In het stedelijk archief.

2) Zie v. Bemmel, t. a. p., aant. 1.

Het boven gegeven getuigschrift van den kerkeraad te Oudewater doet ons zien, dat hij in de gemeente verrigtte, wat hare treurige omstandigheden noodzakelijk maakten. Hare leden waren na de ramp van 1575 verstrooid, voor zoo veel zij niet door de hand van den bloedgierigen Spanjaard omgekomen waren, en onder hen, die gebleven waren, zoowel als onder degenen, die terugkeerden, nadat de stad in 1576 weder aan de zijde van den Prins gebragt was, waren er, die van alles beroofd, in armoede gedompeld waren. Als een vader zijne kinderen — het is eene schoone getuigenis — verzamelde SINAPIUS de verstrooiden rondom zich, en had iemand hunner behoefte, SINAPIUS beraamde middelen om er in te voorzien. En was er in zijn leven niet wat beschuldiging of zelfs bedenking kon uitlokken van de zijde van hen, die met hem voor den welstand der gemeente te waken hadden, ook ten aanzien zijner leer hadden de kerkbestuurders niet opgemerkt dan hetgeen „eenen ghetrouwen Predicant betaemt". Een en ander is van belang, omdat hij, zoo als wij straks zien zullen, niet onbesproken gebleven is.

De Kerkerekeningen uit zijnen tijd behelzen nog enkele aanteekeningen, die ik niet onvermeld wil laten, daar zij doen zien, hoe hem de welstand der Nederlandsche Hervormde Kerk ter harte ging, en hoe hij zoo veel in hem was, zorgde, dat de plaats voor de openbare godsdienstoefeningen zijner gemeente in behoorlijken staat gebragt werd.

Wat het eerste aangaat, heb ik het oog op de reis van SINAPIUS naar de synode, welke ten jare 1581 te Middelburg gehouden werd [1]. Ofschoon mij niets hoegenaamd bekend is van het aandeel, hetwelk de predikant van Oudewater mag gehad hebben in hetgeen de vergadering beraamde en besloot, zoo ten aanzien der kerkordening en het honderd-tiental vragen, haar voorgelegd, als ten aanzien van de zaak van

1) Zie over deze synode: Bor, *Nederlandsche Historien*, D. I. blz. 261 volgg.; verg. Brandt, *Historie der Reformatie*, D. I. blz. 6‍3 volgg.

den bekenden COOLHAES [1], acht ik het toch der vermelding waardig, dat hij, die de synode te Wesel had bijgewoond, ook onder de leden van die, welke in de Zeeuwsche hoofdstad gehouden werd, zijne plaats innam. Een zeer kort berigt er van geeft de Kerkerekening van $15^{81}/_{82}$ aldus:

„Item CRISTIAEN LENARTZ. predicant gegeven vuyt saecke dat hy opte vergaderinge genoempt het sinodus gereyst heeft facit iij gul. x st."

Het komt mij niet ongeschikt voor hier te gewagen van zijne bemoeijing in zake van het zamenwonen buiten huwelijk. Men vergunne mij het volgende stuk in te lasschen:

„Aen den Heere Schouwt, Borghemesteren, Schepen ende Vroetschap der stede van Oudewater.

„Gheven in aller ootmoedicheit te kennen die gemeyne predicanten der Classis vander Gouwe, hoe dat sy in sekere ende geloofllicke kennisse komen, dat in ner stede diversche persoonen, mannen ende vrouwen, by een anderen sitten in een onchristelick ende oneerbaerlick leven, ongetrout noch oock niet na allen christelycke ordeninge voor der kercke getrout, het welcke niet alleen by allen politischen sonde ende schande gerekent werdt, maer is oock inder heiliger schrift also affschrickelick dat die kynderen in sulcker staet geboren voor onecht ende onheilich gehouden worden. Ende op dat dusdanige oneerbaerheit ende schande wt uer stede mocht ewech genomen werden, bidden wy U E. willen hier in (als in anderen wel gereformeerde stede geschiet) remedieren, waerby die selvige delinqnenten Godes ende des hogen officiers straffe mogen ontkomen, ende ue stede in aller godtsalichelt ende goede polity mach floreren. Ende aengaende dit onses offitien is, die overicheit hier in te vermanen, so hebben wy dit U E. op het aller ootmoedichste te kennen willen gheven, verhopende dat hierin van ue E. sal alle neynsticheit gedaen ende aengekeert werden, ende wy niet

[1]) Zie Uytenbogaert, *Kerkeliicke Historie*, blz. 213 volgg. — Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, blz. 178 volgg.

wt autoriteyt onser Classis niet sullen veroorsaeckt wesen hoger overicheit aentesoecken. Dit doende enz."

Onder dit stuk, onderteekend door HENRICUS CESARIUS, GERARDUS ROSCHIUS, JOANNES BACKHUSIUS, HERMANUS PURLINGSZ. (?) en LEVINUS ROSACUS, predikanten te Schoonhoven, Waddingsveen, Gouda, Nieuwerkerk en Bergambacht, schreef SINAPIUS: „min heren gedincken aen die belofftenis my gedaen dat niemant ongetrout hier sal wonen. Ick CHRISTIANUS."

Meerdere aanteekeningen behelzen de Kerkerekeningen betrekkelijk hetgeen ik met een woord zeide aangaande de zorg van SINAPIUS voor het gebouw der openbare godsdienstoefeningen en zijn huisraad. Als ik in die van $15^{78}/_{79}$ lees:

„Noch hebben die kerckmeesters mit die predikandt vertert tot HARMEN VOUTERSEN van den xxvj Marscy 78 tot den lesten Marscy toe iiij g. iij st."

dan mag ik wel vooronderstellen, dat de toestand van het kerkgebouw bij die zamenkomsten ter sprake zal gebragt zijn. En ik twijfel naauwelijks langer, wanneer ik vervolgens aanteekeningen vind als deze:

„Den viiij Jannuaeri 79 geegeven DIRCK JANSZ. van die predickstoel te versetten of van dat trau huisken te helpen maecken xxxv st." [1].

„Noch CORN. GERRITSZ PYL gegeven tgunt aen bier daer gehaelt is doen de kerck effen overgeleyt ende toutaer geslecht worde, facit xij gul. vij st." [2].

„Item betaelt om een santlooper, die den predicant opte preeckstoel gebruyct, facit iiij st. iiij d." [3].

Vooral twijfel ik niet langer, wanneer ik den predikant niet als raadgever alleen, maar als uitvoerder van een enkel werk zie optreden, b. v. in deze aanteekeningen:

„Noch gegeven DIRCK CORNSZ. dat hy in de kerck ge-

1) Zie de Rekening van 1578/79.
2) In eene tweede van dat jaar.
3) In de Rekening van 1580/81.

maecht heeft, doemen thuyntgen by de preeckstoel maecte ende den predicant hem ter werck stelde vj st."

„Noch DIRCK JANSZ. metselaer gegeven van dat hy die preeckstoel verset heeft met meer andere dingen twelck de predicant bevolen heeft, facit ij k. gul." [1].

Maar even als in het kerkelijke en godsdienstige, schijnt SINAPIUS te Oudewater in het burgerlijke ijverig gedaan te hebben wat zijne hand te verrigten vond.

Meermalen was de burgerlijke overheid, blijkens de Stadsrekeningen, ten zijnen huize bijeen. In die van 1578 vindt men daarvoor meer dan één bewijs. Nu eens leest men daar:

„Item den predicant betaelt tgene tsynen huyse by de burgemrn. gerechten ende meer andere als rentmr. CORN. JOPPENZ secrets. van der Gonde dbaillu an costen gevallen is ofte schade tsynen huyse gedaen soe de ganse vroetschap hem gemoeyt hadde volgen tperticel, facit vj gul. xj st."

dan weder:

„Item tot die predicant an broet gehaelt doen dburgemrn. gerechten ende drentmr. KEGELINGEN ende CORN. JOPPENZ. secrets. tot zynent waren, facit j gul. xiij st."

„Item ter selver tijt sanderen daechs an peekel harinck gehaelt vj st."

„Item ter selver tijt een half vat faro van PYLEN gehadt, facit ij gul. v st."

„Noch ter zelver tijt soe an alrehande costen dat tot de predicant verteert is, facit vj gul. xv st."

straks eindelijk:

„Item tot WILLEM JOESTENZ. aen vleys sesthien het pont drie groot twelck tot die predicant in tyde als den rentemr. KEGELINGEN CORN. JOPSZ. secrets., de bailliu ende de wet daer waeren gegeten es, facit xxiij st."

„Item ter zelver tijt een half vat faro van JAN JANSZ. COPPERT tot den predicant gedroncken ende met dragen facit ij gul. vij st."

1) In de tweede van 1578/79.

„Noch ten zelven dage een tonnegen faro tot de predicant van een gul."

En ik geloof in mijn regt te zijn, wanneer ik in die bijeenkomsten iets anders dan bloote slemppartijen zie, lezende in dezelfde rekening:

„Item by den predicant an oncosten gehadt als hy van stede wegen te Dordrecht geweest hadde volgende zijn particel, facit j gul. xiij st."
en in die van 1582:

„Item Claes Dircx burgemr. Jan Jansz. Coppert ende Cristiaen den predicant in den Haech gereyst om te verwurffen ordonnan. die wy vercregen over ses hondert pd. totte diepinge vande haven."

Het getuigschrift van den kerkeraad, boven vermeld, doet ons zien, hoe er in de gemeente waren, die zijnen ijver op prijs stelden. Dat ook de leden der regering in het eerst daartoe behoorden, vermoed ik *deels* om de bovenstaande uittreksels uit de Stadsrekeningen, *deels* omdat ik in die van 1579 aangeteekend vind:

„Item Jacob Cornz. gegeven dat hy met een missyf te Amersfoort liep beroerende den predicant, facit ij gul."
waaruit ik afleide, dat ook de burgerlijke overheid het hare zal gedaan hebben, om hem voor hare stad te behouden. Maar het duurde zoo niet voort. Zie hier de notulen der raadsvergadering van 13 April 1583 [1]:

„Vergaderinge geweest by Harmen Woutersz. ende Cornelis Dircxz. Cleijn Burgemrn. Jan Jansz. Coppert, Sebastiaen Adriaens, Jan Claes ende Cornelis Aertsz. Corn. Jacobsz. ende Aert Willemsz Schepenen. Is eerstel. geresolveert dat de aelmissen, die inde kerck int sackgen gegeven werden onder dheyligengeest gelevert sal werden omme by de heyligen geestmrs. den armen vuyt eender hant vuytgedeylt worden daert van node zal wesen. Voorts is geaccordeert missive aende classis te overleveren tegen Cristiaenen predicant."

---

1) Zie het „Publicatieboeck".

Verder die der raadsvergadering van 7 Junij *deszelfden* jaars:

„Vergaderinge geweest by HARMEN WOUTERSZ. ende CORN. DIRCXZ. CLEIJN burgemrn. CLAES DIRCXZ. JAN PIETERSZ. VAN DER LEE, PIETER ROELOFSZ., JASPER VAN DAM, LUBBERT AERTSZ VAN DER ELBURCH ende ARIEN WESSELSZ. schepenen. Ende zijn mede gecomparreert dvoorgaende oude schepenen, vnytgeseyt GERRIT VAN GALEN, ende hebben dier zaecke nopende dquestie tegen CRISTIAEN in communicatione geleyt mitsgaders opt scryven vande missive aende classis, daerby dburgemrn. ende dvoorgaende schepenen alsnoch persisteren ende bekennen dselve den eenen nyet min ofte meer als dandere gelijckelicken doen scryven te hebben ende malcanderen daer toe hant te sullen houden van stede wegen, wat daer van soude mogen comen.

Hierop gehoort de yegenwoordige schepenen accorderen van gelijcken ter eeren vander stede ende den magistract datmen CRISTIAENEN ter camere sal ontbieden, wanneer hy thuys gecomen sal wesen, omme inder voorsz. questie tot voorstandicheyt vande magistraten ende overicheyt heur gerechticheyt te disponeren, tsy by wege van Justitie ofte met gemoede sulcx in alle redene bevonden sal worden te behooren. Actum uts. In kennisse van my Secrets. W. LUIJTENZ."

en eindelijk die der vroedschaps-vergadering van 4 September:

„Voor bailliu, burgemrn. JACOB BONZER, CLAES DIRCXZ. JAN PIETERSZ VAN DER LEE, JASPER VAN DAM, LUBBERT AERTSZ VAN DER ELBURCH ende ARIEN WESSELSZ. schepenen. WILLEM JACOBSZ., WILLEM DIRCXZ., WYN WYNENZ. ende JACOB CORNSZ., GHYSBERT ANTHONISZ. ende BARTHOLOMEUS PONSZ. achten ende raetslnyden deser stede,

Is geresolveert opt different tusschen CRISTIAEN LENARTS den predicant tegens dmagistraten deser stede, datmen den predicant zal hooren omme der saecken in alle billicheyt geslecht te worden, indyent doenl. es voor bailliu, burgemrn. ende twee schepenen, ende soe zy nyct en connen accorderen, alsdan

tselffde wederomme dvroetschap over te reporteren omme daerop wyders mit tcollegie ende rype deliberatie te disponeren naer gelegentheyt der zaecken, ende dat den predicant des nyet te min gesuspendeert zal blyven omme nyet te predicken, ter tyd toe bij mijn heeren vande vroetschap eendrachtel. anders daer inne sal wesen versien ende geordonneert tot toelatinge van te mogen preken. Actum uts."

Ik moet bij het bovenstaande nog dit stuk voegen [1]:

„Wy Schout Burgermrn. ende Schepenen der stede van Oudewater notificeren eenen ijgel. mits desen, dat wy opten 2en ende derden Septemb. lestleden met onser stede bode doen dagen ende insinueren hebben tot 2 ofte 3 reysen toe Abraham Jansz. predicant ende Jannichgen Anthonisdr. zijn huysvrou, omme getuygenis der waerheyt te geven van tgene zy van Christiaen Lenartsz., onsen predicant, opten 28 Augusti 1583 des verleden maents gehoort ende gesien hadden, ende zoe dselve Abraham ende zijn huysvrou heur geheel onwillich draegen, versonckende vande citatien omme getuychnis te doen, ontslagen te mogen blyven, hebben zy ten lesten op peyne van ghyselinge getuychnis der waerheyt moeten geven. Des toirconde hebben wy onse voorsz. stede segel beneden an desen brief vuytgehangen opten 5en dach Septemb. 1583."

Zie ik mis, wanneer ik aanneme, dat de breuke niet hersteld is, op grond van deze uitdrukking in het getuigschrift van den kerkeraad: dat Sinapius door degenen „die buyten waren" bemoeijelijkt wordende „cleyne protexi" had, terwijl de ouderlingen en diakenen niet in staat waren zich daartegen te verzetten, en hij dien ten gevolge elders wenschte te dienen „mit mindere pericull zynes levens"?

Wat mag de aanleiding tot zulk eene hooggaande oneenigheid gegeven hebben? Men heeft reeds opgemerkt, dat de medegedeelde bescheiden daaromtrent geene inlichting geven. Met den predikant Hujg Dirksz., die te voren de gemeente gediend had [2], had de stedelijke overheid twist gehad over

1) Het berust in het stedelijk archief.

2) Zie van Kinschot, t. a. p. blz. 42.

geldzaken [1], en het zou kunnen zijn, dat zulks ook met SINAPIUS het geval was [2]; doch ik ontveins niet, dat mij het geschil te hoog opgenomen voorkomt, om het op deze wijze te verklaren. Liever denk ik aan iets anders: de strijd, in onze 19e eeuw nog niet geëindigd, over het gezag van den staat ten aanzien der kerk, werd in de dagen van SINAPIUS reeds gestreden, en zeker niet het minst hevig in het jaar 1583, toen de kerkorde, door den staat ontworpen, ten fine van onderzoek, aan de burgerlijke en kerkelijke bestuurders der verschillende steden werd gezonden [3]. SINAPIUS had de kerkorde van Wezel mede onderteekend [4], waarbij „de kerken zichzelve vestigden, onafhankelijk van elken invloed, 't zij van den staat, 't zij van de steden, alwaar de gemeenten gevestigd werden" [5]. Hij had de synode te Middelburg, waar „kerkelijk gezag, onafhankelijk van den staat," werd voorgedragen [6], bijgewoond [7]. Later ontmoet men hem aan de

---

1) In de notulen der raadsvergadering van 16 Oct. 1583 (Publicatieboeck) lees ik onder anderen:

„Is mede geaccordeert datmen sal scryven aen Huych Dircxz. predicant omma nyet vorder te procederen tot lichtinge van een manddement waer mede hy dburgemrn. ofte kerckmrs. sonde mogen doen verdachveerden ende dsaeck mit hem maecken ende handelen sulcx in redene equiteyt bevonden zal worden te behoiren tot contentemente van partyen."

2) In de Stadsrekening van 1578 staat:

„Item die predicant gehadt an turff met het dragen tot x gul. xij st. een deut.

„Item noch de predicant gehadt thien tonne turfs de ton ij st. facit i gul."

en later vind ik in die van 1579:

„Noch den predicant thien tonnen turfs gelevert aleer hy met de burgemrn. opte xij gul. accordeerde facit een gul. ij st."

Diergelijke zaak zou zeer goed de goede verstandhouding kunnen verstoord hebben.

3) Zie Kist en Royaards, t. a. p. D. III. blz. 324 volg.

4) Zie boven blz. 69.

5) Zie Kist en Royaards, t. a. p. blz. 311; verg. de *Handelingen* in het *Kerkelijk Handboekje*, blz. 1 volgg.

6) Zie Kist en Royaards, t. a. p. blz. 316; verg de *Handelingen* in het *Kerkelijk Handboekje*, blz. 128 volgg.

7) Zie boven blz. 76.

zijde van LEICESTER, die der kerkvergadering te 's Gravenhage in 1586 „eenen, van de Staten bijkans onafhankelijken, invloed" vergunde [1], en komt door een en ander tot het besluit, dat hij een strijder geweest is voor de onafhankelijkheid der kerk. Verliest men nu ook niet uit het oog, hoe ten jare 1586 de kerkeraad van Oudewater de kerkorde der synode te Middelburg, waar „de kerkelijken geheel naar hunnen zin eene algemeene godsdienstinrigting beraamden voor de Nederlandsche Hervormde gemeenten van alle Vereenigde Provinciën" [2], als geheel in overeenstemming met het woord Gods aannamen, dan begrijpt men niet alleen, dat de gemeente, waar SINAPIUS in 1583 als predikant werkzaam was, meerdere leden telde, die met hem eenstemmig dachten over den invloed van den staat op de kerk, maar ook hoe botsingen onvermijdelijk waren in den tijd, waarin het de vraag gold: de kerk naast of onder den staat?

Heb ik niets gezegd over den arbeid van SINAPIUS te Dordrecht, omdat ik niet had toe te voegen aan hetgeen er elders over medegedeeld werd [3], ik volg hem nu naar Medemblik.

Omstreeks denzelfden tijd, waarin SINAPIUS te Medemblik het leeraarsambt aanvaardde, kwam LEICESTER in ons vaderland. Men weet, dat de Engelschman bij de predikanten over het geheel steun vond, gelijk hij de harten van vele burgerlijke overheden van zich vervreemdde. Te Medemblik had de graaf eenen getrouwen aanhanger in SONOY, die zelfs, toen LEICESTER in 1587 zich tijdelijk in Engeland bevond,

---

1) Zie Ypey en Dermont, *Geschied. der Nederl. Hervormde Kerk*, D. I. blz. 344.

2) T. a. p. verg. de *Handelingen* in het *Kerkelijk Handboekje*, blz. 128 volgg.

3) Zie Schotel, t. a. p. Het glas, waarvan de schrijver gewaagt op blz. 114, is minder opmerkelijk, wanneer men zich te binnen brengt, hoe de gemeente van Oudewater haar geschonden kerkgebouw te herstellen had, en daarin, voor zoo veel de glazen betreft, als door Dordrecht, door andere steden en ook door bijzondere personen geholpen werd. Zie *de Navorscher*, Jaarg. IX, blz. 223.

weigerde aan Prins MAURITS den eed te doen, tot welks afneming deze door de staten van Holland en Zeeland gemagtigd was. Bij deze weigering volhardende, legde hij onder anderen eene verklaring over, door vier predikanten onderteekend, waarbij zij zeggen: „niet te konnen gevoelen of bevinden dat mijn Heere den Oversten sijn Edelheid hier in eenige onbillykheid soude voorhebben, tenderende tot achterdele van de eere Godes, de welstant syner gemeente en des gemenen vaderlands; maer vele meer ter contrarien hertelyk voorhanden hebbe en dryve alleen 't gene dat tot vorderinge van de eere Godes, syner Kerken en de gemene Republyke eenigsins soude mogen dienen en behoren" [1]. De verklaring droeg mede de handteekening van SINAPIUS, die als tusschenpersoon tusschen de afgevaardigden der staten en den overste ijverig het zijne schijnt gedaan te hebben [2].

Wat verder zijnen arbeid te Medemblik betreft, legt dien aangaande bij het boven vermelde getuigschrift [3] de classis van Enkhuizen eene zeer loffelijke getuigenis af. Leer en leven waren onbesproken, voor zoo veel de classis wist. En in de classicale vergaderingen had hij ten allen tijde een stichtelijk gedrag gehouden. Maar de burgerlijke overheid? De voorwaarden, door den magistraat bij de komst van SINAPIUS vastgesteld, zijn mij niet bekend geworden, en het is daarom eene bloote gissing, als ik twijfel of het stadsbestuur wel even tevreden over hem geweest is, als het kerkelijke. In dit geval, dunkt mij, zou bij het eerste de begeerte om de gemaakte „condicien" te houden, minder sterk geweest zijn.

Nopens den arbeid van SINAPIUS te Amersfoort heb ik geene oorspronkelijke bescheiden kunnen raadplegen. Alleen is mij niet ontgaan het vertrouwen van den kerkeraad te Leeuwarden, uitgedrukt in den beroepbrief van 18 Mei

1) Zie boven blz. 69; verg. Wagenaar, *Vaderl. Historie.* D. VIII. blz. 112.

2) Zie Bor, t. a. p. blz. 901.

3) Zie blz. 71 volgg.

1591: dat door SINAPIUS „groote stichtinge ende bouwinge by hunne gemeente zou geschieden doer medeweerckinge der godlicker genade." Doet dat denken aan den goeden roep, die van hem uitging, de weigering der Amersfoortsche regering om hem af te staan aan de gemeente, aan welke hij een jaar te voren geleend was geweest, doet gelooven, dat zij de genegenheid hem niet onthield, die hem elders geweigerd was.

Ik stel mij ten slotte SINAPIUS voor als eenen wakkeren dienaar des Evangelies, staande in de overtniging: „dat de Kercke gene andere Overheyt en heeft dan eene Geestelycke ende Hemelsche, namelyck Jesum Christum, den Koninck der Koninghen ende Heer der Heeren, den Coninck zijns Geestelycken Coninckrijcks, twelck is zyne H. Ghemeynte, de welcke hy, sittende ter rechter hant Godts des Vaders, krachtelyck behoudt ende beschermt door zyne Goddelycke macht in 't midden zyner vyanden ende regiertse Geestelycker wyse door zynen Geest ende Woort, hetwelcke hy haer doet verkondigen door zyne Dienaren, dewelcke hy specialyck tot dien eynde in zyne Gemeynte gestelt heeft (Efez. IV: 11), als oock zynen H. Gheest neffens hem (Hand. XX: 28)" [1].

[1]) Zie Trigland, t. a. p. blz. 716 volgg.

BIJBRAGE TOT DE KERKGESCHIEDENIS VAN NOORD-BRABANT,

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. O. VAN REES.

Nevensgaande memorie, die eene levendige schildering bevat van den toestand der Hervormde gemeente te Tilburg in de jaren 1633 en 1634, heb ik aangetroffen in eene geschrevene genealogie der thans uitgestorvene familie Arlebout, in orde gebragt omstreeks 1775 door Mr. C. van der Kop Cornz., destijds geneesheer doch later advokaat te 's Gravenhage, die met groote zorg en naauwkeurigheid de geslachtslijst zijner voorouders, waartoe ook de Arlebont's behoorden, opgemaakt en met aanteekeningen betrekkelijk hun levensloop en wederwaardigheden voorzien heeft. De drie kwartijnen, waarin de slotsommen van zijn onderzoek omvat zijn, berusten bij den heer H. J. E. Groenedeld van der Kop te Schoonhoven, die mij volgaarne vergund heeft daaruit over te nemen wat mij voor de geschiedenis belangrijk mogt voorkomen. Ik heb mij bepaald tot het eerste gedeelte der Memoriën van Panlus Arlebout „uyt syn E. Eyge hantschriften gecopieert" door zijnen kleinzoon Petrus Arlebout, daar het vervolg dier Memoriën meer uitsluitend op familiezaken betrekking heeft. Mogt iemand verlangen nog meer bijzonderheden omtrent den wakkeren man te vernemen, die te midden eener hem vijandige bevolking en zonder anderen steun dan de overtuiging van de regtvaardigheid zijner zaak, met zooveel kracht aan den overmoed der Katholijken weerstand bood, zoo kan ik nog mededeelen, dat hij den 30ⁿ Nov. 1607 geboren en dus tijdens zijn beroep naar Tilburg 25

jaren oud was. Den 25ⁿ Nov. 1636, vier dagen na zijne vruchtelooze poging, om zich te Tilburg in het bezit der kerk te doen herstellen, is hij te 's Hertogenbosch gehuwd met Susanna Patijns. In het volgende jaar is hij beroepen naar Zalt-Bommel, alwaar hij den 26ⁿ October 1672 overleden is.

CORT VERHAAL VAN HET GEDENK-WAARDIGSTE, 'T WELK IS GEPASSEERD OMTRENT MIJNEN DIENST TOT TILBURG.

Aº. 1633.

Alsoo de Hoog Moogende Heeren Staaten Generaal goetgevonden hadden, dat ses van de voornaamste plaatsen in de Meyerye van 's Hertogenbosch met Predikanten der Evangelische waarheyd voorsien souden worden, en tot so een loffelyk werk den E. Kerkenraadt van 's Hertogenbosch hadden geauthoriseert, met volle magt, om bequaame persoonen daar toe te beroepen: so ben ik van deselve op het onversienste daartoe ontbooden in 't midden van April aº. 1633. Ik heb my gewillig gesteld tot den Dienst Gods, en syner H. kerke; ben den 23e dº binnen den Bosch gekoomen, hebbe 's daags daaraan nademiddag gepredikt. Den 25e syn de plaatsen uytgedeeld, en een yder de syne toegeleght, om den Dienst des Heeren aldaar te betreeden.

Tot Vught wierd genomineerd Dº. Jacobus Focanus. Tot Os Dº. Theodorus Texelius. Tot Oosterwyk Dº. Carolus Gortzenius. Tot Oorschot Dº. Lambertus Schapenbergh. Tot Helmont, eerst Dº. Gribius, daarna in syn steede eenen seekeren Logier (dog deese syn nooit tot den Dienst aldaar ingevoerd). Tot Tilborgh, ik Paulus Arleboutius.

Dog alsoo de Heeren Staten nog geen ordre gesteld hadden, om ons te introduceeren, so ben ik weder naar Amsterdam gekeerd, alwaar alsdan myn residentie was. Eenige weeken daarna syn wy alle opontboden, om met den eersten

geexamineert en bevestight te werden. Wy verscheenen synde wierden geexamineert, namentlyk die noyt waren in dienst geweescht van eenige kerken: gelyk D°. Focanus tot Blessensgraaf; en D°. Gribius in de Engelsche kerk van den Bosch. 't Examen gepasseerd synde, meenden wy met den eersten een yder op syn plaatse geintroduceerd te werden, gelyk ons was aangeschreeven; doch het was verde van daar. Want naar veel moijten, solliciteeren, heen en weder reysen, so is eyndelyk dit werk aangevangen op den 7 Julii, als wanneer D°. Texelius is na Os heeuen gevoert, geconvoyeert met eenige vuurroers. Aldaar gekomen sijnde, is hy bevestigt van D°. Johanne van der Hagen, predikant tot Eyndhoven. De deuren van de kerk syn geslooten, uyt last van de Ho. Mog. Heeren Staten: en een slot is aan deselve geslaagen, van 't welke D°. Texelius de sleutel ontfing, om alsoo alleen over de kerke meester te syn. Dogh naderhand, des daags daaraan, is D°. Focanus tot Vught geintroduceert; de kerke wierd van de Stathouder des Hoogh-Schouts met geweld opengeslagen, alsoo de Paap met de sleutels sig 't soeke maakte; de beelden en paapsche ornamenten wierden door eenige oude vrouwkens devotelyk wegh gedraagen. D°. Junius, Predikant tot 's Hertogenbosch, heeft D°. Focanus alsdan in synen dienst bevestigd.

Doe meynden wy dat men met ons ook voortgevaaren soude hebben, maar het is weder verhindert, men weet nauwlyks door wie off wat oorsaake: ondertussen quam het leger van den Prins van Orangien tot Boxtel leggen, daar wy veel geloops hadden, om tot ons voorneemen te koomen, seer dikwyls hoope krygende, en weder verliesende, want de satan ons altoos in den wegh was.

Den 6e Augusti syn wy eyndelyk tot dit ons voorneemen gekoomen; D°. Schapenbergius, Gortzenius en ik, met D°. Focano, die ons soude bevestigen, syn 't samen uytgerede op eenen waagen, uyt het leeger tot Boxtel, geconvoijeert met 50 off 60 Ruyteren, over dewelke myn Heer Bergaigne selfs in persoon commandeerde. Wy niet weetende wie van

ons drien eerst soude bevestigd worden, quaamen tot Oosterwyk; de sleutelen van de kerke waaren gegeeven in de handen van eenige van onse ruyteren, die vooruyt gereeden waaren, quanswys om wagt op den toren te stellen; so dat wy daar gemaklyk in raakten, en D°. Gortzenius wierd door D°. Focanum bevestigd. Als de ruyterye en wy een wynig ververscht hadden, namen wy van Gortzenio ons afscheyt, rydende naar Oorschot; aldaar hebben de kanonyken so veel te weege gebragt, dat sy de grootste kerke inhielden, verseekerende solemnelyk, dat de kleynste was de oudste, en alsoo de hooftkerke; en hoewel ik haar bedrog wel merkte, en veel reedenen bybragte om den hoofdschout te persuadeeren, dat wy niet moesten sien op die, die weleer misschien de voornaamste kerke was geweest, maar welke dat se nu ter tydt was, so heeft hy nogtans (om vredenswille) toegestaan, dat men de kleyne voor die van de Gereformeerde Religie soude inruymen. So wierd dan D°. Schapenberg daarin bevestigd. 't Welk gedaan synde, verlieten wy hem en quaamen tegen den avond wederom in 't leeger. Doe was het wederom onseker off het met my ook syn voortgang hebben soude. Dog het wierd van myn Heer den Prins van Orangien geconsenteerd, dat het 's anderen daags myn beurte soude syn.

Den 7e dito syn wy derhalven geheel vroegh weeder uytgereeden, weesende geconvoijeert van omtrent 200 paarden; myn Heer den Hooghschout had wederom over die de commando. Tot Tilborgh gekoomen synde, de kerke is wel geoopent, en met een de deur van den toorn, om waght daarop te stellen, dog terstond maakte hem de koster met de sleutels 't souken: alsoo deeden ook den capellaan, kerkmeesters, en al die daar omtrent wonende iets te seggen hadden aan 't kerkelyke; ondertusschen wierd de toorendeur weeder toegesloten, eer de waght daarop gesteld was, en dewyl dat de sleutelen wegh waren, moest men de deure met geweld oopenbreeken. Als ik dan gepredikt hadde (het was eeven op eenen sondagh) wierd ik van D°. Focano in mynen dienst bevestight; de actie gedaan synde, heeft men al de deuren

van de kerk verseeckert en vastgeslooten, opdat niemand daar teegen myn dank inkoomen soude; de groote toorndeur in slot synde, is het slot met groote moijte afgeslaagen. Een grendelslot (expres tot dien eynde meedegenoomen) is van buyten daar aan gespykert, waarvan de sleutel in presentie van den schoutet van 't dorp en seer veel andere bystanders solemnelyk my wierd behandight van myn Heer den Hooghschout, alreede te peerde sitttende, gereet om weg te ryden. Dadelyk daarop bliesen de trompetten, de ruyterye vertrok, en ik vont my alleen onder so veel gepassioneerde Papistische boeren; dies ging ik na myn logement. Dogh eer de Hooghschont van my scheide, gaf hy my niet alleen met den sleutel een ernstige vermaninge om dien wel te bewaren, maar hy geboodt ook den schoutet, president en andere, my wel te verdedigen voor onheil.

Den 9e dito qnamper tydinge, dat D°. Gortsenius gevangen was; dogh daarna verstonden wy, dat een partye soldaaten van Diest hem hadden willen meede neemen, en dat de Schout van Oosterwyk sulx hadde verhindert, dewyl hy geen last daartoe en hadden.

Den 10e dito op Lanrentius dagh qnam ik wandelende over het kerkhof gegaan, alwaar ik de Paap vont staan prediken. Hij riep veel van Laurentio, dat hy met groote standvastigheid op den rooster gebraden was; dat alsoo ook syn toehoorders standvastigh moesten syn in haar geloove, 't welk hy het Oude noemde; voornamentlyk dewyl de ketters gekoomen waaren om haar te tenteeren, en hadden nu al reede de kerke ingenoomen. Hij vervloekte en verdoemde hem selven tot in 't midden van de helle, by aldien de Roomse Leere niet opregt waare, en alle andere ketteren, die niet en konden salig worden. Lutherum lasterde hy afgryselyk, als dat syn moeder hem ontfangen hadde door conversatie met de Duyvel: dat hy selfs wel een meutjen souts met de Duyvel gegeeten hadde: en als hy des nagts overleide hoe hy de misse soude verstooten, so leerde hem de Duyvel daartoe syn argumenten. Dat seyde hy wel stoutelyck, dat Lutherus selfs alle beleden hadde.

Calvinus liep niet mis: want hy was een schandelijk booswigt, die om syn sodomie tot Oïon in Vrankryk was gegeesselt, en met de franse Lelie op syn rugge gebrandmerkt. Dit en diergelyke wist hy wonderlyk te vertellen, en met dusdanige fabelkens was hy gedurigh besigh om 't volk teegens ons te verbitteren. Den 17 Oct. geschiedde dien droevigen uitslag van J. Silvio, die ons lange daarna veel hertenleet veroorsaakte: soo sogt de Satan op alle manieren den loop des H. Euangeliums te verhinderen.

Den 25e synde Crispyns dagh, begonden eenige schoenmakers gesellen (die deesen voor haren Patroon houden) de clokken te luyden. Ik by haar gekomen synde, heb het haar met dreygen verbooden, hoewel ik alleen synde, niets teegen haar vermogt om te beletten, eevenwel sy staaktent en liepen heen.

Den 30e. Nadat ik myn predikatie in de Kerke hadde geeyndigt, ging ik tot den Paap in de schoole, die aldaar syn mis hadt gedaan; seyde hem aan uyt last des Hooghschouts, dat hy syn dingen niet meer aldaar so aan 't kerkhof mogte doen, omdat de Paapse toehoorders veel en partiaal synde, die geene, die geerne tot het gehoor des suyveren woordts Gods gekoomen soude hebben, vervaart maakten en afschrikten, want men niet in off uyt de kerk konde koomen, dan voorby haar heen passeerende. Dit gaf oorsaake van veel woorden, argueringen en scherementen, die daar vielen; waarover de schoole weeder met pausgezinden vervuld wierd; en ik stont alleen onder dien hoop, als onder rasende wolven; nogtans en deeden sy my niet quaats, hoewel de Paap van gramschap raasde; en alsoo ik iets teegen hem inbragtte, daar hy met goede reeden niet wel op wist te antwoorden, so hief hy syn vuyst op, seggende, dat hy my slaan soude, so syn handen niet te hylig en waaren; waarop ik myn mantel onder d'een arm slaande, seyde: syn uw handen heyligh, de myne syn het ook; daaroover een gelag ontstond onder de omstanders; na eenige andere woorden, ging elk syns weeghs; naderhand heeft de Paap eeven hardnekkiglyk het

kerkhof en schoole ingehouden, niet passende op eenig verbodt; want hy mercte, dat hy my hier door groote schaade in myn toehoorders deed; veele niet meer dervende voorby die Paapse spotters passeeren,

Den 1e Nov. synde Aller Heyligen, is de sleutel van de kerk my afgehaald onder praetext van een doode te moeten begraven. Als de kerke geopent was, is een monnick (die voor syn clooster quam bedelen) in de kerk op de stoel getreden om te gaan prediken. Ik t' huys synde, creegh eenigh quaat vermoeden, ging derhalven daar heenen om te besien, off my geen part en wierd gespeeld; by de kerke komende, bevant ik het eeven alsoo ik het hadt gevreest; want nadat ik de deur (die sy van binnen met een hout toegemaakt hadden) open geritselt hadde, so sagh ik een vremden monnick op de stoel staan prediken, en het volk tamelyk veel in getaale toelnysteren. Ik liep van stonden aan onder 't volk tot voor den predikstoel doordringende, geboodt den monnick te swygen; protesteerde oover syn stoutigheidt; vraagde uyt wiens last sulx geschiedde. Hy stont verbaast, en als hy poogde voort te vaaren, riep ik, dat hy afkomen soude, dat hy genough het gebod der Ho. Mo. Heeren Staaten had overtreeden, en dat hy het volk in perykel gesteld hebbende weeder heen sou gaan, als haar eenige swarigheyd uyt deese oorsaake mogt overkoomen, soo dat hy met 't gevaar van andere syn bedelsack vulde, etc. Hy antwoordde dat het quaad weeder (want het gantsch ongestuymig reegende en wayde) hem sulx hadde doen doen; dat het volk op 't bloote kerkhof niet konde geduren, dat ook de Staten dat soo quaalyk niet neemen souden, want sy waaren de barmhertige. Ik seyde dat sy ergens in een huys mogten geloopen hebben; het was wel teegen myn dank, dat sy op 't kerkhof prediken; daar ontstond onder het volk een groote beroerte, d'een dit, d'ander dat roepende; op die selve tydt waaren my koomen besoeken drie Predikanten uyt de Langhstraat, nam. van Sprangh, Besoyen en Capelle; deese waaren my gevolght, als ik na de kerke gingh, sy sangen het gewoel, hoorden

roepen: sla doot, sla doot! gingen derhalven, sonder dat ik haar gesien hadde, wederom na myn logement, wel bekommert synde over myn leeven, omdat sy my omset hadden gesien met soo een meenigte van roekeloose gesellen. Ik wilde de bedelaar met geweld van den stoel hebben, dreygde so veel ik moght; dog door de groote meenigte konde ik hem niet bykoomen; de vrouwen hingen my om het lyf met tranen in de oogen; de aansienlykste van de toehoorders, verbiedende de quaatwillige, die vast dreygden, bragten my uyt het gedrang; alle geevende alle redenen, die sy best konden, om my te vreede te stellen; so dat ik eyndelyk genoodsaakt was de predikatie toe te laaten; den prediker versteld synde, begon weder, dogh hadde haast gedaan; ik geloof die alteratie hem van synen term gebragt hadde. Als hy gedaan hadt, begeerde ik, dat hy eenige dingen soude bewysen, die hy geseyt hadde, van 't voorhidden der Heyligen, maar hy seyde: 't is hier geen plaatse en tyt om te disputeeren, en met eenen trat hy voort na een altaar, knielde needer. Ik hem op de hielen volgende, wilde niet toelaaten, dat hy de misse doen soude; want hy meer als te veel quaats gedaan hadde. Het kleet, dat op den altaar lagh, smeet ik overhoop, en ging op den altaar sitten, totdat hy eyndelyk, buyten geroepen synde, heenen gingh; daar stonden wel veel onverstandige boeren rontom my, spottende en dreygende, dog niemant deede my eenigh hinder, totdat sy ook alle heen gingen. Doe sloot ik de deure toe, dankende Godt, dat hy my soo merkelyk hadt gesterkt, en my bewaart, en biddende om syn verdere genade etc.

Den 6e Nov. heb ik gedoopt het kind van Mr. Peter Verschueren, 't welk is genaamt Johannes; over den Doop stonden als getuygen, de Secretaris van Sprang met syn huysvrouw: Jacob Jansen van Sprangh met syn huysvrouw; Mr. Michiel van Gils met syn huysvrouw; Lambregt de Goreelmaker van Oosterhout. Dit is het eerste kint, dat op de Gereformeerde Religie binnen Tilborg is gedoopt. Godt geve dat vele duysende daar op mogen volgen.

Den 24e hebben eenige de clokken geluyt, ter eeren van St. Catrina, welkers dagh daar op volgde; als ik de kerk hadt toegeslooten, synse door een gat in de kerk geclommen, en hebben alsoo tot 's avonds laat met de clokken gerammelt, sonder dat ik 't kon beletten.

Den 27e hebben tien off twaalf jonge gesellen Godefryd, de zoon van myn hospes, met knuppelen dapper afgesmeerd, so dat hy verscheyde reysen tot aarde viel; syn hooft was met buylen beset, en syn hand, daar hy hem wat mede beschut hadde, was seer dik geswollen, en byna niet sluytelyk; die moetwilligers waren hem gevolgt, uyt een huys van de Velthoven, tot op het vlakke velt; hy ontliep haar van 't velt in een huys, daar sy met gewelt in braaken, en hem deerlyk sloegen, roepende: gy syt een geus, wilt gy uw niet bekeeren, gy en sult van deesen avont niet leevendig uyt onse handen koomen, en diergelyke. Dit alles was alleen omdat hy te kerke gingh. Eyndelyk ontliep hy haar ten huyse uytspringende, en so voorts cruypende door heggen en hagen, ja door het waater loopende; waar door en mits de duysterheyt sy hem misteden, ondertussen tot malkand'ren roepende: waar is den schelm gebleeven. Het schynt sy niet anders voorhadden, als hem te vermoorden. Hy quam al druypende seer verbaast in myn logies geloopen; de Heere behoede ons voortaan voor meerder onheyl.

Den 4e Dec. synde de dagh van St. Barbel, hebben de Gildebroers van Barbel de beest gespeeld, syn op den toorn geklommen, beyerden en luyden met de klocken, tot dat ik in de kerke komende om te prediken, de deure van den toorn toesloot; doe saten sy daar een tydt lang als gevangen; de coster wilde haar uytlaten, 't welk ik verboodt, so dat sy door koude en onpatientigheyt gedwongen synde, haer selven langst een koorde hebben nedergelaten, terwyle wy songen.

Den 6e hebben de St. Niclaas Gasten ook haar devoir gedaan om te luijen, daartoe sy tot tweemaal toe door een vensterken in de kerk zyn geclommen.

Den 9. hebben sommige vrouwen by den avont myn hospita op de straat aangeranst, sy vatteden haar by de armen en songen een schandelyk liedeken, tegen haar gedight, en overmits sy (als reght was) haar wilde defendeeren, terneeder slingerende een off twee vrouwen, die haar wilden vasthouden, so is een man uyt een herberge uytgesprongen, en met een bloot mes haar nageloopen, so dat sy met haar soon (die op het geraas der vrouwen syn moeder was komen ontsetten) ter nauwernood in des soons huys haar hebben gesalveerd; ik en myn hospes daar niet van wetende, saten by den haart, hooren onverwaghts een moetwillige op straat groot getier maken, en regt op onse deur aankomen; hy klopt er een tyt langh op met groot gewelt, gedurigh roepende: komt er uyt gy dief, en dieergelyke; myn hospes ongeduldigh synde wilde met een carabyn op den geweldiger, en and're boeren die daar omtrent waaren, uytvallen, so dat ik meer bekommert was, om hem binnen te houden, als over het quaat, dat ons van buyten wiert gedreyght; de booswight en d'and're syn stillekens vertrokken, als sy vernamen, dat het roer op haar gespannen wierdt, en als 't in de lught was losgeschooten, om haar te meer te vervaaren, syn wy ongemoyt gebleeven; dit geschiedde op den selven dagh, als Godefryd in den Bosch geklaagt hadt over het voorverhaalde geweldt.

Den 21. Dec. op St. Thomas dagh, is een van de kerkedeuren (comende van aghter aan het coer) opengedaan, ik weet niet door wie, dog 't is buyten twyfel, dat het door order van de Paep is geschiet; de eram van 't slot, dat door bevel der Heeren Staaten daar was aangeslagen, is afgebrooken geweest. En alsoo de deure open synde is het volk in de kerk gekoomen, ook door and're deuren, die men van binnen konde open doen; ik sette my teegen den Paap, om te verhinderen synen dienst, dogh konde hem op geenderley wyse tot afstand brengen, overmits de hoop te groot was, dan dat ik alleen haar hadt konnen verhinderen; so most ik van daar vertrekken; en de papen hebben van dien tydt af, hare superstitien in volle kragt gepleegd in de kerke,

waar over ik genoodsaakt wierdt, daar niet in te prediken, gelyk ik tot nogh toe had gedaan; want hoewel de Paap voorhieldt, dat hy my niet wilde verhinderen, so bleef hy nogtans met syn dingen besigh, niet alleen tot neegen uuren, maar ook wel tot tien, jaa elf nuren, soodat het geheel ongeraaden voor my was, alsdan te beginnen, want ik dus doende niet alleen met hem verdeeld soude hebben, maar ook soude verde aan de qnaatste coop syn geweest, als die op eens anders gelieven moste waghten; 't welk niet alleen stryt teegen het respect van onsen staat, maar selfs ook teegen die eere, die wy den Godtsdienst schuldigh syn, en konde niet anders gedijen, dan tot de grootste kleynaghting van onse Religie; in die plaatse, daarse haare gruwelen pleegen, daar haar beelden staan; naa haar, op haar believen. En bovenal, ons was noyt order gegeeven om te prediken, anders als in die kerken, die van de Pauselyke ornamenten ontruymt, en den waren Godtsdienst alleen toegeeygent waren, so dat ik geen maght hadde hier in toe te geeven, voor en al eer ik daartoe van de E. E. magistraten ordre hadt ontfangen, want dat aan haar hingh, de Papen toe te laaten, off uyt te dryven, en niet aan my.

Anno 1634.

In Januario 1634 isser schryven gekomen van myn Heer Bergaignie, uyt last van haare Ho. Mog. aan den Schout, Pastoor en andere, waar in haar gelastet wiert, datse de kerke souden hebben te verlaaten, en die selve voor die van de Religie alleen souden laaten, dogh sy hebben daar niets opgepast. Ik waghte een langen tyt, om te sien off daar geen veranderingh in soude koomen, dog te vergeefs, want het soo langs soo erger ging; daarom ben ik omtrent Maart na 's Gravenhage vertrokken; versoekende aldaar, dat haare Ho. Mog. eenige ordre wilde stellen om de Papen uyt onse kerke te doen vertrekken; ofte andersints dat wy moghten weeten, off dat haar E. E. meyninge waare, dat wy souden

verdeelen, en by gebeurte in deselve prediken; op welk versouck is gevolght een gantsch onverwagte resolutie, te weeten, dat de Paap van Os (die in 't inneemen der kerken de eerste roervink was geweescht) gevangen, en criminelyk teegen hem geprocedeerd soude werden.

Wy wisten nauwlyks wat wy denken souden, om dat niets op ons request en wierd beslooten; maar geheel buyten onse meyninge; daarom heb ik weder op nieuws by requeste begeert, dat de E. E. Heeren haar meyninge souden gelieven te ontdekken aangaande myn plaatse, daar op korts daaraan wierd geresolveerd, dat de kerke voor die van de Religie vry en onverhindert alleen sonde moeten blyven, alsook dat de Pauselyke ornamenten, beelden, etc. van de pausgesinde daaruyt gehaalt moesten werden, off souden andersints uyt last van haar Ho. Mog. wegh genomen werden. Ondertnssen eer ik wederom t' hnys was wedergekeert, so wierd de Paap van Os uyt syn kerke gehaalt en gevangen genoomen.

Den 24e April A°. 1634, 't welk was vrydagh voor Paasschen; hy is binnen den Bosch gebraght, en op de gevangepoort gestelt in heghtenis, alwaar hy na gelegentheid van die plaats wel is getracteert.

Den 29e April, als ik eenige daagen weder tot Tilborgh geweest was, is het bevel der E. E. Heeren Staaten rugtbaar geworden; men quam my raat vragen wat men met de beelden son doen; ik gaf tot antwoorde, dat een ygelyk de syne sonde weghaalen, te weeten de Gilden, de Kerkmeester, en wie daar over eenige hadden te seggen; daar op is de kerke weeder leedig gemaakt, en 's daage daar aan, hebben wy den dagh des Heeren in de kerke geheyligt.

Den 2e May 's morgens tusschen 7 en 8 uuren quamen eenige soldaaten cloppen aan 't hnys daar ik was gelogieert; ik deede de denre selfs open, so haast sy inquamen seyden sy dat ik myn schoenen soude aantrekken en met haar gaan; 't welk ik deede, wel merkende wat er gaande was. Een weynigh voortgegaan synde, quamen wy by nogh etlyke soldaten, die my seyden dat ik niet alleen soude syn, want

myn confrater van Oosterwyck my vertoefde. Aldns quamen wy ter plaatse daar ik D°. Gortzenium vondt. Wy sagen wel dat onse reyse op Breda gemunt was, en dat er geen ontworstelen en was; so dat wy na den middagh gevankelyk binnen Breda syn ingebraght; alwaar wy voor den Gouverneur Monsieur de Masieres geweest synde, van den anderen syn gescheiden. Gortsenins wiert geleyt na de herberge in den prins van Orangien, en ik wiert gebragt op den Gevangen Toorn. Daar heb ik geseten, op de plaatse die men de Burgers Camer noemt, tot den 23 May, als wanneer ik veranderen most van plaatse, geleyt synde voor de Giool, [1] alwaar ik niemand mogt sien of spreken, ook niet een Psalmboeksken by my hebben; want hetgeen ik hadde, met nog een eenigh ander boekske wiert my afgenomen, en by den Goeverneur gebragt: daar sat ik verschoven in een stinkgat, gescheyden van alle menschen, maar niet van den Heere, die in alle plaatsen woont, en noyt afscheyt van die hem van herten dienen.

Den 27e May ben ik weder van daar afgelaten, op myn eerste plaatse, waar ik meerder vryheyt hadde van uytsight, en met sommige menschen te spreeken. In die plaatse liet men my wederkomen, na dat ik van myne handt hadt getuygenis gegeven, hoe ik te voren hadt geseten en hoe men my weder hadt herstelt in myn eerste conditie, dogh genoegh striktelyk gevangen. Dit bescheyt wiert van my versogt, omdat de Paap van Os in den Bosch gedreygt wierd, dat men hem in de Gyool soude sluyten, so men my niet civilyker tracteerde.

Den 3e Sept. Even op den middagh sag ik uyt myn gevangenisse buyten de stat aankoomen, een goed getal van ruyteren, dewelke waaren uyt het leger van den Prince van Orangien, voorafgesonden om Breda te berennen, 't welk in

1) „*Gayole*, of zoo als het meest in 't Nederduitsch geschreven word, *Ghiole*, beteekent of de geheele gevankenis, of wel die plaatzen, die de onderste en zekerste zijn, en welke bij misslag genaamt werden *Ryolen*." De Riemer, *Beschrijving van 's Gravenhage*, Dl. I, 1e stuk, bl. 176 noot c.

sulken snelheyt geschiedde, dat sy eer voor de stat waren als eenige die kontschap souden brengen, so dat selfs de eenige compagnie ruyters, die daar binnen lagh, niet konde uytryden om beesten en diergelyke noodsakelijkheyt binnen te haalen, waar toe sy wierden gecommandeert, dog waren genootsaakt binnen te blyven.

Den 5ⁿ September geheel vroegh sagh men de infanterie aankomen trekken, met de artillerye en diergelyke nootsakelykheden, als off het op een formeele belegeringh hadt aangesien. Doe begonden eerst te regt verstelt te worden de gespangioliseerde van binnen, wetende dat sy haast veel dingen gebrek souden hebben, dog meest de soldaaten, want die gantsch wynig waaren; so dat veele begonden haar rekeningh te maken, van haast te sullen moeten vertrekken. Ik ondertussen was seer verblydt, meynende myn verlossingh voor de deure te sien.

Den 8ⁿ 't welk was een vrydagh, doe ter tyt heyligh ter Marien geboorte, heeft men seer schielyk in den morgenstont de tenten in 's Prinsen leger sien nederlaten, de karren, wagens en diergelyke begonden weder terugge te trekken, langs dien wegh waar henen sy gekomen waren, en so ook het voet- en paardevolk, so dat men wel merken konde dat de belegeringh opbrak; uyt de stat wierd dapper geschoten op de wykende, veel meer dan in 't aankomen. Dogh ik was grotelyks overstelt, siende my so onverwagt ontrooft van die schoone hope, die ik tot myn verlossinge hadde. De meeste schade die omtrent de stat geschiedde, was wel, dat de Gouverneur vele huysen rontsom de stat liet aan brandt steken, opdat des Princen volk daar in niet soude komen logieren, want sy hem schenen al te naby de stat gelegen te syn.

Voorts is het meest al den tyt myner gevankenisse eeven eens met my gestelt geweest, behalve dat eenige weken langh niemant by my moghte komen, om my te spreecken.

Als ik alsoo omtrent 15 maanden hadde geseten, heeft my de cippier eens met genomen, buyten den toorn: 't welk my soo veraltereerde, als ik de oopen lugt begon te schep-

pen, dat ik byna ter aarde nederseegh, door de drayinge in myn hooft. Daar na aght dagen geleden, heeft hy my weder eens uytgeleydt, en voorts heb ik somwylen door de stat mogen wandelen, mits dat ik op den toorn quam slapen. Dese vryheyt wiert my gegunt, omdat de Paap van Os, tegen den welken ik was gehouded geweest, alreede was ontslagen en vry.

Naar veel moytens heeft my den Auditeur (Kieboom genaamt) toegestaan dat ik mogt vertrekken, mits stellende een borger tot borge, dat ik weder binnen soude komen, als ik ontboden soude worden. Ik hebbe daartoe bewillight eenen Pieter Claassen.

Anno 1635.

Den 26e Aug. 1635 ben ik op de voornoemde borghtoght ontslagen, ende alsoo het een sondagh was, hebben my eenige borgers, die van de Religie waaren, geconvoyeert tot Ginneken, alwaar wy hoorden predyken D°. Mispelblom, predikant van Caag en Ginnekens. Aldus heb ik de eerste kerkgangh gedaan, nadat ik 482 dagen in heghtenis hadde geweest; ik vertrok op dienselven dagh met D°. Mispelblom naar Zeelant om te verneemen, off ik iets goeds konde doen voor myn confrater Gortzenio: dogh hebbe niets besonders konnen verrighten. Eenige Papen, die op sommige schanssen in Vlaanderen gevangen saaten, syn naderhant ontslagen, hoewel ik myn devoir dede, dat sulks niet soude geschieden, ten ware sy D°. Gortzenio syn vryheyt beschaften. Uyt Zeelant ben ik gekomen over Dordreght en Geertruydenbergh tot Tilborgh, alwaar ik de bysonderste van de Gereformeerde Religie hebbe begroet, ende alsoo ben ik ten Bosch vertrokken, alwaar ik eenige daagen geweest synde naar Hollant gereyst ben; meest om te besien hoe het stont met het sterfhuys van myn ouders, die beyde met nogh and're bloetverwanten meer, ten tyde myner gevankenisse waren overleeden: 't welk geschiet synde heb ik my weder na

's Hertogenbosch vervoeght, om aldaar te verbeyden, tot datter een goeden voet beraamt soude syn om mynen dienst waar te neemen: 't welk niet bequamelyk konde geschieden, terwylen de Paap in die kerk domineerde, dewelke hy weder hadt ingenomen ter tyt myner gevankenisse.

Den 11^{n} Nov. op den dagh van St. Marten, heb ik my tot Tilborgh vervoegt by my hebbende Roelandt Roelandts, die geordineert was van de Heeren Staten koster en schoolmeester van Tilborgh. Den Hoogschoutet hadde my meede gegeven sekere missive aan den Pastoor, Schout en andere Regeerders en ingesetenen dier plaatse; waar in hy haar belaste, dat sy my (ofte veel liever ons) gerustelyk souden laten in de kerke onsen dienst plegen. Dogh niemant wilde het schryven aanvaarden; de Schout was niet te vinden; de Schepenen seyden die niet te derven oopenen. De Paap bejegende ik op het kerkhof, naar dat ik lange op hem hadde gaan wagten; hy weygerde den brief te ontfangen, en naar veele woorden seggende stoutelyk: het is myn kerke, gingh hy daar in om syn sake te verrigten, alwaar hem veel volks met devotie verbeyden: so dat ik onverrigter saken, en sonder predyken, met mynen koster weder naar den Bosch keerde. Ik gaf den brief, nogh toegesloten, den Hoogschout weder in handen: die (myns bedunkens) niet veel naderhant heeft gedaan tegen die geene die alsoo syn authoriteyt versmaadt hadden, niet willende syn aanschryven ontfangen, veel min gehoorsamen. Wat reden hy heeft gehadt van syn sagtsinnigheyt is hem selfs best bekent. Voorts heb ik my binnen de stat gehouden, verdrietigh over den kleynen yver des Heeren.

DE ROOMSCHGEZINDEN ONDER DEN HEER VAN PURMERLAND EN ILPENDAM IN 1645 EN 1646.

De twee stukken, welke wij hier mededeelen, berusten in originali in het Archief van Noord-Holland te Haarlem. Het eerste leert ons, dat de Roomschgezinden in Purmerland, Ilpendam en omstreken woonachtig, in 1645 pogingen aanwendden, om „tot gerustheid hunner conscientiën" een pastoor te verkrijgen, waartoe zij vergunning behoefden van den ambachtsheer, en tot welke beloften zij zich wilden verbinden, opdat hun die vergunning maar niet werd onthouden. Het tweede stuk doet ons zien, dat de verlangde pastoor werkelijk kwam, maar ook reeds in het volgende jaar (het waarom wordt niet uitgedrukt) zijne plaats moest ruimen, en hoe belanghebbenden, toen zij op nieuw van een herder wenschten voorzien te zijn, niet weigerden de vroeger gedane beloften, hoe bezwarend ook, te herhalen. Beide documenten kunnen ook den Protestantschen geschiedvorscher dienen, waar het hem te doen is, om een vrijen blik te slaan in de kerkelijke toestanden van vroeger dagen, en als zoodanig laten wij ze gaarne volgen op de belangrijke Bijdrage van den hoogleeraar O. van Rees, die ons de onverdraagzaamheid der partijen van andere zijden leert kennen.

W. M.

I.

Acte van de Roomsgesinden.
Beloften derselver in Purmerland en Ilpendam en aan de Zuydzyde van de Purmerender wegh in de Purmer.

Wy Pieter Pietersz. Coenis, Jan Jansz. Cuyper, Gerrit Dircxsz. Ryser, Jan Cornelisz. Ryser ende Symon Dircxsz.

Ryser, beloven mits desen, so voor ons selven, als voor de andere Roomsgesinde in de Heerlyckheden van Purmerlant ende Ilpendam ende aen die Suytsyde van de Purmerender wech in die Purmer woonende, dat ten opsichte ons by sijn Ed. de Heere van Purmerlant ende Ilpendam by provisie is geconsenteert een priester te mogen hebben, tot gerustheyt onser conscientien: so beloven wy dien 't halven sijn Ed. dat wy ende alle de voorn. Roomsgesinde, gelijck als alle andere getrouwe ingesetenen, sullen onderhouden ende nacomen die placcaten ende bevelen van de Staten van Hollant ende sijn welgemelte Ed., dat wy tot dien eynde onse conventiculen ende byeencomsten so weynich ende van so weynich menschen sullen leggen, als ons eenichsints doenlyck sal wesen, ende dat wy niemant in de selfde vergaderinge en sullen toelaten, buyten die voorn. limiten woonende, dat wy oock niemant aldaer sullen toelaten, die met wagens ofte paerden comen ryden ende met schuyten comen varen, als alleen Pieter Pietersz. Coenis die (ten insichte sijns hogen ouderdoms) by sijn Ed. is geconsenteert met sijn geselschap in een schuytgen na die vergaderinge te comen varen. Ende om te minder ergernisse aen die van de Gereformeerde religie te geven, so beloven wy die van onse gesintheyt daertoe te houden, dat deselfde tot onse vergaderinge sullen comen ende uyt deselfde sullen scheyden voor ofte nae dat de Gereformeerde in ofte wt die kercke sullen gecomen sijn. Ende opdat sijn Ed. mach versekert sijn, dat alles wat in desen belooft wert, sal nagecomen werden, so beloven wy alle te samen ende elcx in 't besonder, dat so wanneer by den schont yemant sal bevonden werden (al waert schoon ses weken na den dach) tegens den inhout van desen gedaen te hebben, de boete ter somme van vijf ende twintich guldens voor yeder persoon, die in eenige deser breucken sal vervallen sijn, sonder eenige vordere rechtspleginge daeromme te doen, promptelyck sullen opleggen ende betalen: daervooren wy verbinden onse personen ende goederen. Alles sonder arch ofte list, hebben wy desen doen schryven

ende met onse eygene handen ondertekent in Purmerlant den sevenden Septemb. aº. XVI^c^ vijf ende veertich.

(*get.*) Pieter Pietersoon Coenis.	Jan Jansz. Kuyper.
Gerrit Dircksz. Ryser.	Jan Cornelissen Ryser.
	Symon Dircks Ryser.

II.

Requeste van en wegens de Roomsche ingesetenen van Purmerland en Ilpendam aan den Hr. F. Banning Cocq, als heere aldaar, om admissie (die van Lambertus Cornelii ingetrocken zijnde) voor Jacob Heynsius tot priester t'Ilpendam, onder zodanige beloften in substantie in zekere acte van 7 September 1645.

Aen den Well Edelen Heer Frans Banninck Cocq, Heere van Purmerlant ende Ilpendam, Raet ende President van Schepenen, ende Colonell over elleff vaendelen burgeren Schutters binnen Amsterdam, enz.

Verthoonen seer reverentelycken ende in alle onderdanicheyt Pieter Pieters Coenes ende Cornelis Isbrantsz., woonende tot Purmerlant, ende Jan Jansz. Cuyper ende Gerrit Dircksz. Ryser, woonende tot Ilpendam, als dat Lambertus Cornelii by U Ed. aen die ingesetenen van de Roomsche Religie geconsenteert sijnde in September des voorleden jaers, ende sijn admissie over eenige weeken by U Ed. ingetrocken sijnde, soo versoecken sy Requiranten, dat U Ed. goede geliefte sy uyt singuliere gunste in des selffs plaetse te admiteeren Jacop Heynsius, burger der stadt Eedam, ende dat by provisie ende tot U Ed. wederseggen ende niet langer; belovende sy Requiranten, indien sy sulcks voor die Roomsgesinden mogen verkrygen, dat sy niet alleen sich sullen reguleren nae die placaten der Ed. Groot Mogende Heeren

Staeten van Hollant ende Westvrieslant, ende die bevelen van U Eedelheyt, maer dat sy oock den voorn. Heynsius ende alle d'andere Roomschgesinden der voorn. heerlyckheden daertoe sullen honden, ende dat sy voor die overtreders sullen instaen ende promptelyck aen Edelheyts offecieren betaelen, sonder eenich tegenspreeken, dboeten ende brencken by de placaeten der Ed. Grootmogende Heeren Staeten van Hollant ende Westvrieslant, ende die bevelen by sijn well gemelte Ed. voorn. gestatueert, belovende oversnlx dat wy de gemelte niet eerder, maer soo haest als sijn Edelheyt sulcx sult bevelen, te doen vertrecken uyt die jurisdictie van sijn Ed. heerlyckheden, ende dat op die verbenrte van hondert gulden sweeks tverbeuren gednerende den tijt dat die sellefde Heynsius tegens dbeveelen van sijn Ed. sall blyven ofte sonder consent sall sijn vertrocken, gelijck die Reqniranten mede belooven, dat hunne conventiculen ofte byeencoomste soo weynich ende in soo cleynen getall van menschen snllen houden, als hnn doenlyck sall sijn.

De Requiranten beloven mede hunne byeencoomste int vergaderen ende scheyden te sullen lacten geschieden op soodanige tyden als sulcks die minste ergernisse aen die Gereformeerde Christenen sall geven.

Die Reqniranten beloven mede niet te sullen gedogen, dat eenige paerden ofte wagens oft schnyten tot het byeencoomen oft scheyden van hunne vergaderinge sullen werden gebruyckt, en soo sulcx echter mocht geschieden, soo beloven sy telleckens daer voor tot boete aen sijn Ed. offecieren tsullen betaelen een somme van hondert guld., welverstaende dat het Pieter Pietersz. Coenes vry sall staen daer voor hem ende sijn byhebbende gesellschap een royschuyt te gebruyken, sonder dat d'Requiranten daervoor yes sullen hebben te betaelen.

De Requiranten beloven noch, dat sy den voorn. Heynsius daertoe sullen houden, dat hy in syne vermaninge d'Roomsgesinden niet tot oproer ofte wederspannicheyt, maer tot getrouwicheyt ende gehoorsaemheyt tegens d'hooge overicheyt

ende sijn Ed. sall verwecken ende aenmanen, telckens op verbeurte van hondert guld. ten behoeve van sijn Ed. offecieren, ende arbytrale correcktie.

Eyndelyck soo beloven de Requiranten in hunne vergaderinge niemant te sullen admiteeren, buyten die voorn. heerlyckheden van Purmerlant ende Ilpendam woonende, uytgesondert die Roomsgesinden by suyden die Purmerender wech in de bedijckte Purmer woenende, die alleen by sijn Ed. daertoe by provisie sijn geadmiteert, belovende sy Requiranten voor een yder, buyten die voorsz. districkte woonende, telleckens te sullen betaelen een somme van vijf ende twintich guld., soo menichmael soodanige in de gemelte vergaderingen souden mogen bevonden werden.

Aldus by d'Requiranten oprechtelyck belooft ende aen sijn Ed. na gedane onderteekeninge overgelevert, daervoor hunne respective persoonen ende goederen tot naecominge van alle tgeene voorsc. staet verbindende, sonder eenige vordere rechtpleginge verbindende.

Aldus geschreven, by Requiranten onderteekent ende aen sijn E. in alle onderdanicheyt overgelevert desen achtsten July anno 1646.

(*get.*) Pieter Pietersen Coenis. Jan Jansz. Kuyper.
Cornelis Ysbrandtsz. Gerrit Dircksz. Ryser.

AANTEEKENINGEN VAN EEN TIJDGENOOT, BETREFFENDE DE OPKOMENDE KERKHERVORMING EN HARE VERBREIDING, INZONDERHEID IN HET FRATERHUIS TE DOESBURG;

MEDEGEDEELD DOOR

W. MOLL.

De volgende aanteekeningen werden door mij afgeschreven uit een onuitgegeven kronijk, die, loopende van het jaar 1425 tot 1559, de lotgevallen verhaalt van het Fraterhuis te Doesburg, en hier en daar ook mededeelingen doet, voor de wereldlijke geschiedenis dier tijden, inzonderheid die van Gelderland, niet onbelangrijk. Dezelfde kronijk was vóór eenige jaren in handen van onzen Delprat, toen hij zijn voortreffelijk boek over *de Broederschap van G. Groote* op nieuw bewerkte. Deze geleerde vertaalde bij die gelegenheid eenige regelen van de derde dezer aanteekeningen, en nam ze op in genoemd werk [1]. Ik heb diezelfde regelen gewigtig genoeg geacht, om ze nogmaals, maar nu in het oorspronkelijk Latijn, te laten afdrukken. Zij doen ons zien, hoe gemoedelijke tijdgenooten de groote gebeurtenissen van de eerste helft der zestiende eeuw somtijds op zeer eigenaardige en naïve wijze beoordeelden, of liever hoe zij zich door die gebeurtenissen in verwarring lieten brengen, zoodat zij naauwelijks rekenschap wisten te geven van den indruk, welken zij er van ervoeren. De daarop volgende aanteekeningen kunnen beschouwd worden als kleine, maar geenszins onbelangrijke bijdragen tot de kennis van de aanvankelijke

---

1) Zie aldaar blz. 134 en 135 en over het HS. blz. 347.

verbreiding en ook van de eerste vervolging der reformatie in ons vaderland, terwijl zij ons tevens eene voorstelling geven van de stoornissen, die het noodzakelijk gevolg waren van het doordringen der nieuwe gevoelens in den gesloten kring van kloosterlingen en familieleden.

Istis etiam temporibus [anno m° cccc° xxj°] quidam doctor sacrae theologiae, dictus Martinus Luter, Augustinianus, in Saxonia civitate Wittenbergio, multa nova scribendo praesumit, et scripta ipsius per totum mundum dispersa sunt. Verum in multis apostolicae sedi refragari videtur et resistere, arguendo eam de indulgentiis praebendis, avaritia etc. Porro multa inusitata scriptis suis proferendo commovit christianitatem. Apostolicae vero sedi parum deferre videtur papamque minus dignum reputare etc. Dicitur autem a nonnullis iudicatus haereticus et condempnatus, licet minime convictus. Extant quidem bullae apostolicae (si tamen apostolicae sunt), prohibentes scripta eius legere; sed non minus legunt prohibita fautores ipsius. Ceterum quem res finem sorcietur, vix sciri potest, multos si quidem habet adhaerentes, sed et aemulos non paucos. Deus autem non derelinqnet hereditatem suam, quam suo preciosissimo redemit sanguine.

Istis etiam adhuc temporibus [anno m° cccc° xxij°] Martinus Luter non cessat seminarium doctrinae suae spargere passim et ubique; sed nondum adhuc scitur, quem res finem sorcietur. Videtur enim vera praetendere et sacrae paginae adhaerere, sed fructus eius aliud indicant; ex fructibus enim arbor cognoscitur; hinc siquidem rebelliones et apostasiae religiosorum, hinc contemptus cleri et destructiones monasteriorum, ut dicitur, direptionesque bonorum ecclesiasticorum ex eius scriptis, male forte interpretatis, succreverunt iam multis in locis Saxoniae. Sed et multi minus religiosi, promissa libertate illecti, illi adhaerent, ipsius forte sensum minus capientes; sed ad libertatem abnegatam magis aspirantes, sub-

esse et obedire refugiunt, dicentes se in libertatem vocatos etc. Rector autem domus clericorum in Traiecto, D. Johannes Roy, [1] propter Luterum depositus est. Item domus Florenciana [2] multa incommoda intestina hactenus sustinuit propter eumdem. Sed Deus non deseret sperantes in se.

Istis praecipue etiam diebus [anno mº cccccº xxiijº] nonnulli novelli consurgunt doctores cum Martino Lutero, qui multa nova et insueta praesumunt in ecclesia, dicentes papam non posse obligare quemquam ad quid sub poena peccati mortalis; item dicentes, hominem non teneri ad confessionem, ad ieiunium, ad feriandum, ad abstinentiam carnium iuxta praeceptum ecclesiae; item presbyteros posse contrahere iuxta indulgentiam euangelicam et apostolicam, etiam eos debere laborare et operari manibus, et unam tantum missam fieri debere in die in civitate qualibet; item omnes homines esse sacerdotes et posse consecrare, si per communitatem electi fuerint ad hoc ipsum etc.; et multa alia innumerabilia nova et inusitata insurgunt in ecclesia Dei per doctos huius temporis, quae quidem et probare et ratificare et confirmare per sacras literas scripturarum se confitentur et asserunt. Tanta discussio est iam inter doctos antiquos et novellos et etiam per totam Christianitatem, qualis nunquam fuisse post persecutionum tempora credenda est, ita ut tota Christianitas divisa in duas ecclesias et partes videatur, una in Luteranam, altera in Romanam, et quod maxime mirandum, omnes doctiores huius temporis novas opiniones sectantur, omnia patrum decreta, episcoporum concilia, statuta, mandata provincialia, summistarum theologorum ac iuristarum canonicorum sentimina ac opiniones refutantur et reiiciuntur, et ut brevius dicam, quidquid per sacras euangelii aut apostolorum literas non probatur, ad id quemquam non posse obligari per statuta humana, in communi iam decernitur per doctos modernos ac per eorum scripta promulgatur, unde non modica inter partes

1) De bekende Johannes Rhodius.
2) Het Fraterhuis te Deventer.

dissentio habetur. Ceterum ad hoc tandem res devenere, in multis iam locis Saxoniae, scil. Livoniae, Prusiae etc. et in plurimis partibus superioribus praecipue, ut omnino scil. sacerdotalis dignitatis ordo insequatur, refutetur ac contempnatur, ita ut quicunque talis extiterit cuiusmodi etiam conditionis aut professionis aut ordinis, persequatur, derideatur ac mactetur quasi seductor etiamque non minus quam Turcus aut canis. Unde necesse est religiosum, volentem terras illas pertransire, induere habitum secularem; quodsi quempiam religiosum viderint, minus malum, quod inferunt, est quod altis vocibus acclament: *lupus, canis, cappert* etc. Sed et multa monasteria in illis terminis perierunt, quaedam propter violenciam; etiam multi religiosi semet ipsos in vagum dederunt, uxores duxerunt, praecipue multi sacerdotes seculares, qui opere etiam suarum manuum victum quaeritant. Horas huiusmodi non legunt, non radunt coronam, non confitentur, sed omnino statui et ordini suo incongrua agunt quam plurima. Talem se mundus iam habet! Piget cuncta narrare nec fas quidem michi est aut facultas, quippe quam plura sint ac mira. Civitates Bremensis et Magdeburgensis notabiliter sunt infamatae et infectae novitatibus istis. Verum quamquam ista et similia iam contingant, a pluribus tamen dubitatur quo haec devenient, siquidem scandala, apostasiae et rebelliones nec non et contemptus religiosorum contingunt crebrius et passim in locis multis, ita ut etiam nonnullos devotos ac religiosos viros reddat ambiguos doctrina recentior. Ego quidem, qui haec scribo, non facile temere de hoc indicarim aut decreverim quicquam, quia, ut beatus Augustinus dicit, Deus ita bonus est, ut etiam ex malis nostris bona elicere sciat, etiamque cum non parum dubitatur haec nova absque omnimoda sequela posse aboleri et extingui, quin alienatio fiat aliqualis in ecclesia. Meo autem iudicio videntur nonnichil verum decernere pro utilitate communi, in nonnullis vero plurimum praesumere et plus sapere quam oportet, quapropter hesitant non pauci de doctrina huiusmodi. Huius autem controversiae sive doctrinae agitur

iam annus, ut puto, octavus. Deus autem in bonum omnia convertat!

Item hoc tempore [anno m° cccc° xxv°] nondum cessavit doctrina Luterana, nam et hoc anno ipse Martinus Luterus uxorem duxit abbatissam quamdam, cuiusdam nobilis filiam, cuius etiam nuptias anno praefato post penthecostis in praesentia nobilium plurimorum solempniter celebravit, et ideo etiam et ob hoc doctrina eius in suspicionem nonnullis devenit. Istis diebus satis pacifice fratres inter se conversantur, diligenter operi manuum suarum insistentes; verumptamen de nova opinione suspecti nonnulli sunt, nam apud ducem [1] delati sumus et huiusmodi novi studii accusati, et praecipue unus ex nostris presbyteris ex nomine in curia huiusce reus denunciatus est.

In huius anni [m^i cccc^i xxvj^i] initio non modica fratrum ac totius domus nostrae fuit turbatio; nam fratres iuniores novae doctrinae, scil. Luteranae, scriptis (ut praefertur) inhaerentes ac credentes, amplius iuxta institutum seniorum nostrorum ac patrum radi, ut mos eatenus fuerat, ac tonderi omnino renuebent ac denegabant. Sub praetextu autem infirmitatis, huiusmodi inconsuetum morem praesumebant. Denique cum pertinaciter valde ac confederate huic praesumpto proposito inhaererent atque insisterent perseverarentque, multum nimium tota domus agitata est et conturbata. Igitur cum iam aliquandiu fratres animo haesissent, quid faciendum esset, atque inter se non parum dissentirent, tandem ad hoc deducta res est, ut scil. ista una vice raderentur super pectinem, de cetero autem facerent iuxta decretum et consilium patrum in colloquio, quibus causa diffinienda ac decernenda deferenda esset. Sed cum huiuscemodi negotium ad patrum iudicium perlatum esset, omnino dissuasere et in contrarium decrevere, nequaquam talia scil. admitti debere, ob quodcunque etiam dispendium, morem mutare antiquum.

---

1) Hertog Karel van Gelder.

Nondum hoc anno [mº ccccc° xxº vjº] saeva bestia, Luterana scil. secta, quiescit: monasteria desolantur, ecclesiae prophanantur, sacerdotes blasphemantur, reliquiae et ymagines proiiciuntur et confringuntur, religiosi sexus utriusque maledicuntur etc. et multa mala, praecipue in locis Saxoniae, ab istius partis fautoribus perpetrantur. Ipse novi iam in anno praesente novem religiosos ad minus, qui in Doesborch quondam scolas frequentare solebant, qui suis iam ex monasteriis pulsi sunt, et alios plures novi de Dorsborch, qui itidem ipsi, nemine repellente, fugere. Sed quod magis dolendum, non minus haec a multis laudantur quam impune etiam aguntur. Dux Karolus etiam nonnullos huius partis in Arnhem capi fecit et puniri.

Anno praefato [mº ccccc° xxvijº] Ludolphus Lochem et Rottardus Zoer, clerici, congregationem nostram deseruerunt, quorum Ludolphus in die Benedicti Traiectum profectus est; alter, Rottardus scil., in die Kiliani in domum paternam regreditur cum suorum indignatione et execratione ac confusione non minima. Hij etenim diu sua singularitate, sua novorum et inconsuetorum praesumptione ac, ut ita dicam, sua stulta sapientia, domesticam pacem commoverant et ita conturbaverant, ut iisdem recedentibus et fugientibus tota [domus] quiescere videretur. Nimium enim sibimet credentes et suis opinionibus inhaerentes, simplicitatem status nostri superstitionem putabant, sacerdotii gradum assumere contemnebant et radi iuxta morem etiam recusabant, et, ut breviter dicam, circa omnia, quae bonae consuetudinis et moris erant, algebant, propter quod tepidi et frigidi ad vomitum suum reversi sunt.

Eodem anno [mº ccccc° xxviijº] Mathias Kempis [1], clericus, nova doctrina infectus, a nobis recessit in octava Petri et Pauli, sed post paucos dies rediens, gratiam quaesivit, sed non invenit. Videbatur enim agi insipientia et inconstantia magis quam poenitudine aut bonae vitae desiderio, propter quod et repulsus est.

1) Deze was, blijkens eene vroegere aanteekening, in het voorgaande jaar eerst van de school te Nijmegen naar Doesburg gekomen.

Anno praefato [m° cccc° xxix°] Dominus Johannes Heusden procurator, nimium iam diu sibimet credulus, nulli obaudiens, cum confusione totius status nostri domum nostram turpiter deseruit, anno officii sui xxj°. Hic partem diu gerens superstitionum novarum Lutheranarum, tam publice quam privatim super haec ammonitus saepius, a ceptis, menti male fixis, avelli minime potuit. Quapropter, et etiam ob alias adhuc causas, in hanc (quam cernere et audire miserabile est) detestabilem incidit apostasiam. Qui·etiam, cum a nobis recessisset anno praefato 5 feria infra octav. paschae, ad Amstelredamas perrexit, unde huc reversus brevi vicariam suam possidere intendebat [1]; sed adveniente duce Karolo,

1) Dat het getal der Fraters, die hunne gestichten en hunnen staat tijdens den voortgang der Reformatie in ons land verlieten — maar niet zonder pogingen om de door hen ingebragte goederen te behouden — groot geweest moet zijn, kan men zien uit den volgenden brief van Karel V, dien wij afschreven uit hetzelfde HS., waarin de Kronijk voorkomt.

Kairll, Roimsche Keyser etc. allen onsen amptluden, rechteren, officieren ind ondersaten, hier op versocht, saluyt! Wy hebben ontfangen die oitmoedige supplicatie van onsen bemynden, den pater van Heren Fflorenshuys bynnen onser stadt Deventer, visitatoir generaill, in naem ind van wegen der gemeyne paters van allen konventen, genoimpt Fraters, gelegen in onsen landen van harwertzover, inhoudende: dat voill ind diverse religiensen van den vursr. conventen, religie ind habyt, als sy angenomen ind beioefft hebben tonderbonden, ut temptacie des viants of anders qualike bedacht, hem gevordert hebben ind dageiix vervorderen sonder consent van hoiren oversten ut hoiren cloisteren te trecken, hoir habyt ind religie te verlaten, ende niettemyn presumieren te wiiien ontfangen die guederen ind renthen tot hoiren lyven of erffrenthen, die sy dair inne gebraecht hebben, tot scandalizatie van allen religiosen ind achterdeell van den suppliant vursr., ten sy dat by ons hier inne versien worden myt onse behoirlicke remedie ind provisie van justicie, ons dair om seer oitmoedelick biddende, So ist dat wy die saken vursr. avergemarckt n committeren ind seer ernstliek bevelen, dat ghy die fugitiven, mannen of vrouwenpersonen, niet en sult verdedingen oft verhelpen tot enige restitutie van oiren goiden, die sy in oiren conventen ofte huysen gebraecht hebben, mer die seiven betalen an hoiren conventen, husen of hoiren procureurs ind gecommitteerden, op die peen anderwerff te betalen; want ons also beiiefft. Gegeven Anno 1045.

De dag der afgifte van den brief is geweest 7 Junij. Zie Mr. I. A. Nijhoff, *Bijdragen*, Nieuwe reeks, II. 110.

pulsus civitate et patria, Amstelredamis, heu! amarum agit exilium usque in praesens. Deus [eum] convertat!

Item hoc anno [mº ccccc° xxix°], post dominicam tertiam post octavas paschae, dux Karolus civitatem istam ingreditur ad Luteranos conturbandos, quorum duos secum duxit, scil. dominum Henricum Wichert, intraneum ordinis Predicatorum, qui multis precibus a morte liberatus est, et ludimagistrum Arnoldum Kuyck, qui post quindenam in Arnhem, cum quodam Cartusiensium sacerdote, primo decollatus et post igne consumptus est. In adventu ducis quidam de civitate fugerunt, scil. dominus Jacobus Bislick et Johannes Heusden, quondam procuratores nostri. Eodem itidem tempore dominus Arnoldus, capellanus in Arnhem, ob easdem causas in carcere punitus et interemptus est et post in aquas occulte missus; si iuste, novit Deus!

POGING TOT WERING VAN „DE LUTHERSCHE LEER" UIT DE GEMEENTE VAN VOORBURG, IN 1524.

Het volgende stuk werd ons medegedeeld door Mr. J. Soutendam, Archivaris der stad Delft, die er het berigt bijvoegde, dat het origineel, met andere documenten, de gemeente van Voorburg[1] betreffende, bewaard wordt in het archief der genoemde stad (Lade 14). Wij schenken het volgaarne eene plaats, daar het eensdeels bevestigt wat van elders bekend is, dat de beginselen der Hervorming ook in het hart van Zuid-Holland, bepaaldelijk in de omstreken van 's Gravenhage, zeer vroeg aanhang hebben gevonden, en anderdeels doet zien, hoe zij, die van deze beginselen afkeerig waren, bij tijds naar middelen uitzagen, om hunne verbreiding, zoo mogelijk, te voorkomen. W. M.

Procnratorinm ad resignandum ecclesiam de Volrburch, si dominus Jo. de Pelanen[2], presbiter ibidem, ultra sex ebdomadas se ab ecclesia absentaverit vel Lnterianam doctrinam docuerit.

In nomine Domini amen. Anno a nativitate eiusdem millesimo quingentesimo vicesimo quarto, indictione duo-

1) Van 1615 tot 1826 was Delft in bezit van de ambachtsheerlijkheid van Voorburg.

2) In de *Beschrijving van Asperen* van M. Beekman (Utrecht 1745), blz. 83 vv., wordt gesproken van een grafzerk, in de kerk van Asperen bewaard, waarop het beeld van een priester met een kelk in de hand, en het opschrift: „Hier leyd begraven Heer Jan van Planen, vicaris van deesen altaer, ende starf A°. 1525, den 25n dag van April." Boven, in den regterhoek van de zerk, het wapen van de van Polanens. Is Johannes van Polanen van Voorburg en van Asperen dezelfde persoon geweest? W. M.

decima, die vero prima mensis Decembris, de mane hora quasi octava, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Clementis, divina providentia pape septimi, anno eius secundo, in mei notarij publici testiumque infrascriptorum, ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, presentia personaliter coustitutus honorabilis ao discretus vir et dominus, dominus Johannes de Palanen [*sic*] presbiter Traiectensis dioc., antequam ad ecclesiam parochialem de Voirburch, vacantem per mortem venerabilis viri, domini et magistri Lamberti Ottonis, presbiteri, illius ultimi possessoris, per illustrem dominam Josinam de Egmonda, dominam de Wassenaer, uomine nobilis et generose filie sue Marie de Wassenaer etc., vere et indubitate patronisse dicte ecclesie, presentabatur, in fide boui viri et mediante iuramento, tactis sacrosanctis Dei Evangelijs prestito, ad manus mei notarij infrascripti promisit, prout per presentes promittit, quatenus personaliter in dicta ecclesia de Voirburch residebit ac eidem in propria persona deserviet, et quod sectam Lutherianam, que iam proch dolor regnat, non docebit nec libros illius doctrine leget aut unquam in domo sue habitationis observet, vel conversationem cotidiauam cum aliquo, quem scit illius pestifere secte esse seu fore auctorem, habebit; quod si ullo unquam tempore postea se per sex ebdomodas [*sic*] continue a residentia personali dicte ecclesie absentaret, sine consensu patroni vel patronisse, in tempore existentis, petito et obteuto, vel probatum fuerit quod doctrinam Luterianam doceret, libros prefate doctrine in domo sua scienter haberet, vel se de huiusmodi pestifera secta intromiserit, eo eventu ipse dominus Johannes de facto erit privatus ecclesia predicta, et patronus aut patronissa, in tempore existens, eandem ecclesiam, ac si per mortem vel liberam resignationem vacaret, alteri cuicunque libere conferre valebit. Et pro maiori securitate premissorum prefatus dominus Johannes omnibus melioribus modo, via, iure, causa et forma, quibus melius et efficatius potuit et debuit, potest et debet, constituit et ordinavit suos certos et indu-

bitatos procuratores irrevocabiles, scil. venerabiles ac circumspectos viros, dominos et magistros Petrum de Gouda, decanum in Naeldwyck, Jacobum de Gouda, curatum in Wassenair, Gherardum de Myda, legum doctorem, consiliarium Domus de Wassenair predicte, necnon omnes et singulos presbiteros, clericos, notarios, causarum procuratores, quorum nomina et cognomina pro sufficienter expressa haberi voluit, et quemlibet eorum in solidum, ad ipsius domini constituentis nomen et pro eo, in eventu quo se ultra ses [*sic*] ebdomadas absentaverit a residentia ecclesie predicte, vel doctrine Luteriane se intromiserit, statim et illico resignandum dictam ecclesiam de Voirburch in manibus ordinarii loci, ad utilitatem cuiuscunque presbiteri vel clerici, per dominum patronum vel patronissam, pro tempore existentem, nominandi, iuravitque insuper idem dominus constituens per sancta Dei Evangelia, quod presens hoc suum procuratorium non revocabit, volens illud perpetuo tenere sub pena iuramenti et periurii; promittens idem dominus constituens, legittima ob hoc in manibus mei notarij publici infrascripti interveniente stipulatione, se ratum, gratum atque firmum perpetuo habiturum totum id et quicquid per dictos suos procuratores et eorum quemlibet actum, dictum factumve fuerit, seu alias quorumlibet procuratum, relevans nichilominus eosdem coniunctim et divisim ab omni onere, ipsis seu cuilibet eorum premissorum, occasione quorumlibet incumbente, sub ypotheca et obligatione omnium et singulorum bonorum suorum mobilium et immobilium, presentium et futurorum, ac qualibet alia iuris et facti renunciatione ad hec necessaria pariter et cautela. Super quibus omnibus et singulis prenominatus dominus constituens petijt a me notario infrascripto, sibi confici unum vel plura publicum seu publica in meliori forma instrumentum aut instrumenta. Acta sunt hec Hagis in domo inhabitationis supradicti domini et magistri Petri de Gouda, decani in Naeldwyck, sita infra scepta curie Hagensis, sub anno, indictione, mense, die, hora et pontificatu, quibus supra, presentibus ibidem

honestis viris Egidio fil. Adriani, clerico, et Jacobo de Gouda, laico Traiectensis dioc., testibus fide dignis, ad omnia premissa rogatis et requisitis.

Et egro [*sic*] Franciscus fil. Garbrandi, clericus Traiecten. dioces., sacra imperiali auctoritate notarius iuratus, quia premissis omnibus et singulis, dum sic ut premittitur fierent et agerentur, una cum prenominatis testibus presens interfui eaque sic fieri vidi et audivi, id circo hoc presens publicum instrumentum, manu mea propria scriptum, exinde confeci et in hanc publicam formam redegi signoque et nomine meis solitis et consuetis subscripsi et subsignavi, in fidem, robur et testimonium omnium et singulorum premissorum, rogatus et requisitus [1].

1) De zeer omslagtige handteekening van den notaris Franciscus Garbrandi, naast het onderschrift staande, laten wij weg, daar zij door gewone drukletters niet wedergegeven kan worden.

KERKELIJKE HERINNERINGEN UIT HET JAAR 1566 EN VOLG.

(*Vervolg van* D. II. blz. 253.)

VIII.

Dat zich het gif der Geuzenketterij over de Hollandsche gemeenten in zorgwekkende mate verspreidde, was, bij den heftigen hervormingszin van zoo veel hunner herders en leeraars, wel niet te verwonderen. Onder dezen dan echter wel geen, die met meer voortvarenden ijver werkzaam was, dan de Westlandsche pastoor van De Lier, beeldbrekender gedachtenis, Arent Dirkzen Vos. Uit het onderzoek door de beide regeeringscommissarissen, Boudewijn Jacobsz. en Lieven van Arkel, in December 1567, over het gebeurde te Delft en omstreken ingesteld, treden zijne kerkelijke euveldaden in het volle daglicht, en worden ons, door oor- en ooggetuigen, meer uitvoerig nog dan door de bloote opsomming in zijn vonnis, kenbaar gemaakt. Wij deelen ze in het tweede gedeelte dezer Herinnering mede; het eerste behelst een en ander omtrent de Delftsche geuzerij, dat wij, als bij hetzelfde onderzoek gebleken, mede overnemen. Men kan er de betrekkelijke *Sententiën* bij Marcus bij naslaan.

1.

Onderzoek te Delft door Boudewijn Jacobsz. en Lieven van Arkel, op 19 Dec. 67, in 't convent van S. Aechten:

Mr. Christiaen van der Goes, schoutet der stede verklaart, dat „Dirck Claesz., brouwer in den Anker, hem van Delft geabsenteert heeft; is een diaeken ofte ouderling geweest," van welken zijne vrouw zeide, „dat hy niet anders misdaen hadde, dan de aelmoysen gedeylt den armen, sonder dat hy regardt nam, of 't gheusen waren of anderen."

Hendrik Jacobsz., kleermaker, mede absent, „heeft in 't Minnebroedersklooster en in de Geusenkerk met het bordeken omgegaen."

Jan Jacobsz., heuckmaeker, Jan Cornelisz., schoemaeker, Adriaen Gijsbrechtsen Stolck, glaesmaeker, Huych Eewoutz., wielmaeker, Gerrit Jansz., brouwer in die Ruyte, en Borger Jansz., brouwer, worden in de confessie van Mr. Egbert belast, dat diaekens of onderlinghen geweest zijn. Allen mede absent. — Even zoo Willem Ariënsz. Storm, chirurgijn ofte lapsalver, mede belast als ouderling of diaeken, en zou met Mr. Egbert op 't stathnis geweest hebben, by 't versoeck om te preêken in 't Minnebroedershuys. — Dirck Hermansz. in de Haen, mede uit Delft. Verder nog Frans Duyst Cornelisz., brouwer in den Rooster, die den pred. Leo zou gelogeert gehad hebben; ook Willem Jansz., corencooper in den Hantschoen, die mede „corts nae die beeldestormerie met Mr. Jan in 't Houffyser en Claes Heymansz., pontgaerder, met eenige anderen op 't stedehuys gekomen es, alwaer by monde van Claes Heymansz. begeert werde, dat men die Minnebroeders soude doen vertrecken om 't volck".

Mede absent: Huych Cornelisz., lakencooper, de zoon van Mr. Corn. Huygensz. (is ook uit Delft weg), die mede met Claes c. sociis op 't stathuys was (hoewel hij dat niet zeker weet).

Absent ook: Oth Thielmans, corencooper, die hem veel met de Geuserye gemoyt en veel quaet snaps gehadt. Ook de man van Dieuwertgen (tegenw. te Delft gevangen) Corn. Jansz. Coman, schoemaker, en die Keyser van de Rederykers geweest is. Nog Coenraad van Doren, cleermaker; heeft met geweer de nieuwe predt. gevolgt. Verder: Boudewijn Hart

van Abbenbrouck, die, toen de eerste predt. buiten Delft in 't Busboomken was, by denselven predt. ontbeeten heeft. Ook Hendrik in die Prince, schoemaker, Willem Vranckensz. timmerman in 't Oosteynde, beiden medehandadich in 't Minnebroedershuys. Ook Thijs Dircksz., die, nadat reeds het Geuzenhuis was afgebroken, nog door iemand, die zich voor Geuzenpredt. uitgaf, bij zich heeft laten preêken.

Verder absenteren zich nog: Cornelis Jansz. Coman, en Goessen, een verwersknecht in de Backersteeg, en Ysbrandt Bartiën, zoon van B. Y. pontgaerder, allen belast van medehandadicheit in 't Minnebr. huys. Ook Cornelis Cornelisz. de Zeeuw, droechscheriër, ook al handadich.

Nog Aeltgen en Anna Pietersdrs., heeckelsters, Mariken Jansdr., brandewijnvercoepster, huisvrouw van Jan Florisz., schoelapper, Lijsbeth Jansdr. en Steyntgen Jansdr. (beide drs. van gezegden Jan Florisz.), Grietgen, Aeltgen Jansdr., den braker, huysvrouwe van Aerndt Jansz., timmerman uit den Hage; alle medehandadich in 't Broêrhuis. Ook nog Baertgen Engbrechtsdr., huysvrouw van Gerrit Jansz. in die Ruyt, Fijtgen Engbrechtsdr., wed. van wijlen Vranck Cornelisz. in 't Vierstal, Lijsbet Hermansdr., huysvrouwe van Jan Gerritsz. Coman in 't Noorteynde, Dieuwertgen Heyndricxsdr., huysvr. van Jan Heyndricx, mandemaker, Aechgen Gerritsdr., huysvr. van Jan Joosten, brouwer; allen door 't gevangen Dieuwertgen beschuldigd „van 't concept te zijn om 't Minnebroêrshuis up te smyten." — Sedert 4 of 5 maanden absent: Mr. Jacob Everts, chirurgijn, ook Corn. Jansz., messemaker, met een zoon; Gerrit Fransz., verwer in die blaeuwe Hant, „die de burgemrs. wou weêrstaen, toen sy 't smyten van 't Broêrhuis wilden beletten; ook Mouris Jansz., schrijnwercker; eindelijk nog een kalkdrager, door Frederik al. Freeck (gevangen) beschuldigd, bij de breking der beelden in de Nieuwe kerk geweest te zijn.

Volgens den Magister Martinus Doucanus baccalaurius S. Theol. (sprekende *in verbis sacerdocij, manu pectori admota*), dat veel kwaads in Delft gedaan heeft een Heer Aelbrecht

geweest hebbende pastoir tot Schevelinge, een verloopen monnik, en religieus in 't cloister van Heyloo by Alcmair. — Niet lang na de komst van Backerzeel „begonsten verscheiden personen die roode slenyers ende die napkens ende gheusenteyckenen te dragen," en is „seedert (zijn) vertrecken, den brandt van de nyenwicheden ende rumoeren upgegaen ende geweldich geworden." Albrecht heeft een brief gehad, gedagteekend uit Lier[1], 15 July of 16, 66, en door Brederode onderteekend, aan burgemrs. van Delft, dat men hem toch mocht laten preêken, of anders de redenen verklaren waarom niet.

Pauwels Cornelij, pastoir in de nyenwe kercke en pater van S. Ursulen, seydt, dat den oudburgemeester van Delft en baljuw in Delfland, Frans Duyst geabsenteert is geweest, maar thans terug. Jan in de Boot is ook terug, en te Emden, Wesel, Monster en Colen geweest. Dirk Gerritz. in 't gulden cantoor en zijn broêr absent, die met het rapier gegaen hebben en den predt. gevoerd en uitgeleid.

2.

Heer Huybrecht Adriaensz. van Delft, pastoir van De Lier, zegt: dat „Heer Aerndt Dirricxz. Vos, laist pastoir in de Liere, in presentie van hem dep., van den deecken, ende secretaris van Naeltwyck, met Treslong, canonick aldaer, geseyt heeft: dat hy met Bely, zijn jongwijff, omtrent Heylige Drievuldicheitsdach l.l. tot Wesel geweest es, en dat hy gehoort heeft van eene Dirc Mairtz, dat Belie, als die beelden te Liere gebroecken worden, tegens Dirk M. seyde: Compt Dirc, poest of oust nu die riescap van Sint Joris heynxt. Zij heeft ook gezegd: wat een Godt is St. Joris, hy staet in die wijngaert ende kan die mussen nyet afkeeren; en Heer Aernt zei, schenkende een canne biers aen Dirc Gerritz en Jan Touwe tot zijnen huyse: dat Sint Joris dit bier

1) De Brabantsche stad, wel te weten.
2) D. i. dienstmeid.

goet gemaect hadde (Sint Joris was de patroon van de Liersche kerk). Toen hij dep[t] op den Paesdach hinnen de kerk van de Lier op stoel ging om te preecken, ging H. Aerndt wel met omtrent 30 pers., zoe mannen zoe jonge luyden, uyt de Liere tot Delft in 't Goeshuis te preecken.

Heer Anthoenis van der Houve, capellaen in die Liere, een half jaar lang, heeft op een sondach Heer Aerndt na de hoogmis op den stoel zien gaen en aldaer zeggen hooren: „Ghy guede gemeente, ick will die misse zoe laeten staen, en ick en zal 't officie van de misse ofte den dienst nyet meer doen, als ick die tot noch toe gedaen hebbe; mer ick sal die gemeente het woort Goodts preecken," ende zeide op die tijt noch: „Dat raech moet wech, men moet die kercke schoon maeken."

Jacob Cornelis Thou, bailliu van de Liere, oudt 31 of 32 j.: „in den Ougst 66 (des sondaeches op Sint Gillis volgenden ander) hebben de kerkm[rs], beducht wesende voor 't silveren harnas van St. Joris en and. heelden, Hr. Aerndt op 't kerkhof ontboden, en hem het geval voorgesteld; waarop hij zei: Siet, gebueren, wat sonde ghy van sins wesen? ghy ziet dat dese steden mettet beeldehreecken voortgaen, wilt ghy mede consenteeren off nyet? daerop syl. seyden: ziet, wy en begeeren dat niet te consenteeren, mer wy willen wel uyt die weech hebben ende sluyten dat dair nyemant van die beeldebreeckers van buyten by en weet te geraken; dairop die voirsz. pastoir seide: wilt ghy 't nyet consenteeren, soe sal ick het doen, all soude het my den hals costen. En stracx scheydende teech in die kerck, ende ghinck in 't choor, en de deure van 't koor ging in 't slot, en sy, volgende, sagen hem beproeven eenige beelden aen stucken te maecken; toen 't niet ging, stak hij ze door de tralies de kinderen toe, seggende: loopt, brantze. Ze zijn echter later terug bezorgd. Terstond dairnae ruckte hy het beeldt van S. Joris met het paert uyt de plaitse ofte casse, dair tselve stont; sloeg er het zilveren harnas met een beitel af, en deed het zilver in een zak, dien hij den kerkmeesters

te bewaren wilde, geven; deze zeiden echter, met zijn „doen" niet te maken te willen hebben; waerop hy 't op zijn schueren [1] nam en naar den toren bracht; 2 of 3 weken later bood hij 't hen nogmaals aan. Hij gedroeg zich in dien tijd en vervolgens geheel anders in zijn ambt dan vroeger, „dopende die kinderen up die maniere van de nyenwe religie"; heeft ook vijf of zes zondagen, zoo voor zoo na die preeke, duytsche psalmen in die kercke met eenige jongens gezongen, terwijl 't orgel er onder speelde. Zij weten echter niet of hij ooit zonder koorkleed gepreêkt heeft. Ook op Kersdag 66 heeft hij duytsche psalmen gezongen.

Cors Pieters, gezworen aen de Liere, woont aen 't kerkhof, en heeft op den zondag, dat er de beelden gebroken zijn, groot geruft in de kerk gehoord; in de kerk zag hij de beelden gebroken en Heer Aerndt in 't koor staen vragende: „Wie gadinge hadde in die yseren traliën, die voor St. Joris gestaen hadden?"

Eenige jongens zijn door hem en anderen gehuurd, die onder 't preêken van H. Aerndt, in zijn brouhuisjen na den St. Joris hebben gezocht, en er een stuk van gevonden, dat zij hingen buiten de herberg, opdat iedereen 't zien zou; de pastoir uit de kerk komende, „was daerin zeer vergrampt."

Jan Apers, tegenw. burgem. van Delft ende mede burgem. geweest hebbende van den jare 66, oud vijf en veertig j. seyt: dat als de eedelen te Lier [2] vergadert waren, eenen Hr. Aelbrecht, eertijts pastoir tot Schevelingen, die het preecken bij de eerw. Hr. Lindanus verboden was, ende veel quaits binnen Delft gedaen hadde, eenen brieff, geschreven by Graeff Lodewyck ende den Hr. van Brederode, aen die burgemrs. brachte, inhoudende dat sy begeerden, dat men hem toelaten soude om te Delft te preecken; seyde voorts, dat burgemrs. aengegeven was, dat als Backerzeel b. Delft was in die commissie van de brouwers, hy in eenige waerschappen geropen soude hebben: Vive le Gueulx; ende dat die

1) Schoelders. 2) In Brabant; verg. boven.

schoudt ende die voors. burgemrs. daerop informatie hebben genomen; dan zeyde, dat zyl. sulcx niet en hebben connen bevinden.

Dirck Thoennisz., woenende op de Lier, zeyt: dat hy omstreeks drie weken na St. Gilles (die na Valkenburger markt, zoo hij meent) de 4 kerkmrs., hij dept. met noch een buyrman, in die Lier te kercke hoorende, gen. Elias Vrancke, aen den pastoir versocht hebben, dat hy het silverwerck wederom geven sonde; de pastoir zei echter, dat hy noch f. 50 aen St. Joris ten achter was voor den kap of kasuifel, en die eerst terug wilde hebben. Heeft het later[1] ternggegeven. Omtrent Kersmis heeft de pastoir de mis verlaten, en de dept. heeft hem, met eenige, de duytsche psalmen zoe voor zoe nae die preeckinge, hoeren singen; en dat hy pastoir deselve ophief, ende dat sommige het singen van de psalmen half laten wouden, maer dat hy pastoir daermede denr woude. Op Kersdach zon Heer Jan de capelaen (op last van 't Hof van Hollant en de kerkmrs) de mis doen; maer heeft eerst Hr. Aernt begost duytsche psalmen te singen, daarop gepreêkt, en heeft de mis eerst na de preek[2] plaats gehad.

Symon Willemsz., vruetschap van de Lier, 40 j. seyt dat Floris van Cnyl, soon van den ondbaljnw Harbert v. Cuyl, mede doende geweest is over het breecken van de beelden in die kercke ald., ende dat die voors. Herbert, wat bet dan een jair uyt die Liere geweest es, ende dat die voors. Floris, seedert 't vertrecken van sijn vader, een wijl off ende aen die Liere gecomen es; dan seyde, dat dies. Floris een lange wijl van die Liere geweest es. Nadat de pastoir de mis niet meer doen woû, en de koster hem (als kerkmr.) zulks gezeid had, heeft hy de kelken laten wegsluiten. En des dinsdags na de beeldbraak te Lier: „hy dept. vaerende nae Delft (heeft) gehoort, dat eenige luyden van Delft buyten

1) Op schrijven van 't Hof van Holland.

2) En op 't altaar van Sint Joris (niet op 't hoogaltaar, dat de pastoor voor zich hield).

die Watersloot by Delft, tegens een schuytvaerder van de Lier, seyden, dat sy wonden comen syen, hoe het in die Liere gemaict was;" hij daarover verslagen thuiskomende, was met de andere kerkmrs. het in de kerk geblevene gaan bergen; toen zij bezig waren, was de pastoor gekomen en had tegen hen gezegd: „die coninck is sijn land quijt, ende die paeus es uyt sijn stoel gesedt; hadden wy weêr wat guets in die plaitse!"

Pieter van der Goes, baljuw van Delfland, 34 j. oud, zegt, dat alleen in Pijnacker en Schipluî de beelden, om erger te ontgaan en braak te voorkomen, zijn weg gezet, en overigens in zijn baljuwschap niet gebroken is.

Seger Jansz., backer (te Delft) 40—50 j. zegt, dat „Gerrit Sebedeus, die nyet verde van sijn depts. huys en woont, bier tapt ende deur den dach volck set als sy comen," en dat „binnen die tijt, daer die nyeuwe predt. buyten Delft in 't Geusenhuys preecten, hy dept. wel gesien heeft, dat een gesel, die hem geseydt werde dat een sanger was, ten huyse van de voors. Gerrit Seb. uyt ende inghinck. Ende dat hy dept. binnen dieselve tijt wel gevraecht es by eenen Jan Fransz. ende eenen Cornelis (zonder dat hy zijn toenaam weet), off hy dept. mousijck wonde leeren, ende dat hy ten huyse van Gerrit S. wel leeren soude; ende als hy dept. gevraicht hadde: wat hy dairvan geven sonde, syl. nae zijn onthoudt dairop zeyden, dat hy nyet geven en soude, ende dat zyl. seyden, datmen daer salmen leerde singen upt musijck."

Wat dien zanger en die muziek betreft, zegt Jan Fransz. uyten Hage al. drapenierder (55 j.) nog: dat „staende die nyeuwe pred^ie., een sanger, die gestean heeft in die nyeuwe kerck, aengenomen es geweest, ende dat dieselve, ten huyse van Gerrit Seb., verscheyden luyden, die daer quamen, leerde die duytsche Salmen in musijck op die noten te singen; ende dat aldaer die duitsche Salmen gesongen sijn geweest, seedert dat die van de nyeuwe religie het Broêrhuys mosten verlaten, totdat het huys dairmen preêcten buyten die stadt

getimmert es geweest; ende seyde, dat men dair sang des ochtens van acht uyren tot negenen, ende des naenoens van vieren tot vijven, ende dat dair des daechs quamen omtrent vijftthyen ofte sestthyen tsamen gereeckent, zoe wel die daer des voornoens als des naenoens quamen; sonder dat hy weet, ofte die voers. Gerrit Jansz. dair eenigh proufyt oyt gehad heeft.

De pastoor van Berkel, Heer Michiel van Eynde, oud 29 j., zegt: dat hy by Willem Pietersz., smit, ende eenen die hy meent, dat Thijs genaempt es, beyde wesende van Naeltwijck, verstaen heeft, dat Corn. Steffens ende (sijn broêrken) Pieter Steffens, Wouter Symonsz., een nyeuwe predt., tot Berkel gebrocht hadden, om tegens hem dept. te disputeeren; (hij heeft echter niet met hem gedisputeerd). De principale beelden en ornamenten zijn, opdat niemand van buiten ze zou kunnen breken, uit de kerk gedragen, maar „*prima dominica Adventus*, met het luyden van die groote clocke, wederom in dic kercke gebrocht."

3.

Nadat het vorenstaande reeds sints geruimen tijd ter mededeeling gezonden was, gewerd ons, in den vorigen zomer, door de vriendelijkheid van den Leidschen gemeente-archivarius, Jhr. Rammelman Elzevier, een afschrift van de artikelen, aan den Lierschen pastoor, in 't begin van 't zelfde jaar, door 't Hof van Holland voorgehouden, en van eenige door hem beantwoorde punten, die wij hier ter aanvulling nog opnemen.

Articulen om daerop gehoort te worden H. Arent Vos,
eertijts pastoor van die Liere.

1. Dat hy omtrent H. Drievuldicheitsdach lestleden met zijn joncwijf, Bely genaemt, tot Wesel is geweest.
2. Om wat oorsaecke hy aldaer geweest is, en of hy daer van te voren wel meer is geweest.

3. Dat hy mede geweest is tot Embden, wat hy aldaer gehandelt heeft en met wie.

4. Dat hy geseit heeft: *het en sal niet langer staen* (daer mede meenende de oude religie), *daer en daer sijn soo veel knechten.*

5. Dat hy die spreekt, op een sondag, binnen die kerck van Liere geen hostien en heeft laten dragen, en geen gewijt water heeft laten werpen, en dat ten selven daghe, hy de misse gedaen hebbende, tot het offertorium op stoel ginck en aldaer seide: „ghy goede gemeente, ic sal die misse laten staen en ic en sal 't officie van de misse of de misse niet meer doen, als ic die tot nogh toe gedaen hebbe; mer ick sal die gemeente *het woort Gods* preecken;" ende dat hy terselver tijt tegens de misse preecte.

6. Dat hy, op die tijt, int sermoen mede seide: „die *zaeck moet wech*, men moet die kerk schoen maken;" item, wat hy by het woort *zaeck* verstont, en of hy daerby niet verstont die oude gewoonlycke ceremoniën van de heilige kercke.

7. Dat hy die spreect, op die tijt van de stoel ginc, hy aen 't hooch ontaer gegaen is, en dat hy broot mette wyn aldaer gennt heeft, en terstont van 't ontaer gegaen is, sonder op die reise eenighe ceremoniën van de misse te houden.

8. Dat hy die spreect, by de kerkmeestren en de gemeene bueren van Lier ontboden is geweest, ende hem by deselve gevraecht is geweest, hoe men best beletten sonde, dat de beelden niet gebroken en werden, en dat men om tselfde te verhoeden het eerweerdige sacrament met het beelt van St. Joris mettet silver harnasch, en eenige andere beelden wech setten ende opsluiten sonde; hy daerop seide: „Siet geburen, wat soudt ghy van sins wesen? ghy siet dat dese steden mettet beeldebreecken voortgaen, wilt ghy mede consenteeren of niet? Ende dat, als syluyden daerop seiden: Siet, wy en begeren dat niet te consenteeren, maer wy willent uyt den wech setten, dat daer niemant van de beeldebreeckers van buiten by en weet te geraken; hy die spreect

daerop seide: en wilt ghy 't niet consenteeren, so sal io het doen, al soudet my den hals costen; en dat hy daerby seide: die my lief heeft die volcht my na.

9. Dat hy strax van die buren scheidende in die kerck tooch, ende het coor na hem toesloot, en dat hy een beelt of twee staende int coor poochde in stucken te breecken, maer dat hy tselfde niet connende volbrengen, deselve door de traliën stack en eenige kinderen gaff, ende tegens henluiden seide: *loopt, brant se.*

10. Dat hy terstont daerna het beelt van St. Joris, met het paert, geruct heeft uitte plaetse ofte casse, daer 't selve stont, en dat hy 't silveren harnasch, dat St. Joris aen hadde, met een beitel ende hamer afgeslagen heeft.

11. Dat Corn. Dircx timmerman hem die voors. hamer en beitel gegeven heeft.

12. Item, wie de beelden binnen de kercke van die Lier gebroken heeft?

13. Dat hy het silver van St. Joris gewogen en in een sack gestoken heeft, hy tselve tot synen huyse gebracht heeft.

14. Dat so wanneer de kerkmrs. het voors. silver wederom begeerden te hebben, hy tselve niet overgeven en wilde of hy woude die vijftich gl. wederom hebben, die hy seide dat hy aen St. Joris ten achteren was, en die hy van een *cap* off *casuffel* hadde moeten geven; seggende daerby, dat hy *van den hont gebeten was* en dat hy daervan 't hair op leggen woude.

15. Dat nadien hem te kennen gegeven is, dat de buren van die Liere hem die 50 gl. niet en wouden laten volgen, en dat hy 't voors. silver had mogen laten staen, hy daerop seide: dat hebbe ic tot uwen spijt gedaen.

16. Dat hy daerna noch by de kerckmr. geinterpelleert sijnde, dat hy 't voors. silver overgeven soude, hy daertoe onwillich geweest is, en dat de kerckmeester daerop seiden: gebreect u yet, spreect recht.

17. Dat sulx de kerkmrs., uit dier saecke, beslotene missive van den Hove van Hollant tegens hem vercregen hebben.

18. Dat hy 't beelt van St. Joris eerst in die wingaert geset ofte doen setten heeft, en dat hy, siende een stuck daervan voor een herberge hangen, daer seer in vergrampt is geweest.

19. Dat hy daerna het beelt van St. Joris onder zijn brouketel gestoeken ofte doen steeken, ende daer bier mede gebrouwen oft doen brouwen heeft.

20. Dat hy eenige buren, een canne biers ofte twee soeckende, daerby seide, dat St. Joris dat bier gemaeckt hadde, also hy daeronder gestooct was.

21. Dat, als heer Hubert Adriaensz., tegenwoordich pastoer van de Liere, sijn gebot van sijn pastorie by den secretaris in de kerck van de Liere gegeven werde, hy die spreeckt, denselven Sr. Hubert vande spreeckstoel naricp: „Compt, hoort, ic sal u leeren preecken."

22. Dat hy vanden notaris vande jurisdictie gehoort hebbende, dat de voors. Sr. Hubert op den naestcomenden sondach mogelyk niet preecken en soude, en dattet selve hem die spreect niet en roerde, hy die spreect daerop seide, dat hy dan preecken soude.

23. Item, of hy op denselfden sondach gepredict heeft, ofte oock oyt nadat hy van der pastorie van de Liere gedeporteert is geweest.

24. Dat, als de voors. S. Hubert, op den Paesdach lestleden, binnen de kercke van de Liere op stoel ginc om te preecken, hy gevangen wel met omtrent 30 personen, so mans, so jonge luyden uit de Liere tot Delft int Geushuis te preecken gegaen is.

25. Of ende wanneer hy die spreekt toegelaten heeft, dat de nieuwe predicant in sijn gevangenhuis tot Naeltwijck gepredict heeft.

26. Waer dat consistoriën van de nieuwe religie gekomen sijn, en hoe lange die gestaen hebben.

27. Wat saecken onder die consistorialen gehandelt ende getracteert sijn.

28. Of die van de nieuwe religie den S. van Brederode met gelt of anders behulpsaemlijck bygestaen hebben.

29. Of tot Amsterdam, Delft, Leiden, Alkmaer, ofte andere steden en plaetsen geen consistorie gehonden en is, en wat aldaer getracteert is.

30. Wat dachvaert in die Kers-heilige dagen a°. 1566 tot Amsterdam is gehouden geweest, wat daer gehandelt is geweest, wie aldaer van de Liere geweest sijn en met wat voorgaende communicatie die derwaerts gesonden sijn.

31. Of daer niemant uitte Liere, of uit andere steden van Hollant, tot St. Truiden is gesonden geweest, en by wat voorgaende communicatie, en wat daer vorder an cleeft, en of sy geen brieven ontfangen hebben van tgeene tot St. Truiden gesloten is geweest.

32. Wie het gelt verschoten heeft, om die predicatiën en andere nienwicheden te onderhonden.

33. Wie daer gelt gegeven heeft, om ruiteren of knechten an te nemen, of tot behoef van den Sr. van Brederode en sijn adherenten ende andersins.

34. Of men binnen de Liere of tot Delft het nachtmael gehonden heeft.

35. En of gevangen aldaer of elders in 't nachtmael geweest is, en wie de hoofden daervan geweest zijn.

36. Item, wat henl. voorgehouden is geweest, eer sy tot het gebruyck van het nachtmael qnamen, ende wat eedt sy daerop gedaen hebben.

37. Wie hen binnen den dorpe en ambachte vande Liere met die verleden nienwicheden en troubelen gemoyt hebben, ofte toegedaen sijn geweest tot die veranderinge vande Religie, en wie hen gemoyt hebben mette *duitse Psalmen* inde kerck vande Liere te singen.

38. Of hy die spreect het *referein, beginnende „dat een groot oorloch"* ende eindigende *„een gotlose peys is Christo rebel*[1]", int parkement hem geëxhibeert, geschreven heeft.

1) Hieruit blijkt, dat in de *Aanteekeningen* achter den Tweeden Bundel mijner *Geschiedzangen* (bl. XIX), hetgeen omtrent dit *Referein* uit de

39. Of hy tselve aen de vrouwe Coninxvelt buiten Delft gesonden heeft.

40. Of tselve Referein by hem die spreeckt gemaeckt is.

41. Ingevalle hy 't voors. artikel ontkent, te vragen, by wie 't voors. Referein gemaeckt is en hoe hy daeran gekomen is.

Examen gedaen opte Requestcamer op den 10 Januarij a°. XV ses ende sestich, stilo curiæ, present de Heeren Lezanen en den Procureur Generael.

Heer Arnoldus Diericxs. Vos, pastoor in de Liere, oudt lxvij jaren, seit, op het i° artikel [1]: dat hem die spreeckt onlanx voor de hoochtijt van Kersmisse lestleden, achtervolgende seeckere besloten missive van desen hove, daervan by copie by hem heeft, by den bailliu ende gerechte van de Liere, van Co. Mat. wegen is aengeseyt, dat men den hoochtijt van Kersmisse doen anstaende celebreren soude, als men van outs gewoonlick is te doen, so int celebreren der misse als anders, en dat hy d'ondersaten van de Prochie kercke van de Liere, die 't begeren en versoucken, soude administreren dat heilige eerw. Sacrament na ouder usantie van de oude Catholijcke kercke, sonder daerinnè gebreeckelick te wesen of eenige confusie te maken.

Seit op 't ij° artikel: dat hy op 't nauste niet en weet, of hy eerst begeerde te sien den last die de Bailliu ende gesworens hadden, om tselve hem die spreect sulx te bevelen, maer gelooft beter dat hy sulck versouck niet gedaen heeft, also de voorn. Bailliu ende gesworens hem die spreect de brieven van den Hove voorlasen; en sach by die spreect den bode van den Hove, die de brief daer gebracht hadde, present sitten, die hy wel kende.

———

Sententiën wordt aangehaald, verkeerdelijk van het in den eersten Bundel voorhanden *Krijgslied*, van zijne hand, verstaan is.

1) *De hier* vermelde en beantwoorde artikelen zijn blijkbaar andere, *dan die*, op de vorige bladzijden meegedeeld.

Seit opt iij^e, iiij^e, v^e, vj^e artikel: dat hy die spreect, gehoort hebbende de lecture van de voorn. missive, de leste clausule van dien *accepteerde* tot synen oordeele, sulx alst iij^e artikel vermelt, seggende daerop dat hy consenteert dat men in de hoochtijt van Kersmisse de ceremoniën ende gewoonlycke diensten soude doen doen by eenen anderen geestelijcken persone, tot der voors. kercke tamelycke costen, sonder prejudicie van sijn recht, verclarende heml. daerby, dat hy die spreeckt van geene meninge was meer misse te doen, ten ware dat men die in Duitsche dede, sulx hy daer te voren op stoel deselve misse afgeseit hadde niet meer te doen, ten ware dat men se in Duitsche dede gelijckerwijse hy die spreeckt de misse sien doen hadde in andere Gereformeerde kercken; en gevraecht sijnde in wat kercke hy sulx de misse hadde sien doen, seide: tot Wesel ende daeromtrent. Sonder dat hy die spreeckt weet, dat tenselven tijde aldaer vermaent werde van 't vj^e artikel beroerende 't administreren van de sacramenten, doopsel van de jonge kinderen, ende begravinge der dooden; dan seide hy die spreeckt totte voors. baillin ende gesworens, dat hy hem reguleren soude tot de letter toe na 't schrijven van den Hove, hy die spreeckt soude hem ooc tot die letter toe daernae reguleren.

Seit op vij^e en viij^e artikel: dat des anderen daegs daerna, als op Kersavont, soo is ter sijn, die spreekt, huise gecomen S. Jan, Cappelaen van St. Joris gilde in de Liere, dewelcke hy, die spreekt, verkondende dat hy versocht was by den baillin en gesworens, om in de hoochtijt van Kersmisse misse te doen, begeerde van hem die spreeckt daertoe consent; daerop hy die spreeckt antwoorde, dat deselve S. Jan soude doen soe hy dat verstont, en hem reguleren na 't scryven van den Hove, sonder dat hy die spreect verstaet, dat hy van eenige cramerie ofte guichelaryen int viij^e art. geroert, vermaent heeft gehadt.

Seit opt ix^e, x^e, xj^e, xij^e, xiij^e, en xiv^e art.: dat op de Kersdach 's uchtens voor ix uren, hy die spreect in de voors. kercke gecomen is, aldaer de coster opt hoge outaer gereetscap ge-

maect hadde, daermen de hoochmisse soude doen, ende bevont hy die spreect den voorn. S. Jan in de kercke, gereet om deselve misse te doen, maer en hadde noch niet an; twelck hy die spreect siende, seide totten Coster en S. Jan die by malcanderen stonden, dat, also 't Hof van Hollant hem die spreect alsnoch voor pastoor kende, en dat mitsdien 't Hoge outaer niemandt toe en qnam dan hem die spreect, en dat S. Jan aengenomen was tot Cappellaen van het gilde van St. Joris; dat daerom S. Jan, indien hy misse wilde doen, tselfde soude doen op sijn outaer, te weten van St. Joris gilde, daer hy cappellaen is; sulx heeft de coster terstont, sonder eenige woorden te maken ofte bevel van hem die spreect, de gereetschap gebracht op St. Joris outaer, sonder dat hy die spreect weet, geseit te hebben, dat op 't Hooch outaer anders niet geschieden sonde, dan hy die spreect en wilde; waerom hy die spreect 't coorcleet aengetogen hebbende, is hy gecomen tot ande traliën ende die trappen van 't Coor, en heeft aldaer opgeheven het Vader Onser in Duitsche, sulx als hy gewoonlijck is te doen en altijt gedaen heeft gehadt sedert Bartholomeus lestleden; welcke Vader Onser, by hem en anderen die lust hadden om te singen, uitgesongen is wel lieffelijcke en sonder eenige oproer, sulx als van te voren altijts gedaen was; twelck gedaen sijnde, is hy, mede na sijn gewoonte, op 't preeckstoel gegaen en heeft aldaer sijn sermoen gedaen, sonder dat hy die spreect begeerde de misse van S. Jan te beletten; maer verhaelde twee ofte driemael op stoel, dat hy 't cort maken soude, opdat S. Jan de misse soude doen; ende sulx gemaect dat die preeckinge, die hy na ix uren begonst hadde, al een wijle tijts voor elf uren uyt was, niettegenstaende dat hy die spreect anders gewoonlijck is ij uren of daeromtrent te preecken, somtijts langer of corter; sonder dat hy die spreect in 't selfde sermoen eenige propoosten verhaelt heeft tot confusie der Sacramenten der heiliger Christenkercke of dat hy deselve veracht heeft, also hy die spreect deselve Sacramenten in sulcker waerden hout, als een goet Christenmenschen

gewoon is te doen, of dat hy van eenige cramerye ofte guichelarye vermaent heeft, also hy diergelycke woorden niet en useert; maer is waer, dat hy die spreect den text van de Evangelie verhaelt hadde, na de letter heeft geseit na sijn oude gewoonte: dit sijn de woorden van der H. Evangelie, deur wiens cracht en macht God vergeve alle onsen sonden; Amen. Uit oorsaecke vande welcke hy die spreect ges.... geert, dat hy dat woort „cracht" noch hadde na sijn oude manieren van .... en rancken die hy metter tijt begeerde af te snyden, opdat men niet verstaen, dat die woorden cracht ofte macht hadde als die toeveraers die gebruiken....[1] nu, dattet geloof van een Christenmensche maect dat die woorden cracht hebben in Gods tegenwoordicheyt en tot der menschen salicheit; en na hy die spreect van de stoel gegaen was, heeft S. Jan de misse gedaen op St. Joris ontaer, en v of vj personen toe 't sacrament des outaers geadministreert gehadt.

Seit opt xiij^e: dat hy niet en weet, datter na de Kersdach eenige misse in de voors. kercke gedaen sijn, sonder dat hy die spreect eenich belett daerinne gedaen heeft ofte alsnoch van meninge is te beletten; dan soude wel gaerne sien, dat de gemeente daertoe geinduceert ware, dat men des sondachs misse dede en hen scickten te communiëeren, gelijck hy in andere gereformeerde kercken gesien heeft, also weinich luiden hem daertoe scicken, laet hy *henl. bewaeren* (?) so sy voordaen verantwoorden wilden [2].

Seit op 't xv^e art.: dat hy die spreect Aechte Koye, in tselfde artikel gementionneert, tweemael sdaechs gevisiteert heeft in hare siecte, maer heeft haer 't heilig Sacrament nooit geweigert te administreeren, also sy tselfde op hem die spreect noit begeert heeft gehadt, ontkennende tot haer die woorden gesproken te hebbende, staende in 't leste van de voors. artikel.

1) De afschrijver heeft het schrift van den vorigen zin (naar 't schijnt) niet genoegzaam kunnen ontcijferen; van daar de onvolledige lezing.

2) Als voren.

Seit op 't xvje art.: tselfde waerachtich te wesen en dat niet te willen ontkennen, also hy de kinderen int Duytsch met water gedoopt heeft, in den name des Vaders, des Zoons en des H. Geest, sonder die exorcismes ofte andere ceremoniën te doen, maer daerby doende een vermaninge van den Doopsel, daer die luyden seer in gesticht sijn, gelijc hy ooc doet in de begravinge van dooden, al na der maniere vande voors. kercke van Wesel en andere gereformeerde kerken daeromtrent.

Seit op 't leste art.: dat hy de kinderen in tselfde art. geruert na de voors. manier gedoopt heeft, gelijc hy ooc gedaen heeft alle de andere kinderen, die seedert Bartholom. te kercke gebracht sijn geweest, behalven dat hy niet en weet te spreken van 't kint van Frans Dircxs in tselfde artikel geroert, also hy den voors. Frans Dircxs niet en kent.

Ende was onderteeckent Arent Dirckz. Vos,
pastoor in de Liere.

Die voors. pastoor hierna binnen in den vollen Rade ontboden sijnde, na hem voorgehouden was, 't effect van sijn voors. confessie, is hem gevraecht geweest: of hy in meninge soude wesen de dienst en ceremoniën in de kerck na de oude Catholijcke Religie te doen, dan niet, en hem sulx daerinne te reguleren als men hier voortijts altoos gedaen heeft tot beginsel van dese turbel; daerop hy verclaerde dat hy dicmael onder sijn gemeente verclaert hadde van de missen en andere ceremoniën te doen in Duyts, als hy in andere Gereformeerde kercken gesien hadde, en dat hy althans sach den tijt daertoe gecomen, dat men alsulx doen souden; maer eintlijck verclaerde, dat hy van geene meninge en was de voors. diensten en ceremoniën van de oude Catholijcke religie voortaen sulx te doen, als hy eertijts gedaen hadde en anders niet van meninge was te doen, dan hy hier voren verclaert heeft, dat hy in de voors. Gereformeerde kercken gesien hadde; waerdoor, na deliberatie van die van den Rade, is den voorn. Pastoor by denselven Rade geseit geweest: dat also hy niet in meninge was tgunt hem voren gevraecht is

sulx te doen, dat de voors. Raden door expresselijck last van scryven van der E. van den Prince van Orangiën, Stadhouder, hem interdiceert van Co. Mat. wegen, so wel sijn predicatiën als andere exercitiën van de Religie, die hy in de voors. kercke van Lier tegens Sijn Mts. verboden, sedert Bartholomeus lestleden begonst en voorgegaen heeft, interdiceren hem van gelijcken meer te doen en hy .... van het exercitie van de voors. Cure pastorael tot de comste van de voors. Sijn Excie alhier in den Hage, en dat middeler tijt 't Hof committeren sal een van sijne cappelanen, om den dienst van de voors. kercke na de oude Cathol. Religie te doen, tot der voors. comste van Syne Excellen., ende anders als dan by Syne Excellentie sal wesen gedisponeert.

Actum in den Rade, den xen Januarij nanoen 1566(7).

By Sasbout, Boot,
Nicolai, Jacobi,
van der Laen, Houf, Moens,
Myle, Angeli, Mersche,
Wutt, Evernoy.

Welck bevele de voors. pastoor daerop gevraegt, seide sulx te willen obedieren.

Lager stont: Gecollationeert tegens syne Principale
minute, en accordeert daermede
by my en was onderteeckent R. Exner.

Na voors. copie overgeschreven den 2 Sept. 1613, by my
R. Hogerbeets.

NOG EEN BRIEF BETREFFENDE DE VESTIGING DER REMONSTRANTEN TE FREDERIKSTADT;

MEDEGEDEELD DOOR

H. C. R O G G E.

In het 2_e deel van dit *Kerkhistorisch Archief* deelde ik (bl. 281 v.) een brief mede van Johan de Haen aan Huig de Groot, welke voor de geschiedenis van de vestiging der Remonstranten in Holstein belangrijke bijzonderheden bevat. Sedert is de aanzienlijke collectie handschriften van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Rotterdam vermeerderd met nog een anderen brief, welke over hetzelfde onderwerp handelt. Die brief is geschreven door jonker *Adolf* van den Waell, heer van Moersbergen, den eersten en eenigen stadhouder van Frederikstadt. Hij is insgelijks aan de Groot gerigt en doet ons wederom zien, hoe grooten *prijs* de Remonstrantsche ballingen stelden, zoowel op zijne tegenwoordigheid, als op de overkomst van Uytenbogaert en Episcopius. Naam en lotgevallen des schrijvers — die, als betrokken in de zaak van Oldenbarneveld en de Groot, was uitgeweken — zijn zeker genoeg bekend aan allen, die geene vreemdelingen zijn in de staatkundige en kerkelijke gebeurtenissen van de jaren 1618 en 1619. Ook behoeft de inhoud van den brief, welken wij hier laten volgen, na het vroeger medegedeelde, geene nadere toelichting.

Erentfeste, hoochgeleerde, frome, wyse, seer
voorsienige here ende goede frundt.

Uwer E. gesont ende welvarentheit sal my seer lieff ende aengenaem om (te) horen syn. Ons angaende dancken wy Godt voor syne barmherticheit, dat syne goddelycke maij(es)t(eit) in dese bedroefde ende elendigen toestandt van ons lieve vaderlandt, ons hier noch ene retrayte genadichlyck verleent. Die plaatze begint einen tamelycken voortganck te gewinnen, leidt ook utermaten gelegen om trafyque ofte comanschap te doen, in een goet vett ende volckryck landt, op twe revieren, tuschen die oost en west seen, wyt van alle grote coopsteden. Onsen vorst is ook een verstandich, godtfresendt ende goedertieren Prins. Indien U.E. aldaer in haren maij(es)t(eits) dienst niet waert, mochte ick u alhier in ons genadigen Furstens ende heerens dienst wel wenschen. Het tractement sal apparentelyck daer groter wesen, maer hyer ist weer beter coop leven, ende die accidentalia syn ook dickwils beter als het principael. Hyer om heen syn vele vorsteu ende grote steden, souverayne jurisdictie hebbende, die alle groten staet van geleerde luyden maecken; in Franckryck syn die saecken seer veranderlyck, gelyck U.E. beter als my bekent is, daer men in dese quartieren so licht geen noet aff heeft. Ick ende vele goede luyden wenschen U.E., d(omi)num Utenbogart, Episcopium ende andere goede frunden dickwils hier, meine ook dat sulcx onsen genadigen Furst seer angenaem wesen, ende so der apparentie van hyer te comen ware, U.E. tot synen diender aennemen soude. Wy hebben d(omi)num Grevinchovium alhier tot ordinaris predicant, by provisie, totdat onse gemeinte groter wort, beroupen. U.E. conde hem, my ofte ymant anders syne genegenheit met een letterken eens overschryven, so solde men discretelyck Jhr. F. G. meininge eens zundieren cunnen. Doch so het U.E. gelegenheit niet en is hier te comen, bidde ick dit schryvens ten besten te nemen, ende mynselven daermede recommandierende in derselven goede gratie sal ick Godt bidden U Erentfeste, frome, hoochge-

leerde, wyse, voorsienige heren, sampt syne huysfrau ende kinderen, te nemen in syne heylige protectie.
Datum Frederickstadt den 3 Martij a°. 1624.
Myn huysfrau doet hare gebiedenisse aen U.E. alderliefste.

Uwe E. goede frundt,
A. van den Waell
van Moersbergen.

DE ZEGELS EN ZINNEBEELDEN DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERKEN.

(Vierde Gedeelte.)

DOOR

Dr. P. A. BORGER.

Volgende opgave en beschrijving van kerkelijke zegels, als vervolg der drie voorgaande door wijlen den hoogleeraar Kist (*Kerkhist. Archief*, I. blz. 441 verv. tot 506, II. blz. 135 verv.; 478 verv.), bevat hetgeen zich, buiten het daar vermelde, in mijne verzameling bevindt. Ter verkrijging eener meerdere volledigheid heb ik er bijgevoegd wat in *de Navorscher*, Deel VII—IX, verspreid wordt opgegeven. Het uit dit tijdschrift overgenomene heb ik bij ieder zegel uitdrukkelijk vermeld; waar deze vermelding niet plaats heeft, is het bijgevoegde uit mijne verzameling.

In deze lijst zal men zeer vele *buitenlandsche* zegels vinden opgegeven. Volgens den hoogl. Kist (*Archief*, I. 456) moesten bepaaldelijk slechts de zegels van *die* buitenlandsche gemeenten worden vermeld, „welke in oorsprong en lot„gevallen met de Nederlandsche Hervormde kerken steeds „ten naauwste verbonden zijn geweest.” Daar het echter, bij gebrek aan voldoende historische berigten, vaak moeijelijk met zekerheid kan worden aangegeven, in hoe verre deze of gene, vooral kleine gemeente, tot onze Nederlandsche in vroegere of latere jaren in betrekking heeft gestaan, of eenen gemeenschappelijken oorsprong heeft gehad, terwijl daarenboven de door vervolgingen verspreide gemeenten elders de kiem hebben gelegd van de aldaar later gevestigde, achtte ik het niet ondienstig alles te geven, wat ik heb kunnen verzamelen.

Van de alphabetische volgorde, in de vorige opgaven aange-

nomen, alsmede van de door elkander plaatsing van binnen- en buitenlandsche namen, meende ik echter niet te moeten afwijken. Waren wij altijd bekend met den tijd van het ontstaan, de invoering en het eerste gebruik van het door eene gemeente aangenomen zegel, dan zou eene rangschikking naar tijdsorde uit een wetenschappelijk oogpunt de voorkeur verdienen. Hier en daar heb ik de min naauwkeurige opgave, in een der vorige gedeelten, waarschijnlijk door een onduidelijk exemplaar veroorzaakt, trachten te verbeteren en aan te vullen.

Op het voetspoor van den hoogl. Kist in zijne laatste opgave (*Archief*, II. 478), heb ik, voor zoo ver ze in mijn bezit waren, opgegeven de onderteekening en het jaartal der attestatiën, waaraan de zegels gehecht waren. Daardoor wordt de echtheid van het zegel, als van die plaats zijnde, waar de predikant toen ter tijd dienst deed, bewezen.

Van de kerkelijke zegels der Luthersche gemeenten in ons vaderland vindt men eene uitvoerige en naauwkeurige opgave en beschrijving, met vele historische bijzonderheden dier gemeenten verrijkt, door den heer Schultz Jacobi, in *de Navorscher*, VIII. 217—224.

ALKMAAR.

Juist het nieuwste zegel schijnt *geen* torenwachter te hebben. Op eene attestatie van 1657, geteekend Henricus Kieft, *eccl. tot Alcmaer*, komt althans de torenwachter voor; op een zegel van 1828 niet. Volgens eene aanmerking in *de Navorscher*, VII. 344: „bezat Alkmaar vroeger geen eigen stempel, maar werden op de pers een burgje, het omschrift en een randje zamengelapt.”

ALTENA.

Een boom (palm?), waarop een zware last drukt, en die zich echter daardoor te meer uitbreidt. Omschr.: *Sigillum presbyt. eccles. reform. Alte[nae]*. Onder het symbool staat het chronisticon: *Vti paLMa sVb ponDere CreVi*. *Navorscher*, VIII. 154.

ALTENWIED (bij Neuwied).

Een wapenschild, waarop een onduidelijk figuur. Omschr.: *Siegel Kirchsp. Altenwied.* Aan eene attestatie van 1807, get. F. A. REICHENBURG.

AMSTERDAM.

Het in het *Archief* beschreven zegel, aan twee attestatien; de eene van 1642, get. JACOBUS HOLLEBEKIUS; de andere van 1653, get. CASPARUS DE CARPENTIER.

ANHALT.

Een berg, welks top in wolken is gehuld. Omschr.: *Sig. eccles. ev. reformatae Neo-Anhaltin. Navorscher,* VIII. 312.

ARNHEM.

Over den oorsprong van het oudste zegel meldt *de Navorscher,* VII. 342 het volgende: „In een brief van den 17 October 1578, bewaard door Groen van Prinsterer in zijne *Archives ou correspond. de la Maison d'Orange Nassau,* VI. 458—462, geeft de predikant ENGELBERTUS FABRI aan graaf JAN van Nassau berigt van den voortgang der Evangelieprediking in Gelderland, en zegt, van de kerk te Arnhem sprekende: „Und das wo ein aasz ist (ebendaselbst) die adler versamlen, dan wer kan gnügsam sagen mit was .... hauffen das volck sich zu dem waren Gottesdienst ringet.""

AURICH (Oost-Friesland).

Het brandend braambosch. Omschr.: *uror et non consumor.*

BAYREUTH (Beijeren).

Een pelgrim. *Nav.* VIII. 154.

BERGEN OP ZOOM (Waalsche gemeente).

Het buitenste randschrift luidt: *Eglise Walonne de Bergen-op-Zoom. Nav.* IX. 107.

BERGHOLTZ (bij Locknifz, in de Uckermark. Fransche gemeente).

Eene kroon, met het opschrift: *au Seigneur je n'ai demandé que cela. Nav.* VIII. 312.

BERLIJN.

Twee verschillende in lak. Het eene stelt voor een tempel op eene rots. Omschr.: *hanc nec portae inferorum superabunt.*

Onder eene latijnsche attestatie van J. Theoph. Elsnerus aan zijnen zoon Christianus Fredericus, 1775. — Het andere zegel is van 1738, voorstellende eene rots in zee. Daaronder: *Matth.* 16 *vs.* 18. Binnenste omschr.: *super hanc petram.* Buitenste omschr.; *Sigillum eccl. Paroch. Reform. Berolinensis.* — In *de Navorscher*, VIII. 154, luidt de beschrijving van het zegel van de hof- en domkerk te Berlijn: eene roos in de doornen. Omschr.: *ecclesia reformata coloniensis*, 1667.

BERN (Fransche refugiés).

Een schip op zee. Omschr.: *fluctuat, non mergitur.*

BOCHOLD (in het Munstersche).

Twee elkander omvattende handen. Daaronder: *Gemeine zu Bochold.* Omschr.: *Siegel der vereinigt Evangelische ....* In lak.

BORKUM.

Volgens *de Navorscher*, VIII. 10, is er op Ameland geen dorp van dien naam bekend. Ballum, zoo als daar vermoed wordt, kan het echter niet wezen, wegens het opschrift op het zegel. Waarschijnlijk de hoofdplaats van het Hanoversch eiland van dien naam bij O. Friesland.

BORSTEL (bij Osnabruck).

Maria met het Kind. Daaronder: *S. Mar. Mat.* Omschrift onduidelijk. In lak. Aan eene attestatie van 1807, get. Bernhardt Möllman, *pastor der Evangelische Gemeine.*

BREMEN.

Een wapenschild, waarop een boom. Omschr.: *Sigillum ministerii Bremensis.* Onder eene attestatie, geteekend F. J. A. Schumacher, 1750.

BRESLAU.

Een palmboom, met het omschrift: *nulli cedit ponderi, sed contra assurgit.* *Nav.* VIII. 312.

BRIEG (in Silezie).

Een beeld, voorstellende het geloof, rustende op een anker en vertroostende de hand ten hemel heffende. Deze gemeente bestaat niet meer. *Nav.* VIII. 312.

BRIELLE.

Volgens *de Navorscher*, VIII. 70, bestaan hiervan twee verschillende stempels. Zij worden echter daar niet beschreven.

BRUSSEL.

Het kruis door een stralenkrans omgeven. Omschr.: *Eglise Consistoriale Evangelique. Bruxelles.* Op eene attestatie van 1856.

BUNDA (in Oost-Friesland).

Een altaar, waarop de bijbel, ter zijde een anker. Omschr.: *Kirchensiegel von Bunda.* In lak. *Nav.* VIII. 154.

CAMEN (graafschap Mark).

Een zwaan (pelikaan?). Omschr.: *Sig. presb. Cam. Nav.* VIII. 154.

CAMPEN.

Aan eene attestatie van 1667, get. JOHANNES SPILJARDUS, *eccles. Campensis.*

CASSEL (Fransche kerk).

Een zwaan. Omschr.: *sceau de legl. Francoise de Cassel.*

CLEVE (Hervormde gemeente).

Het oudere zegel verschilt in teekening, maar is van denzelfden inhoud.

CLEEFSCHE SYNODE.

Golgotha met de drie kruisen. Omschr.: *S. Provincialis Synodi Clivensis.*

COLOMBO (op het eiland Ceylon).

Eene spruit opschietende uit een afgehouwen stam. Omschr.: *Spes est regerminat* (?) *Colombo. Nav.* VIII. 71.

CRANENBURG.

Een ander als het in het *Archief* opgegevene, voorstellende twee elkander omvattende handen, uit de wolken, door de zon beschenen. Omschr.: *Siegel der Evang. Gemeine zu Cranenburg.* In lak.

CURAÇAO.

Uitvoerige berigten over dit zegel vindt men in het *Kerkh. Archief*, II. 332.

DAHLE (graafschap Mark).

Een vaandel met een kruis daarin. Omschr.: *Jova vexillum meum. Nav.* VIII. 154.

DHÜNE (in het Bergsche).

Een lam. Omschr.: *Tandem patientia vincit. Nav.* VIII. 154.

DITZUM (bij Osnabruck).

Een zandlooper door eene slang omkronkeld. Omschr.: *Ditzumer Kirchensiegel.* In lak.

DOORNIK.

Volgens prof. Kist bestaan er twee verschillende zegels voor de Waalsche en voor de Garnizoens-gemeente. Zijn welligt die gemeenten vroeger vereenigd geweest? Althans, eene attestatie, waarop het zegel voorkomt, in het *Archief* beschreven als behoorende tot de Waalsche gemeente, is onderteekend door DULIGNAN, pasteur, in naam van de *Conducteurs de l'Eglise Wallonne de la Ville et de la Garnison de Tournay.*

DORDRECHT.

Dr. Römer schrijft in *de Nav.* VIII. 10: „in mijnen afdruk van het kerkelijk zegel van Dordrecht staat niet *S. D.* maar alleen *S.*"

DRECHEN (graafschap Mark).

Een oude boomstronk, uit welks wortel een jeugdig rijsje voortkomt. Omschr.: *Regerminat. Es. XI. Nav.* VIII. 154.

DUBLIN (Waalsche kruisgemeente).

Op het zegel in mijn bezit staat het jaartal 1692.

DUREN (in Gulik).

Een wapenschild, waarop een leeuw. Omschr.: *Vicit leo de tribu Judae. Nav.* VIII. 154.

EDAM.

De ossenhoeder wordt in *de Nav.* VII. 312 vermoed Amos voor te stellen.

EMBDEN.

Een oud zegel van 1620 heeft eene eenigzins andere teekening, maar met hetzelfde omschrift.

EMMERIK (Fransche kerk).

Het onderschrift: *Eglise Franc. d'Emmeric. Nav.* IX. 285.

ERGSTE (graafschap Mark).

Een anker. *Nav.* VIII. 154.

ERLANGEN (in Beijeren).

Drie figuren, voorstellende geloof, liefde en hoop, met het randschrift: *meliora speramus. Nav.* VIII. 154.

ERLANGEN (Waalsche gemeente).

De ark van Noach, waarboven eene duif met een olijftak. *Nav.* VIII. 313.

ESSEN (graafschap Mark).

Eene halve maan, binnen welke eene ster. Omschr.: *Orient. ex alt. visitavit nos. Nav.* VIII. 154.

FRANEKER.

Een oud zegel, onder eene attestatie van 1666, geteekend CHRISTIANUS SCHOTANUS, *v. d. m.*, heeft noch letters, noch jaartal, noch omschrift.

FRANKFORT A. D. ODER.

Opengeslagen bijbel, waarin het woord *Biblia.* Bijschrift: *F. R. K. Sig.*

FRECHEN (tusschen Dusseldorp en Keulen).

De rijksappel. Een pot met bloemen. Eene hand uit de wolken gestrekt, met den tekst 2 *Tim. II:* 20. Omschrift: *ecclesiae reformatae Frechensis. Nav.* IX. 285.

FRIEDRICHGRÄZ (bij Oppeln).

Eene tafel, waarop een opengeslagen bijbel en daarbij een kandelaar met brandende kaarsen. Omschr.: *Sig. eccl. reform. Friedrichgräz*, 1752. *Nav.* VIII. 312.

FRIEDRICHS-TABOR.

De berg Tabor, van waar Jezus ten hemel vaart (?). *Nav.* VIII. 312.

GEMARKE (Barmen, in het Bergsche).

Een schip op zee, dat op een vasten grond het anker heeft uitgeworpen. Omschr.: *Immota hac nitor*, 1702. *Nav.* VIII. 154.

GEMUND (graafschap Meurs).

Op eene tafel staat een kandelaar met eene brandende kaars, die door eene hand uit den hemel gesnoten wordt. Omschr.: *Coelesti lumine lucet.* In zwartsel. *Nav.* VIII. 154.

GENEVE.

Het zegel, in mijn bezit, verschilt van het in het *Archief* opgegevene; het stelt voor: eene zon, maar zonder de letters *J. H. S.*; daarentegen met het omschrift: *sol et scutum ecclesiae Genevensis.*

GENEVE (Fransche kerk).

Een door een stralenkrans omgeven engel, met een boek in de regterhand, steunende met den linkerarm op een kruis, en staande op een geraamte. Zonder bijschrift.

GENEVE (Italiaansche kerk, gesticht in 1733).

Een uitgeteerd grijsaard, bij wien twee kinderen. Omschrift onduidelijk: *miseris sic .... vat.* Onderschr.: *E. I. G. S.*

GENNEP.

In *de Nav.* VIII. 71, eenigzins anders opgegeven; een palmboom op een wapenschild. Omschr.: *Justus ut palma flor.* 5*6.

GILDEHAUS (graafschap Benthem).

Geene afbeelding, maar alleen het opschrift: *Konsistorial Siegel Gildehaus.* In lak. *Nav.* VIII. 154.

GLOGAU (in Silezië aan den Oder).

Eene rots te midden van schuimende golven en bliksemstralen, waarop de woorden: *super hanc petram.* Omschr.: *Sigillum eccles. reformat. Glogau.* 1747. *Nav.* VIII. 312.

GLUCKSTAD (in Holstein).

Een herder met zijne schapen. Omschr.: *ecclesia Tychopolitana.*

GOUDA.

Niet een palmtak, maar de stengel van een goudsbloem. Zie *Godg. Bijdragen,* 1858, pag. 222. — Bij mij onder eene attestatie van 1664, get. V. ZAS, *eccles. Goudanus.*

GRANZON (Waalsche gemeente).

Een lam met de zege-vaan. *Nav.* VIII, 313.

'S GRAVENHAGE.

Een zeer oud zegel, in mijne verzameling, heeft wel *Hagiensis,* maar geene eijeren in het nest. De vogel, schijnbaar geen struisvogel, staat met eenen poot op een vierkanten steen of op een boek.

GROOTEBROEK.

Volgens *de Navorscher*, VII, 343, een lam, door eene zon bestraald. Omschr.: *Zijt, die het lam volgen, waar het ook henen gaat. Openb.* 14: 4.

GROOTHUIZEN (in Oost-Friesland).

Een zwaan, daaronder 1808. Omschr. onduidelijk. In lak.

GULIK, CLEEF, BERG en MARK (Gereformeerde Generaal-Synode van).

Eene rots, waaruit eene bron ontspringt. Omschr.: *Petra Christus. Corinth.* 10. *Sig. Synodi generalis. Jul. Cliv. Mont. et March. Nav.* VIII, 154.

HAMBURG (Fransche kerk).

Een wapenschild, waarop eene duif met den olijftak, waarboven het jaartal 1750. Het binnenste omschrift: *la parole de Dieu demeure eternellement.* Het buitenste omschrift: *Sceau de la communauté francoise reformée d'Hambourg.*

HAMMWINCKELN (in het Cleefsche).

Een wapenschild, waarop eene lelie onder de doornen, waarboven: *Cant.* II, *v.* 2. Omschr.: *Sigil. eccl. reform. Hamwinckl.* Aan eene attestatie van 1768.

HARLINGEN.

Op het zegel, waarop het hoofd van den engel niet gehelmd, maar met een stralenkrans omgeven is, worden de letters *S. P. Q. H.* niet gevonden.

HEERLE (in Limburg?).

Het geheel is door de zon beschenen. Achter het omschrift: *Cant.* II: 2. — Aan eene attestatie, onderteekend door PREUSSER, *Prediger der Reformirten Gemeinde von Heerle.*

HERDESKE (graafschap Mark).

Eene lelie tusschen doornen, door de zon beschenen. Omschr.: *Ut lilium inter spinas. Cant. cap.* 2. *Nav.* VIII, 154.

HINLOPEN.

Het omschrift van het zegel in mijn bezit luidt: *Gereformeerde Kerkeraad te Hindeloopen.*

HOLTEN (in het Cleefsche).

Aan eene attestatie van 1783, get.: J. L. WESENDONK, predikant aldaar.

HONT- EN OSSENISSE [Hontenisse] (Zeeland bij Hulst).

Eene zon door de wolken schijnende. Op den voorgrond twee dieren (een os en een hond?) van tegenovergestelde zijden elkander naderende. Bovenschr.: *indesinenter*. Loofwerk omgeeft het geheel. *Nav.* VII, 343.

HUETH (in het Cleefsche).

Een kasteel op eene rots. Omschr.: *Sigillum eccles. reform. Huethensis.* Onderschrift: *Spreuk.* 18 *vs.* 10.

HÜLSCHEID (graafschap Mark).

Drie palmtakken. Omschr.: *per aspera ad prospera. Nav.* VIII, 154.

HULST.

Boven het beeld van den leeuw bevinden zich hulsttakken.

HUNSHOVEN (bij Aken).

Een wapenschild, waarop een vogel. Omschr.: .... *movet tempus suum.* In zwartsel. *Nav.* VIII, 155.

HUSSINETZ (bij Strehlen).

Huizen met den naam der gemeente. Randschr.: *nec forte nec fato. Sig. ecclesiae reformatae Bohemicae* 1749. *Nav.* VIII, 312.

JEVER.

Eene kerk. Omschr.: *Kirchensiegel der Stadt Jever.* In lak. Aan eene attestatie van 1818, geteekend: Jo. LUDW. CHEMNITZ, *Consist. Rath hieselbst.*

ISERLOHN (graafschap Mark).

Eene hen, die hare kiekens onder de vleugelen verzamelt. Omschr.: *non dormito, qui custodit.* In het midden der XVIIe eeuw ontstond deze gemeente reeds, toch kon zij niet voor 1718 een eigen kerkeraad en eigen leeraar kiezen. Van daar dit symbool. *Nav.* VIII, 154.

JUCHEM (in Gulik).

Eene lelie tusschen de doornen. Omschr.: *Sigill. eccl. ref. in Juchem. Ut lilium inter spinas.* In zwartsel. *Nav.* VIII, 155.

JUDTSCHEN (bij Gumbinnen, in Litthauen).

Een vlammend hart, waarop geschreven staat: *me urit ardor gloriis.* *Nav.* VIII, 312,

KAAP DE GOEDE HOOP.

Een zegel, grootendeels met het beschrevene overeenstemmende, onder eene attestatie van 1827, get. J. H. VAN MANGER, v. d. m., stelt eene vrouw voor, met den linkerarm op den ankerstok leunende. — Volgens *de Navorscher*, VIII, 71, is het zegel een anker. Op den stok: *de hoop beschaamt niet;* daaronder aan beide zijden 1 *Cor.* XIV: 20. In den rand: *Nederduitsch Gereformeerde kerk. Kaap de Goede Hoop.*

KARLSRUHE.

Een bijbel met het opschrift: *Hac nitimur.* Omschr.: *Sigill. presbyt. ref. eccl. Carolsr. e.* .... 1719. *Nav.* VIII, 154.

KEULEN.

In *de Nav.* X, 200, wordt door Cornelius Lixa gemeld, dat het zegel der oudste Keulsche Gereform. gemeente eene struik heeft met drie bloeijende rozen. „Nu zegt men," lezen wij daar verder, „in mijne familie, dat een mijner voorouders de eerste of een der eerste predikers te Keulen geweest is, en later uit die stad werd verdreven. Heeft deze, door het op attestatiën of dergelijken gebruik maken van zijn zegel, aanleiding gegeven tot het voeren der drie bloeijende rozen in het Keulsche kerkzegel? Of, men zegt, hij predikte in eene gewezen brouwerij, heette deze de drie rozen?"

KONIGSBERG (Waalsche gemeente).

Een gevleugeld hert, dat zich naar den sterrenhemel verheft. Omschr.: *superna quaerit. Nav.* VIII. 313.

LAND (in het Keurhessische).

Eene kerk. Omschr.: *Siegel des Kirchspiels Land in Hessen.*

LAUSANNE (Fransche kerk).

Een engel met een boek in de hand. Omschr.: *Sig. class. Lausan.* In lak.

LENGRIG (graafschap Benthem).

Een anker. Omschr.: *Sig. eccles. Lengrig.* In lak. *Nav.* VIII. 155.

LESNA POLONORUM (in Boheme).

Een burgt, waarboven יהוה, in eenen stralenkrans. Omschr.: *turris fortissima nomen Jehovae.*

LIESTEL (bij Bazel).

Een gekroond schild, waarop een pijl. Zonder bijschrift. In lak.

LIMBERGE (bij Oldendorf).

Eene kerk op een berg tusschen struikgewas. Op den toren als windwijzer het lam met het vaan. Nevens den toren een wapen (waarschijnlijk der plaats). Omschr.: *Sigillum ecclesiae Oldendorfianae. Anno* 1767. In lak.

LONDEN (Hoogduitsche kerk).

Het zegel van een naar de zon stijgenden adelaar, in het *Archief*, 1859, blz. 481, als tot de Fransche gemeente behoorende, opgegeven, is bij mij aangeduid als behoorende tot de Hoogduitsche gemeente.

LUIK (Waalsche gemeente).

In *de Navorscher*, VIII. 71, opgegeven als een mosterdplant. In den buitenrand: *Sigillum ecclesiae Leod.*

LUIK (Fransche en Hoogduitsche gemeente).

Op het vlak: *Consistoriale Francaise et Allemande.* Omschr.: *Eglise Evangelique de Liege. Nav.* VIII. 71.

MAAGDENBURG.

Een schild, waarop twee handen, die een tusschen beiden hangenden band in een knoop zamentrekken. Randschr.: *Teutsch-reformirte Kirch in Magdeburg.*

MAASSLUIS.

Voor J. v. D. SPEK F., lees: J. v. D. SPIJK F.

MAASTRICHT (Eglise consistoriale).

Op den geopenden bijbel niet de letters *L. S.* maar *L. E.* (*Lex et Evangelium*). *Nav.* IX. 108. — Aan eene attestatie, geteekend uit Maastricht: C. N. DU TOIT, *V. D. M. Feldprediger beym Regiment May, in diensten Ihrer Hoch Mögenden*, 1784, een zegel, voorstellende een door eenen hoed gedekt wapenschild, waarop het dak eener kerk of van een huis, daaronder eene aardglobe met een kruis. Zou dit *het zegel der* Hoogduitsche gemeente te Maastricht kunnen *wezen?*

MIDDELBURG.

Voor *Dei*, in den binnenrand, lees: *Dni*, en voor *Medioburgensis* lees: *Medioburghensis*.

MIDDELBURG (Engelsche kerk).

Het volledig omschrift luidt: *Let your light shine*. Achter de kaars een opengeslagen boek, waarop *Holy Bible*. *E. C. M.*

MÖNCHEN-GLADBACH (Pruiss. stad aan de Niers).

Eene duif op een pilaar, die door eene slang omkronkeld is. Omschr.: *Sigill. eccles. reform. Gladlacensis*. Aan eene attestatie van 1790, geteekend A. W. ROELEN, *v. d. m.*

MONNIKENDAM.

Volgens *de Navorscher*, VII. 344, heeft de monnik een roeispaan in de hand.

MUHLHEIM A. D. RHOER.

De sleutel is omkranst. Omschr.: *Sigill. ecclae Mulheimensis*, 1659.

MÜLHAUSEN.

Een wapenschild, waarop een beeld. In lak. Onduidelijk. Aan eene attestatie van 1740.

NEUENRADE (graafschap Berg).

Een man, die in de eene hand een boek (bijbel?) houdt, en in de andere een spade, waarmede hij den grond bearbeidt. Omschr.: *Ora et labora*. *Nav.* VIII. 154.

NIJMEGEN (Waalsche gemeente).

Volgens *de Navorscher*, VII. 343, heeft deze gemeente hetzelfde zegel als de Nederd. Herv., doch kleiner.

OBBORNHOFEN (in het Nassausche).

Eene kerk op een berg. Omschr.: *Kirchensiegel zu Obbornhofen*. In lak. Aan eene attestatie van 1804, get. door JOANNES HOFFMANN.

OESTRICH (graafschap Mark).

Eene bloeijende roos te midden der doornen. *Nav.* VIII. 154.

OLDENDORF, zie: LIMBERGE.

OLDERSUM (bij Emden).

Voor *Oldersumensis* lees: *Oldersumanae*.

OOSTERHOUT.

Binnenste omschr.: *schoon gelijk de maan. Hoogl.* 6 *vers* 10.

OOSTVLIELAND.

In de visschersschuit menschen het net uitwerpende. Voor *Marc.* lees: *Mattheus* 4. — Het ouder zegel is van 1665. *Nav.* VIII. 135.

OOST-ZAANDAM.

Een *masteloos* vaartuig. — In *de Navorscher*, VIII. 71, wordt het zegel omschreven als een wapenschild, gehouden door twee leeuwen, versierd met drie kroonen of kransjes op drie boven het schild uitstekende lange punten. Het schild is van zilver met een kruis van keel, zijnde het wapen der Heeren van de ambachtsheerlijkheid Oost-Zaandam, afgebeeld en beschreven bij Soeteboom, *Zaanl. Arcadia*, I. 248, 249.

ORZESZKOVIA.

Een lam met het vaandel. Omschr.: .... *sum sequamur vicit agnus.* Op een ouwel afgedrukt. Aan eene attestatie van 1766, get. Paulus Ludovicus Cassius, *Unitat. fratr. Bohem. in Polonia majori et Prussia consenior dirigens; pastor coetus Orzeszkoviensis.*

OTZENRATH (in Gulik).

Een zeilend zeeschip. Omschr.: *Sigillum ecclesiae Otzenradensis.* In zwartsel. *Nav.* VIII. 155.

OUDEWATER.

Volgens *de Navorscher*, VII. 343, had Oudewater dit zegel sedert 1745; vroeger bezat het er geen.

OVERSCHIE.

De beschrijving van dit zegel is in *de Navorscher*, VII. 343, naauwkeuriger. Zij luidt dus: een geknield krijgsman ontvangt iets van een uit de wolken komenden engel; achter *den held* een palmboom, vóór hem een draak, en daarnevens eene knielende, aan een blok geketende vrouw; omhoog in stralen יהוה; beneden een uitgespreid schild, vastgehouden *door een* arend, van wien de kop en een vleugel zigtbaar *zijn*, waarop het beschreven opschrift.

PACKENS (in Boheme).

Eene kerk. Omschr.: *Kirchen-Siegel von Packens.* In lak.

PARIJS.

Een schip in storm op zee. Omschr.: *non praevalebunt.* In lak. Aan eene attestatie, get. RENAUD CHAPELAIN, in 1752.

PLUMICKENAU.

Een rijk met vrucht beladen wijnrank, zich slingerende om een paal. Omschr.: *Plumickenisches Kirchen-Siegel*, 1789. *Nav.* VIII. 312.

PRENZLAU (in Pruissen aan de Uker).

Een schip te midden van den storm. Omschr.: *jactatur, non mergitur. Nav.* VIII. 154.

PRENZLAU (Waalsche gemeente).

Een lam met het zegevaan. *Nav.* VIII. 313.

RECKENBURG.

Instituut voor dochters uit beschaafde familiën, gesticht door den predikant Detmer, gebruikt hetzelfde zegel als Hueth.

REGENSBURG.

Een brandende kaars op een kandelaar. Op zijde de letters *R. B.* Omschr.: *ex tenebris lux.*

REICHENBERG (bij Emmerik).

Een berg. Omschr.: *Sigillum ecclesiae Reichenbergensis.* In lak. *Nav.* VIII. 155.

RHEIDA (bij Keulen).

Een wapenschild, waarop een boom. Omschr.: *Sigillum ecclesiae Rheidanae.* In lak. Aan eene attestatie van *1786*, get. GERH. WILH. GOEBEL.

RHEYD (graafschap Meurs).

Eene lelie tusschen de doornen. Omschr.: *Sigillum ecclesiae Rheidanae.* In lak. *Nav.* VIII. 155.

ROHRBACH (eene Waldenser gemeente in het dekanaat Reinheim, bij Darmstad).

Een kandelaar met het symbolum: *post tenebras lux.* Omschr.: *Cachet de l'eglise Vaudoise de Rohrbach, Wembach et Hahn. Nav.* VIII. 154.

RORICHUM.

Eene kerk. Omschr.: *Segel der kerke te Rorichum.* In lzn K.

RUHRORTH.

Aan eene attestatie van 1780, get. JOH. CORN. MEIBOHM.

SAS VAN GEND.

Naauwkeuriger in *de Navorscher,* VII. 343: eene vrouw met spade in de linker- en anker in de regterhand, links een spittende (daarachter eene stad), regts een schip op zee. Omschr.: *in spe et labore transigo vitam.* Omhoog, buiten den stempel, maar binnen den plaatrand: *Z. V. G.*

NEDER-SAXEN (Synodaal zegel der confederatie in)

Een aangezigt met stralen omgeven. Omschr.: *ab uno lumen et virtus. Nav.* VIII. 154.

SCHAFFHAUSEN.

Zegel der Munsterkerk: een kandelaar op een altaar. Omschr.: *Herr stosz' ihn nicht weg! Nav.* VIII. 154.

SCHNEIDEMUHL (Pruissisch stadje onder Bromberg).

Opengeslagen bijbel op een altaar, door de zon beschenen. Omschr.: *Schneidemuelches Kirchensiegel,* 1790.

SCHOONHOVEN.

Het oude zegel is van 1598. *Nav.* VIII. 135.

SCHOUWEN (Classis).

Randschr.: *Sigill. Class. Schald. Nav.* IX. 108.

SCHWANENBURG (in Gulik).

Een schaap op een berg. Omschr.: *A. I. M. Z. (Agnus in monte Zwanenburg.?) Sig. eccles. Schwanenb. Nav.* VIII. 155.

SCHWERTE (graafschap Mark).

Een opengeslagen bijbel. Opschr.: *Ephes. VI*: 11. In den bijbel: *accip. glad. spirit. Nav.* VIII. 154.

SNEEK.

Op de eene helft van het wapenschild drie kroonen; op de andere een halve adelaar.

SOLINGEN (in het Bergsche).

Eene hand met een zwaard. *Nav.* VIII. 154.

STEENWIJK.

Het oude zegel is van 1699. *Nav.* VIII. 135.

STEINFURT.

Niet *Ev.* maar *Reform.* Aan eene attestatie van 1805, get. HEINRICH HESSE, *reformirter Prediger.* — Een ouder zegel van Steinfurt stelt voor: eene hand, uit eene door stralen omgeven wolk, een gedraaid touw of de stang eener boor op eene stad nederlatende. Omschr.: *Sigillum consistorii Steinfurtensis,* 1656.

STETTIN (Waalsch Gereformeerde gemeente).

Paulus, die plant, en Apollos, die nat maakt. *Nav.* VIII. 313.

SUDERLAND (Sauerland, in het graafschap Mark).

Het zegel der vroegere Gereformeerde classis aldaar stelt een strijder voor, met het omschr.: *pugnanti victoria! Nav.* VIII. 154.

TECKLENBURG (bij Lingen).

Een anker. Omschr.: *Sigill. eccles. Teklenb.* In lak.

TUBBERGEN.

Een schip in volle zee met het omschrift: *Sigillum eccles. Tubbergensis. Matth. VIII v.* 25. Dit zegel is voorleden jaar door die gemeente aangenomen. *Nav.* X. 334.

UDEM (bij Cleef).

Niet 1636, maar 1686. Aan eene attestatie van 1807, geteekend J. WÜLFING, *Prediger.*

UNNA (Kreis).

Een opengeslagen bijbel, waarop *Joa. X vs.* 16; boven den bijbel twee handen uit de wolken, elkander omvattende. Omschr.: *Kreis Synode Unna.* In lak.

UNNA (in Westphalen).

Een kerktoren. Omschr.: *Kirchensieg. d. Evang. Gem. zu Unna.* In lak. Aan eene attestatie, get. *Pastor* TRIPPLER.

VERSMOLD.

Aan eene attestatie van 1815, get. GOEKER, *Prediger.*

WALDNIEL (in het Cleefsche).

Op een wapenschild een wijnstok. Omschr.: *ego sum vitis, vos estis palmites.*

WEENER (in Oost-Friesland).

Een wapenschild, waarop een onduidelijke figuur. Omschr.: *Sigillum eccles. reform. Ween.* In zwartsel. *Nav.* VIII. 155. Een ander zegel, in mijn bezit, stelt voor: een altaar, op welks voet een kruis is afgebeeld. Op het altaar een opengeslagen bijbel, waarop het woord: *Biblia.* Achter hetzelve een anker. Vóór het altaar een man, de eene hand tegen den bijbel houdende, met de andere wijzende naar het alziend oog. Omschr.: *Sigillum ecclesiae Weeneranae.* In lak.

WEEZE (bij Cleef).

Een boom, die uit eene kan met water wordt begoten, welke kan door eene hand wordt gehouden, die uit de wolken te voorschijn komt. *Nav.* VIII. 154.

WELLINGHOFEN (graafschap Mark).

Een palmboom. Omschr.: *Premor sed non opprimor. Nav.* VIII. 154.

WESTHOVEN-SYBURG (graafschap Mark).

Eene hand, die eene brandende lamp houdt. — Eene der oudste gemeenten, reeds in het midden der XVIe eeuw ontstaan. Van daar dit symbool. *Nav.* VIII. 154.

WEST-ZAANDAM.

In *de Navorscher*, VIII. 71, dus opgegeven: Gevierendeeld; 1 en 4 een leeuw van zilver op een veld van keel; 2 en 3 een leeuw van keel op een veld van zilver; het oude wapen der heerlijkheid, door Jan van Henegouwen, heer van Beaumont, geschonken. Het is zijn eigen wapen met eene kleine verandering, hierin bestaande, dat 1 en 4 van zijn wapen, 2 en 3 van dat der heerlijkheid zijn, en omgekeerd. Zie Soeteboom, *Zaanl. Arcadia*, I. 312, en de plaat tegenover blz. 248.

WEVELINGHOVEN (bij Gulik).

Eene duif tusschen twee steenrotsen. Omschr.: *Columba inter Petra. Nav.* VIII. 155.

WIBLINGWERDE (graafschap Meurs).

Eene bloem (lelie?) met doornen. *Nav.* VIII. 154.

WICKRADTBERG (bij Dusseldorp).

Een anker. Omschr.: *in Christo salus. Wickradtberg.*

WIRDUM (Oost-Friesland).

Een geruit wapenschild. Omschr.: *Kerkenzegel Wird.*

WORMER.

In *de Navorscher*, VIII. 71, omschreven als een manshoofd met lange haren en zwaren baard, het voorhoofd met een doek omzwachteld. Waarschijnlijk het afbeeldsel van het hoofd van den verslagenen krijgsoverste der kleine Friezen, aan de dappere Wormers door Floris V als dorpswapen toegestaan. Zie Soeteboom, *Zaanl. Arcad.* I. 201, 202, 362, 363. Vooral wegens het omschrift zou ik mij liever vereenigen met de verklaring in het *Archief*, I. 496.

ZENDELINGGENOOTSCHAP (Nederlandsch).

Het beeld der godsdienst, in de regterhand den palmtak houdende, in de linker- de kelk, het kruis omarmende. Omschr.: *Vrede door het bloed des kruises. Coll. I vs.* 20.

ZUID BEVELAND (Classis van).

Een brandende kaars op een driehoekig voetstuk. Links eene duif, regts eene slang. Omschr.: *Onnosel als eene duif, vorsichtig als eene slang. Nav.* IX. 107.

BISSCHOP ADELBOLDS

COMMENTAAR OP EEN METRUM VAN BOETHIUS.

BISSCHOP RADBOUDS

OFFICIE VOOR ST. MAARTENS-TRANSLATIE.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN DEN VROEGSTEN LETTERARBEID ONZER VADEREN, UIT HANDSCHRIFTEN VAN DE ELFDE EN TWAALFDE EEUW

MEDEGEDEELD DOOR

W. MOLL.

Dit stuk leverde den schrijver stof tot eene voordragt in eene openbare zitting van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, in Januarij ll. gehouden. Het werd niet in de werken der Akademie opgenomen, naardien hare finantiële krachten voor het tegenwoordige de geregelde uitgave van den arbeid der leden niet toelaten.

6 Febr. 1862. W. M.

BISSCHOP ADELBOLDS

COMMENTAAR OP EEN METRUM VAN BOETHIUS.

Van de zeer weinige bisschoppen van Utrecht, die op literariesch gebied eenige vruchtbaarheid des geestes openbaarden, is Adelbold, nevens Radboud, wel de meest bekende. Reeds Sigebert van Gemblours [1], die ongeveer eene halve eeuw na des kerkvoogds dood zijn boek „De scriptoribus ecclesiasticis" stelde, plaatste zijn naam op de belangrijke lijst, welke hij ontwierp [2]. Trithemius [3] prees hem een „vir in divinis scripturis eruditus et in secularibus literis nobiliter doctus," en noemde sommigen zijner schriften. Sedert heeft Adelbold bij de beoefenaars der geschiedenis van wetenschappen, letteren en onderwijs, zoowel vreemde als nederlandsche, van tijd tot tijd eenige aandacht getrokken [4]. Wat intusschen gedaan werd om den auteur en de voortbrengselen zijner pen nader bekend te maken, is zeer gering. Enkele biografische bijzonderheden zijn van den een op den ander gekomen, meestal zonder de proef

---

1) Zie over hem Dr. Bethmann bij Pertz, *Mon. Germ.* VIII, 268 s.

2) *De script. eccl.* c. 138, in J. A. Fabricii *Bibl. Eccl.* 109.

3) *De script. eccl.* c. 312, in Fabricii l. l. 81.

4) Men zie, behalve die wij later aanhalen, Oudinus, *De script. eccl.* II, 540; Cave, *Hist. Litt.* II, 126; Fabricius, *Bibl. Lat.* I, 30; Sweertins, *Ath. Belg.* 91; Val. Andreas, *Bibl. Belg.* 5; Foppens, *Bibl. Belg.* I, 6; Burman, *Traiect. erud.* 1 ss.; Goethals, *Lectures*, I, 10 ss.; Grässe, *Lehrb. einer Literärgesch.* II, 395, 520, 527, 760; Stallaert en van der Haeghen, *De l'instruction au moyen age*, 38, 50, 68, en and.

der kritiek te hebben ondergaan en zonder ernstige pogingen om de reeds verzamelde stof te vermeerderen. Van de op zijn naam in druk uitgegeven werken zijn er twee, wier anthentie meer of min betwijfeld werd, maar wier onechtheid, naar mijn oordeel, als uitgemaakt moet beschouwd worden; een derde werd hem toegewezen, ofschoon daarvoor geen uit- of inwendige gronden bijgebragt kunnen worden, die overtuigend mogen heeten. Onder zijne onuitgegeven schriften, waarvan men tot heden naauwelijks iets meer dan de titels wist op te geven, wordt een genoemd, dat reeds lang bestond, voordat Adelbold geboren was, en een tweede, dat zeer zeker nimmer geschreven werd. Een ander, waarvan de echtheid aan geen bedenking onderhevig schijnt te wezen, en dat, naar ik meen, over den staat der wetenschappen in de zoogenaamde duistere eenw eenige merkwaardige lichtstralen werpt, is nog slechts bij name bekend, ofschoon de codex, waarin het bewaard werd, reeds vóór honderd jaren openlijk besproken is. Door den gang mijner studiën van den jongsten tijd als van zelf tot nader onderzoek omtrent laatstvermeld stuk gekomen, ben ik zoozeer overtuigd geworden van de belangrijkheid des opstels voor de geschiedenis onzer beschaving, dat ik meende tot de uitgave te moeten overgaan, al gevoelde ik mij door gebrek aan hulpmiddelen en kennis buiten staat een zuiveren tekst te leveren en de zeer veelsoortige stof, die onze bisschop hier behandeld heeft, in alle opzigten naar behooren toe te lichten. Gereed om thans mijn voornemen ten uitvoer te leggen, ga ik daartoe echter niet over zonder eerst eenige mededeelingen gedaan te hebben, zoowel omtrent den auteur en zijne overige schriften, als het boekske zelf, dat nu, naar ik meen, voor de eerste maal in het licht komt.

I.

Adelbolds afkomst ligt in het duister. Bij Heda [1] vinden wij het berigt, dat de bisschop volgens sommigen een adellijke Fries zal geweest zijn; maar genoemde schrijver zelf verklaarde hem veeleer voor een Betuwenaar te houden, aangezien Adelbold een broeder zal gehad hebben, die te Sandwijk [2] bij Tiel woonde. De grond, dien Heda voor zijn meening bijbrengt, is zoo niets beteekenend in zich zelven, dat wij niet gelooven, dat iemand er eenige waarde aan zal hechten. Mogt men daartoe evenwel geneigd zijn, men wete dan reeds nu, dat wij straks voldingend bewijs zullen leveren, dat die broeder te Sandwijk slechts bestaan heeft in Hedas verbeelding. Zijn wij dus in het onzekere omtrent Adelbolds geboortegrond, en hebben wij zelfs geen vrijmoedigheid om sommiger bewering tegen te spreken, dat wij dien in het Luiksche moeten zoeken [3], wij zijn het niet veel minder ten aanzien van den tijd, waarop hij het eerste levenslicht zag. Regtstreeksche berigten desaangaande zijn niet tot ons gekomen. Nemen wij echter in aanmerking, dat hij zich in een zijner werkjes, door hem, gelijk wij later zien zullen, tusschen de jaren 999 en 1003 aan paus Sylvester II gezonden, nog „iuvenis" noemde, en in 1010 den kromstaf aanvaardende, waarschijnlijk niet minder dan een dertigjarigen leeftijd had bereikt [4], dan mogen wij zijne

---

1) P. 110 ed. Buchelli.

2) Sandwijk, later met Tiel ineengesmolten, zal reeds in de zevende eeuw eene kerk gehad hebben. Zie Rink, *Beschr. der stad Tiel*, 167; vgl. Halmael, *Tooneel der Vereen. Nederl.*, II, 386.

3) Zie *Hist. Literaire de la France*, VII, 252.

4) Sedert de vierde eeuw kende men in de gansche kerk de stelling, dat een candidaat voor het episcopaat minstens dertig jaren oud moest zijn. Maar overal, en ook bij ons, heeft het niet ontbroken aan afwijkingen van den regel. Toen Otto I in 1212 bisschop van Utrecht werd, was hij een jongeling van achttien jaren. Zie *Anon. de Reb. Ultraj.* ed. Matthaei, 14, waar ook berigt wordt, dat Otto om die reden naar Rome

kindschheid ongeveer in het midden der tweede helft van de tiende eeuw plaatsen.

Waar Adelbold zijne jongelingsjaren, althans een gedeelte daarvan, doorbragt, zegt ons zijn tijdgenoot Anselmus van Luik [1]. Als deze in zijne „Gesta episcoporum Leodiensium" [2] de bisschoppen vermeldt, die in de school van Notker te Luik werden opgevoed, noemt hij ook onzen kerkvoogd. Wat men te denken heeft van het gewone, nog door Dr. Waitz [3] uitgedrukte gevoelen, dat Adelbold ook kweekeling der in zijne dagen zoo zeer bloeijende kloosterschool van Lobach (Lobbes) geweest zal zijn, durven wij niet beslissen. Men beroept zich daarbij op eene plaats van Sigebert van Gemblours [4], waar deze over Heriger van Lobach handelt en zegt, dat genoemde abt, „sub sua et Adelboldi episcopi persona," zekeren dialoog over den advent heeft geschreven [5]. Uit dit berigt blijkt alleen, dat Adelbold en Heriger met elkander bekend zijn geweest en literariesch verkeer hebben gehad. Wel wordt door Sigebert, in zijn hoofdstukje over onzen kerkvoogd, nog gezegd, dat deze „ex clerico Lobiensi" bisschop van Utrecht geworden is; maar het was waarschijnlijk misverstand, als men op voetspoor van Trithemius [6] daaruit besloot, dat Adelbold „monnik van Lobach" is geweest, en dáár derhalve zijne verdere opleiding zal genoten hebben. De titel „clericus Lobiensis," door Sigebert gebezigd, wettigt veeleer het

moest reizen. Jan van Arkel werd door Clemens VI op den stoel verheven, en de paus zelf meldde aan het kapittel, bij wijze van aanbeveling, dat hij achtentwintig jaren had bereikt. Zie den brief bij Matth., *Anal.* V, 351.

1) Zie over hem Dr. Koepke bij Pertz, IX, 150 s.

2) Bij Pertz, IX, 205.

3) Bij Pertz, VI, 680.

4) C. 137.

5) Men vindt van dezen dialoog ook gewag gemaakt bij Berno Augiensis, in Pezii *Thes. anecdot. nov.* IV, ii, 46. Vgl. Koepke bij Pertz, IX, 146.

6) L. l.

vermoeden, dat Adelbold geen monnik, maar gelijk Miraeus [1] reeds beweerde, geestelijke te Lobach is geweest. Merkt men daarbij op, dat Adelbold zelf zich in zijn reeds vermeld schrijven aan Sylvester II, tusschen de jaren 999 en 1003, „scholasticus" heette [2], en herinnert men zich daarenboven, dat er bij de parochiekerk van St. Ursmarus te Lobach tot in 1409 een kapittel bestond [3], dan zal men de gissing niet ongegrond noemen, dat onze bisschop, eer hij den stoel van Utrecht in bezit nam, scholaster van bedoeld collegie is geweest en aldus eene waardigheid heeft bekleed, die men gewoonlijk aan geestelijken van goede afkomst en meer dan gewone beschaving opdroeg.

---

1) In zijne aanteekeningen op Sigehertus Gembl. bij Fabricius, l. l. 109. Het berigt van Everhelm van Haumont, straks door ons bij te brengen, dat Adelbold als bisschop van Utrecht het kloosterleven of den monnikenstand zocht („ad monastica studia adspiravit") schijnt de vooronderstelling, dat hij reeds vroeger tot dien stand behoorde, uit te sluiten.

2) Pezius (l. l. T. III, *Diss. isag.* VIII), die Adelbold voor de Benedictijner-orde wilde behouden (waarom deed hij het niet op grond van Everhelms woorden?), meent, dat onze kerkvoogd scholasticus in de abdij van Lobach zal geweest zijn. Maar heetten de schoolverzorgers of docenten daar wel scholastici? Herigers titel in het gesticht, voordat hij abt werd, was didascalus. Zie den Anonym. Gandensis bij *Pertz*, IX, 139.

3) Zie Miraeus, l. l. Vgl. ook zijne *Origines coenobior. Benedict. in Belgio*, 46 ss., en Gazet, *l'Hist. eccles. du Pays-Bas*, 76. Schayes berigt in zijn opstel: *L'Abbaye et l'Eglise paroissiale de Lobbes* (*Messager des sciences et des arts*, Gand, 1835, III, 399), dat het kapittel van Lobach in 1044 werd gesticht. Als dit waar is, kan Adelbold er geen scholasticus van geweest zijn. Maar Schayes beroept zich alleen op Balderici *Chronicon Camer.* L. II, c. 27 (bij Pertz, IX, 464), en dáár wordt de opkomst van het collegie aangeduid als „modernis temporibus" geschied, eene uitdrukking, die ons vrijheid geeft die gebeurtenis in het laatst der tiende eeuw te plaatsen. Daar de drie eerste boeken van genoemd *Chronicon* (nu *Gesta episcop. Camerac.* betiteld) reeds in 1043 geschreven waren (zie Bethmann bij Pertz, t. l. 393), moet de opgave van Schayes foutief zijn. Waarschijnlijk gaven de gulden dagen, die de parochiekerk in de laatste helft der tiende eeuw had, ten gevolge der vele mirakelen, welke er heetten te geschieden (zie Folcuinus bij Pertz, VI, 71—74), wel aanleiding haar tot eene collegiale te verheffen.

Achten wij het wegens het medegedeelde minstens onzeker, of Adelhold als leerling de abdij-school van Lobach bezocht, tegenspreken moeten wij het berigt van de schrijvers der „Histoire Liter. de la France" [1] en anderen, dat hij discipel was der school van Rheims, toen Gerbert aan haar hoofd stond. Wel zijn bewijzen voorhanden, dat beide mannen bevriend zijn geweest en voor elkanders wetenschap hoogachting gekoesterd hebben, maar de schriften, waaruit deze bewijzen geput kunnen worden, geven in de verte zelfs geen aanleiding om te vermoeden, dat zij ooit in de betrekking van leerling en leermeester met elkander hebben gestaan. Toen Gerhert nog scholasticus was, of althans nog niet tot de pauselijke waardigheid opgeklommen, heette hij Adelbold „nunc usque dilectus semperque diligendus," [2] en als hij later reeds Sylvester II was geworden, naderde Adelbold hem wel met eerbied, maar toch met de vrijmoedigheid eens ouden vriends, die den paus „conscholasticus" durfde heeten [3]. Wil men meer, men leze dan de „Gesta regum Angliae," door Willelmns Malmeshuriensis in de eerste helft der twaalfde eeuw geschreven. Waar deze met nadrukkelijke onderscheiding eenige „conphilosophi et studiorum socii" van Gerbert opnoemt, en vervolgens enkelen zijner „discipuli" vermeldt, plaatst hij Adelbold niet onder de laatsten, maar onder de eersten [4]. Waar Adelbold en Gerbert elkander ontmoet hebben, durven wij niet bepalen. Misschien geschiedde dit wel te Rome. Zeker is het althans, dat Adelbold eenmaal de „eeuwige stad" bezocht heeft en van die gelegenheid gebruik maakte, om er bij deskundigen navraag te doen naar het getal der zondagen, die tot den advent behooren, eene zaak waarover destijds bij

---

1) T. l. 253.

2) Aan het hoofd der *Epist. ad Adelboldum de causa diversitatis arearum*, etc., bij Pezius, l. l., III, ii, 83.

3) In het begin van het later te bespreken werkje *De crassitudine sphaerae*.

4) Bij Pertz, XII, 462.

de kerkelijken verschil van gevoelen bestond. De *tijdgenoot*, wien wij dit berigt te danken hebben, is Berno *van* Reichenau, die zelf met onzen kerkvoogd *wetenschappelijken* omgang heeft gehad [1].

Maken wij nu de slotsom op van het onderzoek, dat *wij* tot dusverre instelden, dan blijkt, dat wij van Adelbolds leven vóór zijn episcopaat niets met zekerheid weten, dan dat hij eenige leerjaren in de school van Notker te Luik doorbragt, later scholasticus te Lobach werd, en aldaar met Heriger, gelijk elders met Gerbert en Berno van Reichenau in vriendschapsbetrekking en letterkundig verkeer stond. Dit alles is op zich zelf weinig, maar toch veel voor ons, die eenig antwoord zoeken te geven op de vraag, langs welken weg Adelbold geworden is wat wij uit zijne schriften en de berigten der oudheid weten, dat hij werkelijk geweest is: een man van veelzijdige ontwikkeling, geoefend in de H. Schriften en godgeleerdheid en inzonderheid in verschillende deelen der wijsbegeerte, die in zijne eeuw tot zekere mate van bloei kwamen.

De kathedraalschool te Luik is eene der beroemdste inrigtingen voor onderwijs geweest, welke de zuidelijke Nederlanden in de middeleeuwen bezeten hebben; maar nooit heeft zij grooteren naam gehad dan tusschen de jaren 971 en 1008, toen Notker in genoemde stad den bisschopszetel innam. Eerst monnik te St. Galle, later scholasticus te Stavelot, eindelijk geëerd raadsman van Otto den Groote, was deze prelaat reeds een sieraad van zijn tijd, voordat hij den myter voerde. Maar naauwelijks had hij zijne hooge waardigheid aanvaard, of zijn gansche bisdom ervoer den invloed zijner zedelijke en intellectuële kracht. Hoe hij de belangen van het onderwijs voor jonge geestelijken en leeken behartigde, is van algemeene bekendheid. Hij zelf, wien men, ofschoon niet met volkomen zekerheid, eenige werken over

1) Zie *Epistola Bernonis* bij Martene en Durand, *Ampliss. collectio*, I, 386 s.

rhetorica, chronologie en astronomie toeschrijft, gaf onderrigt in de verklaring der H. Schriften en in eenige andere vakken, en van alle zijden stroomden hem leerlingen toe, waarvan hij zelfs op zijne reizen gewoonlijk eenigen met zich voerde, wier vorming dan onder zijn toezigt werd voortgezet [1]. Daar er onder Notkers leerlingen meer geweest zijn, die zich later als anteuren van philosophische, bepaaldelijk mathematische schriften onderscheidden [2], kunnen wij aannemen, dat ook onze Adelbold zijne liefde voor wijsbegeerte en geometrie aan zijn beroemden leermeester had te danken.

Van Luik naar Lobach verplaatst, verkeerde Adelbold op nieuw in een kring, die den invloed van Notker en diens geestverwanten gevoelde. De abdij, die evenzeer als de haar toebehoorende parochiekerk onder het bestuur der bisschoppen van Luik stond [3], was sedert de dagen van Rhaterius wijd beroemd als een zetel van geleerdheid, en zulks was zij niet het minst na het jaar 990, toen Notker zijnen en Adelbolds vriend, Heriger, tot opvolger van den wetenschappelijk gevormden abt Folcuinus benoemde. Ofschoon Heriger zich in den aanvang hoofdzakelijk aan historischen arbeid wijdde, hield zich zijn werkzame geest ook met dialectische, chronologische, mathematische en theologische studiën bezig, waarvan hij de resultaten, in een aantal schriften nedergelegd, aan de beschaving van tijdgenooten en nageslacht dienstbaar maakte. Dat hij Adelbold als deelgenoot zijner oefeningen beschouwde, bewijst ons de titel van den reeds vermelden dialoog „De adventu Domini," waarin ook Adelbold sprekende werd ingevoerd [4].

1) Zie over Notker, Anselmi *Gesta Episc. Leod.* c. 25—30 bij Pertz, IX, 203 ss.; vgl. Fisen, *Hist. Eccl. Leod.*, I, 147 s.; over zijne schriften en school *Histoire lit. de la France*, VII, 197. s., 203—205, 208—215; vgl. Cramer, *Gesch. der Erzieh. in den Niederl.*, 94 ff.

2) B. v. Gunther, bisschop van Salzburg. Zie Cramer, a. a. o.

3) Zie Miraei *Codex dipl.*, I, 640, II, 807.

4) Zie boven, blz. 166 en de daar aangehaalde plaats van Sigebert van Gemblours. Vgl. verder over Heriger en zijne schriften Koepke, bij Pertz, IX, 134 ss., en Vogel, *Ratherius von Verona*, I, 238, II, 8, 46—49.

Mogen wij veronderstellen, dat de wetenschappelijke ontwikkeling van onzen kerkvoogd door den omgang met Heriger niet weinig bevorderd werd, de gissing ligt voor de hand, dat het verkeer met Gerbert haar althans niet minder gunstig was. Van zijne vroegste jeugd dorstende naar kennis en door dien dorst van de eene school naar de andere gedreven, ja door de Arabieren zelfs, naar men zegt, te Sevilla en Cordua, met mathesis, physica en andere vakken bekend geworden, werd deze man na 968, als hij eerst de gunst van keizer Otto I en vervolgens de vriendschap van Adalbero, den aartsbisschop van Rheims, had verworven, de hersteller der wetenschappen in zijn vaderland. Door Adalbero aan het hoofd van diens kathedraalschool geplaatst en met den titel van „abbas scholaris" versierd, was hij straks de roem aller scholastici, die door zijne vele leerlingen en schriften zijne veelzijdige kennis en ontdekkingen wijd en zijd om zich verbreidde en in de scholen van Aurillac, Tours, Sens en andere een nieuw leven wekte. Ofschoon hij jaren aaneen, ook eer hij paus werd, met al de wakkerheid van een sluwen en eergierigen geest zich in de kerkelijke en politieke bewegingen zijner dagen mengde, hield hij niet op werkzaam aandeel te nemen aan de beoefening van alle vakken van geleerdheid, die aan zijne eeuw bekend waren. Zijne beste krachten echter schijnt hij aan de reken- en meetkunst, de sterrenkunde en mechaniek gewijd te hebben; maar ook als bespiegelend wijsgeer heeft hij zich onderscheiden. Zijne verhandeling „De rationali et ratione uti" heeft nog vóór weinige jaren nieuwe aandacht getrokken en aanleiding gegeven hem te kenschetsen als een eclecticus, die de categoriën van Aristoteles met den „Timaeus" van Plato poogde overeen te brengen, en een voorlooper der latere realisten moet heeten [1].

---

1) Zie B. Hauréau, *de la Philosophie scolastique*, I, 154—159, Par. 1850; over Gerberts leven en schriften Schroeckh, *Christl. K. G.*, XXI, 225 ff., en Brucker, *Hist. crit. Philos.*, III, 646—651; vgl. Ritter, *Gesch. der Philos.*, III, 300—307. De monografie van Hoeck (*Gerbert od. Sylvester II*, *Wien 1837*) is mij slechts bij name bekend.

Berno, de laatste bij wien wij voor een oogenblik stilstaan, om ons den literarischen kring, waarin Adelbold zich bewogen heeft, zoo naauwkeurig mogelijk te kunnen vertegenwoordigen — Berno, sedert 1008 abt van Reichenau in de Bodensee, was even als Adelbold zelf, gelijk wij straks zien zullen, een gunsteling van Hendrik II, en wij vermoeden dat beiden elkander aan 's keizers hof hebben leeren kennen. In de geleerde wereld van die dagen was hij slechts weinig minder beroemd dan Heriger en Gerbert. Wat deze voor de scholen van Lobach en Rheims deden, bragt hij voor die van Reichenau tot stand. Hij vernieuwde haar leven, trok een aanzienlijk aantal leerlingen tot haar, en verrijkte hare boekverzameling. Zijne schriften leveren geen bewijzen, dat hij, als Adelbold en zijne twee genoemde vrienden, de exacte wetenschappen beoefende. Maar hij was geschiedschrijver, dichter en musicus en in die hoedanigheden Adelbolds geestverwant [1].

In 1010 stierf Ansfried, een der voortreffelijksten onder de bisschoppen van Utrecht, wien tijdgenooten en nageslacht niet ten onregte als een heilige vereerden. Onze Adelbold werd zijn opvolger. Van de wijze, waarop hij tot de bisschoppelijke waardigheid opklom, hebben wij geen berigt. De Annalen van Hildesheim en Lambertus [2] en andere bronnen van dat tijdvak zeggen alleen: „Ansfridus obiit, cui Adelboldus successit." Beka [3] schijnt nog aan eene electie gedacht te hebben: „quidam Adelboldus electus est episcopus;" maar die zich herinnert, hoe het te dien tijde in het gansche Duitsche rijk met de bisschopsverkiezingen toeging, zal daaraan geen gewigt hechten. De overtuiging had vrij algemeen ingang gevonden, dat de aan-

1) Zie over Berno en zijne schriften *Hist. lit. de Fr.*, VII, 375—388; vgl. Hefele, *Ueber den wissenschaftl. Zustand Alemanniens in 9, 10 u. 11 Jahrh.* (*Tubinger Quartalschr.* 1838).

2) Bij Pertz, V, 93; vgl. *Chron. Holl.* ed. Kluit, 42, en *Vita Meinwerci* bij Pertz, XIII, 114.

3) P. 37.

stelling der bisschoppen de zaak des keizers was. De Ottonen hadden intusschen aan vele kerken het electie-regt afgestaan, en gewoonlijk de wenschen der kathedraal-kapittelen in acht genomen. Zoo schijnt ook Otto III bij de verheffing van Ansfried gedaan te hebben. Maar Hendrik II, al werd hij de Heilige genaamd, wist te dezen opzigte niets van de wijze matiging zijner voorzaten. De voorregten en beden der kapittelen, zelfs de aanbiedingen der stiftsvasallen, die zich voor groote geldsommen van den keizer den man hunner keus poogden te verwerven, baatten niets bij hem. Hij gaf den ledigen stoel eenvoudig aan den geestelijke, wien hij voor zijne politieke en kerkelijke plannen het meest geschikt oordeelde [1]. Zoo kunnen wij er dan naauwelijks aan twijfelen, of ook Adelbold werd buiten alle medewerking van de Utrechtsche geestelijkheid aangesteld, omdat hij den keizer behaagde. Beka zelf schijnt ook aan keizerlijken invloed gedacht te hebben; want op de woorden, welke wij zoo even bijbragten, laat hij terstond volgen: „qui caesaris Henrici proconsul fuit eximius." Bedoelde hij met deze uitdrukking, dat Adelbold, reeds voordat hij den zetel van Utrecht verkreeg, „een uitstekend raadsman" [2] van Hendrik is geweest? Wij achten het zeer mogelijk, daar wij van den keizer weten, dat hij gewoonlijk zijne bisschoppen koos uit de geestelijken zijner omgeving, van wier bekwaamheden de ondervinding hem verzekerd had [3].

Ware het onze taak eene volledige biografie van Adelbold te schrijven, dan zouden wij ten aanzien van zijne kerkelijke en vooral staatkundige bedrijven uitvoerig moeten zijn. Maar daar het ons doel is den bisschop alleen in

1) Zie Giesebrecht, *Gesch. der deutschen Kaiserzeit*, II, 76 f.

2) In het *Magn. Chron. Belg.* (bij Pistor., p. 90) heet het van Adelbold: „Caesaris Henrici sancti consiliarius fuit eximius." De schrijvers van *l'Art de verif. les dates*, XV, 46, noemen hem in navolging van Trithemius, naar het schijnt (zie bij Pertz, VI, 680, n. 11), cancellier van Hendrik. Misschien verwarde men hem met Aribo van Mentz.

3) Vgl. Giesebrecht, a. a. o.

zijn literariesch karakter te schetsen, merken wij slechts op, dat de kerkvoogd, na zijne verheffing op den Utrechtschen zetel, een levensloop had, die hem voor wetenschappelijke oefeningen geen ruime gelegenheid kon laten. Naauwelijks had hij het bestuur aanvaard, of tegen zijne wenschen was hij in den beruchten strijd tusschen Balderik en Wichman aan den Beneden-Rhijn betrokken [1]. Daarop volgde zijn rampzalige krijg met Graaf Dirk III, die hem herhaalde nederlagen en den Stichtenaren zoo veel bloed en geld kostte [2]. Intusschen vinden wij hem vele malen in Saxen aan het hof van keizer Hendrik, te Dortmund, Paderborn, Goslar en elders [3], of te Utrecht, Tiel en Nijmegen met den herbouw van kerken, of de behartiging van andere kerkbelangen bezig [4]. Dat hij te midden van dit alles de scholen te Utrecht, die sedert de dagen van bisschop Balderik tot nieuwen bloei gekomen waren, niet veronachtzaamde, moeten wij van den wetenschappelijken ijver des vriends van Heriger en Gerbert vertrouwen, al kunnen wij voor het stellige berigt van hedendaagsche schrijvers daaromtrent, geen bewijzen bijbrengen. Toch weten wij, dat tijdens zijn episcopaat in zijne nabijheid zekere letterkundige bedrijvigheid bestond, en dat zij, die daaraan deelnamen, hem van harte toegenegen waren. Wij denken hier vooral aan den „custos Tilensis," die een paar brieven schreef over de mirakelen, welke in den aanvang der elfde eeuw in de St. Walburgskerk te Tiel zijn geschied. Een dier brieven, die ons straks eenige dienst zullen doen, is aan Adelbold gerigt en roemt, in vrij zuivere taal en soms geestigen stijl, des bis-

1) Zie daarover de uitvoerige berigten van Alpertus, *De diversitate temp.* bij Pertz, VI, 710 ss.; vgl. Giesebrecht, a. a. o., 135 ff.

2) Zie Arend, *Gesch. des Vaderl.*, II, i, 56—61; vgl. Giesebrecht, a. a. o. 141 ff.

3) De bewijzen voor Adelbolds veelvuldig vertoef in Saxen zijn te vinden in het *Vita Meinwerci*, en daaruit verzameld door Waitz, bij Pertz, VI, 682.

4) Zie Thietmar, *Chron.* bij Pertz, V, 860; Beka, 37 s.; *Annal. Saxo* bij Pertz, VIII, 673; Heda, 110.

schops wijsheid, zijne liefde en bekwaamheid voor de staats- en kerkzaak des lands. Belangrijker auteur was echter Alpertus, een monnik van Metz, die reeds onder Ansfried herwaarts gekomen en onder de Utrechtsche geestelijken opgenomen, omtreeks 1022 zijn verdienstelijk werk „De diversitate temporum” stelde, waarin veel gedenkwaardigs van Ansfried, en gewigtige bescheiden omtrent Adelbold voorkomen [1].

Eerst tegen het naderen van zijne laatste dagen vinden wij Adelbold voor een poos in een levenstoestand, die het vermoeden wettigt, dat hij zich toen weder meer dan vroeger met letteroefening heeft kunnen bezighouden. Hij ging namelijk voor een tijd ten klooster, en wel op raad van Poppo van Stavelot, den merkwaardigen kloosterhervormer, die tot heden te weinig bekend is, ofschoon hij voor de monniken-wereld van Lotharingen hetzelfde heeft gedaan, wat de meer gevierde Odilo van Clugny voor die van Frankrijk en Bourgondië deed [2]. Poppo, die vroeger grooten invloed had bij Hendrik II, genoot niet minder aanzien bij diens opvolger. Naauwelijks had Koenraad de Salier in 1024 den schepter aanvaard, of hij bood hem den bisschopszetel van Straatsburg aan. Maar Poppo weigerde en werd toen belast met het opperbestuur over de vele abdijen van Lotharingen, die in verval waren „en van herders beroofd.” Wij danken deze berigten voornamelijk aan Everhelm van Haumont, die in zijn „Vita Popponis Stabulensis,” [3] na eenige kloosters genoemd te hebben, wier welstand door Poppo bezorgd werd, nog het volgende mededeelt [4]: „sed et

1) Na de uitgave in de *Monumenta Germ.* VI, 697 ss. verscheen nog die van A. Dederich, *Des Alpertus von Metz zwei Bücher über verschiedene Zeitereignisse*, Münster 1859, met nuttigen commentaar.

2) Zie Sigeberti *Chron.* bij Pertz, VIII, 359.

3) Het *Vita Popponis* is uitgeg. door Surius en de Bollandisten *ad d.* 25 *Jan.*, door Mabillon, *Acta St. Ord. Ben. Sec.* VI, i, 500 ss., laatstelijk door Wattenbach, bij Pertz, XIII, 291 ss.

4) Bij Pertz, t. l. 305.

apud Traiectum, quod Fresiam respicit, ab Adalboldo, eiusdem civitatis episcopo, coenobium Sancti Pauli regendum suscepit, ibique Herigerum [1] tam prodesse quam praeesse praecepit. Tum, eo humanis rebus exempto, geminos in regimine viros vicissim sibi succedere dedit. Non multo post vero memoratus antistes Adalboldus hortatu beati viri [Popponis] ad monastica instituta aspiravit, omnemque illi in pastoralibus pontificii sui administrationem commendavit, quam tamen ex praescripto beati Popponis iterum recepit, et in ea, quoad vixit, sub monachili tunica non defecit" [2].

Het blijkt derhalve, dat Adelbold, gelijk ook zijn voorganger Ansfried in zijne laatste levensjaren somtijds deed, voor eenigen tijd de afzondering der kloostercel zocht, zonder twijfel om zich te herhalen van de zorgen en vermoeijenissen zijns openbaren werkkrings; maar dat hij later, wederom op raad van Poppo, die als zijn vicaris intusschen zijne ambtspligten had waargenomen, die ambtspligten bij vernieuwing op zich nam, zonder daarom het monnikengewaad af te leggen, dat vroegere bisschoppen van Utrecht, b. v. Radboud, gedurende hun gansche bestuur plagten te dragen. Vragen wij in welk klooster Adelbold zijne rust zocht, dan zou het ons kunnen verwonderen, dat Everhelm ons naar de St. Pauls-abdij verwijst, aangezien eene abdij onder dien naam niet vóór den tijd van bisschop Bernulf, omstreeks het jaar 1050, binnen Utrecht is te zoeken [3].

1) Herigers naam en die van de twee andere abten, door Everhelm vermeld, komen niet voor op de lijsten bij Matthaeus, *Fund. Eccl.*, 203, en Hoynck van Papendr., *Anal.*, III, i, 313. Beiden vangen aan met Werinherus, die eerst onder Bernulf den staf voerde. Dat de Heriger van Poppo niet Heriger van Lobach, Adelbolds vriend, is, behoeft naauwelijks aangewezen te worden. Heriger van Lobach stierf in 1007.

2) Mabillon las: „sub monastico habitu permansit", waarschijnlijk eene emendatie van een lateren afschrijver.

3) Zie den bevestigingsbrief van Bernulf van 26 Junij 1050, uitgeg. door Matthaeus en Bondam, en laatstelijk door Mr. D. W. Nibbelink. *Handv. en oork. betrekkelijk de regtsgesch. van den Zwijndrechtschen waard.* Leid. 1860, p. 5 v. Vgl. Beka, 40.

Maar die zwarigheid verdwijnt, als wij bedenken, dat het kleine Benedictijner-klooster, dat Ansfried in 1006 op den Heiligen berg bij Amersfoort bouwde, later door Adelbold begiftigd is [1], en dat het gesticht, toen het door Bernulf naar Utrecht verlegd was, naar zijne aan St. Paul gewijde kerk [2] hernoemd is geworden. Everhelm schreef zijn „Vita Popponis" eenige jaren na 1048, ofschoon vóór 1069 [3], en kon zich dus ten aanzien van de benaming, welke hij gebruikte, ligtelijk aan eene kleine vergissing schuldig maken. Wij vinden derhalve Adelbold niet lang vóór zijn dood, die op 27 Nov. 1025 of 1026 [4] te stellen is, te midden van de toenmalige wildernis en moerassen aan de Eem [5], op den heuvel, die voor hem en zijne tijdgenooten door de werken der barmhartigheid en godsvrucht van zijn voorganger Ansfried gewijd was. Kan hij in die dagen van afzondering niet onzen commentaar op de verzen van Boethius hebben geschreven? Wij achten het niet onwaarschijnlijk wegens den aard van het stuk, dat op enkele plaatsen althans zulken geest van ascetisme en bespiegeling verraadt, als ons veeleer aan de kloostercel, dan aan het bisschoppelijk paleis of het studeervertrek van den scholasticus doet denken.

---

1) Zie de diplomata van Ansfried en Koenraad II bij Nibbelink, a. v. 1—5 en bij anderen.

2) Beka, l. l.

3) Zie Wattenbach bij Pertz, XIII, 291.

4) Omtrent het datum 27 Nov. bestaat geen verschil en het wordt bevestigd door het oudere necrologium der St. Salvators-kerk te Utrecht (HS. der veertiende eeuw in het Prov. Archief ter gen. stede, waar ook een necrologium van dezelfde kerk van den aanvang der zestiende eeuw bewaard wordt), waarin men leest: „vj kl. Dec. obiit Athelboldus ep. Traiect." Het jaartal echter is bij onze schrijvers zwevende tusschen 1026 en 1028. De redenen, waarom ik 1025 of 1026 stel, hoop ik elders op te geven.

5) Hoe in de dagen van Adelbold het aanzien was dier thans zoo liefelijke streek, leert ons Alpertus bij Pertz, VI, 707.

II.

Sigebert van Gemblours [1] heeft de vruchtbaarheid der pen van onzen bisschop aangeduid met deze algemeene uitdrukking: „in utraque literatura plura sui monumenta reliquit posteris.” In de elfde eeuw derhalve was een zeker aantal schriften van hem in omloop, schriften van theologischen of religieusen aard en andere. Laat ons zien wat er tot heden van overgebleven of bekend is.

I. Twee werkjes van historischen inhoud zijn aan Adelbold toegeschreven, beide biografiën, de eene het Leven van Hendrik II, de andere dat van St. Walburg. Het eerst vermelde is sedert den aanvang der zeventiende eeuw bij herhaling gedrukt, en laatstelijk met eene kritische inleiding uitgegeven door Dr. Waitz [2]. Het oordeel van genoemden geleerde over den inhoud en vorm van het boekske is zeer ongunstig. Hij verklaart het, gelijk reeds Stenzel vóór hem gedaan heeft, voor eene compilatie uit het „Chronicon” van Thietmar, die een afschrift zou mogen heeten, zoo de compilator niet zijn eigen woorden en stijl had gebruikt, en door eenige philosophische opmerkingen en moralizatiën het geheel een ietwat aangenamer aanzien had gegeven. Hij acht den geest, waarmede de steller keizer Hendriks lof groot maakte en vooral diens verkiezing behandelde, partijdig en ontrouw, en het gansche opstel onzen Adelbold, „vir sui temporis summus,” onwaardig. Dit alles maakt hem geneigd aan de authentie der biografie te twijfelen, maar — er is wat hem daarvan terug houdt: als hij de echte schriften van Adelbold vergelijkt met dit *Vita Heinrici II*, dan vindt hij „idem prorsus auctoris ingenium, immo non semel eadem fere verba.”

De hoofdzaak, waarop het hier aankomt is wel dat het

1) L. l.
2) Bij Pertz, VI, 679 ss.

werkje eene compilatie uit Thietmar is. Dit is niet tegen te spreken: de steller heeft Thietmar op den voet gevolgd, de orde zijns verhaals, zijne voorstelling van het gebeurde behouden, en zelden iets wezenlijks van het zijne bijgebragt. Is het opstel dus in zijne tegenwoordige gestalte van Adelbolds hand, dan heeft deze slechts aanspraak op den lof van het een meer of min verfraaiden stijl geschonken te hebben. Maar is nu die stijl zoo zeer gelijk aan dien der echte schriften, als Dr. Waitz meent? Ons is dit niet in het oog gevallen. Integendeel, de zucht naar pikante dictie en eleganten zinnenbouw, die het historische geschrift een dubbelzinnig sieraad geeft, schijnt ons niet, of althans niet zoo zeer eigen aan Adelbolds geometriesch en philosophiesch-theologiesch opstel. Dr. Waitz brengt ja één voorbeeld bij, dat zijn beweeren ingang zou kunnen doen vinden [1]; maar als hij tot meerder bewijs een fragment van vier zinnen afschrijft, dat hij bij onzen Heda vond, dan begaat hij een misslag, die wel geschikt is, ons bij elke poging om dergelijke kritische vraagstukken, door het aanwijzen van analogiën in taal en stijl, op te lossen, voorzigtigheid te leeren. Van het gansche fragment toch, dat hier als stijlproef van Adelbold is bijgebragt, behoort Adelbold geen enkel woord toe, gelijk wij straks zullen aantoonen.

Wat ons betreft, wij meenen, dat dit „Vita Heinrici" van de lijst der schriften van Adelbold moet worden uitgeschrapt, en twijfelen er zelfs aan, of onze bisschop wel ooit eene biografie van den keizer, in den eigenlijken zin van het woord, geschreven heeft. Wel lezen wij bij Alpertus, waar hij in zijn bovenvermeld boek „De diversitate temporum" van de lotgevallen en daden van Hendrik handelt, deze woorden: „domnus Adelboldus, Traiectensis episcopus, haec omnia pleniter in uno volumine luculento sermone compre-

---

1) *Vita Heinr.* c. 2: „nec mihi fastidiosum est dicere, nec ceteris superfluum audire"; *De crassit. sphaerae*, § 4: „si vobis non sit fastidiosum audire, mihi non erit onerosum dicere."

hendit"[1]; maar als wij bedenken, dat Alpertus die woorden stelde omstreeks 1022, zeker vóór den dood van Hendrik II zelven[2], die in 1024 overleed, dan kunnen wij bezwaarlijk aannemen, dat het hier bedoelde „volumen" van onzen bisschop eene levensbeschrijving van den toen nog levenden keizer zal geweest zal. Het was ongetwijfeld een werk, dat eenige lotgevallen en daden van den vorst beschreef, en even als het boek van Alpertus zelf „mémoires contemporaines" bevatte, en waarschijnlijk gaf het als zoodanig aan Sigebert van Gemblours aanleiding tot het berigt: „Adelboldus scripsit vitam secundi Henrici imperatoris." Toen later Adelbolds werk uit het oog verloren was, herinnerde men zich wat Alpertus en Sigebert vermeld hadden, en als er intusschen meer dan één „Vita Henrici," in omloop geraakt was, kon men er ligt toe komen bij het afschrijven dier biografiën aan Adelbold te denken; maar dat de afschrijvers zich onzeker van hunne zaak gevoelden, valt niet te betwijfelen. De eenige codex, dien ook Dr. Waitz voor zijne uitgave heeft kunnen gebruiken, is een papieren HS. van de zestiende of zeventiende eeuw, met deze inscriptie: „Vita Henrici primi imperatoris ab Adelboldo ep. Traiect. *ut creditur* conscripta."[3] Eene andere biografie van Hendrik II, door Canisius en Basnage uitgegeven, maar door laatstgenoemde reeds erkend als een werk van de twaalfde, misschien dertiende eeuw[4], werd eenmaal ook aan Adelbold toegeschreven. Van dit stuk bezit de Universiteits-bibliotheek te Utrecht een HS. van het midden der vijftiende eeuw[5], dat deze inscriptie heeft: „Vita sancti Heynrici imperatoris virginei, quam scripsit Adelboldus Traiectensis episcopus, *ut legitur in Speculo historiali.*"

---

1) Bij Pertz, VI, 704.
2) Zie de bewijzen bij Pertz, t. l. 696; vgl. Dederich, a. a. o. 141.
3) Waitz, l. l. 679, 682.
4) Zie *Lectiones antiq.*, III, ii, 25.
5) *Aev. med. script. hist.* N. 18.

II. De Bollandisten [1] hebben een werkje uitgegeven, door hen getiteld: *Vita S. Walburgis, auctore Adelboldo episcopo Traiectino,* ofschoon het HS., dat zij voornamelijk gebruikten, alleen deze iuscriptie had: „Vita beatissimae ac Deo dilectissimae ac paradoxae Walburgae." Zij berigtten het overgenomen te hebben „ex MSS. Ultraiectino et tribus aliis." Het boekske verhaalt van de overkomst der H. Walburga uit Engeland, in de dagen van Bonifacius, van het vrome leven van hare broeders Willibald en Wunibald en haar zelve, en vooral van de vereering, welke zij bij haar leven en na haren dood genoot en de menigvuldige mirakelen, bij hare relieken geschied. De Bollandisten zelven noemden het een uittreksel van de breedere biografie der heilige, welke zij op naam van den priester Wolfhard mededeelden [2]. In het gansche opstel komt niets voor, wat ons ook maar in de verte aan onzen Adelbold zou doen denken, zoo de geleerde Jesuiten er zijn naam niet boven hadden geplaatst. Waarom deden zij dit dan? Zij deden het, niet omdat eenige inscriptie in hunne HSS. er aanleiding toe had gegeven, maar om de volgende redenen: 1° het beste HS., dat zij gebruikt hadden, was uit de St. Salvatorskerk te Utrecht afkomstig; 2° Adelbold had in de St. Walburgskerk te Tiel, die hij herstelde, een kapittel gesticht; 3° bij Heda lazen zij het volgende: „referunt aliqui Adelboldum Frisium et nobilem exstitisse; sed ego potius Batavum crediderim, cum fratrem eius prope Tielam in Santvica habitasse constet ex Vita D. Walburgis, quae ab Adelboldo scripta erat." De twee eerste argumenten mogen wij met stilzwijgen voorbijgaan; maar wat hebben wij van het laatste te denken? Inderdaad zijn de bijgebragte woorden bij Heda te vinden [3], en zij zeggen, dat Adelbold te Sandwijk bij Tiel een broeder heeft gehad, zoo-

1) *Acta SS. Febr.,* III, 542—546.
2) L. l. 512.
3) P. 110.

als blijken zal uit des bisschops „Vita D. Walburgis." Zien wij nu de biografie in, die de Bollandisten op Adelbolds naam plaatsten, dan ontdekken wij daar geen spoor van dien broeder, zooals de uitgevers zelven hebben opgemerkt. Zullen wij nu met hen denken aan eene verlorene praefatie of opdragt van het werkje? Het is onnoodig! De Bollandisten zelven geven ons de middelen aan de hand, om het raadsel op de eenvondigste wijs op te lossen. Zij deelen ons namelijk [1] een stuk mede, getiteld: „Epistola custodis Tilensis ad Adalboldum episcopum Traiectensem," zooals wij reeds vroeger meldden, een aan Adelbold gerigt schrijven van den custos des Tielschen kapittels, waarin deze berigt geeft van eenige mirakelen, in den aanvang der elfde eeuw in de St. Walburgskerk zijner stad geschied. Dien brief heeft Heda gekend, want hij nam er eenige zinnen uit over, die de Bollandisten ook hebben aangewezen [2]. Ook hier is spraak, noch van Adelbolds broeder, noch van Sandwijk. Maar dezelfde Tielsche kanonnik schreef nog een anderen brief, mede door de Bollandisten opgenomen [3], en gerigt aan zekeren diaken Immo te Worms, een man dien wij welligt ook bij Alpertus ontmoeten [4]. Hier wordt ons verhaald van eene krankzinnige vrouw „in Santwichen villa, quam a Tyele flumen dividit," die te Tiel bij het altaar van St. Walburg gebragt en genezen was. [5] En hoe eindigt nu de custos zijn berigt aan Immo? „Si testem huius signi habere cupis, fratrem tuum, an ita se res habeat, interrogabis, qui hanc, marito suo in illa miserabili caede Frisiorum [6] interfecto, duxit uxorem." Dat hiervoor het laatste argument der

1) P. 546 s.
2) P. 547.
3) P. 548.
4) Zie den proloog van Alpertus bij Pertz, VI, 700.
5) De brieven van den „Custos Tilensis" bevatten meer hoogst merkwaardige bijdragen voor de geschiedenis der krankzinnigen-verpleging in die tijden.
6) Men denke aan Adelbolds krijg met graaf Dirk III.

Bollandisten wegvalt, is duidelijk, en tevens dat de vermeende broeder van Adelbold een literarische misgeboorte is. Heda heeft den brief aan Adelbold van dien aan Immo niet onderscheiden, maar beide voor één stuk gehouden. Wel is door deze opmerking nog niet verklaard, hoe hij van een „Vita D. Walburgis, *ab Adelboldo* scripta" heeft kunnen spreken; maar wij achten het voor onbetwistbaar, dat hij dit niet gedaan heeft. Buchelius of de afschrijvers zijner HSS. hebben kwalijk gelezen. Heda moet geschreven hebben: *ad Adelboldum*. En hiermede meenen wij wat Dr. Waitz reeds met een enkel woord heeft aangeduid, dat het „Vita S. Walburgis" ten onregte aan onzen bisschop wordt toegeschreven, en Heda door de „Epistola ad Adelboldum de S. Walburga" misleid *schijnt* te zijn [1], voldingend bewezen en in het regte licht gesteld te hebben.

III. Onder de „Scriptores de Musica," door den geleerden Benedictijner Martinus Gerbertus uitgegeven, vindt men [2] een kort opstel, *Adelboldi Musica* getiteld, waarin eenige theoretische vraagstukken der toenmalige kunst worden behandeld. De uitgever vond het in een codex der elfde of twaalfde eeuw, denzelfden dien Pezius gebruikte voor de uitgave van Adelbolds geschrift „De crassitudine sphaerae," waarover wij later spreken, en wel onmiddelijk achter vermeld geometriesch stuk geschreven, alsof het daarmede een geheel uitmaakte. Op den rand had een jongere hand aangeteekend: „Musica Adelboldi ad Silvestrum papam." Dr. Waitz [3] heeft aan de echtheid getwijfeld, maar geen gronden bijgebragt dan alleen de jongere hand, die de inscriptie stelde. Wij durven niets beslissen, maar maken de opmerking, dat in den geletterden kring, die vóór en tijdens Heriger te Lobach bestond, meer auteurs zijn opgewassen, Hucbald, Oddo en anderen [4], die soortgelijke werken

1) Bij Pertz, t. l. 681, n. 27.
2) T. I. 304—312.
3) L. l.
4) Zie M. Gerbertus, l. l. in de praefatio,

over de muzijk hebben nagelaten, en daarenboven, dat de theorie der toonkunst ongeveer te zelfden tijde in ons vaderland eenige belangstelling moet genoten hebben. Uit den Catalogus der bibliotheek van Egmond blijkt, dat de muzijkale schriften van Guido van Arezzo in genoemde boekerij sedert 1105 aanwezig waren [1], en in een zeker niet veel jonger antiphonarium der St. Mariekerk te Utrecht, een HS. dat ons straks een gewigtige dienst zal bewijzen, vinden wij een tractaat over de muzijk, dat eene compilatie uit Guido en anderen schijnt te wezen.

IV. Waar Trithemius [2] Adelbolds schriften opgeeft, noemt hij, na het „Vita Heinrici," twee stukken, getiteld *De laude sanctae crucis* en *De laude beatae Mariae*, en hij verbindt aan die mededeeling de opmerking: „sed et alia tam metro quam prosa nonnulla edidit, quae ad notitiam meam non venerunt." Platina [3] heeft deze opgave bevestigd, maar zonder nadere aanwijzing. Wij weten tot onze smart van deze lettervruchten, waarschijnlijk metrische, niets naders. Hymnen ter eere van het Kruis en van Maria zijn voorhanden in de koorboeken van de Dom- en St. Mariekerk te Utrecht, die in de Universiteitsbibliotheek aldaar in aanmerkelijken getale bewaard worden. Wij hebben in die koorboeken reeds kerkzangen aangetroffen, wier Noord-Nederlandsche afkomst naauwelijks betwijfeld kan worden. Welligt schuilen er ook van Adelbold onder; maar daar de namen der dichters in die HSS. steeds ontbreken, zullen alleen aanduidingen van elders hier tot ontdekkingen kunnen leiden.

V. Bij Heda [4] leest men een fragment van een boek „De miraculis S. Martini", dat geschreven werd door Guibert, abt van Gemblours, die in 1208 overleden is [5]. In dat fragment, waarvan wij, na de punctuatie van Buchelius

1) Bij van Wijn, *Huisz. leven*, I, 323.
2) L. l.
3) *De vitis Pontif. Rom. Joh. XVII*, 151 ed. Colon. 1626.
4) P. 109.
5) Zie Foppens, *Bibl. Belg.*, I, 386.

verbeterd te hebben, een gedeelte overnemen, gelijk wij het vinden, wordt van Adelbold gezegd: „ipse cantum nocturnalem in ejus [i. e. S. Martini] laude composuit, triumphum quoque ipsius de Danis et Suedis, Turoniam infringere et spoliare conantibus, et si non multo opere quid de illo sentiret, aliis etiam sentiendum intimans. Propter claritatem operum ejus gemmam illum vocans, his inter alia usus est verbis: Gemma, inquit, ista fulget in coelo, in terra coruscat, ubique honoratur, ubique diligitur; en, qui eam mercatus fuerit, perenni gaudebit thesauro; si quis possederit, non deficiet omni bono. O filii hominum, hanc vobis lucramini et lucem perennem habebitis; hanc possidete, et nihil vobis deerit." Op grond van deze plaats berigt ons, na Val. Andreas, Foppens en anderen, nog Dr. Waitz [1], dat onze kerkvoogd een *Cantus nocturnalis in laudem S. Martini* heeft geschreven, en een *Liber de triumpho a S. Martino de Danis reportato*. Wij verwonderen ons, dat men hier, behalve den *Cantus nocturnal.*, nog een afzonderlijk werk over St. Maartens triomf over de Deenen meent aangeduid te zien. De woorden van Guibert geven daartoe geene aanleiding. Bedriegen wij ons niet, dan zeggen zij, dat Adelbold een gezang voor de nachtdienst ter eere van St. Maarten opstelde, en ook van de zegepraal des heiligen aan anderen te verstaan gaf wat zij er van gevoelen moesten („sentiendum"), ofschoon hij, door de beknoptheid van het stuk, niet uitdrukte wat hij zelf er van dacht („sentiret"). Maar er is nog iets anders op te merken. De woorden „Gemma ista fulget — nihil vobis deerit", die Guibert voor woorden van Adelbold uitgeeft en door Dr. Waitz [2] afgeschreven zijn als eene proef, hoe de echte werken van onzen bisschop van denzelfden geest en stijl zijn als die van het „Vita Heinrici" — die woorden zijn niet van Adelbold; zij zijn van een veel ouderen kerkvoogd van

---

1) Bij Pertz, VI, 681.
2) L. l. 682, n. 30.

Utrecht, den eerbiedwaardigen Radboud, die in 917 overleden is. Men vergunne ons het gezegde te bewijzen!

In de „Chronica de Traiecto", door Matthaeus uitgegeven [1], lezen wij van bisschop Radboud, dat hij een lithurgiesch stuk heeft gesteld, dat nog in den tijd van den schrijver der kronijk gezongen werd op het feest van St. Maartens-translatie: „iste composuit historiam, quae cantatur in Translatione S. Martini." Dit berigt wordt herhaald door Trithemius [2]: „integrum quoque de S. Martini translatione officium composuit;" en op de meest voldoende wijs bevestigd en aangevuld door den auteur van het „Vita Radbodi" [3], des bisschops tijdgenoot, die voor het zamenstellen zijner biografie bescheiden verzamelde bij ooggetuigen [4]. Deze anonymus schildert aan het slot van zijn werkje Radbouds vromen uitgang te Ootmarsum, en hoe hij stervende nog zijne laatste krachten gebruikte om den naam des Heeren groot te maken: „nec quiescebant labia, cum extremas duceret horas, mirumque in modum ita psalmos depromebat, ut iis, qui aderant, lacrimarum imbres exprimeret, planeque gaudenti similis, quoad lingua moveri potuit et halitus relictus erat, inter psalmos identidem repetebat antiphonam illam: *Ecce laeti* etc., quae est prima in beati Martini [5], confessorum principis, ab ipso compositis responsoriis." Uit deze laatste woorden leeren wij, dat Radboud responsoriën ter eere van St. Maarten heeft geschreven, en dat zijne eerste antiphoon aanving: *Ecce laeti*. Die antiphoon nu is door het nageslacht niet vergeten. Wij vinden haar in haar geheel bij Johannes à

1) *Anal.*, V, 321.

2) C. 293 bij Fabric. l. l. 77.

3) Men vindt dit *Vita Radbodi* bij Mabillon, *Acta SS. Ord. Bened.* Seculi V, 28—32.

4) Hij zegt zelf, bij Mabill. l. l. 29: „pauca commemorabimus accepta ab illis, qui rebus gestis interfuere, ut facilius lector fidem nobis adhibeat."

5) Waarschijnlijk moet het woord *translatione* ingevuld worden.

Leidis [1], met de opmerking, dat zij door Radboud in zijne stervensure gezongen is. Zij luidt daar aldus:

> Ecce laeti laude digna
> praevenimus gaudia;
> gloriam Martini celsis
> celebremus laudibus.
> Christe, nobis esto fautor
> cum misericordia!

Ofschoon deze verzen, gelijk zij hier voorkomen — men zal het in onze Bijlage zien — wel niet geheel de oorspronkelijke lezing leveren, nemen wij ze echter met dankbaarheid aan van Johannes à Leidis: zij zijn ons een herkenningsteeken, waaraan wij het gansche stuk van Radboud kunnen onderscheiden, wanneer het in een der reeds vermelde Utrechtsche koorboeken bewaard werd. En zie — wij berigten het niet zonder vreugde; want gedenkstukken van den literarischen zin en den cultus onzer vaderen van de negende en tiende eeuw zijn tot heden gansch niet in grooten getale aan het licht gekomen — die koorboeken stellen den navorscher niet te leur! Het oudste welligt, dat onder die HSS. wordt aangetroffen, is een zware perkamenten codex in groot kwarto, die vóór de Hervorming aan de St. Marie-kerk te Utrecht behoorde, en grootendeels geschreven werd door eene hand van de twaalfde eeuw [2]. Hij bevat hoofdzakelijk een „antiphonarium de nocte", een muzijkboek, dat de kanonniken van St. Marie gebruikten voor hunne nachtdiensten in het koor. Op fol. 133—135 vindt men, onder den met rood geschreven titel: *In translatione S. Martini episcopi*, het gansche officie voor den nacht, die aan den feestdag, 4 Julij, voorafging, met de tot dat officie behoorende melodiën. De eerste antiphoon na het Magnificat in den tekst, die bij den eersten vesper, d. i. de vesper van 3 Julij, gezongen werd, is de in het „Vita

[1] *Chron. Belg.* L. VII, c. 11, ed. Sweertii p. 104.
[2] Zie nadere beschrijving van het HS. in de Bijlage.

Radbodi" aangewezene en door Johannes à Leidis opgegevene: „ecce laeti laude digna" enz. In den tekst voor den eersten nocturn wordt St. Maarten bij herhaling „gemma" genoemd, zoo als wij het naar de aanduiding van Guibert van Gemblours mogten verwachten. In dien voor den tweeden en derden nocturn vinden wij in verschillende responsoriën en antiphonen al de woorden, die Guibert verder heeft opgegeven: „gemma ista fulget in coelo" enz. en tevens de beknopte vermelding van den triumf van St. Maarten over de Deenen en Sueven, waarvan hij gewag gemaakt heeft: „surgens bellator invictus contrivit Danos et Suevos", enz. Zoo is er dan niet aan te twijfelen: de „cantus nocturnalis," dien Guibert bedoelde, is dezelfde dien wij in het Utrechtsche „antiphonarium de nocte" aantreffen en mededeelen in eene Bijlage, maar hij is niet eene compositie van Adelbold, gelijk Guibert opgaf, neen, de antiphoon „ecce laeti" is er ons borg voor, hij is het werk van Radboud! Hebben wij dien ten gevolge wederom twee titels van de lijst van Adelbolds schriften weg te schrappen, wij doen het geenszins onvertroost, daar wij er een ander monument voor in de plaats verkregen, gedenkstuk van een der moedigste kerkvoogden, waarop de stoel van Utrecht ooit heeft kunnen roemen, een man, die toen de jonge christenheid hier te lande door de woede der Noormannen scheen te zullen vergaan, de vege kerk staande hield, en ook door deze St. Maartens-zangen, hoe gebrekkig zij naar vorm en inhoud in moderne oogen zijn mogen, het hart zijner vervolgde geestelijkheid wist te sterken.

VI. Zijn de resultaten van ons onderzoek aangaande Adelbolds pennevruchten tot dus verre bijna alle van een negatief karakter, met blijdschap naderen wij thans een geschrift, dat sedert honderd en veertig jaren op zijn naam is uitgegeven, en waartegen de stem des twijfels zich, voor zoo ver ons bekend is, op geenerlei wijs verheven heeft. Wij bedoelen het opstel *De crassitudine sphaerae*, uit twee codi-

ces door Pezius in zijn „Thesaurus anecdotorum novissimus" [1] aan het licht gebragt. Het is aan Sylvester II gerigt en dus, gelijk wij reeds vroeger vermeldden, geschreven tusschen 999 en 1003, des pausen kronings- en stervensjaar. De inleiding vraagt den verheven prelaat om verschooning, dat de schrijver hem, bij zijne vele zorgen voor publieke belangen, durft aankomen met privaat-aangelegenheden; maar de toon, waarop zij haar vraagt, verkondt tegelijk des auteurs zekerheid, dat Sylvester, die, toen hij nog Gerbert de scholaster was, Adelbold diergelijke wetenschappelijke mededeelingen [2] plagt te doen, het hem en zijn werk aan geen belangstelling zal laten ontbreken. Daarop verzoekt hij des pausen oordeel te mogen vernemen over hetgeen volgt, namelijk eene poging tot verklaring en bevestiging eener plaats van Macrobius [3] in zijn boek „Somnium Scipionis," waarin deze mathematische stelling voorkomt: „compertum est apud geometras peritissimos, ut in duobus circulis, si diametrum unius duplum sit diametro alterius, eius circuli crassitudo, cuius diametrum duplum sit, octupla sit crassitudini illius circuli, cuius subduplum est diametrum." Wat Sylvester van Adelbolds proeve gedacht heeft, weet ik niet, en ik zelf waag mij aan geen beoordeeling, maar herinner gaarne wat Montucla, die Adelbold als navolger van zijn vriend Gerbert in de beoefening der geometrie ter sprake bragt, van het opstel geschreven heeft: „Ce traité prouve — — qu' Adelbold connoissait les découvertes d' Archimède, tant à l'égard du cercle que de la sphère. Car en supposant le rapport approché du diamètre à la circonférence, donné par Archimède, il fait celui de la sphère au cube du diamètre, de 11 à 22; c'est en effet ce qui suit du rapport précis

---

1) T. III, ii, 87—92; vgl. de Praef. viij. In het *Archiv der Gesellschaft für D. Geschichtskunde* vindt men vermeld (IX, 482), dat het stuk ook voorkomt in een codex, die te Salzburg bewaard wordt.

2) Zie Gerberts *Epistola ad Adelboldum* bij Pezius, l. l. 82—84. Ook dit stuk komt in den codex te Salzburg voor.

3) Wij hebben deze plaats bij Macrobius niet kunnen vinden.

de 2 à 3, entre la sphère et le cylindre circonscrit, combiné avec le premier. Mais les raisons qu'en donne Adelbold sont tout à fait vagues et agéométriqnes" [1].

III.

Na den lezer, zooveel in mij was, bekend gemaakt te hebben met onzen auteur en de schriften, die te regt of ten onregte op zijn naam gesteld zijn, kom ik eindelijk tot de hoofdzaak van deze verhandeling, de mededeeling van een nog onuitgegeven werkje van Adelbold, waarvan het bestaan reeds vóór meer dan eene eeuw met een enkel woord werd aangeduid in de „Histoire literaire de la France" [2], en nog in onze dagen door Dr. Waitz, die het uit een afschrift van Dr. Bethmann leerde kennen [3].

In de keizerlijke bibliotheek te Parijs wordt onder N°. 7361 een codex [4] bewaard van 105 perkamentbladen in modernen octavo-band, beschreven door verschillende handen, die, naar het schijnt, alle in de elfde eeuw haar werk volbragten. De stukken, welke hij bevat, zijn behalve het boek van Helpricus „De arte calculatoria" en een zeer uitvoerig tractaat „De musica", eenige tabellen, verzen, formulen en andere kleine opstellen van chronologischen en astronomischen aard, waaronder ook een paaschtafel, loopende van het jaar

---

1) *Hist. des Mathématiques*, I, 502.

2) T. VII, 257, 258.

3) Zie bij Pertz, VI, 681. Lang voordat ik mij tot het stellen van deze verhandeling zette, rigtte ik mij schriftelijk aan Dr. Bethmann met de vraag, of hij voornemens was Adelbolds *Opusculum* zelf uit te geven, in welk geval ik mij bereid verklaarde van mijn voornemen daartoe af te zien. Ik heb, ook na vele maanden wachtens, geen antwoord bekomen.

4) Het gebruik van dit HS. heb ik te danken aan de gunstige tusschenkomst van onzen afgetreden Minister van Buitenl. Zaken, den Heer Mr. J. P. J. A. Graaf van Zuylen van Nyevelt.

1054 tot 1101. Nergens vond ik eenige aanwijzing, waar het HS. oorspronkelijk te huis behoorde. Uit enkele woorden en namen echter, met eene hand van de zestiende eeuw op het achterste schutblad geschreven, mag men opmaken, dat het in genoemde eeuw zich reeds in Frankrijk bevond. Van fol. 46—56 leest men het opstel, waarmede wij ons bezig houden, en dat wij reeds hier zouden laten volgen, zoo wij het niet noodig achtten vooraf eenige opmerkingen te maken aangaande den inhoud en de authentie van het werkje.

De titel: *Opusculum Adalbaldi, episcopi Traiectensis, super illud Boecii: o qui perpetua mundum racione gubernas*, beantwoordt tamelijk wel aan den inhoud des opstels. Het is toch niets anders dan een commentaar op eene plaats van Boethius, en dat wel uit diens dialoog „De consolatione philosophiae." De liefde, welke dit boek door alle middeleeuwen heen in alle landen der westersche christenheid bij beschaafde geestelijken en leeken genoten heeft, is van algemeene bekendheid, en die het nog heden leest, zal zich over die populariteit niet verwonderen. Het gansche werk met zijne zinrijke verzen en klaar proza, ofschoon van de zijde der Latiniteit geenszins onberispelijk, heeft ook voor den modernen lezer nog zekere aantrekkingskracht. Reeds de inleiding grijpt het gevoel en de phantasie aan, als de dichter-wijsgeer, die van een schitterende loopbaan in het Romeinsche staatsleven plotseling in eene harde gevangenis was neêrgestooten, verhaalt hoe de „Philosophia" in hemelsche gestalte hem verschenen is, om de stem harer vertroosting door zijnen kerker te doen klinken. Het geheel heeft het aanzien van een orakelboek, en al zijn sommige toespraken, welke de gepersonificeerde wijsbegeerte houdt, in ons oog vrij alledaagsch en mat, ja niet zelden zoozeer van den geest eener nog heidensche wijsheid doordrongen, dat zij voor de christelijke bewustheid minstens krachteloos zijn, wij lezen de overige met welgevallen, en voelen ons nu en dan getroffen door den edelen zin van menschelijkheid, dien zij

ademen. Maar het boek, dat ons aangenaam is, was voor onze middeleeuwsche vaderen, die het waarschijnlijk sedert de stichting onzer kerk kenden, [1] veel meer dan het ons zijn kan. Waar de inhoud voor ons alledaagsch is, omdat wij de schriften der ouden kennen, waaraan Boethius het beste, dat hij geeft, grootendeels te danken had, daar was veel nieuws voor die in de gedachtenwereld van Plato, Aristoteles en anderen òf niet, òf weinig te huis waren. Doch dit is niet alles! Boethins is wel niet voor allen, maar toch voor de meesten onzer tijdgenooten, nadat de kritiek zijne biografie herzien en de theologische schriften, welke men op zijn naam plaatste, als onecht verworpen heeft, ja een edel mensch, maar evenwel een heiden [2], welligt een gedoopte heiden, die onder den invloed stond van de christelijke atmosfeer, waarin hij ademde, maar overigens toebehoorde aan die eigenaardige humanistische beschaving, die in den aanvang der zesde eeuw te Rome meer aanhangers had en van den specifieken inhoud des christendoms vreemd was. Voor zijne middeleeuwsche lezers was Boethius een gansch ander man! Men meende in hem den orthodoxen schrijver te zien van de „Brevis fidei christianae complexio", het boek „De unitate trinitatis", het tegen Eutyches en Nestorius gerigte strijdschrift „De persona Christi et duabus naturis" en diergelijke. Daarenboven liet zich aan de geschiedenis van Boethius de magt der sage gelden. Zij werd eene

1) In de beroemde bibliotheek van York, van waar, in Alcuinus' dagen, onze Ludger een groot aantal boeken naar Utrecht bragt, werden de schriften van Boethius niet gemist. Zie de dissert. van Dr. G. Paris, *De Ludgero Frisiorum Saxonumque apostolo*, 42, Amstelod. 1859. Eenige zijner stukken waren in de boekerij van Egmond voorhanden, sedert de opkomst der abdij. Zie den Catalog. bij van Wijn, a. w. I, 317.

2) De vraag of Boethius christen is geweest, heeft in de laatste vijftig jaren telkens vernieuwd onderzoek uitgelokt. De meeste geleerden gaven een ontkennend antwoord. Zoo deed onlangs ook Fr. Nitzsch in zijne schoone monografie: *Das System des Boethius*, Berl. 1860, waar men S. 26—34 de geschiedenis van het vraagstuk, met eene opgave der daartoe behoorende literatuur kan vinden.

legende, die den auteur, wien men een regtzinnig kerkleeraar achtte, straks een vervolgden heilig, een bloedgetuige des geloofs roemde [1]. Die nu, bezet met zulke meeningen aangaande Boethius' christelijke orthodoxie en martelaarschap, den dialoog „De consolatione philosophiae" in handen namen, moesten daarin noodzakelijk gansch andere dingen lezen, dan wij er in vinden. Wel waren er enkelen, ook omstreeks den tijd, waarin onze Adelbold zijn commentaar schreef, wier oog zich hier niet geheel liet verblinden, en die, gelijk b. v. de vermeende Bruno van Corbie [2], er rond voor uit kwamen, dat zij hier meer van Plato dan van de H. Schrift vonden, en een en ander, dat „naar het venijn der philosophen riekende", afweek van het katholieke geloof; maar zij waren zeldzaam. De meesten zagen in den Platonischen God van Boethins den God der christenheid, en in des wijsgeers Platonische begrippen over de schepping der wereld, de afkomst en bestemming der menschelijke ziel en diergelijke,

---

1) Zie, over het ontstaan der sage, Nitzseh, a. a. o. 13 ff.

2) Ang. Mai heeft (*Classic. Auctorum e Vatic. codicib. editor.* T. III, 332—345) een commentaar uitgegeven, die merkwaardigerwijs hetzelfde metrum van Boethius verklaart, dat ook Adelhold behandelde. De uitgever gebruikte een codex van de tiende eeuw, en schreef het stuk toe aan den monnik Bruno, die te dien tijde in het klooster Corbie aan de Weser leefde. Reeds in de inleiding uit zich de schrijver, waar hij spreekt van de bezwaren, die hem in den aanvang van zijne onderneming afschrikten, aldus: „terrebat ipsa materia — — quia de Platonicorum magis dogmatum vanitate, quam de doctrinae evangelicae veritate necessario erant aliquanta dicenda." En iets later zegt hij: „quisquis illorum Boethii versuum intellegentiam indagare cupit — — inprimis admonendus est, non solum in his versibus, sed et in multis locis eiusdem operis, quod „Consolationis philosophiae" titulo praenotatur, quaedam catholicae fidei contraria repperiri: quod ideo mirum est, quia libellum quendam eiusdem auctoris „De sancta trinitate" valde praeclarum legi, et alium „Contra Eutychen et Nestorium haereticos", quos ab eodem esse conscriptos quisquis aliis eius libris legendis operam impendit, ut ego ab adolescentia feci, ex ipso elegantis stili quodam proprio nitore indubitanter agnoscit. Quod tamen uteumque se habeat, certum est eum in his libris nihil de doctrina ecclesiastica disputasse, sed tantum philosophorum et maxime Platonicorum dogmata legentibus aperire voluisse."

niets anders dan, op het ergst genomen, onduidelijke afspiegelingen van bijbelsche en kerkelijke voorstellingen, die slechts nadere verklaring behoefden, om den lezer een gezond christelijk geestesvoedsel te zijn. Tot die meesten behoorde onze bisschop van Utrecht.

De plaats van het boek „De consolatione philosophiae," aan welker verklaring Adelbold zijne krachten beproefde, is dezelfde die, blijkens het werkje van den zoo even vermelden Bruno, te dien tijde voor velen — en wij verwonderen er ons niet over — opheldering behoefde, namelijk het 9e metrum van het IIIe boek, dus luidende:

O qui perpetua mundum ratione gubernas,
Terrarum caelique sator, qui tempus ab aevo
Ire iubes stabilisque manens das cuncta moveri;
Quem non externae pepulerunt fingere causae
Materiae fluitantis opus, verum insita summi
Forma boni, livore carens. Tu cuncta superno
Ducis ab exemplo, pulchrum pulcherrimus ipse
Mundum mente gerens similique in imagine formans,
Perfectasque iubens perfectum absolvere parteis.
Tu numeris elementa ligas, ut frigora flammis,
Arida conveniant liquidis, ne purior ignis
Evolet, aut mersas deducant pondera terras.
Tu triplicis mediam naturae cuncta moventem
Connectens animam per consona membra resolvis.
Quae cum secta duos motum glomeravit in orbeis,
In semet reditura meat mentemque profundam
Circuit et simili convertit imagine caelum.
Tu causis animas paribus vitasque minores
Provehis, et levibus sublimeis curribus aptans
In caelum terramque seris, quas lege benigna
Ad te conversas reduci facis igne reverti.
Da, pater, augustam menti conscendere sedem,
Da fontem lustrare boni, da luce reperta
In te conspicuos animi defigere visus.
Disiice terrenae nebulas et pondera molis,
Atque tuo splendore mica; tu namque serenum,
Tu requies tranquilla piis; te cernere finis,
Principium, vector, dux, semita, terminus idem.

Wat Bruno reeds opmerkte en commentatoren van den

nieuweren tijd aanwezen [1], dat in deze verzen hoofdzakelijk „Platonicorum dogmata" zijn uitgesproken, ja, dat zij een kort begrip des eersten deels van Platos „Timaeus" mogen heeten, waarin de wijsgeer over de wereldschepping handelt, werd door Adelbold niet gevoeld, ofschoon hij, blijkens een paar toespelingen op den „Timaeus", dit stuk, zoo al niet in het Grieksch [2], dan toch door tusschenkomst van de versie en commentaar van Chalcidius, te dien tijde in veler handen, gekend heeft. Integendeel, reeds de titel van het opstel, zoo die van zijne hand is, bewijst dat de schrijver de wijsheid, in dit metrum besloten, grootelijks verheven achtte boven alles wat Hermes Trismegistus en Plato ooit leerden of leeren konden, en dat gevoelen wordt in het stuk zelf nogmaals uitgedrukt, waar Hermes en Plato blinden heeten, die in duisternis rondtastten naar hetgeen Boethius, in de stralen van zijn geloofslicht, met klaarheid onderscheiden kon. Het is duidelijk, dat Boethius voor Adelbold gelijk stond met de meest gezag-hebbende kerkvaders, ja, het blijkt zelfs, dat hij de „Philosophia", die door Boethius voorgesteld wordt als uitspreekster van het metrum, iden-

---

1) Zie b. v. Ren. Vallinus in de Leidsche uitgave van 1656, p. 50 der annot.

2) Dat Adelbold eenige kennis van de Grieksche taal heeft gehad, is niet onwaarschijnlijk, daar zij in den literarischen kring, waartoe hij behoorde, niet vreemd was. In hetzelfde jaar, waarin Notker bisschop van Luik werd, stierf te dier stede Leo, een geleerde Grieksche bisschop, die uit zijn vaderland gebannen, daar eenigen tijd woonachtig was geweest, en waarschijnlijk op den staat der wetenschappen invloed had geoefend. Aan Notker heeft men, ofschoon geenszins met zekerheid, eene vertaling van een stuk van Aristoteles toegeschreven. Zie Stallaert en v. d. Haeghen, a. w. 35, 37. Of het berigt van dezelfden (67) en van Vogel (*Rath. von Verona*, I, 159), dat de beroemde Bruno, aartsbisschop van Keulen, onder onzen Balderik te Utrecht Grieksch heeft geleerd, juist is, betwijfel ik. De plaats van Ruotgers *Vita Brunonis* (bij Pertz, VI, 256), waarop men zich beroept, spreekt niet uitsluitend van Brunos vorming te Utrecht, maar van zijne geheele, ook latere wetenschappelijke ontwikkeling: „Postea nullum penitus erat studiorum liberalium genus" enz.

tificeerde met den Logos, „de eeuwige wijsheid" der H. Schrift, „quae cum creatore aderat, quando formata sunt omnia", en aan wier gezag hij dan ook gaarne zijne eigene opvattingen onderwerpen wilde [1].

Leert het bovenstaande genoegzaam, dat Adelbolds werkje, als commentaar op de verzen van Boethius beschouwd, voor ons geenerlei waarde kan hebben, daar hij van zijn standpunt die verzen noodzakelijk misverstond, men meene niet, dat het daarom voor ons minder gewigtig moet geacht worden. Het tegendeel schijnt mij waar! Eene zuivere verklaring van den inhoud dezer regelen, zoo zij door Adelbold had kunnen geleverd worden, zou ons heden, nu Platos wijsheid geen verborgenheid meer is en de geschiedenis der philosophie haar licht aandraagt, inderdaad weinig kunnen baten. Maar daar onze bisschop het metrum geheel in zijn geest opvatte en hij den zin der woorden niet uitlegde, maar omgekeerd zijn eigen zin er inlegde, nu is dit kleine geschrift ons een niet onbelangrijk middel tot de kennis der denkwijs van een invloedrijk kerkvoogd der elfde eeuw hier te lande over velerlei vraagstukken, die ten allen tijde voor de menschheid gewigtig zijn geweest: het godsbegrip, de betrekking van tijd en eeuwigheid, de schepping en zamenstelling der wereld, de wording, eigenschappen en bestemming van 's menschen ziel, de weg tot de hoogste zaligheid, enz. Doch wij willen over de waarde van het boekske voor de geschiedenis der wetenschappen en beschaving niet verder uitweiden. Dat de lezer zelf oordeele, die ligtelijk meer dan wij bekend met den toestand der metaphysica, physica, astronomie, psychologie, theologie, ascetiek en andere vakken in de elfde eeuw — van al deze wetenschappen toch treffen wij hier in bonte mengeling bestanddeelen aan — ook beter dan wij in staat zal zijn Adelbolds

1) Nog in den aanvang der achttiende eeuw begreep Gervaise, dat de „Philosophia" van Boethius niets anders dan de Zoon van God is geweest! Zie zijne *Histoire de Boece*, aangeh. bij Nitzsch, a. a. o. 32.

geleerdheid, voor zoo ver deze zich hier laat kennen, te waarderen en de mate harer oorspronkelijkheid, zoo zij eenige heeft, te bepalen.

Wat de echtheid van het „Opusculum" betreft, ik meen dat deze niet betwijfeld zal worden. Het werkje schijnt mij toe niets te bevatten, wat niet zou kunnen voortgevloeid zijn uit de pen van den man, wiens wetenschappelijke vorming eene veelzijdige moet geweest zijn in den kring, waarin wij hem gedurende zijne vroegere levensjaren zagen verkeeren. Werd Adelbold, zoo als wij reeds opmerkten, door Sigebert van Gemblours, niet lang na zijn dood, geteekend als een schrijver, „qui in utraque literatura plura sui monumenta reliquit," hier vinden wij wat een auteur doet veronderstellen, van wien zulke getuigenis gegeven kon worden. Doet hij zich in het boek „De crassitudine sphaerae" voor als een scherpzinnigen geest, die met liefde de exacte wetenschap beoefent, hier treffen wij hem aan als theoloog-wijsgeer, die zich gaarne bezig houdt met godgeleerde bespiegeling en fijne bepalingen, en zich vermeidt in geometrische denkvormen en de geheimen der getallenleer. In taal en stijl ontmoeten wij niets wat, met die van zoo even genoemd opstel vergeleken, onze overtuiging doet wankelen. Wel is waar werd, voor zoo ver mij bekend is, door geen der oude schrijvers van deze lettervrucht onzes bisschops gewag gemaakt; maar ook dit wekt mij geen twijfel. Op den Catalogus der bibliotheek van Egmond vinden wij onder de titels der HSS., waarmede de liberie der abdij omstreeks het jaar 1056 verrijkt werd, eene inscriptie, die, bedorven door de onhandigheid van die de lijst opmaakte, voor den geleerden van Wijn, gelijk hij zelf te kennen gaf, onverstaanbaar was: *Expositio Adelboldi super d. perpetua* [1]. Ons is die titel nu duidelijk en een waarborg voor de authentie van het

1) Van Wijn (a. p. 321) meende dat de letter *d* (= *dictum*) een tractaat over het boek *Deuteronomium* kon aanduiden; maar hij twijfelde, omdat hij nergens van dergelijk tractaat melding vond.

werkje. Of wij het echter in zijn geheel bezitten, kan men betwijfelen, daar het een proloog mist, die aan middeleeuwsche schriften zelden ontbreekt. Dat de codex, door ons gebruikt, overigens op vele plaatsen corrupt is, zal de lezer tot ons leedwezen moeten ontwaren, daar wij, verstoken van alle hulpmiddelen tot collatie, den tekst, dien hij heeft, met naauwgezetheid hebben weder gegeven, en ons aan geene emendatie waagden, dan hier en daar in de aanteekeningen [1].

Incipit opusculum Adalbaldi, episcopi Traiectensis, super illud Boecii: *o qui perpetua mundum racione gubernas*, quod nec Hermes nec Plato dissolvere quivit, qui nimium philosophi erant.

O qui perpetua mundum racione gubernas [2]. Dominum sine nomine invocans, loco nominis nec diffinicionibus nec descripcionibus uti potest. Cum enim diffinicio a maioribus per maiora usque ad aequalitatem deduci, et descripcio ab aequalibus per aequalia ad conversionem debeat fieri, neutra huic rei aptari potest, quae et maioribus caret et aequalia non habet [3]. Unde hunc, quem nec ex aequalibus nec ex maioribus demonstrare praevalet, non tantum ex minoribus

---

1) Zelfs de cacografie van den afschrijver hebben wij behouden, met uitzondering van het volgende: voor de ę, die hij vele malen met *e* verwisselde, schreven wij steeds *ae;* waar hij een en andermaal *intelligere*, *intelligitur*, enz. schreef voor het hem gewone *intellegere*, *intellegitur*, enz., volgden wij de laatste schrijfwijs. Enkele der in de aanteekeningen voorgestelde tekstverbeteringen en verklaringen ben ik verschuldigd aan mijn voormaligen leermeester, Dr. J. W. Grimm te Dordrecht, en aan mijn ambtgenoot, Prof. J. C. G. Boot.

2) De woorden van het metrum zijn in den codex door den afschrijver doorgaans met de enkele initialen aangeduid (hier b. v. met de letters *o. q. p. m. r. g.*), waarboven de corrector echter met zeer kleine letters de woorden voluit stelde.

3) De zin is mij duister. Over het onderscheid tusschen *definitio* en *descriptio* handelt Boethius, *De differentiis topicis*, p. 866 der Bazelsche uitg. van 1546.

quasi maiorem, sed ex creaturis quasi creatorem aperire laborat, et sciens quia haec ex minoribus demonstracio perfecta esse non possit, quia defecit in comprehensione perfeccionis, in inicio sui sermonis per vocem supersilit ammiracionis, ut quod attingere humana non valet cogitacio, ad hoc venerando trepida supersiliat ammiracio. Huius namque leccionis [1] Hermes et Plato coecus uterque discussit, sed interiora neuter eorum penetrare potuit, quia ad opus ferventis fidei molas [2] non habuit. Uterque eorum caecus sub tenebris palpavit quod Boecius, exorto veritatis lumine, vidit; vidit, inquam, non oculis corporis, sed oculis cordis. Mundum vidit perpetua racione regi, qui intellexit illum per sapienciam Domini, id est per Filium Domini, non eciam [3] factum esse, sed iam omnimodatim gubernari. Haec est racio, quae apud Platonem benivolencia [4], apud Hermetem bona voluntas [5], apud Psalmistam benignitas vocatur. Haec est racio, per quam arida aparuit, per quam facta est caeli machina, per quam deducta sunt ab aevo tempora.

Terrarum caelique sator, qui tempus ab aevo ire iubes; nam ut a centro circulus, sic ab aevo deducitur tempus, et

---

1) *Leccio* schijnt hier de beteekenis van les, leering, te hebben. De gansche zin verliest zijne onklaarheid, als men achter *leccionis* in de gedachten invult: *interiora*.

2) Moet hier een ander woord staan, of is *molas habere ad* eene proverbiaal-uitdrukking: tot iets het vermogen hebben?

3) Boven *eciam* schreef een oude corrector *solum*.

4) De plaats van den *Timaeus*, die Adelbold voor oogen gehad kan hebben, is welligt deze (29, E): *λέγωμεν δή, δι᾽ ἥντινα αἰτίαν γένεσιν καὶ τὸ πᾶν τόδε ὁ ξυνιστὰς ξυνέστησεν. ἀγαθὸς ἦν, ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδενος οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος· τούτου δ᾽ ἐκτὸς ὢν πάντα ὅ τι μάλιστα γενέσθαι ἐβουλήθη παραπλήσια ἑαυτῷ.* In de vertaling van Chalcidius (achter *Hippolyti opera*, ed. Fabricii, 237): „dicendum igitur, cur rerum conditor fabricatorque geniturae omne hoc instituendum putaverit. Optimus erat: ab optimo porro longe relegata est invidia. Itaque consequenter cuncta sui similia, prout cuiusque natura capax beatitudinis esse poterat, effici voluit."

5) Welke der zoogenaamde „Hermetische boeken" door Adelbold gebruikt werden, valt niet te bepalen. Er waren in de middeleeuwen vele in omloop. Zie Grässe, *Lehrb. einer Literärgesch.*, I, i, 296 f.

idem in tempore aevum, quod est in circulo centrum, centrum quippe et aevum ntrumque indivisibile, ntrumque immetibile, utrumque inmobile. En, per centrum rotae lignum terrae si infigas rotamque per girum nt volueris volvas, nonne circulus ducitur rotae et locus centri fixus habetur? Nunc sinistra pars circuli dextra, nnnc citissime fit sinistra, nunc anterior [1], nunc posterior fit anterior. Centrum tamen in immobilitate manet, sed vim motus et ordinem circulo exhibet. Hoc modo intellegas ab aevo deduci tempora. Nihil enim est aliud aevum quam contraccio tocius temporis, praesencialiter habita in conspectu omnia videntis. Nam omne tempus et ab aevo ducitur et in illud contraitur, et aevo praesencialiter manente in conspectu divinae maiestatis, dum tempns rotatur, quod nunc est crastinum, primum hodiernum, exinde fit hesteruum, apnd Platonem [2] quippe tempus aevi simulachrum nuncupatur; et sicut temporis rotacio non potest sine aevo, id est sine aeternitate fieri, sic nec aevum a nobis sine tempore potest intellegi, quia nec circulus sine centro fieri, nec centrum sine circulo potest intellegi. Igitur sic intellegas deduci tempus ab aevo, ut circulum a centro, et sic reduci tempus ad aevum, ut circulum ad centrum.

Stabilisque manens das cuncta moveri. Qui omnia complet et omnia complectitur, qno movebitur? Nusquam deest, ideo nusquam moveri potest; loca omnia occupat, ideo nullus est vacnus, qui noviter eum recipere valeat. Sed est qui mihi obiciat, rotam in eodem loco, quem occupat, posse moveri. De rota aliquatenus consencio, de Domino penitus contradico. Rota enim locum, qnem occupat, per partes suas occupat, et ideo dum in loco suo rota movetnr, pars partem sequitur. Per partes igitur locum occnpat et per parcium

1) Lecs: *anterior posterior.*

2) *Tim.* 37, D. εἰκὼ δ' ἐπινοεῖ κινητόν τινα αἰῶνος ποιῆσαι.... τοῦτον ὃν δὴ χρόνον ὠνομάκαμεν. Bij Chalcidius (in de versie van den *Tim.* 245): „quapropter imaginem eius mobilem — factae a se machinae Deus sociabat eam, quae tempus dicitur;" (in zijn commentaar, 285, vgl. 316): „simulachrum est enim tempus aevi."

transmutacionem in loco suo movetur. Nunquid et Dominus diversa mundi loca per partes occupat? Abscit! [1] Totus ubique est. Totus in maximis, totus in minimis movetur. Quapropter qui per partes nescit dividi, per parcium transmutacionem non potest moveri. Igitur stabilis est et dat cuncta moveri, quia nihil est quod non sit et nihil est quod ab eo esse non acceperit. Creator est enim omnium rerum, quae sunt, et quibus dedit esse dedit et moveri, aut per immutacionem, aut per commutacionem, aut per transmutacionem.

Quem non externae pepulerunt fingere causae materiae fluitantis opus. Nihil est ei externum, qui cuncta continet. Quaecunque creat, ex fonte propriae benignitatis educit. Nos aliquid [2] agendum aut maiorum timor compellit, aut amicorum amor inducit, aut carnis voluptas invitat, aut quaestus utilitas applicat. Quid horum ipsum compelleret nescio, quem ante haec omnia fuisse scio. Ipse causa, ipse fons et origo, ipse dedit cuncta moveri, ac per hoc dedit et cuncta fluitari.

Verum insita summi forma boni, livore carens. Quaestio hic oritur et animus involvitur. Omnis forma formati forma est. Omne autem formatum creatura est. Omnis igitur forma creaturae forma est. Omnis creatura minor est eo a quo creatur; sed omne quod minus est, summum ad omnia esse non potest. Nullum igitur creatum summum ad omnia esse poterit. Ecce, formam summi boni proponit. Si summum est, formatum non est; omne enim formatum minus est aformatore [3], et quod minus est aliquo, ad omnia summum esse non potest. Sed summum bonum esse, non est qui dubitet. Cum enim bona sunt multa, fons et origo eis deesse non potest. Quod est summum bonum, formatum igitur non est. Si formatum non est, forma caret. Omnis

1) Lees: *absit!*
2) Lees: *ad aliquid.*
3) Lees: *formatore.*

enim forma formati forma est. Sed formatum non est; igitur forma caret. Quid ad haec? Sicne verbo philosophiae repugnabimus? Illa hic introducitnr ad loquendum, quae cum creatore aderat, quando formata sunt omnia. Si huic repugnabimns, pro certo deficientes expagnabimur. Melius est et[1] non repugnantes vincamur et potenciori ultro subiciamur; fortassis sic victis monstrabit quod contendentibus aperire noluit. Eia, manus reddidimns victi; ducamur ducti; ducat ipsa quo velit; sed viam praemonstraret! Ecce, inquit, formam summi boni dixi; ne mireris! Multae enim res id esse dicuntur, quod non sunt, ut tabula esse dicitur, sed lignum est. Figulus quoque figulus esse dicitur, sed homo est. Ex materiali enim esse nunc nòn nominatur, sed ex superveniente aut forma aut arte nuncupatur. In vero esse suo figulus non dicitur, sed quia fictilia facit, figulus vocatur. Antea figulus est quam fictile, et tamen a fictili accipit nt fignlus esse dicatur. Sic et summum bonum, dum cuncta bona formantur ab eo, formam habere dicitnr, non ut formetur, sed quia summum non appareret, nisi illa crearet, a quibus intellegi aliquatenus posset. Erat substancialiter bonum, erat plenum, erat illud quod nec minui nec augeri poterat. Erat illnd de quo legitur: in principio erat verbum [2]. Haec omnia in principio erant, sed cui snmmum apparebatur [3]. Igitur bona creaverat, in qnibns vel a quibus, etsi non penitus, aliquatenus intellegi posset. Bonornm ergo operacio summi boni est apparicio. Itaque forma summi boni dicitur, non qnia sit formatum, sed quia formando caetera formam apparicionis suscepit. Est qui dicat, Dominum nichil [4] unquam ad divinitatem suscepisse. Assencio! Nihil enim in eo, quod snmmnm bonum est, ut plenius

1) De oude corrector schreef, boven *et*, *ut*.

2) *Joh.* I. 1.

3) Welligt moet men *apparebat* lezen, of: *erant; sed cui summum apparabatur?*

4) Deze later zoo gewone schrijfwijs voor *nihil* komt alleen hier in den tekst voor.

esset, suscepit, nec ipsam apparicionis formam suscipere potuerit, quam semper et ante omnia saecula per potenciam habuit. Suscepit et non suscepit. Per operis exhibicionem suscepit, quod per potenciae maiestatem habendo non suscepit. Igitur forma summi boni, forma dicitur, non ut formetur in suo esse, sed quia caetera formando in formatorum cogitacione formatur, ut figulus non ideo dicitur figulus esse, ut aliquid fingat in suo esse, sed quia figendo fictilia figmenta demonstrat, quae mente tenebat. Iure ergo forma summi boni, cum sit rerum omnium forma, forma dicitur esse, quia formando caetera in formatorum formatum [1] intellegencia. Haec forma summi boni insita Domino, id est innata, non ex tempore, sed ante tempora Dominum mundum creare pepulit, non ad compellendam [2] vim, sed benivolenciam exercens. Habet enim benivolencia quosdam compellendi stimulos, qui saepe unumquemque ad aliquid agendum reddunt agiliorem, quam vel visus [3] vel necessitas ingerit.

Livore carens. Si summum bonum est, livore caret. Sed summum est; igitur livore caret, uti albedo, si summa est, nihil nigredinis habet.

Tu cuncta superno ducis ab exemplo. Sicut Pater voluit, sic verbum complevit. Supernum exemplum tantum est velle, quia non est ibi labor in concepcione imaginacionis et interpolacio temporis ad exibicionem operacionis, et exemplificacio ad imaginacionem [4] ad operacionem nullius est diuturnitatis, sed velle, exemplificare, facere, quae apud hominem diversa facultate et diversis temporibus aguntur, apud Dominum in ictu oculi aequa facultate perpetrantur. Igitur a [5] superno cuncta duxit ab exemplo, id est a proprio velle.

Pulchrum pulcherrimus ipse mundum mente gerens. Et

1) Er stond *formando*, maar de afschrijver zelf haalde *ndo* door en schreef er *tum* boven. Men leze: *formatur.*

2) Lees: *compellendum.*

3) Moet men misschien *usus* lezen?

4) Lees: *ab imaginacione.*

5) Deze *a* schijnt te moeten wegvallen.

quid est mens Domini, nisi Filius Dei, per quem et a quo facta sunt omnia, et in quo omnia, quae facta sunt, sunt et vivunt, sicut scriptum est [1]. Quod factum est in ipso vita erat; nam omne quod factum est, in ipso geritur, in quo est et vivit.

Similique imagine [2] *formans.* Sed imago est rei alicuius vere existentis forma per aequivocacionem, non in eadem existencia alteri rei inpressa, ut veri hominis et fusilis [3]. Ille namque homo est materia, forma, re et nomine. Iste homo est forma, non materia; nomine, non re. Per materiam existencia mutatur, per formam nomen manet. Secundum hanc sentenciam mundus iste, qui volvitur, in imagine formatur: formam mundi tantum et nomen habet et verus non est. Si enim in imagine formatur, necesse est verum aliquem esse, a quo imaginacionis similitudo deducatur. Hunc si quaeris, is est qui mente Domini geritur, cuius existencia non fluitatur, cuius amoenitate nullus abiicitur. Huius forma materiae fluitanti inprimitur et nomine manente is, quem nunc videmus, exprimitur. Existencia tamen non mutatur, quia quae in hoc per defeccionem moriuntur, in illo per potenciam gerentis vivificantur. Existencia istius in se mortificat, existencia illius in gerente vivificat. Grana enim, quae in isto per defeccionem sui mortificantur, in illo, qui in mente Domini geritur, per potenciam gerentis vivificantur.

Perfectasque iubens perfectum absolvere partes. Perfectum mundum perfectas tunc iussit absolvere partes, quando maria separavit ab arida et aeris puritatem caelestis spaerae convexitati substrinxit.

Tu numeris elementa ligas; non adiutorio, sed racione numerorum, quia electorum ligator numerorum est eciam

---

1) *Act.* XVII. 28; *Joh.* I. 3.

2) Lees: *in imagine*, zoo als eenige uitgaven van Boethius hebben. Het metrum eischt het.

3) *Homo fusilis* = een nagemaakt mensch, een menschenbeeld.

auctor, quorum exemplo et elementa ligantur et cuncta creantur, omnia quippe in numero et mensura et pondere disposita sunt, et mensura et pondus sine numero esse non possunt. Qui tamen sint numeri, quorum exemplo elementa ligentur, non sit fastidium scientibus, si dicitur inscientibus [1]. Hi namque sunt: II, III, VIII, XII, XVIII, XXVII; duo quippe ex his cubi, duo sunt longi lateri. Octonarius et XXVII^{rius} cubi sunt, unus ex binario, alter ex ternario surgens. Nam bis bini bis VIII, et ter tres ter XXVII faciunt. Cubus igitur uterque est. XII autem et XVIII longi lateri sunt, in soliditate tamen. Nam bis bini ter XII, et bis tres ter XVIII faciunt. Octonarius et XXVII^{rius} laterum proprias compositiones habent; duodenarius autem et XVIII^{rius} non proprias, sed a superioribus mutuatas. Octonarius in longitudine et latitudine ac altitudine per binarium metitur; viginti VII^{rius} per trinarium. Duodenarius autem in longitudine et latitudine per binarium, in altitudine vero per trinarium, et XVIII^{rius} in longitudine per binarium, in latitudine autem et altitudine per trinarium. Duo extremi, id est octonarius et XXVII^{rius}, laterum dimensiones diversas habent, ac ideo ipsi diversi sunt. Unum enim par primus, alterum primus inpar metitur. Hos igitur diversos duo medii, id est duodenarius et XVIII, per laterum suorum dimensiones, ab altrinsecus positis mutuatas, coniungunt. Nam duodenarius longitudinem et altitudinem ab octonario sibi proximo accipit, altitudinem vero a XXVII^{nario} altrinsecus posito. XVIII autem latitudinem et altitudinem a XXVII sibi proximo suscipit, longitudinem vero ab octonario altrinsecus posito. Ecce quomodo duo in longitudine, in latitudine diversi, iunguntur per duos medios, longitudinem suam et latitudinem ac altitudinem ab ipsis diversis mutuantes. Insuper octonarius et XXVII nulla simplici propor-

---

1) In hoe verre dé leeringen van Plato, Chalcidius, Macrobius en andere oude schrijvers, over de betrekking der getallen op de elementen, de volgende uitweiding toelichten, laat ik anderen ter beoordeeling over.

cione iunguntur, sed duobus mediis interpositis ubique sesqualtera intercurrit. Nam et VIII ad XII, et XII ad XVIII, et XVIII ad XXVII sesqualtera proporcione iunguntur. Differenciae eciam eorum, quae sunt IIII, VI, VIIII, his proporcionibus iunguntur, quae ex primo pari et primo impari nascuntur, id est sesqualtera et sesquitercia. Prima enim sesqualtera et prima sesquitercia a binario et ternario dicuntur [1], qui superiorum latera aut aequalitate aut inaequalitate efficiunt. Subscribatur figura, ut quibus ad intellectum nostra non sufficit lingua, his ad iuvandum satisfaciat pictura.

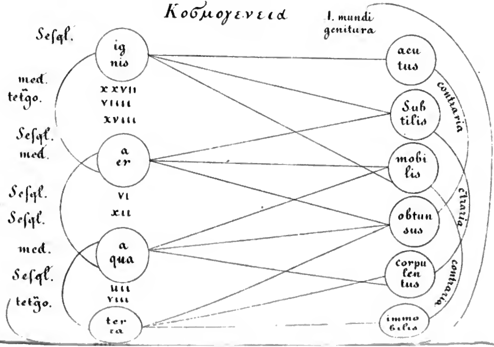
[*Zie bijgaande afbeelding.*]

Ecce, eadem racione, qua ligantur octonarius et XXVII^rius per duos medios, id est XII et XVIII, eadem ignis et terra per duo media, id est aerem et aquam, ligantur. Sicut enim diversa sunt latera XXVII^narii lateribus octonarii per paritatis imparitatisque substanciam, sic et qualitates terrae qualitatibus ignis oppositae sunt per contrarietatis repugnanciam; et sicut duodenarius a proximo octonario duas laterum dimensiones ac unam ab altrinsecus posito XXVII^nario, et XXVII^rius duas a proximo XVIII^rio et unam ab altrinsecus posito octonario sumit, sic aer duas qualitates a proximo igne et unam ab altrinsecus posita terra, et aqua duas a proxima terra ac unam ab altrinsecus posito igne suscipit.

Ut frigora flammis, arida conveniant liquidis, ne purior ignis evolet, aut mersas deducant pondera terras. Frigora flammis per aeris zuzugiam, arida liquidis per aquarum copulacionem conveniunt, liquida enim est aqua, sed liquidior est aer. Qualitates ignis evolacionem, qualitates terrae quaerunt demersionem; sed sic duobus mediis ad invicem ligantur, ut nec ista demergi nec ille possit evolare.

Tu triplicis mediam naturae cuncta moventem connectens

1) Lees: *ducuntur*.

Κοσμογενεια
I. mundi genitura
Sesql.
med. tetgo.
Sesql. med.
Sesql.
Sesql.
med.
Sesql.
tetgo.
ignis
xxvii
viiii
xviii
aer
vi
xii
aqua
uii
viii
terra
acutus
Subtilis
mobilis
obtunsus
corpulentus
immobilis
contraria
ctiaria
contraria

animam per consona membra resolvis. Auimam uaturae triplicis esse sciunt, qui super Ysagogas Porphirii Boecii commenta legerunt [1]. Alia enim tautum vitam, alia vitam et sensum, alia vitam, sensum et racionem miuistrat. Prima vivificautur et erbae et arbores, secuuda pecora et pecudes, tercia homines. Tercia est excelsior, sed prima communior. Quanto quaeque contraccior, tanto est preciosior. Prima et secunda sequuntur terciam, et prima secuudam; sed nec tercia secundam et primam, uec secunda sequitur primam, et prima potest esse siue secuuda et tercia, et secunda siue tercia; sed nec tercia sine secunda et prima, nec secuuda sine prima. Anima ergo triplicis uaturae est, et ut hic legitur, cuncta movet. Sed si cuncta movet, quo modo terra immobilis esse dicitur? Si ab his, quae moveutur, excluditur terra, cuncta uon moventur ab anima. Motus species tres sunt principales: immutacio, commutacio, transmutacio. Immutacio est aut ex uon esse iu esse [2]; commutacio vero est ex esse in esse, aut per qualitatem aut per quautitatem. Transmutacio autem de loco in locum. Secundum transmutacionem terra immobilis est, secundum commutaciouem autem mobilis, quia est quando post frigoris rigorem calefacta germinet. Igitur et terra immobilis est et cuncta moventur. Anima ergo triplicis naturae cuncta movens media dicitur, quae cuncta quae vivificat, intra caeli firmamentum vegetat. Extra firmamentum enim uec arbores, nec pecudes, uec homines vivificantur. Haec counexa per consoua membra resolvitur, dum una eademque similitudiue propagacionis per diversa fit diversitate vegetacionis. Aliter enim arbores, aliter pecudes, aliter homines vegetantur, sed uuo eodemque modo, mortificato videli-

---

1) „Triplex omnino animae vis in vegetandis corporibus deprehenditur. Quarum una quidem vitam corporis subministrat, ut nascendo crescat alendoque subsistat. Alia vero sentiendi iudicium praebet. Tertia vi mentis et ratione subnixa est," etc. Zoo Boethius, *Commentarior.* in *Porphyrium L. I*, init. p. 46 der aangeh. uitgave.

2) *Lees: aut ex non esse in esse, aut ex esse in non esse.*

cet semine, propagantur, et ideo animae connexio, propagacionis similitudo et eius resolncio per diversa corpora diversa est vegetacio, qnae corpora qnamvis ad invicem sint diversa, ipsae tamen animae snnt consonae.

Quae cum secta duos motum glomeraret [1] *in orbes in semet reditura meat.* Mundum animam habere phisici dixerunt, ipsi, non creatori, vim vivificacionis omninm animancium immutantes [2], et cnncta ab eo animari credentes, ipsum pro Domino coluerunt, ac ideo non veritatem, sed aliquibus veri similia tenentes, ipsi sub suis figmentis perierunt. In hoc enim quod ei vim vivificacionis imputabant, non veritatem, sed veri similia tenebant; minister est quippe vivificacionis, non magister. Quod exhibet per obedienciam, non impntandnm est ei ad potenciam. Per ipsnm animantur corpora, non ex ipso. Quapropter in eo quod ad vivificandum aliquid cnncta ministrat, sine quibus vivificacio esse non possit, dici potest habere vitam. In co enim quod caelum rotat, cursum solis temperat, imbres et serenitatem alternat, vitam viventibus ministrat. Haec igitur anima mnndi secta duos motum glomerat in orbes, dum spaeram applanetis ab oriente in occidentem, planetarum autem orbes ab occidente convertit in orientem. Applanetis enim festinacionem sic obrotacio planetarum retardando temperat, ut nec ipse applanes pro nimio impetu suo corruat, nec ipsa planetarum obrotacio ad distinguenda tempora ininnctam sibi retardandi mediocritatem excedat. Applanes quanto maior est, tanto maiorem motus impetum concitat. Planetae vero qnanto minores, tanto minorem. Sed illius magnitudinem sic harum temperat pluralitas, ut et illius magnitudo harum pluralitatem ab oriente in occidentem convertat, et harum pluralitas illius magnitudinem temperet, ne corruat. Ex hac applanetis rotacione et planetarum obrotacione duo qnaedam procedunt, ex quibus omnia, quae vivunt, aut vivificata

---

1) Sommige uitgevers van Boethius lezen: *glomeravit.*
2) Lees: *imputantes.*

vegetantur aut vivificantur, pluvia scilicet et serenitas. Horum duorum si alterutrum sine altero semper maneret, nihil aut vivificaretur aut vivificatum subsisteret. Quomodo autem pluvia et serenitas ab eiusmodi rotacione et obrotacione procedant, hi non nesciunt qui ex obliquitate zodiaci, per quem cursus solis habetur, aliquando vaporem aquarum pro longinquitate solis exuberare intellegunt. Est qui dicat: nihil in Aegypto his alternacionibus aut vivificari aut vivificatum vegetari. Huic respondemus, exundacionem ab inicio Nili qua iemis tempore, quia utilius ideo fieri puto crebrius [1]. Huiusmodi applanetis rotacio et planetarum obrotacio in semet reditura meat, quia non per diversa rapitur, sed in gyrum consuetum semper reflectitur.

Mentemque profundam circuit et simili convertit imagine caelum. Quam mentem, nisi in qua geritur et ex qua regitur? Haec est mens, in qua esse suum, et ex qua posse suum habet. Hanc circuit, dum secundum voluntatem eius circuitum suum disponit et simili imagine caelum convertit, dum per exibicionem operis voluntatem iubentis exprimit. Sicut enim superius dictum est, in imagine caelum monstratur, et in imagine rotatur, quia vera eius essencia et vera rotacionis facultas in ipso tenetur, qui a nemine uti est videtur.

Tu causis animas paribus vitasque minores provehis; multorum animalium, herbarum et arborum, quae paribus causis provehuntur, dum eisdem elementis nutriuntur. Eisdem enim elementis, quibus provehitur ad subsistendum cicuta, quibus eciam lacerta, provehitur et homo. Eadem namque terra, eadem aqua, eodem solo, quo ad subsistenciam suae vivificacionis tuendam utitur homo, utitur et culex, utitur et pulex; sed fortassis homo abutitur, pulex utitur. Igitur paribus causis provehuntur, quia eisdem elementis nutriuntur, et recte hic causae esse elementa dicuntur, quia animancia nec vivificarentur, nec vivificata subsisterent, nisi eis

1) De zin schijnt bedorven.

elementa, quae sua sunt, per obedienciam subministrarent.

Et levibus sublimes curribus aptans in caelum terramque seris. Hic versiculus diverse a diversis intellegitur. Aliqui enim has animas, quas hic sublimes Boecius vocat, anglorum et hominum esse dicunt, per hoc quod subinfert: in caelum terramque seris, quasi quae in caelum serantur, anglorum sint, quae vero in terram, hominum. Sed hoc quod sequitur: *quas lege benigna ad te conversas reduci facis igne reverti*, quosdam ab eiusmodi sentencia reducit. Hoc hic de anglis intellegi non potest, qui nunquam aversi recesserunt, ac ideo nunquam conversi reversi sunt. Nam nullo modo in illis intellegi potest conversio, in quibus a dignitate concessa nulla audita est mutacio. Insuper has animas sic in caelum terramque seri dicit, quasi ante creatas et postmodum satas, per hoc quod praeposuit: et levibus sublimes curribus aptans. Asserunt enim non posse eas levibus curribus aptari, nisi creatas, sicque [1] quaestionem de anima, apud Hieronimum et Augustinum insolutam, per haec verba Boecii solvere contendunt. Hi de creacione animae quibuscunque verbis velint sibi satisfaciant! Ego cum Hieronimo et Augustino malo inscius haberi, quam erroris filius scius videri. Eas Dominum creare fateor et scio; qualiter autem creet, quia consiliarius eius non sum, penitus ignoro. Sed qualiter eas levibus curribus aptari et in caelum terramque seri intellegam, non ad offensionem aliter intellegencium, sed ad ostensionem meae sive sciencia sive insciencia dicam. Has animas, quas hic Boecius sublimes vocat, hominum tantum esse intellego, non anglorum. Harum animarum currus sunt racio et intellegencia. Nam his curribus aptantur, his vehuntur et his, proprii arbitrii libertate sibi concessa, in caelum terramque seruntur, dum modo caelestia, modo cogitant terrestria. Serit quidem eas Dominus per usum racionis et intellegenciae in caelum volando; in terram vero serit, quia dedit eis libertatem, per quam non tantum cae-

1) Moet men *seque* lezen?

lestia, sed et terrestria possunt appetere. Data est eis libertas propriae voluntatis; datae sunt illis racio et intellegencia, alae videlicet libertatis. Per has enim alas quo vult ducitur libertas. Data est [1] haec eis ad gloriam, quibus multae non ad gloriam utuntur, sed ad ignominiam.

Quas saepe Dominus *lege benigna ad se conversas reduci facit igne reverti*, dum eas per Evangelii graciam, quae non lex asspera, sed lex benigna vocatur, igne sancti spiritus reduci accensas, ad caelestia revocando suscipit. Igitur levibus curribus aptatae in caelum terramque seruntur, quia quamvis corporibus modicis claudantur, mundum tamen totum per currus suos, id est racionem et intellegenciam, pervolant ac caelum terramque perlustrant.

Da, Pater, angustam [2] *menti conscendere sedem.* Qui quaerit sedem, desiderat requiem; qui requiem desiderat, angustiam devitat. Et quo modo hanc angustam sedem exoptat, qui requiem desiderat? Mens et corpus diversae naturae sunt, ac ideo diversae voluutatis. Unde illa angustiatur, istud dilatatur. Angusta sede corpus gravatur; mens autem reficitur. Ampla autem corpus gloriatur, mens confunditur, quae quanto per plura dividitur, tanto magis in sui ipsius vigore minuitur. Angustam sedem mens appetit, quando a multis, in quibus per suggestionem carnis morabatur, se in semetipsam recolligit, et haec mentis recolleccio sive confessio [3] sine Domini dono non potest fieri, quia inaniter nauta navigando laborat, nisi gubernator navim in debitum cursum dirigat.

Da fontem lustrare boni, da luce reperta in te conspicuos animi defigere visus. Ordinem vide, intellegenciam adibe, consequenciam intellege! Primum optatur mentis consensio [4], exin summi boni lustracio, tunc lucis repercio, ad ultimum

1) Lees: *sunt.*

2) De lezing *angustam*, voor *augustam*, komt ook in enkele uitgaven van Boethius voor.

3) Lees: *conscensio.*

4) Lees: *conscensio.*

animi visus, inter [1] ipsum Dominum defixio [2]. Gradus, qui ducunt ad vitam, optandi sunt, quia nulli sine his patet accessus ad gloriam. Mens omnis, postquam ab infimis se recolligit [3], in semetipsam conscendit. In semetipsa sedens, semetipsam cognoscere quaerit. Semetipsam cognoscere laborans, quidquid boni habet, se non habere ex semetipsa intellegit, quia se habere non ex semetipsa percipit. Ex quo habeat quaerere incipit, ut bonorum suorum fontem et originem repperire valeat. Dum fontem boni siciens perlustrat, invenit lucem, quae omnem hominem in hunc mundum venientem illuminat [4]. Huic luci visum defigere, videre est et vivere. Ab hac visum declinare, excaecari est et mori. Igitur in semetipsa [5] conscendens, quia se viciari posse percipit, se summum bonum non esse cognoscit; necesse esse tamen summum bonum, ex quo ipsa sit bono, intellegit. Hoc summum bonum perlustrare, quam diu tenebris mundanae sollicitudinis involvitur, non potest. His tenebris expedita et bona sua videns, per eorum cognicionem ad fontem desideratum scitius [6] venit, non tamen sine illuminacione, quae ducit ad lucem. Nam ut sicientem rivulus ad fontem et videntem radius ad solem, sic intente quaerentem bonorum cognicio ad summum bonum, et illuminacio ad lucem ducit.

Dissice [7] *terrenae nebulas et pondera molis, atque tuo splendore mica.* Nam ad inquisicionem summi boni pondera molis et ad recepcionem lucis nebulae obsunt. Quapropter qui lucem quaerit, nebulas fugiat. Qui summum bonum appetit, pondera terrenae molis abiciat, sic Dominum suo splendore micantem videbit, id est Patrem per Filii opera

1) Lees: *in.*
2) Moet men welligt *defixus* lezen?
3) Lees: *recollegit.*
4) *Joh.* I. 9.
5) Lees: *semetipsam.*
6) Moet men *citius* of *sitiens* lezen? Waarschijnlijk het laatste.
7) Lees: *disiice.*

clarificatum cognoscet. Nam sicut per splendorem vigor solis aperitur, sic per Filinm maiestas Patris intellegitur.

Tu namque serenum, tu requies tranquilla piis, te cernere finis. Serenum pro serenitate posuit. Est autem usus scripturae, ut mobile, sine fixo [1] nentraliter positnm, non in locnm denominacionis, sed intellegenciam ipsius rei principalis recipit [2]. In serenitate iocunditas, in reqnie tranquillitas vel suavitas, in fine sufficiencia intellegitur. Quae vita sine his? Nonne mors pocius dicitur quam vita? In Domino haec habes. A Domino si recedis, in horum contraria cadis, id est in perturbacionem, in inqnietndinem, in appetitum insaciabilem.

Principium, vector, dux, semita, terminus idem. Principium humanitatis per creacionem, semita per legem, dux per prophecias, vector per Evangelii graciam, terminns sive per redemcionem, sive per universae carnis examinacionem [3].

Explicit in Domino.

B IJ L A G E.

BISSCHOP RADBOUDS OFFICIE VOOR ST. MAARTENS-TRANSLATIE [4].

Het koorboek der St. Marie-kerk te Utrecht, dat mij voor deze Bijlage diende, wordt bewaard in de Universiteits-boekerij der genoemde stad en is geteekend: *Aevi med. Script. Eccl.*

1) *Mobile* noemden de latere grammatici een naamwoord, dat in twee of drie vormen gebruikt wordt, als *serenus, serena, serenum;* daarentegen *firmum*, dat een onveranderlijken vorm heeft, als *serenitas.*

2) Lees: *recipiat.* De zin schijnt mij corrupt; achter *denominacionis* moet men welligt *veniat* lezen.

3) *Universae carnis examinacio* = het jongste gerigt.

4) Zie boven, 187, vv.

N. 318 [1]. Het is, gelijk wij reeds aanduidden, een *antiphonarium de nocte*, waarin de teksten worden gevonden (antiphonen, responsoriën, verzen en hymnen), die de kanonniken bij hunne nachtdiensten zongen, als zij, volgens den eisch des oorspronkelijken kapittellevens, in het koor hunner kerk den „cursus canonicus" hielden. Verre weg het grootste deel van den zwaren kwarto-band, die geheel uit stevige perkament-bladen bestaat, is beschreven met eene hand, die waarschijnlijk aan de twaalfde eeuw behoort; maar in de drie volgende eeuwen heeft men, hier en daar, bladen ingevoegd met teksten, voor later ingevoerde kerkfeesten bestemd, b. v. het „officium de corpore Christi," dat „de conceptione Sanctae Mariae," en andere. Overal zijn de melodiën uitgedrukt met duidelijk geschreven neumen, geen koraalnoten, op vierlijnige balken, waarvan — in het oudste deel van het HS. — meestal de tweede, somtijds de eerste of derde lijn met „robrik" is getrokken tot aanduiding van den sleutel, naar ik meen. Van fol. 228—233 leest men het muzikale opstel, dat ik reeds vroeger vermeld heb [2]. Het is getiteld: *De divisione IIII modorum*, en geschreven door eene hand, welligt nog iets ouder dan de twaalfde eeuw. Het begint met een brok van den *Micrologus* van Guido van Arezzo [3], maar wijkt spoedig af. De gansche codex is merkwaardig, en niet het minst om den rijkdom van hymnen, dien hij bevat, waaronder wel zeer weinigen, die niet algemeen bekend zijn, maar ook velen, wier tekst den hymnologen uitmuntend ter collatie kan dienen.

Wat Radbouds „cantus nocturnalis" betreft, dien wij hier mededeelen, zoo als wij het stuk op fol. 133—135 van het antiphonarium vonden — ik meen, dat hij in het algemeen tot bevestiging strekt van hetgeen Prof. Peerlkamp, met het oog op een paar andere proeven, van des bisschops dichtertalent geoordeeld heeft: „ex his, quae dedimus, satis apparet, Radbodum

1) Dr. P. J. Vermeulen, de geleerde Archivaris en Bibliothecaris te Utrecht, heeft mij aan zich verpligt, door mijne aandacht op dezen codex te vestigen. Aan zijne tusschenkomst en den onbekrompen zin van Heeren Curatoren der Utrechtsche Universiteit heb ik het te danken, dat ik dit en andere HSS. der onder hun beheer staande boekerij voor dezen arbeid gebruiken kon.

2) Boven, blz. 184.

3) „Cum cantus unius modi," cet. Zie *Microl. c.* 12, bij M. Gerbertus, *Script. de Musica*, II, 12, s.

non immunem esse saeculi labe, quamvis multos longo etiam post se intervallo relinquat" [1]. Aan hoogdravende lofverheffing van St. Maarten onthreekt het hier zeker niet! Maar wie zal het den kerkvoogd ten kwade duiden, dat hij ook hierin zich een kind van zijn tijd heeft betoond? Nooit misschien is de liefde der Frankische christenheid, waaronder Radbond lang verkeerde, eer hij aan het hoofd der Utrechtsche kerk stond, voor haren nationalen heilige zoo groot geweest, als juist in zijne dagen, waarin de relieken van St. Maarten, ofschoon zij naauwelijks aan de verwoestende hand der Noormannen ontkwamen, de geloovigen door tal van wonderwerken in verbazing bragten [2]. Nooit zeker kon er een tijd wezen, waarin de verhalen van St. Maartens triamph over de Noordsche roovers aan de arme geestelijken van ons land grooter belangstelling moesten inboezemen, dan gedurende Radbouds bestuur, toen de kerken te Utrecht door der Deenen woede in puin lagen, en de bisschop met zijne priesterschaar in het verwijderde Deventer naauwelijks eene veilige woonstede vond.

In translatione Sancti Martini Episcopi [3].

Ad vesperas.

Antiph. Intercede pro nobis, beate pontifex Martine, ad Dominum Ihesum Chrystum, apud quem est misericordia in perpetuum [4].

---

1) *De vita, doctrina et facultate Nederlandor. qui carm. Lat. comp.* 12.

2) Zie Baillet, *Les vies des Saints*, III, *XI Nov.* 147—151, waar ook berigten voorkomen omtrent de verschillende translatiën van St. Maartens gebeente. In 887 geschiedde de overbrenging van Auxerre naar Tours, die tot een nieuw St. Maartens-feest aanleiding gaf.

3) Al de cursief gedrukte woorden zijn in het HS. met „robrik" geschreven.

4) Het HS. heeft hier alleen de drie eerste woorden dezer antiphoon; maar op fol. 196 komt zij in haar geheel voor, in het officie *in natali S. Martini*. Zij moet later daarnit overgenomen zijn, zoo althans het berigt van Radbouds biograaf naauwkeurig is, dat de antiphoon „ecce Laeti" de eerste dezer responsoriën was. Zie boven, blz. 185.

Respons. Gemma ista [1].

Versus. Ora pro nobis, beate Martine!

Super Magnificat [2], *Antiph.* Ecce laeti laude digna praevenimus gaudia gloria Martini celsa, plane spiritualia [3]. Chryste, nobis esto fautor cum misericordia.

Invitatorium. Confessorum regem adoremus, qui caelestis regni meritum et gloriam contulit sancto suo Martino. Venite exultemus [4].

In primo nocturno.

Antiph. Sponsa Chrysti ecclesia et mater et virgo est; generat filios et regenerat in eodem Chrysto, Domino Deo nostro.

Antiph. Huius reginae, stantis a dextris regis, imperiali ornamento multum splendoris contulit gemma fulgidissima, beatus videlicet Martinns episcopus.

Antiph. Haec namque omnem suo fulgore christiani nominis orbem irradiat. Amavit enm Dominns et ornavit.

Respons. Novum Chrysti miraculnm, quo in diebus nostris sponsam suam, sanctam videlicet ecclesiam, honorare dignatus est, sicut nos delectat audire, ita oportet et credere.

Versus. Signum, quod factum est in diebus nostris a Domino per beatum Martinum, sicnt nos delectat audire, ita oportet et credere.

Respons. Sponsa Chrysti ecclesia et mater et virgo est; generat filios et regenerat, emancipans illos a servitute miserabili faciensque eos heredes testamenti sui.

Versus. Si quos autem videt a se male alienatos, hos sibi certatim adoptat in filios, emancipans illos a servitnte miserabili faciensqne eos heredes testamenti sni.

Respons. Huius reginae, stantis a dextris regis, imperiali ornamento multum splendoris contulit gemma fulgidissima, Martinus sacerdos Domini gloriosus.

---

1) Zie het eerste responsorinm voor den tweeden nocturn.

2) De zang van het *Magnificat* (Marias Lofzang) moest deze antiphoon voorafgaan.

3) De duisterheid van den zin gaf wel aanleiding tot de afwijkende lezing, die wij door Joh. à Leidis reeds leerden kennen. Zie boven, blz. 187.

4) Begin van Psalm 94, die bij den eersten vesper steeds als voorbereidingszang werd gebezigd. Zie Binterim, *Denkwürdigk.* IV, i, 361.

Versus. In diademate capitis eius ipsius sponsi manu impressa est gemma fulgidissima, Martinus sacerdos Domini gloriosus.

In secundo nocturno.

Antiph. Cuncta ergo quae attigerit loca gemma haec plena decoris reliquit et honestatis.

Antiph. Ipsa autem iu conspectu Domini quemadmodum sidus principale flammis fulget perhennibus.

Antiph. Igitur inter choros angelorum splendida satis habetur et honore dignissima.

Respons. Gemma ista fulget in caelo, coruscat in terra, in mari obsecratur, in insulis honoratur, ubique diligitur.

Versus. Si quis illam possederit, non deficiet omni bono. In mari obsecratur, in insulis honoratur, ubique diligitur.

Respons. Si quis huius gemmae amminiculo suffultus esse meretur, non eum ambitio inflat, non paupertas contristat, non conditio mortalitatis excruciat.

Versus. Quin immo inter omnia vitae praesentis discrimina incertos semper moderatur eventus; non paupertas contristat, non conditio mortalitatis excruciat.

Respons. O felix locus, qui talem gemmam complectitur! O laudabilis civitas, in qua tales divitiae conservantur, quod ex consequenti liquebit exemplo.

Versus. Vere eam possumus confiteri aeternae salutis esse participem, quod ex consequenti liquebit exemplo.

In tertio nocturno.

Antiph. Gemma ista fulget in caelo, coruscat in terra, ubique honoratur, ubique diligitur.

Antiph. Si quis eam mercatus fuerit, perhenni gaudebit thesauro. Si quis possederit, non deficiet omni bono.

Antiph. O filii hominum, hanc vobis lucramini et vitam habebitis. Hanc possidete et nichil deerit vobis.

Respons. Cum clamor iniquitatis Gallorum ascendisset ad caelum, Dani et Suevi, collectis armatorum copiis, Turonensium civitati applicuerunt.

Versus. Gente Gallorum, ad peccata nimium proclivi et propter hoc imminente super eam Dei vindicta, Dani et Suevi, collectis armatorum copiis, Turonensium civitati applicuerunt.

Respons. Turonici itaque circumstantes sepulchrum defensoris sui, clamabant dicentes: Sancte Dei Martine, quare tam graviter obdormisti? Osteude, quaesumus, pietatem; succurre, fer opem miseris!

Versus. Et qui multa quondam pro alienis signa fecisti, saltem unum fac modo pro tuis, ut liberes nos! Ostende, quaesumns, pietatem; succurre, fer opem miseris!

Respons. His ita flebiliter conclamatis, surgens bellator invictus, contrivit Danos et Suevos. Turonici autem pro data victoria omnes simul nna voce dederunt gloriam Deo.

Versus. Fecit hoc loco beatissimus Martinus quod solebat; prostravit inimicos et liberavit famulos suos. Turonici autem pro data victoria omnes simul uua voce dederunt gloriam Deo.

In matutinis laudibus.

Antiph. Dixerunt Turonici ad beatum Martinum: quare tam graviter obdormisti? Osteude, quaesumus, pietatem; succurre, fer opem miseris!

Antiph. Et qui multa quondam pro alienis signa fecisti, saltem unum fac modo pro tuis, ut liberes nos!

Antiph. His ita flebiliter conclamatis, surrexit bellator invictus et liberavit famulos suos.

Antiph. Turonici autem pro data sibi per Martinum victoria dederunt gloriam Deo.

Antiph. Omnes ergo nos, tam clerus quam populus, sic cum orando alloquamur: O beate Martine, esto ubi es et semper intercede pro nobis!

Super Benedictus [1], *Antiph.* Turris celsa nimis, quae caeli vexit ad arcem Martinum astrigeris ambitiosa viis, unde vocat populos, qui praevius ad bona Chrysti sidereum ingressus sanctificavit iter.

In secundis vesperis.

Post Antiph. Dixerunt Turonici. *Super Respons.* Turonici itaque. *Super Magnificat, Antiph.* Domine Deus noster, cuius gratia beatus Martinus tres mortuos recuscitavit, concede propitius ut per eius interventum a morte animae resuscitari mereamur.

1) Aan deze antiphoon ging de zang van Zacharias vooraf: „Benedictus Dominus Deus Israhel," enz.

Heeft het antiphonarium van de St. Marie-kerk ons, blijkens het bovenstaande, Radbouds ganschen „cantus nocturnalis" geschonken, wij kunnen ons nog niet verblijden in het bezit van zijn compleet „officium de S. Martini translatione". Tot dat officie behoorden natuurlijk ook teksten voor der kanonniken dagzangen. Deze vonden zij in het „antiphonarium de die", dat met het „antiphonarium de nocte" een geheel uitmaakte [1]. Onder de Utrechtsche HSS. hebben wij tot ons leedwezen nog geen „antiphonarium de die" aangetroffen. Toch gelooven wij een aanzienlijk deel van het ons ontbrekende in een ander koorboek gevonden te hebben, dat vóór de Hervorming mede in de St. Marie-kerk gebruikt werd. Dat koorboek is een, in de vijftiende eeuw geschreven „graduale" in groot folio, in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht bekend als *Aevi med. Script. Eccl N.* 311. Op fol. 174 van dat HS. leest men de volgende

Sequentia in Translatione S. Martini [2].

Ave summa [3] presulum, eya o Cristi gemma, meritis inclita, virtute lucida.

Nos audi, tua festa colentes annua, mundo celebria.

Alme pater, vox nostra te cantat laude sonora.

Tu pro nobis, spes nostra Martine, Deo supplica!

Te Asya notum, in Europa laudet omnis et Affrica, gemma caeli fulgidissima.

Te Gallia, te patrem Francia, nostra [4] supplex ac Fresia colit te fide catholica.

Caecis das viam mutisque loquelam; tu nos adiuva!

---

1) Ook antiphonariën in vier stukken kwamen in de middeleeuwen voor. Zie Binterim, a. a. o. 255, 256, 259.

2) Dat dit lied de aandacht der vroegere en hedendaagsche hymnologen niet geheel ontgaan is, kan men zien bij Daniel, *Thesaurus Hymnologicus*, II, 172, die, onbewust van den naam des dichters, er drie verzen van mededeelde. Het gansche lied werd, na het voltooijen van deze mijne verhandeling, maar mede zonder opgave van den naam des dichters, uitgegeven door Prof. B. J. L. de Geer van Jutfaas, *De Dom van Utrecht*, 130, v. Utr. 1861.

3) Moet men *summe* lezen? Daniel heeft mede *summa*, ook de Geer.

4) Bij de Geer: *tua*.

Mundans immunda, qui fugas[1] demonia, nos hinc[2] libera!

Qui suscitator trium mortuorum fueras, laxa nostrae mortis[3] vincula!

Qui infirma iam curasti corporum plurima, sana nostrae mentis vulnera!

Qui Cristum tua clamide partita tectum videras nocte secunda,

Fac prece tua, criminum ut solvat nobis debita Cristi gratia!

Laus tua Cristus erat, quem tota semper mente colebas: hunc pro nobis implora,

Quo[4] lapsis remedia tribuat, praestans culpis veniam, haec[5] precibus impetra!

Lux super te effulsit angelica, dum libas mistica; nos semper[6] protegat Cristi dextera!

Mortis metam qui tuis praedixeris,[7] nil mortem trepidans, a morte animae tu nos libera!

Traiecti te chorus flagitat, o Martine[8], presulem cum clero Deo commenda,

Per tua[9] nos ut suffragia mereamur perfrui iam tecum luce superna!

Dat dit lied, door de kanonniken bij de mis van den feestdag tusschen de Epistel- en Evangelie-lezing te zingen, tot de oudste sequentiën kan behooren, wordt genoegzaam bewezen door het veelvuldig gebruik der vocaal *a* bij de intercisiën en aan de einden der verzen[10]. Dat het een voortbrengsel van Radboud *is*

1) Bij de Geer: *fugis.*

2) Bij de Geer: *hic.*

3) Bij de Geer: *mentis.*

4) Bij de Geer: *quae.*

5) Bij de Geer: *hoc.*

6) Bij de Geer: *per te.*

7) Bij de Geer: *praedixeras.*

8) Bij Daniel: *flagitato Martine.*

9) Bij Daniel: *sua.*

10) De primitieve sequentiën of neumen schijnen geen tekst gehad te hebben dan het woord *alleluia*. Op de vokaal *a* plaatste men vrij lange modulatiën, die gerekt werden totdat de diaken het Evangelie begon te lezen. Als men later voor die modulatiën teksten schreef, behield men

en een deel van zijn „officium de S. Martini Translatione" uitmaakt, leert de geest van den zang en de ook hier wederkeerende uitdrukking: „gemma" en „gemma fulgidissima", die bij den bisschop, blijkens zijn „cantus nocturnalis", zoo geliefd geweest is. Het eenige wat ons zou kunnen doen twijfelen, is de algemeen aangenomen stelling, dat Notker Balbulus, die in 912 te St. Galle stierf, zoo al niet de uitvinder, dan toch de invoerder der sequentiën in het kerkgezang is geweest, en dat het gebruik dier liederen eerst na het midden der elfde eeuw langzamerhand buiten Zwitserland algemeen geworden is [1]. Zoo dit waar moest geacht worden, zouden wij moeijelijk kunnen aannemen, dat onze Radboud, die in 917 overleed, de dichter van het lied is. Maar de stelling moet noodzakelijk herziening ondergaan. Immers Notker zelf leert ons, dat in Frankrijk, het land, waarin onze Radboud zijne jeugd doorbragt, de sequentiën reeds in gebruik waren, eer hij ze kende; dat hij ze het eerst gezien heeft in zijne jongelingsjaren, en wel in een antiphonarium, door een priester van Gimedia (Jumièges bij Rouaan) naar St. Galle gevoerd, en dat hij sedert het daarin gevonden voorbeeld volgde en zelf sequentiën dichtte [2].

---

voorliefde voor den klinker. Wat de benaming *sequentiae* betreft, men heeft haar op verschillende wijs pogen te verklaren. De eenvoudigste voorstelling is wel die men ook bij Schuch vindt (*De poësis Lat. Rhythmis et Rimis, praecipue monachorum*, Donaueschingae 1851, p. 41): „Melodias ante Evangelium concinendas dicunt sequentias, quia sequitur eas Evangelium." Liever las ik echter: „quia sequuntur Epistolam."

1) Zie de dissertatie *De sequentiis* van J. M. Neale bij Daniel, I. l. V, 4, ss.

2) Zie Notkers *Epist. ad Liutward.* bij Mabillon, *Acta SS. Ord. Ben. Sec.* V, 19. Notkers sequentiën zijn uitgegeven door Pezius, l. l. I, i, 15—42, en anderen, en laatstelijk door Mone, *Lat. Hymnen des Mittelalters*, Freib. 1853, in het eerste en derde deel.

KRONIJK VAN EGMOND VAN A. HOVEUS.

In de zoo belangrijke mededeeling van wijlen den verdienstelijken Hoogleeraar N. C. Kist, getiteld: *Eene kronijk van Egmond in Handschrift*, opgenomen in het IIe Deel van het *Kerkhistorisch Archief*, blz. 83—112, komt eene dwaling voor, die ik mij geroepen acht aan te wijzen. Het gezag toch van een uitmuntend geleerde, zoo als de Heer Kist was, verlokt anderen vaak tot naschrijven, en zoo krijgen dwalingen door tijdsverloop kracht van waarheid.

Op blz. 87 zegt de Heer Kist: „dat de kronijk van „Egmond van Hoveus, schoon *tweemalen gedrukt*, bij het „hoogst gebrekkige en bovendien ook het hoogst *zeldzame* „*dier beide uitgaven*, schier nog als ongedrukt mag worden „aangemerkt." Met andere woorden, de Heer Kist beweert: „dat van de kronijk van Hoveus slechts twee uitgaven „(1630 & 1664) bestaan, en dat die hoogst zeldzaam voor„komen." Noch het een noch het ander is juist.

In mijn bezit zijn zes verschillende uitgaven, welke blijkbaar tevens verschillende drukken zijn [1], en wel

1°. die van 1630, door de Heer Kist blz. 86 beschreven.

2°. een van 1637, mede te Alkmaar bij Pieter Thomasz. Baart. Op den titel wordt echter de naam van Hoveus niet vermeld, maar in plaats daarvan leest men er: „De tweede druck vermeerdert ende verbetert."

3°. een van 1646, mede te Alkmaar, voor Jan Volckertsz. Op den titel staat niet de naam van Hoveus, maar wel

1) De uitgave van 1664 zag ik nooit, maar wordt door den Heer de Wind uitvoerig beschreven.

erde druk, zoo dat er nog eene uitgave tusschen 1637 en 1646 moet hebben plaats gehad.

4°. eene uitgave van 1696, te Amsterdam bij Johannes Stichter, doch gedrukt te Alkmaar bij Rem Jansz. Boerman.

5°. eene van 1707, te Alkmaar bij Cornelis Boerman.

6°. eene van 1734, mede te Alkmaar bij Cornelis Winder.

De naam des schrijvers wordt op de titels der drie laatstgemelde uitgaven niet genoemd; zoo ook staat op die titels geene vermelding van den hoeveelsten druk elke dier uitgaven is.

Het zou mij niet verwonderen dat er nog meerdere uitgaven van dit werkje van Hoveus (van Hove of van den Hoef) hebben bestaan. De Wind zegt dan ook op blz. 177 van zijne *Bibliotheek der Nederl. Geschiedschrijvers* [1], dat de kronijk van Egmond meermalen is herdrukt, hetgeen den Heer Kist schijnt te zijn ontgaan.

Het werkje schijnt in de vorige eeuw als schoolboek te zijn gebruik. Ten minste mijn exemplaar van den druk van 1734 doet zulks vermoeden.

Uit het bovenstaande blijkt, dat er alzoo meer dan twee, ja ten minste acht uitgaven van de kronijk van Hoveus bestaan, en dat het werkje niet zoo zeldzaam voorkomt als de Heer Kist vermoedde.

Maar nog eene andere dwaling van den Heer Kist meen ik te moeten aanwijzen, omdat zij eene letterkundige onjuistheid bevat.

De Heer Kist, na den titel van den druk van 1630 van het werk van A. Hoveus te hebben opgegeven, zegt blz. 86: »Op bl. 107 begint: *Corte historie en register van alle de* »*Abten van Egmont, van de eerste fundatie der Abdij af tot* »*de destructie toe.* Deze *Corte historie* echter wordt hier niet, »gelijk op den titel der uitgave van 1664 geschied is, aan

1) De Heer Kist haalt, in aanteekening 2 op blz. 85, het werk van wijlen den Heer de Wind aan, en verwijst naar bl. 575; dit moet zijn: 176 en volg. en bl. 545.

Bockenberg toegeschreven." Nu heb ik dien druk van 1630 voor mij liggen en daarin lees ik, blz. 105, het volgende:

„Tot den Leser

„Aldus hebt ghy nu hier beminde leser, de Historie van „het Edele Huyse van Egmont, vervolght over de acht hon-„dert ende vijftich Jaren, te weten, van den Jare onses Hee-„ren 739 tot den Jare 1589 [1]. — — Doch op dat ghy „volcomen onderrichtinghe van alles soudet moghen hebben, „soo hebben wy ten dienste van den curiensen leser hier „mede willen by voegen een Lijste van de Abten, die de „Abdye van Egmont (waervan in dese cronycke dickwils wert „ghementioneert) geregeert hebben, gelijc die in 't Latijn „heeft beschreven ende laten uytgaen Pieter Bockenburgh „van der Goude, Anno 1586."

Men ziet dus dat de naam van Bockenberg uitdrukkelijk wordt genoemd. Welligt ontbreekt aan het exemplaar, dat de Heer Kist in de Akademische Bibliotheek te Leiden raadpleegde, die bladzijde.

Maar wat mij nog meer verwondert is hetgeen de Heer Kist er onmiddelijk (blz. 86) op laat volgen: „en wat op-„merkelijk is, bij de *Genealogia* [2], door Bockenberg zelf uit-„gegeven, wordt dit bijvoegsel niet aangetroffen, zoodat het „een geheim blijft, waar en wanneer deze Latijnsche tekst „het eerst het licht zag."

Dat geheim was gemakkelijk te ontdekken geweest. Die

1) Niet slechts tot den jare 1589 loopt de geschiedenis van het huis van Egmond, maar nog eenige jaren verder; zelfs wordt in de uitgave van 1630 nog melding gemaakt van het overlijden van Lamoraal van Egmond in 1617. Daar Hoveus in 1568 overleed, moet zijn werk door een ander zijn vervolgd. In den druk van 1637 loopt de geschiedenis van Egmond tot dat jaar, in dien van 1646 tot het jaar 1641, in dien van 1696 tot 1655 en in dien van 1707 tot 1699. De druk van 1734 eindigt, even als die van 1696, met het jaar 1655.

2) Hiermede wordt bedoeld het werk van Bockenberg, getiteld: *Egmundanorum, potentissimae Hollandiae gentis, historia et genealogia, L. B.* 1589, 12°.

lijst, of dat bijvoegsel is eene vertaling van Bockenbergs Latijnschen *Catalogus et brevis historia Antistitum Egmundanorum*, te zamen met 's mans *Catalogus et brevis historia Pontificum Ultrajectensium*, te Leiden in 1586 uitgegeven en door de Wind in het aangehaalde werk, blz. 219, vermeld.

Hartelijk wenschen wij dat de door den Heer Kist beschreven en door hem in de aanteekening vermelde kronijk door eene bekwame hand in het licht zal worden gegeven. Dat de eerste merkelijk van die van Hoveus verschilt, blijkt uit de door den Heer Kist megedeelde plaatsen. Verscheidene dier plaatsen toch worden bij Hoveus niet gevonden; ook schijnt de volgorde der Heeren van Egmond in beide kronijken niet dezelfde te zijn, want zoo wordt b. v. Heer Willem, die Biance Maria, dochter van den Hertog van Milaan, tot vrouw had, in de door den Heer Kist beschrevene kronijk (blz. 101) „de 17e Heer" genoemd, terwijl hij bij Hoveus als 15e voorkomt.

W. J. C. van Hasselt.

HET GESLACHT UTENHOVE [1].

Wijlen de Hoogleeraar N. C. Kist besluit zijn artikel over *Johanna Otho en Karel Utenhove*, geplaatst in het *Kerkhistorisch Archief*, IIe Deel bl. 419—426, met de volgende woorden:

„Het geslacht Utenhove, en bijzonder onze Karel, maar „meer nog Johannes Utenhove, de Londensche ouderling, „hadden reeds lang verdiend, dat eene bijzondere monogra- „phie daaraan werd toegewijd."

Over het geslacht Utenhove spreekt Philippe de l'Espinoy in zijne bekende *Recherche des Antiquitéz et Noblesse de Flandres*, op blz. 392, waar hij gewag maakt van *Guillaume Utenhove*, in 1313 schepen van de gedeelen (des Parchons) te Gent, terwijl hij op verschillende plaatsen van dat werk melding maakt van een aantal leden van dat geslacht, die deel aan de regering van gezegde stad hebben gehad.

Ik bezit een afschrift van de geslachtlijst van de familie Utenhove, beginnende met Boudewijn Utenhove, die in het

---

1) De oorspronkelijke naam is *Wtenhove*, *Vtenhove*, niet *Utenhoven* noch *van Utenhove*. Het beteekent *uit den hof*, *uit den hove*; van daar dat *Joannes Utenhove* ook wel eens voorkomt als *Jean du Jardin* (Zie Ph. Jac. Wenz, *die Kirchenverbesserung des* 16 *Jahrhunderts*, s. 115). — Kiliaen heeft in zijn lexicon, op het woord *uyt*, *wt: ex*, en op het woord *wt*, *uyt: ex*, *extra*, *de*. In Vlaanderen schreef men oudtijds *wt* voor *uyt*, van daar nog de naam van de bekende familie *Wttewaal*, welke door geen Noord-Nederlander kan worden uitgesproken, tenzij hij de *w* als dubbele *u* gebruike. — *Van Utenhove* is dus kennelijk een pleonasme, en beteekent *van uit den hove*, *van uit den hof*, met andere woorden *van van den hof*.

midden der XIIe eeuw leefde en van wien drie kinderen met namen worden genoemd, Willem, Fulco en Truna. De beide laatsten stichtten, in 1230, te zamen de abdij van Bylogne te Gent. Fulco stierf 1240, Truna 1242.

Willem had t. m. drie kinderen: 1 Willem, 2 Elizabeth, in 1230 eerste abdisse van de door haren oom en tante gestichte abdij van Bylogne, en 3 Maria, die na het overlijden van hare zuster in 1249 tweede abdisse der gezegde abdij werd, van welke stichting later nog meerdere dochters uit het geslacht Utenhove de waardigheid van abdisse bekleedden.

Van laatstgemelden Willem Willemsz. stammen, volgens voormelde geslachtlijst, al de latere leden van het geslacht Utenhove af.

Een der afstammelingen van dezen Willem was Jan Utenhove, watergraaf van Vlaanderen, verscheidene malen schepen der beide banken te Gent, en in 1463 eerste schepen of burgemeester van de keure aldaar (zie de l'Espinoy, t. a. pl. pag. 706). Deze had o. a. eenen zoon, Olivier Utenhove, die Vlaanderen en de Roomsche eeredienst verliet, zich in de vereenigde Nederlanden vestigde, Elisabeth van Hackfort ten huwelijk nam en de stamvader werd van het thans nog hier te lande bloeijend geslacht der baronnen van Utenhove.

Een ander afstammeling van gezegden Willem Willemsz. Utenhove was de bekende Nicolaas Utenhove, Heer van Merkeghem, Ridder, voorzitter van den Raad van Vlaanderen, de vriend van Erasmus, van wien mijne geslachtlijst vermeldt dat hij den 11n Febr. 1527 overleed en in de kerk der predikheeren te Gent werd begraven. Hij had tot vrouw Agnes van der Varent, en hij haar eenen zoon, Karel, en drie dochters, waarvan de jongste, Anna, insgelijks abdisse van Bylogne werd.

Karel Utenhove, zoon van Nicolaas voorn., was Heer van Merkeghem, Horsen, Nieuwland, Warenehem, Oosthoek, enz. verscheidene malen schepen, en in 1539 en 1548, eerste schepen (burgemeester) te Gent. Volgens de geslachtlijst had hij tot vrouw Anna de Grutere Lievensdr., uit een oud

en aanzienlijk Gentsch geslacht [1], en bij haar acht kinderen:

1. Jacob (Jacques), Heer van Merkeghem enz. Raad van Vlaanderen, die bij zijne echtgenoot, Margaretha Rijm, slechts vier dochters verwekte.

2. Adriaan Utenhove, die zich naar Duitschland schijnt te hebben begeven, en uit zijn huwelijk met Adriana van Pallandt kinderen naliet, waarvan afstammelingen worden vermeld.

3. Karel Utenhove, de door den Hoogleeraar Kist, in het hierboven genoemde artikel, vermelde Karel, van wien straks nader.

4. Jan of Johan Utenhove, van wien men in de geslachtlijst alleen vindt aangeteekend, dat hij tot vrouw had Helena de Rovere, doch zonder oir stierf.

5. Nicolaas Utenhove was getrouwd met Guintine de Grutere, doch stierf zonder kinderen.

6. Antoni Utenhove had tot vrouw Anna van Kessenick. Van deze waren afstammelingen in Duitschland.

7. Catharina Utenhove, echtgenoot van Aelbert van Herteveld.

8. Anna Utenhove, van welke verder niets staat aangeteekend.

Karel Utenhove was alzoo de derde zoon van Karel, Heer van Merkeghen enz. en van Anna de Grutere. Van hem zegt de geslachtlijst. „Hij was een man van groote geleerd„heid (zie Morery), geboren 1544, sterft te Keulen 1 Aug. „1608 [2] zonder oir, gehuwd geweest met Ursula van Flo„dorp tot Dalenbroek."

Volgens deze aanteekening zou Karel in 1608, en niet in 1610, overleden zijn, en was hij de echtgenoot van de jonkvrouwe van Daelenbroek, door den Heer Kist, blz. 426,

1) Vgl. L'Espinoy, t. a. pl. pag. 408.

2) In het *Groot Algemeen Historisch Woordenboek* (gewoonlijk dat van Hoogstraten genoemd) wordt het jaar 1600 als sterfjaar van dezen Karel Utenhove opgegeven; doch dit is vermoedelijk eene drukfout voor 1608.

vermeld, zoo dat er geene naamsverwisseling tusschen hem en een anderen Karel Utenhove heeft plaats gehad.

Omtrent Johannes Utenhove „den", volgens den Heer Kist, „door zijne Nederduitsche Psalmberijming, zijne Bijbelvertaling en Latijnschen arbeid zoo hoog verdienstelijken ouderling der Nederlandsche kruisgemeente te Londen", vindt men in de voornoemde geslachtlijst geene aanwijzing. Dat hij een broeder zou zijn geweest van den geleerden Karel, durf ik in twijfel te trekken. Karel had wel een broeder, Johannes genaamd, doch die wordt in de geslachtlijst als jonger opgegeven; doch al ware hij ouder, dan is het verschil van levensjaren nog te groot, om hem een broeder te achten.

Karel werd wel volgens de geslachtlijst in 1544, volgens den Heer Kist in 1546 geboren, en was derhalve in 1553, toen Johannes reeds ouderling te Londen was [1] en reeds vele wederwaardigheden had doorgestaan, slechts 9 of 7 jaren oud. Op die geslachtlijst komen wel andere leden van de familie voor met den naam van Johannes, maar niet een dezer zou ik als den beroemden Johannes durven aanwijzen.

Mogt dit weinige strekken om anderen aan te sporen de door den Hoogleeraar Kist gewenschte monographie over de Utenhove's te leveren [2].

W. J. C. VAN HASSELT.

---

1) Reeds in 1560 zag het licht een thans zeldzaam werkje, getiteld: „Simplex et fidelis narratio de institnta ac demum dissipata Belgarum „aliorumque peregrinorum in Anglia, ecclesia; caet. per Joannem Vtenhovium Gandavum." Uit dit werkje blijkt, dat Johannes Utenhove reeds in 1553 tot de hoofden der Nederlandsche gemeente te Londen behoorde.

2) Het voorn. *Woordenboek* haalt t. a. p. eenige schrijvers aan, die ten opzigte van Nicolaas en de beide Karel's Utenhove kunnen worden geraadpleegd.

KERKELIJKE ATTESTATIE VOOR DEN GRAAF VAN ORMOND.

Christiano lectori salutem. Cum nobilis et litteratus Dominus Richardus Butler, sua comitatus uxore, generosa quoque matrona, et filiis quinque, foederatum Belgium petere constituerit, serio postulavit, ne sine ecclesiastico testimonio dimitteretur, percommodum ratus, si apud nationes transmarinas (quas iterum adire sors urget et necessitas) eiusmodi testimonialibus litteris instructus esset. Superiorum itaque permissu candide et sancte testamur, eum nobis a teneris annis notum esse, et reformatam religionem cum lacte nutricis imbibisse, ac Dei verbum cum coniuge sua et sacrosanctam synaxim, debita cum pietate frequentasse, nullamque aliam ob causam, nisi partim ob suam constantiam, partim ob patris fratrumque piae memoriae exbibitam Regi fidem, insignibus bonis orbum esse, et iterum in perpetua exilia abire iussum; imo et aliam superadditam huic calamitati miseriam, laborare nempe eum herniae malo, seu interna corporis fractione, et ob id non licere amplius ei militiae interesse, ob ingens ad augendam laesionem periculum, praesertim si contingeret eum vel curru vehi vel equo insidere; sed has inter angustias liberalibus eum excultum disciplinis optimisque moribus praeditum, et variarum notitia linguarum imbutum, statuere alibi in Batavia aut Germania domicilium figere, praesentique temporum fortunae cedere, ac illa, quae callet, idiomata profiteri, ut sic valeat liberos suos licet tenuiter, saltem honeste sustentare. Hac tempestate tamen et metbamorpbosi rerum necessariis ad docendum mediis destitutus, pastorum charitati, et magistratuum clementiae meretur a nobis commendari, ut iam illum ob amini

dotes morumque probitatem suavitatemque, et ferventem in puriore religione zelum intime commendamus, enixiusque petimus, dignentur eum comiter excipere, et dignissimum censere, cui tam illustri loco nato, et nobiliter educato, fraterne condoleatur, et ut ad scholasticum alibi promoveatur munus, auxilia praestentur et favores. Pro beneficiis autem in hunc generosum virum et tot habentem liberos impensis, reddetur copiosa posthac et semper duratura merces.

Datum Waterfordiae vigesimo Aprilis, anno Incarnati Filii Dei millesimo sexcentensimo quinquagesimo septimo.

Jacobus Butler, Ormondiae Comes.

Guilielmus Dalton, Jesu Christi servus eiusque sancti gregis in dicta civitate indignus Pastor.

Johannes Schydii SS. T. Doctor et in praefata urbe Verbi divini senior administer.

Hugo Cavellus S. T. B. ac Waterford. Eccles.

Dit stuk werd voor weinig tijds in een paket in het stedelijk Archief te Zutfen gevonden en scheen in den beginne vrij moeijelijk te huis te brengen, toen de zeer onduidelijk geschreven en bijna uitgewischte onderteekening van *J. Butler, Ormondiae comes*, den twijfel oploste en tevens veronderstellen deed, dat de in het stuk zelf ingevulde voornaam *Rickardus* eene fout was. Het getuigschrift zal waarschijnlijk niemand anders bedoelen dan hem, wiens onderteekening wij naast die der geestelijken lezen.

Jakob Butler, graaf van Ormond en Ossory, is de bekende stadhouder van Ierland onder koning Karel I, die met de koningsgezinden den strijd tegen Cromwell en diens schoonzoon Ireton tot 1651 uithield, toen hij, na eene nederlaag bij Dublin geleden te hebben, genoodzaakt werd te vlugten en zich naar Frankrijk te begeven. Er wordt in het boven-

staande van zijne vrouw en *quinque filiis* gewag gemaakt; die vrouw is Elisabeth Preston, dochter van Richard, graaf van Dermond in Ierland; het getal van Jakobs kinderen komt met het opgegevene overeen, hoewel het niet allen zonen zijn: hij had namelijk drie zonen, Thomas, Richard en Johannes, en twee dochters, Elisabeth en Maria.

Jakob Butler was uit zijne eerste ballingschap wederom naar Ierland terug gekeerd; daarom wordt er in 1657 van eene tweede ballingschap gesproken. Men moet erkennen dat er in het afgeschreven stuk punten voorkomen, die niet geheel met den bekenden Ormond overeenstemmen; doch ik vind in de geschiedenis van die dagen van geen ander gewag gemaakt, wiens omstandigheden zoo met de in het *testimonium* besprokene overeenkomen. Mogt iemand soms gelukkiger zijn, dan houd ik mij aanbevolen voor nadere inlichting.

Het stuk is perkament, met eene zeer duidelijke vaste hand beschreven door Willem Dalton, zoo als diens handteekening uitwijst. De andere onderteekeningen zijn zeer goed leesbaar; alleen die van den hoofdpersoon is zeer verbleekt. De wapens, welke er in lak op gedrukt waren, zijn geheel afgevallen, behalve dat van Schydii, dat nog gedeeltelijk aanwezig is en een' leeuw vertoont. Hoe het in het Zutfensche Archief verdwaald is geraakt, blijft een raadsel, want nergens komt de naam van Butler, graaf van Ormond, aldaar verder voor.

H.

DE BELANGEN VAN DEN PFALTZGRAAF KAREL LODEWIJK AAN DE PREDIKANTEN EN HOOGLEERAREN DER VEREENIGDE NEDERLANDEN AANBEVOLEN.

S. pl. Viri reverendi et clarissimi, ecclesiarum antistites et academiarum professores celeberrimi, domini et fratres plurimum honorandi.

Quanta in squalore ac moerore serenissimus Elector, ac universa domus Palatina iam diu versetur, nemo est quam late patet orbis Christianus qui ignoret. Ditio Principis amplissima in aliorum venit potestatem, ut ipse patria extorris pristinam dignitatem tueri non possit. Ac nos quidem cum bonis omnibus sperabamus, Illustrissimum illum conventum, qui pacis per Germaniam constituendae caussa Monasterii celebratur, captivitati et calamitati, qua Palatinatus proh dolor! oppressus ante oculos iacet; spes attamen nostra ex indiciis non contemnendis magis magisque flaccescit. Nam quis non videt Florentissimos et Potentissimos quosque conditiones pacis optatissimas reportare. Domum vero Palatinam, tot iam annis afflictam, tot malis fractam, illi misero propemodum similem esse, qui a quo in piscinam mitteretur habebat nullum. Ita a plerisque, qui Illustrissimae illius familiae patrocinium praeter caeteros suscipere debebant, negligi fere videtur. Caeteris, qui oppressis non desunt et Palatinam imprimis caussam fideliter agunt, tanta vi ab adversariis resistitur, metuentibus videlicet, ne Domus illa celeberrima ad pristinum religionis et potentiae vigorem postliminio efflorescat, ut nisi coniunctis bonorum omnium studiis

iuvetur de restitutione illius in integrum tantum non actum esse videatur. Quo celebriora autem Domus einsdem in Ecclesiam Filii Dei extant merita, eo vehementius sors illius indigna nos afficit; et quo Ecclesiae Palatinae coniunctiores nobis iam inde a gloriosissima earum Reformatione fuerunt, eo gravius oppressio illarum nos premit. Nimirum corporis unins membra sumus. Itaque sive patitur unum membrum, simul omnia dolent membra, sive honore afficitur unum membrum, simul omnia gaudent membra. Ex quo quidem συμπαθείας affectu caussam Palatinam Deo primum ardentissimis precibns commendare non desistimus, ut peracerbam afflictissimae familiae sortem miserari dignetnr. Deinde Amplissimos nostros Magistratus, ad sublevandos inique oppressos licet sponte sua propensissimos, nihilominns qua par est observantia rogamus, nt ad Ecclesias Palatinas ex tam diuturna desolatione recreandas, snam qnoque operam amicabiliter interponere pergant: quod illi suo virili se facturos benevole candideque pollicentur. In vestrum vero, viri celeberrimi, sinnm cnras nostras effundere decrevimus, non qnod vestra erga serenissimum Electorem et Palatinatum universum studia exemplo qualicunque nostro excitanda esse putemus, scimus enim et Illustrissimos Potentissimosque Foederati Belgii Ordines in procuranda cum universae Germaniae tnm Electoralis imprimis Palatinatus pace et incolumitate, sumptibus atqne laboribus nullis parcere, et vestram quoque charitatem minime desidem vel otiosam esse, sed ut per κοινωνικὰ nostra γράμματα in opere tam sancto et Ecclesiis Reformatis salutari, nos mutuo in Domino confirmemus, et piis vestris monitis adducti potentissimi vestri Domini Domum Ditionemque Palatinam ab indignissima sorte asserere pergant. Quod ut ab animo et bonae caussae et vobis faventissimo, vi communionis sanctorum profectum est: ita non dnbitamns quin studium hoc nostrum pro eximio vestro candore optimam in partem accepturi, et Ecclesias nostras proporro commendatas habituri sitis. Valete, viri reverendi et clarissimi, domini et fratres plurimum honorandi. Do·

minus Ecclesiis et laboribus vestris ubertim benedicat. *Datae* Tiguri, V Aprilis CIƆIƆCXLVII.

Nominis vestri observantissimi
ecclesiarum et academiarum
Tigurinae,
Bernensis,
Basileansis
et
Scaphusianae
pastores et professores.
Horumque omnium nomine
Joh. Jacobus Irmingerns, Eccl.
Tigurinae p. t. Pastor.

Reverendis et clarissimis viris, DD. Ecclesiarum Foederati Belgii antistibus et academiarum professoribus, celeberrimis dominis et fratribus plurimum honorandis.

Bovenstaande brief berust in het stedelijk Archief te Zutfen; hoe hij daar kwam is onbekend. Mogelijk is het slechts eene kopij, omdat er geen zegel aan gevonden wordt. De pfalzgraaf, van wien hier sprake is, was Karel Lodewijk, zoon van den ongelukkigen winterkoning, Frederik V, keurvorst van de Pfalz. Toen Frederik in 1632 overleed, was zijn zoon eerst vijftien jaren oud, aangezien hij 28 December 1617 geboren was. Hij stond derhalve korten tijd onder voogdij van zijn oom Lodewijk Philips, en bleef middelerwijl in de Nederlanden, werwaarts zijn vader na zijne verdrijving uit Bohemen gevlugt was; toen hij evenwel zelf aan de regering heette te komen, was zulks slechts een schijn van magt, daar de Pfalz immer door de Keizerlijken bezet bleef en hij bij den vrede van Praag in 1635 niet anders verkreeg, dan dat hij en zijne broeders van wege het Rijk onderstand zouden genieten, wanneer zij zich slechts aan den keizer onderwierpen. Men kan nagaan, dat zulks geweigerd werd; zelfs protesteerde Karel Lodewijk het volgende jaar tegen de verkiezing van Ferdinand III tot Roomsch koning,

steunende op de bewering, dat alle keurvorsten niet aanwezig waren geweest; hij toch was en bleef in Holland. Onderscheidene malen beproefde hij in Duitschland zijn regt te handhaven en zich in zijn keurvorstendom te herstellen, door zich aan het hoofd van kleine of groote legers nu en dan te vertoonen — doch vruchteloos; totdat eindelijk de Munstersche vrede hem de geheele Beneden-Pfalz teruggaf. De hierboven afgedrukte brief dagteekent van een jaar vroeger, toen de zaak van den keurvorst met zoo vele andere te Munster aanhangig was. Was het wonder, dat de Zwitsersche Protestantsche kerken, die zoo vele zusterstichtingen in Nederland hadden, bij onze hoogescholen en kerkbesturen er op aandrongen, om de zaak van den Protestantschen keurvorst te bevorderen? Men wist immers niet wat de invloed van Duitschland of Frankrijk kon uitwerken; men wenschte zoo zeer naar bescherming van het Hervormd geloof in een landje, dat vrij digt bij Zwitserland gelegen was. Onze brief is dus een vrij natuurlijk uitvloeisel van de sympathie, welke de Zwitsers voor hunne geloofsgenooten in de Pfalz gevoelden, en die zij eveneens bij hunne Nederlandsche broeders trachtten op te wekken en levendig te houden, daar de gezanten der jonge republiek door hunne aanwezigheid te Munster zoo veel goeds voor den armen banneling en zijne toekomstige onderdanen, en derhalve ook voor het pas vrij geworden geloof, konden uitwerken.

De predikant, die den brief onderteekent, is de bekende Irminger, zoon van Ulrick Irminger, predikant te Frauenfeld. Hij was in 1588 geboren, studeerde in Zwitserland en in het buitenland, vooral aan de hoogeschool te Marburg. In 1618 kreeg hij het diakonaat van den heiligen Petrus te Zurich, werd in 1620 predikant bij die kerk, en in 1645 aan de kathedraal. Hij stierf 25 September 1640, en was, zoo als Moreri ons mededeelt: „bon theologien, excellent orateur et savant poète".

Zutfen. Dr. Huberts.

KERKELIJKE HERINNERINGEN UIT DE JAREN 1566 EN VOLG.

(*Vervolg van* blz. 120.)

IX.

Sedert ik het laatste nommer (VIII, 3) dezer herinneringen, naar aanleiding mede van 't mij door den Leidschen Archivaris meêgedeelde, te boek stelde, had ik dezer dagen zelf gelegenheid, hem op het Leidsche gemeente-archief te bezoeken, en inzage der op Arent Dircxsen betrekkelijke papieren te erlangen. Deze bevatten echter, buiten de medegedeelde vragen, tevens ook de antwoorden daarop, den 24n Maart 1568, aan Alva's commissarissen door hem gegeven, en die wij daarom hier ter aanvulling laten volgen.

Bij vergelijking der mij verstrekte afschriften van de vragen en 't verhoor, met die in 't Leidsche archief zelf, kan ik tevens een paar daarin geslopen onjuiste lezingen verbeteren, als, vr. 5, reg. 2: *processiën* in plaats van *hostiën;* vr. 6, reg. 1: *dit raech*, en reg. 3: *raech* voor *die zaeck;* en in 't daarop volgend „Examen van 10 Jan. 67" (bl. 136, reg. 10 en 11 v. b.): opdat men niet verstaen *en sonde*, dat *de* woorden cracht ofte macht hadden als die toeveraers die gebruicken, *mer* dattet, enz.; (ald., reg. 23—26 v. b.): en *eenige* hen scickten te communiëeren, gelijck hy in andere gereformeerde kercken gezien heeft, *mer* also weinich luiden hem daertoe scicken, laet hy henl. *bewerden*, so sy voor *d'overheit* verantwoorden wilden," voor 't geen op beide plaatsen thans gevonden wordt.

Ten slotte deel ik nog de korte en bondige antwoorden mede, door den Augsburgsgezinden pastoor van IJsselmonde (zie VII) op de hem, 10 July 1568, te Dordt gestelde vragen gegeven, en mede, in naauwkeurig afschrift van R. Hoogerbeets' hand, te Leiden bewaard.

Katwijk a. d. Rijn,
18 Aug. 1861. VAN VLOTEN.

1.

Examen gedaen op de examineer-kamer op de voorpoort van den Haghe, op den 24 *Martij* a°. 67 *stilo curiae Holl.*, by Mr. Boudewijn Jacobsz. ende Lievijn van Arckele, Commissarisen van de Ex^cie^ van den Hertoch van Alva etc., Gouverneur ende Cap^n^. Gen. van des Co. M^ts^. landen van herwaerts over, in praesentie van den Substituut van den Proc. Gen.

Eerst hebben wy Comm^n^. geaccepteert ende accepteren mitsdesen de confessie, die by den voors. Hr. Arendt gedaen is, op den xxvj^n^ Januarij a°. 1566 *stilo curiae*, in p^ntie^ van Mr. Jan van Lesaen ende den proc. gen., voor soe verde dselve strect tot oordeel van de justicie, omme deselve te strecken als na rechte.

Ende de voors. confessie hem H. Arendt voornt. voorgelesen sijnde, seide die selve by hem die spreect gedaen te sijn, uytgesondert, dat hy niet en gelooft, nochte oock by sijnen eedt niet soude willen affirmeren, dat hy op de stoel geseidt soude hebben, dat hy niet meer misse soude doen, ten ware men die in Duitsche dede; hoewel hy nochtans wel kent, dat hy voor de voors. Comm^n^. beleden heeft, dat hy van geene meeninge en was misse meer te doen, ten [sy] dat men die in Duytsche dede; seggende daertoe veroorsaect

te wesen uit het boexken twelc by den Bisschop van Remundt, die hy die spreect verstaen had te wesen Comm. van de Co. Mt. in die saecken de religie betreffende, in 't jaer van 65 uitgegeven was, geïntituleert *Sacrificii Christi meditatio*, ende gedruct *cum privilegio regiae Mat^is^*, ende siende, dat men t'Uytrecht, daer *sedes Episcopalis* is, ende voerts in vele andere plaetsen, ophielt van misse te doen, ten tijde als hy die spreect dvoors. confessie dede; ende seide daerby, dat al heeft hy de misse in Duits begeert te doen, dat hy tselve nochtans niet geattenteert en heeft, twelc hy seide, dat hem lichtelyc om doen geweest hadde, maer heeft gewacht na 't consent van de overheit. Ende seide voorts, by forme van ampliatie opt xvje ende xvije art., daer hy alsdan op gehoort werde, dat hoewel hy de kinderen in Duitse ende alleenlijcken met water doopte, hy nochtans niet en belettede, dat die andere kinderen na de oude maniere, ende gewoonlijcke ceremoniën van de heilige kercke, by Hr. Jan den cappellaen gedoopt werden.

Seit voorts, dat, als hy sijn voors. verclaringe voor den volle raedt dede, hy onder andere woorden mede seide, dat hy willich was om een vice-cureit in sijn plaetse te stellen, die de diensten in de oude maniere in sijn plaetse een tijt lanc bedienen ofte volvoeren soude, ten tijde ende wijle toe dat hy sien mochte, waer dese turbulenten tijt henen woude; waerop hy die spreect seide, dat hy verstaet eensdeels bewesen te hebben, dat hy sijn priesterlijcken staet niet verlaten en wilde, ende noch veel min sijn pastoirlijcke officie, ende dat corts daran gebeurt is, dat mijnheer den Domproost van Uytrecht proclamatiën of kerckgeboden dede geven in de kerck van de Liere, om eenen H. Hubert Adriaensz. te instituëren in de cure past. van de Liere, ende dat hy die daer spreect, daer tegenwoordich wesende, heeft die proclamatores gescuttet ende wederroepen; ende dat hem die spreect, hier in den Haghe, een rechdag beteickent is voor die Jurisdictie van Delflant, ende daerby in rechten compererende om sijn goet recht t' allegeren, so is de saecke geremitteert t'Uytrecht

voor die consistorie van den Domproost; ende dat hy die spreect, op den geprefixeerden rechtdach comparerende t'Uytrecht, ipso non audito, H. Hubert geinstituecrt is; om welcke onrechtelijcke institutie, hy die spreect geappelleert heeft, blijckende per instrumentum appl^{is}. ons geëxhibeert, beginnende ende van date: „op huyden, den xj^{n} Martij a^{o}. xv^{c}lxv", ende geteickent „Willem Huygensz Rodenburch"; welcke appellatie hy die spreect seide, dat hy den voors. H. Hubert rechterlijcken hadde doen intimeren, weder blijckende per instrumentum intimationis, ons mede geëxhibeert, beginnende ende van date, ende onderteickent als boven; welcke appellatie, so die valt voor den voors. bisschop van Uytrecht, seide hy die spreect, dat hy daerdoor verthoont sijnen competenten ofte ordinaris rechter subiect te wesen ende die te kennen; ende seide hy die spreect, dat hy mitsdien oorsaecke heeft, om hem te beclagen, dat hy gevangen ende gebonden geleit is over 't kerchof; welcke kerckelijcke vrydoem hy die spreect seide, dat hy niet en kent verbeurt te hebben, hem diesaengaende refererende tot kennisse van de geleerde.

Seidt, op 't i^{e} ende ij^{e} art^{le}.: dat hy in de Pincxter heilige dagen lestl. met Belie sijn ioncwijff, die hy seide te Wees geboren te sijn, aldaer te kermisse geweest heeft, ende dat hy die spreect van Wees tot Wesel gereist is, als hy eertijts meer gedaen heeft; ende dat hy aldaer een dach twee of drie gebleven is, ende soe wederom thuis gecomen is geweest; ende seide dat dvoors. kermisse compt dynxdaechs in die Pinxter heylige daghen; seggende daerby, dat hy anders geen oorsaecke en hadde om te Wees of te Wesel te trecken. Ende gevraecht sijnde, of hy aldaer niet geweest en hadde om de nieuwe ceremoniën te sien, seide, dat hy voor die reise aldaer om die nieuwe ceremoniën te sien niet geweest en hadde; mer dat hy aldaer de nieuwe ceremoniën wel over 10 of 12 iaren gesien heeft, als hy uitte kermisse van de Wees, daer hy gereist was, H. Hermen, eertijts cappellaen van den Haghe, die doen tot Wesel predicant was, ende sijn grote vrient van skintsbeen was, tot Wesel wou besoucken.

Seydt, op 't iij^e^ art.: dat hy tot Eemden noit geweest en is.

Seydt, op 't iiij^e^ art.: dat hy niet en weet, de woorden daerin begrepen, te weten: „het en sal niet langer staen, daer ende daer sijn so veel knechten", geseyt te hebben; seggende daerby, dat hy hem met geen knechten of met geen partielijcheit gemoeit en heeft.

Seydt, op 't v^e^ art.: dat hy niet belet en heeft, dat men in de kerck van de Liere misse gedaen ofte processie gedragen heeft, hoewel hy sekeren tijt, staende de nieuwicheden, geen misse gedaen, processie gedragen ofte wywater geworpen heeft. Seidt voorts, dat hy wel gelooft, sonder dat hy tselve seeckerlijck weet, dat hy wel op die preecstoel geseyt heeft, dat hy verhoopte die misse int Duitsche te doen, als in andere gereformeerde kercken, mer ic sal de gemeente het woort Goedts preecken; seggende, dat hy dselve woorden geseit mach hebben, nit oorsaecke van 't voors. boucxken van den bisschop van Remundt; seydt, dat hy sijn ooch, beroerende de misse, anders niet gehadt en heeft, dan om die selve in 't Duytse te doen, sonder dat hy daer anders tegen geseyt ofte gepreect heeft.

Seydt, op 't vj^e^ art.: dat hy niet en weet, dat hy op die preecstoel geseit heeft: „dit raech moet wech".

Seide, op 't vij^e^ art.: dat hy na 't sermoen aen 't autaer gegaen is, ende dat hy die oblaten, wesende in de ciborie, eerwaerdelicken genuttet heeft, ende de kerckmeesteren dieselve ciboriën gelevert heeft om te bewaren ende op te sluiten, opdat die niet inde Geusen ofte vreemde luyden handen comen souden; ende dat hy, dat gedaen sijnde, van 't autaer gegaen is, sonder eenige vordre ceremoniën van de misse te honden.

Seidt, op 't viij^e^, ix^e^, x^e^, ende xj^e^ ende xiij^e^ art.: dat hy comende van 't coor, als hy hiervoren geseit heeft, ende vindende in de kercke verscheiden buren by den anderen, sonder onthouden te hebben, wie dat die waren, dan dat daer namentlicken onder was Dirck Anthonisz. die Coninc, hy

tegens heml. seyde: „wat raet hout ghy metten anderen?" Daerop de voors. D. A. de C. voerende twoort van de gemene buren, seide: „Heer Pastoor, wat raedt geeft ghy ons?" Waerop hy die spr. antwoorde: „Gheburen, ghy siet wel, hoe dattet in andere steden ende vlecken toegaet; mijn beste raedt waer, dat ghy 't silver van St. Joris afdedet, so en schent daer niemant vreemders sijn handen an." Waerop D. A. antwoorde: „Heer pastoor, dien raedt is wel goet; mer wy en durven dat niet doen sonder die gemeen geburen consent." Waerop hy die spreect seide: „hoe souden wy die gemeen geburen al byeen crijgen?" Daerop Dirc vs. seide: „laet ons de bode deur 't ambacht senden, dat sy na de noen ten twee uren allegader voor de kercke of op 't kerckhof comen." Ende dat die gesworen bode ontboden sijnde, by de buren comende, seide, dat hem niet doenlijc was binnen sulcken corten tijt deur 't ambacht te lopen; ende dat de vs. bode by de bueren geseydt worde, dat hy noch een tot hem nemen soude; ende dat hy die spr. daerna thuis gegaen is. Ende dat de voors. bode hem die spr. op den middach over tafel sittende gevraecht heeft, of 't hem beliefde op 't kerckhoff by de buren te comen; ende dat hy die spr. mette voors. gesw. bode terstont by de buren gegaen is, ende tegens heml. geseit heeft: „ghy goede mannen, hoe sijt ghy dus haest anders beraden? was *'t* niet geseyt, dat ghy na de middach by den anderen comen soudt?" Waerop hem die spr. by eenige geantwoort worde, dat sy doen so wijs waren, als sy t'achtermiddach werden souden; wat raedt weet ghy ons? Daerop hy die spr. seide: „ic en weet nu noch geen beter raedt, dan ic u voor den middach gegeven hebbe; laet het silver afdoen, so en schent daer niemant sijn handen aen." Waertegens niet meer dan een, te weten Symon Willemsz. opponeerde, die seide: „laten wy hem wechleggen;" ende dat hy die spr. daerop seide: „willen wy 't ofdoen, geburen, so laet ons samen gaen;" sonder dat hem voorstaet, dat hy so vuerich geweest heeft, dat hy geseit soude hebben: „al soude 't mijnen hals costen,"

ofte ooc: „die mijn lief heeft die volcht mijn na.” Ende dat alsdan hy die spr., met alle die buren die doen vergadert waren, die na sijn bedancken waren over de hondert in getal, is gegaen na St. Joris cappelle; welcke capelle hem geopent werde, also hy daer geen sleutel of en hadde, sonder dat hy weet by wie dvoors. capelle geopent is. Ende dat hy die spr., comende in de capelle, by hem in deselve capelle genomen heeft den secretaris ende gesw. bode van de Liere; ende also de gemene buren met een groot gedrang mede in de capelle wilden, so tooch hy de capelle in ’t slot; ende heeft hy die spr. eenen timmerman, Hendric genoemt, siende voor de traliën staen, aengesproocken, ende op hem begeert, dat hy hem die spr. soude brengen eenen houten hamer met een beitel; ende also ander luiden het voors. versouc van hem die spr. eer hoorden dan de voors. Hendric, overmits sijn dovicheit, so werde hem die spr. niettemin onlancx daerna eenen houten hamer met eenen beitel door de traliën gegeven, sonder dat hy weet, wie hem den voors. beitel gaf, also daer boven de hondert menschen tegens de traliën aendrongen; dan seide, dat hy wel horen seggen heeft, dat eenen Cors Dircx timmerman den voors. beitel ende hamer in die kerck gebracht heeft, sonder dat hy die spr. weet te seggen van wie hy sulcx gehoort heeft. Ende dat hy die spr. het beelt van St. Joris na hem genomen hebbende, heeft hy, so hy best gemogen heeft, met den hamer ende met den beitel het silveren harnasch aen matelijcke stucken afgedaen, alsoe ’t met veel nagelen ende scroeven in ’t hout vastgemaect was; ende heeft gecregen twee scalen met seecker gewichte, waermede dat hy altemet gewogen heeft, alsnu drie ponden alsnu vier ponden van ’t afgedaene silver, tot de somme van thien ponden ende een vierendeel; welcke gewichte ofte somme de secretaris by gescrifte gestelt heeft, ende hy die spr. metten voors. secretaris tsamen onderteickent hebben; ende dat hy die spr. het voors. in eenen matelicken sack gedaen hebbende, is hem weder de voors. capelle van buyten geopent, sonder

dat hy, overmits de menichte ende gedrang van 't volck, weet by wie de voors. capelle geopent werde. Ende in die capelle comende, latende in deselve capelle het beelt van St. Joris heel ende ongebroken staen, heeft hy onder die andere geburen twee ofte drie kerckmrs. gevonden, by namen Pr. Engelsz. ende Boen Dircz; ende heeft hy die spr. de voors. sack mettet silver den kerckmrs. aengeboden, settende die op eenen banc, seggende: „ghy kerckmrs, daer is u silver, wegende thien pont ende een vierendeel;" ende by heml. gevraecht sijnde, waer sy 't silver laten souden, seyde hy die spr. tegens heml., dat sy 't by haer kelcken sluyten souden of daer sy 't meenden te bewaren. Waerop eenen bailliu 's dienaer van Delflant gen. Jacob Rotteval seide: „Sluit ghy 't by de kelcken ende comen dan de Geusen, soo sult ghy 't een mettet ander verliesen." Waerop de kerckmrs. seyden: „Heer pastoer, draecht ghy 't thuys." Waerop hy die spr., niet begerende dat silver thuis te dragen, seide: „draecht ghy 't tmijnent, ic sal 't tot mijnen pericle bewaren, want anders soo sonde men mijn naroepen, dat ic het silver thuis droech;" waerop geseit werde, sonder dat hy weet by wie: „niemant en sal u naroepen, mer draecht het thuis tot t'achtermiddach toe; so sullen wy 't halen." Seit voorts hy die spr., dat hy een tijt lang daerna, met een gesw. bode op een sondach een kerckgebot heeft laten geven, als dat hy die spr., op den voors. dynxdach daeraenvolgende, het voors. silver met deselve scalen ende mette selve gewichte, daer hy 't mede ontfangen hadde, ontrent een ure midden in de kercke gehangen heeft, tot ansien van de kerckmrs. ende alle andere die daer quamen; ende dat, na het voors. silver daer lange gehangen hadde, ende hem niemant en opposeerde tegens 't gewichte, de voors. kerckmrs. 't voors. silver na hen genomen ende opgesloten hebben.

Seide nader op 't inhonden van 't voors. ix^e art. gevraecht sijnde: dat hy ontkent, dat hy eenige beelden in die kercke van de Liere gebroecken heeft; ende seide daerby, dat indien

hy die spr. eenige beelden als scandaloes wesende, hadde willen breecken, soude sonder twijfel die beelden ende scilderyen, die alsdan in de voors. kercke stonden ende alsnoch staen, die hy selver becosticht heeft, bedragende ontrent 5 ℔ vlaems, wel gebroecken hebben.

Seide hy die spr., op 't xij^e^ art.: dat hy te daghe als hy 't silver van St. Joris dede, niet gesien en heeft, dat doen in de kercke eenige beelden gebroecken werden; dan seide dat hy wel heeft horen seggen, sonder dat hy weet by wie, dat een dach twee ofte drie daerna eenige beelden in de kercke van de Liere gebroocken sijn, sonder dat hy die spr. gehoort heeft of oec weet by wie dselve beelden gebroecken sijn.

Seit, op 't xiiij^e^, xv^e^, xvj^e^ ende xvij^e^ art.: dat, als de kerckmrs. ten huyse van hem die spr. quamen om 't voors. silver wederom te halen, Jacob Cornelisz., nu bailliu ende scout van de Liere, die kerckmr. geweest was, ende wist van de querele ofte actie van 50 gl., die hy die spr. pretendeerde te hebben op de kercke, seyde: „Heer pastoor, ghy en sult immers nu u 50 gl. niet vergeten;" sonder dat hy die spr. weet, of hy tselfde in nairste moede ofte op scamp seide, ende dat hy die spr. neemende sijn bonet af, seide: „Jacob Corn. ic danc u dat ghy mijn dat helpt hopen"; ende dat hy die spr. na veel moyten, de buren in een herberge by den anderen gecregen, ende aldaer heml. voorgehouden heeft de actie, die hem competeerde tot die 50 gl.; ende so eenige seiden, dat sy hem de saecken niet en verstonden, verantwoorde hy die spr. de saecke te submitteren aen 2 advocaten; twelc hy van heml. niet en mochte obtineren, mer seiden, dat hy recht spreecken soude; ende seide hy die spr., dat hy liever gesien hadde, dat sy recht gesproocken hadden; ende also sy tselve niet doen en wonden, ende hem die spr. de moyte niet aen en stondt, heeft hy 't voors. silver wederom gelevert als voors. is, ende dat nu hem die spr. seeckere missive van den hove van Holl^t^., van wege de kerckmrs. van de Liere, gelevert is geweest, die hy seide geobtempereert te hebben.

Seyt, op 't xviije, xixe ende xxe art.: dat hy ontkent, dat hy het beelt van St. Joris in de wingaert geset ofte aldaer doen setten heeft, ofte dat hy tselfde beelt verbrouwen, verbrant ofte doen verbrouwen ofte verbranden heeft; dan seide, dat hy die spr., scenkende Dirc Maertsz, die toegenoemt wort die quaetscick, eene kanne biers, hy dens. Dirc Maertsz. vraechde: of dat goet bier was, ende dat, na die voors. Dirc geantwoort hadde, dat hetselve goet bier was, hy die spr. seide, dattet selve bier by St. Joris gebrouwen was; ende na hy die spr. by ons gevraecht is geweest, uyt wat oorsaecke hy sulx tegen de voors. Dirc Maertsz. seyde, verclaerde hy die spr., dat hy tselve dede om dvoors. Dirc Maertsz. te quellen, also hy wel wist, dat dselve Dirc Maertsz. liever gesien soude hebben, dat men onsen Heer scande gedaen soude hebben dan het beelt van St. Joris. Verder gevraecht sijnde, waer het beelt van St. Joris gebleven, ofte hoe daermede geleeft is, seide daervan anders niet te weten, dan van horen seggen, te weten: dat het eene wijl tijts op 't kerckhoff geweest soude hebben, ende dattet daerna ten huyse van den bode van de Liere, ende daerna in 't school geweest soude hebben, sonder dat hy die spr. weet, by wie hem sulx geseyt is.

Seit, op 't xxie art.: dat hy met S(ire) Hubert, tegenwoordich pastoor van Liere, te Woerden wesende ende staende met hem over tractaet van accordt, dat hy die spreect denselven S. Hubert de pastorie van Liere over eene pensie van 25 of 26 Carolus gl. siaers geresigneert soude hebben, hy den voors. S. Hubert in de kerk van de Liere gevonden heeft opt coor sitten; en dat also hy de voors. S. Hubert door den pastoor van(de) nieuwe kerk tot Delft, sijn S. Huberts neef, beschreven hadde, hy begeerde de voors. S. Hubert tot sijnent te gast te hebben; en dat hy die spreect tegens hem seggende, dat hy aen de merct scicken soude, dselve S. Hubert hem scel antwoort gaf, ende tegens hem seide: dattet van geen doen en was; ende dat hy die spreect tselfde bemerckende, den voors. S. Hubert vraechde, of hy brieven

hadde van den lantcommandeur, daerop de voors. S. *Hubert* seide, dat hy brieven hadde, die hem die spreect niet mede gaen en souden; en dat hy die spreect daerna doende sijn sermoen, de voors. S. Hubert by de secretaris van Liere voor de preecstoel, daer hy die spreect op stont ende preecte, de pastorie van Liere een gebot liet geven; en dat hy die spreect daerom sijn sermoen moetende ophouden, daarin wel degelijcken gemoyt was, en dat de voors. S. Hubert, dat gedaen wesende, na de kerkdore toeging; en dat, so hy vast by die preecstoel henen ginc, hy die spreect tegens hem S. Hubert seide: „blijft wat staen, ic sal wat preecken", ofte: „ick sal u leeren preecken", seggende een van tween geseit te hebben, sonder dat hy die spreect weet wat hy van beiden geseit heeft, en dat S. Hubert hem omkerende met luider stemmen sprack: „ik behouf u preeckinge ofte leringe niet."

Seit, op 't xxij en xxiije art.: dat hy ontkent dat die notaris van de jurisdictie tegens hem die spreect geseit heeft, dat S. Hubert op sondach niet preecken en soude; dan seide dat hy, verstaen hebbende dat de voors. S. Hubert des saturdachs, wesende denselven dach dat hy die institutie van de pastorie van Liere genomen hadde, na Monster gereist was, hy die spreect hem gevonden heeft tot Monster, ten huyse van de pastoor aldaer, alwaer de voorsz. S. Hubert was, en dat hy die spreect aldaer van de notaris appelleerde van de voors. institutie ofte intrusie, en dat hy des anderen daechs, wesende sondach, en ooc tot verscheiden reisen daerna, om sijn voors. geinterponeerde appelatie, binnen de kercke van Liere gepredict heeft.

Seit, op 't xxiiije art.: dat hy die spreect tinnehouden van tselve art. ontkent, dan seide, dat hy op den paesdach nu lestleden alleen met zijn ioncwijff, sonder dat hy yemant anders by hem hadde, uitte Liere na Delft gegaen is, en de nieuwe predicant int Geusenhuis buiten Delft heeft horen preecken.

Seit, op 't xxve art.: dat hy wel gehoort heeft, dat een nieu predicant in sijn huis, dat hy tot Naeltwijck staende

hadde, preecte, ende dat alleer, nochtans niet lang, hy daervan by Willem van Hoof, rentm[r] ende bailliu van Naeltwijck, geadverteert is geweest, sonder dat tselfde gesien heeft ofte daer openbaer ende uitdruckelijk consent toegedragen heeft, sonder dat hy ooc tselve verboden heeft; en seide voorts, dattet voors. huis was een huis daerin drie of vier jaren van te voren geen volc in gewoont en heeft ofte ooc noch in en woont, en dat de buren daer dagelicken tot heuren appetijt uit en in mochten. Seide voorts dat, als hy die spreect by den voors. bailliu van Naeltwijck by een missyff ofte brief geadverteert worde, dat in sijn voors. huis gepredict was, hy die spreect aan den selven bailliu inden selven brief voor antwoort screef, dat indien in dat huis yet geschiede of yemant inwoonde, dat hem niet en genouchde, dat hy daertegens met recht voorsien mochte; seide hy die spreect, gevraecht sijnde, wie die predicant was, die in sijn voors. huis preecte, dat hy heeft horen seggen, dat het was Wouter Symons, seggende dat hy denselven niet en kent, ende niet en heeft horen preecken, ende dat hy noit sin en hadde in die vergaderingen, gemeenten ofte confederatiën, die de nieuwe predicanten maecten van heure ouderlingen ende diaconen.

Seidt, op 't xxvj en xxvij[e] art.: dat hy niet en weet te spreecken, waer de consistoriën van die van de nieuwe religie gehouden sijn geweest, ofte wat saecken onder de consistorialen gehandelt ende getracteert sijn geweest, en seide dat hy tot eenige geseit heeft: „ghy sult sien, sy sullen een nieuwe monnickerye oprechten"; welck woort van de monnickerye hy die spreect verstaen heeft, dat hem by die nieuwe predicanten van die stoel nagescoten is geweest.

Seidt, op 't xxviij, xxix, xxx, xxxj, xxxij en xxxiij[e] art., van den inhouden van dien niet te weten, dan dat hy wel gehoort heeft dat tot Delft het nachtmael is gehouden geweest, sonder dat hy weet by wien hy sulx gehoort heeft.

Seit op 't xxxvij[e] art.: dat hy mette buren van de Liere ofte 't ambachte van de Liere weinich mengschap gehadt heeft,

ende dat niemant by hem genomen is, die hem verclaerde, of hy hem met de nieuwicheden moyde, of de nieuwe religie toegedaen was, dan niet, ende dat hy sulx van den inhoude vant selve art. niet en weet te spreecken; seide voorts dat het singen van het Vader-ons en eenige Salmen by de vreemden eerst ingebracht is, en dat hy die spreect het Vader-ons aan die schoolkinderen leerde, ende dat de schoolkinderen met hem die spreect so tselfde Vader-ons als eenige duitsche Salmen in die kerk songen, sonder dat hy weet wie van de huisluiden ofte ooc vreemden mede songen, dan seide dat daer wel eenigen waren, die achter in den toren songen, ooc al eer hy die spreect selve in duits singen conde, die hy nochtans niet en kent.

Seidt, op 't xxxviij, xxxix, xl en xlje art., na dat wy hem getoont hebben het referein ofte rondeel, daerin vermelt, gescreven in een stuk parkaments, dat hy tselve geschreven heeft, dan seide daerby dat hy niet en weet dat hy tselve gemaect ofte gedicht heeft; seide niettemin, dat hy wel somwijlen eenige gedichten ofte rondelen gemaect heeft.

Seide voorts niet te weten, hoe hy aen tvoors. rondeel gecomen is, ofte van wien hy tselfde gecregen heeft om uit te scrijven; seide mede niet te weten, wie hen die spreect tvoors. rondeel gegeven ofte gehantreict heeft. Ende nadien wy hem die spreect voorgehouden hebben, dattet niet verisimel ofte apparentelijk is, dat hy sulx als voren niet weten en soude, vermits het inhouden vant selve rondeel spreect van oorloge ende materie van alteratie van die religie, wesende beide van groter ende wichtiger importantie, seide dat hy die waerheit verclaert heeft, en dat al laech hy op sijn sterven, hy anders niet en weet. Ende hebben wy commissarissen de voors. confessie geattesteert en attesteren mits dezen, so verre die doet tot vordeel van de justicie, om te spreken als na rechten. Ende was onderteekent by my, Arendt Dirksz. Vos, pastoir van de Liere.

De voors. S. Arendt begeerde mede by ons geteickent te hebben, dat hy het bevel van den Hove van Hollant hem

van wegen de Co. Mt. gedaen altijts geobedieert heeft, ende dat indien hem by den voors. Hove het exercitie van de cure pastoriale van de Liere geinterdiceert is geweest, en daerby geseit worde, dattet hof van sijn capellanen één comitteren soude, die middeler tijt, tot de compste van den stadthouder, de dienste van de kercke na de oude Catolijcke religie doen soude, tselve nochtans niet gedaen en werde, en also daerentusschen een binnen de Liere quam te overlijden, en hy dselve overmits de voors. interdictie niet en durfde begraven, ende de dode nochtans boven die aerde niet en mochte blijven staen, hy den president van Hollant daerop geconsuleert heeft, ende dat, nadien hy van de voors. president geen troostelijcke antwoort en creech, hy den voors. dode begraven heeft. Dat mede hy die spreect geexamineert sijnde, in presentie van Mr. Jan van Lesanen en den procureur generael, denselven president vraechde, waerom dat men hem, die een ondt dienaer was van de Keis. Mat. en oock van de Co. Mat., int stuck van de religie lastiger viel dan men deede die nieuwe predicanten, die alle wegen vrymoedich preecten, tgeen dat sy wilden; ende dat de voors. president daerop seide, dat tselve by quam, doordien dat hy obedieerde, ende dat de voors. nieuwe predicanten haer preecken mede verboden werde, mer dat sy niet en obedieerden.

Onder stont: In absentie van den voors. jonkh. Lieven van Arckel, ende was onderteekent: B. Jacobi.

2.

Articulen, om daerop te horen H. Adriaen Jansz. van Berckou, eertijts pastoir van Yselmonde, gevangen tot Dordrecht. (Verg. *Sententiën en Indagingen*, enz. door Marcus, bl. 387, v.)

1. Hoe lange hy tot Yselmonde pastoer is geweest, ende wanneer hy daer quam.

2. Of hy op St. Micchielsdach a°. 1566 de misse hadde begonst te doen, ende naer het Evangelium ende 't geloof na gewoonlijcke manieren van doen gesongen was, opte preecstoel gegaen is, ende heeft sijn sermoen gedaen.

3. Of hy, na de preeckinge uit was, uitte kerck gegaen is sonder de begonste misse te volenden.

4. Of hy sedert op de maniere van de gereprobeerde religie in de kerck van Yselmonde gepreect heeft, tot ontrent Paesschen daeranvolgende, comende op stoel in waerlijcken habyte sonder stole ofte choorcleet, ende offer Duitse Salmen voor ende na 't sermoen gesongen werden.

5. Of hy sedert noit misse meer heeft willen doen, ende waerom hy d'voors. nieuwicheden angerecht heeft, ende waerom hy geen missen meer heeft willen doen.

6. Doen, te Paesschen daeranvolgende, hem belet werde niet meer in de kercke van Yselmonde te mogen preecken, of hy sedert niet altemael in eenige huisen tot Yselmonde gepreect heeft, ende in wat huisen.

7. Of hy gedurende dvoors. tijt de kinderen gedoopt, die doden begraven, ende getrout heeft op de maniere van de gereprobeerde religie, sonder daerin t'observeren de gewoenlijcke ceremoniën van ons moeder, die heilige kerck.

8. Of hem al tselfde niet by den bailliu van Suit-Hollant verboeden ende dicmaels doen verbieden is, ende wat hy ten andwoerde gaf, ende of hy tbevel geobedieert heeft of niet.

Examen gehouden op de vuylpoorte binnen der stede van Dordrecht, by ons Commissarissen Jan van Lesaen ende Englebert van Oyenbrugge, op den 10n Julij 1566, in prestie van den bailliu van Suit-Hollant.

H. Adriaen Jansz., eertijts pastoer tot Yselmonde, out ontrent 40 iaren, seit: dat hy geboren is tot Berckou, ende seit op 't 1e art.: dattet ontrent 10 of 11 iaren geleden is, dat hy eerst pastoir tot Yselmonde geworden is.

Seit op 't ij^e art.: dat, na sijn onthout, hy op St. Micchielsdach a°. 1566 de misse aengeslagen hadde, ende, naer het Evangelie ende geloof gesongen was, is hy op den preecstoel gegaen, na de gewoente aldaer geobserveert ende heeft gepreect.

Seit op 't iij^e art.: dat, doen de preeckinge uit was, is hy die spreect uitte kercke gegaen sonder de begonste misse te volenden.

Seit op 't iiij^e en v^e art.: dat hy sedert in de kercke te Yselmonde gepreect heeft op de maniere van de gereprobeerde religie, tot ontrent Paesschen daeranvolgende, in waerlijcken habyte, sonder choorcleet ofte stole, ende daer worden Duitsche Salmen gesongen onder de predicatie, sonder dat hy sedert ooc misse gedaen heeft; seggende dselve nieuwicheit angerecht te hebben om de waerheit te volbrengen; ende dat hy sedert geen misse heeft gedaen, omdat d'een religie tegens d'andere strijt, ende datmen geen twee Heeren te passe en can dienen.

Ontkent het vj^e art., dan mach altemet wel in eenige huisen een vermaninghe gedaen hebben.

Seit op 't vij^e art.: dat hy die spreect gedurende den tijt, dat hy opt maniere van de gereprobeerde religie in de kercke van Yselmonde gepreect heeft, oec de kinderen aldaer gedoept heeft, ende de doden begraven, ende de luyden getrout heeft, op de maniere van de confessie van Auspurch, sonder daerinne te observeren de gewoenlijcke ceremoniën van onse moeder de h. kercke.

Seit op 't viij^e art.: dat hem wel voerstaet, dat de bailliu van Suit-Hollant hem gevraecht heeft, waerom hy tgunt voors. is dede, maer heeft niet onthonden, dat hy hem die spreect tselfde expresselijcken verboden heeft, ofte doen verbieden; dan dat de coster van Yselmonde eens hem die spreect een briefken gesonden heeft, dat niet geteickent en was, inhoudende seecker verbot ofte advertissement, wat hy so nauwe niet onthouden en heeft, noch het inhouden van dien; dan weet wel, dat hy tselfde briefken den coster wederomme gesonden heeft, omdat hy tselfde briefken teickenen soude, twelck hy niet gedaen heeft. — Ende was onderteickent: H. Adriaen Jansz.

METHODUS CONCIONANDI UIT HET BEGIN VAN DE TWEEDE HELFT DER 18e EEUW,

MEDEGEDEELD DOOR

JOANNES TIDEMAN.

Het is bekend dat van Phil. van Limborch, hoogleeraar aan het Seminarium der Remonstranten van 1668 tot 1712, eene onuitgegevene *Methodus concionandi* overig is. Het oorspronkelijk geschrift heeft zich nog niet voorgedaan; maar uit een afschrift van een der leerlingen van v. L., in bezit van de boekerij der Remonstr. gemeente te Rotterdam, werd door v. d. Hoeven Jr., als bijlage tot zijne *Dissertatio de Phil. a. Limborch*, een uittreksel van het opstel gegeven. Vóór eenigen tijd kwam ook de bibliotheek van de Remonstr. gemeente te Amsterdam in 't bezit van zulk een afschrift. Ligt ware het nu door vergelijking van beide HSS. het geschrift in naauwkeurigen tekst publiek te maken; doch het zou zelfs de geringe moeite niet loonen. Het belangrijkste is door v. d. Hoeven medegedeeld; daaruit is de inhoud en de geest genoegzaam te kennen, en door hetgeen hiervan thans is overgenomen in de *Geschiedenis der Predikkunde* enz. *in Nederland* van Hartog, blz. 198 volg., is dit ter algemeene kennis gebragt.

Maar het afschrift, hetwelk de Amsterd. bibliotheek bezit, heeft twee soortgelijke nevens zich. Beiden bevatten zij stellingen, kennelijk voor 't homiletisch onderwijs neêrgeschreven; het eene van Jacobus Krighout, hoogleeraar bij de Remonstranten van 1746 tot 1767, even als het geschrift van v. Limb. in 't Latijn, onder den titel: *Theses Homileticae;* het andere in 't Nederdnitsch, van een ongenoemde,

onder den titel: *Predik-order*. Ik vermoed dat deze laatste het werk is van A. A. van der Meersch, die de professie der theologie van 1767—1790, een tijd lang met die der wijshegeerte en letteren (zijne eigenlijke roeping) aan het Seminarinm vervulde. „Scribebat enim Belgice" (getuigenis van Wyttenbach; zie v. d. Hoeven, *Gedenkschr.*, blz. 191). Tot nog toe trachtte ik te vergeefs daarvan zekerheid te krijgen.

Waarde voor de homiletiek van dezen tijd heeft geen van beide. En wie zou het verwachten? Maar van Krighout bestaat zeer weinig in druk, en na de verschijning van het werk van Hartog heeft het misschien eenige historische belangrijkheid, de *Theses* van dien hoogleeraar hier publiek te maken. Hartog moest toch, bij de behandeling der geschiedenis van de predikkunde en evangelieprediking bij de Remonstranten, uit gehrek aan bescheiden, van Joh. Drieberge, den voorganger van Krighout, overspringen op de leerlingen van v. d. Meersch, diens opvolger, op Mart. Stuart, enz. Deze gaping kan, althans wat de predikkunde hetreft, uit de theses eenigermate worden aangevuld. De *Predik-order* deel ik niet mede, omdat ik hare afkomst niet kan constateren, en omdat de inhoud nog minder belangrijk is dan die der *Theses*.

In de aanteekeningen, die ik aan deze toevoegde, heb ik hier en daar iets opgenomen uit een werkje, dat zeker weinig bekend is en waarop ik de aandacht wenschte te vestigen, omdat het die zeer verdient. Het is de *Orator Christianus* van den Jesuit Carolus Regius, in 1613 te Maintz in 4° verschenen. Voetius heeft daaruit in zijne *Polit. Eccles.* Lib. II, Tract. II, C. III, enkele hladzijden medegedeeld, die ons evenzeer treffen door de heldere inzigten in het ware wezen der prediking, hier bij een Roomsch Katholiek uit dien tijd voorkomende, als door de geestige, puntige wijze waarop hij ze uitdrukt. In den catalogus van het Magazijn van Godgel. Werken van Fred. Muller komt het voor onder N°. 4502. Maar het was verkocht, toen ik het daar ontdekte.

JACOBI KRIGHOUT S. S. THEOLOGIAE INTER REMONSTRANTES PROFESSORIS CELEBERRIMI THESES HOMILETICAE.

Concionatoris est, primum scopum, ad quem omnia agenda et dicenda sunt vel tendunt, sibi proponere. Scopus ille est: auditores ad cultum Dei ducere [1]. Quoniam magni hoc momenti est, preces, quibus auxilium divinum imploret, domi non minus ad concionem bene formandam requiruntur, quam in suggestu ad concionem bene recitandam.

Cum ratio cultus Divini scripto mandata sit a viris divinitus missis [2], concionatoris duo generaliora officia sunt:

1. Explicare quid s. scriptores dixerint.

2. Operam dare, ut auditores revelationis veritates in usum suum vertant, seu veritatibus assentiantur et mandata observent.

Primarius itaque scopus nunquam sit sibi placere [3], qui concionatore indignus est: placendi studium ulterius tendere non licet, quam ut scopus primarius eo facilius attingi possit.

Facetias ergo vitare oportet, quae licet nonnullos ex plebe delectent, nasutioribus ludibrio sunt, et quamquam in theatro tolerabiles, a suggestu removendae judicantur, ut primario scopo contrariae.

1) Remonstrantsch en niet kwaad, zoo men bij *cultus* met de oudere Remonstranten niet enkel aan de eeredienst, maar aan de godsdienst in 't algemeen denkt. De hoorders daartoe te brengen, dat zij op 't oogenblik godsdienstig gestemd zijn, en verder weder meêr godsdienstig zijn in 't leven, zal wel het ware zijn.

2) Al eene zeer naakte en nuchtere uitdrukking van de verkeerde beschouwing van het wezen des Christendoms, aan dien tijd eigen: een zamenstel van waarheden en geboden, door van God gezonden mannen in een boek neêrgelegd.

3) Zeer teregt staat dit voorop. Het is de groote klip, waarop geheel de prediking vaak schipbreuk lijdt. Het eene kwaad dat alles bederft. De eene vijand tegen wien men zoo lang te strijden heeft. Veel goeds geeft in dit opzigt Rousseel: *Comment il ne faut pas precher*. Carolus Reg.: »Reprehendendi sunt, qui Dei gloriam, animorumque fructum non sincere quaerunt, sed se magnifice praedicare gaudent."

Dicenda sunt, quae vera et certa sint, adeoque allegoricae interpretationes vitandae, quae vix certi quid continent [1].

De materiae delectu.

Cum S. S. vastum tractationum corpus suppeditat [2], delectus materiae est habendus. Veritates eligendae sunt utiles et clarae, adeoque non allegoricae interpretationes, quae non minus inter inutiles et obscuras, quam incertas ponendae sunt.

Inter veritates utiles, quae dogmata continent, eligendae quae majoris momenti sunt, ut veritas revelationis et quae eo ducunt [3].

Dogmata illa potius directe probanda quam incredulitas refellenda [4].

Disputationes, quantum fieri potest, vitandae [5].

Interdum hujus et futurae vitae comparatio instituenda [6].

Omnium maxime eligenda subjecta moralia, quae plura sunt, quam dogmatica [7], et quae ad dogmatica semper ducenda. In eorum electione ratio habenda circumstantiarum coetus, cui concionator inservit.

---

1) De beide laatste opmerkingen getuigen van een helder inzigt in gebreken van den tijd. Men zie Hartog. Dat tegen de alleg. interpretatie alleen uit het *certum* bedenking wordt gemaakt, komt weder uit de verkeerde opvatting van het geheele wezen der zaak voort.

2) Het kon wel niet anders of bij die verkeerde opvatting moest de prediking in die verkeerde verhouding tot de Schrift komen, dat men alleen aan deze, en niet aan het leven te vragen had, wat men prediken zou.

3) Voor ons zeker eene zeer vreemde voorstelling; maar toch wijzende op eene groote hoofdzaak: het apologetisch doel der prediking.

4) Afgezien van het *probare*, als gold het een wetenschappelijk betoog, zeer juist en goed ook voor onzen tijd.

5) Carol. Reg.: „Controversa quid agitas in concione subtilis disputator? Si judex esse vis, vide ne tibi nimium arroges. Si judicem quaeris, vix inter mulieres et populum invenies."

6) Zonderlinge opmerking uit de toen zoo gewone scheiding van het *diesseits* en *jenseits*.

7) Echt Remonstrantsch!

Specialiora prae generalioribus eligenda, quia generalioribus auditores minus afficiuntur.

Contrarium tamen aliquando obtinet, cum e. g. inter hanc et futuram vitam comparatio instituitur, in qua auditores magis afficiuntur enumerandis vicissitudinibus generalibus hujus vitae, seu quibus omnes subjecti sunt, quam specialibus, ut sunt bella, incendia, furta et similia.

De Textus delectu.

Textus eligendus qui continet subjectum dignum, quod tractetur, qui convenit subjecto tractando, et solemnitati diei et quae sensu non mutilo sed pleno constat.

Hunc in finem sensus accurate investigandus, ne qui primo intuitu subjecto conveniens videtur, postea ab eo alienus inveniatur.

De Inventione.

Concionatoris est per se ipsum facere quod potest; saltem susceptum ipsius sit [1]: deinde consulere licet commentarios, inter quos optimi censentur breviores et critici.

Fontes inventionis sunt S. Scriptura, recta ratio, cognitio sui, cognitio auditorum, et scripta eruditorum.

S. S. subjectum tractandum in aliis locis illustrat vel confirmat, vel argumenta vel media vel incitamenta suppeditat.

In citanda S. S. loca non sunt congerenda, sed eligenda pauca, quae clariora sunt et maxime ad rem faciunt. Loca ita citanda sunt, ut eorum vis intelligatur, ideoque brevis paraphrasis interdum non inutilis est. Capitis et versus citatio non semper requiritur [2].

---

1) Zeer goede, noodige raad. Het eigene, oorspronkelijke wordt door een te spoedig gebruik van de hulp van anderen weggenomen. En zoo mist de preek ook hierdoor het leven en de waarheid.

2) Dit een en ander al wel voor den tijd.

Licet S. S. ad omnia sufficiens sit, multo magis A. afficiuntur, si rei veritas et aequitas, necessitas vel utilitas ex recta ratione adstruitur, quare materia etiam exinde capi potest [1].

Cognitio sui concionatori suppeditat media, quae animum movent, scrupulos et affectuum effugia.

Cognitione auditorum ei innotescunt notiones religionis, quas sibi formant, praejudicia, affectus eorumque effugia.

Eruditorum S. legenda ad inquirendum in naturam et extensionem subjecti, non ut describantur, sed ut suppleatur quod propriae meditationi defuerat.

Loci communes non scrutandi, nisi ut inde desumatur quod subjecto stricte convenit; potius singularia S. virorum erud. et judicio pollentium consulenda.

De Dispositione.

Textus sensu investigato analysis concipienda est, et quae meditationi se se offerant in chartam [2] conjiciantur, ut in analysi in ordinem redigantur; ordo enim non utilis modo sed et necessarius est.

Textus primaria propositio ab incidentibus sedulo distinguenda est, ut primaria potissimum tractetur, incidentes vero non nisi in transitu.

Si subjectum plures generaliores partes continet, divisio instituenda est.

Ordo observandus est, ut primo loco tractetur id, quod seqq. lucem afferre potest. Simpliciora magis compositis etiam praecedere oportet.

Ordo in argumentis aeque ac in subjecti partibus observandus.

Argumentorum et observationum delectus instituendus,

---

1) Naar de theorie echt Remonstrantsch; naar de praktijk meer algemeen: wij verstaan het *licet* en het *potest* naauwelijks meer.

2) Nog altijd, misschien thans weder in dubbele mate een goede raad.

non enim **omnia** dicenda, quae de subjecto dici possunt, sed quae omnium **maxime** ad rem faciunt. Absque eo concionator incidit in **taediosam** longitudinem vel aridam ubertatem, adeoque **argumenta** invalida non adhibenda. Hunc in finem locorum **communium** abusus vitandus et brevitati studendum est [1].

Perspicuitati quoque studere oportet adeoque vitanda sunt argumenta metaphysica [2].

Concio scribenda est, ut quae meditando observata sunt revideri possint [3].

Memoriae mandanda est, ut quae bene scripta sunt auditoribus proponantur [4].

Nimis longa concio fatigat memoriam concionatoris et attentionem auditorum, quorum pauci per integram horam concioni attenti non fatigantur; [5] praeterea etiam precibus et gratiarum actionibus, quae cultum publicum efficiunt, attendere oportet.

De Exordio.

Exordium non plane necessarium est, sed ad decentiam **facit** [6]. Si adhibetur, brevis sit oportet; nec adhibendum ad **conciliationem** attentionis neque imperitiae excusationem, **quae** concionatore indigna est et saepe fructum concionis **tollit** [7].

1) Zeer naar de behoefte van den tijd. Zie Hartog.

2) Carolus Regius: „Peccat etiam, qui subtiles quaestiones scholastico more tractat. Doce, non abnuo, sed quae fieri debeant, non quae scire tantum delectet. Suus est theologicus locus. Hic tuam sustine personam."

3) De zwakke argumentatie zal wel uit het zeer gewone improviseeren van die dagen te verklaren zijn.

4) Des te merkwaardiger is deze goed uitgedrukte thesis.

5) Carolus Regius: „Prolixitas sermonis nunquam est sine molestia. Qui cum aviditate e mensa recedit, redit avidius, nutritur salubrius."

6) Men denke aan exordia die zelve schier eene preek waren, en hoe men daarvan tot een ander uiterste oversloeg. Uit de Remonstranten had Episcopius vroeger naam wegens zijne exordia.

7) Nog meer der zaak en evenzeer het gehoor als den prediker onwaardig. Onder de Remonstranten maakte v. d. Breggen Paauw zich meermalen aan die hoffelijkheid schuldig.

Materia esse potest sententia quaedam brevis, scrupuli sublatio, scopi indicatio, momentum vel necessitas rei tractandae, quod tamen raro fiat [1], solemnitas congregationis vel simile quid, dummodo non ita generalis sit, ut cuivis concioni aptari possit; immo exordio materiam praebere potest anakephalaiosis concionis praecedentis, si plures conciones in unum textum vel subjectum habentur, quod etiam raro fiat, vel si concio est consectarium praecedentis, vel si praecedens sequenti lucem affert.

Si sponte se non offert exordium, differendum donec concio sit composita, nam inter meditandum vel componendum non raro offertur [2].

De Connexione.

Connexio negligenda non est, quando textui lucem afferat, quam interdum magnam affert, sed non quaerenda, ubi non est, ut saepe accidit in praeceptis moralibus.

Perspicuam et brevem esse oportet [3].

Quando textus supponit notitiam antecedentium, connexio pars esse potest tractationis.

De Divisione.

Divisio, si textus vel subjectum tractandum plures partes continet, tractationem clariorem reddit, et memoriam juvat. Ne tamen quaeratur, ubi partes non sint, neque instituatur inter subjectum et praedicatum, vel inter praecipuum scopum, et quod scopo inclusum sit.

---

1) Goede waarschuwing. Het grijpt zoo ligt in de preek in, of werkt de vrije overtuiging tegen, en maakt dat de hoorder heimelijk zich er tegen kant, of zijne belangstelling in hetgeen volgt verliest.

2) Zeer juist.

3) Zeer naar de behoefte van den tijd. Vooral met het oog op de vroegere analytische predikwijze. Hartog.

Si subjecti partes dividendae sunt, illae prius proponendae, quae prius tractandae.

Divisio debet esse perspicua, alioqui non juvat, plena, ut nihil desit, neque supersit, alioqui perspicua non est, brevis, alioqui non retinetur.

In subdivisione eadem observanda quae in divisione. Sed subdivisio auditoribus raro indicanda, quia orationem nimis languidam reddit et memoriam turbat; itaque in transitione a praecedente ad sequentem partem pars praecedens tribus verbis repetenda [1].

De Tractatione.

Tractatio integrum concionis corpus continet, sed quoniam concionis subjectum debet esse S. S. textus, cujus sensus est explicandus, et cujus usus ostendendus est, dividi potest in explicationem et applicationem [2].

De Explicatione.

Hic quaeri posset, quaenam methodus praeferenda, quae docet textum breviter explicare et statim ad tractationem subjecti procedere, an quae docet textus sensum fusius explicare? Ad hanc quaest. respondendum censeo: 1. Libertate quadam utendum esse pro consuetudine loci, adeoque in Belgio, ubi plerique paulo longiorem textus explicationem amant, huic consuetudini aliquid dandum esse, praecipue quia Auditores hac methodo S. S. melius intelligere et majore cum fructu legere discunt. 2. Methodum oportere variare pro ratione textus explicandi et subjecti tractandi. Fieri potest, ut tractatio subjecti cujusdam utilis admodum sit, et textus inveniri nequeant, qui ei conveniant, nisi qui breves et admodum perspicui sint, adeo ut nulla vel exigua

1) Op die repititio aan 't slot na, opmerkingen, die onzen homileet in zijnen tijd hoog moeten doen plaatsen.

2) Dat hier in 't slot *potest* en niet *debet* staat is al wel. De explicatio kon dus applicatio zijn.

explicatione opus sit; in ejusmodi casu textus sumi potest, qui breviter expositus tractationi ansam praebet [1].

Variatio Methodi etiam grata est, et Auditores ad conciones audiendas excitat.

In S. S. textu explicando interdnm verba explicare oportet, interdum sensum verborum, interdum res ipsas, interdum utrumqne locum habet.

In explicatione verborum non proponendae variae significationes neque discussiones criticae, quia a plerisque non intelliguntur.

Ejusmodi disquisitiones concionatori sufficiant, ut sensum verborum eruat.

Variae opiniones non enumerandae, quod Auditoribus scrupulum injiciat circa perspicuitatem S. S. [2], sed ea significatio sola proponenda est, quae verisimilior videtur vel certa censetur, nisi forte dubia sit in re magni momenti.

Vis verborum non nimis urgenda, nisi constet S. S. data opera haec vel illa verba elegisse.

S. S. verba explicanda sunt clarioribus verbis, alioqui explicatio inutilis est.

In explicatione sensus verborum seu ipsarum rerum sensui literali inhaerendum est; nisi res ipsa loquatur, ad figuratam confugiendum est [3].

Quae per se clara sunt, non sunt explicanda, ne concionator defectum judicii prodat, et Auditoribus supponendo eorum hebeti ingenio injuriam faciat. Ob easdem rationes in minutiis explicandis non inhaerendum.

Res saepissime occurrentes non explicandae, ne defectus judicii et segnities sese prodat.

Vitandae sunt digressiones inutiles, quia tempus rebus utilioribus impendendum perdunt.

---

1) Merkwaardig in den tijd, waarin de synthetische preek-methode bezig was de overheersching der analytische op te heffen. Wijs en gematigd spreekt hier Krighout.

2) Dit argument, zoo en zonder meer aangevoerd, vindt voor dien tijd zeker ligt verschooning, en nog ligter verklaring.

3) Moet *nisi* wezen *si non*, of moet een *non* worden ingevoegd?

Idem observandum de objectis inutilibus, quae praeterea nonnullis ansam de rebus certis dubitandi praebent.

S. S. nunquam ex systemate explicanda, sed systema S. S. accommodandum.

Attendere oportet circumstantiis, in quibus S. S. partes scriptae sunt, qua occasione et ad quos.

Interdum non inutile est in fine explicationis brevem textus paraphrasin tradere, praesertim si textus difficilior fuit [1].

De Explicationum variis generibus.

Subjecta tractanda variorum generum sunt; sed non incommode referri posse videntur ad Moralia, Dogmatica, Prophetica et Historica, vel singularis cujusdam occasionis; aliquando mixti generis sunt.

Generalibus Thesibus, in quovis genere observandis, nonnullas specialiores, singula genera spectantes, addemus.

De Explicatione Morali [2].

Virtutis, ad quam Auditores excitandi sunt, natura accurate est describenda, et ostendendum, quo usque se extendat; attamen nihil exigendum, nisi quod Deus ipse exigat [3].

Rationalitas ejus et Decentia ostendenda.

Hominum subterfugia detegenda et refellenda.

Mutatis mutandis eadem fere observanda circa vitium, a quo Auditores dehortandi sunt.

---

1) De aanwijzing van zoo veel, dat voor ons van zelf spreekt, wordt hier in verband met den tijd zeker door ieder aan Krighout als een niet geringe lof toegerekend.

2) Merkwaardig dat dit vooropgaat. Het verraadt den Remonstrant.

3) Naar den canon der Remonstranten, dat de „necessaria in S. S. clare et perspicue expressa exstant (Episcop.)," „dat alles wat nodig is om geloofd, gehoopt en gedaan te worden in de Schriftuur begrepen is, niet alleen klaar, maar ook *met bijvoeging van een teeken van noodzakelijkheid* (v. Limborch)."

De Explicatione Dogmatica.

Dogma clare proponere oportet.

Si de dogmate tractando inter nonnullos dissensus est, status quaestionis fideliter et clare proponendus.

In probanda dogmatis veritate argumenta adferenda sunt, quae directe probant.

Difficultates, quae objiciuntur, solvendae sunt.

In medium afferendae non snnt difficultates, qnae se ipsas solvunt, vel quae non possunt solvi, vel non ita solvi, ut solntio ab omnibus intelligi possit, neque etiam quae coetui ignotae sunt; nam hoc modo Auditores non solum nihil discerent, sed et dubitatio in re certa iis injiceretur.

Difficultates, quae proponuntur, bona fide sunt proponendae et paucis verbis, et singulis responsio est subjungenda.

Non ergo Auditoribus neque ipsi rei satisfacere potest concionator, dicendo difficultates responsa non mereri, vel Ecclesiae Dogmatibus repugnari, vel haereseos eos incusando, vel ridendo, aut aliis difficultatibus premendo; hoc enim modo non solvuntur, sed qui eas objiciunt in opinione sua confirmantur.

In erroribus confutandis fundamenta eorum evertenda sunt, quibus eversis errores sponte corruunt.

Cavendnm ne errores jam sepulti refntandi sumantur, ne tempns inutiliter teratur, et de novo errandi occasio detur.

Errores non sunt premendi consequentiis, quae ab eorum patronis negantur, nisi Auditores moneantur, ut liqueat concionatorem bona fide agere.

Errorum patroni nunquam pertinaciae vel malae fidei accusandi sunt, ne obfirmentur, et accusationem retorqueant.

Causam erroris, si fieri potest, detegere oportet, ut ea detecta ejus patroni errori suo facilius renuntient.

De Explicatione Prophetica.

Textus prae caeteris eligendi, qui Christi missionem vel

ejus characteres, doctrinam et res agentes (?) spectant, quo etiam refero praedictiones de ejus anteambulone et vocationem gentium ad veri Dei cultum.

Eligendae etiam Prophetiae, quae prae caeteris clariores sunt.

Prophetiae verba et phrases, cum non raro figuratae sint, explicare oportet.

Sensu detecto subjectum investigandum est.

Probare oportet, quod plerumque fieri potest, Prophetiam non impletam fuisse ante adventum Christi, vel nihil in historia reperiri quo impleta dici possit.

Deinde probandum est, eam Christi adventu vel ejus rebus gestis impletam esse.

Si Judaei Prophetiam quoque de Messia interpretantur, licet negent Jesum fuisse Messiam, eorum suffragio Christianorum sententia confirmari potest; si non consentiunt, potest refelli.

Vera interpretatio analogis Prophetiis, si fieri potest, confirmanda est.

De Explicatione Historica.

In historia explicanda vix divisio locum habere potest, sed ordinem narrationis sequi oportet.

Verborum explicationi non est immorandum, nisi allusiones ad ritus vel consuetudines occurrant.

Praecipuus historiae scopus potissimum illustrandus est.

Circumstantiis inhaerere non oportet, nisi ad illustrationem praecipui scopi faciant, vel rem magni momenti in se ipsis contineant.

Difficultates historicae potius solvendae.

Ad historiam refero miracula, quae res factae sunt; hic ergo eadem ac in historica explicatione observanda.

Ad historiam quoque referri possunt parabolae, quae sunt fictae historiae.

Cum parabolae phrasibus familiaribus constent, vix verba

explicatione egent, nisi quatenus ad veteres ritus vel consuetudines alludant.

Ornamentis non inhaerendum, sed scopus potius explicandus est.

Si scopus est Dogmaticus, veritatem, si Moralis aequitatem rei probare oportet.

De Explicatione subjecti singulari occasione tractandi.

In subjectis singulari quadam occasione tractandis, e. g. solemnibus diebus jejunii, gratiarum actionis, praeparationis ad S. Coenam, vel ipsius Coenae celebrationis non multum temporis explicationi tribuendum, sed potius captanda occasio est affectionis animi Auditorum, ut ad veram pietatem excitentur.

Inculcare iis oportet bonam animi affectionem, quam solemnibus illis diebus sentiunt, et ostendere solam non sufficere, sed in usum vertendam esse, ad malas actiones et consuetudines emendandas, vel in bonis perseverandum; quoniam bene dispositi atque adeo de officiorum suorum aequitate convicti, malas consuetudines non mutantes vel in bonis non perseverantes contra suam ipsorum convictionem agunt, adeoque majoribus poenis se dignos reddunt [1].

Solemnibus Jejunii vel Gratiarum actionis diebus conciones paulo longiores solito esse possunt, quia plura tractanda sunt, et plerique attentioni se tradunt; attamen et hic quoque in Auditorum attentione non nimia fiducia est ponenda [2].

In S. Coenae celebratione conciones solito breviores esse oportet, ne dum ipsa coena celebratur, attentio exhausta sit.

---

1) Jammer, dat het *adeoque* hier op deze wijze zoo op eens de goede opmerkingen sluit.

2) Het eerste met het laatste is bewijs van eenen tijd van overgang in dit opzigt.

De Applicatione.

Applicatio, qua subjectum explicatum in usum Auditorum vertitur, difficillima et potissima concionis pars est.

Varia esse debet pro subjecta materia.

Non semper requiritur, ut animadversiones in usum vertendae ad concionis posteriorem partem, Applicationem proprie dictam, reserventur; si specialiores sunt, interdum explicationi immisceri possunt, sed generaliores potius seorsim in Applicatione tractentur [1].

Applicatio non sit quaevis tractatio utilis, sed textui conveniens; generaliores tractationes, quae ad varios textus repeti possunt, concionatoris desidiam produnt.

In rebus magni momenti in Applicatione tractationi aliquid addi potest, quod in textu non est, si ad illustrationem, extensionem vel confirmationem subjecti requiritur.

Si textus plura subjecta essentialia continet vel omnium usus ostendendus, vel potius unius vel duorum ex praecipuis delectus fiat.

Interdum Doctrina una vel altera ex textu elicienda in Applicatione adstrui potest, ut inde usus practici deducantur.

Vitia non omnibus imputanda, quibus nonnulli tantum obnoxii sunt, quoniam veritati contrarium est, et innocentes injuria afficit.

Minutiae quoque non sunt taxandae, risu potius quam publica reprehensione dignae sunt.

Vitiorum delectamenta non sunt proponenda, ne Auditores ad ea excitentur, dum ab iis absterrerentur.

Singula vitia non sunt depingenda, ut pessima, quod declamatorum est, quibus parum fidei habetur.

Generaliores partes Applicationis sunt: Exhortatio, Consolatio et Reprehensio, quae raro admodum in una eademque Applicatione simul usu veniunt.

---

1) Reeds zeer goed voor dien tijd.

Exhortatio gravis quidem sit, sed et mitis, ut libentius audiatur; adsint quoque incitamenta, quorum vis intelligi potest, ut fructum proferat.

Consolationem indicia comitentur, quae ostendant, concionatorem afflictorum malis motum esse. Prudentia adhibenda est, ne abusui occasio praebeatur.

In reprehensionibus personae non sunt taxandae ne pudore afficiantur [1], vel odio in concionatorem pejores fiant.

Multo minus personae publicae, et omnium minime Magistratus taxandi sunt; nam praeter memorata et alia mala inde oritura ejusmodi taxationibus Magistratus despectui fiunt vulgo, et subditis seditionis occasio praebetur.

Reprehensiones prudenter juxta rei momentum instituendae sunt, sed charitate comitatae sint oportet [2].

Miser hominum malorum status non exaggerandus est, quia emendationem impedit.

In Applicatione tangere oportet Auditores et eorum animos movere, seu amorem veritatis et virtutis in iis excitare.

Sedulo cavendum, ne pro una eademque re habeatur Auditores tangere, et admirationem vel applausum in iis excitare; multi sunt, qui concionatorem mirantur, eique applaudant, et nihilominus ignavi et mali manent.

Tangere etiam non est affectus per breve tempus movere, imo lacrymas Auditorum elicere. Mechanice interdum hoc fit, sono vel gestu, sed raro ad emendationem tendit.

Res sint, oportet, quae Auditores tangunt, i. e. res ali-

---

1) Slecht uitgedrukt. Car. Reg.: „Neque eorum sanat oratio, qui in homines magis quam in vitia invehuntur. Hominem si insectaris, fratrem insectaris et peccas. Vitium si insectaris, hostem insectaris et vincis."

2) Hier had wel iets bij mogen gevoegd zijn, als hetgeen Carol. Reg. heeft: „Ob peccata, quae multa sunt in mundo et auferri debent, mirum est multos esse, qui aures demulcere leviculis sententiolis malint, quam cor acri oratione ad peccati detestationem urgere." En: „Sunt qui pulvillos sub omnium cubitu consuunt. Latior via satis teritur. Arctam inveniunt pauci."

cujus momenti, perspicue propositae et bene probatae, adeo ut Auditores convincantur [1].

Ut tangantur Auditores concionator ipse tactus sit, necesse est: qui ipse tactus non est, raro alinm tangere potest [2], adeoque concionator, qui res non bene intelligit, vel de earum veritate vel momento convictus non est, coetui non magnae utilitatis esse potest.

Concionator, qui studiis incubuit, res intelligit et pietati operam dat, mediis quibusdam utendo multum conferre potest ad Auditores melins tangendos; precibus, antequam suggestum adscendat, jungere oportet contemplationem momenti rei, animis hominum studere, et quae audit, legit, vel meditatus est, si utilia sunt, annotare, ut in usum vertat.

Ad tangendos Auditores non oportet per totam Applicationem majores motus excitare, ut saepe fit exclamationibus, quae usui non sunt, nisi rarissime adhibeantur.

Conclusio incitatior sit, sed non semper eodem modo disposita.

De Applicatione Morali.

Ut Auditores ad virtutem, de qua sermo est, excitentur, nulla incitamenta negligenda snnt, quae ab honesto, utili, dulci, et necessario peti possunt.

Non solum utilitas ostendenda, quam singuli ex hoc vel illa virtute capere possunt, sed quae et in societatem redundat.

Vitanda tamen incitamenta, qnae minus valida snnt, vel quae non facile capiuntur.

Ea incitamenta eligenda, qnae subjecto propria sunt, vel ex eo deducuntur, et si fieri potest, quae ex se invicem sequuntur.

---

1) Uitnemend. Maar het zijn dus de zaken, *zoo voorgesteld*, dat zij met hare kracht op de hoorders werken kunnen. Dit is het geheim der welsprekendheid.

2) Car. Reg.: „Qui aliorum affectus optat excitare, frustra nititur si eosdem in se prius excitare negligat."

Hic quoque nihil exaggerandum, ne fides concionatori detrahatur.

Non raro Applicatio concludi potest Recapitulatione incitamentorum [1], observatione aliqua magni momenti ad eam reservata, eique immixta.

Mutatis mutandis eadem ferme observanda in deterrendis Auditoribus a vitiis ac in iis excitandis ad virtutem.

Quo ad vitia distinguendum inter majora et minora vitia, et potius media suppeditare oportet Auditoribus ad illa emendanda, quam eos orco addicere, ut non raro fit a declamatoribus ignaris.

Si textus in genere virtutem seu piam vitam suadet, vel vitia dissuadet, et ad resipiscentiam excitat, pleraque quae observavimus, adhiberi possunt; sed et mentionem facere oportet specialium quarundam virtutum, vel vitiorum quorundam, quibus textus vel circumstantiae loci vel temporis occasionem praebent, quia generalia sola paucos movent.

De Applicatione Dogmatica.

Dogma in Explicatione tractatum in Applicatione interdum confirmari potest aliis S. S. locis, vel ex recta ratione.

Ex Dogmate consectaria deducenda sunt, sed non multa, ne memoria Auditorum gravetur.

Consectaria potissimum ex Dogmate deducenda sunt, quae ad virtutem tendunt, quae nunquam desunt, si dogma verum est, et quidem ea, quae facillime, et absque ambagibus inde ducuntur, vel sponte fluunt.

Consectaria vel usus veniant pro variis dogmatibus.

Ex generali religionis veritate consectarium generale deduci potest ad vitam convenienter veritati, adeo bene probatae, instituendam.

Attributa Dei excitant ad Laudes, Gratiarum actiones,

1) Car. Reg.: „Epilogum semper repetitione terminare frigidum quid videtur et affectatum. Credo mihi, pauca sunt, quae repetita placent."

Preces, Obedientiam, Timorem, Spem, Fiduciam, vel varia officia simul.

Creatio mundi excitat ad agnoscendum dominium Dei, et obligationem ad voluntatem nostram voluntati divinae subjiciendam, et agnoscenda varia Dei attributa, quibus ad obedientiam Domino libenter praestandam ducimur.

Providentia Divina excitat ad laudes Dei celebrandas, ad acquiescendum in praesenti rerum statu, et alia.

Tractato Dogmate redemptionis, beneficii divini magnitudo extollenda, et Auditores excitandi ad gratiarum actiones et vitam convenienter scopo redemptionis instituendum.

Probata certitudine vitae futurae consectarium inde deduci potest, quo ostendatur felix eorum status, quibus ea vita revelata est prae iis, qui tantum conjecerunt, rem ita se habere. Hic iterum consectaria vitae institutionem spectantia deduci possunt.

Quantumvis autem varia sint consectaria, quae ex variis Dogmatibus deducere licet, omnia potissimum ad praxin tendant [1].

De Applicatione Prophetica.

Ex generali Prophetia, cujus implemento veritas Evangelica probatur, generale consectarium deduci potest, fidem Evangelio habendam, quod praeter alia argumenta etiam hoc modo probatum fuit, sed et vitam ad ejus normam instituendam esse.

Plerumque autem generaliori Prophetiae nonnulla specialiora adsunt, ex quibus unum aut alterum specialius consectarium deduci potest, generaliori jungendum.

Speciales Prophetiae specialia consectaria suppeditant.

De Applicatione Historica.

Ex Historia explicata elicienda una vel alia animadversio

1) Herinnert, als Remonstrantsch, den titel van „Limborchii Theologia ad praxin pietatis ac promotionem pacis Christianae unice directa."

utilis, e. g. fidem Deo gratam et acceptam esse et ab eo remunerandam.

Ad exempli imitationem Auditores excitandi sunt.

Exemplum unum aut alterum addi potest, ut major vis sit ad imitationem.

Si Exemplum singulare est, mentio quidem fieri potest difficultatis in imitando, ut Auditorum objectioni occurratur, sed ostendendum quoque est, non impossibile esse illam superare, cum omnia necessaria media suppeditata sint, vel acquiri possint, ut officio bene fungamur.

Interdum majora nobis sunt media ad virtutem, quae memoranda sunt.

Si eadem solummodo nobis media suppetunt, observandum est, exemplum nos ad imitationem excitare, quia possibilitatem rei probant.

Interdum memoranda obstacula, et docendum, ea removenda, affectibus resistendum esse et similia.

Quod exempla vitiorum attinet, contraria eorum quae memoravimus, observanda sunt.

Si Historia Miraculum continet veritas doctrinae vel divinae missionis ejus, qui miraculum patravit, probanda est.

Interdum miracula specialibus quibusdam officiis ansam praebent, ad quae Auditores excitandi sunt.

Quod attinet Parabolam seu fictam historiam, si doctrinam continet, eodem modo Applicatio instituenda est, ac de Dogmatibus observatum fuit.

Si virtutem vel vitium continet, usui venire possunt quae de Applicatione Morali observavimus.

De Stilo.

Stilo aliquam [1] operam dare oportet, ne fructus bene dispositae Concionis pereat, quod non raro fit, si stilus neglectus

1) Opmerkelijk dit zwakke, flaauwe woord.

est, ad minimum politiores offendit. Sit itaque accommodatus usui inter bene natos recepto.

Alterum quoque extremum vitare oportet, stilnm sc. affectatum, qui non raro vim rei minuit. Omnis affectatio ridicula est.

Stilus ante omnia perspicuus esse debet, adeoque vocabula scholastica et alia non omnibus nota vitanda sunt. Quod non intelligitur, absque nllo fructu perit.

Ut stilus perspicuus sit, oportet Concionatorem rem, quam tractat, bene intelligere, et ea vitare, quae clare exprimi nequeunt, et quae plerumque nullius usns sunt.

Stilus gravis sit; adeoque vitare oportet lnsus verborum, argutias, rythmos, quae omnia gravitati non conveniunt, ut et flosculos poëticos, qui nihil significant, sed voces sonorae et rerum inanes sunt, quae vulgo interdum placent, sed peritioribus ansam praebent dicendi: „se verba audivisse et praeterea nihil."

Stilus figuratus [1] plerumque Auditoribus difficilior intellectu est. In concione, quae stilo simplici constat, solummodo attendendnm, an res vera vel utilis sit, dum, si stilus figuratus est, primo attendere oporteat significationi verborum, et deinde rei veritati et utilitati.

Stilus varius sit pro rebus tractandis; alius e. g. in dogmate explicando et probando, quam in exhortatione ad virtutem, alius in explicatione, quam in applicatione.

Accommodatus tandem sit Concionatoris indoli; natura studio emendari quidem sed mutari non potest [2].

De Recitatione.

Ut Concio bene recitetur, memoriae accurate mandanda

1) Car. Reg.: „Quae figuris et tropis caret oratio vulgaris est neque auditorum excitat ingenia; quae vero habet figuras, sed sine pondere sententiarum, duplum est simulacrum, licet bene vestitum. Quod si plus aequo nec opportune adhibeantur, perinde est ac si convivium fiat ex melle totum. Midas, ut est in fabulis, dum quidquid contrectat aurum facit, fame peribat."

2) Zeer goede en gewigtige opmerking.

est [1]. Concionator haesitans Anditoribus metnm injicit, et attentionem turbat; qui semper cogitat quid dicendum sit, et non quid dicat, nihil bene dicit, et sic fructus Concionis perit.

Concionis non bene memoriae mandatae fontes sunt desidia et defectus memoriae. Haesitationis fons interdum est, timiditas. Primum vitinm inexcusabile est, duobns reliquis medela afferri potest exercitio.

Habitus Concionatoris non sit affectatus, neglectus vel timidus, sed gravis et modestae fidnciae plenus. Habitus affectatus ubique, sed praesertim in suggestu intolerabilis est; neglectus non convenit reverentiae coetui debitae, et timidus Auditores mctu percutit [2].

Concionatori res dicendae cordi sint, alioqui auxilium divinum sperare non licet et zelus ad veritatem et virtutem concione promovendam necessarius deest.

Vox naturalis sit, nam et hic affectatio indecora est, et fastidiosa, sed elata sit vox, ut ab omnibus audiatur.

Incitatior sit pro subjecta materia, sed semper distincta.

Vitanda semper ea vocis elatio, qnae ad clamorem accedit, quo nonnulli, quod rebus deest, compensare conantur; sed frustra. Nemo clamore instruitur vel convincitur, licet imperiti clamore delectentur. Peritiores aliter sentiunt.

Absit Monotonia, quae Auditoribus somnum injicit, et causa est, ut omnia, quae dicuntur, ejusdem momenti habeantur, i. e. nullius, quia Concionator omnia eodem tono enuntians indicat, se nusquam rebus propositis moveri.

Concionatorem nunquam ita incitari oportet, ut irato similis sit; sermonibus hominis irati nemo sanus aurem praebere dignatur; motus itaque vehementes et rapidi vitan-

---

1) Anders oordeelt Car. Reg.: »Reprehendendi, qui conciones — recitant iisdem pene verbis addicti." En elders: »Verbatim orationem mandare memoriae laudarim in puero, in viro plane dixerim puerile."

2) Car. Reg.: »Timidius quidam agunt, nec cum ea libertate, nec cum ea dicendi auctoritate, quas Christi cathedra postulat. Vae nobis ac mundo, si timidos habuissemus apostolos!"

di [1] sunt.

Gestus non plane [2] negligendus, sed etiam non affectandus est.

Moderatus sit [3] et varius pro subjecto, et affectiones animi vultu atque oculis non minus quam manu exprimantur.

De publicis Precibus et Gratiarum Actionibus.

Preces et Gratiarum Actiones praecipua cultus publici pars sunt, vel eum cultum constituunt, quod a multis non observatur, qui cultum illum tantum non in audienda solummodo concione consistere sibi fingunt, cum conciones potius tendant ad erudiendos Auditores, eosque ad cultum Dei excitandos, quod Auditoribus interdum inculcare oportet.

In Precibus publicis eadem observanda, quae in privatis, i. e. ut vere bona a Deo petantur, seu quae verae ac stabili felicitati inserviant, nec proprio solum commodo, sed et humanae societatis, praesertim ad virtutem colendam, qua Dei gloria omnium maxime promovetur, et ut eo modo petantur, quo par est, seu ut sapientiae divinae relinquamus, quid ipsi sit faciendum et quo pacto vere bona nobis concedenda sint.

Praeter haec in publicis precibus observandum, ut omnes Auditores iis assentire possint, cum omnium nomine Deo offerantur.

Itaque in peccatorum confessione non licet omnium no-

1) Car. Reg.: »Peccant, qui exordiuntur voce non naturali, sed tumido quodam tono, vel nimia celeritate, vel contra tam lente, ut verba numerari queant, vel voce tam submissa, ut sibi tantum loqui videantur." Elders: »Qui semper vel nimium clamat, molestus est, qui, quasi fugiens, celeri festinat cursu, auditorem magno labore frustra fatigat, qui guttatim verba stillat, taedio enecat, qui passim vocem extollit ac deprimit, fluctuantis instar navigii amandandus ad mare est."

2) Weder opmerkelijk flaauw en zwak.

3) Car. Reg.: »Qui nimius in gestu est, qui deambulat per suggestum, qui crebrius pulpitam aut palmas percutit, qui omnia membra leviter agitat, is scenam cum histrionibus quaerat. Christiana nostra schola sunt gravitatis."

mine peccata confiteri, quorum omnes rei non sunt; hoc enim modo falsi quid Deo exponeretur, et nonnullis Auditoribus injuria fieret; peccata paucorum admodum publice potius non confitenda sunt. Si peccata nonnulla a multis quidem, sed non generaliter ab omnibus committuntur, oratio a directa ad obliquam hoc vel simili modo verti potest: „Sunt, qui horum vel illorum peccatorum reos se faciunt." Ejusmodi peccatorum venia eodem modo imploranda.

Ob eandem rationem Concionator, quando omnes Auditores poenitentiam vel dolorem ob peccata commissa et numinis offensionem confitentes in precibus introducit, non immerito clausulam quandam adhibebit, quam nonnulli hisce verbis „quemadmodum de nobis invicem speramus" vel simili quodam modo exprimunt.

Cum preces generatim omnium nomine Deo offerantur, summae perspicuitatis et simplicitatis sint oportet, adeoque S. S. loca obscura iis non sunt intermiscenda. S. verbis uti quidem licet, sed vitanda sunt, quae ad Judaeorum consuetudines, non omnibus cognitas alludunt, et quae certa quadam occasione prolatae, non quibusvis casibus aptari possunt.

Perspicuitati et simplicitati quoque non conveniunt figurae rhetoricae et officiosa urbanitas. Preces Deo non offeruntur, ut ingenii acies ostendatur, vel officiosa verba ei dicantur, quibus hujus terrae principes et magnates delectari solent, sed ut auxilium ejus et peccatorum venia imploretur, animo de Dei dominio ejusque omniscientia, omnipotentia, bonitate, justitia aliisque attributis, et sua humilitate atque indigentia convicto. Animus ita affectus rebus attendere docebit, et verba rebus apta suppeditabit.

Longitudo precum, quantum fieri potest, vitanda, etiam solennibus Jejunii et Gratiarum actionum diebus, licet ejusmodi paulo longiores esse possunt. Attamen cavendum, ne Auditoribus ansa praebeatur sibi fingendi, Deum longis precibus placari vel delectari, contra quam Christus monuit.

Qui animo bene affectus est non egebit monito contra precum recitationem nimis demissam vel rapidam, dictatoriam vel neglectam.

Qui preces et gratiarum actiones praecipuam cultus publici partem esse agnoscit, in precibus concioni praemittendis voci non parcet, ut eam in concione recitanda eo altius attollere possit, vel eam in recitanda concione ad applausum promerendum ita extollet, ut preces et gratiarum actiones concioni subjungendas demissa admodum voce enuntiare coactus sit.

Qui sibi ob oculos ponit Dei Creatoris et Gubernatoris omnium rerum majestatem, et sui ipsius humilitatem, summum illud Ens non rapida voce alloquetur, nec dictatorie ei imperabit, quid faciendum sit, vel negligenter verba recitabit, quasi res ipsi cordi non essent. Haec et similia vitia facile vitabit, et contraria omnia observabit, qui rei momento attendit.

Pleraeque harum thesium etiam usui veniunt in publicis gratiarum actionibus, quibus Dei laudes et praecipue beneficia extolluntur, ad ejus dominium et beneficentiam, et nostram dependentiam agnoscenda, et gratum animum ei testandum, quibus omnibus ad officia nostra praestanda excitemur.

Sequentem Thesin addere forte non inutile erit.

In extollendo redemptionis beneficio Auditores non constituere oportet in statu eorum, quibus Euangelium initio praedicatum fuit, ut a nonnullis fieri solet, quasi coaevi sui voluntatis divinae plane ignari et peccatis Judaeorum et Gentilium illius temporis obnoxii fuissent, vel etiamnum essent. Potius distinguendum inter homines illius vel hujus temporis, et Deo gratiae agendae, quod nos beneficii, in illos primum collati, sub conditione obedientiae praeceptis Euangelicis praestandae participes fieri quoque voluerit [1].

Theses has ita clare proponere conatus sum, ut lectae se ipsas probent. Si quis eas confirmatas vel illustratas videre cupiat, satisfacere sibi in plerisque poterit lectione scripto-

---

1) Eene merkwaardige en belangrijke opmerking voor dien tijd. Het sub conditione verraadt zijnen oorsprong.

rum, quae de methodo formandarum concionum agunt, et satis multa sunt. In initio tamen pauciora legenda censeo, ut sunt:

Le Pasteur Evangélique par Pierre Roques, à Bale 1723, in quarto. Tractatus ille Belgice versus hoc titulo prodiit, de Evangelische Leeraar, door Pieter Roques. Leiden 1744, 4o.

De l'Exercice du ministère sacré par Mr. Ostervald, à Amsterdam, 1737, in 8o.

Animadversiones ad methodum Homiliarum Eccl. rite instituendarum Auct. C. Vitringa, Fran. 1741, in 8o.

Avis sur la manière de Prècher, par Jean La Plancette, Rotterdam 1733, in 8o.

Traité de l'Action de l'orateur, ou de la Prononciation et du Geste, à Paris 1657, in 12o.

Duo priora S. praeter concionis formandae regulas multa alia Evang. ministro admodum utilia continent, et a capite ad calcem legi merentur.

EXCOMMUNICATIE VAN ALIDA VAN DER H. TE DELFT, IN 1732.

„Werd de Christelijke gemeente bij desen bekent gemaakt, dat Alida van der H., gewesene lidmaat van de waare Gereformeerde Kercke, na meenigmaal op de belijdenisse van haar gelove het avondmaal des Heeren te hebben ontfangen, en in weerwil van alle ernstige vermaningen, na een langduirigen veynsingen eyndelijck heeft knnnen besluyten, tot groote ergernisse van alle vrome belijders der waarheyd, *tot het grouwelijke en afgodische pausdom* over te gaan en sig tot de gemeenschap *van de antichristise godsdienst* te begeven, hartnekkig daarbij te persisteeren en met de kerckelijcke censnre en tugt opentlijk den spot te drijven, door den Kerckenraad van Delft van de gemeenschap der Gereformeerde Kerke afgesneden en geëxcommuniceert is gewerden, ten eynde de gemeente tegen haar werde gewaarschouwt, gelijk sij ook versogt werd haar gebeden tot God vor dese afgesnedene te doen, off de Heere haar nog tot eeniger tijd bekeeringe gave tot erkentenisse der waarheyd."

Bovenstaande excommnnicatie, die de Kerkenraad van den preekstoel had willen laten afkondigen, werd echter bij besluit der Synode slechts *inter parietes*, d. i. binnen de muren van het Consistorie, bekend gemaakt. — De regering van Delft gelastte hierop het volgende:

„D'Heeren Burgemrn. ende Regeerders deser stad, ten uitterste verwondert, dat bij de Classis van Delfland en eenige uit de Kerckenraad, die deselve cours houden, weder opgehaald werd, de saak van Alida vau der H., bij 't laat-

ste Sinode seer wijslijk en voorsigtelijk genoegsaam afgedaan, hebben opgem. Heeren Burgemrn. de Commissarissen Politycq gelast, soo als die gelast werden bij desen, aan de Kerckenraad uit haar naam en ordre *eens voor al en peremtoirlijk* te denuntieeren, dat de Heeren Burgemrn. *geensints* sullen lijden nog aansien, *dat de ban* tegens Alida van der H. *op de predickstoel sal werden gebragt*, waarna de Kerckenraad sig sal hebben te reguleeren. Gedaan bij de Heeren alle desen 26e April 1732."

Mr. J. S.

DE WARE NAVOLGER VAN CHRISTUS.

Verus imitator Christi est et valde pii animi, qui interdum libenter aliquid patitur, ne alii patiantur; qui suo incommodo aliorum incommoda levat, sicut Christus mortem suscepit, ut omnes a morte liberaret [1].

[1]) Bovenstaande woorden zijn een van de vele kernspreuken, waardoor zich de (nog onuitgegeven) schriften van onzen Frederik van Heilo, een tijdgenoot en geestverwant van Thomas van Kempen, aanbevelen.

W. M.

ONKOSTEN EENER BEGRAFENIS EN UITVAART TE LEIDEN, IN HET JAAR 1715.

Volgende nota is eene kleine bijdrage tot de kennis van de wijs, waarop onze vaderen de nitvaart hunner dooden vierden. De hier vermelde Maria Douw was bloedverwante en voornaamste erfgename van onzen beroemden schilder Ger. Douw, blijkens 's mans testament, waarvan een notarieel afschrift in bezit is van den Heer J. Kneppelhout te Leiden. De overledene behoorde in genoemde stad tot de middelklasse, en de goede sier, die hare naastbestaanden op den dag harer begrafenis hielden, is waarschijnlijk met de algemeene zede van dien stand overeenkomstig geweest.

W. M.

Verschoote reekeningh gedaen tot de begraeffenisse en uytvaert van mijn schoonmoeder Marya Douw, weduwe van Arnoldus Turckenburgh, gestorven den 27 April ende begraave den 3 Mey 1715.

Ten eerste voor derthien paar hantschoen.	*f*	7	3	0
noch voor vijftigh pont hamelevleys . .	〃	10	0	0
noch voor vier quartiere kalfsvleys. . . .	〃	8	10	0
noch voor vier hamme.	〃	9	0	0
noch voor een bil gedrocht vleys. . . .	〃	2	0	0
noch voor een ribstuck runtvleys. . . .	〃	2	0	0
noch voor de kist met de schroeve. . . .	〃	17	14	0
noch aan broot, koekjes en beschuyt. . .	〃	10	0	0

noch aan een soetmelckskaes.	〃	3	14	0
noch voor drie en een half anker wijn. .	〃	42	0	0
noch voor een en een halve ton bier. . .	〃	9	0	0
noch voor suycker en kruyt.	〃	2	16	0
noch voor het luyde en graft maecke. . .	〃	2	8	0
noch voor kerckerecht en geployt kleet. .	〃	6	10	0
noch voor 't lantsgerechtighijdt van 't begrave.	〃	3	4	8
noch voor den axsijnse en brandewijn en voor het aflegge en voor 't braede en voor de oppasters ende dan voor alle andere onkosten van glaese en schottels etc.	〃	40	0	0
Somma	*f*	175	19	8
Af d' 40 gl. door verkoop van eenige meubelengoed, bij nigt Cornelia Turckenburg ontvangen.	〃	40	0	0
	f	135	19	8

[Op de keerzijde staat:]

De hondert vijf en dertig gulden negentien stuivers en agt penningen, aan de wedersijde geroert, sijn mijn door oom Dirk Toornvliet voldaan op den 21 Junij 1715.

f 135 19 8. [get.] Baerent Scholt.

NAAMLIJST DER PREDIKANTEN IN DE HERVORMDE GEMEENTE TE PIJNACKER;

MEDEGEDEELD DOOR

M. LOTZ, Predikant aldaar.

Antonis Cornelisz. van Delft, zijne dienst aanvaard 1583, † 26 Oct. 1602.

Henricus Johannis, aldaar predikant geweest van 1603 tot 1638.

Petrus Proelius, van 1638 tot 1646.

Henricus Rhijndijck, zijne dienst aanvaard 1646, vertrokken naar Oudewater 1658.

Petrus van Poot, proponent te Delft, zijne dienst aanvaard 1658, vertrokken naar Benthuysen 1669.

Abrahamus Bredius, zijne dienst aanvaard 21 Julij 1669, vertrokken naar Harderwijk 30 Augustus 1699.

Nicolaus Vertilet, candidaat te Gouda, zijne dienst aanvaard 21 Februarij 1700, † 1722.

Petrus Laan, proponent te Hoorn, zijne dienst aanvaard 19 Junij 1722, vertrokken naar Vlaardingen 1723.

Hubertus Hoevenaar, proponent te Raamsdonk, zijne dienst aanvaard 12 Maart 1724, emeritus 9 Augustus 1765.

Petrus van Kempen, predikant te Goedereede, bevestigd 1 December 1765, vertrokken naar Breda 27 Maart 1768.

Andreas Jacobus Callenfels, predikant te Noordgouwe, bevestigd 7 Augustus 1768, vertrokken naar Wageningen 2 April 1770.

Willem Lootsman, predikant te Zuylen, bevestigd 22 Julij 1770, vertrokken naar Hoorn 11 November 1773.

Theodorus Cloppenburg Perizonius, predikant te Lienden, bevestigd Februarij 1774, vertrokken naar Purmerend 19 Junij 1780.

Cornelis van Rossem, predikant te Woudenberg, bevestigd Augustus 1780, vertrokken naar Muyden 13 Julij 1789.

Michiel Christiaan Vos, predikant te Woudenberg, bevestigd October 1789, vertrokken naar Woerden 27 October 1790.

Isaac Hoek, predikant te Cappelle in Zeeland, bevestigd April 1791, emeritus 1814.

Johannes Montijn, predikant te Sommelsdijk, bevestigd 6 November 1814, vertrokken naar Almkerk en Emmichoven 13 Mei 1817.

Christiaan de Groot Stiffey, predikant te Briels-Nieuwland, bevestigd 7 December 1817, vertrokken naar Krimpen a. d. Lek 22 Maart 1829.

Johannes de Jong, predikant te Geervliet, bevestigd 15 November 1829, emeritus 1 Julij 1845.

Rixtinus Arnoldus Soetbrood Piccardt, Theol. Doct., predikant te Langerak bez. d. Lek, bevestigd 3 Mei 1846, vertrokken naar Goes 22 September 1850.

Johannes Didericus Holsteyn, predikant te Nootdorp, bevestigd 9 Februarij 1851, vertrokken naar 's Graveland 11 November 1855.

Maximiliaan Lotz, predikant te Ellewoutsdijk, bevestigd 6 April 1856.

TWEE BRIEVEN OVER DEN STUDENT JACOBUS ARMINIUS,

MEDEGEDEELD EN TOEGELICHT DOOR

JOANNES TIDEMAN.

Voor een paar jaren ontving ik van den Heer J. J. van Vollenhoven, gewezen predikant bij de Remonstranten, laatst te Utrecht, het afschrift der bovenstaande brieven, hetwelk hier volgt.

Te Genève had de „Pasteur et Bibliothecaire" A. Archinard hem op het oorspronkelijke opmerkzaam gemaakt, dat in de *Actes de la vénerable compagnie des Pasteurs à Genève*, *B.* fol. 126 e. s. is bewaard, en hem vergund dit af te schrijven. Hij bood zijn afschrift aan de Remonstrantsche Broederschap aan, met verzoek, dat het bij de HSS. van de Remonstrantsche kerk te Rotterdam zou worden bewaard. Gaarne deed men het stuk die bestemming volgen, en gaarne werd mij thans vergund het hier publiek te maken.

Een gedeelte evenwel van den eersten brief, en wel dat, wat Arminius betreft, zag reeds sedert lang het licht. Casp. Brandt deelde het mede in zijn *Historia vitae Jac. Arminii*, 1724, pag. 25, 26. Om het overige van den inhoud, en om het verband, waarin het schrijven door een randschrift is gebragt met den tweeden brief, deel ik het hier in zijn geheel mede. Brandt kent het aan Beza toe, en zegt, dat deze het „ex totius Collegii Theologici sententia" den 3n Junij 1583 schreef aan Mart. Lydius, den bekenden Amsterdamschen predikant, door dezen „tam urbis

quam Ecclesiae Procerum nomine rogatus, ut suum de ipsorum alumno ejusque studiis judicium promeret."

De twee brieven luiden aldus:

Témoignage donné par la Compagnie des Pasteurs en faveur d'Arminius.

Il faut lire la lettre suivante d'Amsterdam, qui est de l'an 1584, et celle-ci est la réponse.

Redditae sunt nobis iam pridem literae tuae, charissime frater, quibus, tum ex vestri coetus sententia, tum ex amplissimi Magistratus voluntate, petebas nostrum de Jacobi Arminii, alumni vestri studiis judicium. Iis literis etsi paulo post respondimus, tamen quod eae fortassis in hac temporum asperitate ad vos nondum pervenerint, rursum nobis visum est hac oblata fidi tabellarii opportunitate paucis rursum respondere, nequid ipsius Arminii studiis hinc accidat detrimenti. Ut paucis igitur omnia, scitote, ex quo Arminius ad nos Basilea rediit, ita probatam esse ipsius tum doctrinam, tum etiam vitam, ut optima quoque, si, quod facturum illum, Deo favente, existimamus, eodem porro cursu perrexerit, de ipso speremus. Tribuit enim illi Deus, inter caetera, felix ingenium rebus tum perspiciendis, tum dijudicandis; cui si pietas, cujus se studiosum ostendit, deinceps moderabitur, fieri non potest, quin haec vis ingenii, tum aetate ipsa, tum usu rerum confirmata, uberrimos fructus perferat. Et haec quidem de Arminio, juvene certe vestrorum, quantum existimare possumus, benevolentia et liberalitate minime indigno. De rebus nostris, quieta nunc quidem adhuc sunt apud nos omnia singulari Dei Opt. Max. beneficio, quod hostes etiam ipsi fateri et agnoscere coguntur. Sed quum vestra omnia, sicuti christiana charitas jubet, pro nostris ducamus, acerbam certe vitam in hac media pace vivimus. Ad haec accedit horrenda illa conjuratio, in Galliis nuper patefacta nec Ecclesiis duntaxat novas, longe maximas tempestates intentans, verum etiam, quod Dominus avertit, potentissimo Regno excidium non obscure minitans, cum totius Europae gravi con-

cussione conjunctum. Praeterea quis vicinum nostrum principem, avitum in nos odium foventem et huic civitati perpetuo insidiantem et nova nunc affinitate vehementer auctum, deinceps quietum fore credat? Itaque tum praesentibus vestris calamitatibus vehementer afficimur, tum Gallici tumultus incerto exitu graviter angimur, tum privatim nobis imminentis tempestatis expectatione non parum premimur; sed in his malis tamen, quod haec omnia sciamus ab unius Servatoris illius nostri sapientia et εὐδοκίᾳ pendere, ἀπορούμεθα μὲν ἀλλ' οὐκ ἐξαπορούμεθα. Imo quid prohibet, quo minus non modo non deficiamus animis, verum etiam in cruce Domini nostri gloriemur! Age igitur, mi frater, de hoc in primis laboremus, ut fidi ad extremum inveniamur. Et Filio ipso Dei reliquum navigationis nostrae cursum virtute sui Spiritus gubernante, per istos quantumvis tumidos fluctus, ejusdem bonitate et misericordia freti, in portum usque provehamur; quod utinam Dominus nobis omnibus pro sua benignitate largiatur. Bene vale, observande frater, et vicissim pro nobis precare. Dominus Jesus communes gemitus nostros tandem exaudiat et tuis caeterorumque fratrum et collegarum tuorum laboribus benedicat. Genevae 3 veteris Junii 1585.

S. D. Pietate et Doctrina eximia praedito viro Theodoro Bezae Vesalio, Ecclesiae Genevensis fideli ministro, amico nostro.

Reverende Vir! Satis agnoscimus quantum intersit et Ecclesiae et Reipublicae, foveri liberaliter et educari in bonarum literarum et maxime pietatis studiis juvenes, in quibus elucent ingenii celeris illi motus, et qui ad excogitandum acuti et ad explicandum ornandumque sint uberes. Agnovimus et hoc nos debere Deo, ut Ecclesiae ipsius simus nutricii. Qua in parte officii nostri mediocriter functi sumus, quantum per difficultates temporum licuit. Eo consilio jam

integrum triennium, quamvis urbs nostra sumptibus, quos immanes bellum requirit, assidue exhauriatur, impensas tamen fecimus in Jacobum Arminium non exiguas, quibus ad vos profectus, in studio Theologico progressus ad usum Ecclesiae faceret uberiores. Sunt qui nobis acrimoniam ingenii ipsius et industriam valde praedicent. Sed a te observ. Vir! petimus, ut judicium de moribus, ingenio et progressu ipsius tuum ad nos perscribere non graveris, pro ea, qua peregrinas Ecclesias complecteris, benevolentia. Inprimis ut hoc observes petimus, an cum illa (ut fit plerumque) disserendi, de qua audimus, subtilitate conjunctus sit ingenii aliquis fastus et pertinacia. Nam si is esset, quem scientia inflaret, qui sibi nimium placeret, et pertinax esset in tuendis opinionibus, quas semel concepit, mallemus illum etiam infra mediocritatem consistere, nec maturitatem assequi ingenium, tam Ecclesiis (quod absit) periculosum. Cupimus enim (quod in nostra urbe, a mercatura celebri, ideoque populosa necessarium est) concordiam et tranquillitatem inter ministros ad exemplum civibus nostris conservari; quod fieri non potest, cum quis, admirator sui, propter eximia dona supra reliquos collegas se effert. Confidimus itaque Rev. Vir, te libenter haec ad nos perscribendo et assidue ingenium ipsius, an Dei timore regatur, observando, Reipublicae nostrae gratificaturum. Vale Vir observ. Dominus te Ecclesiae suae diu incolumem praestet. Quem in coetibus nostris Ecclesiasticis ardenter cupimus invocari, ne Ecclesias harum Regionum, ut nunc passim fit in Brabantia et Flandria, penitus dissipari sinat.

Amstelredamo 19 Augusti anni Christi 1584 stilo novo.

Consules Reipublicae Amstelredamensis.

Ik moet aan de stukken zelve eenige opmerkingen toevoegen.

Vooreerst: Het randschrift van den eersten brief, dat

dezen als het antwoord op den tweeden doet voorkomen, is kennelijk en wel onbegrijpelijk fautief. De „litterae *tuae* Char. *frater*", op welke dit schrijven slaat, doen terstond blijken, dat het alles, behalve een antwoord op den brief van Burgemeesteren, kan bevatten. Ook had die *Broeder* „tum ex vestri coetus sententia, tum ex ampl. Magistratus voluntate" geschreven.

Ten andere: Dit laatste bevestigt wat Brandt van het schrijven van Lydius meldde, en geeft ons dus reden om te gelooven, dat hij met kennis van zaken het antwoord aan Beza heeft toegekend, ofschoon dit uit ons afschrift niet blijkt. Het „redditae sunt *nobis*" en het doorgaande meervoud des schrijvers verklaart zich uit de „totius collegii Theologici sententia", uit welke Beza, naar Brandt, geschreven heeft.

Maar *ten derde*: Bij Brandt heeft de brief de dagteekening van 3 Junij 1583, en ons afschrift dien van 3 Junij 1585. Dit moet eene, ligt verklaarbare, fout bij Brandt wezen. De brief zelf doet dit blijken. Deze spreekt van Arminius sedert hij *ad nos Basilea rediit.* En dit heeft niet voor het eind van 1584 plaats gehad. Hij ging toch, volgens Uytenbogaerdt, *Kerk. Gesch.* III. 102, en Brandt, in 1582 van Amsterdam naar Genève, en vertrok eerst van daar naar Bazel, toen er door zijn disputeren tegen de philosophie van Aristoteles en voor die van Ramus, en door zijn onderwijs in de logica van Ramus te zijnen huize, eene sensatie was ontstaan, die hem dat vertrek aanbeval. Dit kan dus bezwaarlijk eer dan in het jaar 1583 het geval zijn geweest. Ook behoeven wij ons omtrent den tijd zijner terugkomst uit Bazel niet meer met gissingen te behelpen. In 1860 gaf de Akademie te Genève, bij gelegenheid van haar derde Eeuwfeest, in het licht: *Le Livre du Recteur. Catalogue des étudians de l'Acad. de Genève de* 1559—1859. En daar komt Arminius tweemaal voor: eerst, kennelijk bij zijne aankomst uit Holland, aldus: *Jacobus Arminius Veteraquinas Theol. Stud. ipsis Calendis Januarii* 1582; de

tweede maal, hoogst waarschijnlijk na zijne terugkomst uit Bazel, onder het jaartal 1584, niet zeer ver beneden een anderen naam, die de dagteekening van 10 October voert, alleen aldus: *Jacobus Arminius Hollandus.* Eerst in het laatst van 1584 was hij dus te Genève terug, en de brief, die van zijne „doctrina et vita ex quo Basilea rediit" getuigenis geeft, zal wel zeker 3 Junij 1585 geschreven zijn, en Brandt moet daar naar verbeterd worden.

Ten vierde: Naar den brief van Burgemeesteren was Arminius, toen zij schreven (19 Aug. 1584), „jam *integrum* triennium", voor zijne studiën te Genève van stadswege ondersteund. En dit komt genoegzaam met de eerste aanteekening in *Le Livre du Recteur* overeen. „Ipsis Calend. Jan. 1582" te Genève gekomen, moet hij reeds in 't laatst van 1581 van Amsterdam vertrokken zijn. Overigens bevat het Archief van Amsterdam geen spoor van deze of soortgelijke correspondentie over Arminius. De correspondentieboeken van die jaren zijn door den brand van het stadhuis verloren gegaan. Alleen blijkt uit de Resolutiën der Vroedschap, Deel V, d. d. 11 Sept. 1586, wat ook Wagenaar in zijne *Beschrijving van Amsterdam* daaruit heeft overgenomen, dat de vroedschap toen in overweging nam, of men bij de terugkomst van Arminius een ander student naar Genève zou zenden, en daarmede een zoon van een der predikanten, Jan Claaszoon, begunstigde. Arminius bezigde na zijn later vertrek uit Genève nog 7 maanden voor eene Italiaansche reis, die men hem kwalijk nam, en waaraan men op nieuw kwade vermoedens ontleende, en kwam in 1587 „tempore autumnali", gelijk Brandt zegt, in het vaderland terug.

Voorts: De gang van zaken, dien de beide brieven ons vertegenwoordigen, zal wel deze geweest zijn. Burgemeesteren, ontrust door de geruchten, welke de beweging, die het eerste verblijf van Arminius te Genève veroorzaakt had, ook tot hen hadden doen komen, wenschten tegen zijne terugkomst uit Bazel omtrent hunnen alumnus onderrigt te worden en wendden zich hiertoe tot Beza (de tweede brief).

Het antwoord op dit schrijven is te Amsterdam waarschijnlijk verloren gegaan, en in het werk van Baum, *Theod. Beza nach HSchriftlichen Quellen*, is het niet te vinden, reeds omdat dit slechts tot 1563 gaat. Later deed de pred. Mart. Lydius, uit naam van de kerkelijke en de stedelijke overheid, nog eens navraag. Van dezen brief weten wij tot nu toe alleen uit het antwoord van Beza en het berigt van Brandt. Het eerste antwoord, waarvan ons schrijven van Beza gewaagt, kennen wij nog niet. Het tweede bevat onze eerste, ten deele reeds door Brandt bekend gemaakte brief.

Eindelijk: Wat den inhoud der brieven betreft, de *conjuratio in Galliis patefacta*, van welke Beza in onzen eersten gewaagt, moet wel die zijn, bij welke de Ligue, na den dood van Hertog Frans van Anjou, naar de wapenen greep, zich van onderscheidene plaatsen meester maakte, en 7 Julij 1585 Hendrik III dwong tot het besluit, waarbij, te Nemours, al de vroegere edicten ten voordeele der Protestanten werden herroepen. — Het „ne quid ipsius Arminii studiis hinc accidat detrimenti" verraadt, dat het schrijven van Lydius reden gegeven had, om te Genève zoo iets te vreezen. Sterk steekt hiertegen af de onbepaalde en onverdeelde lof aan Arminius door de gezamenlijke Pasteurs bij monde van een Beza gegeven, waarbij wij evenwel het „ex quo Basilea rediit" niet voorbijzien. Het „felix ingenium rebus tum perspiciendis tum dijudicandis" wijst niet onjuist datgene aan, wat wij later bij Arminius opmerken, maar is toch zoo onbepaald, dat het niet van bijzondere, naauwkeurige bekendheid van den schrijver met den persoon getuigt.

De brief van Burgemeesteren komt mij allezins belangrijk voor, minder om den persoon van Arminius, wien hij geldt, dan als uitdrukking van den zin en de denkwijs van mannen, in eene, zoo belangrijke betrekking tot kerk en staat geplaatst, als de toenmalige Consules Reipublicae Amstelredamensis. Ik moet het aan onze lezers overlaten, dit voor zich op te merken. Wat Arminius betreft, is er in datgene, waarnaar Burgemeesteren meer bijzonder vragen, zeker iets,

dat later hem bleek eigen te zijn, maar dat wij hem moeijelijk ten kwade kunnen duiden, het „pertinax esse in tuendis opinionibus, quas semel concepit". Maar wat aangaat de *fastus* en de *pertinacia* in het algemeen, het „is esse, quem scientia inflaret, qui sibi nimium placeret", dat hij als „admirator sui, propter eximia dona supra reliquos collegas se efferret", daaromtrent heeft, misschien niet de latere ervaring in het oog van al de Burgemeesteren, maar zeker de geschiedenis ons het bewijs gegeven, dat zij niet tot zijne gebreken behoorden.

Ten slotte nog één woord. De Archivaris van Amsterdam en Noord-Holland, Dr. P. Scheltema, die mij welwillend de zekerheid deed verkrijgen, dat het stedelijk Archief geene aanteekeningen of correspondentie bevat, welke het bovenstaande zouden kunnen aanvullen, deelde mij nog iets omtrent den Student Arminius uit een HS. mede. Het is getiteld *Kerkelijk Amsterdam*, en werd uit de HSS. van v. Voorst voor het Archief aangekocht. Het meeste van het daar vermelde is reeds bij Uytenbogaerdt en Brandt te vinden. Als bijzonderheid sta hier het volgende:

„Bl. 451. 1581, den 13n September hebben de Over„lieden van het Groot Cramers gild Jacobus Arminius een „somma van hondert gulden toegestaen, ende dat noch voor „3 à 4 jaeren; ende wat sij meerder van haer incomsten „creegen, de oncosten afgetrocken, daertoe souden contri„bneeren."

DE ZEGELS EN ZINNEBEELDEN DER NEDERLANDSCHE EN ANDERE HERVORMDE KERKEN.

(Vijfde Gedeelte.)

DOOR

MR. J. V. D. V. N.

De vermelding van mijnen naam door nu wijlen den Hoogl. Kist, bij de opgave en beschrijving van Kerkelijke Zegels in het *Kerkhist. Archief*, heeft eenigermate doen kennen wat daartoe door mij was bijgedragen; eenige onnaauwkeurigheden echter zijn toen daarbij ingeslopen, gelijk ook eenige zegels onvermeld gebleven. Het voorbeeld door Dr. P. A. Borger reeds gegeven in het *Kerkhist. Archief*, Dl. III, St. 1, heeft mij aangespoord, om ook nu nog aan den Redacteur van het *Archief* de plaatsing en opname te vragen van eenige verbeteringen en aanvullingen, en dat te meer naardien door den Hr. Dr. Borger toen almede zijn vermeld de zegels van *buitenlandsche* gemeenten, waarvan ik de gepastheid allezins moet erkennen; voorts nog omdat wijlen de Hoogl. Kist, in zijne laatste of *derde* opgave, tevens heeft vermeld de *attestatiën*, aan welke de door hem beschreven zegels waren gehecht, en dat ook aan die opgave een en ander ontbreekt, hetwelk ik noodig acht thans te verbeteren. Daardoor evenwel zie ik mij in de noodzakelijkheid, in kleinigheden te vervallen, die ik overigens gaarne zou hebben vermeden, ofschoon ik vermeen, dat bij soortgelijke opgaven naauwkeurigheid een hoofdvereischte is, zullen zij eenige nuttigheid hebben.

ALKMAAR.

Hiervan een oud zegel, met den Wachter en het Omschr.: *De Heere is mijn Burght.* De Burgt in het zegel is zeer antiek en fraai.

ALBISHEIM (zegel in lak).

Een gekroond Wapenschild, waarop een Middenschild, beladen met twee kruislings gestelde Scepters, waar boven eene Kroon. Omschr.: *K.* (of R.) *B. Protestant. Pfarram.* Onder het Schild staat: *Albisheim.*

ALPEN of ALPENS.

Een klein zegel in lak, waarop een gekronkelde Slang, daarnaast een Vogel (eene Duif?), doch naar elkander gewend, binnen een Cirkel en een Tulpenkrans, het Omschr.: *Sigillum Eccles. Reform. Alpens. Anno* 1643.

AMSTERDAM.

De Leeuw is *klimmende.* Zegel op eene Attestatie van 18 Oct. 1608, get.: JOANNES URSINUS.

AMSTERDAM (Walsche kerk).

Het zegel op eene Attestatie van 9 d'Avril 1618, get.: FABRICE DE LA BASSECOURT.

ANTWERPEN.

De Attestatie van 5 Sept. 1583, geteekend door ANDRIES DE MEESTER (Demetrius), is bij mij.

ARNHEM.

Het Bovenschrift heeft niet *Luk.*, maar *Lucae*, en het Omschr. niet *Eccelesia*, maar *Ecclesia.*

ASTEN en OMMELEN (niet *Ommen*).

Het meer duidelijk exemplaar, door den Hr. Kist vermeld, is bij mij in lak.

BATAVIA.

Heeft in het Omschr. niet Capittel *II*, maar 2 *vers* 1.

BEEMSTER.

Het Omschr. heeft niet *appetite*, maar *expetite.*

BEESTEN (in het Graafschap Lingen).

Een zegel in lak, hebbende eene Kolom, waar boven eenige figuren (welligt eene Kroon?); tegen de Kolom v

voren een Sleutel en een Zwaard, kruislings gesteld. Omschrift: *Sigillum Ecclesiae Beestensis.*

BERGEN OP ZOOM.

De Attestatie van 11 Dec. 1592, geteekend door JACOB BASELIS, de jonge, bij mij voorhanden.

BERLIN.

Het zegel, waarop de Rots in Zee, en Onderschr.: *Math.* 16: 18. Omschr.: *Sigillum Eccl. Paroch. Reform. Berolin.*, op eene Attestatie van 17 April 1816, get.: WILMSEN, Prediger, doch dit heeft geen *binnen*-Omschrift. — Het zegel met de Roos in de Doornen, ook bij mij, maar ik vermeende dat dit te Keulen thuis behoorde. Zie Kist, vervolg.

BONBADEN (in Solms).

Eene Kerk op eene Rots, ter zijde met Geboomte beplant. Omschr.: *Siegel des Kirchspiels Bonbaden.* Zegel in lak.

BONN.

Een opengeslagen Bijbel, omgeven door Stralen; op denzelve staat: *Biblia das ist die ganze heilige Schrift.* Omschrift: *Evangelische Gemeine zu Bonn.* 1816. Zegel in lak op eene Attestatie, get.: H. G. SACK, Prof. und Pfarrer der Evangel. Kirche in Bonn.

BOVENKARSPEL.

In het Omschr., achter *syn*, volgt: *Col.* 3: 1.

BREDA.

Behalve de reeds vermelde, nog *twee* verschillend gesneden zegels met het Wapen der stad. Eene Attestatie van 14 Junii 1601, get.: LUCAS VAN DER HAGE, heeft het zegel met een brandend Hart.

BRIELLE.

Het zegel op eene Attestatie van 4 Sept. 1693, get.: REGINALD DONTECLOCKE, heeft duidelijk het jaartal 1592 onder den Burgt; en twee zegels met 1572 zijn verschillend van stempel.

BRIELLE (Fransche kerk).

De Heer Kist noemt deze en ook anderen *Fransche* kerken. De grond daarvoor is niet opgegeven; welligt bij ver-

gissing geschied, uit hoofde dat, behalve de kerk te *Voorburg*, de overigen allen van *Walschen* oorsprong, *Walsche* kerken genoemd worden hier te land.

BRONSVIC.

Een klein gedrukt zegel. Eene Zon, omgeven door menigte van Sterren. Een *binnen*-Omschr.: *Ab uno Lumen et Virtus*. Het *buiten*-Omschr.: *Sigil. Eccle. Refor. infer. Sax. faederati.* Op eene Attestatie van 16 Avril 1769 à Bronsvic en Consistoire, get.: J. DE CHAUFEPIÉ, Past.

BRUNEN.

Een zegel in lak, heeft bij de Ladder een Boom, waar tegen een Persoon (Jacob ?) is gezeten. Nog ter zijde van de Ladder: *Joh. C. I. v.* 51; niet 41.

BUDERICH.

Een afdruk van het zegel in zwartsel heeft tot Omschr.: *Sigill. Ecclesiae Buderick.* Welligt het oudere zegel, vóór de herstelling (1629) in gebruik.

CAMERIK.

Een zegel in lak heeft slechts *een* zwemmende Zwaan. Het is nog onzeker, of in het Omschrift de verkorting *CAM.* *Camerik* beteekent, welligt *Camen*. Zie *Navorscher*, VIII, 154.

CAMPEN.

De Attestatie van 1 Junij 1596, get. CASPARIS HOLSTECHIUS, heeft de Duif opvliegende, daaronder de kronkelende Slang.

CAPELLE (Graafschap Meurs).

Een afdruk in zwartsel heeft het jaartal 1725 in het Omschrift; boven de Kerk vliegen eenige Vogels.

CAPPEL (Graafschap Dillenburg).

Zegel in lak, met Omschr.: *Sigill. Eccles. Cappelen.*

CASSEL.

Zegel in lak. Een Kerk met grooten en kleinen Toren. Omschr.: *Kirchensiegel der Unter Neustadt in Cassel.* Op eene Attestatie van 27 May 1793, get.: C. BRIMM (of Grimm ?), Pfarrer an der Unter Neustadter Gemeine.

CLEVE (Hervormde Gemeente).

Hiervan *twee* zeer verschillend gesneden stempels.

CULENBURG.

Een gedrukt zegel. De klimmende Leeuw met een Boek tusschen de Voorklaauwen; de Zuilen twee boven, één onder hem geplaatst. Het Omschr.: *Sigill, Eccl. Culenb.*

DELFSHAVEN.

Gedrukt fraai zegel, op eene Attestatie van 28 Aug. 1833, get.: D. J. VAN BRANDENBURGH, Syn. Praeses.

DELFT.

De Attestatie, get.: ARENT CORNELISZ, uit naam des kerckenraedts, is van 4 Junij 88 (1588).

DOORNIK (of Tournay).

Twee Attestatiën, een van 18 Sept. 1722, get.: LA BRUNE, Past., MAGNET, Past.; de andere van 13 Mei 1769, get.: DU LIGNON, Pasteur (niet Dulignan, gelijk bij Borger). Beiden namens *Les Conducteurs de l'église Wallonne de la garnison de la dite ville, et pour tous.* De zegels zijn verschillend gesneden.

DORDRECHT.

De oudere zegels op de Attestatiën van 18 Sept. 1595 en 23 Mey 1607, get.: SERVAES JAN VAN NEERSOEN VAN WEERT, en *geboren van Weert* (Naeranus), hebben geene Sterren. Maar het Attest van 20 Sept. 1612, get.: BALTHASAR LYDIUS, M. F., heeft die, doch zij schijnen veeleer twee *rozen* te zijn; zoo ook in de latere gedrukte zegels, nog in gebruik, volgens Attestatie van 3 Oct. 1833, get.: H. J. SPIJKER.

DORDRECHT (Walsche kerk).

Een klein gedrukt zegel, de Roos tusschen de Doorntakken, onder, de letter *D*; op eene Attestatie van 27 Avril 1692, get.: S. POTHEUCK, Past., DEVOU, Past.

EDAM.

Het zegel, vermeld door den Hr. K., 2ᵉ gedeelte, op eene Attestatie van 14 Julij 1604, get.: JAN JANSSEN, Bedienaer des H. Euang. tot Edam, en GULIELMUS PUPPIUS, Kerckendienaer tot Edam.

EMBDEN.

Het zegel op eene Attestatie, signatum *Emdae* den 14 Aprilis Anno 1597, get.: Joh. Pilsumannus, Presbyterij Scrips: et Subsig. Een gedrukt zegel, zeer duidelijk, heeft het Kasteel tusschen de letters *P. S. C. V, ZON, EM.* Het Omschr.: *Chrs. is de enigesthe. darup sy: gemen: rust alle:* Op dit zegel is in het midden een Cirkel, waar binnen *L. S.* staat.

EMMERIK.

Dit zegel, gedrukt, is langwerpig rond, en heeft in het Omschr.: *Ecclesiae Reformatae Embricae*, als ook een getulpte buitenrand.

HOOG EMMERIK.

Een zegel, afdruk in zwartsel, heeft een Schild, waarop een Emmer met opstaanden hengel; het Omschr.: *Hogen Emmerics.*

ENKHUYSEN.

Een zegel in lak. Eene Vrouw staande met de beide armen uitgestrekt; links van haar is gezeten een Pelikaan, hare jongen voedende; regts lennt tegen haar een voorwerp, dat niet duidelijk is. Het Omschr.: *Diaconie van Enkhuysen.* Dit zegel verdient welligt ook hier vermeld te worden.

FRANEKER.

Het zegel op het Attest van 13 Mey 1718, get.: Aeschinis Saagmans, heeft tot Omschr.: *Welsalig is 't volk welk 't geklank kent.*

FRANKENDAAL.

Het zegel op het Attest van Ursinus is in was; doch dat van (niet: van Dijk, maar) van den Dijk heeft den stempelslag.

FRANCFORT.

Het Attest, get. door Franciscus Gomarus, Minister fratrum nomine st., heeft het zegel in was.

FREMOERSHEIM.

Een zegel in lak, onduidelijk. Een Man, zittende tegen den stam van een Boom, zijn linkerarm opheffende naar den

Hemel, van waar iets schijnt af te dalen. Omschr.: *Sigillum Ecclesiae Fremorsheim.* Welligt Elia gespijzigd.

GEERTRUIDENBERG.

De Attestatie, get. door JOES. EPISCOPIUS, Verbi Divini Minister in urbe Geertruidenberga, heeft het zegel geslagen.

GEERVLIET.

Het Attest van April 1602 is get. door NICOLAUS NICOLAI, Dien. des Goddel. Woorts; het zegel geslagen. NICOLAI was dezelfde als TYKMAKER.

GENÈVE.

Het zegel, met Omschr.: *Sol et Scutum etc.*, in was, op een Attest van 14 Mars 1766, geteekend door zes Pasteurs en één Docteur.

GORKUM.

Het Wapenschild heeft twee getinneerde faesen; boven hetzelve staat een Boom, op welken in één afdruk van het zegel, een Vogel (Ooijevaar?) gezeten is. Dit zegel heeft een getulpte buitenrand.

GOUDA (Walsche gemeente).

Beter heet het: dit zegel in lak heeft een doorsneden Schild, boven eene Duif, onder eene Slang; het geheel omgeven door twee Lauwertakken, boven het gekroonde stadswapen.

'S GRAVELAND.

Op den band onder aan dit zegel, volgt achter de woorden: Geloof, Liefde en Hoop: 1 *Cor. XIII.* 13. Onder staat: F. DE BAKKER *fecit.*

GRONINGEN.

Het Attest met geslagen zegel, van 21 Sept. A. 1618, get.: CHRISTOPHORUS UCHTEMANNUS, Dienaar Jesu Christi in sijn gemeente tot Groningen, is opmerkelijk, als zijnde afgegeven ten behoeve van den Erntfesten Hoochgeleerden Heer PANCRATIUS CASTRICOMIUS, O. Syndicus onser Stadt ende Raat van State, etc. — Nog bestaat een zeer groot gedrukt zegel in een getulpten rand, bevattende het gekroond wapen der stad, gekwartileerd Schild met een Middenschild, waarop de woorden: *Verb. Dni. Luc. pedibus.*

'S HAGE of 'S GRAVENHAGE.

Op twee Attestatiën, een van 30 Oct. 1609 en een van 6 Junij 1613, beiden get. door BERNARDUS LA FAILLE, Hagae Comitis mr., ziet men een geslagen zegel, een Bosch of Wond voorstellende, onder, de twee Wapenschilden van Holland en van den Haag. Het Omschrift schijnt eene spreuk te zijn, doch is onduidelijk; overigens is dit zegel in alles geheel verschillend van de reeds vermelden met den Vogel op het Nest; van welk zegel drie *onderscheidene* stempels bestaan, waarvan in de afdrukken de Vogel eenigzins in vorm verschilt; twee met de Eijeren in het Nest, en één staande op een Vierkant in het Nest. Het Omschrift van één met de Eijeren heeft *Haganae*, de twee anderen hebben *Hagiensis.*

'S HAGE (Walsche kerk).

Abrahams offerande: Izaäk ligt geknield voor een Altaar; voor en achter Geboomte; tusschen het laatste springt de Geitebok; boven zijn Wolken. Een gedrukt zegel.

HAMBURG.

Een Schild, waarop eene staande Duif met een Tak in den Bek; boven staat: 1602. Omschr.: *Verbum Domini manet in aeternum.*

HANAU (Nederl. Gemeente).

De eerste predikant was CHRISTOPHORUS BARLANDUS en kwam aldaar in 1601. Zie over het zegel *de Navorscher*, IX, 285.

HARDERWIJK.

Een groot gedrukt zegel. Het Lam is *staande.*

HARLINGEN.

Zeer groot gedrukt zegel. Het gevierendeeld Wapenschild heeft 1 en 4: de Leliën; 2 en 3: de Kruisen.

HASSELT.

De Kroon staat wel boven den Man, doch *in* het Omschrift, waarin ook het woord *Ecclesiae* voluit. Het zegel is gedrukt.

HEEMSTEDE.

Een zeer groot zegel, gedrukt. Een gekroond Wapenschild

bezaaid met merletten, waarvan 2, 2 en 3, te zamen 7 *stuks* zigtbaar; voorts een vrij kwartier in den boven regterhoek, alles zonder aanwijzing van kleuren.

HECKHOLTZHAUSEN.

Zegel in lak. Een Burgt, waarop een Standaard. Binnen-Omschr.: *Kirchspiel Heckholtzhausen;* onder staat *Ps.* 18. Buiten-Omschr.: *Siegel reform.... schaft Wied Runckel..*

HEUSDE of HEUSDEN.

Het zegel in was, op het Attest van CORNEL. MART. RODENBURCH, Min. novi Presbyterij. Aan de zijden van de Slangen de letters *H. H.* Van het Omschr. alleen leesbaar: *Voorzichtig als de slang.*

HISFELT of HIRSCHFELT.

Zegel in lak, heeft een aanziend Menschenhoofd met uitstaande Ooren, onder twee Borsten. Het Omschr.: *Sigil. Eccles. Hisfelt.*

HOMBERG.

Zegel in lak. Een Schip dat vergaat. Onder staat: *Servato perimus.* Omschr.: *Sigil. Eccles. Hombergense.*

HOOGKARSPEL.

Een gedrukt zegel, heeft een Boom, staande tusschen Ps. 92, v. 15; drie Starren boven. Het Omschrift heeft niet *Palmboom,* maar *Boom.* Geen Onderschrift.

HOORN.

Een gedrukt zegel, op een Attest van 29 Januarij 1693, get.: WINANDUS VAN NIEUWSTADT en THEODORIS LAKEMAN, Eccl. Hornanus. Het Stads Wapenschild vastgehouden door een zittenden Eenhoorn. Het Omschr.: *Christus is de Hoorn onser salicheyt.*

HULST.

Een groot zegel, gedrukt. Een klimmende Leeuw op een Wapenschild, omgeven door Hulsttakken en bladeren, alles op een grond van lazuur (blaauw).

IBBENBURUN.

Het zegel in lak. Een Schip, waarop drie Personen, het Vischnet uitwerpende; de aan het roer staande is omgeven

door een Straalkrans. Boven het Schip ziet men een Wapenschild, waarop een staand Anker; geheel bovenaan eenige Wolken. Omschr.: *Sigill. consist. Ibbenburensis. Luc. V.* Het overige niet leesbaar.

KAAP DE GOEDE HOOP.

Een gedrukt zegel, en een in lak. Op beide heeft de Vrouw de Duif op de regter- en rust met de linkerhand op een Anker.

KETWICH (in Bergsland).

Op eene Attestatie, in het Hoogduitsch, afgegeven te Ketwich 7 Oct. A°. 70, nomine Presbyterij MICHAEL ENGELS, Ecclesiae h. t. Pastor mpp. Het zegel heeft: Petrus staande met den Sleutel in de regter- en een boek in de linkerhand. Het Omschrift is niet leesbaar, zijnde in lak.

KEULEN (Hervormde Kruis-Gemeente).

De Attestatie van 22 Junij 1602 is afgegeven ten behoeve van den Hochgelehrter Dr. PIETER VON BORN, doch ongeteekend. — Het zegel met den Leeuw is in lak, doch zonder Attestatie; het Omschrift heeft: *Vicit Leo de tribu Juda.* Eenige letters zijn onduidelijk. — Het zegel met de Roos uit den Doornstruik is bij mij niet; doch *de Navorscher* vermeldt zulks als tot de Domkerk te Berlijn behoorende. Zie ook Borger, *Archief*, blz. 145.

KNIPHAUSEN.

Het zegel in zwart lak is een doorsneden Schild, boven, eene Duif met den Tak in den Bek; onder, eene kronkelende Slang; het Schild gedekt door een Helm, en tot helmteeken de Duif; voorts eenige lambrekijns.

KONINGSBERGEN.

Een zegel in lak. Eene Kerk met Toren; het Omschr.: *Sigill. Eccl. Ref. Paroch. Regiom.*

LEEUWAARDEN.

Een zegel in lak, en een in was, hebben beide den klimmenden Leeuw tusschen de letters S. L. E. Het laatste op een Attest van 25 May 1610, get.: REGNERUS HACHTINGIUS, Prediger, enz.

LEHER.

Een zegel in zwartsel, voorstellende: Twee Personen, staande, een met, een zonder Hoed; beide hebben een Stok of Staf in de regterhand. Die zonder Hoed (de Vrouw?) heeft een voorwerp op de linkerhand, doch niet duidelijk wat; binnen, boven de hoofden staat: *Dionysius;* het Omschrift is: *Leher Kirchensiegel.*

LEIDEN.

De Attestatie van ADRIANUS BORRIUS is van 29 Junij 1606. Hij teekende zich vroeger (1603 te Schoonhoven) VAN DEN BORRE.

LEIDEN (Walsche kerk).

Van beide de vermelde zegels komen afdrukken voor op onderscheidene Attesten van 1685 tot 1693.

LENGERICH.

Een zegel in lak, hebbende een staand Anker; het Omschrift: *Sigill. Eccles. Lengric.*

LIER.

Een gedrukt zegel heeft den Engel staande met de Zeissen, gereed om te maaijen.

LINGEN.

Een zegel in lak heeft den Herder met den Staf in den regterarm, ter zijde Schapen en Bloemen, en boven de Zon.

LOENEN.

Het beschreven zegel is van Loenen *aan de Vecht*, fraai gesneden en gedrukt, door ander snijwerk omgeven.

LONDON.

De Attestatie, geteekend door JACOBUS REGIUS, is van 31 Julij 1593. — Een zegel met den stijgenden Adelaar, doch kleiner en ook in lak, heeft in het Omschrift het woord: *Eccleia*, niet: *Ecclesia.*

MEURS.

Een zegel, in zwartsel afgedrukt, heeft in het Omschr.: *Ut Rosa* etc. en *Morsensis.* Ook staat de Roos met de Doornen op een Schild.

MIDDELBURG.

Het *oude* zegel op het Attest van 22 April 1591, get.: JOHANNES DE JONGHE, M. V. D., is afgegeven ten behoeve van de Wed. van ADRIANUS MANMAEKER, en Jufvr. MANMAEKER, Huisvr. van Joncker N. VAN DER NOOT.

MIDDELBURG (Walsche kerk).

Het Attest van 17 d'Aoust 1603 is get. door DANIEL DE NIELLES, Min., en JACQUES CAULYER, Ancien, ten behoeve van GUILHAUME DE ZOOTE DIT HOUTAIN, Admiral etc., et Damois. OLYMPE DE HARTAING, fille de feu Mons. DE MARQUETTE etc., en strekkende *à la confirmation solemnelle de leur mariage.* — Het *kleine* zegel in was, op het Attest van 14 de Fevrier 1714, get.: P. VILLARET, Pasteur, heeft ter zijde van het Anker de letters *A. F.* Dit zegel heeft geen Omschrift; een en ander blijkt ook uit een afdruk in lak.

MONNIKENDAM.

Op een afdruk in plaatdruk en in lak van dit zegel staat *Kerckenseegel,* niet nevens den Monnik, maar op een band geslingerd, boven en ter zijde van het Schild, waarop de Monnik staat.

MONTFOORT.

Op een fraaijen plaatdruk van het zegel ziet men: een Man met een Stok, den Berg steil opgaande.

MOORDRECHT.

De buitenrand, als een band onder aan het zegel, heeft niet: *Moor,* maar: *Moerdracenae.*

NAALDWIJK.

Het Attest van 29 Sept. 96 (1596) is geteekend door PIETER LOUWYCK, Dien. des Godtl. Woorts tot N. Op het zegel in zanddruk staan de letters *OEGE,* boven den Kameel als uit de Wolken komende.

NAARDEN.

De Attestatie van 3 Mey 1615, get.: PHILIPPUS RULAEUS, heeft het zegel in zand afgedrukt; het schijnt daaruit, dat de Zon en eenige letters staan boven den Herder. — De Attestatie van jdibus Martij a°. 1596, get. door YSBRANDUS

Tiabius (Balkius) Frisius, V. D. M., en Gerardus Antonius Nardenus, Senior, heeft het zegel in was. — Beide zegels, ofschoon hetzelfde onderwerp bevattende, verschillen geheel in voorstelling met een ander in plaatdruk, waarop de Schaapskooi *niet* gezien wordt, en het Omschrift boven binnen het zegel staat, dat door een tulpenrand omgeven is.

NAARDEN (Walsche kerk).

Een afdruk in lak heeft boven het ronde Schild een grooten dubbelen Arend.

NAMEN.

Hiervan twee verschillend gesneden geplaatdrukte zegels. De Leeuw op beiden, gezeten voor eene Rots.

NOORDWIJK BINNEN.

Een klein zegel, in zwartsel of inkt afgedrukt, heeft den Leeuw zittende, met zijne Voorklaauwen de Kerk stuttende.

NOOTDORP EN WILSVEEN.

Een klein zegel in zand gedrukt, zeer onduidelijk, op een Attest van 26 Junij a°. 1602 in Notorp, get.: A. Osterharn, Dien. des Woorts.

NIJKERK.

Een zegel in plaatdruk, waarop de Tulpplant met omgebogen Bloemen, in den grond staat; het Omschr. heeft: *Ecce nova facta sunt omnia.* 2 *Cor.* 5 *v.* 17.

NIJMEGEN.

Het zegel in zand gedrukt, op het Attest van 6 Julij 1607, get.: Prebyterij nomine Gerardus Livius.

NIJMEGEN (Walsche kerk).

Het geplaatdrukt zegel ziet men op Attesten van 19 Dec. 1692 en van 26 May 1693, get.: Z. Polge, Pasteur.

OOSTENDE.

Het Attest met zegel in zand gedrukt, van 20 Martij 1590, is get.: *bij mijn* Lowys Diricx (Dirks), Dien. d. Godd. Woordts.

OOSTVLIELAND.

Een vrij groot zegel in lak, heeft alleen de Schuit of het Schip, zonder Menschen, en het Omschr.: *Sigillum Oost-Vlielandiae.*

OOSTZAANDAM.

In een geplaatdrukt zegel is geen wapenschild te zien, alleen de twee Leeuwen als tenants van den Kandelaar met drie Lichten.

OTZENRATH.

Een zegel in zwartsel stelt voor: een Schip in volle Zeilen, hevig door den wind voortgestnwd wordende. Omschr.: *Sigillum Ecclesiae Otzenradensis.* Op een Attest van 13 Martij 1746, get.: ADOLPH HEYMANS, V. D. M. ibidem manu propria, en: Renovatum Groningae d. 22 Maart 1747. R. Alberthoma Eccl. Gron.

OUDEWATER.

Een zegel in was, op een Attest van 4 May 1605, geschreven en geteekend door JOHANNES LYDIUS, Min. Verb. Dei ad *Veteresaquas*, wederspreekt de meening, dat Oudewater vóór 1745 geen zegel bezat.

PARAMARIBO (in Suriname).

Twee afdrukken in lak, alleen in grootte en snijwerk eenigzins verschillende. Een op een Attest van 30 Maart 1790, get.: A. VAN GROENEVELDT, V. D. M.

PARIJS (Het Consistorie van).

Een geplaatdrukt zegel, heeft een Schip in Zeilen door de winden aangeblazen, met een Bovenschrift: *Non praevalebunt.* — NB. Een Attest van 1683, get.: MESNARD, M., en nog 4 anciens, heeft geen zegel.

PENSYLVANIË.

Een groot zegel in lak, stelt voor: Twee Personen staande, links een met Hoed en Rok, regts een Indiaan; tusschen hen, op een voetstuk, waarop van voren een Vogel afgebeeld, een staand opengeslagen Boek, op welks bladen eenige woorden, doch zeer onduidelijk, wordende van boven bestraald door het Alziend Oog; onder het voetstuk de woorden: *Pro Deo et Ecclesia.* Het Omschrift is: *Sigillum reformati ex Germanic ministerii in Pensylvania.*

RHEENEN.

De Granaatappel wordt op een Wapenschild gezien.

RINTELN (in Westphalen).

Een Kerk of Kapel met een. Koepeltoren; het Omschr.: *Sieg. D. Reform. Kirche im Rinteln.* Zegel in lak op een Attest van 24 Februarij 1814, get.: D. JOHANN CHRISTOPH. STEIN, Professor und Prediger, etc.

RODHEIM.

Een klein zegel in zwart lak. Een Schip of Arke, waarop een Vogel met een Tak in den Bek gezeten is, drijvende op het Water, en Omschr.: *Sig. Eccl. Ref. Rodheim im Hanauische.*

ROTTERDAM.

Het Attest, geschreven en geteekend door CORNELIUS JUDOCI VAN HILLEN, Dien. des Godd. Woorts, van 11 Meyii 1593, heeft het zegel in zand afgedrukt.

SCHIEDAM.

Het Wapen der stad is gedeeld; regts een klimmende Leeuw, waarover een band of schuinbalk van zilver en sinopel geschakeerd; links drie Zandloopers, 2 en 1; het Schild is gekroond. Een geplaatdrukt zegel op een Attest, get.: J. DERMOUT, dus *na* 1830. — Het oudere zegel op een Attest van 12 Aprilis 1618, get.: ELEAZAR SWALMIUS, Dyen. Jesu Chri. enz., is in zand afgedrukt. Van het Omschr. alleen te lezen: *Vreest God.*

SCHIEDAM (Walsche kerk).

Hetzelfde zegel op een Attest van 15 Janvier 1772, get.: H. A. CERTON, Past., is fraai gesneden en geplaatdrukt.

SCHIPLUY.

Een zeer fraai gesneden zegel in plaatdruk, rustende op een Console. Het Schip is bemand, voor hetzelve ziet men eene Rots, waarop een ronde Tempel of Kerk verheven staat; in het Omschrift volgt achter *Mat.* 8: 23—27, 14: 24—32.

SCHOONDIJKE.

Een geplaatdrukt zegel; het Omschrift staat op een band ter zijde van en onder het gekroond Wapen geslingerd.

SITTARD.

Op de Attestatie van 26 Aprilis A°. 1616, get.: MATTHIAS GUALTHERI, V. M., en later Novemb. 1618 te Sedan door

J. Cappellus, Pastor, is het zegel in zand afgedrukt, zeer onduidelijk, doch onder de Pelikaan met hare jongen zijn eenige letters zigtbaar.

SOETERMEER, SEGWAART.

De Attestatie van 7 Nov. 1599 is geteekend door Winandus Beeck Gerhardi, V. M. in Soetermeer et Segwaert.

STEINAU.

Een zegel in lak, gelijk aan dat van Rodheim: de Arke met de Duif. Omschr.: *Sieg. Eccl. Ref. Steinau im Hanauische.*

STEINFURT.

Een zegel in lak, heeft op den Bijbel: 2 *Timo.* 2 *v.* 19, en het Omschr.: *Kirch. Siegel der reform. Gemei. z. Burg. Steinfurt.*

SURINAME.

Het zegel reeds vermeld onder *Paramaribo,* dat een en hetzelfde is; het Omschr. heeft niet *Surinam,* maar *Surin.* (*Ut lilium inter spinas. Eccl. Surin.*).

THUINEN (bij Lingen).

Een zegel in lak. De Herder zittende aan een Boom; Omschr.: *Sigillum Ecclesiae Thunensis.* Onder staat: *Joh. X vs.* 11, het overige is onduidelijk, welligt *Sacharia....?* en *II Cor. X vs.* 4.

UPLERWAARD (in Oost-Friesland).

Zegel in was. Een Altaar, waarop een brandend Hart; op het front een kraaijende Haan (in profil); aan de regterzijde van het Altaar op den grond een Bijbel; aan de linkerzijde een daartegen leunend Anker; het geheel in de Stralen der achter het Altaar verborgen Zon. Onder: *Joh. IX vs.* 5. Randschrift: *Uplerwarder Kirchensiegel.* Zie *Nav.,* XI, 96.

UITWIJK en WAARTHUYSEN.

Het symbolum, gedrukt op eene Attestatie, heeft: *Nigra sim, at decora. Cant.* 1: 5.

UTRECHT.

Het zegel met de Arke en de Duif is in plaatdruk. *Het* onder zegel op de Attestatie van 1588 is in was. — Het eerstgenoemde geplaatdrukt zegel op Attesten van 26 Nov.

1787, get.: W. L. KRIEGER, Syn. h. t. Scriba, en van 1804, get.: C. VAN DER LEEUW; nog 29 Maart 1784, get.: C. SEGAAR.

UTRECHT (Walsche kerk).

Op eene Attestatie, du 22 d'Avril 1597, get.: JAN MASSELOT, Minister, is een zegel in zand gedrukt en opgeplakt, bevattende alleenlijk de woorden: *Christ habite en nos coeurs par foi. Utrecht.* Zonder meer; dus als symbole. — Het zegel met den berg Sion en de woorden: *L'Eternel est là,* waaronder de Zon of het Licht door de Wolken hare Stralen schiet, is in plaatdruk, op eene Attestatie van 19 Nov. 1756, get.: J. C. COLLIN, Pasteur.

VIANEN.

In geplaatdrukte exemplaren van het zegel leest men in den Binnenrand: *Anchora fidei Christus,* en in den Buitenrand het Omschr.: *Sigillum Ecclesiae Vianensis.*

VIANEN (Walsche kerk).

Het zegel in plaatdruk, op twee Attestatiën; een van 1774, 1 Aout, get.: DESPREZ DE FONCLO, Ancien, A. L. R. JALABERT et JOAN CAMBIER, Diacres, is overeenkomstig de opgave; alleen staat daar het woord *Eccle* zonder de *s*, en wordt het Schild van ter zijde door de Zon beschenen. Het ander van 1788, get.: J. LEMKER, Pasteur, heeft geene woorden *onder* het Schild, maar in het Omschrift staat: *Sigillum: qui sera contre nous;* overigens eender.

VLISSINGEN.

Het zegel met de Flesch, en het jaartal 1574 boven, en de woorden *Luc. V v.* 37 (doch het laatste onduidelijk) op den buik der Flesch, en het Omschr.: *Nemo Mitt. vinum novum,* etc., is in zand afgedrukt, op de Attestatie van 7 April 1592, get. door ABRAHAM VAN DER MYLL, Dien. des Woorts; en eveneens op eene Attestatie van 30 Aprilis 1598 in de Fransche taal, geschreven en get. door NICOLAUS OLIVARIUS, Ministre de la parole de Dieu. — Nog bestaat er een klein zegel, gedrukt, waarop de gekroonde Flesch staat tusschen de letters *L. S.*

VLISSINGEN (Walsche kerk).

Twee zegels in lak, waarop de Pellikaan met hare jongen, zijn zeer verschillend van grootte.

VOORSCHOTEN.

Het Wapenschild der burgerlijke gemeente, zijnde drie Wassenaars of wassende Manen van sabel op goud veld; boven staat: *Hoogl. VI,* en voorts op de banderole: *Schoone gelijk de maane.* Het zegel is in plaatdruk.

WALSCHE GEMEENTEN IN NEDERLAND.

Een groot zegel in lak, voorstellende een sierlijke Kolom, omhangen van een Schild, waarop eenige woorden, staande op een Voetstuk, en is omgeven door uit Wolken schietende Stralen. Onder het Voetstuk der Kolom staat: *Colonne de la verité.* 1 *Tim.* 3. 15, boven een Wapenschild, waarop de Bundel Pijlen, en verder tot Omschr.: *Sceau des églises Wallonne des Pays Bas.*

WERMELSKIRCHE.

Een zegel in lak, vertoonende een uitkomend Schaap (of Ram); omringd en aangevallen door drie daarnaar bijtende Wolfskoppen; Omschr.: *Sigillum presbyterii Wermelkirchensis.*

WESEL.

Een vrij duidelijke afdruk van dit zegel in plaatdruk, waarop de Pelgrim staande en naar boven ziende; voor zijne voeten ligt een Hoed, en daarvoor staat een Bloemplant; achter hem een Wapenschild, het wapen der stad: drie loopende Wezels, 2 en 1; in het midden tusschen die, een schild of ecuson. Het Omschr.: *Hospes eram et collegistis me. Mat.* 25, staat op de banderolle, zonder meer.

WESEL (Eglise Françoise).

Een gedrukt zegel. De Pelikaan met hare jongen, staande op een Voetstuk, waarop het woord *Wesel.* Op eene Attestatie van 3 Mars 1688, get.: J. DEBIA, Pasteur, 15 Juillet 1688 à Cassel, get.: DE BEAUMONT, Pasteur, en à Delft ce 16 de Mars 1693, doch geen handteekening.

WESTZAAN.

Het ondere kleine zegel heeft in Omschr.: *Sig. Ecc.* enz. zonder vermelding van Joh. 1 vs. 29.

WESTZAANDAM.

Een geplaatdrukt zegel, gekwartileerd, in ieder der 4 kwartieren een klimmende Leeuw; Omschr.: *De Leeuw die uyt de stamme Juda is, heeft overwonnen. Openb. C. V, v.* 5.

WIEDRONKEL.

Een zegel in lak, zwart, heeft een Burgt, waarop een Standaard met Wimpel, waarop eenige letters, doch onleesbaar. Onder staat: *Ps.* 18. Het binnen-Omschr. is: *Kirchspiel Runkel;* buiten-Omschr.: *Evangel. reform. Grafschaft Wiedrunkel.*

WOERDEN.

Twee verschillend gesneden zegels, het oudste met het woord: *sullen*, het latere met *zullen* in het Omschrift. In het afdruksel in zand op het Attest van 30 April aº. 1603, get. PETRUS PETREJUS, Dien. des Woorts, is het wapen niet te zien; in de plaats daarvan een Roset.

WOLFHAGEN (in Hessen).

Zegel in lak. Een Kerk met Toren; ter zijde eenige Boomen, waartusschen een loopende Wolf; Omschr.: *Wolfhager Kirchensiegel,* 1772.

WORKUM (in Friesland).

Het oudere zegel in plaatdruk heeft het gekroond gemeentewapen, zijnde gedeeld, regts de halve dubbele Arend, links drie Leliën, denkelijk van zilver op sabel, staande boven elkander.

WYCKRATHBERG.

Een zegel in lak, zijnde een wapenschild, waarin een Hart, gesteld in het midden van een staand Anker. Omschrift: *Unseres Hertzens Hoffnung ist Christus.*

YPEREN.

Had ook tot een zegel de letters *L. S. Eccl. Ypr.*, gedrukt, in een dito kring, doch zonder Bloemkrans.

IJSSELSTEIN.

Het wapen in het zegel heeft een geschakeerd St. Andries-kruis of Sautoir, rustende op eene Faes onder een Rots; twee zegels, beide gedrukt, het een heeft tot Omschr.: *Ysulstadensis*, het ander *Ysulstadiensis*.

ZUTPHEN.

Een groot zegel, gedrukt, met den Ladder Jacobs, op een Attest van 1805, get.: J. NOORDINK, V. D. M.

ZUTPHEN (Walsche kerk).

Een groot zegel, met de Kerk op den Berg, gedrukt op eene Attestatie van 13 Mars 1757, get.: P. FRANCK.

ZWOLLE.

Het zegel in zand gedrukt, de Leliën onder de Doornen op een Attest van Swolle 25 Octobris 1631, get.: EVERHARDUS SCHUTTENIUS, Bedien. des H. E.

ZWIJBRUGGEN.

Een zegel in lak, een klimmende Leeuw, die eenig voorwerp in den klaauw houdt; het Omschrift heeft: *Sigel consistori, reform. Bipontium.*

Het zegel der kerkgemeente ter STEDE BEVERWIJK, gedrukt op een Attest van 22 Nov. 1771, get.: J. A. STREE, V. D. M. Bever.

Het zegel van SPAARNDAM, gedrukt op een Attest van 13 April 1773, get.: JOH. SCHARDAM, V. D. M. te Spaarnw. en spaarnd.

JACOBUS PRAEPOSITUS.

Al spoedig na de uitgaaf mijner monographie over den man, wiens naam hierboven staat uitgedrukt, zijn mij een paar vergissingen gebleken, voor welker herstelling ik eene plaats vraag in dit *Archief*, dat onder het oog komt van allen in Nederland, die de geschiedenis der kerk beoefenen.

De eerste betreft den sterfdag van Praepositus. Rotermund, in zijn *Lexikon*, op het woord Spreng, geeft als zoodanig op „30 Jun." 1562. Ook W. Klose, in Niedners *Zeitschrift*, vermeldt 30 Junij. En 't is op gezag dezer mannen, dat ik mede, op bl. 205 van mijn geschrift en aan 't slot van het voorberigt, 30 Junij als Praepositus' doodsdag aangeduid heb. Eene correspondentie evenwel met den heer Joh. Melchior Kohlmann, predikant te Horn bij Bremen, die zich sedert vele jaren met de biographie van Praepositus (ook van Hk. van Zutphen en Joh. Timan) uit de geschrevene bronnen te Bremen zelve bezighoudt, heeft mij het verkeerde daarvan doen erkennen. Aldus schrijft hij: „Rotermund und Klose, in den von Ihnen citirten Werken, geben gar zu wenig und dazu nicht immer ganz sichere Nachrichten über Probst, und irren beide, wenn sie seinen Todestag auf den 30 Jun. 1562 setzen; richtiger ist der 30 Januar." Welligt heeft ook Rotermund Januarij bedoeld en bij verkorting aangegeven door Jan.: immers, Junij wordt zelden tot Jun. verkort. Intusschen staat nu toch dit laatste, misschien door vergissing van den zetter en corrector, in zijn *Lexikon*, waarnit het vermoedelijk door Klose is overgenomen. De waarheid is, dat Praepositus overleed op den 30 Januarij 1562.

Praepositus schrijft in het boekje, waarin hij de geschiedenis verhaalt van zijne gevangenschap, herroeping en ontvlugting, dat hij na zijne revocatie gezonden werd naar het Ypersche Augustijnenklooster, maar al spoedig weêr in zijn' vroegeren geest begon te prediken; waarop de gardiaan van het convent der Minderbroeders naar den „Probst der stadt" ijlde, met de begeerte, dat deze aan Praepositus het prediken verbieden zou, omdat hij, behalve de verdenking waaronder hij lag wegens zijne herroeping, niet predikte over het vasten, het aalmoesgeven, het aantrekken van Graauwbroederskappen aan de stervenden, enz. De proost echter gaf den klager dit schoone antwoord: „zoolang hij niet predikt tegen het evangelie of de heilige schrift, wil ik hem het prediken niet verbieden." Op bl. 250 van mijn boek heb ik gegist, dat men door den proost misschien den voogd of burgemeester van Yperen, of liever nog den stedelijken baljuw of schout verstaan moet. Thans, nadat ik het geschrift van Charles Rahlenbeck, getiteld: *L'église de Liége et la révolution* (Bruxelles, 1862), p. 33 en 251, gelezen heb, komen mij beide gissingen, die ik aarzelend nederschreef, minder waarschijnlijk voor. Wij vinden dáár gemeld in een schrijven van de landvoogdes Margaretha uit Mechelen van 12 April 1524 (1525), dat de paus tot inquisiteurs ter zake der Luthersche ketterij den proost van St. Maarten van Yperen met twee anderen had aangesteld, terwijl ons medegedeeld wordt, dat de naam van dezen proost („prévost") was Olivier Buedens. Misschien denken wij dus beter aan dezen geestelijken proost dan aan een' wereldlijken overheidspersoon, in wiens bevoegdheid het verbod van te prediken, zooals Praepositus het deed, minder vallen kon. Dit wordt versterkt als wij bedenken, dat de proost der kanunniken van de Ypersche St. Maartenskerk — later, na de invoering der bisdommen, de kathedraalkerk — van ouds de hoogste geestelijke, en zelfs eene zeer ruime wereldlijke magt bezat. Het „Coenobium D. Martino sacrum Canonicorum Regula-

num Ordinis S. Augustini" stond aan 't hoofd der gansche kerk te Yperen, en de proost oefende het uitgebreidste regtsgezag. Zie dit uitvoerig ontwikkeld in Sanderus, *Flandr. illustr.*, t. I, fol. 355 seq. Opmerkelijk is het, dat, gelijk vele kanunnikencollegiën elders, deze proostdij ook, even als het Ypersche Augustijnenklooster, stond onder den regel van Augustinus. Ook Sanderus geeft onder de proosten, fol. 356, onder no. 33 „Oliverius Buedins" op, zonder eenig jaartal. Of hij reeds proost was in 1522, toen men Praepositus van den kausel weren wilde, kan ik niet beslissen. Lettende op het voortreffelijk antwoord, dat wij hoorden, komt het ons zeker vreemd voor, dat hij drie jaar later optrad als inquisiteur tegen de Luthersche begrippen. Toch schijnt het aannemelijker, bij Praepositus' aanklagt te denken aan den proost der St. Maartenskerk dan aan den stadsvoogd of baljuw van Yperen.

En toch weder mag ik niet nalaten te melden, dat Sanderus, fol. 343, op voorgang van Gramaye, spreekt van een diploma der St. Maartenskerk („diploma Martinianum") van het jaar 1110, waarin als onderteekenaar voorkomt „Praepositus villae," onder welken naam beide geleerden 's graven baljuw verstaan.

Voorts zij hier nog met een woord bijgevoegd, dat ik den volzin in Praepositus' brief aan de gemeente te Antwerpen: „Job hatt gesündet, vnd ist doch vast redlich gesein in allen seinen anfechtungen vnd widerwertikeiten" (zie bl. 134, 267 en 307) thans liever vertalen zou: „Job heeft gezondigd en is immers ter naauwernood redelijk (braaf) geweest in al zijne aanvechtingen en wederwaardigheden."

Eindelijk zij het mij vergund nog een' kleine bijzonderheid te vermelden ten aanzien van Gerardus Geldenhaur, die, zoover ik weet, ontsnapt is aan al zijne levensbeschrijvers, ook aan den heer H. Schultz Jacobi, in wien Geldenhaur onlangs, in den *Kalender voor de Protest. in Ned. voor* 1862, een' bekwamen biograaf gevonden heeft. Ik

heb gezegd in mijn aangeh. boek, bl. 148, dat Geldenhaur ook tot Antwerpen in betrekking stond, omdat Cornelius Grapheus, de secretaris der stad, uit de gevangenis tot hèm zijn aandoenlijk klaaglied rigtte en hem zijn' voornamen vriend noemde. Dit wordt bevestigd door het werkje van Geldenhaur zelve, uit de boeken van prof. Kist door mij aangekocht, getiteld: *Historia Batavica, rhapsodo Gerardo Geldenhaurio Noviomago*. In de opdragt aan Willem, hertog van Gelre, gedagteekend uit Marburg 7 April 1539, schrijft hij: „Amici quondam mei Petrus Aegidius & Cornelius Scribonius, viri eruditissimi, praeceptiones quasdam ex veterum libris collegerunt, ad docendos principes ac magistratus, qua ratione respublicae felicissime gubernari queant.'' Het is mij ontwijfelbaar, dat hier door Cornelius Scribonius bedoeld wordt Cornelius Grapheus (de schrijver, secretaris). En ook in Petrus Aegidius of Aegidii vinden wij een' Antwerpenaar. Hij was mede stadsgriffier; en daar Erasmus hem in zijne *Adagia* zijn' gastheer noemt, zoo is het te denken, dat hij bij hem te Antwerpen zijn' intrek nam. (Zie mijn a. w., bl. 233.) En deze beide geleerde Antwerpenaars noemt Geldenhaur zijne voormalige vrienden: — wij kennen de treurige beteekenis van dit woord voormalig. Is het niet zoo goed als zeker, dat Geldenhaur weleer te Antwerpen gewoond of althans eenigen tijd vertoefd heeft?

H. Q. Janssen.

BIJLAGE VOOR DE VERHANDELING VAN DEN HOOGL. N. C. KIST OVER DE REENENSCHE KUNERALEGENDE. [1]

Het hier volgende volkslied werd door mij afgeschreven uit het in 1577 te Leuven verschenen „Hofken van geestelyker liedekens [2]." Ik zond het in der tijd aan den Hoogl. Kist, en deze wenschte het in ons *Archief* opgenomen te zien als een aanhangsel op zijne mededeelingen aangaande de H. Kunera van Reenen. Terwijl ik thans aan dien wensch gevolg geef, meen ik den lezer te moeten doen opmerken, dat hetgeen in dit gezang betreffende de genoemde Heilige voorkomt, een bewijs levert dat hare vereering ook in Braband niet onbekend, en derhalve meer verbreid geweest is dan vermoed werd. Ook acht ik het niet ongepast hier bij te voegen, dat de Universiteits-bibliotheek te Utrecht een HS. van het jaar 1463 bezit (*Script. Eccl. med. aevi* N. 98), waarin een *Vita sancte Cunere virginis et martyris* voorkomt. De inhoud van dit stuk is ongeveer dezelfde als die van „sante Kuneren legende," maar beknopter. Dat het ter voorlezing bestemd was, òf in eenige collegiaal-kerk bij de dienst van St. Kunera-dag, òf voor tafellectuur in een of ander klooster, leert de aanhef: „De vita igitur et morte sancte virginis et martiris Cunere, que de ea scripta sunt, recitemus. Cum beata Ursula," enz.

W. M.

---

1) Zie *Kerkhist. Archief*, II, 1—48.

2) Zie *Kerkhist. Archief*, I, 203, n. 1.

VAN SINT URSULA.

Dit na volghende liedeken gaet op die wyse:
O Venus bant, o vierich brant.

O lieve Heere, danc, loff en eer
Soo moet u wesen emmermeer,
Loff, eer moet ghij gewinnen,
Dat ghij dese ionghe maechden teer,
Hebt ontsteken also seer
Van binnen
Met uwer soeter minnen.

Uut Betanien [1], soo ick versta,
Soo was gheboren Ursula,
Die weerdighe maghet gepresen.
Sij wort versocht, voor ende nae,
Van eens conincx sone, vroech en spae,
Als wij lesen.
Loff moet haer altijt wesen!

Als dit verstont die maghet soet,
Soo dachte sij in haren moet,
Hoe sij hem mocht bekeeren.
Godt sant in haren sinne goet,
Dat sij den edelen iongelinc soet
Sonde leeren,
Hoe dat hij Godt sou eeren.

Dat maechdeken sprac: o vader mijn,
Wij sullen ontbieden den coninc fijn,
Dat hij drij iaer moet beyden,
Dwelck hem sal duncken groote pijn,
En dat hij mij tien duysent maechden fijn
Moet bereyden,
Die ic tot Gode mach leyden.

---

1) De dichter heeft ongetwijfeld *Bretanien* geschreven, en wel met de gewone verkorting: b'tanien. Men ziet hoe eene kleine schrijf- of leesfeil ook voor de legende eene merkwaardige beteekenis kon hebben. Door deze fout is voor menigen zanger van het lied Ursula zeer zeker eene prinses uit het H. Land geworden!

Als dat heeft verstaen die coninc saen,
Heeft hij die maechden vergaderen gaen,
Als hij die heeft ghevonden,
Dwelck hij ook gherne heeft ghedaen,
En heefise tot Betanien aen
Ghesonden
Tot dien selven stonden.

Dese schaer vermaert voer metter vaert
Lancx den Rijn te Roomen waert,
Alsoo men vint besereven.
Godts ingel heeft geopenhaert
Des coninex sone van hooger aert
Verheven,
Dat sy alle souden laten haer leven.

Nu hoort doch hoe sij quamen doe
Totter stede van Ceulen toe,
Die vonden sij heleghen
Al van die Hunnen, wreet van moe,
En die liepen als verwoede honden
Hen teghen
En hebben se daer al versleghen.

Een wreet tyran, alst is bekant,
Liep daer hij Ursula die maget vant,
En wildense met hem vueren;
Maer sij versmaden hem als vyant
En hij doorschoot se al te hant.
Tot dier uren
Moeste sij die doot besneren.

Een coninck vrij die was daer hij
Die heeft Cuneram, ghelooves mij,
Ghenomen uut den strijden.
Hij voerde se te Reenen, daar woonde hij.
Daer na wert sij gedoyt uut nijt,
Soo lesen wij.
Loff sij haer ewich ghepresen!

Cordula[1] vloot, het scheen wel noot.
Des anderen daechs, hoort wonder groot,
Soo quam sij voorts alleene.

---

(1) Over Cordula leze men Surius, *Acta SS. ad d. 21 Oct.* p. 330. Zij schuilde gedurende den nacht in een schip op den Rhijn, maar gaf zich den anderen dag vrijwillig aan hare beulen over. Haar feestdag viel op 22 October.

Een vreet tyran haer oock doorschoot.
Dus bleef sij metten anderen doot
Ghemeene.
Loff sij u, maghet reyne!

Weest allen verblijt in groot iolijt,
O suyver maechden ghebenedijt,
Slaet op ons u gesichte;
Want ghij mijn patroonerssen sijt,
Bidt voor ons tot alder tijt,
Die dit liedeken dichte,
Dat Godt sijn ziele verlichte!

O weerdighe schaer, o maechden eerbaer,
Bidt voor ons Gods moeder claer,
O suyver maechden schoone!
Bidt voor ons en neemt ons waer,
Opdat wij moghen comen
Daer ghij sijt en spant die croonen!
Ghedinct ons in den troone.

Amen.

EEN GOEDE LEER VAN MEESTER GHERIT DIE GROOT.[1]

Meester Gherit die Groot seit: so wie sijnre ghenoechten om die mynne Gods sterft, also dicke als die mensche in dier tijt leest een Ave Maria, of een goet ghedacht heeft, dat hi so dicke enen graet opclymmen in den ewighen leven; ende also menyghen doot als wi dus sterven van mynnen, so menich heilich sel tot ons comen in onse leste eynde, om ons vriendelic te ontfanghen in den hemel.

1) Deze aan Geert Groote toegeschreven leering werd door mij overgenomen uit een kloosterhandschrift van het laatst der 15e eeuw, dat onder N°. 4 in de bibl. van de Koninkl. Akademie te Amsterdam wordt bewaard. Of de woorden in een der uit- of onuitgegeven werkjes van den Deventerschen leeraar wedergevonden worden, is mij onbekend; maar zij schijnen mij niet vreemd aan 's mans geest, en vooral niet aan dien zijner leerlingen, gelijk ik bij gelegenheid uit een hoogst merkwaardigen aflaatbrief van een discipel der Deventersche Fraters, die in de eerste helft der vijftiende eeuw bisschop van Skalaholt op IJsland was, hoop aan te toonen. W. M.

HET BISDOM UTRECHT EN HET GRAAFSCHAP HOLLAND

ONDER KERKELIJKEN BAN,

TEN JARE 1280—1283;

FRAGMENT DER KERKGESCHIEDENIS VAN NOORD-NEDERLAND, NAAR ONUITGEGEVENE OORSPRONKELIJKE BESCHEIDEN, BERUSTENDE IN 'S RIJKS ARCHIEF,

MEDEGEDEELD DOOR

G. H. M. DELPRAT.

Deze verhandeling was, op het rapport der commissie van beoordeeling, oorspronkelijk bestemd om deel uit te maken van de verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeeling Letterkunde enz. De financiële bezwaren, welke een voortgezetten afdruk dier verhandelingen thans belemmeren, hebben aanleiding gegeven tot deze afzonderlijke uitgave.

Bij gelegenheid van de ontdekking in het gemeente-archief der stad Dordrecht van eene reeks onuitgegeven bescheiden, betrekking hebbende tot het kerkelijk interdikt over die stad, ten jare 1353 gelegd, had ik, eenigen tijd geleden, aanleiding onderzoek te doen naar de geschiedenis van de toepassing van interdikten, ban- of excommunicatie-straffen in N. Nederland. Tot mijn leedwezen trof ik over dit onderwerp bij geen onzer geschiedschrijvers noemenswaardige voorlichting aan. Om tot eenige uitkomst te geraken, zag ik mij gedrongen tot het bijeenzamelen en aan elkander passen van onzamenhangende berigten, zonder hoop om door de hulpmiddelen, die mij ter zijde stonden, tot eene tamelijke volledige voorstelling te geraken. In mijne verwachting, of in mijne vrees werd ik niet bedrogen. Immers na de bewerking van het verslag omtrent het interdikt, in de XIVe eeuw over Dordrecht gelegd (zie boven, bl. 1—64) verkreeg ik inzage van andere oorspronkelijke bescheiden, en wel uit 's rijks archief, betrekkelijk eene vroegere, in vele opzigten ruim zoo merkwaardige, en toch tot heden schier geheel onopgemerkte toepassing dier straf. In volledigen staat, namelijk, zijn de processtukken nog aanwezig, behoorende tot het regtsgeding over de banstraf, in 1281 uitgesproken door den aartsbisschop van Keulen over graaf Floris V, over den kerkvoogd en het sticht van Utrecht, daaronder geheel Holland, en wederkeerig in hooger beroep over den Keulschen metropolitaan zelven. Met zijne bekende bereidvaardigheid ten dienste der wetenschap, stelde de algemeene

rijksarchivaris de stukken, enkelen daarvan in half verganen toestand, ter mijne beschikking. Van den uitslag van mijn onderzoek wensch ik thans verslag te geven.

Intusschen, ik mag het niet ontveinzen, hoe onverwacht en belangwekkend de ontdekking zij van eene tot dus ver genoegzaam geheel onvermeld gebleven plegtige regtshandeling, waarin hooge geestelijken en de souverein des lands betrokken waren, ik zou aarzelen daarmede de lezers van het *Archief* bezig te houden, zoo de bijeengezamelde gedenkstukken niet gelegenheid aanboden, om nog iets meer te leveren, dan de beschrijving van een langwijlig proces, gevoerd door lang vergeten kerk- of staats-bestuur. Van welk belang toch zijn de perkamenten bundels, waaruit men, ten koste van veel geduld, soms niet zonder schade voor de oogen, de kennis dier handelingen opdelft? Al prijken zij met grootschen titel, welke is hunne waarde voor den onbevooroordeelden beschouwer, zoo zij niet, met het volksleven in verband, den inwendigen maatschappelijken toestand leeren kennen, de mate van verlichting, zedelijkheid en godsdienstig leven aanwijzen, dus tot iets hoogers leiden, dan tot eene voor den nadenkenden geschiedvorscher tamelijk onvruchtbare opzameling van namen-, dag-, jaar- en plaatsteekeningen? Verward blijft de voorstelling van het voorledene, op welk veld de geschiedkundige zich bewege, als hem slechts vormen van leven en niet het leven zelf worden voorgespiegeld. Dat leven toch oefent onweêrstaanbaren invloed op de instellingen. Hoe hardnekkig de strijd voor hare handhaving wordt voortgezet, hoe standvastig in schijn, toch weêrstaan de instellingen zelve de werking van den geest des tijds niet. Tegen hem is des wetgevers pogen doelloos. Voor hem zwichten alle verordeningen vroeg of laat. Die geest is haar meester. Naauwelijks beleeft hare uitvaardiging ééne eeuw, zoo niet minder, of verandering wordt haar deel; haar aanzien vermindert, hare kracht wordt gebroken, haar gezag verdwijnt; en men ontwaart hoe onmagtig de toeleg is, om op bloote vormen den stempel van

het onvergankelijke te doen kleven. Wel behoudt soms de uitwendige instelling hare aloude, algemeen geëerbiedigde, benaming; maar achter de benaming zinkt de oorspronkelijke magt weg, of zij maakt plaats voor geheel nieuwe, andersoortige krachtsuiting. Dat ook de strenge, onder zeer plegtige vormen ingestelde, kerkelijke interdikt-verordening het gewone lot van alle menschelijke inzettingen niet heeft kunnen ontgaan, zullen de geschiedkundige bijzonderheden helpen staven, tot wier uiteenzetting ik thans eene poging waag.

Tot verduidelijking van het gebeurde, zie ik mij verpligt tot eene enkele vlugtige uitweiding op het veld der algemeene geschiedenis.

Bijna drie jaren achtereen was de pauselijke zetel, na Clemens IV (1268), ledig gebleven. Eindelijk nam de tusschenregering een einde. De zes kardinalen, aan wie de meerderheid de verantwoordelijkheid der benoeming had opgedragen, lieten de keuze vallen op den aartsdiaken van Luik, Thealdus van Placentia. Van zijn kerkelijk ambt te Luik, wegens moedige bestrijding van de zedeloosheid der geestelijken, verstooten, was hij later in Engeland aangeland, had dáár in de St. Paulskerk, te Londen, uit handen van den pauselijken legaat, in 1267, het teeken des kruises aangenomen, en bevond zich, tijdens zijne verheffing tot den pauselijken stoel, te Ptolemaïs. In den brief van de maand September 1271, waarbij de kardinalen aan Thealdus van zijne benoeming tot de hoogste kerkelijke waardigheid kennis geven, betuigen zij hunne blijdschap over de keuze tot paus van een man, die, ooggetuige van den toestand van het H. Land, meer dan eenig ander in staat was, om tot herstel van het gezag der christenen den besten weg aan te wijzen. Hooger magt had zijne benoeming bestuurd, „ex quo proveniat acquisitionis perfectae gaudium, a longis retroactis temporibus laudabiliter exspectatum [1]."

1) Zie den brief van kardinalen, opgenomen in Raynaldi *Ann.* 1271, § 15.

Voorzeker, er ontbrak veel aan dat *gaudium* en die *acquisitio perfecta* van het H. Land. Na al de geleden nederlagen der laatste jaren, was het verdrag van 22 April 1272 eene onverwachte uitkomst, toen sultan Bibars den zoogenaamden koningen van Jeruzalem en Cyprus een wapenstilstand aanbood van 10 jaren, 10 maanden, 10 dagen en 10 uren, bij eene overeenkomst, waarbij de vlakte van Ptolemaïs met den heirweg naar Nazareth voor de christenen opengesteld en hun het bezoeken werd veroorloofd van de heilige plaatsen, onder anderen van die te Bethlehem; en toch aarzelden de Syrische christenen van dit verlof gebruik te maken. Ja! dat bezoek werd hun kort daarna, op straf van excommunicatie, kerkelijk verboden. Men vreesde, dat de vijanden van het kruis door den toevloed van bedevaartgangers voordeel zouden trekken uit de opbrengst van schattingen en tolregten. Men gunde hun dat voordeel niet [1]. De vrome zin moest hier, zoo als meermalen, voor staatkundige berekening wijken.

De nieuwe kerkvoogd had intusschen bij zijn afscheid de bewoners van Ptolemaïs toegesproken met de woorden van den psalmdichter (137 vs. 5, 6): „Jeruzalem, vergeet ik u, zoo worde mijn rechterhand vergeten. Dat mijne tong aan mijn gehemelte kleve, indien ik uwer niet gedenke, indien ik niet Jeruzalem mijn hoogste blijdschap keure [2].” Nog vóór zijne krooning — hij nam den naam aan van Gregorius X — rigtte hij, eenige weken na zijne aankomst in Europa, den 4n Maart 1272, een dringenden brief aan den koning van Frankrijk, tot het verkrijgen van hulp in geld en in wapenen ten dienst van de heilige zaak der kruistogten [3]. Weinige dagen later (22 Maart 1272) schreef hij een algemeen concilie uit tegen den 1n Mei 1274, met oogmerk, om eene vereeniging tusschen de Oostersche en

1) Menconis *Chron.* in Matthaei *Analecta*, II, 180, 181.

2) Wilken, *Gesch. der Kreuzzüge*, VII, 624.

3) De brief, waarin Gregorius X op aandoenlijke wijze den droevigen toestand der Oostersche christenheid beschrijft, is bewaard bij Raynald, *Ann.* 1272, § 13.

Westersche kerk tot stand te brengen, en om beide tot bijstand voor de verdrukte geloofsgenooten in Palestina aan te sporen. De vergadering kwam op den gestelden dag te Lyon bijeen. Uit alle landen, ook uit de Nederlandsche gewesten, waren afgevaardigden verschenen, omtrent 560 bisschoppen, 70 abten en 1000 mindere geestelijken, met een aantal ridders en gezanten van buitenlandsche vorsten [1]. Wel was aller geestdrift voor de herovering van Jeruzalem niet zoo hoog gestemd als bij GREGORIUS. Aan vereeniging tusschen beide kerken werd te vergeefs gearbeid. Van haar ontvingen de kruisvaarders niet de verlangde zedelijke ondersteuning, maar tot andersoortige stoffelijke hulp toonde men zich, althans in het Westen, gezind. Men besloot tot heffing van tienden van alle kerkelijke inkomsten (ecclesiarum proventus) ten dienste van het H. Land. De opbrengst werd voor zes jaren verleend, te rekenen van St. Jan 1274. Volgens de bepalingen van zoo even genoemd concilie, bleven wereldlijke geestelijken, wier inkomsten 7 pond Turon. niet overschreden, van de belasting vrij, ook de leprozen- en gasthuizen, alsmede de nonnen en andere regulieren, wier geringe inkomsten het inzamelen van aalmoezen tot levensonderhoud vereischten. Met uitzondering van dezen en van de pitantiën, toegekend aan monniken, was de tiendheffing algemeen. Alleen had men de keus, om haar of in ééns, of bij jaartermijnen te voldoen [2].

Er verliep eenige tijd, eer dat de kerkelijke belasting hier te lande kon worden ingevorderd. Niet voor 1275 waren de daartoe voorbereidende maatregelen in gereedheid. Toen verscheen in het najaar REINERIUS DE ORIO, *praepositus clavarii collectorum decimarum* (busbewaarder van de inzamelaars der tienden [3]), over de aartsbisdommen Keulen, Maagdenburg, Bre-

1) Wilken, t. a. p., 636.
2) Raynald, *Ann.* 1274, § 3, 35, 43.
3) *Clavaria* of *clavarium* was de plaats, waar de collectores de ingezamelde gelden in bewaring bragten, in Frankrijk *clavaire* geheeten. Zie du Cange, in voce *Clavaria*.

men en de Pommersche dioecese Kamin [1]. Krachtens 's pausen lastbrief was deze hooge kerkambtenaar mede belast met de invordering der tienden in ons land; en dat hij zich van deze zaak ordelijk en met goed gevolg heeft gekweten, bewijst het nog voorhanden register van zijne inzameling, thans in oorspronkelijken vorm vóór mij [2]. Voor dat ik tot het eigenlijk doel van mijne mededeeling overga, wil ik uit dat merkwaardig gedenkstuk enkele bijzonderheden overnemen, als bijdrage tot de kennis van landsverdeeling en kerkelijk inkomen in Noord-Nederland omtrent het einde van de XIIIe eeuw.

De heffing der tienden, in het register aangeteekend, wordt beschreven, als hier te lande plaats gehad hebbende over de archidiaconaten van Oldenzaal, van Deventer, van Emmerik, daaronder de abdij Elten; over de decanaten van Zuid-Holland, van Tiel, van Kennemerland, van Zuid-Beveland, van de Betuwe, van de Schelde, van Noord-Holland, van Sommerland, hieronder Oost-Voorne, Niland en Sommerland met West-Voorne; over het kapittel van Zutfen, de proostdij van St. Pieter, van de Dom-kerk, van St. Salvator, van St. Marie, van St. Jan; over het monasterium St. Pauli, den abt van Oostbroek, de groote proostdij bij Utrecht, de abdij van Middelburg, Drenthe, en over het

1) Niet *Cameracensis*, zoo als van Mieris, *Charterb.*, I, 449, verkeerdelijk leest. Het geldt hier het bisdom Kamin in Pommeren. Men schreef daarvoor ook wel *Camincensis* (Fabricius, *Ind. Geogr. Episc.*, p. 39 en 199).

2) In zijne *Nalezingen op Wagenaar's Vaderl. Hist.*, III, 23, noemt van Wijn dit register (heden in 's rijks archief) „een allerzeldzaamst stuk, zijnde het oudste der op de Leenkamer van Holland hem bekende stukken." Een vidimus van het oorspronkelijke, opgemaakt ten overstaan van den officiaal van Utrecht, op verzoek onder anderen van den bekenden meester Filips van Leyden, gedagteekend 27 April 1368, is afgedrukt in de *Werken van het Utr. Histor. Genootschap, Kronyk*, 1857, blz. 169 vv. Dit vidimus wijkt echter nu en dan af van het oorspronkelijke. Het onderscheidt zich daarvan zoowel door enkele uitlatingen, als door bijvoegselen.

chorepiscopaat, waaronder Benscoep (Benschop) en Judifas (Jutfaas)[1].

Het register wijst op weinige steden, zoo als men verwachten mag in eene opgave, behoorende tot de genoemde eeuw. Als zoodanige komen daarin alleen voor, in Zuid-Holland, Vlaardingen en Dordrecht; in Noord-Holland, Haarlem.

Uit Friesland en Groningen wordt geene inzameling vermeld. Voor een deel hield hier het kerkgebied van Utrecht op, en daarbij heeft binnenlandsche onrust de vrije handeling der collectores er aanmerkelijk moeten belemmeren. Van vele kerken, of kerkelijke personen, komen de verschuldigde tienden tragelijk in. Enkelen blijven geheel achter. Bij het decanaat van de Schelde wordt opgeteekend, dat van die van Bogyes (?) niet alleen niets is ingekomen, maar dat zij zelfs de opbrengt tegenwerken: *decimam impediunt*[2]. Het zijn overigens niet bloot kerken, welke zich het belang der kruistogten aantrekken. Men vindt onder de gevers de namen van enkele bijzondere personen, tot het getal der leeken behoorende, b. v. Gibo uit Dordrecht, zes ingezetenen uit Zutfen, één uit Tiel, twee uit Emmerik, enz.

Wel laat de gansche opbrengst zich moeijelijk berekenen, wegens het verschil van muntsoorten en daaruit rijzend bezwaar, om opeenvolgende posten tot ééne som terug te brengen. En toch in dubbel opzigt is de opteekening van de vele verschillende muntsoorten merkwaardig. Zij wijst op een buitengemeen gevorderden trap van beschaving of handelsontwikkeling in onze gewesten. Elders in Europa kon de inzameling der tienden toen nog bezwaarlijk overal

---

1) Er schijnt eenige verwarring in de topografie, althans eenig verschil met die, welke in volgende tijden omtrent Utrechtsche archidiakonaten of proostdijen plaats greep, in dit stuk te heerschen. Ik volg de aanwijzing van het oorspronkelijke.

2) Een enkel schatpligtige (presbyter de A onder het kapittel van St. Salvator) geeft 20 solid. Holl., met de aanteekening *et plus vult dare*. Bij een volgenden termijn geeft hij 45 solid. Holl.

in gemunt geld geschieden: bij gebreke hieraan gedoogde men, gelijk bekend is, op vele plaatsen de opbrengst van tollen, schattingen, tienden enz. in voortbrengselen van den grond, of in andere reëele voorwerpen. In onze streken daarentegen behoefde men, zoo als uit dit stuk blijkt, dergelijke gebrekkige betaalmiddelen niet. De opgelegde schatting kon in algemeen gangbaar ruilmiddel geschieden, in niet minder dan tien, in het register opgeteekende, muntsoorten, waaronder veel Toursche munt; een vreemd verschijnsel, daar, volgens het getuigenis van een bevoegd muntkenner [1] van onzen tijd, niet vóór 1290 van Toursche munt in onze oorkonden gemeld wordt. Voor de geschiedenis van het muntwezen in Noord-Nederland vindt men hier in het algemeen gewigtige bijdragen.

Wanneer men daarenboven de geregistreerde sommen aanneemt als tiende gedeelten van de kerk- of kloosterinkomsten, dan verkrijgt men daaruit eene tamelijke juiste voorstelling van de algemeene welvaart, uit wier vruchten de rijkdom der geestelijkheid oorsprong nam. Aan het slot van de inzameling over *drie halfjarige* termijnen leest men als resultaat: „Summa totius istius registri M. Lb. 800 Lb. VI. solid. IIII. den." De waarde van 1 Lb. Holl. staat gelijk met 12 solid. of schellingen goud, elk van 12 denarii. De 1800 Lb. bedragen dus met 6 sol. en 4 den. de som van 21606 solidi en 4 den. Eene latere verklaring, afgelegd door denzelfden geldinzamelaar, R. van Orio, stelt de gansche opbrengst over de 6 jaren hier te lande op 3,151 Lb. Holl. en 12 den. of 37,812 sol. 12 d. [2]. Dit strookt wel niet geheel met de opgave van dit register, als wijzende op eene hoogere jaarlijksche opbrengst van omtrent 100 sol., doch Orio zal op nagekomene of achterstallige tienden hebben kunnen rekenen. Zoo wij ons nu bepalen bij de

1) Van der Chijs, *De munten der voormalige graafschappen Holland en Zeeland*, VI, 139.

2) Bij van Mieris, I, 449.

opgave over de 5 half jaren in het register gemeld, dan heeft ieder jaar aan tienden opgeleverd omtrent 14,404 gouden solidi. Nu is het te vermoeden, dat de naauwgezetheid der belastingschuldigen wel iets te wenschen zal hebben overgelaten, te meer daar het register van enkele onwilligen gewaagt, ook van gedeelten tienden, die men onder een of ander voorwendsel den algemeenen inzamelaar onthield. En toch, tot basis nemende de bovengenoemde som van 14,404 solid. in het jaar, dan stijgt het kerkelijk inkomen van het bisdom van Utrecht tot eene jaarlijksch hoofdsom van meer dan *één honderd vier en veertig duizend* gouden schellingen, of solidi, de opbrengst van Friesland, Groningen en een deel van Overijssel daaronder niet begrepen; en ongerekend, gelijk de bepaling van de Lyonsche kerkvergadering medebrengt, de inkomsten van nonnenkloosters, van leprozen- en gasthuizen. Voorzeker, al mogen wij de verhouding dier som tot de tegenwoordige waarde niet naauwkeurig aangeven, zoo wijst zij op een aanzienlijk inkomen, teeken van een reeds ver gevorderd bloeijend kerkelijk leven, althans wat het uitwendige betreft.

Dan om niet te ver van mijn hoofddoel bij de voorgenomen mededeeling af te wijken, laat ik alle verdere gevolgtrekkingen uit dit register voor het oogenblik rusten. De busbewaarder (praepositus clavarii) Reinier van Orio moge volijverig de inzameling der kerktienden hebben gedreven, de zaak der kruistogten werd er niet door gebaat. De gelden vielen in handen van een daarmede weinig ingenomen geestelijk hoofd. Zij werden volgens kerkorde ter beschikking gesteld van Jan van Nassau, hierboven genoemd, gekozen, nog niet bevestigd bisschop van Utrecht. Ik vind hem door den abt Trithemius[1] beschreven als *vir bellicosus nimium*; en in de daad de klagt, reeds door Bonifacius aangeheven ten aanzien van bisschoppen in Noord-Duitschland, alzoo in aangrenzende landstreken van

1) *Chronic. Sponhem.*, ad a. 1272, p. m. 288.

Nederland, dat zij *pugnant in exercitu armati*, was op onzen Utrechtschen kerkvoogd, gelijk op andere van zijne hooge ambtgenooten, ten volle toepasselijk[1]. Hij beleefde een tijdvak van omwenteling, gekenmerkt door voortgezetten strijd tusschen de aristocratie en de volksregering. Sedert de vrij willekeurige afzetting van Gozewijn van Amstel, „den door Vondels zangen, meer dan door eigen geestkracht, vermaarden vader Gozewijn," was het Utrechtsche bisdom nog meer dan vroeger het tooneel van gestadige onrust en inwendige tweespalt. Terwijl de steden en poorteren in gezag toenamen, werden de edelen en patriciërs ter stad uitgedreven. Ook Jan van Nassau wordt gedrongen uit Utrecht te wijken! De graaf van Holland mengt zich in den twist. Hij verleent den verdreven bisschop hulp. Des graven krijgsbenden strijden voor hem; doch bijstand van hooge bondgenooten is zelden belangeloos, zoo ook hier. Het verongelijkte geslacht van Amstel vindt steun bij Floris. Op den 3n Maart 1277[2] gaat Floris een verdrag van onderlingen bijstand aan met den Utrechtschen kerkoverste, doch onder beding, dat hij zich in alle belangrijke zaken zal voegen naar den raad van 's graven vrienden, Johan van Kuyck en Gyzelbert van Amstel. Als vrucht van dit verdrag zien wij een paar maanden later den waarnemenden bisschop onder verpligting gebragt, om het slot Horst (in het overkwartier der provincie Utrecht), met den tol en het regtsgebied te Rhenen, aan Jan van Kuyck te verpanden. Jan van Kuyck had hem 2000 mark ter leen verstrekt; en reeds op den 17n Octob. 1277 ontvalt door wan-

---

1) Sedert den aanvang der 8e eeuw was de gewoonte meer en meer ingeslopen bij de bisschoppen, om zich aan het hoofd van krijgsbenden te stellen en ijverig aan krijgstogten deel te nemen. Over de aanleiding tot dit verschijnsel, ook over zijne gevolgen, vindt men belangrijke berigten bij Dr. P. Roth, *Geschichte des Beneficialwesens* (Erlangen 1850), S. 354 vv.

2) Van Mieris, I, 383, 392, 397 vv. De nog later te vermelden verdragen komen mede bij hem voor.

betaling dit pand den bisschop geheel. Het wordt in eigendom overgebragt op graaf FLORIS. Het daarop volgend jaar ziet meer soortgelijke vervreemdingen van het kerkeigendom ontstaan. Reeds zonder voorafgaande onderhandeling, zonder toestemming van den elect, beloven (28 Aug. 1278) edellieden van Utrecht aan graaf FLORIS hunne hulp ter bemagtiging van Utrecht. In het volgend jaar getroost de elect zich nog grooter vernedering. Hij verbindt zich, om zijn leven lang het bestuur over Utrecht en over het grondgebied tusschen Node en Bodegraven [1] met den graaf te deelen, en wel ter vergelding van *vijftien honderd* Lb. den elect door den graaf ter leen verstrekt; eene som door den kerkvoogd uit de *tienden* geligt, welke door de broeders Predikheeren waren ingezameld, en tot wier teruggave hij zich zonder de hulp van FLORIS onvermogend verklaart [2]. De verpligtingen, of, zoo men wil, de vernederingen, tot welke JAN VAN NASSAU zich tegenover den Hollandschen graaf gebragt ziet, vermeerderen telkens. Hij staat in hetzelfde jaar (28 Julij) aan FLORIS de helft van de boeten af, door Utrechtenaren wegens gepleegde misdrijven aan den kerkvoogd verschuldigd. Weinige maanden later (24 Jan. 1280) verpandt JAN VAN NASSAU aan FLORIS het bezit van Muiden, Wesop, Diemen, Bindelmerenbosch met de ambachten van Woerden, Oudewater en Bodegraven, wegens zes duizend ponden, door den kerkvoogd ter leen genomen en ter teruggave door den graaf voorgeschoten. Eindelijk lezen wij nog, dat de verarmde kerkvoogd, wegens financiële hulp, hem door FLORIS verleend, dezen in eens af (22 Aug. 1281) vergunt de tienden van alle landen, onder gebied van het bisdom staande, ter leen te heffen, en daarover vrijelijk te beschikken.

---

1) De *Node* wordt verondersteld eene plaats te zijn in de nabijheid van de Greb, tusschen Rhenen en Wageningen. Zie Matthaei *De jure gladii*, p. 61.

2) Van Mieris, I, 399.

Wie zou zich over de ergernis mogen verwonderen, welke al dat wegschenken van geestelijke eigendommen, of voorregten, algemeen deed ontstaan? Zij, die op de eer, het aanzien en de onafhankelijkheid van het kerkgebied prijs stellen, toonen diepe verontwaardiging. Staatkunde en eigenbelang mogen velen uit den meest aanzienlijken stand het stilzwijgen opleggen. Toch van de zijde der edelen, onder anderen, naar het mij voorkomt, uit de partij van de heeren VAN AMSTEL, dat vroeger door het bisschoppelijk gezag smadelijk bejegend geslacht! rijzen luide klagten op over de slooping van de meest belangrijke bestanddeelen van het Sticht. Inzonderheid zij, die naauwgezet de bevelen der kerk hadden opgevolgd, de tienden opgebragt, en nu begeerig naar de vervulling van den wensch der vromen, de herovering van Jeruzalem uitzagen, vinden zich bitter teleurgesteld. De besluiten van de Lyonsche kerkvergadering, wel verre van de eer der kerk te verhoogen, hadden, in Nederland althans, slechts hare vernedering en uitputting ten gevolge. Dit mogt men niet toelaten. Tegen de onregtmatige berooving van het geestelijk eigendom behoorde men zich te verzetten. Er was nog in het Sticht ééne sterkte over, het slot Montfoort, dat in de erkenning van 's graven gezag, in weêrwil van het bevel van den elect, volstandig weigerachtig bleef. Te vergeefs had FLORIS gepoogd de sterkte te vermeesteren. Bijkans één jaar lang bleken zijne pogingen daartoe onvermogend [1]. De dappere verdediging der slotbewaarders, aangevoerd door HERMAN VAN WOERDEN, verdiende aanmoediging. Men besloot zich te wenden tot eene magt, die misschien meer dan wapengeweld zou gelden. De ontevredenen bragten klagten in bij den hoogen geestelijke, naar het begrip dier tijden, oppermagtig, om in de wanorden, waaronder het bisdom van Utrecht leed, krachtig tusschen beide te treden. Men wendde zich tot den metropolitaan van het Sticht, tot den aartsbisschop van Keulen.

1) Van Spaen, *Historie der Heeren van Amstel*, bl. 46.

Hoe en wanneer Utrecht, in weêrwil van 's pausen bevel van 751, waarbij Utrecht onder Mentz werd gesteld [1], aan het kerkgebied van Keulen was ondergeschikt geworden, ligt in het duister. Doch feitelijk bestond voor Utrecht het metropolitaan-verband met Keulen in de eeuw, waarin wij ons nu bewegen. En welke was nu de omvang van het aartsbisschoppelijk gezag, waaraan Utrecht, als deel van het aartsbisdom Keulen, gehouden was te gehoorzamen? Deze vraag laat zich niet gemakkelijk beantwoorden. „*Vroeger* waren de regten, aan de waardigheid van aartsbisschop of van metropolitaan verbonden, zeer aanmerkelijk, en voornamelijk in betrekking tot de provinciale conciliën, maakten zij een onmisbaar bestanddeel uit van de kerkelijke hierarchie. Later zijn de aartsbisschoppelijke regten deels in onbruik geraakt, deels op den paus overgegaan. Zelfs die regten, op wier instandhouding het concilie van Trente krachtig had aangedrongen, worden niet meer uitgeoefend [2]." Verstaat men door dat *vroegere* de achtste eeuw, dan ontmoeten wij voorzeker omtrent dien tijd bepalingen, die de bisschoppen in zeer ondergeschikte betrekking tegenover de aartsbisschoppen stellen. „Al wat den bisschoppen ter verbetering door de metropolitanen wordt opgelegd, moeten zij blijmoedig volbrengen," zegt een kerkelijk bevel van 779 [3]. „Niets nieuws mogen zij in hunne parochiën invoeren, zonder medeweten en raad van den metropolitaan (capitul. van 23 Maart 789 [4])." „De aartsbisschop is het hoofd van al zijne bisschoppen; zij behooren tot het metropolitaansch gezag, als tot aller moeder, hun toevlugt te nemen, en de kennis der zaligmakende leer uit haar boezem op te vangen

1) Namelijk van paus Zacharias in een brief aan Bonifacius van 4 Nov. 751 onder de *Epistol. Bonifacii*, ed. Giles, I, 175, en bij Jaffé, *Regesta Pontific.*, N. 1755.

2) Zoo spreekt de R. K. hoogleeraar Walter, *Lehrb. des Kirchenr.* § 153.

3) Capit. 779, bij Baluzius, p. 195.

4) Bij Pertz, *Monum.*, *Leges*, I, 55.

(*ex ejus catholicis uberibus sugere* [1]).” Éene eeuw later krimpt de wettig toegekende magt van den aartsbisschop meer en meer in. Volgens goddelijke wetten, dus luidt het in een capitularium van de maand November 858, staat het vast, dat, evenzeer als aartsbisschoppen zonder toestemmiug van hnnne medebisschoppen niets vermogen, ook de laatsten niets zonder bevel van de eersten mogen beschikken, tenzij omtrent al datgene wat tot hunne eigene parochiën behoort [2]. Latere verordeningen verraden meer en meer den toeleg, om de magt der metropolitanen te verzwakken, en alzoo de bisschoppen zelve meer aan het hoofd der kerk te verbinden. Zoo heeft men voorbeelden van banstraffen, door aartsbisschoppen over suffraganen uitgesproken, later door de pausen onbestaanbaar geacht, en door hen ingetrokken, of vervallen verklaard [3].

Volgens streng kanoniek regt had de aartsbisschop van Keulen in de XIIIe eeuw eerst zijne suffraganen moeten bijeenroepen, alvorens zich met de Utrechtsche klagten in te laten [4]. Mogen redenen van staatkundigen of van kerkelijken aard hem daarvan hebben afgemaand? Wij weten het niet, maar wel dat hij, zonder raadpleging met zijne suffraganen, krachtig tusschen beiden treedt, om de algeheele berooving van de Utrechtsche kerk te beletten. Onbekend is de toen regerende aartsbisschop in de geschiedenis niet. Inte-

1) Can. XI. Syn. ap. Celichyth, anno 816, bij Balnzins, I, 628.

2) Baluz., II, 101.

3) De bisschop van Metz werd door paus Innocentius III vrijgesproken van den ban, dien de aartsbisschop van Trier hem had opgelegd. Zie von Raümer, *Gesch. der Hohenstauf.*, VI, 74.

4) Capitul. bij Balnz., I, 1046 en 1196. (Niet ongepast schijnt het hierbij in herinnering te brengen een door Matthaeus uitgegeven diploma van 1263 (in de annot. van Matthaeus op *Anon. de reb. Ultraj.*, p. 173), een protest bevattende van de Utrechtsche prelaten en kapittelen. Zij klagen over frequente onaangenaamheden, visitatiën, afpersingen enz. van de zijde des metropolitaans. Zij verbinden zich met eede tot volhardenden tegenstand. Een dergelijk verzet had onder andere omstandigheden en met goed gevolg reeds in 1211 plaats. Zie Meneo in Matthaei *Anal.*, II, 138. Aanmerk. van prof. W. Moll).

gendeel, treurige vermaardheid kleeft aan zijn naam, gelijk aan dien van zijn voorganger Engelbert II. Deze laatste had zeven jaren lang in twist en vijandschap met de stad Keulen doorgebragt (1263-1270), zoodat hij, bij zijn overlijden te Bonn in 1274, niet in de met ban bezwaarde hoofdplaats van zijn aartshisdom kon worden ter aarde besteld. Zijn opvolger was Siffried, of Siegfried, *van Westerborch*, vroeger proost van de hoofdkerk te Mentz. De stem van slechts één proost bezorgde zijne benoeming. Immers paus Gregorius X had de medewerking van de overige kerkdignitarissen van Keulen tot de verheffing van zijn vriend onnoodig geacht [1].

Tot de eerste verrigtingen van den nieuwen kerkvoogd had de opheffing behoord van den ban en het interdikt, uitgesproken tegen Keulen wegens de vijandige behandeling, welke de overleden aartsbisschop Engelbert op aanzoek van den graaf van Gulik van de stedelingen had ondervonden. Siegfried haastte zich tevens aan de stad de erkenning van oude herkomsten en voorregten te beloven, terwijl de roomsch koning Rudolf van Habsburg in hetzelfde jaar de Keulenaars onder zijne eigene nog veel magtiger bescherming stelde, met belofte van geen krijg des nieuwen aartsbisschops tegen hen te zullen gedoogen, zoo lang zij gezind bleven om zijne partij en alzoo zijne verheffing tot Duitsch keizer te bevorderen [2].

Liet deze afzonderlijke belofte van hulp, aan de stad Keulen van de zijde van Rudolf te verleenen, reeds de mogelijkheid vooruitzien van voortgezette twist en vijandschap tusschen den kerkvoogd en zijne wereldlijke en kerkelijke onderhoorigen; de lange reeks van oorkonden, door Siegfried uitgevaardigd, en in onze dagen aan het licht

1) *Annales Agrippin.*, bij Pertz, *Monum.*, XVI, 736. Reeds als proost van de hoofdkerk te Mentz komt Siegfried voor in eene acte van 25 Nov. 1295, bij Würdtwein, *Dioecesis Moguntina*, I, 479.

2) La Comblet, *Urkundenb. für die Geschichte des Niederrheins*, 2 B., N. 666, 671, 683.

gebragt, wijst op gestadige onrust, tweespalt en opstand tegen zijne regering. Met zijne suffraganen voert hij oorlog. Onder dezen vindt men in 1277 den bisschop van Paderborn in verbond met den landgraaf HENDRIK VAN HESSEN, graaf WILLEM VAN GULIK, OTTO VAN NASSAU en anderen tegen SIEGFRIED [1]. Zelf treedt SIEGFRIED later in vereeniging met OTTO VAN EBERSTEIN en BERNARD VAN BRAKEL in een verdrag van onderlingen bijstand tegen zijne tegenstanders en suffraganen, de bisschoppen van Osnabruck en Paderborn, met de graven VAN RITTBERG en den heer VAN DER LIPPE [1]. En zoo levert zijn beheer eene aaneenschakeling van vredes- en oorlogsverdragen op, tot op den noodlottigen veldslag van Woeringen (5 Junij 1288), waarop wij later terugkomen.

Deze was de kerkvoogd, welke zich de geldverspillingen, de eigenmagtige slooping van de Utrechtsche kerkgoederen, en 's bisschops slaafsche onderwerping aan graaf FLORIS, ernstig, naar het schijnt, aantrok. Zijne handelingen in dit opzigt worden het eerst gekend uit eene bul van MARTINUS IV, in half verganen toestand in 's Rijks archief aanwezig. Die bul (onder de Bijlagen N°. 1) opent de rij van omtrent 30 oorspronkelijke, tot nu toe onuitgegeven en door geen geschiedschrijver, naar het schijnt, geraadpleegde bescheiden, waarvan ik den inhoud nu kortelijk wil trachten te ontleden.

SIEGFRIED had vernomen, zoo luidt het vertoog van MARTINUS IV, gedagteekend uit Orvieto den 22ⁿ April 1281, dat de verkozen bisschop van Utrecht (de elect) voornemens was, zoowel de stad Utrecht zelve, als alle castra, villae en kasteelen tot zijn bisdom behoorende, door ongeoorloofde transactiën op graaf FLORIS over te dragen. Daarop had, krachtens zijne metropolitaansche magt, SIEGFRIED den elect en den graaf van zulk kerkschennend bedrijf laten afmanen.

---

1) La Comblet, t. a. p., N. 700.

1) Ald., 1 Julij 1282. N. 767.

Maar te vergeefs. En geen wonder: wie was de onderhandelaar, door SIEGFRIED tot bestraffing van JOHAN VAN NASSAU afgevaardigd? 's Pausen bul noemt alleen den proost van St. JAN, zonder hem bij naam aan te duiden. Ik zie mij echter in staat dien op te sporen. Uit de lijst der proosten van St. JAN [1], thans nog voorhanden, blijkt, dat de bedoelde waardigheid ten jare 1276—1291 gevoerd werd door WILLEM VAN AMSTEL. Een lid alzoo van het geslacht, dat, sedert hun bloedverwant GIJSBRECHT VAN AMSTEL van de bisschoppelijke waardigheid (1250) was ontzet, met onverzoenlijken wrok tegen het Sticht was bezield, zou den Utrechtschen kerkvoogd zijn gepleegd onregt voor oogen stellen! Nu herinnere men zich, dat, om de vernedering van het huis van AMSTEL te voltooijen, GIJSBRECHT VAN AMSTEL met GIJSBRECHT UIT DEN GOOIJE en anderen van zijne medehelpers, voldoende aan zoogenaamden zoenbrief van 12 Junij 1257 [2], zich tot de betaling hadden moeten verbinden van een losgeld van duizend ponden aan den bisschop van Utrecht, en daarenboven met 500 van de hunnen in wollen kleederen barrevoets in de domkerk te Utrecht verpligt geweest waren geknield voor hem te verschijnen, om vergiffenis te vragen voor den wederstand, waartoe zij zich tegen zijne magt hadden verstout.

Wat te verwachten was, gebeurde; de zending viel zeer ongelukkig uit. Zoo weinig hadden de elect en graaf FLORIS zich aan het vermaan van den eerwaarden proost gestoord, dat, zegt paus MARTINUS, zij den trouwen afgezant der kerk gevangen genomen hadden, hem nog op het oogenblik dat de paus zijn beklag nederstelt, *diro carcere* ingesloten hielden, en, met de kerkelijke eigendomsvervreemdingen voortgaande, nog alleen het kasteel van Montfoort door 's graven krijgsknechten onbezet lieten, uit onvermogen om den moed der inwoners te fnuiken, die zich standvastig tegen de overgave bleven verzetten.

1) Bij Hoynck van Papendrecht, *Analecta*, III, i, 248.
2) Bij van Mieris, I, 319.

Tot dus ver wisten de geschiedschrijvers niets van de lastgeving, door SIEGFRIED VAN KEULEN op WILLEM VAN AMSTEL verstrekt, maar wel van zijne gevangenneming, — door MARTINUS geweten aan WILLEM VAN AMSTELS vruchteloos gezantschapsbedrijf, en toch eigenlijk het gevolg van geheel andersoortige gebeurtenis. Door den bisschop van Utrecht was het sterke slot Vredeland gesticht, met oogmerk om de overmagt van de heeren van Amstel te breken. Echter door geldelijke verlegenheid voortdurend gekweld, had de elect JAN VAN NASSAU datzelfde slot zijnen vijanden zelven, met name aan GIJSBRECHT VAN AMSTEL, in pandschap moeten overlaten. In het bezit van Vredeland, stelde GIJSBRECHT een tol in, waardoor de vrije vaart langs de Vecht en alzoo de vrije handel der Utrechtenaars aanmerkelijk werd belemmerd. Te vergeefs zocht de bisschop het pand te lossen, en toen GIJSBRECHT de teruggave van het slot weigerde, faalde de poging om hem door kracht van wapenen daartoe te dwingen. Des bisschops benden werden bij Soesterenge door GIJSBRECHT VAN AMSTEL, met hulp van de krijgsmakkers van den dapperen HERMAN VAN WOERDEN, ten eenemale verslagen. De afgestreden bisschop zag zich gedwongen den bijstand van graaf FLORIS in te roepen. Des laatsten legerbenden hervatteden met beter gevolg den aanval op Vredeland in 1279. Na langdurig beleg viel het slot in handen van den graaf [1], en GIJSBRECHT VAN AMSTEL, met zijne broeders, te weten ARNOLD, den bevelvoerder op Vredeland, en WILLEM, den hierboven genoemden proost van St. JAN, werd gevankelijk naar Zeeland vervoerd. Eerst zes jaren later, in 1285, verkreeg het geslacht van Amstel de vrijheid weder, maar toen ten kosten zijner onafhankelijkheid van Holland [2].

1) Niet vóór den 25n Julij 1279 heeft de overgave van het slot kunnen plaats hebben, zegt van Spaen (*Hist. der Heeren van Amstel*, bl. 46). Uit onze pauselijke bul van 22 April 1281 zou volgen, dat zelfs op dat tijdstip de overgave nog niet was geschied.

2) Naauwkeurig wordt een en ander, gedeeltelijk uit ongedrukte be-

De val van het huis van Amstel moge voor de magt der Hollandsche graven zeer gunstig en voor onze geschiedenis een belangrijk keerpunt heeten, de onschendbaarheid van het Stichtsche kerkeigendom bleek daardoor verloren. Op de wapenen niet minder, dan op het aanzien van den proost, had de Keulsche metropolitaan zijne hoop mogen vestigen. Thans gingen beide te gronde. En toch, waarschijnlijk op aandrijven van AMSTELS vrienden, nam SIEGFRIED nu toevlugt tot andersoortig middel van tegenweer. Hij had eenige jaren vroeger met graaf FLORIS een verdrag gesloten (11 Augustus 1276 [1]) tot onderlinge hulp en vriendschap, met belofte van hem, daartoe verzocht, gewapenderhand tegen zijne vijanden te zullen bijstaan. Thans komt dat verbond in geen aanmerking. Allereerst worden kanonieke aanmaningen tot den Utrechtschen kerkvoogd gerigt. Evenwel onder het gedruisch van wapenfeiten, en geprangd door zijn verbond met FLORIS, toont JAN VAN NASSAU voor de klagten van het kerkgezag noch gehoor, noch eerbied. Hij en de zijnen slaan het vermaan in den wind; daarop belegt de aartsbisschop het land van graaf FLORIS, de stad Utrecht en al de wederregtelijk ingenomen sterkten of kerkeigendommen met interdikt. Dit toch was het gevreesde wapen, dat de kerkvergadering van Limoges in 1031 had uitgedacht, maar dat nu twee eeuwen verder door te veelvuldig gebruik was afgestompt, en, zoo als later blijken zal, door de opperste magt der kerk aan zoo vele restrictiën, exemptiën en exceptiën onderworpen, dat, zonder 's pausen uitdrukkelijke bekrachtiging, de aartsbisschoppelijke gezagsoefening eigenlijk toen reeds geheel onmagtig bleek. Zij was het te meer, volgens toenmalig kerkregt, zij was zelfs voor een deel onwettig te achten, wijl SIEGFRIED zich regtsuitspraak had veroorloofd, niet slechts over den bisschop van

scheiden, verhaald in de *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, uit de oorkonden bewerkt door* Jhr. J. J. DE GEER, bl. 257 vv. (Utrecht, 1861).

1) Bij van Mieris, I, 384.

Utrecht, zijn suffragaan, maar, wat geheel onregelmatig was, over een buiten zijn regtsgebied staand persoon, over graaf FLORIS, lid der Utrechtsche kerk, en als zoodanig onafhankelijk van den metropolitaan.

Het is, of SIEGFRIED het informele van zijne herderlijke tusschenkomst wenscht te dekken door tot den paus MARTINUS IV, op den 22n April 1281, het verzoek te rigten van goedkeuring op het interdikt. Wel verleent de hooge kerkvorst de gewenschte voorloopige goedkeuring, maar een bedenkelijk voorbehoud wordt daaraan verbonden. Immers, MARTINUS IV geeft last tot nader onderzoek. De aartsbisschoppelijke voordragt der zaak is hem niet genoeg. De toeleg tot verkleining van het aanzien der metropolitanen, in deze eeuw toegekend aan de Roomsche curie, schemert door het bevel des pausen, waarbij hij den bisschop van Terouanne, en zijnen beminden zonen, den aartsdiaken en den cantor van Terouanne, last geeft, om allereerst beide partijen te hooren, zich aan geene ijdele tegenredenen te storen, het interdikt te handhaven, totdat behoorlijk aan de kerkwet voldaan zij; en, de gewenschte voldoening niet volgende, na driemaal herhaalde dagvaarding, zoo die vergeefsch blijkt, het interdikt in excommunicatie te veranderen, en deze alsdan alom met klokkengelui op elken feest- en heiligen dag in het openbaar af te kondigen.

De kerkelijke personen, tot regters door paus MARTINUS over den aartsbisschop en zijne tegenstanders gekozen, zijn ons niet veel meer dan bij name bekend. De toenmalige bisschop van Terouanne (episcopus Morinorum) was [1] HENRICUS DE MURIS († 1283), van wien alleen berigt wordt, dat hij tot herstel van eendragt in zijn dioecese heeft trachten mede te werken door vrijwilligen afstand van een gedeelte der inkomsten, tijdens het tweejarig ledig staan van den bisschopszetel, hem uit zegelkosten en verbeurde boeten verschuldigd. Van *cantor* was hij tot bisschop verheven,

1) Vermeld in *Gallia christiana*, II, 431.

eene bijzonderheid, die het aanzien, waarin de waardigheid van voorzanger, of opzigter over de zangers, in de kerkhierarchie stond, helpt aanwijzen [1]. Overigens weten wij van onzen Terouaanschen cantor, als tweeden regter den bisschop toegevoegd, niets anders, dan dat hij den naam voerde van Jecorus de Albana. De aartsdiaken was magister Johannes de Treffes. Ook deze bediening veronderstelt groot gezag, in zoo verre, dat de aartsdiaken des bisschops oog, oor en mond, zijn hart en ziel in de *Constitutiones Apostolicae* wordt geheeten. Zelfs de beslechting van twisten, processen, inzonderheid van kerkgeschillen [2], wordt hem bij uitzondering opgedragen.

Zie daar nu de regters, welke over de regtmatigheid van het oordeel, over Floris V en den elect Jan van Nassau uitgesproken, zullen hebben te beslissen, en zie daar tevens des aartsbisschops aanklagt voor eene andere regtbank dan de zijne overgebragt, met gevaar voor hem zelven van in een netelig proces te worden gewikkeld. Van aanklager, of opperste regter, wordt hij zelf beklaagde! De kracht van zijn moedig vonnis is gebroken. Door 's pausen goedkeuring daarop te vragen had hij thans zijn eigen magt in gevaar gebragt.

Waarschijnlijk heeft de aartsbisschop zich gewacht het uitgesproken banvonnis over Holland en Utrecht dadelijk in plegtigen vorm te laten afkondigen: toch hebben de gebannen graaf en kerkvoogd er kennis van gedragen. Daarop verzuimen zij niet, op hunne beurt, de hulp van den paus

1) Van dit aanzien getuigt desgelijks het gebeurde in de 10e eeuw met den cantor van Afscbaffenburg. Deze had in drift een zijner jeugdige leerlingen door het toewerpen van een inktkoker gedood. Tot straf werd hij gedegradeerd; hij mogt altbans den myter en den „cantorum baculus" niet langer voeren. Tot dat vonnis, in 976 met groote plegtigheid uitgesproken, was vooraf des pausen magtiging ingewonnen, en daartoe was tevens de regtsuitspraak noodig geweest van den aartsbisschop van Mentz, bijgestaan door de bisscbop̄en van Spiers, Worms, Praag en Olmutz. Zie het vonnis bij Gnden, *Cod. diplom.*, I. 352.

2) Zie du Cange, *Gloss.*, in v.

in te roepen. Eér nog de Terouaansche regters zich met de zaak kunnen inlaten, en op de klagt van graaf FLORIS, vaardigt MARTINUS IV, den 4n September 1281, uit Orvieto, nieuwe volmagt tot onderzoek uit, maar nu met ernstig klinkend bijvoegsel, dat de gedelegeerde regters zich voornamelijk zullen hebben te vergewissen, of de Keulsche kerkvoogd niet schuldig zij aan strafbare aanmatiging van gezag door, zonder noodzaak, te hebben regt gesproken over een buiten zijne regtsmagt staand hoog persoon, over FLORIS, graaf van Holland, den onderdaan van het Utrechtsche bisdom, over welken het den Keulschen kerkvoogd niet dan in buitengewone, bij het kerkregt, zoo de paus verzekert, opzettelijk omschrevene gevallen, betaamt regtsmagt te oefenen. De pauselijke bul draagt ten slotte het bevel, bekend onder den naam van *vocatis qui evocandi*, eene bij den eersten oogopslag tamelijk onbeduidende formule. Zij is echter, volgens de bij de Roomsche curie gebruikelijke wijze van regtsvordering, van hoog belang. Immers de curialisten leeren, dat pauselijke uitspraken, met deze reserve voorzien, de afkondiging noodig hebben van den hoogen kerkdignitaris, geheeten *literarum contradictarum auditor*, en dat zij door dezen ten uitvoer worden gelegd, alleen als de termijn van appel verstreken is. Hij heeft inmiddels voor de openbaarmaking van het vonnis te zorgen [1].

Elke hooge kerkdignitaris onderhield in die tijden, soms met groote kosten, een afgezant of procurator in de kerkelijke hoofdstad, met den bepaalden last, om des noodig voor de belangen van zijn meester dadelijk tusschen beiden te treden [2]. BERTHOLD, kanunnik van Fritzlar, bekleedt thans

1) Zie Hun. Plettenberg, *Notitia congregationum et tribunalium curiae Romanae* (Hildesii, 1693), p. 372. De naauwkeurige Jesuit omschrijft daarbij met zorg den omvang der werkzaamheden, aan den bovengenoemden dignitaris opgelegd.

2) Men vergelijke wat de geschiedschrijver Johannes Voigt daarover bijeenbrengt in *Stimmen aus Rom über d. päbstlichen Hof im XV Jahrh.*, opgenomen in Raümer, *Historisches Taschenbuch*, IV Jahrg., 50.

de waardigheid van procuratiehouder van SIEGFRIED. Zijn dienstijver laat zich niet voorbijstreven door den procurator van FLORIS, zijnde ANGELUS INTERAPNENSIS. Deze heeft zich op den 20n December 1281 een authentiek afschrift laten afgeven van des pausen brief. Daarop levert BERTHOLD op den 18n Jan. van het volgend jaar, aan den *auditor* of *audientiarius literarum contradictarum*, SIFFRIDUS VAN ANAGNIA, protest in tegen des pausen beschikking. Het zijn partijdige regters, zegt hij, tot welke de handelingen van den aartsbisschop van Keulen, zijn meester, ten oordeel worden verwezen. De bisschop, de aartsdiaken van Vlaanderen en de cantor van Terouanne bezitten daartoe geene genoegzame kennis van zaken. BERTHOLD had wel vroeger eerbiediglijk berust in 's pausen bevel, maar sedert is hem tot zijn spijt ter ooren gekomen, dat de graaf van Holland gehuwd is met de dochter van den graaf van Vlaanderen, welke graaf van Vlaanderen in alles de belangen van zijn schoonzoon, alsof het zijne eigene waren, behartigt en voorstaat. Wat is daarvan het onvermijdelijk gevolg? dat het voor den aartsbisschop, voor zijne advocaten, procureurs, getuigen en andere personen in het proces betrokken, uit hoofde van des graven oppermagt gevaarlijk is te Terouanne in tegenwoordigheid van de benoemde regters te verschijnen. Daarenboven, de hertog van Brabant is bloedverwant van den graaf van Holland, als met des laatsten dochter gehuwd; wel zeer bedenkelijk is het dus voor den aartsbisschop en de zijnen een togt te ondernemen door landen, waarvan de vorsten in alles den graaf van Holland te wille zijn. Zulk een togt is daarbij met groote kosten, bezwaren en vermoeijenissen verbonden; en, wat erger is, de gemagtigde van den Keulschen kerkvoogd is nu eerst te weten gekomen den verren afstand, die er ligt tusschen de grenzen van het aarstbisdom en de stad Terouanne! Tegen de keuze van de regtplaats, zoowel als tegen de regters, heeft BERTHOLD dus, naar hij meent, gegronde bedenking, waarin hij voorziening verlangt in het belang vooral van de Utrechtsche kerk, wier welzijn

den aartsbisschop in zijne betrekking van metropolitaan diep ter harte gaat, terwijl zij door den elect en den graaf beide, geestelijk en wereldlijk, in groot verval is gebragt.

Nu zoude men na dit protest een stilstand in het proces verwachten, totdat de bevoegde magt eene nadere regeling van regters en regtplaats zou hebben uitgesproken. Maar neen, tien dagen later schijnt Berthold tot andere gedachten gekomen. Er volgt onder de processtukken eene verklaring, afgelegd op den 28n Januarij 1282 voor den audientiaris, waarbij Angelus Interapnensis, namens den graaf van Holland, en Berthold, namens den aartsbisschop, zich verbinden, om de uitspraak aan scheidsmannen te onderwerpen. En wie zijn deze? Van wege den aartsbisschop wordt daartoe gekozen de bisschop van Terouanne; van wege den graaf de aartsdiaken van Vlaanderen, terwijl aan beide als superarbiter wordt toegevoegd de cantor van Terouanne; en beide partijen vinden alzoo goed, dat de zaak overeenkomstig 's pausen bevel van 4n Sept. 1281 door dezelfde hooge kerkdignitarissen worde overwogen, tegen wier regtspraak de Keulsche procureur zoo kort te voren in plegtig verzet was gekomen!

Niet altijd echter leidt bemiddeling tot bevrediging. Dit hebben de beide procuratiehouders moeten ervaren. De Terouaansche regters handelen, alsof de verklaring van den 28n Jan. 1282 hun niet bekend is. Zij handelen overeenkomstig het laatste bevel des pausen. Onder dagteekening van den 15n April van datzelfde jaar, komt van hen eene dagvaarding voor, waarbij de aarstbisschop van Keulen bevel ontvangt te verschijnen „feria VI post festum b. Barnabae apostoli" (12 Junij) 1282 te Terouanne, ten einde gehoord te worden tegen graaf Floris, zijn aanklager, en met verbod op straf van excommunicatie aan den aarstbisschop, om, hangende het voorgenomen onderzoek, den Hollandschen graaf ergens in te bemoeijelijken of te bedreigen. Tot uitvoerder van de dagvaarding benoemt het Terouaansch driespan de priesters van de kerken te Leiden en te Val-

kenburg, met GERARD VAN BREDA, Utrechtsch geestelijke (clericus Traiectensis).

Voor mij ligt het relaas, of, zoo men wil, het exploit van uitvoering, gehecht aan het vorig stuk en afgegeven door JACOBUS, priester van de St. Nikolaaskerk te Utrecht uit het Teutonische Mariënhuis aldaar, alsmede door GERARDUS VAN BREDA. De Leidsche en Valkenburgsche geestelijken schijnen zich van den verren togt naar Keulen te hebben afgemaakt. De uitvoerders der dagvaarding zeggen het volgende: Zij hebben zich, „in crastino Philippi et Jacobi App." (den 2n Mei), tusschen den mistijd begeven in de kerk van den heil. Andreas [1] te Keulen, en aldaar in tegenwoordigheid van den officiaal der hoofdkerk, alsmede in die van de broeders predikheeren, de dagvaarding beteekend. Wel bragt hun pligt mede, zich van dien last in de hoofdkerk zelve te kwijten; maar, zij komen er rond voor uit, dergelijke handeling bragt lijfsgevaar mede; daaraan wenschten zij zich niet bloot te stellen; men heeft hen door zware dreigementen afgeschrikt; zij hebben zich niet verder dan in de Andreas-kerk durven wagen.

Men wane dan ook niet, dat de aartsbisschop zich tot de verre Terouaansche reis zal aangorden. Weinige dagen voor dat de 12e Junij, bij de dagvaarding bepaald, daar is, vaardigt SIEGFRIED een uitvoerig en in vele opzigten merkwaardig schrijven af aan den bisschop van Terouanne en aan zijne mederegters, den aartsdiaken van Vlaanderen en den cantor. Hij toont zich hoogelijk gebelgd over den gang der zaak. Onverpligt acht hij zich tot verdediging zijner handelingen. Niet *judicialiter*, maar *familiariter*, wil hij in een verhaal treden van het gebeurde, en dan niet om zich te verdedigen of om een gunstig vonnis, hetzij van den heiligen Stoel, hetzij van de Terouaansche regters uit te lokken, maar uit liefde voor waarheid, en om bij alle

1) In dien tijd tot een nonnenklooster behoorende, en dus geen openbaar kerkgebouw. Zie BINTERIM u. MOOREN, *Die alte u. neue Erzdiozese Köln*, I, 60.

welgezinden deernis te verwekken met den toestand vol ellende, waartoe de Utrechtsche kerk is vervallen. Zonder eenige vrucht toch had SIEGFRIED den kerkoverste met excommunicatie en suspensie bedreigd, toen hij zich eigenmagtig de tienden had toegeëigend, bijeengebragt ten behoeve van het Heilige Land. JAN VAN NASSAU had zich aan het vermaan niet in het allerminst gestoord. Daarentegen waren bij herhaling door kerkvoogden en kapittels van de groote en andere kerken te Utrecht klagten bij den aartsbisschop ingebragt over verfoeijelijke (execrabiles) overeenkomsten, tusschen den elect en den edelen graaf van Holland gesloten, waardoor nagenoeg het gansche gebied van het Sticht, de stad Utrecht met sterkten, kasteelen, steden, dorpen en landerijen den graaf in handen was gekomen. Hierbij had SIEGFRIED mogen voegen, dat de elect, weinige maanden te voren [1], al de tienden, onder het bisdom Utrecht geheven wordende, den graaf als leen had opgedragen. In hun onvermogen, om de berooving te voorkomen, geen regter buiten den aartsbisschop of den paus tot hulp kunnende inroepen, hadden de prelaten en kapittelen zich te regt tot SIEGFRIED gewend. Daarop had hij den kerkoverste en den graaf tot vernietiging dier booze overeenkomsten doen vermanen, zich bereid verklarende, om tot wegruiming van de ongelegenheid, waarin JAN VAN NASSAU zich bevond, zijn schuldenlast te helpen verminderen of daartoe middelen aan de hand te geven. Vermaningen, beloften, bestraffing, bedreiging, niets heeft mogen baten. De Utrechtsche kerkoverste is traag gebleven in zijn tegenweer tegen des graven overweldiging. Hij heeft veeleer zelf het verderf der Utrechtenaren helpen voltooijen, gruwzame vervolgingen, bloedstorting, veler braven ondergang onmeedoogend toegelaten, en lijdelijk de overgave der kerkgoederen aangezien. Te regt is alzoo de elect in zijne hooge bediening geschorst, de graaf geëxcommuniceerd, een algemeen

1) 22 Aug. 1281, bij van Mieris, I, 417.

interdikt over de stad en het Sticht en over Holland uitgesproken — doch dit alles had den overmoed niet gestuit. Want ziet, de graaf met den elect had, zoo het heette, appèl van zijn vonnis bij den graaf doen aanteekenen. Hij, de aartsbisschop, werd zelf gedagvaard voor eene geestelijke regtbank te Terouanne. Wederregtelijk is die handeling, zegt hij: de dagvaarding is hem niet ter behoorlijke plaats beteekend (zoo het relaas van de uitvoerders van 's pausen beschikking waarheid behelst (zie Bijl. No. 5), dan schuilt er wel wat chicane in zulk beweren). De dagvaarding had daarenboven moeten luiden op de prelaten, de getrouwe geestelijken en de kapittels van Utrecht, als aanklagers van den graaf bij Siegfried; maar, het is zoo, uit vrees voor graaf Floris durven de Utrechtsche geestelijken zich niet roeren. En wat nu den Keulschen kerkvoogd zelven betreft, ja! op veel hooger moedbetoon zoekt hij niet te bogen. Naar Terouanne te reizen is voor hem bedenkelijk, wegens de ontstane vijandschap tusschen hem en den roomschkoning Rudolf. De vrienden en magthebbers van dezen laatste hebben de landstreek in bezit, gelegen tusschen Keulen en Terouanne. Daaronder noemt hij in het bijzonder den graaf van Henegouwen. Zelfs zijn lastgever wil Siegfried niet aan zulk een gevaarlijken togt blootstellen. Alzoo wat blijft hem anders over, dan afschrift te vragen van het pauselijk rescript; — zoo het bestaat! — aanwijzing daarbij van eene veiliger regtplaats, en, bij weigering van een en ander, protest en appèl tot den heiligen Vader.

Voorwaar, pligtmatig was des aartsbisschops ijver voor de regten en belangen der kerk. Wie zou zijne waakzaamheid voor het behoud van het Stichtsch kerkeigendom wraken? Het Keulsche concilie van 1281, onder zijn voorzitterschap gehouden, stelt de straf van uitbanning vast tegen elk, wie hij zij, die in de dioecese zich aan het kerkelijk eigendom mogt vergrijpen [1]. Siegfried bleef dus zich zel-

[1]) *Statuta Synodalia Colon.* anni 1281, § 1?, bij Hartzheim, *Concilia Germ.*, III, 667.

ven gelijk in zijne handeling tegen FLORIS V en JAN VAN NASSAU. Evenwel nog lofwaardiger ware in onze oogen die belangstelling geweest, bijaldien zijn zin voor regtvaardigheid in andere opzigten boven alle bedenking mogt heeten. Dan hieraan dwingt de geschiedenis te twijfelen. Op hem zelven toch ligt de blaam van ontrouw jegens het rijk en van berooving van bezittingen der kerk. Den eisch tot teruggave van zekere uitgestrekte rijksdomeinen, die hij zich wederregtelijk had toegeëigend, beantwoordde hij door tegen den roomschkoning RUDOLF 1300 zwaar geharnaste ruiters aan te werven, waarmede hij des konings bondgenooten aanviel [1]. Hem wordt de instandhouding verweten van rooversbenden, langs de boorden van Rijn en Maas afgerigt om de handelaars met hunne koopgoederen bij hem op te brengen [2]. Van zijne naauwgezetheid verkrijgt men verder geen zeer hoog denkbeeld bij het lezen van zijn bevel van den 1n April 1279, dat aflaat verleent aan allen, die, ten nutte van den opbouw van den Keulschen dom, afstand doen van bezittingen, ook van gelden, die verkregen waren op rooftogten, door diefstal, woeker, of valschen muntslag. Reeds fraai en hoog verheft zich de dom, dank zij de tot dusver geschonken bijdragen; maar tot versiering en volbouwing is meer noodig. Alle gaven nu daartoe bestemd verloren, naar 's kerkvoogds verzekering, de onreinheid van hunnen oorsprong; zij werden dadelijk „emundati a rubigine peccatorum contraeta," op het oogenblik zelf, dat zij tot zulk heilig doel werden afgestaan [3].

1) Pertz in not. ad *Annal. S. Rudberti Salisburg.*, in *Monum. Germ.*, IX, 408.

2) *Gestor.* abb. TRUDON. continuat. in *Monum. Germ. Script.*, X, 405.

3) Brief van 1 April 1279 bij La Comblet, l. c., N. 723. (De handeling van Siegfried, hier vermeld, schijnt intusschen in die dagen niet aanstootelijk geweest te zijn. Ook voor den aanbouw van den dom te Utrecht zorgde men op dergelijke wijze. Toen in het laatst der XIVe eeuw voor het groote werk aldaar, gelijk doorgaans het geval was, geld ontbrak, vaardigde Frederik van Blankenheim, een vroom kerkvoogd voor zijn tijd, een brief uit „de injustis, vagis et incertis applicandis ad fabricam Ecclesiae Traiectensis." Daarin werd bepaald, dat door het

Op de reinheid van 's aartsbisschops bedoelingen bij de aangebragte beschuldiging tegen den graaf en den elect valt, daarenboven, wel iets af te dingen, als men in aanmerking neemt, dat SIEGFRIED bij de kerkelijke annalisten gebrandmerkt staat onder de kerkoversten, welke, in spijt van de bevelen der Lyonsche kerkvergadering, de inzameling der tienden voor de kruistogten hebben tegengewerkt, aangemoedigd welligt door het voorbeeld van den aartsbisschop van Maagdenburg, die de uitbetaling der liefdegaven aan des pausen zendeling door een synodaal besluit uitdrukkelijk liet verbieden. Wat erger is, over SIEGFRIED even als over den kerkvoogd van Osnabruck, vallen klagten, dat zij zich verstoutten de opgebragte kerktienden tot eigen gebruik te verspillen [1].

Hoe dit alles ook zij, het kon niet anders, of de algemeene belangstelling moest zich rigten op eene procedure, door 's pausen gezag bevolen tegen drie hoogaanzienlijke personen, tegen een aartsbisschop, vicekanselier van Italie, tegen een verkozen bisschop, en een magthebbenden graaf, den zoon van een roomschkoning.

Het geding zal gevoerd worden binnen Terouanne, thans een onbeduidend dorp, in de XIIIe eeuw eene stad van groote uitgebreidheid. In magt en rijkdom streefde zij toen Gend op zijde. Na het tijdperk, waarmede wij ons bezighouden, onderging Teronanne voor het eerst inkrimping of beperking van omvang, ten gevolge van het voornemen des Franschen konings, om de stad met uitgestrekte bolwerken en kasteelen te voorzien. Hooge muren met diepe grachten verschaften haar de gevaarlijke eer, om met Aix en Provence te mogen heeten, *les deux oreillers, sur lesquels le*

---

geheele bisdom "omnia et singula usurae, rapinae et alia male ablata et incerta, de quibus ignoraretur, cui eorum restitutio foret facienda", aan het fonds der fabriek zouden komen. De paus bekrachtigde deze bepalingen op 25 Sept. 1398, blijkens afschrift in het Provinciaal archief te Utrecht. Mededeeling van Prof. W. Moll).

1) Raynaldi *Annal.*, 1282, § 6, 7.

roi de France peut dormir en paix [1]. Van toen af gestadige belegeringen en daarvan onafscheidelijke plunderingen, brandschattingen en krijgsverwoestingen ten prooije, onderging zij onder keizer KAREL V het vonnis van algeheele vernieling [2]. Haar bisschopszetel werd verplaatst, de bevolking weggejaagd, de gebouwen afgebroken, en met moeite zoekt de archaeoloog thans onder de puinhoopen de overblijfselen terug van het prachtige episcopium, getuige van de teregtzitting van 1282 [3].

De 12e Junij is dáár. Is het toeval of vrees? wij weten het niet: twee der kerkelijke regters laten zich door gedelegeerden vervangen. De bisschop van Terouanne *arduis negotiis ad praesens impeditus, tam nostris propriis quam nostrae ecclesiae*, draagt zijne magt over op den officiaal van zijn bisdom; en drie dagen vóór de teregtzitting geeft, onder hetzelfde voorwendsel, de aartsdiaken van Vlaanderen, JOHANNES DE TREFFES, zijn regterlijk gezag over aan den kanunnik van Terouanne, GERARD DE TORTOFONTE. Het is eene plegtige bijeenkomst. Een aantal aanzienlijken scharen zich bijeen, hetzij uit belangstelling, hetzij om als getuigen bij de handeling te verschijnen. Hetgeen wij het procesverbaal der zitting zouden heeten, teekent de tegenwoordigheid aan van niet minder dan acht magistri, of doctoren der godgeleerdheid, waaronder één uit het geslacht van Amstel, JAKOBUS geheeten; één hoogleeraar in de regten en vele andere aanzienlijken. Men ziet tevens opdagen JOHANNES, chorepiscopus van SIEGFRIED. Hij vraagt afschrift van al de gewisselde stukken, — van des pausen beschikking, zoowel als van de volmagten, aan de verdedigers door den elect

---

1) Henne, *Histoire du règne de Charles Quint en Belgique* (Bruxelles 1858), II, 233.

2) De bijzonderheden daarvan geeft Henne op, uit onuitgegevene bescheiden, t. a. p., p. 46.

3) Van dit episcopium, gelijk van den omvang van het oude Terouanne, bestaat eene afbeelding in J. Malbrancq, *de Morinis et Morinorum rebus*, p. 314.

en door den graaf verleend. Men merke het op: de voorgewende onwetendheid omtrent de dagvaarding, de onzekerheid omtrent de authenticiteit van de beschikking des pausen, de bezwaren tegen de verre reis, door Siegfried in de acte van den 6n Junij zoo breed uitgemeten, waren dus bloot gekunstelde regts- of verweermiddelen. Het waren wapenen, ontleend aan het regtsgeleerd tuighuis der middeneeuwen, wapenen van een nog niet geheel veronderd gebruik, doch in allen gevalle meer van de voorzigtigheid, dan van de waarheidsliefde der geschilvoerende partijen getuigende.

De houding intusschen van den aanzienlijken Keulschen afgevaardigde is beleedigend voor de Terouaansche regters. Het is hem niet genoeg, de verlangde afschriften en acten in handen te hebben, hij eischt aanwijzing van eene andere regtplaats, veiliger dan Teronanne, en waarheen de aartshisschop zich zonder gevaar mogt kunnen begeven. Dien eisch beantwoorden de regters met wederkeerige vraag, dat de kerkvoogd schriftelijk de redenen opgeve, waarom Terouanne hem als regtplaats verdacht voorkomt. Op behoorlijke aanwijzing van redenen zal de regtbank dadelijk aan des kerkvoogds verlangen voldoen. Dan tot zulke aanwijzing was de Keulsche zaakgelastigde òf niet in staat, òf niet te bewegen. Op de weigering van aan zijn eisch te voldoen verlaat hij plotseling de zitting zonder nader bescheid, *contumaciter*, zegt de acte, als met den toeleg om de regters voor het oogenblik te dwingen de behandeling der zaak te staken. Is dit zijn doel, dan heeft de Keulsche officiaal zich deerlijk vergist. De regters storen zich niet aan zijn verzoek: zij verklaren den aartshisschop *contumax*, en gaan voort met den procuratiehouder van Floris V aan te hooren. Zijne voordragt maakt gunstiger indruk. Zij staan hem zijn eisch toe. Zij absolveren den graaf wel niet geheel, doch heffen bij voorraad (*ad cautelam*) het vonnis van den aartsbisschop op, met veroordeeling van dezen laatste in de proceskosten, veroorzaakt door het ontijdig vertrek van

zijn zaakgelastigde. Binnen twintig dagen zal de aartsbisschop, na de eerste aanmaning van den graaf, de kosten moeten voldoen, op straf van twintig dagen uitbanning uit eigen kerk. Daarbij wordt hij gedagvaard tot het geven van nader bescheid tegen „feria VI post fest. Jacobi et Christophor. 1282 (28 Julij)." Met de beteekenis van dit gewijsde worden belast de kanunnik van St. Marie, THEODERICUS DE ERE, de priesters onder het Utrechtsch bisdom, en GERARD VAN BREDA, cleriens. De aanmaning wordt den 21n Julij overgebragt door den deken van de christenheid (*christianitas*) van Zuid-Holland en Rijnland, door de priesters van Delft, Maasland, Leiden en Valkenburg, alsmede door den genoemden klerk GERARD VAN BREDA. Zij hebben alzoo den moed tegen den hoogen geestelijke de straf uit te spreken, waarmede hij bedreigd was. Maar met die zelfvoldoening moeten zij zich vergenoegen. De aartsbisschop houdt zijne beurs gesloten. Inmiddels wordt op den 4n Julij 1282 eene plegtige bijeenkomst belegd van geestelijken en ridders in de hoofdkerk te Utrecht. Onder anderen verschijnen GIJSBRECHT VAN AMSTEL, proost van St. Marie, en HENDRIK (vermoedelijk HENRIK POSCH), deken van St. Salvator. Ten aanhoore van de toegevloeide schaar verklaart JACOBUS (verm. JACOBUS RUSIUS), deken van St. Jan, den Hollandschen graaf bij voorraad geheel vrij van den ban, en alzoo in het volle genot van de kerkelijke absolutie, op hem door de Terouaansche regters uitgesproken.

In geen van al die regtshandelingen wordt een woord gerept van den verkozen Utrechtschen bisschop zelven. Tegen hem toch, als tegen een ongehoorzamen, onwettig handelenden suffragaan, had de Keulsche aartsbisschop het in den aanvang voornamelijk geladen, en nu laten de Terouaansche regters hem rusten. Zelfs verdwijnt hij geheel van het tooneel. Ik schrijf dit voor een deel toe aan den staat van volslagen onmagt, waarin JOHAN VAN NASSAU was vervallen, als geheel afhankelijk geworden van den graaf van Holland en als bijna van alle bezittingen beroofd.

Van hem kon de kerkelijke vierschaar wel veel eischen, maar niets verkrijgen. De Terouaansche regters waren daarenboven wel verpligt, hem ongemoeid te laten, wijl eene andere magt, dan de Keulsche kerkvoogd, hem van ban en excommunicatie-straf had vrijgesproken. De kerktienden toch, welke hij zich eerst wederregtelijk had toegeëigend, waren, dank zij de tusschenkomst van FLORIS V, weder aan de kerk toegevloeid, waarop dadelijk vrijspraak van den ban was gevolgd onder dagteekening van 5 Mei 1280, door REINIER DE ORIO, als pauselijk gemagtigde, te Dordrecht uitgesproken. Deze vrijspraak is in druk uitgegeven [1]. Intusschen, SIEGFRIED laat, even als vroeger, den bepaalden dag of termijn voorbijgaan zonder te verschijnen, zonder nu zelfs eenen enkelen procuratiehouder af te zenden. Dit bewijs van minachting jegens den graaf van Holland, die zich integendeel door een afgevaardigde laat vertegenwoordigen, nemen de Terouaansche regters euvel op. Zij geven den deken van Zuid-Holland en de priesters van Valkenburg en Zande in last, den aartsbisschop aan te zeggen, dat hij de kosten van de vergeefsche reis van 's graven procuratiehouder naar Terouanne, ter som van 40 L. Turon., binnen tijdverloop van ééne maand zal hebben terug te geven, en voorts, „crastino exaltat. crucis 1282," dat is op den 15n Sept., vóór de regters verschijnen ter verdere verantwoording, op straf van suspensie in zijn aartsbisschoppelijk ambt, en van algeheele excommunicatie bij verder verzuim.

Den 8n Sept. kwijten zich de geestelijken van den opgedragen last, blijkens het daarvan nog aanwezig relaas, doch zonder gevolg. Daarop volgt den 17n Sept. een gewijsde van de

1) Bij van Mieris, I, 449, wordt deze brief, in weerwil van de daarop gestelde jaarteekening 1280, vijf jaren later gedagteekend (6 Mei 1285). Voor die verandering is geene reden. Naar den inhoud van het register, hier boven aangehaald, was R. de Orio in 1280 hier te lande aanwezig. De verandering, door van Mieris voorgesteld, heeft aanleiding gegeven tot eene verwarde voorstelling van den ban des bisschops, bij Groebe, in zijn straks aan te halen werk, bl. 97.

Terouaners, waarbij op nieuw aan den aartsbisschop de toegang tot zijne kerk verboden, hij zelf geschorst in zijn ambt, andermaal veroordeeld tot betaling van 40 L. Turon., en toch weder ter verantwoording wordt opgeroepen, op woensdag den 4n November 1282: maar het is, alsof men thans vooral beoogt, grootere publiciteit aan het geding bij te zetten. Behalve de dekens van Zuid-Holland en van Rijnland, de priesters van Valkenburg, Maasland en Zande, bekomen al de geloovigen onder het bisdom van Utrecht en Keulen, de officiaal van Luik, de abt van Egmond, ook de dekens van de Betuwe, kennis van de toedragt der zaak. Van het vonnis geschiedt afkondiging in de domkerk te Utrecht.

In de vooronderstelde goedkeuring van het vonnis door al de genoemde hooge geestelijken heeft men zich niet vergist. Eenstemmig is aller getuigenis. Van de meesten, onder anderen van den officiaal van Utrecht, zijn de verklaringen nog in 's rijks archief aanwezig, waarin de overtuiging wordt uitgesproken, dat de graaf van Holland zeer ten onregte door den aartsbisschop vervolgd, en in geen enkel opzigt aan des laatsten jurisdictie onderworpen is.

Genoegzaam voorbereid is dus de einduitspraak; en toch blijft zij achter. Op den 6n November 1282 wordt met plegtigen omhaal eene kennisgeving gerigt tot de dekens van de hoofd- en St. Pieters-kerk te Utrecht; tot de dekens van Zuid-Holland, van Kennemerland, van de Betuwe, en van de vier ambachten van Vlaanderen; tot de dekens der christenheid van Haarlem, Zande, Valkenburg, Leiden; tot de priesters, zoo wereldlijke als geestelijke, in de graafschappen en dioecesen van Keulen, Leuven, Doornik, Kameryk en Utrecht. De kennisgeving behelst, dat .... de aartsbisschop nogmaals wordt aangemaand in het volgend jaar, den 3n Febr. 1283, te Terouanne voor de regters te verschijnen! En alsof de regters behoefte gevoelen, om van hunne tot dus ver gebleken magteloosheid tegenover den aartsbisschop Siegfried de mare meer algemeen te verspreiden, zoo vaar-

digen zij een dubbel van hunne citatie nogmaals uit aan de bovengenoemde geestelijke personen, en daarenboven aan de priesters van 's Hertogenbosch, Delft en de Lier, aan de geestelijken onder de dioecese van Munster, aan broeder CONRAD VAN HEISTERBACH uit de Cisterciensen-orde te Dordrecht, en aan den proost van de Premonstreiter-orde in Koningskamp (Koningsveld in Delfland). Allen ontvangen last om den aartsbisschop de dagvaarding in behoorlijken vorm te beteekenen. Vóór ons hebben wij het verslag van AMILIUS, deken van de hoofdkerk, en van GILBERTUS, deken van St. Pieter te Utrecht. Het draagt de dagteekening van „feria sexta post festum b. ANDREAE apostoli (4 Decemb. 1282)." Zij hebben òf minder bezwaar ondervonden, òf meer moed aan den dag gelegd dan de uitvoerders van de eerste dagvaarding. Hun verslag getuigt althans van gevaar noch vrees. De dagvaarding treft echter geen doel. De aartsbisschop blijft volstandig bij zijn besluit, om zich aan de Terouaansche regters niet te storen. Deze volharden evenzeer in hun ijver; aan hunne dagvaardingen is geen einde; doch met hunne bedreiging van excommunicatie schijnt het geen ernst meer.

Zij komen den 3n Februarij 1283 te Terouanne bijeen; zij zetten hunne vergadering zes dagen achtereen voort, te vergeefs uitziende naar de komst des aartsbisschops of van zijn gemagtigde, terwijl de procuratiehouder van den graaf dringend eindbeslissing vordert, steunende op ingewonnen adviezen *virorum proborum et juris peritorum*, ten proces nog aanwezig. Die adviezen, vijf in getal, zijn afgegeven door den officiaal van de Utrechtsche curie, door FLORENTIUS, abt van Egmond, door JACOBUS (RUSIUS [1]), deken van St. Jan, door G. . . (GIJSBRECHT VAN AMSTEL), proost en aartsdiaken van St. Marie, door H. . . (HENRIK VAN AMERSFOORT), abt van

1) De invulling van al deze namen, waarvan slechts de initialen in het origineel voorkomen, geschiedt ten gevolge van vergelijking met de lijsten bij Hoynck van Papendrecht, *An.*, III, 1, 263, 275, 315, en bij Matthaeus, *De nobil.*, 1066.

St. Paul te Utrecht. Aller getuigenis is eenslnidend ten voordeele van den graaf van Holland, over wien zij verklaren, dat de aartsbisschop van Keulen geenerlei regtsmagt oefenen mag, en die dus onwettiglijk uit den schoot der kerk was gebannen. Met plegtigen omhaal en vloed van woorden ontslaan de Terouaansche regters gevolgelijk den graaf van de banstraf, met verwijzing van den aartsbisschop SIEGFRIED tot betaling der kosten, op het geding gevallen, wordende de proosten van St. Pieter en St. Marie, de dekens van St. Salvator, St. Pieter en St. Jan met de zorg belast, om den aartsbisschop van de vernietiging van zijn geslagen vonnis te doen kennis dragen.

Zoo men den inhoud van hun verslag van den 9n Februarij gelooven mag, dan hebben zij zich beijverd, om zonder uitstel de zegepraal des graven te Keulen te beteekenen: maar dit zal schriftelijk geschied zijn. Immers een berigt van den officiaal van Luik (van 28 Febr. 1283) behelst het berigt, dat hij geen toegang tot SIEGFRIED heeft kunnen verkrijgen, waardoor hij in de onmogelijkheid heeft verkeerd, om in persoon de dagvaarding te overhandigen, waarin bevel voor SIEGFRIED, om voor de Terouaansche regters op den 10n Mei 1283 te verschijnen, ten einde taxatie van kosten aan te hooren en zich tot voldoening daarvan te zien veroordeelen.

Wij merken het op: nu is het *kerkelijk* vergrijp geheel op den achtergrond. Er blijft slechts de vereffening van eene geldquaestie over. Zal de hooghartige SIEGFRIED daarin voorzien? Dit laat zich niet vermoeden uit de houding, welke hij zich tot hier ook jegens de Teronaansche regters heeft veroorloofd. Zoo is het ook. Ongemerkt van zijne zijde gaat de bepaalde dag voorbij, en wel tot groote verontwaardiging, zoo men de uitgevaardigde acte van defaut van 16 Mei 1283 gelooven mag, van de Terouaansche vierschaar. Zij veroordeelt SIEGFRIED in de kosten van het geding, welke zij brengt tot de aanzienlijke som van *honderd zestig* Libr. Turon. Tot aan de uitbetaling dier som verklaren zij den

kerkoverste te houden voor geschorst in zijne bediening. Mogt de wanbetaling langer dan ééne maand voortduren, dan wordt hij, zonder dat een nader vonnis noodig zij, geexcommuniceerd. Mogt hij dan, nog twee maanden langer, met een verhard gemoed de excommunicatie-straf trotseren, dan wordt zij verzwaard door de bepaling, dat de banverklaring elken zon- en feestdag in het openbaar zal worden afgekondigd met brandende lichten, na voorafgaand klokgeklep, in alle kerken binnen de dioecese en ook daarbuiten, immers overal waar zulks geschieden kan zonder gevaar van verwonding, of doodslag.

Of al deze bedreigingen doel hebben getroffen? wij weten het niet. Onvermogend tot betaling was de aartsbisschop wel niet. Integendeel, hij stond bekend als een vermogend kerkvoogd. Koning Rudolf verklaart zich hij acte van 29 Jan. 1276 verbonden, om hem eene jaarlijksche rente van 300 mark Keulsch te voldoen, tot delging van schuldvordering en voor gepraesteerde diensten. Wij vinden hem, volgens oorkonde van 3 Jan. 1282 (1283), in staat, om Graaf Otto van Eberstein 200 mark toe te leggen, op voorwaarde, dat hij zich tot leenman van den aartsbisschop zal verklaren. Weinige maanden later (22 Sept. 1283) geeft hij aan Reinald, graaf van Gelder, niet minder dan 8000 mark ter leen tegen onderstand [1]. Dan toen en later ziet men meestal, dat eene magtige onderliggende partij mocijelijk tot betaling van proceskosten te bewegen is. Voor geestelijke wapenen was Siegfried niet gewoon te zwichten. Hij zal wel schuldenaar gebleven zijn. Een hooghartige, krijgshaftige geest kenmerkt zijn volgend bestuur. Om de schrifturen der Terouaansche regters zal de kerkoverste zich weinig bekommerd hebben, die destijds veel magtiger tegenstanders tot onderwerping kon dwingen, zoo als de bisschoppen van Osnabruk en Paderborn, de graven van Rittberg en den heer van der Lippe (zie het verbond van Otto van Eber-

1) La Comblet, t. a. p., N. 687, 776, 782.

STEIN en BERNARD VAN BRAKEL met SIEGFRIED, 1 Julij 1282); die den aartsbisschop van Maagdenburg, den bisschop van Halberstad, de graven van Anhalt, van Wernigerode, van Querfurt, van Reinstein, en de voornaamste heeren van de Harz tot een verbond kon bewegen (6 Julij 1285), waarbij zij hem de hulp beloven van 300 *dextrarii ferro cooperti*, terwijl SIEGFRIED hen wederkeerig met 300 *dextrarii phalerati* zal bijstaan [1].

Wij meldden reeds hierboven het treurig einde van al zijne krijgsbedrijven. Hij was een der voornaamste aanvoerders in den bekenden slag van Woeringen, met graaf ADOLF VAN NASSAU geleverd tegen hertog JAN VAN BRABAND (5n Junij 1288).

»Dat es die ghelove mijn,
Dat, na den bisscop Tulpijn,
Nye [nooit] coenre pape en gorde swert
Dan die bisscop Zivert."

Zoo spreekt VAN HEELU in zijn rijmkronijk (v. 6025.) Koenheid en zwaard baatten SIEGFRIED niet. Hij en de zijnen ondergingen een volslagen nederlaag; hij werd door graaf HENDRIK VAN GULIK en ADOLF VAN DEN BERG gevangen genomen; en al verklaarde paus NIKOLAAS IV hen *impietatis filii, iniquitatis alumni*, de aartsbisschop kon van dezen zijne loslating eerst een jaar daarna tegen zwaar rantsoen verkrijgen [2]. Hij overleed en werd begraven te Bonn in 1296.

Met het laatst vermelde vonnis van 15n Mei 1283 eindigt intusschen de reeks van bescheiden over ons onderwerp in 's rijks archief aanwezig, en tevens de taak, die ik mij hoofdzakelijk had voorgeschreven, de voorstelling namelijk van een kerkelijk regtsgeding uit de XIIIe eeuw. Voor het eentoonig verhaal daarvan moet ik mijnen lezers verschooning

1) La Comblet, N. 767, 807.
2) Id., N. 873.

vragen; maar zoo men waarde hecht aan de beschrijving, de herstelling, ja! zoo mogelijk, den wederopbouw zelfs van oude regtszalen, dan mag men wel eenige aandacht schenken aan de opteekening van hetgeen daarbinnen voorviel, al behelst het schijnbaar weinig aanlokkelijks voor den gewonen beschouwer. Het is uit een dertigtal wormstekige, half vergane perkamenten overblijfselen, dat het mij gelukt is, al is het in een gebrekkigen spiegel, de schets van het Terouaansche grafelijk en aartsbisschoppelijk proces terug te geven. Trouwens die wormstekige documenten waren mijne eenige hulp. Opmerkelijk is het, dat, even als ten aanzien van het interdikt, ééne eeuw later over Dordrecht uitgesproken, men bij geen van onze geschiedschrijvers van den afloop, of van de gevolgen der straf melding vindt. „Het is aanmerkelijk," zegt een onzer ijverigste geschiedvorschers [1], „dat van dezen ban des bisschops en het heffen dier tienden bij onze schrijveren, immers voor zoo ver ik wete, niet gewaagd wordt." Hij zelf schijnt van den ban tegen Floris V niets te hebben ontdekt. De laatste levensbeschrijver van dezen graaf, D. Groebe, meldt iets van de excommunicatie, den bisschop opgelegd, maar is met de kerkprocedure tegen Floris geheel onbekend gebleven [2]. Het chronicon van Beka, vrij uitvoerig in de beschrijving van het ongelukkig bestuur van bisschop Jan van Nassau, is tusschen 1279–1282, dat is omtrent de jaren, waarin het proces voorviel, arm in berigten. Het bepaalt zich tot de vermelding van een zwaren brand, in 1279, binnen Utrecht voorgevallen! Vreemder is het, dat de Keulsche oorkonden mede geheel zwijgen. Van de openbare handelingen van Siegfried in de jaren 1281–1283 zijn slechts weinige bescheiden over. In het *Urkundenbuch* van La Comblet, even als in de veelomvattende verzameling van Keulsche oorkonden door Binterim en

---

1) H. van Wijn, *Bijv. op Wagenaar*, III, 22.

2) Zie prijsverh. in de *Verhandelingen der Tweede Klasse van het Kon. Nederl. Instituut*, VI, 97.

MOOREN — ook in de Synodale monumenten van Keulen, voorkomende in HARTZHEIM's *Concilia Germaniae*, treft men niet het minste spoor van het proces aan, waarover in 's rijks archief alhier zulk een tal van oorspronkelijke documenten wordt bewaard.

In mijne schatting levert het omslagtig regtsgeding een opmerkelijk verschijnsel op. Het tal van schrifturen, dagvaardingen, exploiten, relasen en adviezen, waaronder zoo velen uit Utrecht en Holland, wijst op een daarmede gelijk staand aantal handen en hoofden, in staat om in onze gewesten zich met ingewikkelde regtsvormen te bemoeijen. Wij leeren er uit kennen, welke, nu zes eeuwen geleden, onze meest aanzienlijke kerkgemeenten waren, staande onder het bestuur van geestelijken, zelfs buiten Nederland met eer bekend. Als zoodanig komen hier voor de dekens van Zuid-Holland, de Betuwe, Kennemerland, en de priesters van Valkenburg, de Lier, Zande ('s Gravenzande), Haarlem, Leiden, Delft, Maasland, enz. Uit de gewisselde stukken wordt de heerschende geest onder de kerkelijken hier te lande mede kenbaar. Dezen ziet men werkzaam geheel in overeenstemming met de hierarchische beginselen, in den loop van de XIII[e] eeuw door de *pauselijke* curie meer en meer ten regel gesteld, dat is: waar het noodig is, handelen, of schrijven, onze geestelijken in vrij onafhankelijken zin tegenover hun metropolitaan, meer met aansluiting aan het wereldlijk, dan aan het geestelijk *gezag*. Bij voorkeur bemoeit de Hollandsche geestelijkheid zich met de banstraf, waarmede de graaf getroffen werd, terwijl de elect JAN VAN NASSAU geheel op den achtergrond geraakt. Het regtsgeding getuigt over het geheel van gering ontzag voor de aartsbisschoppelijke magt. Al de exploiten geven vrees te kennen voor de stoffelijke, maar niet in het allerminst voor de geestelijke magt van SIEGFRIED.

Wat, eindelijk, bevreemdt en wel opzettelijke toelichting verdient, is de geringe onrust, bij de belanghebbende ingezetenen ontstaan door het leggen, of bedreigen van een algemeen

interdikt over den graaf van Holland, over zijne landen en over het bisdom Utrecht. Even weinig ontdekt men sporen van onrust aan de oevers van den Rijn over de bedreigde excommunicatie van den aartsbisschop van Keulen. En toch bij de aartsbisschoppelijke curie van Keulen zelve heerschten zeer strenge denkbeelden omtrent de kracht van een banvonnis. De toen regerende roomschkoning RUDOLF toont groot ontzag voor hare geestelijke wapenen. Hij roept die met vertrouwen in tegen den met den rijksban gestraften graaf van Kleef (*excommunicationis mucrone feriri debet*, zegt hij 20 Aug. 1286) [1]. En men hoore wat in deze eeuw door *excommunicationis mucro* wordt verstaan, of den inhoud van het vonnis, dat (22 Aug. 1270) over de graven van Gulik, van Gelder, over den bisschop van Munster en de stad Keulen banvonnis uitspreekt. Daarin wordt verboden alle gemeenschap „verbo, esu, potu, famulando, obsequendo, emendo, vendendo aut sibi aliquo alio modo ministrando vel participando, publice vel private [2]." Al de landen, waar ook gelegen, waar de graven of hunne zonen zich mogten vertoonen, worden verklaard onder interdikt te liggen en dat te blijven, nog veertien dagen na hun vertrek. Onderdanen, inwoners, vasallen en leenmannen zijn ontslagen van den eed van gehoorzaamheid. Alle handel te water of te land met inwoners, tot hun grondgebied behoorende, wordt strengelijk aan elk christen verboden. — Inderdaad deze bewoordingen voorspellen een onlijdelijken staat van wanorde, regeringloosheid en verarming voor de in ban geslagen landen. Voor de geëxcommuniceerde hoofdpersonen zelve, voor FLORIS V, voor den elect, voor SIEGFRIED, is alzoo, in geestelijken en in wereldlijken zin, geen rampzaliger toestand denkbaar, dan die uit de geslagen vonnissen ontstaat, of bedreigd wordt.

Volgens een statuut van keizer FREDERIK II (1220, her-

1) La Comblet, N. 819.
2) Id., N. 601.

nieuwd in 1223) waaraan OTTO, bisschop van Utrecht, en HENRIK, aartsbisschop van Keulen, hun zegel hechten, belooft de keizer nimmer een geëxcommuniceerde bij zich te zullen toelaten of te woord te staan, zelfs geen eisch in regten van hem te zullen aannemen. Mogt de excommunicatie langer dan zes weken duren, dan volgt daarop rijksban, die voortduren zal, totdat de excommunicatie zij gerevoceerd. Krachtens uitspraak van de rijksvorsten beveelt keizer FREDERIK II tenietdoening der beloften, gedaan door GERHARD, graaf van Gelre, GIJSBRECHT VAN AMSTEL en hunne borgen RUDOLF VAN KOEVERDEN en de zijnen, als zijnde zij, tijdens het aangaan daarvan, in den ban, en hunne beloften alzoo volgens *vulgaris et communis sententia: irrita et inania* [1].

Hoe nu hiermede de onverschilligheid te rijmen, waarmede SIEGFRIED, zoowel als FLORIS, den gang der procedure aanzien? Zooveel wij nagaan, bekommeren met hen de onderzaten zich weinig over de zaak. Ook ondervinden zij geenerlei belemmering in onderling verkeer. Niets toont aan, dat onder het regtsgebied van de betrokkene partijen de kerkdienst geschorst, of huwelijks- en begrafenisplegtigheden zijn verboden geworden. Met uitzondering van de hooge geestelijken, in de zaak bedrijvig, toont de smalle gemeente onbekendheid met de diepe vernedering, waaronder het land gebukt ligt, dat met interdikt is belegd, en welks inwoners dus, zoo het voorschrift van Limoges gevolgd en het interdikt wordt uitgevoerd, dagelijks op een gegeven teeken verpligt zijn, voorover op hun aangezigt gebogen, gebeden uit te storten tot herstel van den kerkvrede; waar het aan niemand geoorloofd is, wonende, of tijdelijk voorbijtrekkende, geestelijke, of leek, vleeschspijs te nuttigen, of zelfs eenig ander voedsel te gebruiken, dan wat tijdens de groote vaste wordt toegestaan; waar niemand zijn hoofdhair mag laten snijden, of zijn baard scheren [2]!

---

1) Bij Guden, *Diplom.*, I, 471.

2) Zie hier boven, bl. 8.

Eigenlijk kon het voor de rust der onder interdikt of excommunicatie liggende bevolking weinig baten, of er, zoo als hier het geval was, van het geslagen vonnis appèl tot hoogere geestelijke magt was ingediend. Volgens streng kanoniek regt verviel de *effectus suspensivus*, anderzins het gevolg van elk appèl, wanneer het excommunicatiestraf of interdikt gold. Men mogt de uitvoering niet uitstellen[1].

Deze onverschilligheid, oogenschijnlijk een vreemd verschijnsel, is vatbaar voor verklaring, al acht ik het hier de plaats niet om die volledig op te geven. Zij was onder anderen het gevolg van ingeslopen ziekelijken toestand in het gemoedsleven. Meer en meer begon er gebrek te heerschen zoowel aan ernst, als aan opregtheid bij het gebruik van kerkelijke vormen. Het valt niet te ontkennen, dat men de meest eerbiedwaardige kerkhandelingen in de eeuw, die wij voor ons hebben, en nog wel vroeger, liet ontaarden in praalvertooning, soms zelfs in ijdele klanken. Geestelijke straffen, vervat in woorden, geschikt om den eenvoudigen leek met angst te vervullen, hadden door gedurige herhaling veelzins hare afschrikkende gedaante verloren voor hen, die ze uitspraken. Op het voorbeeld van hunne geestelijke gidsen namen de kerkleden desgelijks de gewoonte aan, zich in vele oorden tamelijk ongevoelig te gedragen tegenover kanonieke uitspraken of bedreigingen. Zeer naïef luidt in dit opzigt de klagt, waarmede de bisschop GUIDO VAN AUXERRE († 1270) koning LODEWIJK IX tot strenge strafoefeningen zoekt over te halen tegen ongehoorzame kinderen der kerk. „Sire!" zeide de bisschop, „on fait si peu de cas aujourd'hui et tous les jours des excommunications, que les gens se laissent mourir excommuniés avant de se faire absoudre, et ne veulent faire satisfaction à l'église." De vrome koning was echter niet te be-

1) „Deficit effectus suspensivus in appellatione, si executionem secum trahit ipsa sententia, ut *interdicti* et *excommunicationis*." Boehmer, *Instit. Juris Canon.*, II, Tit. XXVIII, § 19.

wegen, om door zijn gezag handhaving te verleenen aan de eischen der kerk. Volgens berigt van zijn levensbeschrijver en boezemvriend JOINVILLE antwoordde de koning: „Ce serait contre Dieu et contre toute raison de contraindre les gens à se faire absoudre, quand les clercs leur feraient tort. Et de cela, fit le roi, je vous donnerais pour exemple le comte de Bretagne, qui a plaidé sept ans, tout excommunié, contre les prélats de Bretagne, et a tant exploité que le pape les a condamnés tous. Donc si j'eusse contraint le comte de Bretagne la premiere année de se faire absoudre, j'eusse méfait envers Dieu et envers lui. Les prélats," vervolgt JOINVILLE, „cessèrent dèslors leurs poursuites, et oncques depuis n'ai ouï parler que demande ait été faite des choses susdites." [1]

Enkele voorbeelden van geringschatting van den kerkelijken ban door aanzienlijke heeren of geestelijken zijn mede in de Nederlandsche geschiedenis niet vreemd; zoo als hetgeen wij lezen van den wederstand, geboden door den pastoor van JUTPAAS in 1292, en van de onverschillige houding bij den geslagen ban, aan den dag gelegd door WILLEM VAN DUVENVOORDE en zijnen aanhang in 1328 [2].

Daarenboven, voor de vermogenden der aarde, voor aanzienlijke kloosters en hooge geestelijken, die zich het ongenoegen van kerkoversten hadden op den hals gehaald, bestonden onderscheiden middelen, om zich tegen den invloed van excommunicatie te vrijwaren, door de bescherming uit te lokken van het pauselijk hof. Ten hunne behoeve waren ten alle tijde exemptiën of reserven verkrijgbaar, krachtens welke de straf, door ondergeschikte geestelijken opgelegd, geheel of althans gedeeltelijk hare kracht verloor. Hetgeen daaromtrent vroeger bekend was, wordt op nieuw bevestigd, en wij vinden daaromtrent enkele merkwaardige, tot dus ver onuitgegeven, bijdragen in de laatstelijk in het

1) *Mémoires du Sr. de Joinville* (ed. Michaud et Poujoulat, Paris 1850), I, 185.

2) De Geer, t. a. p., bl. 223 en 338.

licht verschenen *Privilèges accordés à la cour de France par le saint Siège*, ook in de *Cartulaire de S. Victor* (beide opgenomen in de *Collection des documents inédits sur l'histoire de France, publiés par ordre du gouvernement impérial*; 1e Série, histoire politique, 1855 en 1858, 4o.). Men leert daaruit, b.v., dat het den bisschoppen door de pausen ALEXANDER IV, GREGORIUS IX en X, in 1234, 1255, 1256 1273 herhaaldelijk verboden wordt, met ligtvaardigheid, zoo als zij tot dus ver zich meer en meer veroorloofd hebben, zeggen de kerkvorsten, het grondgebied van de koningen van Frankrijk, de landen toebehoorende aan de koningin of aan 's konings zoon, onder interdikt te leggen [1]. Nimmer mag het geschieden dan na vooraf verkregen magtiging des pausen. Aan den koning en aan de lieden van zijn gevolg staat het zonder schade voor hunne ziel vrij, om met geexcommuniceerden om te gaan [2]. Zij mogen vrijelijk godsdienstoefening houden in steden en kerken, ontoegankelijk voor anderen, als met geestelijken ban belegd. Paus URBANUS II vaardigt (4 Apr. 1094) een verbod uit aan de bisschoppen, om de interdiktstraf uit te spreken zonder voorafgaand overleg met de kerkproosten, terwijl twee geestelijken daarbij verlof bekomen om overal, ook in de geinterdiceerde kerken, de mis te bedienen [3]. CELESTINUS III verleent verlof aan de kloosterlingen van Marseille, om alom in de kerken mis te vieren, zonder zich immer aan een algemeen opgelegd interdikt te storen [4]. Zoo mogen, krachtens toestemming van ALEXANDER III en van zijnen opvolger (bul van 27 Junij 1160, en 8 Maart 1168, of 1169), in weerwil van interdikt, de kloosterlingen van het konvent St. Andreas overal kerkelijke begrafenisplegtigheden waarnemen [5]. En

1) *Privilèges*, t. a. p., N. 3, 5, 7, 8, 15, 1721.

2) Ib., N. 6, 10, 12, 13,

3) *Cartulaire de S. Victor*, N. 840.

4) Ibid., N. 884. Deze en de volgende pauselijke bullen uit de XIIe eeuw staan niet vermeld in *Regesta pontificum Romanorum*, ed. Ph. Jaffé (Berolini 1851). Zij zijn ook daarom dubbel opmerkenswaardig.

5) *Cartulaire de S. Victor*, N. 938, 940.

hoe zeer de ongepaste strengheid van sommige kerkelijken de interdiktstraf in minachting bragt, wijst het vonnis aan, (30 Jan. 1230), hetwelk de banstraf vernietigt, die men over enkele molens had uitgesproken, zoodat het verboden was aldaar koorn te brengen, „quod videtur", zegt de uitspraak, „esse contra mores et contra ecclesiae libertatem." [1]

Het kon niet anders, of dergelijke beschikkingen, van de hoogste kerkmagt afkomstig, deden bij de gemeenten de meening ontstaan, dat geïnterdiceerden, of geëxcommuniceerden, niet onvoorwaardelijk te rangschikken waren onder de verworpelingen van het menschelijk geslacht [2]. Het bleek, dat er wel eens, nu en dan, bij vergissing, of zonder genoegzame reden, kerkelijke schuldigverklaringen werden uitgesproken. Krachtens de zoo even genoemde pauselijke gunstbrieven, bestond er mogelijkheid, om zich in het genot te stellen van exemptiën. Velen mogten daarin deelen. De komst van een bevoorregt kloosterling kon het meest beangst gemoed verligting schenken. Voor hen, die tot hoog aanzienlijke standen behoorden, zoo als graaf FLORIS en de zijnen, bestond dus ruime gelegenheid, om zich tegen de schadelijke gevolgen van een interdikt in meerdere of mindere mate te vrijwaren, al ging dit laatste gepaard met kosten, liefdegaven en andere lasten, waaraan het den mindere burgers bezwaarlijk viel te voldoen. Ook is het te vermoeden, dat velen uit de laatsten de gunstbesluiten niet kenden, door hoogere geestelijken bevolen, of toegestaan met oogmerk om aanzienlijke leeken verligting of algeheele opheffing van de gevolgen der excommunicatie te bezorgen. Ongeschokt was bij minderen het ontzag voor de hoofdmagten der kerk. Volgens de meest algemeen verspreide leer, bestond er geen

1) *Cartulaire de S. Victor*, II, 329, N. 917.

2) Enkele voorbeelden van verminderden eerbied voor excommunicatis of interdikt-straffen in België, op het einde van de XIIIe eeuw, worden aangevoerd in de bekroonde verhandeling van den geleerden Brusselschen archivaris Al. Wauters, *Le duc Jean I et le Brabant sous le règne de ce prince*, 1267—1294 (1862, 8°.) 385 et suiv.

meer onoverkomelijk onheil voor den gewonen burger, dan afgesneden of verstooten te worden uit de kerk. Al mogt men ten gevolge van het ingesteld appel, en alsdan toch in strijd met de kanonieke wetgeving, besloten hebben de uitvoering van de uitgesproken banstraf te schorsen, en alzoo de afkondiging daarvan niet algemeen te doen plaats hebben, het onderscheid blijft wel opmerkenswaardig, maar niet onverklaarbaar, dat zich voordoet tusschen de uitwerking van het interdikt* in 1355 over de stad Dordrecht gelegd, en de geringschatting, welke FLORIS, zoowel als aartsbisschop SIEGFRIED, zich ten aanzien van de over hen uitgesproken banstraf, omtrent ééne eeuw vroeger, veroorloven. Beide gebeurtenissen bieden elk op hare wijze gelegenheid aan om een blik te slaan in het gemoedsleven van onze voorouders. In hetgeen te Dordrecht voorviel, ziet men de uitwerking, die de kerkstraf had op den eenvoudigen burgerstand. Dáár brengt zij schrik en ontroering aan: men kent dáár geen ander middel, om er zich van te ontslaan, of haar te verzachten, dan een bevel des pausen, dat men, het kostte wat het wilde, uit Avignon van het pauselijk hof zoekt te verkrijgen. De ban van SIEGFRIED daarentegen verwekt bij de geëxcommuniceerden weinig of geen ontsteltenis. De hooge daarin betrokken personen gedragen zich tamelijk onverschillig. Voor hen geldt het een bloote vorm. De rust van het geweten schijnt aan de beslissing niet gebonden. Aan welke zijde nu sporen van onvervalschte godsvrucht kenbaar blijven: of zij zich op de meest eerbiedwaardige wijze bij FLORIS, bij SIEGFRIED en bij de zijnen, dan wel bij de eerzame Dordrechtsche burgerij openbaren, laat ik aan het oordeel van den lezer over.

Zeker is het intusschen, dat, indien een paar eeuwen later, maar nog vóór de Hervorming, ook de minder bevoorregte standen in Nederland door gebrek aan eerbied voor de banstraf besmet worden, dit verschijnsel niet anders dan voor het onvermijdelijk gevolg gelden mag van meer en meer door de schuld van hare afkondigers zelve in zwang gekomen

onbehoorlijke toepassing van excommunicatiën. Ik kan die beschuldiging niet beter staven, dan door ten slotte, en om voor goed van de zaak der interdikten afscheid te nemen, hier de klagt over te schrijven, ten jare 1536 door het provinciaal hof van Utrecht bij den stadhouder, graaf van Hoochstraten ingediend. „Waar is het," dus luidt 's hoven vertoog (bij A. MATTHAEUS, *De jure gladii*, 508) „dat in 't jaar 1531 of 1532 die ondersaten van Schalckwyck ende andere dorpen den hove van Utrecht claeghden, dat bij den geestelicken officiers groote menichte van huyslieden recht voor paschen gedenuncieert wierden in den banne, onder die welcke waren eenige, die voor X of XII jaren doot (!) geweest hadden. Welke denuntiatie wel geschiede *ad nullius instantiam*, dan alleen om den fiscaal ofte registerhoudere 't gelt te doen hebben van der absolutie ofte relaxatie tot naar paschen. Dairop den procureur generaal gelast was informatie te doen, ende nae daervan den hove gebleken was, en datter met honderde alzoo in den ban gedenuncieert waren, is mogelicken dat den pastoren aldaar geschreven mach zyn, dat zij op sulcke denunciatien van banne niet en souden achten. — Ende die Keyserl. Maj., van dat voorsz. is, geadverteert synde, heeft den geestelycken rechters verboden gelycke denunciatie van banne, bysonder tegens den dooden, voortaan te doen. Ende — dat sulcks daghelycs in Zeelant gepractiseerd wordt is waar, — dat die steden, geen jurisdictie hebbende op 't platte lant, merckende over hondert jaren de landluyden die excommunicatie meer vreesden, ende die oic by den geestelycken rechter discretelicken geuseert wierde, hebben op singuliere privilegien van den grave van Zeelant vercregen, dat sy heure pachters ende schuldenaars van verteerde costen ende arbeitsloon voir den geestelijcken rechter souden mogen betrecken!"

BIJLAGEN.

I.

22 April 1281.

Omnibus praesentes litteras inspecturis Siffridus de Anagnia D. PP. capellanus et ipsius litter. contrad. auditor, salutem in Domino. Noveritis, quod cum Henricos dictus Coz infrascriptas litteras apostolicas impetraret, Angelus Interapnensis petiit sibi fieri copiam de eisdem, quarum tenor talis est: Martinus ep. etc. vener. fri. epo. et dilectis filiis archidiacono Flandriae etc. ac cantori Morinensi salotem etc. Quia nobis ven. frater noster Siffridus archiepiscopus Colon. precanter monoit, quod cum Trajectensis electos, tam civitatem Trajectensem, in qua Trajectensis ecclesia jurisdictionem obtinet temporalem, quam universa castra, villas et munitiones, ad ecclesiam ipsam pertinentia, intenderet in nobilem virum et comitem Hollandiae Traject. dioc. per illicitae alienationis contractum transferre, habitis super hoc pluries tractatibus cum eodem; dictus archiepiscopos nolens joxta officii sui debitum dispendiis concurrere, quae ex iis ipsi ecclesiae imminebant, electum et comitem sopradictos auctoritate metropolica, per praepositum ecclesiae scti. Johannis Traject. fecit diligenter moneri, ut ab hujusmodi alienationibos penitus abstineret. Verum praecitati electus et comes his monitis parere contumaciter contempserunt, dictusque comes, praefato electo procurante, dictum praepositum propter hoc, Dei timore postposito, incontinenter capi fecerunt et diro carceri mancipari, qoi adhuc in eccl. carcere taliter detinetor. Et nihilominos ad celebrandos ejusdem alienationis universae . . . . electus procedere praesumpserit in praedictae Traject. ecclesiae non modicum praejudicium et jacturam, ac idem comes tam civitatem, quam castra, villas et munitiones praedict. universa, castro de Monteforte, quod est eidem ecclesiae, duntaxat exempto, qoodque tam electus quam comes praedicti pro eo quod ejus incolae illud eidem comiti nolocrint tradere, temere obsede-

runt et detinent sic obsessum injust . . . . et dictos incolas multipliciter impugnando occasione hujusmodi occupavit [sic]. Universa praemissa essent adeo notoria, quod nulla poterat tergiversatione contradici, praefatus archiepiscopus in eosdem electum et comitem, canonica monitione praemissa excommunicationis, postmodo et demum eorum contumacia excrescente in terram ipsius comitis nec non in praefatam civitatem et omnia castra et villas ejusdem ecclesiae Trajectensis interdicti sententias, exigente justitia, promulgavit. Quare dictus archiepiscopus nobis humiliter supplicavit, ut easdem sententias robur faceremus firmitatis debitum obtinere. Quocirca discretioni vestrae, ut utriusque partis procuratorum assensum per apostolica scripta etiamsi contra sententias ipsas sicut rationabiliter satis prolatas, faciatis auctoritate nostra usque ad satisfactionem, causâ cognitâ, inviolabiliter observari. Si vero iidem electus et comes sententias praedictas posteaquam . . . . tertia vice latas per unum mensem pertinaciter tolerarunt, ipsos ex tunc singulis diebus canonicis et festivis pulsatis campanis trad . . . . donec super his congrue satisfecerint, excommunicatos publice nuncietis et ab aliis nuntiari faciatis . . . . omnibus . . . evitare. Quod si non omnes, caet. Te fr. archiepisc. etc. — Datum ap. urbem veterem, X Kal. Maji, Pontif. anno primo. — Praes. copiae litteras, caet. Dat. ap. urb. vet. XIII Kal. Jan. A°. M. CC. LXXXI., Pontif. Martini PP. IIII anno primo.

[Het laatste gedeelte van dit charter is schier geheel onleesbaar door het vergaan van het schrijfmateriaal.]

II.

4 Sept. 1281.

Martinus episcopus, servus servorum Dei, venerabili fratri episcopo et dilectis filiis archidiaconis Flandriae ac cantori Morinensi, salutem et apostolicam benedictionem. Quia nobis nobilis vir Florentius, comes Ollandiae Traject. dioc., petitione monstravit, quod, licet metropolitani locorum in subditos suffraganeorum suorum nullam, nisi in casibus jure permissis, jurisdictionem habere noscantur, tamen venerabilis frater noster archiepiscopus Coloniensis, nullo de hiis casibus id exposcente, in dictum nobilem subditum Trajectens. electi suffraganei ejusdem archiepiscopi, in quem

alias jurisdictionem delegatam vel ordinariam non habebat, auctoritate propriâ de facto excommunicationis sentenciam promulgavit. Quocirca discretioni vestrae per apostolica scripta mandamus, quatenus *vocatis, qui fuerit evocandi*, et auditis hinc inde propositis, quod canonicum fuerit, appellatione remota, decernatis, facientes quod decreveritis auctoritate nostra firmiter observari. Testes autem qui fuerint nominati, si se, gratiâ odii vel timore, subticuerint, per censuram ecclesiasticam, appellatione cessante, cogatis veritati testimonium perhibere. Quod si non omnes hiis exequendis potueritis interesse, tu frater episcope cum eorum altero et nihilominus exequaris. Dat. apud urbem veterem, II Non. Septemb., pontificatus nostri anno primo.

III.

18 Januarij 1282.

Omnibus praesentes litteras inspecturis Siffridus de Anagnia, domini PP. capellanus et ipsius litterarum contradictarum auditor, salutem in Domino. Noveritis, quod cum Mr. Bertholdus, canonicus Fritzlariensis, procurator ven. patris archiep. Coloniensis, infrascriptas rationes produceret coram nobis, Angelus Interanpnensis, procurator nobilis viri Florentii, comitis Hollandiae, petiit sibi fieri copiam de eisdem, quarum tenor talis est: Coram vobis ven. viro domino Siffrido, auditore contradictarum litterarum domini PP., dicit et proponit Bertholdus, canonicus Fritzlariensis, procurator ven. patris et domini Archiep. Coloniensis, quod conventio facta per ipsum inter ipsum archiepiscopum, Trajecten. electum et comitem Hollandiae ad judices s. episc., archidiaconum Flandriae et cantorem Morinensem stare non debet, quia dictus est illarum partium et causae, quae vertitur inter partes, notitiam non habebat, et in ipsa conventione dictus B. fuerit circumventus, quia non constabat ei de affinitate inter comitis Flandriae et Hollandiae; certum est ei, quod dictus comes Hollandiae habet in uxorem filiam comitis Flandriae, qui comes Flandriae omnes causas et negotia tamquam sua propria ac ipsum comitem Hollandiae in omnibus prosequitur et tuetur, ita quod periculosum esset ipsi dom. archiepiscopo, advocatis, procuratoribus, testibus et aliis ad causam necessariis, propter potentiam comitis Flandriae,

apud civitatem Morinensem coram dictis judicibus comparere. Item cum dux Brabantiae sit consanguineus ipsius comitis Hollandiae (qui etiam dux habet filiam comitis Hollandiae) periculosum esset ipsi archiepiscopo et suis venire ad judices Morinenses, cum ipsi comes et dux faveant in omnibus comitem Hollandiae supradictum, et etiam grave esset ipsi archiepiscopo, sine magnis sumptibus et laboribus transire ad ipsos judices per terras aliorum. Item cum dictus procurator non potuit renuntiare constitutioni de duobus dictis indictae in consilio generali sine speciali mandato dni. archiepiscopi Colon. nec renunciaverit, dicta conventio non potest artare dict. Dom. archiepiscopum, quia etiam dictus procurator nesciebat, tam distare civitatem Morinensem a fine dioc. Colon. Item suspectum esset ipsi archiepiscopo et suis comparere et litigare coram archiepiscopo Flandriae et suis collegis, nimis faventibus ipsis comitibus ex causis supra dictis. Unde cum praedictas suspiciones et alia praedicta de novo pervenerint ad notitiam dicti B. procuratoris, petit se admitti ad novam loci et judicum conventionem et maxime hoc in favorem ecclesiae Trajectensis, cujus negotium idem archiepiscopus tamquam metropolitanus prosequitur, quae ecclesia Trajectensis per ipsos electum et comitem in spiritualibus et temporalibus multipliciter est collapsa. Has rationes dat, salvis aliis rationibus dandis in futurum, prout de jure fuerint sibi salvae. In cujus copiae petitae et exhibitae testimonium praesentes literas fieri fecimus et audientiae contradictarum sigillo muniri. Dat. ap. urbem veter. XV Kal. Februarii, Pontific. dni. Martini PP. anno primo.

[Cum sigillo fracto append.]

IV.

28 Januarij 1282.

Omnibus etc. Siffridus de Anagnia — sal. in Domino. Noveritis quod, cum inter Angelum Interapnensem, procuratorem Florentii comitis Hollandiae, Traject. dioc., pro ipso in Rom. curia impetrantem ex parte unâ, et magistrum Bartholdum, canon. Fritzlariensem, procuratorem vener. patris archiepiscopi Colon. pro ipso contradicentem ex alterâ, aliquamdiu super conveniencia loci et judicum foret in nostrâ parte litigatum, tandem praefati, procura-

tor dict. pro parte suâ, vener. patrem episcopum Morinensem, et B. pro suâ, arehidiaconum Flandriae, judices elegerint, et M. cantorem Morinensem tamquam medinm et commnnem judicem, comiter et concorditer eonvenerint. Hoo acto de eommuni concordia inter procuratores praefatos, quod iidem judices apud eivitatem Morinensem conveniant, traetaturi ibidem de causâ et negotio infrascriptis juxta reseriptum apostolicum, quod ad eos dirigitur sub hac formâ: Martinus episc. eto. vener. fratri ep. et dileetis fil. arehidiac. Flandriae aee. eantori Morinensi salntem caet. [Zie Bijlage II.]

In cujus conventionis testimonium praesentes litteras fieri fecimns et audientiae contradictarum sigillo mnniri. Datum ap. urb. veter. V Kal. Febr., Pontificatus domini Martini PP. IV anno primo.

[Cum sigillo.]

V.

15 April 1282.

Henricus, Dei gratia Morinensis episeopus, magister Joh. de Treffes, archidyacon. Flandriae in eecl. Morinensi, et Jecorus de Albana, cantor eecl. praedietae, judiees a dom. PP. delegati, in Leyden et in Valkenbureh eeclesiarum presbyteris, ac Gerardo dieto de Breda, elerico Traject., salutem in Domino. Noveritis nos ao 1272 (1282?) die mereurii post miserieordias Domini, litteras summi pontifieis vidisse non abolitas eaet. in haec verba: Martinus caet. II Non. Sept. Pontif. nostri primo. [Zie Bijlage II.]

Hujus igitur anctoritate litterarum vobis omnibus et singulis in virtute sanetae obedientiae, sub poena suspensionis et excommunicationis, praeeipiendo mandamus, qnatenus personaliter aecedentes ad ecclesiam Coloniensem, citatis coram nobis apud Morinum, vel coram subdelegatis nostris, praedictum reverend. patrem archiepiscopum Coloniensem ad feriam sextam post festum b. Barnabae apostoli [12 Jnnii], nisi dies fuerit feriata et si dies eaet. — dieto nobili viro Floreneio comiti Holl. responsurum, et ad videndnm relaxationem sive latae in ipsum eomitem auetoritate dieti archiepiseopi, — aut ad videndum ipsnm absolvi ad eautelam, si de jure eidem eomiti debeat impertiri, cum minatione eidem archiepiscopo factâ, quod, sive ad dietam diem venerit, sive non, ni-

hilominus in praemissis procedemns, prout de jure fuerit procedendum. Inhibentes insuper eidem archiep., sub pena praedicta, ne ipse, citatione et lite pendentibus coram nobis, contra praedictum comitem aliquid innovet, vel immutet, quod sit contra jurisdictionem nostram et gravamen comitis antedicti. In exequendo praemissa alter alterum vestrnm alium vel alios non exspectet, et quid inde feceritis nobis fideliter rescribatis. Dat. anno D. M. CC. octuagesimo secundo, die Mercurii post misericordiam Domini.

[Cum 3 sigill. quorum unum adhuc exstat.]

Aan een der exemplaren van dit charter is een transfix van den navolgenden inhoud:

2 Mei 1282.

Reverendo in Chto. patri et domino, H. Dei gratia Morinens. episcopo, et viris venerabilibus et discretis dno. J. archid. Flandriae in eccl. Morinensi et dno. P. cantori eccl. Morinensi, judicibus a dno. PP. delegatis, Jacobus presbyter eccl. St. Nicholai in Trajecto ordinis domus Theut. beae. Mariae Traject., et Gerardus dictus de Breda, clericus, salutem et justis per omnia obedire mandatis. Noveritis qnod nos de mandato vestro processimus personaliter ad civitatem Coloniensem et in ecclesia bi. Andreae apostoli in praesentia dmni. officialis Coloniensis majoris, fratrum praedicatorum, fratris Volmari et aliornm fratrum ordinis praedicti, et in praesentia fratris Gerardi dicti ordinis domus Theutonicae et aliorum clericorum, in crastino Philippi et Jacobi [2 Maji] inter missam citavimns coram vobis apud Morinum, ad feriam sextam post Barnabae apostoli [12 Junii], dominum venerandum patrem, dominum archiepiscopum Coloniensem, contra nobilem virum dnum. Florencium, comitem Hollandiae, et ipsum mandatum de verbo ad verbum, item tenorem litterae praesentis appensae fideliter et diligenter sumus executi, et *propter periculum vitae* nostrae et comminationes nobis factas, in ecclesia majori ipsum mandatnm exequi non audebamus. Verum super eo oculi vestri videant equitatem. Datum et actum anno dmni. M. CC. LXXX secundo, in crastino Philippi et Jacobi apostolorum. Et cum ego Gerardus proprium sigillum non habeo, utor sigillo dmni. officialis Trajectens., quod praesentibus rogavi apponi. Dat. ut supra.

VI.

16 April 1282.

H. Dei gratia Morinensis episc., judex a domino Papa delegatus unà cum venerabilibus viris magistro Johanne de Treffes, archidyacono Flandriae, et Petro de Albana, cantore Morinensi, dilecto officiali suo Morinensi, salutem in Domino. Quum cognitioni causae s. causarum, quam, vel quas movet, seu movere intendit coram nobis nobilis vir Florentius, comes Hollandiae, contra reverendum in Christo patrem, archiepiscopum Coloniensem, partibus et arduis negociis impediti tam nostris propriis quam nostrae ecclesiae, ad praesens vacare non possimus, vobis, quantum ad praemissa, committimus vices nostras, donec eas duximus revocandas, vobis praecipiendo mandantes auctoritate domini PP. quatenus in dictâ causâ sive in dictis causis procedatis secundum traditam nobis formam. — Datum anno dmni. M. CC. LXXX secundo, die Jovis post misericordiam Domini.

VII.

6 Junij 1282

Universis praesens scriptum inspecturis et specialiter venerabili patri episcopo et discretis viris archidyacono Flandriae ac cantori Morinensi, Siffridus, Dei gratiae sctae. Coloniensis ecclesiae archiepiscopus, sacri imperii per Ytaliam archicancellarius, salutem et cum agnitione veritatis sinceram in Domino karitatem. Praemissa protestatione, quod suâ hiis et de hiis, quae in sequenti narratione concluduntur, non intendimus alias quidquam apud sedem apostolicam judicium exspectare, vel alias apud judicem competentem, vel in personas nostras, duorum — episcopi archidiaconi et cantoris Morinens. tamquam in judices vel in licitam imperationem aut etiam in locum Morinens. consentire, vel litem in aliquo contestare, sed hoc solum ut omnibus rei gestae veritas patefiat et ad compassionem impendendam Traject. ecclesiae, miserabiliter laceratae, omnium bonorum et fidelium animos favorabiliter inclinemus. Quendam processum pro ipsius ecclesiae Traject. subventione per nos habitum breviter tangimus, protestando et ad omnium noticiam non judicialiter, sed familiariter antemittimus,

qui est talis: Transactis aliqnot annis Johanne, pro electo Trajectensi se gerente, de speciali mandato domini Papae, pro eo quod injuriose subripuisse dicebatur decimam, collectam in subsidium terrae sanctae, per nos praemissa admonitione ab officio et ab administratione temporalium et spiritualium ecclesiae Trajectensis suspenso et exinde excommunicato, ac juxta formam mandati apostolici vobis expeditam citato, nt recepturus pro meritis se personaliter dmni. PP. conspectui praesentaret, sicut in processu super hoc habito plenius continetur. Negotio hujusmodi apud sedem apostolicam sic pendente, querimonia praelatorum et capitulorum majoris et aliarum ecclesiarum Traject., nec non et ipsius ecclesiae fidelium ad nos pervenit saepius repetita, quod idem electus, execrabilibus conventionibus cum nobili viro comit. Hollandiae initis, civitatem Trajectensem, castra, opida, villas, totamque terram eccl. Trajectensis in manus et in potestatem dicti comitis, in gravamen et dispendium irreparabile totius ecclesiae, temeritate propriâ, pro quibusdam pecuniarum summis, sibi ab eodem comite tradendis, transferre et tradere niteretur. Et quod iidem praelati et capitula hujusmodi alienationem resistere, ut dicebatur, non poterant nec audebant, nec coram habebant aliquem judicem praeter nos, eorum metropolitanum, et sedem apostolicam, ad quem contra electum et comitem recurrerent, super eo propter quod supplicarunt nobis, ut contra dictum electum et comitem ac alienationem hujusmodi, quae non erat tantum in voluntate et proposito, sed etiam jam quasi in opere et effectu, subvenire nostra ordinaria auctoritate curaremus. Unde nos, in hoc eorum querimoniae annuentes, praefatum electum et comitem, de praelatorum nostrorum consilio, moneri fecimus, ut propositum suum et conceptum revocans a conventionibus, commerciis et alienationibus praedictis abstineret, ne contra eum procedere cogeremur, offerentes ei nihilominus, quod si debitorum oneribus urgeretur, parati eramus sibi et praelatis Trajectensibus in loco eis congruo concurrere, et vias sagaciter quaerere et salubriter invenire, quibus, sine quovis alienationis vitio, se a suis debitis explicaret; in quo ejus contumaciam et negligentiam deprehendimus manifestam. Propterea enim idem electus non tantum negligens et remissus sit inventus in prohibendo dictum comitem et corrigendo, ne in res et possessiones ecclesiae Trajectens extenderet manus suas, imo ad hoc auctoritatem dederit et consensum. Nos propter ipsius electi in hoc negligentiam manifestam et propter alias causas, a jure permissas, canonice

poneri fecimus eundem comitem, ne in conventionibus cum dicto electo, laycis ut pote illicitis et a jure reprobatis, gravem et enormem alienationis speciem continentibus, procederet ullo modo, cum idem electus transferendi in ipsum comitem aut quemvis alium quidquam de bonis ecclesiae absque solemnitate debitâ et nostro consensu, etiamsi administratio Trajectensis ecclesiae ei minime fuisset interdicta, non haberet aliquam potestatem. Tandem vero quia iidem electus et comes, hujusmodi monitionibus contumaciter vilipensis, non ostenso aliquo, quare monitionibus eisdem non debuerint obedire, habito tamen termino super eo, praedictas eorum conventiones ausibus sacrilegis impleverint, et dictus comes civitates, munitiones, castra, opida, villas, totamq. terram ecclesiae Trajectensis, dicto electo eas in ipsius comitis potestate conferente, occupavit et occupat, detinuit et detinet violenter et injuriose sub suo dominio et regimine occupatas cum multorum ipsius ecclesiae fidelium strage et sanguinis effusione et captivitate, eo quod noluerunt eidem comiti in hujusmodi suis injuriis consentire. Nos qui in hoc casu, jure permittente, jurisdictionem habuimus et habemus in utroque, cum maleficium eorumdem electi et comitis fuerit et sit verum et adeo notorium, quod omnibus sit manifestum et nulla possit tergiversatione celari, in electum suspensionis et demum in eundem et dictum comitem excommunicationis sententias duximus promulgandas, civitate et terris postmodum interdictis. Non enim vidimus, nec adhuc videmus, quomodo aliter potuerit ipsorum electi et comitis pertinax violentia coerceri, maxime tamen cum non praelatus, nec capitulum nec aliquis omnino de majoribus vel minoribus, de clero vel populo in civitate, vel totâ terrâ Trajectensi inveniretur, qui pro defensione ecclesiae se audeat opponere propter timorem et potentiam antedicti comitis. Quem processum legitime habitum pro sublevatione ecclesiae antedictae, et cohortationem dictorum electi et comitis a praedicto non ideo recitamus, ut ne in judicium deductum judicialiter defendamus, sed ut res gesta fidelibus innotescat, quod publice protestamur. — Porro quia idem comes, licet excommunicationis in personam suam, et interdicti in terram Trajectensem et terram suam prolatas sententias nec servaverit, nec permiserit, nec permittat ab aliis observari, conficto quod a processu nostro appellaverit, et nobis appellationem, si quam fecerat, apud sedem apostolicam per legitimos procuratores occurrentibus et paratis apud ipsam sedem super hoc litigare de appellatione placito, ad

vos venerabilem patrem dom. episcopum et vos archidiaconum et cantorem Morin. litteras apostolicas dicitur impetrasse, continentes quod, licet metropolitani locorum in subditos suffraganeorum suorum nullam, nisi in casibus a jure permissis, jurisdictionem habere noscitur, nos tamen archiepiscopus Coloniensis, nullo de his casibus id poscente, in dictum nobilem subditum Trajectensis electi suffraganei nostri, in quem alias jurisdictionem delegatam et ordinatam non habeamus, auctoritate propriâ de facto excommunicationis sententiam duximus promulgandam, et quod vocatis, qui fuerint evocandi, et auditis hinc inde propositis, quid canonicum sit statuatis et vos, ut dicitur, auctoritate literarum hujus modi nos mandaveritis citare apud Morinum coram vobis, ad feriam sextam post fest. B. Barnabi Ap., dicto comiti responsuros et visuros relaxationem sententiae per nos in eum latae, aut ipsum absolvi ad cautelam, licet citatio hunc in modum ad nos non pervenerit, vel ad nostram ecclesiam, vel aliquem locum, unde de jure haberi debeamus pro citatis, discretioni vestrae significamus, quod communis non ad nos, sed ad praelatos et capitula nec non et fideles ecclesiae Traject., ad quorum instantiam contra comitem et alios nos processisse protestamur, defensio hujusmodi causae spectet, vel spectare prima fronte videatur. Ipsi tamen praelati, capitula et fideles in plena potestate ipsius comitis constituti, propter potentiam et timorem ejusdem comitis, causam hujusmodi non audent defendere, aut pro juribus ecclesiae suae stare, nec propter mortis periculum et amissionem rerum audent fateri aliquatenus veritatem. Tunc hoc est notorium et omnibus terrae illius hominibus manifestum est . . . quominus appareret, qui causam hujusmodi defendere vel defendere tenetur, protestamur tamen quod per litteras ad vos, ut dicitur, obtentas procedi non posset, nec deberet, ut pote suggesta facultate impetratas, scilicet pro nullis ex casibus in jure permissis exposceret excomm. sententiam in dictum comitem promulgari, cum protestemur et possimus contrarium protestari loco et tempore proponendum; item protestamur tacita veritate eas impetratas, videlicet de processu per nos habito et causa, propter quam et ex qua sententiam excommun. promulgavimus, in eundem tacita et subp . . . quae ad hoc est omnibus manifesta, scilicet quod occupat et occupata detinet civitates, munitiones, castra, opida, villas et omnia bona ipsius eccl. Traject. disponens de eis tamquam dominus . . . . liberae voluntatis Quae si expressisset, litteras nullatenus habuisset, sed dato sine prejudi-

cio juris nostri, quia defensio causa hujusmodi ad nos spectet et praedictas defensiones et alios ipsius . . . . comes pro manifesta offensa et injuria excommunicatus ante satisfactionem aboliri possit vel debeat. Quia tamen propter metum legitimum exortum post impetrationem liter . . . . et inimicitias capitales, quas habet contra nos, licet sine culpâ nostrâ, serenissimus princeps dom. noster Romanorum rex illustris, cujus fautores et adjutores . . . . magnates potentes et nobiles terrae nostrae et aliarum terrarum, quae sunt intermediae inter Coloniam et Morinum, scilicet comes Hanoniae et plures alii absque personae . . . . locum ad quem nos . . . . mandavisse accedere non audemus, nec personas ad causam nobis necessarias transmittere tute possimus, ad proponendum et prosequendum defensiones nostras tam antedictas, quam alias, coram . . . . nobis salvas esse volumus, et protestamur loco et tempore cum oportunum fuerit proponendas et persequendas, ne discretionem vestram contingat circumveniri, et illam nobilem ecclesiam Trajectensem, quae per violenciam dicti comitis deprimitur, si ipsum comitem ab excommunicatione praedictae, quod absit, per vos absolvi contingeret, sine satisfactione debita perpetuo remaneat potestati subjecta laycali. Ipsam vestram discretionem rogamus, requirimus et monemus quantocius copiam rescripti apostolici, quam numquam habuimus, et peticionis dicti comitis, si quam dare velint, nobis fieri faciatis, et alium nobis locum sacrum assignare velitis, ad quem semel venire et personas necessarias mittere possimus ad deffendendam dictam causam et ad ostendendum et persequendum causas legitimas praedictorum, et aliae [alias] quare praedictus comes pro manifesta offensa legitime excommunicatus, nisi prius praestet emendam, absolvi non possit, vel non debeat, nec suam relaxationem simpliciter nec etiam ad cautelam, et quod per litteras ad vos obtentas, ut dicitur, procedere non possitis et ad procedendum ulterius in negocio, quantum justicia suadebit, et si, quod de vestra discretione non speramus, copiam horum non feceritis et alium locum securum, quem humiliter nobis requirimus assignari, nobis non assignaveritis, vel denegaveritis assignare, sedem apostolicam appellamus in his scriptis, et appellantes cum instantia petimus, dantes Johanni clerico, exhibitori praesentium, quem ad hoc nostrum constituimus procuratorem, potestatem et speciale mandatum allegandi pro nobis metum praedictum, et jurandi in animas nostras metum praedictorum hujusmodi verum esse, et petendi earumdem (?) copiam sibi fieri, nomine nostro, et alium lo-

cum securum nobis assignari, et in ipsum locum concordandi et appellandi pro nobis sedem apostolicam, et appellationem nostram innovandi et petendi appellantes (?) si in praemissis, scilicet si in petitione copiae praedictae et alterius loci tuti nos vel ipsum audire et copiam dare et locum alium denegaveritis assignare. Item cum sicut ex vi rescripti: ad res non dicit impetrati, dictum comitem nec simpliciter nec etiam ad cautelam absolvere possitis aut sententiam excommunicat., in eundem comitem per nos latam, aliquatenus relaxare, cum non fateatur nos in eum jurisdictionem obtinere; et ideo minus legitime mandaveritis nos citari vel citaturis ad videndum relaxationem excommunicat. antedictae vel ipsum absolvi ad cautelam. Damus eidem Johanni, procuratori nostro, potestatem et speciale mandatum ex hujusmodi processu vestro pro nobis sedem apostolicam appellandi et appellantes petendi, si viderit expedire, salvis tamen nobis aliis appellationibus nostris antedictis, et quolibet jure nostro, ratum et firmum habituri quidquid idem Johannes pro nobis faciendum duxerit in praemissis. Et pecuniis, ut hujusmodi appellat. nostrae ob reverentiam sedis apostolicae deferentes negotium ipsum ad eandem sedem expediendum ibidem remittatis cum praefixione certi termini apud ipsam sedem, ne nobis quid absit circa absolutionem dicti comitis aliquid attemperantibus injuriosae invasionis suae, vobis ut credimus non ignotae per vos evasionem accipiat et velamen. Et quia sigillum nostrum manis [sic] penes nos ad praesens non habemus, sigillo officialitatis curiae nostrae Coloniens. utimur in hac parte. Datum anno dmni. Mill. CC. LXXX secundo, sabbato ante festum b. Barnabae.

[Op perk. met 8 zegels. Hier en daar is het stuk, door vocht bedorven, bijna geheel onleesbaar.]

VIII.

11 Junij 1282.

Universis praesentes litteras inspecturis officialis Morinensis, subdelegatus a rever. patre, H. Dei gratia Morinensi episcopo, magister Gerardus de Tortofonte, canonicus Morin. subdelegatus a viro vener. et discreto archidiacono Flandriae in ecclesia Morinensi, judicibus a Dno. PP., nec non dominus Petrus de Colo-

medio, cantor ecclesiae Morin. judex a dno. PP. deputatus, una cum eisdem ep. et archidiacono, salutem in Dno. Cognoscant universi, quod cum Johannes chorepisc. rever. patris dom. archiep. Coloniensis anno dom. M. CC. LXXX secundo, sabb. post fest. b. Barnabae apost., coram nobis in eccl. Morinensi comparuisset, asserens se esse procuratorem dicti dni archiepiscopi per literas officialis curiae Colon. coram nobis contra nob. vir. dom. Florencium, comitem Hollandiae, et petiit a nobis copiam jurisdictionis nobis factae, copiamque citationis, virtute quarum dictus archiepiscopus citatus fuerat coram nobis contra dictum comitem Hollandiae, nec non copiam subdelegationum nobis factarum, et procurationis dicti comitis editae coram nobis contra dict. dom. archiepiscopum, nos copiam praemissarum eidem fieri fecimus diligenter. Omni verum copiâ ei factâ ipse chorepiscopus a nobis petiit tutum locum ei assignari, ubi ipse et dictus dnus. archiepiscopus possent secure comparere, ac etiam tractatui dictae causae interesse. Super hoc precato nos obtulimus eidem tutum locum assignare, dum tamen proponeret rationes sufficientes et in scriptis redigeret, propter quas dictus archiepiscopus ausus non fuerat coram nobis comparere, dictam causam defensurus. Qui clericus hoc facere recusans a nostra audiencia contumaciter recessit, nullam causam sufficienter coram nobis proponendo. Praemissis autem omnibus et singulis interfuerunt praesentes magistri Quarinus de Contes, Petrus de Herbella, Jacobus de Amstel, Richardus de Bergis, dominus Hugo de Yvo, legum professor, magister Walterus de Lensales, magister Lambertus de Pleternes, Magister Johannes de Restis, Willm. Shelcware, Johannes de Tempe et Johannes . . . . in civit. Morinensi et plures alii. In cujus rei testimonium sigilla nostra praesentibus duximus apponenda; nos officialis Morinensis usi sumus in hac parte sigillo curiae Morin. Dat. ut supra anno et die praedictis.

IX.

13 Junij 1282.

Coram vobis, domini judices, dicit et proponit in jure procurator nobilissimi dom. Florencii, comitis Hollandiae Traject. dyoc., contra reverendum patrem dom. archiepiscop. Coloniensem, quod

licet metropolitani locorum in subditos suffraganeorum suorum nullam, nisi in casibus a jure permissis, jurisdictionem habere noscantur, tamen idem archiepiscopus nullo de his casibus id exposcente, in dictum nobilem subditum Trajectensem electi suffraganei ejusdem archiepiscopi, in quem alias jurisdictionem delegatam vel ordinariam non habebat, auctoritate propria de facto excommunicationis sententiam promulgarit, cum de jure non posset. Quae praemissa recognovit dictus archiepiscopus competenter esse etc. Publica sunt et notoria et super his fama clamat in locis vel partes commorantium et vel ad dictam sententiam de facto exstitit promulgata. Quare petit dictus procurator, nomine quo supra, pronunciari dictam excomm. sententiam non tenere nec ab initio tenuisse, et eam eatenus revocatis de facto, quatenus de facto processit, et quidquid secutum est ex ea vel ob eam, et quod justum et canonicum fuerit per vos, domini judices, statui et decerni. Haec dicit et petit salvo . . . . juris beneficio vel omnibus etc. Datum et act. an. dom. M. CC. LXXX secundo, post fest. B. Barnabae apost. continuato de consensu procurator. procur. a feria sexta praeced.

J. Th. de Tempi et J. de Monstr. sign. per Act.

X.

12 Junij 1232.

Officialis Morin. subdelegatus ab ep. Morin., magister G. de Tortofonte, canon. Morinens. subdel. ab archidiacono Flandriae — et cantor Mor. judex a PP. datus una cum — judicibus — Theoderico dicto Ere, canonico b. Mariae Traject., presbyteris S. Nicolai in Trajecto, — universis — ac Gerardo dicto de Breda clerico, salutem in Dom. — Cum vir nobilis Flor. comes H. citari fecerit coram nobis ap. Morinum r. patr. D. Sifridum archiep. Col. ad fer. b. post fest. Barnabae, eidem comit. responsurum et visurum eidem com. impendi beneficium absolutionis ad cautelam ab excommunicat., de qua fit mentio in rescripto apost. nobis directo cum intimatione debita et consueta. Dicta die dictus comes contra — vener. archiepiscopum coram nobis Morini sufficienter comparuit et quantum debuit exspectavit, parte adversa minus sufficienter comparente, nec pro se sufficienter mittente, licet quidam

clericus pro ipso arch. comparuerit, qui facta sibi copia jurisdictionis nostrae et petitionis procuratorii et citatorii dicti comitis in dicta causa procedere, et dict. archiepiscopum defendere, tam tacite quam expresse recusavit, et contumaciter recessit: propter quae praedictum archiepiscopum, exigente justitia, de dicta die reputavimus et reputamus contumacem. Hinc est quod vobis auctoritate, qua fungimur, in hac parte, praecipiendo mandamus firmiter injungentes sub poena suspensionis et excommunic., quas in vos ferimus in his scriptis, nisi feceritis quod mandamus, quantocius dict. rever. patrem, prout decet, moneatis, videlicet dom. archiepisc. Colon., ut nobis de contemptu dictae diei, et dicto comiti de expen. ejusdem diei super viginti dies post monitionem vestram satisfaciat competenter, alioquin dictum rev. patr. archiepisc., quem extunc in his scriptis ab ingressu eccl. suspendimus, suspensum esse denuntietis, et si per viginti dies ab ingressu ecclesiae se suspensum permiserit, intimetis eidem, quod obmittere non poterimus, in contra ipsum exigente justitia procedemus, citantes nihilominus dict. rev. p. archiepiscopum Morini coram nobis seu ipsius judicibus vel subdelegatis ab eisdem peremptorie ad feriam tertiam post fest. beatt. Jacobi et Christophori, si dies non fuerit feriata, et si dies fuerit feriata, ad diem proxime sequentem non feriatam: eidem comiti juxta tenorem rescripti Apostolici et petitionis editae responsurum et processurum super sententiam excommunicat., de qua fit mentio in rescript. praed., prout de jure fuerit procedendum, et in causa ulterius, ut jus erit, et visurum et auditurum taxationem dictarum expensarum: intimantes eidem rev. p. arch. quod sive venerit, sive non, dicta die nihilominus contra ipsum in praemissis et alias procedetur, prout de jure fuerit procedendum. Praeterea cum dictus rev. p. archiepiscopus citatus fuisset dicta die specialiter visurus beneficium absolutionis ad cautelam, quam intendebat dictus comes a nobis obtinere, prout in citatorio super hac confecto vidimus contendi, illam, quae parte comitis praed. dicta die instante sibi petiisset, impendi, clerico dicti rev. p. archiep. nihil proponente, quare impendi non deberet. Nos considerantes jura esse proniora ad absolvendum quam condemnandum, et ut cum tanto principe liberius participari valeret, dicto comiti beneficium absolutionis impendimus ad cautelam, donec duximus revocandam, et vos absoluturum modo praedicto ad cautelam denuncietis comitem antedict. Istud autem mandatum vobis omnibus et singulis sub poena praedicta palam et publice commit-

timus exequendum in loco competenti et idoneo in parte dioc. Colon. seu alibi, ubi sine periculo corporum et metu mortis possit haberi accessus. In his autem exequendis, prout fueritis requisiti, duo vestri alios non exspectent. Et quid inde feceritis nobis fideliter rescribatis. Dat. a. d. M. CC. LXXX secundo, sabbat. post fest. b. Barnabae. Nos offic. Morin. usi sumus in hac parte sigillo cur. Morin. Dat. ut supra.

[Cum 3 sigillis app.]

Transfix van den volgenden inhoud:

21 Julij 1282.

Rever. in Chto. P. ac D. H. Dei gr. Morin. episc., ac viris vener. et discretis D. archid. Flandriae in eccl. Morin. et r. cantori Morin. judicibus etc. F. Decanus Christianitatis Sudholl. et Rinlandiae, de Delf, de Maeslant, de Leyden et de Valkenburch, presbyter, ac Gerardus de Breda, clericus, salutem et obedien. in mandat. Noverit vestra discretio, quod nos mandatum vestrum, his praesentibus annexum, de denunciando suspensum ab ingressu ecclesiae rev. patr. archiepiscopum Colon., quia monitioni ei factae non paruit (secundum quod in dicto mandato vidimus contineri) plenarie sumus executi: super eo oculi vestri videant aequitatem. Et ego Gerardus, quod sigillum non habeo, usus sigillo cur. Traject. — A. 1282 in vigilia Mariae Magdalenae.

XI.

3 Julij 1282.

Viris venerabilibus et discretis dominis, officiali Morinensi, subdelegato a rev. patre dom. Henrico D. g. Morin. episc., magistro Gerardo de Tortofonto, can. Morinensi, subdelegato a venerab. viro dno. archidiacono Flandriae in eccl. Morin., et cantori Morin., judici a dom. PP. dato, una cum dictis dno. episcopo et archid., judicibus a sede apostolica deputat. Jacobus Clericus cognomine scti. Johannis Traject., salutem in Domino sempiternam. Noverit discretio vestra, quod nos mandatum vestrum universis transmissum de denuntiatione absolutionis nobilis viri domini Florentii, comitis Hollandiae, ad cantelam executi fuerimus feria sexta post festum beatorum Petri et Pauli app., in ecclesia

Majori ecclesiae Traject. praesentibus praelatis . . . . Giselberto de Amestelle, praeposito b. Mariae, Henrico decano eccl. Sti. Salvatoris, et universali ecclesiae Traject., denuntiando ipsum Flor. comitem absolutum ad cautelam, prout in litteris vestris praesentibus appensis continetur. In cujus rei testimonium praesentem litteram praesentibus appensam nos Jacobus, decanus Sti. Johannis, Giselbertus de Amestelle, praepositus S. Mariae, et Henricus, decanus Sti. Salvatoris, duximus sigillandam. Dat. a. d. M. CC. LXXX secundo, feria sexta post dict. festum Petr. et Pauli App.

XII.

17 September 1282.

Mag. Godefridus dictus Postel, canonicus S. Pauli, subdelegat. Henrici episc. Morin. — Mag. Gerardus de Tortofonte, can. Morin. subdeleg. archidiaconi Flandriae in eccl. Morin., cantor eccl. Morin., judex a PP. datus in causa inter Florentium, com. Hollandiae, ex una et archiepiscop. Colon. ex altera parte — Zut-Hollandiae, Rienlandiae et Batuae decanis Christianitatum, nec non in Valkenborgh, Maesland, Sande presbyteris et universis etc. in dioc. Colon., Leodien. et Trajectin. commorantibus, ac Gerardo de Breda, clerico. — Constat Siffridum arch. suis exigentibus contumaciis — primo ab ingressu ecclesiae et postmodum — ab officio esse suspensum, — et monitum ut comiti de 40 Libr. Tur. taxat. pro expensis contumaciae intra mensem satisfaceret, — suspensum — iterumque citatum Morini ad crastin. exaltat. S. crucis. — Minime comparuit. — Nos taxavimus expensas ad 40 L. Tur. — Moneatis eum — et ut de contemptu diei — satisfaciat, intimantes eum, ut Morini se sistat ad feriam quartam post festum omnium Sanctorum caet.

[Verder zoo als in de dagvaarding, onder N°. X, staat uitgedrukt.]

Transfixae sunt literae executoriae 1°. Decani Christianitatis in Batue. 1282 in crastino Simonis et Judae [29 Octob.] 2°. Magistri Jacobi, canon. Morin. et officialis Leod. 1282 secunda feria post Remigii incipiente Octobr. hora vespertina [5 Oct.] per decanum Rienlandiae et Gerardum de Breda, clericum. 3°. Officialis Trajectensis. 1282 feria quinta et sixta post f. beati

Michaelis [1, 2 Octob.] in eccl. Majori et s. Salvatoris per dec. Rienlandiae et Gerard. de Breda, clericum. 4°. Zuithollandiae, Rijnlandiae decani christianitatum, de Dordt, de Delf, de Leyden, de Zande, de Valkenburch, de Maselant, presbyteri, ac Gerardus de Breda. 1282 in vigilia Simonis et Judae [27 Octob.].

XIII—XVII.

22 September 1282.

XIII. Universis praesentes visuris officialis curiae Traject. salutem in Domino. Noveritis, quod nobilis vir. dom. Florentius, comes Hollandiae, est et semper fuit de dyoces. Trajectin. et subditus Traject. episcopi seu electi, suffraganei dom. Coloniensis archiepiscopi, — et quod idem dom. archiepiscopus excommunicationis sententiam tulit in dictum comitem, de quâ agitatur coram reverendo patre dom. H. Morinensi episcopo, et venerabilibus viris, archidiacono Flandriae in ecclesiâ Morinensi et cantore Morin., judicibus super hoc a sede apostolicâ deputatis seu subdelegatis ab eisdem; hoc est et fuit contra jura in casu sibi non permisso, in quo dictus archiepiscopus in dictum comitem jurisdictionem aliquam non habebat, et praemissa publica sunt et notoria in partibus nostris, adeo quod nulla tergiversatione celari possunt, quod omnibus, quorum interest, tenore praesentium innotescat. Datum ann. Dom. 1282 in crastino b. Matthei Apostoli et Euangelistae. Utimur sigillo cur. Traject. Datum ut supra.

XIV. [Eensluidende verklaring van F. . . de permissione . . . abbas monasterii b. Alberti in Egmunda ordinis sancti Benedict. Traj. dioc. Datum 1282, in die S. Lucae Euangelistae (18 October).

Florentius is de 19de abt van Egmond geweest van 1275—1304. Zie *Chronic. Egmund.*, p. 56.]

XV. [Eensluidende verklaring van Jacobus, decanus ecclesiae Sancti Johannis Traject. Dat. feriâ secundâ ante festum Symonis et Judae 1282 (26 Octob.).

Jacobus Rusius was zeer werkzaam als deken van S. Jan. Zie Hoynck v. Papendr., *Analecta*, III, 1, p. 263.]

XVI. [Eensluidende verklaring van G. praepositus et archidiaconus ecclesiae b. Mariae Traject. eodem die.
Giselbertus de Amstele. Zie Hoynck v. Pap., l. c., p. 275.]

XVII. [Eensluidende verklariug van H. de permissione abbas Sancti Pauli Traject. et dom. s. Beuedicti, eod. die.
Henricus de Amersford; over wien Hoynck v. P., ibid., p. 315.]

XVIII.

6 November 1282.

H. dei gratia Morinens. episcopus, judex a dom. PP. datus, una cum venerabilibus viris, archidyacono Flandriae in eccl. Morinensi et cantore Morinens., judicibus a sede apostolica deputatis, magistro Godefrido dicto Postel, canonico Sancti Pauli, salutem et syncerae dilectionis affectum. Quum cognitioni causae s. causarum, quam vel quas movet s. movere intendit coram nobis nobilis vir, dmn. Florentius, comes Hollandiae, contra reverend. in Chto. patrem, dom. Syfridum archiep. Coloniensem, pluribus et arduis negociis praepediti, tam nostris propriis quam ecclesiae nostrae, ad praesens vacare non possimus, vobis quantum ad praemissa totiens quotiens nos a civitate Morinensi abesse contigit, committimus vices nostras, donec eas duximus revocandas, vobis praecipiendo mandantes auctoritate dom. papae, quatenus in dicta causa sine me dictis causis procedatis secundum traditam nobis formam. Datum anno Dni. millesimo CC oct. secundo, feria sextâ post fest. omuium Sanctorum.

XIX.

6 November 1282.

H. Morinens. episcopus, Petrus cantor, judices a PP., et magister Gerardus de Tortofonte, canonicus Morin., subdelegatus ab archidiacono Flandr., Majoris et S. Petri ecclesiarum Trajectin. decanis, Zuthollandiae, Kenemariae et Batuae ac quatuor Officiorum Flandriae decanis christianitatum, de Harlem, de Zande, de

Valkenborch, de Leiden presbyteris, ac universis presbyteris, tam religiosis, quam secularibus in comitatibus et dyocesibus Coloniens. Leodiens. Tornac. et Camerac. ac Traject. commorantibus, ac Gerardo de Breda, clerico, salutem caet. feria sexta post fest. omnium Sanctorum 1282.

[Herhaling van de dagvaarding als in N°. X en berigt van de vruchtelooze uitkomst der vorige, met hernieuwde dagvaarding van den inmiddels geëxcommuniceerden aartsbisschop van Keulen, ad crastin. purificat. beatae Mariae te Terouanne (3 Februarij 1283).

Van denzelfden dag is een gelijkluidend schrijven gerigt:

Praeposito in Regis campo ordinis Praemonstrat., Kenemariae, Zuthollandiae et Batuae decanis Christianitatum, in Buscoducis, in Delf, in Leiden, in Zande, in Liere presbyteris dyocesium Colon., Monaster. et Traject.

Bij deze acten zijn transfixen gevoegd, behelzende relaas van uitvoering der opgedragen lastgeving, als:

1°. van frater Conradus de Heisterbach de Cisterc. ordine, dat. ap. Duredrecht (Dordrecht) 1282 sabbato post octavae Epiphan. (17 Januarij 1282).

2°. van G. decanus Christianitatis in Batua, in festo b. Andreae Apostol. (30 Nov.) 1282.

3°. van praeposit. de Regio campo ordinis Praemonstrat., Zut-Hollandiae, Kenemariae decani christianitatum, de Buscoducis, de Delf, de Leiden, de Dordrecht, de Zande presbyteri. Feriâ sextâ post fest. b. Andreae Apostol. 1282 (4 Decemb.). Geschreven door Amilius, decan. eccl. Majoris, en door Giselbertus, decan. S. Petri ecclesiae te Utrecht.]

XX.

4 December 1282.

Henrico Morinensi episcopo, viris venerabilibus et discretis in ecclesia Morinensi et cantori Morinensi, judicibus a sede apostolica deputatis, Amilius Majoris et Giselbertus sancti Petri ecclesiae Trajectensis decani, salutem et obedientiam in mandatis. Noveritis quod nos mandatum vestrum seu subdelegationem vestram de monendo reverendum patrem, dominum Sifridum, Dei gratia archiepiscopum Coloniensem, secundum tenorem mandati praedicti

et praesentibus annexi, et quia monitioni ei factae non paruit, de denuntiando ipsum excommunicatum, citando ipsum et instruendo eidem in omnibus et per omnia, pront in dicto commonitorio plenariae executioni. . . . Et super eo oculi vestri videant equitatem. Dat. an. 1280 secundo, feriâ sextâ post Andreae Ap.

XXI.

9 Februarij 1283.

Universis praesentes litteras inspecturis Henricus, Dei gratia Morinensis episcopus, Jo. cantor ecclesiae Morinensis, judices a dom. PP. dati, et magister Gerardus de Tortofonte, canonicus Morin. subdelegatus a rever. viro archidiacono Flandriae in ecclesia Morin., judice a dom. PP. dato, una cum dictis dom. episcopo Morin. et cantore, in causa quae versatur inter nobilem virum Florencium, comitem Hollandiae Traject. dyoc. ex unâ parte, — et vener. patrem archiepiscopum Colon. ex alterâ — salutem in Domino sempiternam. Noveritis universi, quod cum dictus vir nobilis, Florentius comes Hollandiae, dominum vener. patrem Coloniens. archiepiscopum tenore literarum apostolicarum coram nobis traduxisset in causam, precationem, quam edidisset dictus comes coram nobis per procuratorem sufficientem instauravit et per nos Johanni chorep., procuratori dicti archiepiscopi tradidisset, idem Johannes procurator dicti archiepiscopi quamdam litteram in judicio exhibuit, sigillo curiae dicti archiepiscopi, prout apparebat prima facie, sigillatam, in qua idem archiepiscopus manifeste confitebatur se in dictum comitem Hollandiae, subjectum Trajectens. episc. suffraganei dicti archiepisc. — excommunicationis sententiam promulgasse propter negligentiam dicti suffraganei et in casu, sibi a jure permisso, pront dicebat, et in ipsius litteris continetur. Ex quibus colligi potest evidenter per dictam petitionem et responsionem, contentam in dictis litteris, litem fuisse inter partes contestatam; licet procurator dicti archiepiscopi, habita copia authentica et jurisdictionis nostrae ac petitionis dicti comitis, factaque parte dicti comitis in judicio copiae literae supradictae, non volendo ulterius in causa procedere, nec diem acceptare, prout justitia suadebat, contumaciter recesserat, non impleto a parte ipsius, quod dies desiderabat coram nobis assignata.

Quibus actis nos, ad instantiam dicti procuratoris dicti comitis, dominnm archiepiscopum citare fecimus semel et pluries, litem contestaturum ad plennm, si per praemissa appareret minime contestata, visurumque et auditurum probationes dicti comitis, quas producere in causa intendebat; nec non ulterius in causa processurum, prout justitia suadebat. Qui dictus archiepiscopus semel, secundo et tertio legitime et per competentia intervalla vocatus, prout in litteris nostris et rescriptionibus execntorum nostrorum plenius continetur, semper se reddidit contumacem, parte dicti comitis de die in diem coram nobis competenter et sufficienter exspectante, ac etiam nobis humiliter supplicante, quod ad sumendam sententiam in causa procederemus, contumaciis non obstantibus archiepiscopi antedicti, cum commune periculum immineret in mora, urgeret necessitas et pietas suaderet, maxime cum in tali casn vel causa libertatis et status tanti hominis agi videtur, possemus procedere ad receptionem testium et diffinitivam sententiam, isto coram quod lis esset contestata. Nos vero quia sine juris injuria precibus in suo jure deesse non possumus nec debemus, dictum archiepiscopum ad ipsius coutumaciam manifestius convincendam, exhabundanti, iterato emisso quarto peremptorio citare fecimus Morini coram nobis, ad crastinum purificationis b. Mariae processurum in causa, ut jus esset, auditurum quod jus et sententiam, si commode posset fieri. Dicta die procuratore dicti comitis coram nobis comparente et exspectante humiliterqne et supplicante quod nos ad ferendam defiuitivam sententiam procederemus, contnmacia dicti archiepiscopi non obstante, nos jnstis praedicti procuratoris dicti comitis precibus inclinati, facta nobis fide competente, quod dictus archiepiscopus in dictum comitem, subditum Traject. episc., suffraganei dicti archiepiscopi, excommunicationis sententiam promulgaverat, licet de negligentia dicti suffraganei non constaret, nec nobis fuerit facta fides, aut de alio casu, in quo metropolitanus in subditos suffraganeorum snorum jnrisdictionem habere dinoscatur, visis inspectis diligenter actis causae et aliis, quae circa eam fuerunt attendenda, dicto arcbiepiscopo a dicto crastiuo de die in diem usque ad feriam secundam post dictum purificationis exspectato, et miuime per se aut per procuratorem comparente, dictnm procuratorem comitis comparentem coram nobis, et sufficienter de die in diem exspectante, ac item supplicante humiliter a nobis fieri sententiam diffinitivam in causa memorata, diligenti deliberatione post habita

(de proborum et juris peritorum consilio) dicto archiepiscopo absente, divina replente praesentia: In nomine Dei, Amen! dictam excommunicationis sententiam latam ab ipso archiepiscopo in comitem memoratum pronunciamus non tenere nec ab initio tenuisse, dictam sententiam (eatenus, quatenus de facto processit) revocantes et denunciantes nullam esse, et quicquid secutum est ex ea vel ob eam, dictum archiepiscopum et ejus procuratorem nomine procuratorio dicto comiti et ipsius procuratori in expensis legitimis condempnantes, taxatione earum penes nos reservata. Datum anno Dmni. M. CC. LXXX secundo, dicta feria 2 post purificationem praedictam.

[Append. 3 sigilla.]

XXII.

9 Februarij 1283.

H. Dei gratia Morinens. episcopus, Petrus cantor ecclesiae Morin., judices a dom. PP. dati, et magister Gerardus de Tortofonte, canon. Morinens. subdelegatus a ven. viro archidiacono Flandriae in ecclesiâ Morin., judice a dom. PP. dato, una cum domino, dom. episcopo et cantore, in causa quae vertitur inter nobilem virum Florencium, comitem Hollandiae Traject. dyoces. ex unâ parte, — et vener. patrem archiepiscopum Coloniens. ex alterâ, nniversis praelatis, officialibus, decanis, presbyteris, capellanis et caeteris, ad quos praesentes literae perveniunt, salutem in Domino sempiternam. Dum nos, justitia exigente, *excommunicationis* sententiam latam a ven. patre archiepiscopo Coloniensi in nobilem virum Florencium, comitem Hollandiae, subditum Trajectensis episcopi, seu electi, suffraganei dicti archiepiscopi, pronnnciaverimus non tenere, nec ab initio tenuisse, dictam sententiam eatenus, quatenus de facto processu revocantes et denunciantes nullam esse, et quidquid secutum est ex ea vel ob eam, dictumque archiepiscopum et ejus procuratorem procuratoris nomine dicto comiti et ipsius procuratori procuratorio nomine in expensis legitimis condempnavimus, taxatione earum penes nos reservata, vobis omnibus et singulis, auctoritate Apostolica nobis in hac parte commissa, praecipiendo mandamus in virtute sanctae obedientiae et sub poena suspensionis et excommunicationis, quas in vos in his scriptis ferimus, nisi feceritis quod mandamus, aut si in

hujusmodi excipiendis feceritis negligentes aut remissi quantocius(?) dictam excommunicationis sententiam denunciatis non tenere, necab initio tenuisse et nullam esse, et eandem eatenus quatenus de facto processit, esse revocatam, et quicquid secutum est ex ea vel ob eam, totiens, quotiens super hoc fueritis requisiti, alio mandato nostro super hoc minime exspectato: citantes nihilominus dom. archiepiscopum, saepe dictum dom. comitem, seu ejus procuratorem, peremptorie Morini coram nobis ad feriam secundam post inventionem sanctae crucis, si dies non fuerit feriata, et si fuerit feriata ad aliam diem non feriatam immediate sequentem, visurum et auditurum taxationem dictarum expensarum. Intimantes eidem dno. archiepiscopo, quod sive ad dictam diem venerit, sive non, nos nihilominus ad taxationem dictarum expensarum, prout justum fuerit, procedemus: istud autem mandatum vobis omnibus et singulis sub poena praedicta committimus, palam et publice excipiendum in loco competenti et ydoneo supradicti dyoces. Coloniensis seu alibi, ubi sine periculo corporum et metu mortis possit haberi accessus. In his autem excipiendis, prout fueritis requisiti, uno vestrum alios non exspectante. Et quid inde feceritis nobis fideliter rescribatis. Datum anno Dmni. M. CC. LXXX secundo, feria secunda post purificationem b. Mariae virginis.

[Cum tribus sigill, append.]

Bij een dubbel hiervan behooren 2 transfixen, hierbij onder A. en B.

A.

28 Februarij 1283.

Reverendo in C. patri et dno. Henrico, Dei gratia Morinensi episcopo, nec non P. cantori eccl. Morinensi, judicibus a D. PP. datis, ac magistro Gerardo de Tortofonte, canonico Morinensi, subdelegato a ven. viro archidiacono Flandriae in eccl. Morinensi, judici a dom. PP. dato, una cum dictis dno. episc. et cantore in causa, quae vertitur inter nob. virum Florencium, comit. Holl. Traject. dyoces. ex una parte, — et ven. patrem archiepiscopum Coloniensem ex altera parte, officialis curiae Leod. salutem et obedientiam in mandatis. Noveritis quod nos sententiam excommunicationis latam a praedicto rever. patre archiepiscopo Colon. in nobil. vir. dom. Florentium, com. Holl., auctoritate vestra, imo potius apostolica, denuntiaverimus palam et publice non tenere

nec ab initio tenuisse et nullam esse et ipsam eatenus, quatenus de facto processit denuntiamns esse revocatam, et quidquid secutum est ex ea vel ob eam, juxta continentiam et tenorem litterarum vestrarum, nobis super hoc directarum et praesenti annexarum, mandatum vestrum super his executores demandantes. Quia vero petitum ad archiepiscopum memoratum habere non potuimus accessum, non citamus eundem. Et super hoc oculi vestri videant aequitatem. Actum et datum a. d. M. CC. LXXX secundo, sabbato ante dom. qua cantatur Oculi mei.

B.

9 Februarij 1283.

Rev. dom. H. de gratia Morinensi episcopo — P. cantori Morin., judicibus a d. PP. datis, et mag. Gerardo de Tortofonte, can. Morin. subdelegato a v. viro archidiacono Flandriae in eccl. Morin., judice a d. PP. dato, una cum dictis dom. episcopo et cantore in causa, quae vertitur inter nob. etc. ex una parte — et ven. arch. Coloniensem ex altera, S. Petri, S. Mariae, ecclesiarum Traject. praepositi, S. Salvatoris, S. Petri et S. Johannis ejusdem loci decani, ac in eisdem ecclesiis canonici et presbyteri, salutem et obedientiam in mandatis. Noveritis quod nos sententiam excommnnicationis latam a praedicto rev. p. archiepiscopo Colon. in ipsum nobilem vir. dom. Florentium — auctoritate vestrâ, juxta apostolicâ, denunciavimus non tenere, nec ab initio tenuisse, et nullam esse, et ipsam eatenus, quatenus de facto processit, denunciamus esse revocatam, et quidquid secutum est ex ea vel ob eam, juxta transmissam nobis formam. Et nihilominns dictum rev. p. archiepiscop. Coloniensem citamus coram vobis Morini ad feriam secundam post Invent. S. Crucis contra (?) dictum virum nob. seu ejus procuratorem peremptorie, ad audiendam taxationem expensarum cum debita intimatione et secundum tenorem litterarum vestrarum, quibus haec litera est transfixa. Et super eo oculi vestri videant aequitatem. Datum ann. d. M. CC. LXXX secundo, feria 2 post dom. qua cantatur Esto mihi.

XXIII.

15 Mei 1283.

Officialis Morinensis, subdelegatus ab Henrico Morinensi episcopo, Gerardus de Tortofonte, subdelegatus archidiaconi Flandrensis in ecclesia Morinensi, una cum cantore Morinensi, judices a dom. Papa dati in causa, quae vertitur inter Florentium, comitem Hollandiae Traject. dioc., ex una parte — et vener. patrem archiepiscopum Colon. ex altera, dicto cantore ad praesens legitime exempto (prout nobis constat per certos nuncios, ad hoc deputatos), universis et singulis praelatis, abbatibus, prioribus, archidiaconis, praepositis, officialibus, decanis, canonicis, presbyteris, vicariis, capellanis, clericis, ceterisque ecclesiarum rectoribus, ad quos praesentes litterae perveniunt, salutem in Domino! Cum dudum praedictus rever. pater episcopus Morin., cantor et nos magister Gerardus, justitia exigente, excommunicationis sententiam latam a rev. patre archiepiscopo Colon. in dictum nobilem virum Florencium, comitem Hollandiae, subditum Trajectens. episcopi, seu electi suffraganei dom. archiepiscopi, pronunciavimus non tenere nec ab initio tenuisse, dictam sententiam eatenus, quatenus de facto processit, revocantes, et denunciavimus nullam esse et quicquid secutum est ex ea vel ob eam, dictumque archiepiscopum et ejus procuratorem nomine procuratorio (dicto comiti et ipsius procuratori procuratorio nomine per eandem sententiam in expensis legitime in lite factis) nos episcopus et Gerardus cantor praedicti condempnamus, eorum taxatione penes nos reservata. Et postmodum nos episcopus et Gerardus cantor praedicti ipsum archiepiscopum seu ejus procuratorem nomine procuratorio ejusdem et ad instantiam ejusdem procuratoris, ad feriam secundam post inventionem Sanctae Crucis, visurum et auditurum taxationem dictarum expensarum cum intimatione eidem dom. archiepiscopo facta, quod sive dicta die venerit, sive non, nihilominus procederent ad taxationem dictarum expensarum, et alias contra ipsum, ut justum foret, et de jure esset procedendum, et idem pater archiepiscopus taliter citationis peremptoriae dicta die, juxta formam praedictam, non venit, nec pro se miserit, procuratore dicti comitis coram nobis dicta die sufficienter comparente, et quantum debuit exspectante et dictis expensis sibi taxari contra dictum archiepiscopum petente, nos officialis et magister Gerardus subdelegati, consideratis meritis dictae causae, laboribus et expensis

ex parte dicti comitis in prosecutione dictae causae factis et impensis, dictas expensas eidem comiti et ejus procuratori contra dom. patrem archiepiscopum taxamus et adjudicamus, taxavimus et adjudicavimus, justitia exigente, ad centum et sexaginta libras Turonenses, vobis omnibus et singulis auctoritate apostolicâ, nobis in hac parte commissa, praecipiendo mandantes in virtute sanctae obedientiae et sub poena suspensionis et excommunicationis, quas in vos ferimus, nisi feceritis quod mandamus, firmiter injungentes, quantocius moneatis d. patrem archiepiscopum, ut infra mensem post monitionem vestram, sibi factam, eidem comiti seu ejus procuratori de dictis 160 libr. Turon. satisfacere studeat competenter pro dictis expensis, a nobis taxatis et adjudicatis et a procuratore dicti comitis juratis, et de custibus praesentium aliquid, ipsum archiepiscopum, quem in his scriptis a divinis suspendimus, denunciatis suspensum, et si se per mensem permisit suspendi, ipsum quem in his scriptis excommunicamus, denuncietis palam et publice excommunicatum, alio mandato nostro minime exspectato. Et si per duos menses excommunicari permiserit, et dictam excommunicationis sententiam in se sustinuerit animo indurato, vos, duobus mensibus elapsis, dictam excommunicationis sententiam aggravetis in eundem, ipsum excommunicando singulis diebus divinis et festivis, candelis accensis, campanis pulsatis, totiens quotiens fueritis requisiti, et ejus participantes cum eodem. Istud autem mandatum vobis omnibus et singulis sub poena praedicta palam et publice committimus excipiendum in loco competenti et ydoneo intra dioc. Colon. et alibi, ubi sine periculo corporum et metu mortis possit haberi accessus. In his autem excipiendis prout fueritis requisiti, unus vestrum alium, vel alios non exspectet. Et quid inde feceritis, et si se permiserit suspendi, excommunicari, vel aggravari, nobis cum vestrarum testimonio litterarum rescribatis. Datum anno Dom. mill. ducentes. octusges. tertio, sabbato post octav. inventionis Sanctae Crucis, continuato de die in diem a feria secunda praecedente.

[Met 2 aanhangende zegels.]

INVENTARIS DER MUZIJKBOEKEN EN MISSALEN VAN DE GROOTE-KERK TE DORDRECHT, OPGEMAAKT IN 1580.

Volgende lijst werd ons medegedeeld door Dr. G. D. I. Schotel. Wij schenken haar eene plaats, in de hoop dat zij notitiën bevat, die voor den beoefenaar der geschiedenis van het kerkgezang in ons vaderland eenig nut kunnen hebben. Ééne bijzonderheid van eenig gewigt leert zij zeker, dat namelijk het *meerstemmige* gezang, dat reeds vóór den aanvang der vijftiende eeuw hier en daar in onze kerken gehoord, maar toen en nog lang daarna — wij zullen het elders bewijzen — bij velen onzer geestelijken en leeken als een product van wereldsche ijdelheid verwerpelijk geacht werd, in de gemeente van Dordrecht, althans in de kerk der hoofdparochie aldaar, eene kapittel- of collegiaal-kerk, met belangstelling is opgenomen geworden. W. M.

Inventaris van seekere boucken, bevonden ten huyse daer wylen Mr. Marten, in zyn leven Sangmeester ter grooter kerck, wtgestorven is, staende op den honck van 't groote kerckhoff, binnen Dordrecht, gedaen ten versoucke van Kerckmeesters van de groote kerck voorsz. en by Sophia Arendsdr., wednwe des voors. wylen Mr. Martens, gelevert aen handen Adriaens Jacobssoons, als Rentmeester van goederen ende incommen van de groote kerck voorsz.

In den eersten vyff musykhandtboucken motteten in 4°, van vyff partyen ofte *quinque vocum*, geschreven in papiere en ghebonden in francinne, gheteckent metter Lre A.

Noch vyff ghelycke handtboucken in 4°, van vyff partyen

ls vooren, gescreven in papiere en ghebonden als vooren, gheteckent metter Lre B.

Noch vyff handtboucken in musycke, in gelycke formaet ende met vyff *voces*, en geprent, geteckent metter Lre C.

Een missaelbouck *de nomine Jesu*, in musicque, ghescreven in papiere ende ghebonden in francinne, in formaet van twee oft folio, geteckent metter Lre D.

Een musycbouck, gheintituleert *de Venerabili Sacramento* ende *de Sancta Cruce*, in scdo, ghebonden in francinne ende ghescreven in papiere, geteckent metter Lre E.

Een ghescreven missaelbouck in musicke, ghebonden in francinne couverture in ijo., geteckent metter Lre F.

Ghelycke missaelbouck in ijo., sonder converture, ende ghescreven in papiere en geteckent metter Lre G.

Item een musycbouck in ijo., gescreven in papiere en ghebonden in francinne couverture, gheteckent H.

Een missaelbouck in musicque, op de weyse *d'Outre memoire*, in ijo., sonder couverture, ghescreven in papiere en gheteckent metter Lre I.

Item een mottetbouck in ijo., gescreven in papiere ende in francinne couverture ghebonden, geteckent metter Lre K.

Een bonck *ad Laudes* in musycke, gescreven in papiere in ijo. en ghebonden in francinne couverture en geteckent metter Lre L.

Een missael- en mottetbouck, gescreven in papiere in folio ende ghebonden in houten berderen en geteckent metter Lre M.

Missaelbonck *in S. Spiritu, de nativitate Christi et ascensione Domini*, in ijo., ghescreven in papiere ende ghebonden in houten berdere ende geteyckent metter Lre N.

Ghelycke bouck in ijo., ghescreven in papiere en in houten berders gebonden, hebbende een slot, gheteyckent metter Lre O.

Ghelycke bouck in ijo., ghebonden in houten berders ende ghescreven in papiere, hebbende twee slotten ende gheteckent metter Lre P.

Ghelycke bouck in ijº., ghebonden in houtten berders met twee sloten, ghescreven in papiere ende gheteckent metter Lre Q.

Ghelycke bouck in ijº., ghebonden in houten berders zonder sloten, ghescreven in papiere ende gheteyckent metter Lre R.

Ghelycke bouck in ijº., ghebonden in houtte berders met twee sloten, ghescreven in papiere ende geteyckent metter Lre S.

Mottetbouck in ijº., ghescreven in papiere, ghebonden in houtte berders met twee sloten en gheteckent metter Lre T.

Noch een bouck in musycke in ijº. ende ghebonden in houtten berders zonder sloten, ghescreven in papiere ende geteyckent metter Lre U.

Ghelycke bouck in ijº., in houtte berders met twee sloten, ghescreven in papiere ende gheteyckent metter Lre X. Daerinne leggende een compositie in musyc opt *Te Deum laudamus*, ongebonden.

Ghelycke bouck in ijº., in houten berders, maer achter hebbende een geheel bert van waghenschot, en voren een halff berdt, sonder sloten, ghescreven in papière, gheteckent metter Lre Y.

Een ghelycke bouck *ad Vesperas* in ijº., in houtten berders met twee sloten, ghescreven in papiere ende gheteyckent metter Lre Z.

Een missaelbouck in musyck in ijº., in houte berders met twee sloten, ghescreven in papiere, gheteyckent metter Lre. . . . .

Ghelycke missaelbouck in ijº., in houte berders met een slot, ghescreven als vooren ende gheteyckent metter Lre A A.

Mottetbouck ende Psalmorum in ijº., in houtte berders zonder sloten, ghescreven in papiere en gheteyckent metter Lre B B.

Een missaelbouck in musycke in ijº., in houtte berders met twee sloten, ghescreven in papiere ende gheteyckent metter Lre C C.

Ghelycke bouck in ijo., in houtte berders, hebbende een slot, ghescreven in papiere ende gheteyckent met den Lre D D.

Een bouck *ad Laudes* in musycke, in ijo. off folio, Lombardsch formaet, in houte berders ghebonden, met twee sloten ende beslaghen met .... achteren ende vore met coper, ghescreven in papier, gheteyckent met den Lre. ....

Missaelbouck in musycke, in ghelycke formaet en Lombardsch vel ende ghebonden als vooren, met een slot, achter beset ende becleet met seeme, ghescreven in francinne, gheteyckent met de Lre. ..:.

Ghelycke missaelbouck, in gelycke formen en Lombardsch vel, ghebonden in houtte berders, becleet met seem, ende ghescreven in papiere als voren, *Domini Anthonij de Blaewen*, beslaghen achter ende vooren met coper, gheteyckent metter Lre G G.

Een memorie of vigilieboecxken over een doeck [?], in 4o., ghebonden in houten berders, met twee sloten, ghescreven in francinne, gheteyckent metter Lre H H.

Aldus gedaen ende gheinventariseert op den VIII Februarii 1580, ten huyse als vooren, my praesent:

J. Daubbeldz.

KONING JAKOBUS I VAN ENGELAND EN GERSON BUCERUS, HERVORMD PREDIKANT TE TER VEERE;

DOOR

G. H. M. DELPRAT.

Jakobus I, koning van Engeland, staat bekend onder de zeer strijdlustige vorsten... op letterkundig gebied. Nimmer zag men hem op het oorlogsveld. Een ontbloot zwaard deed hem met schrik afdeinzen. Gaarne daarentegen begaf hij zich in theologiesch twistvuur. Onverschrokken was dáár zijne houding, onvermoeid zijn redenaarstalent, onuitputtelijk zijne logische, of liever sofistische strijdvaardigheid. Nog heden dragen des konings in folio uitgegevene latijnsche werken daarvan getuigenis. Meerendeels bestaan zij uit twistschriften. Drie dagen achtereen zag men hem in December 1604, als voorzitter, de schermutselingen leiden tusschen negen bisschoppen der Anglikaansche kerk en vier puriteinsche geestelijken, ijverig deelnemende in de gerezen geschillen over de viering van den sabbat, over het gebruik van de apokriefe boeken, over de praedestinatieleer, en vooral over den meest christelijken vorm van kerkbestuur [1]. Verbaasd stonden de hovelingen tegenover Jakobus' welsprekende taal. Whitgift, aartsbisschop van Canterbury, riep uit: „De heilige Geest spreekt uit den mond van uwe majesteit!" Bancroft, later des bisschops opvolger, stortte knielend neder met de woorden: „Mijn gemoed vloeit over van blijdschap en van dankbaarheid jegens God, daar zijne goedertieren-

---

1) Leop. Ranke, *Englische Geschichte*, I, 521, 1862, 2e Aufl.

heid ons een koning schenkt, zoo als sedert de komst van onzen Heer Jezus Christus er nimmer een is opgestaan!"

Inzonderheid vond de bisschoppelijke magt, zoo als hij die verstond, in Jakobus een vurigen voorstander. Hij achtte haar onmisbaar voor den welstand der kerk. En toch, zuivere geloofsovertuiging was daarbij zijn eenige drijfveer niet. Hij meende de onschendbaarheid van het koninklijk gezag ten naauwste verknocht aan den bisschoppelijken kerkvorm, door de Anglikaansche kerk gehuldigd. *No Bishop, no King!* riep Jakobus uit. Tegenover de vermetele bestrijders van zijne leerstelling in dit opzigt bleef het dan ook niet bij woorden. Al de schatten van Indië hadden, naar zijne betuiging, voor het welzijn des lands niet zoo veel waarde, als de eerbiediging van door hem uitgevaardigde geloofsartikelen! In het algemeen viel hem tegenspraak in gedrukte schriften ondragelijk: met opstand werd zij gelijk gesteld. Ten aanzien van de viering van den sabbat, bij voorb., vond de koning goed milde bevelen uit te vaardigen. Men mogt op dien dag tooneelvertooningen toelaten en die bijwonen. De puritein W. Prynne van Lincolnsinn verstoutte zich daartegen op te komen door de uitgave van een boek, getiteld: *Flagellatio histrionum.* Het bekwam den schrijver zuur. Hij boette zijn wederstreven tegen 's konings bisschoppelijk magtbevel met brandmerk en verlies van beide ooren! (Ranke, II, 216.) Men kent overigens 's konings hevig beklag, in denzelfden zin gerigt aan de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, bij gelegenheid van de benoeming van Conrad Vorstius tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, aan de hoogeschool te Leiden. Aan smaadredenen liet het de koning niet ontbreken, op het vernemen van de Sociniaansche begrippen, aan Vorstius toegedicht. Zij stelden voor, volgens 's konings onzachte uitdrukking, *impudens patrocinium putidarum et execrabilium quas evomuit blasphemiarum,* — een *blasphemiarum monstrum,* nog verfoeijelijker dan de *inimicus Deo Arminius,* en waardig alzoo, *ut concremetur, quo genere supplicii an ullus umquam haereticorum extiterit dignior* dan

26*

Vorstius, de koning twijfelt. (Z. den brief van Jakobus in *Praestant. et erudit. hom. epistolae*, p. 283.)

En toch, het was de eenige keer niet, dat 's konings theologische gevoeligheid aanstoot uit Nederland leed. Uit de stad Ter Veere ontstond voor hem nieuwe ergernis.

In het voorjaar van 1618 was te Middelburg, bij den boekdrukker S. Moulert, naamloos verschenen: *Dissertatio de gubernatione ecclesiae maximeque de Presbyterio et Episcopatu, praecipuas hujus argumenti controversias placide pertractans, amicâ collatione institutâ cum doctissimi clarissimique viri D. Georgii Downami, S. theologiae doctoris, concione quondam de hoc eodem subjecto Anglice editâ, nunc vero in Latinum sermonem versâ, non contentionis studio, sed justae defensionis causâ ad veritatis illustrationem suscepta.*

Alzoo las men in dit boek, al was het in beleefden vorm, eene wederlegging van 's konings meest geliefkoosde geloofsstelling. Zijne poging om de bisschoppelijke hierarchie algemeen in zijn rijk, dus ook in Schotland, waar men haar wilde weren, in te voeren, werd door dit Zeeuwsch geschrift in het openbaar bestreden. Voorts tastte de schrijver de leer aan van een hooggeacht geestelijke. George Downham, bisschop van Derry in 1616, vroeger hoogleeraar in de redeneerkunde aan de hoogeschool te Cambridge [1], stond met zijn vader, en met zijn broeder John Downham, in groot aanzien onder de godgeleerden van Engeland. Stoutmoedig dus was deze aanval. Men waagde dien uit een land, welks staatkundig bestaan, naar 's konings meening, geheel in zijne handen lag. Men bestond dit op een tijdstip, toen nog andere klagten over stoffelijke belangen, over de visscherij en over den handel met Oost-Indië, de goede verstandhouding met Jakobus dreigden te storen. De Middelburgsche dissertatie kon den koning niet onbekend blijven. Nederland stond aan het hoofd van de Protestantsche,

1) Zie *History of the Univers. of Cambridge* (Lond. 1815, 4°.) II, 65.

zowel theologische als klassieke, beschaving van dien tijd. Wat dáár in druk verscheen had groot gezag onder de geleerden. In Engeland achtte men den invloed daarvan hoog. Ook was de schrijver tamelijk beroemd. Zijn werk prijkte met een opdragt aan prins Maurits. Naar gewoonte had men het aan kerkelijke goedkeuring onderworpen. Zonder aarzelen had de klassis van Walcheren die verleend. Niets toch werd daarin gelezen, dat de aangenomene leer der kerkelijken in Nederland weêrsprak. Daarenboven, de bestrijder van Downham was een der meest geachte leden der klassis zelve, Gerson Bucerus, een Veerenaar van geboorte, predikant aldaar sedert 1588, en in datzelfde jaar secretaris van de Zeeuwsche synode.

Of er, op grond van zijn voornaam Gerson (naar aanleiding van Exodus II. 22) reden bestaat voor het vermoeden van den hoogleeraar J. W. te Water (*Kort verh. der Reformatie in Zeeland*, bl. 177), dat Gerson Bucerus afstamde van den nog na zijn dood door koningin Maria van Schotland fel vervolgden hervormer Martinus Bucerus, komt mij onzeker voor. Immers, wel blijkt uit de wijdluftige beschrijving van de uitvaart van dezen Martinus Bucerus, zoo als twee brieven van tijdgenooten die leveren [1], dat meer dan drie duizend deelnemende vrienden of bekenden de lijkstaatsie vergezelden, maar van kinderen, of nabestaanden, onder de rouwdragenden wordt niets gemeld.

De Zeeuwsche Gerson Bucerus, later bekend als een der meest werkzame vertolkers van het O. Testament, door de Algemeene Synode van Dordrecht daartoe gekozen, was in het bezit van groot aanzien onder de godgeleerden. In hem vond Jakobus zich genoodzaakt den vertegenwoordiger te zien van eene met zijne bedoelingen strijdige, zeer bedenkelijke, anti-episkopaalsche rigting. Hij mogt daar tegenover niet onverschillig schijnen; te minder, daar het boek van

1) Te vinden in G. Batesii *Viror. illust. aliquot vitae* (Lond. 1631, 4°.) p. 250 sq.

Bucerus in Nederland veel opgang maakte. Nog in 1634 beleefde het een vierden herdruk.

Op welk eene wijze, of langs welken weg, Bucerus van 's konings ongenoegen kennis droeg, is mij niet gebleken; maar dat onze Zeeuwsche leeraar al zeer spoedig de mare daarvan vernam en voor de gevolgen van de vorstelijke verontwaardiging erg beducht was, leert de inhond van Bucerus' smeekschrift aan Jakobns, waarvan het origineel met het daarop gegeven antwoord door mij gevonden werd onder de papieren van S. A. Gabbema, thans in bewaring bij het Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde te Leeuwarden.

De mededeeling van deze briefwisseling, als eene kleine bijdrage tot onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, komt mij niet geheel onbelangrijk voor.

De brief van Gerson Bucerus onderscheidt zich door nederigen en toch openhartigen toon. Met bedachtzaamheid en beleid stelt de schrijver zich aan als verdediger van den presbyteriaanschen kerkvorm. Voor Nederland acht hij dien allezins aanbevelingswaardig, maar laat het overigens niet ontbreken aan uitbundigen lof ten aanzien van 's konings regtzinnige bedoelingen, buitengewone geleerdheid en christelijken zin. Bij dezen brief vond ik het op 's konings last gegeven antwoord, zoo als het werd opgeteekend door Joannes Junius (John Young), uit Carleton's brieven bekend als deken van Winchester en 's konings kapellaan. Ook dit tot dusver onuitgegeven schrijven is merkwaardig. Het is afkomstig van een geleerde, die zich beijvert om voor Bucerus, wat latiniteit, stijl en beleefden vorm betreft, niet achter te staan. Voor zoover ik kan nagaan, was deze Joh. Junius jongere broeder van den geleerden Patricius Junius (over wien Saxe handelt, *Onomast. lit.* IV, 372), en zoon van Petrus Junius, met Buchanan leermeester van koning Jakobus. Volgens familie-aanteekening van zijn vader (*Excerpta ex Ephemerid. Petri Junii*, bewaard bij Th. Smith, *Vitae quorumdam celebriorum et eruditissimorum virorum*, Lond.

1707, 4°.) stond Joh. Junius (geb. 25 Jnnij 1585) hoog aangeschreven in 's konings gunst. Als zijn afgevaardigde had hij de vergadering van de Schotsche geestelijken te Berth, waarin over den episkopaalschen kerkvorm gehandeld werd, bijgewoond, en de inzigten van zijn koninklijken meester krachtig voorgestaan.

Uit het niet onvriendelijk schrijven van Joan. Junius zou men mogen veronderstellen, dat Bucerus' vertoog een gunstig onthaal bij Jakobus had ondervonden. Het tegendeel is echter waar. Het wijdloopig geschrift van den Veerschen leeraar had den koning slechts zeer matig voldaan. Zijn ongenoegen, ik mag wel zeggen zijne gramschap bleef bestaan. Ongetwijfeld had Junius des konings gezindheid willen vergoelijken. Althans bniten hem om waren tegen Bncerus strenge bevelen nit Engeland naar de Nederlanden overgebragt. Ik vind mij genoopt die uit Carleton's *Mémoires et négociations* (la Haye, 1759) over te nemen. De geleerde Te Water droeg kennis van deze *Mémoires*, doch heeft slechts voor een deel daarvan, naar het mij voorkomt, gebruik gemaakt in zijn hierboven aangehaalde *Kort verhaal der Reformatie in Zeeland.*

Bij zijn vertrek uit Engeland naar Nederland schrijft genoemde Engelsche gezant Carleton, op den 28n Julij 1618, aan den koning: *Si je vais sur un vaisseau du roi, je dois passer par la Zélande, ou j'espère de procurer à sa Majesté plus de satisfaction sur l'affaire de Gerson Bucerus.* Van dien Zeenwschen uitstap schijnt niets gekomen te zijn, maar de zaak van Bncerns werd daarom niet vergeten. Den 14n Angustus treedt de gezant in overleg met de afgevaardigden van Zeeland ter generaliteit, in 's Hage tegenwoordig. Zij verklaren het boek van Bncerus te *desavouëren*, als gedrukt en verspreid zonder hnn medeweten. Met die verklaring niet tevreden, neemt Carleton zijne eerste zamenkomst met prins Maurits te baat, om hem over de voorgewende beleediging, den koning aangedaan, ernstig aan te spreken. *Je n'ai pas manqué dans cette première entrevue de lui*

représenter, combien votre Majesté est mal satisfaite de sa réponse et de celle de ceux de Zélande au sujet de Gerson Bucerus, et je le trouve aussi disposé à donner une entière satisfaction en cela à votre Majesté, qu'il est sincérement fâché de la cause de son mécontentement, que lui & le comte Guillaume attribuent plustot à l'imprudence, qu'à la malice de l'homme, dont votre Majesté se plaint à si juste titre.

Des prinsen tusschenkomst beantwoordde echter aanvankelijk weinig aan de verwachting, welke Carleton daarvan den koning had voorgespiegeld. Deze schrijft den 28n Augustus: *Cet après midi je fis ressouvenir le prince d'Orange de la satisfaction, que sa majesté exige au sujet de Gerson Bucerus, et le jour suivant (?) je parlai sur le même sujet aux Députés de Zélande, qui vinrent chez moi au nombre de six, des plus qualifiés de la province. Ils ont écrit très fortement, aussi bien que le prince, aux Etats de Zélande, qui auront leur assemblée le* 30 *de ce mois à Middelbourg, et j'espère que sa Majesté en recevra une réponse satisfaisante.*

De Zeeuwsche synode van dat jaar had Bucerus onder hare hoede genomen; zij had den prins verzocht hem te beschermen. Van daar, vermoedelijk, de traagheid in de behandeling der zaak. De gemeente van Veere had haren leeraar lief. „Alle der burgerie sielen hingen aan syne siele; hy hadde by haer liefde en credyt gewonnen," zoo schreef een tijdgenoot, de ridder G. van Vosbergen, toen er in lateren tijd sprake was om Bucerus naar Leiden te doen vertrekken, om daar zich geheel aan het werk van de overzetting des bijbels te kunnen overgeven [1]. „Soodanige persoon was soo lief getal aen de gemeente, dat hy de stadt nyet en behoorde te werden onttrocken, als wanneer veele arme visschers dagelicks werden ter zee genomen, ende de stadt daerdoor in onruste gestelt, hy met syn credit en troostelicke vermaninge de geinteresseerde en beschadichde

1) Zie den brief van Vosbergen, waar dit getuigenis voorkomt, bij Jac. Ermerins, *Oudheden der stad Vere*, St. III, 286.

weet in ruste te brengen en te vreden te stellen, behalvens dat syn predicatien met groote stichtelyckheyt ende profyt daer werden gehoirt."

Aan zoo spoedige overkomst van Bucerus, of aan zoo strenge maatregelen tegen hem, als de gezant verwachtte, was dus niet te denken. Uit Carleton's schrijven blijkt integendeel, dat de Veerensche leeraar vrije beschikking over zijne handelingen behield, eerst in September uit Zeeland toog, en den gezant alleen toeliet te schrijven: *J'espère qu'on prendra à son égard des mesures satisfaisantes pour sa Majesté.* (*Mém.* II. 317.)

In weêrwil van al dat geschrijf, had men echter nog te vergeefs op het einde van September naar Bucerus gewacht. Hij werd in 's Hage niet gezien; en den 29n zag de gezant zich verpligt zijn koninklijken meester te schrijven (p. 333): *Quelques Anglais & Ecossais, qui sont en Zélande, ont détourné deux fois Gerson B. d'aller en Angleterre, en lui faisant peur; mais quand il sera arrivé à la Haye, où l'on compte qu'il viendra avec le Député de Zélande, le Prince le pressera de se soumettre à la clémence du roi.* 29 Sept. 1618.

Geen wonder, dat Bucerus zich tot eene reis naar Engeland ongezind toonde, indien namelijk de Engelsche heeren hem bekend gemaakt hebben met de strafoefeningen over H. Prynne en anderen uitgesproken, wegens, naar hedendaagsch begrip, veel meer verschoonbare bestrijding van zondagsche tooneelvertooningen.

Eerst later, tegen het einde van October, hoort men van Bucerus' komst te Delft; de *Mémoires* van Carleton geven daarvan het volgende te kennen (II, 322): *Le 29 Octobre Bucerus est venu à Delft, la semaine précédente, mais y étant tombé malade de la fièvre, il a prié le pensionnaire d'aller supplier le chevalier Carleton, qu'on ne trouvât pas mauvais que pour sa santé il retournât chez lui (!). Le chevalier Carleton répondit, que s'il se proposait d'aller de là en Angleterre, quand il serait rétabli, il pouvait faire ce qu'il*

jugerait à propos; qu'autrement il conviendrait, qu'il entendit avant son retour ce que le prince d'Orange avait à lui dire. Là dessus il avait pris le parti de rester, mais le chev. Carleton n'avait pas entendu parler de lui depuis cela.

Omtrent het laatst van 1618 vertrekt een gezantschap der Staten naar Engeland. Het bekomt in last, om met koning Jakobus de zaak van Bucerus te beslechten. Inmiddels berigt Carleton, dat de Veersche leeraar bevel heeft ontvangen (van den prins?), een eerbiedig schrijven aan den koning te rigten en tevens den brief van Junius, op behoorlijke wijze, te beantwoorden. Bucerus blijft er toch bij, om zich van eene reis naar Engeland te verontschuldigen, en dat wel, zoo Carleton vernomen heeft, *à cause de ses infirmités: mais il a offert de quitter et ce pays et la vie (!), au cas que sa Majesté ne fut pas satisfaite de ce qu'il a écrit.*

Met welk een uitslag de onderhandelingen der Nederlandsche gezanten ten behoeve van Bucerus zijn bekroond geworden, is mij niet gebleken. Zeker is het, dat Bucerus niet in zijn rustig verblijf hier te lande, veel minder aan zijn leven, werd bemoeilijkt. In het bezit van de algemeene achting mogt hij in 1627 zich met ijver op de zoogenaamde Statenoverzetting van het O. T. toeleggen. Hij vestigde zich te Leiden, alwaar hij, zonder den avond zijns levens door vervolgingen gestoord te zien, zijn geleerden arbeid voortzette tot op zijn overlijden, den 7n Aug. 1631. Vermoedelijk had de Engelsche koning van verdere vijandige maatregelen jegens Bucerus afgezien, wel niet uit afnemenden ijver voor de instandhouding der bisschoppelijke hierarchie, maar uit overtuiging van de vruchteloosheid zijner pogingen, om, althans in het buitenland, waar het hem aan gedienstige handlangers ontbrak, zijne geliefkoosde geloofsstellingen te doen eerbiedigen. Nederland bleef zijnen anti-puriteinschen geest weêrstand bieden. Onze staatslieden volhardden in hun afkeer van episkopaalschen kerkvorm. Zij zochten dienzelfden afkeer op Nederlands hoogescholen te vestigen. De hoogleeraar G. Amesius, geheel met dien zin, dien anti-

episkopaalschen zin doortrokken, was uit Engeland herwaarts geweken. Men had zich gehaast hem te Franeker te beroepen. Nog in veel oneerbiediger taal dan Bucerus liet hij zich over de bisschoppelijke hierarchie uit. Men hoore: „Hi soli scilicet inter Anglos viri boni, simplices, quadrati (!), quos ex scelerifugio sit cognoscere, quibus ex repudio spectaculorum, juramentorum, chorearum, alearum et commessationum inditum sit nomen *Puritanorum:* reliqui vero insignes aleatores, potatores, religionis officia susque deque habentes, versati, corrupti, juratores, impii, homines denique vani, injusti, turpes, et omnes filii Belial .... Adeoque vel e medio tollendum ementitum hunc Episcoporum ordinem, vel denuo Papam *revocandum ab orco.*" (Grevinchovius heeft deze woorden van Amesius overgenomen in *Dissert. theolog. de duabus quaestionibus*, aangehaald door Bayle, *Dictionn. crit.*, in v. Amesius.)

Te vergeefs trachtte Jakobus de benoeming van dezen puritein te Franeker te verhinderen. Geen ingang vonden zijne geleerde aanmaningen; zoo veel goedkeuring daarentegen de leerstellingen van Amesius, dat de regering van Rotterdam, door puriteinsche vlugtelingen waarschijnlijk daartoe aangemoedigd, tot de oprigting besloot van een theologischen leerstoel binnen die stad, met aanstelling daarbij van genoemden Amesius. Hij kwam uit Franeker over, maar overleed, vóór dat hij zijuén post kon aanvaarden, aan de gevolgen van eene koorts, veroorzaakt, zoo men meent, door den schrik die hem beving, toen, bij zekeren hoogen vloed, het Maaswater hem onverhoeds des morgens bij het ontwaken in zijn slaapvertrek had overvallen! (Vriemoet, *Ath. Fr.*, 216).

Wáár men met zoo weinig achting voor zijne vermaningen, die geheel in den wind sloeg, is het geen wonder, dat Jakobus, in zijn theologischen ijver ontmoedigd, eindelijk de verdere bestrijding van Bucerus en van zijne geloofsverwanten opgaf en tot de zuivering, zoo mogelijk, van eigen kerkgemeente op eigen grondgebied zijne zorgen voortaan beperkte.

I.

Serenissimo magnae Britanniae Regi Jacobo VII [1].

Serenissime ac potentissime Rex!

Quod ego homo ignobilis hanc libertatem mihi sumo, qua penetrare ad Regiam Majestatem tuam audeo, ne mihi crimini probroque duci posset, omni debita reverentia atque humillima animi demissione supplico. Neque enim hanc fiduciam mihi induit aliqua temeritas, quae Christi servos (e quorum numero ego unus longe minimus sum) omni tempore dedecet, praesertim vero, ubi se coram tanta celsitudine sistere coguntur. Animum utrumque fecit officii necessitas, qua me, coram Regia Maj. tua, noxae, quae nuper imposita mihi fuit, eximere necesse habeo. Numquam aliquid aegrius animo meo fuit, quam me scripto illo, cui titulus: Dissertatio de Ecclesiae gubernatione, Seren. Maj. tuae offensionem attulisse. Deo tamen omnium summo judici aperio conscientiam, id unice me curae habuisse, ne cui aut stili intemperie aut peregrinae alicujus sententiae, quae ad extremum aliquod excurreret, assertione, justam exacerbationis materiem objicerem. Omittam illud, numquam me lucubrationem istam eo animo aggredi cogitasse, ut publici juris facerem, atque ad editionem postea me nulla ratione compelli potuisse, nisi postquam controversia, quam tracto, Ecclesiarum nostrarum certaminibus frigidam suffundere coepisset. Etenim elapsis pluribus annis quaedam in Clarissimi Doctissimique viri D. Downami concionem in meum usum privatum adnotaveram, quae mihi tandem, ubi illius argumentum nostras Ecclesias exercere coeperat, plurium importunitas extorsit. Nam nonnisi Belgicarum ecclesiarum rationem habuisse me ex praefatione scripti mei ad Lectorem liquide deprehendi potest. Jam vero clementissima Maj. tua expendere dignetur, ita me causam Ecclesiarum nostrarum agere, ut tamen Ordinis Primatui et gradui Episcopali locum suum in Christi Ecclesia relinquam, et honorem suum deferam, usumque ejus amplissimum agnoscam. Mediocriter attendentibus perspicue et palam est, non eo me Dei beneficio insipientiae venisse, ut reprehendere instituerim eum ordinem, qui juxta nostram sententiam, desinente Apostolorum seculo, paulatim introduci coepit, tandemque publico Ecclesiarum decreto

1) Op de keerzijde staat met, naar het schijnt, Engelsche hand geschreven: *Gerson Bucerus to the king.*

stabiliri. Quin palam affirmo, Angliae Episcopos in venerandorum Praesulum, et eximiorum orthodoxae Ecclesiae Antistitum numero me putare, quibus bene praecipientibus obedientia debeatur. Hoc quum profiteatur amica illa mea planeque fraterna collatio, haud trahi posse in Anglicanae Ecclesiae praejudicium arbitrabar. Seren. de Maj. tua, cum incomparabilis sapientiae virtutumque ejus admiratione et summa veneratione, aliquoties, uti debui, sermonem facio. Quoties enim aliqua occasio se offert loquendi de Maj. tua, fatendum est rapi me incredibili admiratione dotium, quarum nullum exemplum nobilioris praecellentiae in ipsa veteri Ecclesia, quae gaudebat illustrissimis Principibus Christianis, observari posse putem. Caeterum veniam mihi commodet Seren. Maj. tua, quod Episcopalis dignitatis modum ex institutione praxique veteris Ecclesiae pro mea tenuitate inter disserendum definire conatus fuerim, et alteri politiae, quam sub Apostolis obtinuisse nos quidem persuasi sumus, locum etiam in Ecclesia commentatione mea fecerim. Neque id operis in publicum elaborare aggressus fui, nisi Ecclesiastico judicio praeeunte, juxta eum ordinem, qui jam a multis annis in Ecclesiis nostris observatus fuit. Nempe dum haec persuasio insidebat Ecclesiasticorum nostrorum animis, ita regiam Maj. tuam stare ab Ecclesiarum suarum politia, ut tamen eas, quae alteram amplexae sunt, placide disserentes non gravatura esset. Atque eo pronius ad fidem istud videbatur, quod olim D. Bezae, cum D. Sarravia piae memoriae de hoc eodem subjecto amice conferenti, tale institutum crimini datum fuisse non audiverimus, meamque dissertationem non Anglicano sed Latino, id est literatorum idiomate, conceperim. Nostrorum omnium, Rex potentissime, mentes in eximiam sapientiae tuae deous intentae sunt, nihil aliud ab ea quam quod piae moderationis plenum sit, uno animo exspectantium. Quo etiam intuitu in dissertatione mea scripsi, eos, qui orthodoxiae amantes sunt, ex animo optare, Magnae Britanniae magnum illum Regem ob eximias doctrinae dotes, quibus tanti nominis Maj. sempiternam famam circumfudit, in Universali Reformatorum Concilio, ad modum Magni illius Constantini Episcopis et Pastoribus, non modo ad Externi Ordinis conservationem, verum etiam ad controversiarum, quae hodie agitantur, definitionem aliquando praesidere. Tantum bonum utinam aevo nostro expetere contingat! Enim vero major commoditas quam quae hodie Ecclesiis obvenit, tanta Majestate, quae tot ornamentorum gloriosissimis insignibus circumfulgeat, superstite, numquam dari poterit. Verum ne pluribus teneam Maj. tuam, quum omni tempore Ecclesiae administris integrum fuerit non solum de doctrina, quam

sonant, verum etiam de regimine, quo utuntur, placidam inter se collationem instituere, si modo hoc ea ratione, quae et ministerio convenit et pietati debetur, effectum iverint, suppliciter peto, ut illa mea disserendi libertas haud severius, sed pro tuae Maj. sapientia et aequitate aestimetur. Si ulibi in modestiae leges impegerim, aut evagatus sim in opinionem, quae in argumento de Presbyterio et Episcopatu abeat a Calvini, Melanchtonis, Bezae, Bullingeri, Martyris, Zunchii, Danaei, Whitakeri, Junii aliorumque praestantium Theologorum sententia, paenae sim obnoxius. Fateor me hoc laboris non suscepisse a Reverendissimo Doctissimoque viro D. Downamo provocatum, sed Maj. tua recognoscere non gravetur, jam ab aliquot annis plures Theologorum Magnae Britanniae libros, de eodem argumento editos, nostris Ecclesiis earumque Ministeris ad aliquam causae mae defensionem ansam praebuisse, et tamen hactenus nihil responsi ab iis prodiisse, tundemque silentium nostrum hic maligne fuisse aestimatum, quasi errorum corruptaeque politiae Ecclesiasticae manifeste teneremur. Addo rem eo devenisse, ut ii, qui funestissimis certaminibus statum Ecclesiarum nostrarum perturbarent, hoc nomine nostris molestias creaverint. Nostri autem, freti praesigni Maj. tuae sapientia, facile judicaturam sperant, ex aequo justoque non videri, ut aliquibus regimen Ecclesiae nostrae ea ratione, quod tum diu indefensum staret, apud nos infirmantibus, defensioni vices suae denegentur; quamquam si vel levis suspicio incidisset institutum illud nostrum Regiam Majestatem tuam fuisse reprehensuram, numquam edendi libri cogitatio a nobis suscepta fuisset. Testis ille Deus, nihil aeque cordi ac curae nobis esse quam ut tanto Regi, fidei nostrae invictissimo Defensori, cujus incolumitatem a Deo publicis precibus assidue exposcimus, obsequia studiaque omnia nostra subjungamus. Absit a nobis detestabilis temeritas, qua Ecclesiae Anglicanae, quam in orthodoxia nobis associatam esse magnopere gaudemus, turbas aut molestias conciliare in animo habuerimus. Non eas mentes esse nobis neque eos spiritus, rogo cum omni debita submissione animi Maj. tuam, ut ex aliorum testimoniis intelligere non gravetur. Deus Opt. Max. Maj. tuam Regiam spiritu suo gubernet, virtute fulciat, praesidio conservet, regnumque tuum nobilissimum et in eo Christi Ecclesias earumdemque venerandos Praesules omni benedictionum copia locupletet!

Seren. ac potent. Maj. tuam humillime colens
Gerson Bucerus.

Datum Veriae, 3 Julii stilo novo an. 1618.

II.

Gersoni Bucero [1].

Dignissime & Doctissime D. Bucere! Pro mutuo inter servos Christi et symmistas amore volui te paucis certiorem reddere, Potentissimum Regem nostrum non solum longiores tuas literas ad suam S. M. scriptas perlegere dignatum fuisse, verum etiam inter tot tantorum regnorum suorum et totius orbis Christiani curas, libri a te nuper editi magnam partem percurrisse & in eo industriam non mediocrem, lectionem variam, stilum decentem, ingenium in causa fervida satis moderatum, et a magni illius Buceri felicis memoriae in hoc non absimile, collaudare. — Argumentum autem ipsum quod tractas, & novum dogma quod tueri conaris, de paritate ministrorum iam diu ex Ecclesiis suis explosum, merito reprehendere, ut contrarium et ex diametro pugnans tum cum Apostolorum ipsorum doctrina, et praxi (qui licet inter se pares (ut Episcopos omnes, *Apostolorum* in ordinario gubernationis Eccl. munere successores, sive Romae, sive Eugubii esse decet) septuaginta tamen discipulis, presbiteris, pastoribus, doctoribus & diaconis erant superiores) quam cum certa et indubitata regiminis forma totius primitivae Ecclesiae, tot Episcoporum martyriis decoratae, qui divinam hanc plane & Apostolicam politiam nostram Ecclesiasticam, ab universa semper Eccleaia retentam, non secus ac doctrinam ipsam, sanguine suo sancitam, serae posteritati per manus tradiderunt. Et vel hoc solo nomine de haereticis & schismaticis omnibus serio triumphare soliti sint, quod licet illi ut vespae favos, sic Ecclesias suas jactitarent, soli tamen hi series patrum & catalogos Episcoporum, longo ordine sibi invicem succedentium, evolvere possent & ostendere. Quare nihil miratur Regum omnium, quos sol videt, longe sapientissimus vestram hodie Ecclesiam (quod serio dolet sua S. M. et sanare satagit) tot intestinis dissidiis et schismatibus lacerari, in partesque rapi varias, cum etiam illi, qui medicam aliis admoverent manum, salutare (vel teste ipso Hieronimo) schismatis remedium, non secus ac phrenetici solent pharmacum, respuant. Verum istud (mi Bucere) suae S. M. (a cujus implorata jam ope res vestrae afflictae tantopere pendent) et cordatis hic omnibus mirum merito videtur,

1) Op de keerzijde staat met, naar het schijnt, Engelsche hand geschreven: *Junius lett. to Bucerus.*

& summopere displicet, quod tu, Dei minister cum sis (qui non est, ut inquit Apostolus, Deus confusionis,) et illustrissimis Ordinibus inservias, tamen contra omnem ordinem pro paritate, confusionis & ἀταξίας matre, tam strenue stes, & malum quod nolles, scio, obtinere in domo propria, in Dei domum tanto conatu (sed invito) invehere moliaris, & quod ex antesignanis nostris unum post tam diuturnum silentium et insignis concionis illius suae plenissimam libro a se edito (quem ne attingis quidem) defensionem, jam tandem a nemine lacessitus in arenam provocare non dubites: *rebus domi incompositis, litem vicinis, tam bene merentibus intendere, mihi videtur nimis inconsultum; pacem florentissimarum harum Ecclesiarum, quae sub longe praestantissima hac regiminis forma, more majorum, jam diu conquieverunt, et vobis laborantibus omni ope succurrere paratissimae semper sunt, ulla ratione turbare. O quam intempestivum!* Noluit Christus Dominus, Ecclesiae sponsus, dormientem sponsam excitari, & aegerrime, mihi crede, feret Christus, Dominus benignissimus, Ecclesiae nutritius, veritatis hujus Apostolicae propagator, custos & vindex acerrimus, Ecclesiarum suarum εὐταξίαν, tot vigilis, tot indefessis laboribus, tot scriptis suis, aeternitati consecratis, firmatam tandem & constabilitam, ab ullo mortalium ullatenus labefactari. Si igitur tuum & bonorum omnium sub magno Constantino nostro Brittannico (quod faxit Deus pacis, πλούσιος ἐν ἐλεεῖ) impleri unquam cupis votum, non alia procul dubio, quam hac sola vere regia insistendum erit via. Et utinam (vir doctissime) operam tuam & oleum ad tollenda potius domestica vestra mala felicius impendisses, ut sedato armorum strepitu, et belli apud vos tumultu, pax etiam tandem secura inveniatur inter ipsas togas; & florentissimae Reipubl. vestrae navem in mare procellosum novi denuo periculosissimi non referant & obruant fluctus! O quid agitis? O quid non tutissimum Regis pacifici auspiciis pacis denuo occupatis portum, quod, ut propere fiat & prospere, Deum Opt. Max. vobiscum obnixe veneror. Vale & tui amantem redama; iterum vale.

Tuus in Christo totus,
Joannes Junius.

Datae Londini, 20 Julii 1618.

BRIEFWISSELING TUSSCHEN DEN HOOGLEERAAR A. A. VAN DER MEERSCH EN DEN BISSCHOP VAN GLOUCESTER, WILLIAM WARBURTON, (1761—1771);

MEDEGEDEELD DOOR

JOANNES TIDEMAN.

Voor eenigen tijd werd mij uit familie-papieren een klein pakje brieven overhandigd. Men wenschte, dat ik zou nazien, of zich daaronder ook iets bevond, dat verdiende het licht te zien, en het hier volgende kwam mij voor, wel een klein plaatsje in dit *Archief* te mogen innemen.

Het is eene briefwisseling, naar aanleiding van de Hollandsche vertaling van Warburton's bekend werk: *The divine legation of Moses demonstrated.* Van deze werd het Eerste Deel grootendeels geleverd door Michiel van der Meersch, predikant bij de Remonstranten, toen te Leiden, onder toezigt van zijnen broeder, den hoogleeraar aan het Seminarium der Remonstranten, Abraham Arent van der Meersch. Het vervolg werd door dezen laatste zelf gegeven. Hij bekleedde aan het Seminarium, van 1756 tot 1767, den tweeden leerstoel, dien der wijsbegeerte, letteren en kerkelijke geschiedenis; van 1767 tot 1790 dien der godgeleerdheid, waarbij hij tot 1771 ook zijne vroegere professie bleef vervullen, en sedert het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis behield. Van hier het verschil in de adressen van Warburton's brieven. De jaartallen op blz. 419 verklaren zich hieruit, dat v. d. M. van het Eerste Deel wel, van de beide andere niet eene latere uitgave dan de tweede bezat.

I.

Reverendissimo Praesuli Guilielmo Warburtono, Episcopo Glocestriensi, S. P. D. Abr. Ar. van der Meersch.

Praestantissimum de divina Mosis Legatione opus, inde ex quo primum in nostras terras delatum fuit, Reverendissime Praesul, incredibilem auctoris eruditionem, sagacissimum judicium et, quod omne punctum tulit, divinae veritatis sanctissimum studium maxime admiratus et veneratus sum. Multo statim desiderio tenebar praeclarum hoc opus nostris hominibus exhibendi, in vernacula lingua conversum; sed tunc temporis ipse totus eram in Eusebii Historia Ecclesiastica Belgice vertenda et nonnullis annotationibus illustranda. Paulo post, ut fit, aliis impeditus sum occupationibus, quae jucundissimum illum laborem mihi prorsus negarunt. Clarissimo enim J. J. Wetstenio fatis functo, ad Historiae Eccl. et Philosophiae et Litterarum professionem in Remonstrantium Schola vocatum provintia demandata me totum requirebat. Fratri igitur meo, Remonstrantium coetus, qui Lugduni Batavorum est, Pastori, auctor fui, ut versionis laborem in se susciperet; et viro honesto, Bibliopolae hujus regionis celeberrimo, persuasi, ut satis nitide, pro nostris moribus, in lucem emitteret Belgicam doctissimi operis versionem. Dum imprimeretur, sedulo ipse editionem curavi, quantum per ceteras occupationes licuerit. Ad versionem quod attinet, frater meus eam eleganter adornavit, licet nemo mortalium omnem tui styli elegantiam, vim et acumen in alium sermonem transferre queat, quod ipse expertus sum, cum postremam hujus versionis partem, fratre aliis curis distracto, et Bibliopola id flagitante, absolverem.

Mitto igitur tibi, Illustrissime Praesul, in observantiae et venerationis summae τεκμήριον, tres priores tuos de Divina Mosis Legatione libros belgice conversos, quod munusculum ne spernas obnixe te rogo.

Hanc plaeclari operis partem priorem convertimus ex postrema, ni fallor, editione, quae est anni MDCCLV, ad ceteras partes vertendas nos accincturi, quam primum certiores erimus de postrema illorum editione, quam ex Anglia adportandam jussimus; quaenam vero illa sit, nondum scio; utor enim editione secunda, quae est anni MDCCXLII. Nullus autem dubito, quin eam aliae fuerint secutae, quas nobis indicare velis etiam atque etiam te rogo, ut ex optima editione versionem nostram exornemus. Atque si forte quid immutatum vel additum velis, hoc nobiscum communices vehementer te oro.

Quanti a me fiat elaboratissimum hoc opus, multis non praedicabo, quippe satis id tibi testatum faciet, quem in id impendimus, labor; et nisi me omnia fallunt, nemo paulo doctior egregium hoc tuum opus pro meritis unquam satis extollere potest. Ego certe et plurimi, quos in hisce terris verae et solidae eruditionis amantes novi, in manibus et oculis id ferimus. Nam quod nonnulli reperti sunt, qui summis hujus operis meritis sese opponerent, certum est, eos vel ab ignorantia, vel vehementibus praejudiciis, vel malo animo prorsus transversos fuisse raptos.

Sunt tamen, Praesul Reverendissime, in multifariae et stupendae eruditionis atque inventionis opere loca nonnulla, quae mihi (sit pace tua dictum) nondum prorsus certa vel evidentia videntur, licet haud dubitem, quin facile, quibus polles immensis ingenii et doctrinae viribus, ea dubia tollere posses. Aegre autem ne feras, te oro, fratrem meum unam et alteram animadversionem suae versioni adscripsisse, a te paululum dissentientem in nonnullis rebus levioris momenti. Sed rarissime hoc fecit, nec dignitati praestantissimi operis quidquam detractum est. Ceterum, tanta mihi nondum est παῤῥησία, ut difficultates meas qualescunque tibi proponere audeam, olim id facturus, si has litteras tibi ingratas non fuisse intellexero; tunc enim te aliquando compellare audebo et super nonnullis, quae me torquent, consulere. Tu modo, Reverendissime Praesul, obnixe roganti da mihi hanc veniam,

ut nonnunquam, sed parce (in tua enim et publica commoda peccare nolo) te adire mihi per te liceat, inprimis quando in convertendis sequentibus libris versabimur, cui labori σὺν τῷ Θεῷ nos jam jam praebebimus.

Vale, Reverendissime Praesul, et longum in Religionis, Doctrinae, Ecclesiae et Patriae utilitatem vive!

Amstelaedami ad d. IV kalend. Octobr. MDCCLXI.

II.

Lond., Grosvenor-square, March 21, 1762.

Reverend Sir!

I had the honour of your obliging letter of the 28 of Sept. brought me here only two days ago, with the kind present of the translation of the first vol. of the *Divine Legation.* There is no modern language I have more lamented the want of than the Low-Dutch, for the sake of the *Remonstrant Writings* in that language. For ever since I could distinguish right from wrong, I have had a predilection for the Arminian Church, founded on the true principles of Christian liberty, by a succession of heroes; I would call them saints, tho' not of the roman fabric, yet made of better stuff, of Erasmus's own texture; but stronger; for if ever there were confessors for truth, the first Remonstrant teachers were such. To these I look up with holy reverence: and if I have any thing in me of a better race than ordinary, it is to the works of those great men, next after S.S. that I chiefly ow it. You may, Sir, safely believe then, that I esteem a translation of my book by the learned successors of these learned men, as one of the greatest honours of my life. And under that idèa, I beg that you, Sir, and your worthy brother, would accept my warmest thanks.

There is, indeed, a later edition of the second vol. of the *Div. Leg.* than that you mention, which I have given orders to be sent to you, to Amsterdam.

Your opinion, and that of your friends concerning the *Divine Legation* is very flattering. My ambition, with Horace, is only to please the few best judges,

— te dicere possum
— tuo cum fratre. —

Without doubt there are many things wrong & many things obscure in this book. You do me a pleasure in rectifying the one; and I shall always think my self well employed in endeavouring to clear up the other, to your satisfaction. Above all, the honour of your correspondence will be most acceptable to me at all times.

With my best respects & thanks to your worthy brother,
I am, Reverend Sir,

your much obliged & most
faithfull humble servant,
W. Gloucester.

To the Reverd. Mr. Abr. Ar. van der Meersch,
Remonstrant-Professor of Ecclesiastical History
& Philosophy at Amsterdam, Holland.

III.

Viro Illustrissimo et Reverendissimo Guilielmo Glocestriensi Episcopo S. P. D. Abr. Ar. van der Meersch.

Tandem in lucem emisi, Vir Doctissime et Reverendissime, ultimum operis tui volumen, belgice conversum. Satis sero, sed si cognita tibi essent, quot et quanta funera, tum soceri, tum patris, tum fratris, tum collegae mei, Theologiae

in nostra Schola Professoris [1], tum typographi, aliaque ad me nimium pertinentia intercesserint; quot quantosqne labores [sim] exantlatus [exantlavi], qnomodo tribus proxime praeterlapsis annis dnas tresve professiones, tam Philosophiae et Litterarum Graecarum, quam Theologiae et Historiae Ecclesiasticae, quae posterior nunc mea est provintia, quam mihi demandavit Remonstrantinm Societas, pro virili sustinui, tum mirari cessares, meque excusatum haberes, quod nullas a me litteras acceperis, nec diligentius in opere tuo versatus fuerim.

Infortunio praeterea nescio quo accidit, ut volumen tertium cnm meis litteris non acceperis (quibus pro mnnere tuo litterario gratias quas potni maximas egi et adhucdum ago); quippe imperitus ille, cni illud volnmen illasque litteras Tibi tradandas mandaveram, post plurimos meuses rediens, ea mihi reddidit et vana excusatione usus, narravit invenire non potuisse occasionem ea Tibi procurandi. Cum igitur tantum temporis intervallum praeterlapsum esset, apud me constitueram una cum tertio quartum volumen tibi mittere. Sed ecce moestissima parentis, senis optimi, et fratris, totius fere familiae fulcri, funera me presserunt, immo fere oppresserunt. Hae negligentiae meae causae sunt, haec tantae morae ratio; quas ne mibi vitio vertas, oro et obtestor.

Quantum potui resarcire damnum conatus sum, atque in observantiae atque venerationis τεκμηρίον, totum opns tibi dedicavi ut coram omnibus, saltem popularibus meis, in perpetuum constat, quanti Te immensamque Tnam eruditionem faciam; quod candide professns tum, ut ex versione Latina Dedicationis, novissimo volumini praefixae, perlegas te supplex rogo [2].

---

1) Jac. Krighout 22 Jan. 1770.

2) Een brief van v. d. M. aan W., die deze Latijnsche vertaling van de bekende *Opdragt* bevatte (en die ik hierom niet mededeel), voert de dagteekening, welke W. in zijn antwoord op den hier medegedeelde vermeldt (17 Dec. 1770). Hij heeft een P.S., dat met andere woorden zegt wat in den tekst nu verder volgt, en tevens over de vroegere toezending door dien »imperitus" dit bevat: Nescio, Vir Illustr., utrum litteras meas,

Quae de Calvinistarum conviciis in ea Dedicatione ad Te scripsi pertinent ad decreta Synodi Hollandiae Meridionalis, hoc anno habitae [1], quibus Patres istius Synodi statuerunt de Remonstrantium scriptis quibusdam (in quibus auctor scriptores Anglos citaverat, ut ostenderet, ad objectiones infidelium nonnullas responderi non posse, si corruptio originaria Calvinistarum et absolutae Praedestinationis dogma statuatur) ad ordines Hollandiae deferendis, ut quibus libertas preli violata esset horrendis in Ecclesiam et Religionem atque adeo in summos Imperantes blasphemiis. Frustra quidem sunt hae quaerelae, nec Hollandiae ordines eas curabunt, ut puto. Sed sic apud populum per Remonstrantium vel Arminianorum ictus optimos quosque scriptores Anglos petunt, et heterodoxiae et effrenatae licentiae suspectos reddunt. Verebar autem ne Tua scripta simili nota infamare vellent; adeoque ostendere volui, ad ipsam Ecclesiam Anglicanam omnesque ejus Episcopos et Doctores praestantissimos hoc convicium pertinere; nec enim tantae audaciae et ferociae nostros zelotas esse existimo, ut tale facinus committere audeant. Ignosce, quaeso, quod ex privatis tuis litteris, quibus me dignatus fueras olim, nonnulla descripsi et publice edidi [2]. Tua auctorirate, quae apud nostros maxima est,

---

una cum tertio et quarto volumine hujus operis, ante sesquiannum a me tibi missas acceperis. Non equidem adeo vanus sum, ut ideo de ea re dubitem, quod nullas a te, maximis rebus occupato, litteras receperim; sed quod de eo homine, qui illa volumina se tibi traditurum pollicitus fuerat, et me supplex rogaverat, ut hanc te adeundi et salutandi occasionem ipsi praeberem, nihil prorsus deinceps audiverim, ita ut evanuisse videatur. Gallus erat, ab amico mihi commendatus, sed levioris videbatur ingenii, nec tamen omni eruditione vacuus, atque ipsi erat consilium, saltem id prae se ferebat, totum tuum opus in gallicam linguam convertendi. Sed de eo homine plus satis. Litteras meas periisse me imprimis doleret, quod iis animadversiones de sensu prophetiarum duplici, de quo adhuc dubius sum, ad te ea, qua par est modestia perscripseram.

1) De *opdragt* werd hierom besproken in de Z.-Holl. synode te 's Gravenhage in 1771. Zie Kist, *Archief*, VII, bl. 327.

2) Hij deed het in de *opdragt*, en het was ontleend aan den reeds medegedeelden brief van Warburton.

Remonstrantium animos erigere volui; neque id tibi displicere posse, ubi necessitas urget, probe novi.

Vale iterum, Vir Ill. et Reverend. et longum in utilitatem Patriae et Ecclesiae vive.

Datum VII Jan. 1771.

IV.

London, Grosvenor Square, Apr. 4, 1771.

Worthey Sir.

I have just now received the favour of your obliging letter of the 17th of last December, which came to hand yesterday, together with your valuable present of your Dutch translation of the *Divine Legation*. It is my misfortune that I cannot enjoy it as I ought, by reason of my ignorance of the language. But I cannot be mistaken in my opinion of the exellence of it, from what I see in the letters with which you have honoured me.

I sincerely condole with you in your family-loses [1]). But you have been bred up in an incomparable discipline, which teaches you to bear, as you ought, the worst appendages of humanity.

You do me great honour, and make me not a little proud of your fine dedication to me of your translation; and add much to the obligation by sending it to me in Latin.

The small, but pure & immensely learned, Church of Christ, of which you are a member and bear in it so distinguished a station, fels yet the wicked spirit of persecution,

1) Dit en ook de verdere inhoud van den brief toont, dat hij een antwoord is op dien van 17 Jan. 1771. Aan dezen moet de schrijver dus eene vroegere dagteekening gegeven hebben, even als aan den eersten.

which began against your heroes in the infant state of it, like the *red Dragon* in the book of *Revelation*, against the imperial woman labouring with child; Calvinism continues, I find, like that infernal spirit, to wage war with the faithfull servants of Christ.

You have my thanks, for telling the world what I said to you in my letter, concerning the persecuting spirit of Calvinism, and the portentous doctrines it teaches; and particularly for the honour I do my self in professing my early & late love & reverence for your church. But though the ministers of the Calvinistical church of Holland do not, nor are ever likely to abate their *intolerant* principles, yet in this inlightened age (for which it is principally indebted to your heroes), it is to be hoped, your magistrates will no longer add terror to their *brutum fulmen.*

Go on, Reverend Sir, in supporting the truth: and may you long remain a living ornament to it.

I have the honour to be, Worthey Sir,

your much obliged & very affectionate
friend and humble servant,
W. Gloucester.

To the Reverd. Mr. Abr. Ar. van der Meersch, Professor of Theology & Eccl. History, in the Remonstrant Church, at Amsterdam, Holland.

DE BEELDSTORM TE LEIDEN.

De volgende stukken werden ons medegedeeld door Jhr. Rammelman Elzevier, archivaris der stad Leiden. De vier eerste zijn resolutiën van de Leidsche vroedschap, en dragen dus een officieel karakter. Het laatste is het verhaal van een ongenoemden priester der St. Pancras- of Hooglandsche kerk te Leiden, die de door hem beschreven gebeurtenissen beleefd heeft, en van wiens opstel eene kopij in het archief van genoemde stad bewaard wordt. Allen gezamenlijk leveren een, naar het schijnt, vrij volledig verslag van hetgeen betrekkelijk den beeldstorm te Leiden en in de naaste omstreken heeft plaats gehad, en zullen den toekomstigen beschrijver der kerkhervorming in ons vaderland eenige dienst kunnen doen. W. M.

I.

Vroedschapsresolutie van 26 Augustus 1566.

Is geproponeert bij monde van Mr. Pouwels Buys, pensionarys, hoe dat bij de gemeen faem en genouch zeeckere tijdinghe, God betert, eenen yegelijcken kennelicken was, dat eenighe dagen geleden in Vlaenderen en Brabandt binnen verscheyden steden en vlecken, en namentlick binnen der stadt van Antwerpen, daer aff hier te lande de meeste fame was, en daer naer oock in eenighe steden en vlecken van Hollant, als Delft, in den Haeghe, Amsterdam, en zoe geseyt wert tot meer plaetsen, die men nochtans int seecker niet en wiste te specifieren, alle de beelden, ornamenten en

Andere chieraegien van der kercken, eensdeels met eene furie en oproer van een gemeen, onseecker en onbekent volck, zoe men verstaet oock van cleynder en verwerpen conditie, gedestrueert en vernielt waren geweest, en eensdeels bij andere middelen uyt sommige kercken gedaen dragen ofte geruymt waren, omme alle oorsaecken van alsulcke faictelicke destructie te schuwen ofte voorcomen, zoe dat denr dien te beduchten stont, dat binnen deser stede mede sulcke destructie zoude mogen gebeuren, indien daer tegens geen goede middelen en werden gebruyct, dat mitsdien de burgermeestren, terstont naer zijluyden tgunt voorsz. is, hadden verhoort, als op gisteren voor de noen mit aller diligentie en zorchvuldicheyt dese zaecke met den schont en schepenen hadden gecommuniceert, en daer naer als ten zelven dage naer noen, ter oorsaecke van dien, wederomme ten hnyse van Mr. Cornelis van Veen, henren medebroeder, mit beyde de pensionarysen deser stede waren vergadert geweest omme eenighe bequame middelen te adviseren, daerbij alle oproer en inconvenientie, als vooren verhaelt, binnen deser stede zouden mogen werden ontgaen en afgeweert; dat geduyrende dezelve vergaderinge was hemluyden bij den coster van S. Pieters kercke gedenuncieert, datter eenighe in dezelve kercke waeren met roode sloyers, die als hem dachte niet goets in de zinne en hadden, zulx dat zijluyden, burgermeestren en pensionarysen, hem terstont in dezelve kercke vindende en ziende aldaer een quaet beginsel van twee manspersonen, mit geweer op de beelden slaende ende eenige afwerpende, hadden zijluyden zoe vele gedaen dat tselve was gecesseert, en dezelve personen genouch mit crachte vuyter kercken waren gedreven, en was mitsdien dezelve kercke gesloten en den coster bevolen en belast dezelve kercke wel scherpeliken gesloten te houden, daerinne bij den kerckm. zeeckere bewaerders waren gestelt, als daer naer mede die andere costers gelijcke bevel was gedaen, en hadden de burgermeest., omme vordere en apparente inconvenienten te schnwen, terstont den voors. schout en schepenen doen vergaderen en bij heurluy-

der advys de deeckens, hooftmans, rotmeesters ende gemeen schutters van beyde de schutterijen opt stedehuys doen comen, ende voorhouden de sorge vant voors. quaet en periculen, zoe wel generael als particulier, daerinne dese stede en eenen yegelijcken geschapen was deurt gecommuniceerde en alsulcke faictelicke afwerpinge van den beelden en anders te comen, zulx dat aen hemluyden was versocht, dat zij alle tselve zouden helpen beletten en afweren, omme de stede te houden in goede gerusticheyt alst behoorde, ten minsten tot dat bij advyse van de gemeene vroetschappe derzelver stede (dewelcke de burgermeest. op huyden tot dien eynde en om deze zaeck alleenlicken hadden doen vergaderen) hierinne voirsien ende geordonneert zoude wesen, zulx als men tot conservatie van den gemeenen welvaeren zoude vinden te dienen; daer op de voorn. hooftmans, naer particuliere communicatie bij hemluyden onder den heuren gehouden, den schout, burgerm. en gerechte geantwoort en uyt monde van den rotm. elcx in den zijnen hadden gerelateert in effecte, dat de gemeene schutterije tot tvoors. versonck gaerne wilden verstaen en tselve volcomen, zonder haere overicheyt daerinne te willen verlaeten ofte afgaen, en zulx in allen gevalle alle assistentie totten uytersten toe wilden doen, dat die altaren, beelden en andere chieraegien van der kercken behouden en mitte minste quetse uyter kercke gedaen ofte gehaelt, en dies aengaende geen overdaet ofte pillagie gedaen en zoude worden; maer dat dien niet jegenstaende op huyden in de morgenstont was gebeurt, dat eenige vile en insolente personen, mannen en vrouwen, jonc en out, met menichte in onser L. Vrouwenkercke doer de noortdeure van dien gecomen waren, en met grooter onmanierlickheyt begonst hadden de afwerpinge van den beelden te doen, waerdeur de schout, burgermeestren, pensionarysen en secretarys met eenighe van den schutteren hem in oft omtrent de voors. kercke hadden gevonden, en de demolitie en destructie vant gunt in de voors. kercke noch int geheel mochte zijn, zooveel doenlick was, hadden belet en doen cesseren, hoewel niet zonder pe-

periculen en vreese van haer lijfven, waeromme zeer van noode was, daer jegens eenighe ordre te stellen en bequame middel van prompte remedie te vinden jegens die jegenwoordige beroerte van den volcke, en mede tot conservatie en beschermingе van den kercken, ornamenten en chieraegien van dien. Soe is geresolveert, dat aengesien de circumstantien van der zaecken, als die conditie en qualiteyt van den principaelsten meest hantdadigen in de voors. destructie en afwerpinge van den beelden in onser L. Vrouwenkercke, de groote insolentie, furie en verwoetheyt aldaer getoont, zonder vreese (alst scheen) van Godt ofte de justitie, de zaecke mitsdien zoude mogen verloopen tot arger, indien met gewelt en gewapender hant yet vorder daerjegens werde gedaen, dan bij den voors. officier en burgermeester in de voors. kercke getenteert en besocht was, zoe wel te verstaen en grootelicx was te beduchten, dat mits de groote onsinnicheyt ende verwoetheyt, alrede gepleecht, tvolck niet hebbende te verliesen, gebragt soude mogen werden in alsulcker vertwijfeltheyt (die deur armoede te meer wert verwect), dat zij contrarie wapenen zouden aennemen en hem lichtelycken begeven tot vorder direptie en pillage, daertoe zij buyten alle twijfel te meer assistentie zouden gecrijgen, overmits hier ter stede veel arm volcx en van volders, wevers, steenplaetsers, turfdraegers en diergelijcke sorte van menschen, groote meenichte es, en dat int generael de declinatien van der neeringhen alhier en de duyre tijden eenige voorleden jaeren groote armoede onder den gemeenen man hebben ingebracht; dat men daeromme overmits de nootlicheyt en periculen, anders te verwachten, zal gedoogen alle de gildens en ambachten heuren beelden en chieraegien van heuren altaren, en insgelycx eenen yegelycken zijne epitaphen uyter kercken te moegen draegen, omme die te conserveren, en bij den voorscreven schutters, jegenwoordich in wapenen zijnde, alle officie zal doen, omme alle vordere destructie en berovinghe van de kercken ofte chiraegien van dien, met tgunt daer aen cleeft, te beletten bij alle wegen en middelen, die daertoe gebruyct

zullen mogen werden, omme tvolck en heure furie te beleyden, daervan te bedwingen en oock te deterreren van yet vorder te attenteren, mit toeseggingе, indien tnoot zij, van alle tgunt, daervan eenighe afgoderye gepretendeert mocht werden, mit bequamer maniere mitten eersten wech te doen nemen, ende dit al omme te appaisseren de jegenwoordige beroerte en verwoetheyt van den volcke, den quaetwilligen van heure tsamenloopingen te scheyden en voor dese tijt van de voet te brengen, zoe veel doenlick zij, zonder nochtans, ingevalle van grooten aenval ofte presse van den volcke, uyterlicken tot bloetstortinge te comen, ten eynde deur dien geen meerder oploop tot ruine deser stede en werde geconcipieert; protesterende de voorn. officier, burgerm., gerechte en vroetschappe van dese resolutie bij hemluyden nootshalve, en omme quader te schuwen, alleenlick genomen te zijn, zonder de voors. sublatie van den beelden en andere chieragien van der kercken, en veel min de destructie van dien, oyt geadvoueert ofte daerinne geconteert te hebben, ofte alsnoch die te advoueren ofte daerinne te consenteren in eenige wijs.

In kennisse van mij
J. van Hout.

II.

Vroedschapsresolutie van 28 Augustus 1566.

Is geproponeert bij monde van Mr. Geryt Melis, pensionarys, hoe dat eenen yegelijcken kennelicken was, dat Godt betert opten 26 Aug. lestleden, door de raserije en ongeschictheyt van de gemeente, in de drie parochiekercken en andere cloosteren en gewijde plaetsen binnen en buyten deser stede de beelden en altaren aen stucken geslagen en ommegeworpen waren, en dat eenige, hem daer onder vougende ofte vindende, vuyt derzelfder kercken en plaetsen hadden

gedragen en naer hem genomen verscheyden beelden en andere chieraet, en dat het geschapen was, indien daerinne in tijts niet en werde versien, dat vele van de gemeente en bijzonder van de schamele, die niet ofte zeer weynich te verliesen hebben, heml. vervorderen zouden in eenige cloosteren en huysen binnen deser stede te comen, en aldaer te leven naer heure appetijt, zonder te aensien en te vresen God almachtich en zijn wet, dienst en justitie, en dat het bij erectie van een galg voor het stedehuys ofte omtrent de blaeuwe Steen, en doer zeeckere vermaninge, den schutters deser stede te doen, geprovoceert zoude mogen werden, dat voortsaen de justitie gevreest en de apparente predicatien en sermoenen van vreemde lopende predicanten binnen deser stede afgeweert en belet zouden werden; waerop bij die van de vroetschappe eerst eendrachtelick is geresolveert, dat men terstont zal doen publiceren dese navolgende ordonnantie:

1o. Die van de gerechte gebieden een yegelijck, wie dat hij zij, dat hij van stonden aen en zonder vertrek sullen openbaeren en brengen ofte doen brengen in Sint Jacobsgasthuys alle de goederen, geen uytgesondert, die gehaelt zijn uyt eenige kercken, cloosteren ofte diergelijcke ofte andere plaetsen, binnen, buyten en omtrent deser stede gelegen, daer eenige destructie, berovinge ofte pillagie met fortse gedaen is, op lijfstraffinge ofte andere arbitrale correctie, naer gelegentheyt van zaecken.

2o. Verbieden voorts, dat hem een yegelijck wachte van vorder gewelt, afdwingen en berouvingen te doen van en in kercken, cloostren, conventen en diergelijcke ofte andere plaetsen, tzij geestelicke ofte waerlicke personen binnen ofte buyten deser stede toebehoorende, op peyne van de galge, ofte anders aen den lijfve arbitralick bij den gerechte gecorrigeert te werden.

3o. Verbieden voorts een yegelijcken, dat hem niemant en zal vervorderen buyten consent van den conventualen in de zelfde conventen, cloosteren en andere plaetsen, zoe wel bin-

nen als buyten deser stede gelegen, te comen ofte hem te vinden, op gelijcke peyne en correctie.

Noch is eendrachtelicken geresolveert, dat men die schutteren deser stede zal voorhouden ende vragen, of zij niet van meening en zijn den burgermeestren ende gerechte alle hulpe ende assistentie te doen, omme alle vordere berovinge van alle kercken en huysen, mitsgaders alle predicatien en sermoenen van alle vreemde en loopende predicanten binnen deser stede, in en omtrent die kercken en andere plaetsen, af te weren en beletten, en dat men den zelfden schutteren tot dien eynde eenen bequamen eet zal afnemen, en zoe lange metter erectie van de voors. galge sal surcheren.

Noch is eendrachtelicken geresolveert, dat men de drie parochie kercken deser stede mitten eersten zal doen reynigen, en spreecken met eenige cappellanen omme twoort Gods en de predicatien, zonder eenige schempinge ofte schieten, te vercondigen en te doen, tot apaysemente van de gemeente, en dat men voorterste bij den capellanen in alle de kercken zal doen prediken, en indien die zelfde capellanen daertoe niet begeeren te vacheren, dat men alsdan zal doen in dezelfde kercken predicken bij andere geestelicke personen, die men daertoe zal verwilligen.

Voorts is eyntelick bij gemeene stemmen geresolveert, dat men die predicatien, die eenige vreemde, loopende predicanten binnen deser stede, in ofte omtrent der kercken ofte in andere plaetsen, zouden poogen te doen, mits sluytende de poorten en bij alle andere bequame middelen, binnen deser stede zal afweren en beletten, zonder eenige commotie te laeten geschieden, en indien tzelve niet afgeweert en mach werden, dat men tzelve zal toelaten onder proteste voor nu gelijck dan, dat tzelve geschiet jegens de meeninge en intentie van den schout, burgermeestren, schepen en vroetschappe.

In kennisse van mij
J. van Hout.

III.

Vroedschapsresolutie van 16 October 1567.

De vergadering besloot den hier volgenden brief aan het Hof van Holland te „presenteren”, door tusschenkomst van een burgemeester en den pensionaris.

Edele, moghende, wijse, hoochgeleerde Heeren!

Alsoe ons bij Uwe E. Mogen. besloten missive van den IX^n^ en ontfangen in den avont den X^n^ deser maent Octobris, belast en bevolen is, binnen den tijt van zes dagen nae de receptie derzelver briefve, Uwer E. Mo. tadverteren wat debvoir ofte naersticheyt wijluyden ofte den regierders deser stede, hebbende tvoorleden jaer gehadt daministratie van der justitie, gedaen hebben, omme te beletten de oproerte en nieuwicheyden, onder dexel van de religie alhier in der stede van Leyden gepleecht, mitsgaders of wij tot onser excuse zouden willen overgeven yet vorder dan bij ons mijn heere den commissarys, opte voors. oproerte informatie genomen hebbende, aengedient en voor antwoorde gegeven is, en voorts of wijluyden bij niemant vermaendt of geadhorteert en zijn tot dissimulatie van de zelve oproerten ende nieuwicheyden, off dat ons of den onsen eenich belet, vrese oft yet anders aengedaen zoude mogen zijn, daerdeur te min volcomen is tgunt men anders gehouden was te doen enz. Sal Uwer E. Mo. gelieven te verstaen voor antwoorde, dat wij wel meynen, dat mijn heere den commisssaris voorn., alhier binnen der stede opte toecompste van de voors. beroerte en aenrichtinge van eenighe nieuwicheyden informatie nemende, bij een yegelijcken van ons daerop gehoort, niet anders aengedient ofte gedeposeert en is, dan elx in zijnen respecte naer zijne beste wetenschap en memorie daervan en van tgunt vorder gevraecht is, heeft weten te zeggen en in der waerheyt te verclaeren, verhopende dat bij de zelfde

informatio en acten, mijn heere den commissarys getoont, naer alle de circumstantien der zaecken, van de innocentie en diligentie der regierders deser stede in der tijt wel sal blijcken, en zijluyden mitsdien gehouden werden voor geexcuseert van alle onbehoorlicke dissimulatie, faveur ofte toestandt tot de voors. oproerte ofte nieuwicheyt; immers hebben de regierders deser stede, zoe voor als naer trumoer van tonzalich beeldestorminghe, heure debvoir en neersticheyt altijts gedaen omme doude Catholycke religien, dordonnantien van de heylighe kercke en alle geestelicke plaetsen en personen tegens alle beroerte en nieuwicheyden te defenderen. Sulcx is warachtich, dat een dach ofte twee voor de voors. beeldestorminghe vele geestelicke personen en conventualen, genouch gedelibereert zijnde, deur de quade fame van de destructie van de kercken en anders, hem zelven voorvluchtich te maecken en heure cloosteren te verlaten, hebbende eenighe van hem heure habyten al verandert, ooc mede heure goederen al doen vervoeren en uyt heure cloosteren brengen: dandere schijnen hem zelven daertoe ooc te prepareren en heure goederen te packen, hadden de voorn. regierders denzelven conventualen doen conforteren en vermanen ter contrarie, met belofte van hemluyden alle bijstant en defensie te doen, twelck niet zonder vruchte en tot preservatie is geweest van eenighe conventen, die anders geschapen waren te verloopen, sonder dat ook daernaer die conventualen, binnen der stede gelegen, eenighe zonderlinge schade hebben geleden, als insgelijx geene goodshuysen ofte parochie kercken zeer groote schade niet en is geschiet, zoe deur toedoen en vlitieheyt van de regierders alle de meeste en beste chiragie van der kercken, als ciborien, kelcken, corsufelen en alle den appendenten van dien, mede alle de gestoelten, organen en veele schilderijen en altaren geconserveert en bewaert zijn geweest, behalve dat de voors. regierders ooc mitter daet, in pericule van heure leven, alle d'andere destructie en afwerpinghe van beelden ooc getenteert hebben af te weeren en te wederstaen, dan en

hebben tzelve tot heure leetwesen niet connen effectueren, mits de subyte tsamenlopinge van tschnympsel van den volcke, alle goede geregeltheyt, ordinantien en disciplinen hatende, in groote meenicbte, mannen, vronwen en kinderen, naer heure conditie mit groot gecrijs en rumoer, zonder alle vrese als furieus en ontsinnich in der kercken . . . . roupende eenighe tselve niet min alhier te behooren gedaen en geoorloft te zijn, als in andere plaetsen van Hollandt, daer al sulcx was gebeurt, en mitsdien mit znlcke hette voorvaren, datter binnen vijff of ses uyren dner alle de kercken, goodshuysen en cloosteren die voors. demolitie van de beelden was gedaan, snlcx datte men dier tijt daer jegens niet bequamelicken voorsien ofte zulcke ordre gestelt mochte werden, als daertoe wel van noode was, bysonder zoe daer off egeene voorgaande apparentie was, deurdien sdaegs te vooren eenige gepoocht hebben d'afwerpinge van den beelden te doen in Sinte Pieters kercke, tzelve mitter daet bij den burgermeestren in der tijt en den pensionarys belet en dautheurs of hantdadigen alle fugityff en geweeken waren; boven dien zoe waeren ten tijde van de voors. beroerte de regierders en vroetschappe, deur een groot pericule van brande in zeeckere hoyberghen over twee zijden van der stede, in zulcker benautheit en perplextie, dattet niet geraden en was tuyterste te tenteren, maar is bij den regierders in de tijt zoe veel gedaen, als blijct bij de acte en ordinantie, bij desen gevoucht, dat men terstont daer naer wederomme begonnen heeft alle de kercken en goodshnysen binnen der stede te restaureren, en den dienst Gods naer onder gewoonten altijts genouch heeft gecontinueert tot desen daghe toe, zonder dat aldaer eenich turbel gereitereert ofte eenighe geestelicke plaetse of personen eenichsins vorder gemolesteert of int minste geledeert zijn geweest, noch datter bij yemant eenighe wapenen gebrnyct zijn geweest anders dan tot bewaernisse van den Steen, jegens Zijne Mts. qnaetwilligen en perturbateurs van de gemeene ruste, mochte dienen, achtervolgende verscheyden scrijven ofte bevel van Haere Hoocheyt,

doende die regierders daerinne en andersins naer exigentie der zaecken al tgunt zijluyden tot eer en proufyt van Zijne Mt. en tgemeene welvaren gehouden waeren te doen, zonder dat zijluyden weten ter contrarie bij yemande geadhorteert, vermaendt ofte tot eenighe dissimulatie gebracht te zijn, ende zoe verde, zoe diesaengaende als anders, eenighe quade impressie ofte vermoeden jegens de voorgaende ofte jegenwoordige regierders ofte officiers deser stede mochte zijn, van eenichsins indebite ofte ter quader trouwe gewandelt ofte anders in desen mishandelt te hebben, hopen in tzeecker dat bij naerder informatie (die wijluyden, des noot zij, wel begeren tonsen costen en pericule genomen te werden) geheel anders bevonden zal mogen werden, sulcx wijluyden oock, hebbende specificatie ofte naerder verclaringhe van de faulten ende mesuren, tot aggravatie ofte laste van onsluyden tenderende, tallen tijden bereyt zijn, zoe in tgemeyn als in tparticulier, die te beantwoorden ten bevuegen en tot justificatie van de goede devotie en affectie, die wijluyden als onderdanighe en getrouwe ondersaten tot Zijne Mt. en onse vaderlant altijt hebben gedragen. Biddende mitsdien Uwe E. Mo. voor als noch dese onse rescriptie in tbeste genomen te werden.

IV.

Vroedschapsresolutie van 2 Junij 1568.

Is bij monde van Mr. Geryt Melisz. Hogeveen, pensionaris deser stede, geproponeerd, dat mijn heere de commissaris Mr. Arnoult Sasbout, raed ordinaris des konings in den Hove van Holland, alhier van wege Zijne Mt. op de beroerten, alhier anno LXVI gepleegd, van meening zoude zijn tot uiterlijke executie van zekere burgers op heden te procederen, door kracht van zekere sententie, die hij van meening was ter presentie en assistentie van de schepenen te doen pro-

nonceren, en want tzelve is contrarie van twee privilegien dezer stede, zoo hadden de burgermeesters tot conservatie van dien dezelve privilegien den voorz. commissaris geexhibeerd en van wegen deze stede ter contrarie bij geschrifte geprotesteert en hem dezelve protestatie zulks ook geleverd, als hier na volgt.

Alzoo Cornelis van der Hooch, burgermeester deser stede van Leyden, den schout, burgermeesters en gerechte der zelfde stede heeft doen aandienen, dat mijn heer de commissaris Mr. Arnoult Sasbont, door last van de Excell. van den hertog van Alva, als gouverneur generaal, in meening was eenige gevangene burgers dezer stede uit zake van zekere hunner mesusen en delicten, bij henlieden in de beroerte en nieuwigheden van den beeldstorm en anders geperpetreerd, te doen straffen en exemplaarlijk punieren, naar inhoud van zekere sententie daaraf, onder hem commissaris zijnde, en tot Brussel bij den hertog van Alva of die van des Mts. raden, gecommitteerd ter zake van de voorz. troubelen en beroerten, geconcludeerd, op de deductie en informatie van de zake bij den zelfden commissaris alhier genomen en aan den hertog of raden voorz. overgezonden, verklarende de voorn. commissaris gelast te zijn, de voorz. sententien te executeren na de gewoonte van de plaatse of lande, en mitsdien hem van noode te zijn de assistentie van den gerechte, twelk eensdeels schijnt te contrarieren en derogeren de usantie en privilegien der voors. stede, volgens de welke in alle zaken van de beschuldigde poorters niemand anders vonnis behoort te wijzen dan schepenen der voorz. stede, en dat ook niemand uit zijne goederen, in wat zake dat het zij, meer zal verbeuren dan tien ponden vlaams. Zoo hebben de voorn. schout, burgermeesters en gerechte voorz. niet kunnen ledig staan, om hen in eede te kwijten hetgeen voorzeid is, tot conservatie der voorz. dengdelijke usantie en privilegie, mijn heer den commissaris bij dezen te insinneren om dienaangaande, voor zoo veel doenlijk zij, te blijven in hun geheel en ongeprejudicieert, te vrede zijnde de voorn. schout, burgermeesters en gerechte,

elks in zijn regard, in allen zaken regt en justitie te administreren, de justitie te vorderen en daartoe, des noods zij, te doen alle assistentie naar gelegenheid van zaken en tijd, zonder dat de voorn. van de gerechte verstaan gehouden of betamelijk te zijn, geemployeerd te werden tot assistentie of executie van eenige sententie, bij henlieden niet gewezen; protesterende, indien iets ter contrarie der voors. usantien en privilegien verstaan mogten worden, gedaan of geattenteerd te zijn, of noch gedaan zoude mogen worden, dat zijlieden tzelve geenzins ooit geadvoneerd hebben, noch ook alsnog van meening zijn noch ook in vermogen tzelve te advoueren. Zoe dat mijn heer Sasbout voorz., in de vroedschap compareerende, verklaard had, dat hij verstond, dat de voorz. executie en assistentie van dien zouden mogen geschieden zonder prejuditie van dezelve privilegien, overmits dat zulke zaken bij het privilegie van den onden hertog Philips van Bourgondie zouden zijn geëximeerd, en dat er zulks alhier evocatie en proceduren van boven wel mochten vallen, waarop, naer zijn afscheid, bij die van de vroedschap eendragtelijk is gepersisteert, dat men zal persisteren bij de voorz. protestatie en exhibitie van de voorz. privilegien, om daarbij, voor zoo veel doenlijk zij, de privilegien der voorz. stede te conserveren.

V.

Verhaal van den beeldstorm te Leyden door een priester van St. Pancraskerk, die er oog- en oorgetuige van geweest is.

Op den 28 Augusti 1566 wisten eenige oproermakers de sleutelen van de noordtdeur der Pieters kerk magtig te worden door zekeren onderkoster, Jan Michielsz., die 's morgens vroeg de mette moest luiden en de misse bedienen. Dus kwamen zij bij nacht in de kerk, en hebben veel altaren geschonden en beelden verbroken; dit gaf een groot rumoer,

zoodat de menschen, om en bij de kerk wonende, naar den koster gingen loopen, die niet te vinden was. Zij in de kerk komende zagen daar de twaalf apostelen van marmer en meer andere beelden aan stukken geslagen, de altaren verbroken, maar de sacristye, die met groote, sterke sloten verzekerd was, niet kunnende openbreken, verlieten zij de kerk. De kommandeur met den opperkoster kwamen vervolgens in de kerk, openden de sacristy en namen de kostelijkste kerkgoederen, de monstrantie met bet b. sacrament, naar hunne huizen in verzekering; makende vervolgens dit werk aan den schout en burgermeesteren bekend, verzoekende dat men de poorten sloot en naar de heiligschenders zocht. Maar middelerwijl waren deze naar andere kerken en kloosters geloopen, brekende de deuren op, en sloegen alles wat zij bekomen conden aan stukken. De priesters en anderen poogden wel bet beste te bergen, maar zulks werd hen op straat met geweld ontnomen. In de Pancras kerk sloegen zij alle de beelden aan stukken, en de gestoeltens der kanunnikken werden deerlijk geschonden, maar de sacristy bleef gesloten. Ondertusscben kwamen de scbutteren in tgeweer, bezetten alom de straten, maar niettegenstaande vielen de muiters als verwoed in de Vrouwe kerk, daar zij ook op gelijke wijze huishielden, waardoor een man en een vrouw dood bleef, die bij nacht aan de vest begraven werden. Des daags daaraan liepen meer dan driehonderd mannen en wijven en jongens naar 't minnebroedersklooster bniten de stad; maar de paters bet werk van den vorigen dag geboord hebbende, hadden de kostelijkste zaken in een kelder onder bet hoog altaar geborgen, en hielden bunne deuren en vensters wel vast gesloten; maar de woedende menigte bakte de poort met bijlen open, liep verwoed in razernij naar binnen, trokken de twaalf groote standbeelden onder de voet, en vernielden de vijf altaren; de missalen en andere kerkboeken namen zij mede en joegen de paters uit het klooster; alpen, casuiffels, stoelen en andere altaarstukken voerden zij naar de stad, daar zij die voor weinig geld verkochten.

Hier van daan togen zij naar de kloosters te Leyderdorp, maar dat van de monniken was zoo wel bezorgd, dat zij daar geen kans toe zagen, dus moest het nonnenklooster aanstaan, jagende de nonnen langs den dijk en pleegden met haar veel vuiligheden; doch de boeren daaromtrent in de weer komende, verjoegen dezen hoop naar de stad; daar zijnde vielen aanstonds in het witte nonnenklooster, braken de drie aldaar zijnde altaren, het lieve Vrouwebeeld en de kostelijke schilderijen, waaronder eenigen van Lucas van Leyden waren; alles werd aan flarden gescheurd, de jongens liepen met stukken en brokken op stokken, als vaandels, langs de straten. De kleedkamer der nonnen werd geplonderd en zij, die daarin gebleven waren, uitgeschnd en weg gejaagd. Een gedeelte ven dit volk liep naar Marienpoel, maar daar waren de beste goederen meest geborgen, dus moesten het de beelden ontgelden, die zij allen aan stukken sloegen; maar zeker heer van aanzien, daar komende, vulde eenige van de voornaamsten de handen met geld, waardoor zij aftrokken.

In de andere kloosters binnen de stad leefden zij op gelijke wijze. Dus bragten zij in den avond een groot getal beelden, schilderijen, kruissen en andere goederen op het Pieters kerkhof bijeen, om te verbranden; maar eenige burgers en gildebroeders vielen op den hoop en joegen hen op de vlucht.

De raad dezer stad gaf geen bevel aan de burgeren om dit te verhoeden, lieten alleen eenige straten bezetten. De nonnen verborgen zich hier en daar bij hare vrienden. Kerken en kloosters bleven gesloten; de godsdienst stond stil; maar naar verloop van eenige dagen en dat alles in rust was, gingen de priesters en gildebroeders in de kerken en zagen dit droevig schouwspel. Men zocht, zoodra mogelijk was, de geroofde goederen weder magtig te worden, betalende dezelve rijkelijk, onder belofte van niemand te zullen beklappen. Lange Jan, een smid, was gewoon langs de straten oud ijzer, koper en lood te koopen; dezen kreeg last

om alles, dat uit de kerken geroofd was, in te koopen, die alle avonden een geheele kruiwagen met kazniffels, alpen, stoolen en andere altaargewaden te huis bragt. Het stuk van Lucas van Leyden, het laatste oordeel verbeeldende, nog op het raadhnis te zien, hong weleer in de Pieters kerk en werd door een burgermeester van het graauw gekocht.

De paters minnebroeders werden wel het meest vervolgd en lieten hun klooster ledig, waarop die van de nieuwe leer iemand verkoren, die zij daar lieten prediken; maar dit duurde niet lang; want de oproermakers werden naauw gezocht, zoodat de monnikken int volgende jaar dit klooster weder in bezit namen; en in de stad bediende men de misse in de kloosters zonder klok te luiden, tot dat op alles beter order gesteld was, en sommige Spaansche soldaten in de stad kwamen, die de burgers veel overlast deden; maar zoo haast dezen weder vertrokken waren, groeiden de onlusten van tgraauw dag aan dag meer aan, zoodat de katholyken met veel schroom en zorg moesten leven, tot dat in d'oogstmaand 1572 het kerkschenden en vernielen van beelden en altaren weder vreeslijk aanging, en toen werd het minnebroeder klooster door geweld van brekers en den brand genoegzaam ten eenemaal verwoest.

Dit lot viel ook de kloosters van Leyderdorp te beurt, zoodat het met onzen godsdienst gedaan scheen.

NEELTJE JANSDOCHTER, TE LEIDEN IN 1554 WEGENS KETTERIJ AANGEKLAAGD EN TER DOOD VEROORDEELD [1].

In het boek der Criminele Sententiën van Leiden, aldaar in het gemeente-archief bewaard, vindt men een vonnis van 13 November 1554, waarbij schepenen Neeltje Jansdochter „condemneren verdronken te worden met het water, zulks dat er de doot nae volgt". Hetzelfde boek bevat den eisch van den schout der stad tegen de veroordeelde, welk stuk wij hier laten volgen, omdat het ons een betrekkelijk uitvoerig verslag van Neeltjes „heretieke" geloofsovertnigingen levert. W. M.

Nyclaes van Berendrecht, schout deser stede van Leyden, van wegen de Keyserl. Mat. als grave van Hollant, beclaecht van den hoochsten rechte Neeltgen Jansdr., ofte hoe zij anders genaemt moet wesen, haer aenseggende dat zij openbaerlick voor schepen bekent heeft, buyten pijne ende torture, dat zij verkeert heeft met heretycke personen in haerluyder conventiculen ende vergaderingen, aldaer die selve deden zekere vermaninge vant woert Gods ende anders, verhaelende dat alle die papisten wercken, als misse te doen ende sermoenen, die zij in de kercken deden, nyet en dochten; ende mitsdien is zij gevangen nyter kercken gebleven zekere lange jaeren ende sulcx aengehangen die leeringe van de voorz. heretycke personen, ende dat noch arger is, en

1) Volgens mededeeling van Jhr. Rammelman Elzevier, archivaris der stad Leiden.

gelooft de voorz. gevangen niet, dat in de oblate ende consecratie God almachtich onder priesters handen soude comen in de misse, want God almachtich in gheen tempelen woont, die met handen gemaect zijn, ende sulcx bij de papisten misbruyct wert. Ende gelooft oock mede die voorz. gevangen niet aen hacr doopsel, dat zij ontfangen heeft in haer kintsche dagen, als zij eerst was geboren, ende dat erger is, soude wel willen herdoopt werden van Adriaen Fransz. ofte zijns gelijcks, soe verre zij daerbij conde comen door tselve doopsel te ontfangen, al breeder blijckende bij haer eygen confessie, daervan zijnde. Ende alsoe alle tselve is contrarie die Keyserl. Maj. placaten ende onser christengeloove ende doopsel, segt daerom ende concludeert die schout voorz. als dat die voorz. gevangen om die redenen, boven verhaelt, bij schepen vonnisse gecondemneert zal werden, achtervolgende den inhouden der voors. Keyserl. Mat. placaten, hieraen verbeurt te hebben haren lijve en alle haere goederen, ende dat zij geexecuteert sal werden mette vuer, soe verre die voorz. gevangen blijft persisterende bij haere quade opinie ende heretycke voornemen; dan indyen die voors. gevangen tselve afgaet ende laet ontvallen, dat zij in sulcke gevalle geexecuteert sal werden mette water, tot daer die doot naer volcht, ofte anders geexecuteert sal werden, sulx schepenen bevinden sullen uyt dese deductie onder die Keyserl. Mat. placaten naer rechte te dienen.

Dato 7 Nov. 1554.

OPSCHRIFTEN OP HET ORGEL DER KERK VAN DE HERVORMDE GEMEENTE TE HATTEM [1].

Op de voorzijde van genoemd orgel, onder het hekje, ziet men vijf borstbeelden van hout, en daaronder leest men:

Met maat, gebeên
Noch saugh alleen
Is God te vreên.
't Geen 't herte singht
Door d'wolcken dringht.

Van de openstaande deuren is die aan de westzijde beschilderd met het beeld eens fluitspelers, waaronder staat:

Voce Deum laudat psalta fidibusque canoris,
Laudandum et dominum fistula quaque docet.

De deur aan de oostzijde vertoont een harpspeler en de woorden:

Gerrit Robertsen glazemaker fecit.

Op de achterzijden der deuren staan, onder het jaartal 1677, de volgende verzen:

Door Godt lof uit te meten
Was ick zoo heesch gekreten,
Dat mijn keel, schier stom,
In hooge ouderdom

1) Volgens mededeelingen van Dr. J. A. van Dissel Sz.

Naauwlijcks geluit kon geven,
'Totdat het jaer van zeven
En seventigh die quaal
Genas en d' zuivre taal,
Die 'k nu na maat en regel
Door d'orgelkonst van Slegel
Hier spreeke, wederschonk.
Gemeent', nu ben ick jonck.
Psalmsingt met mijn den Heer
En geeft ook roem an hem,
Die mijn oudt lichaam weêr
Inblies soo'n nieuwe stem.

B. Bornman,
J. U. D.

Op een der balken van den blaasbalg staat:

J. K., Mr. Orgelmaker, 1507.

GEBED VOOR DE SCHRIJFZAAL.

In een merkwaardig HS., dat vroeger aan de kanonniken der St. Marie-kerk te Utrecht schijnt toebehoord te hebben, maar thans in de Universiteits-bibliotheek aldaar wordt bewaard (*Aev. med. script. eccl.* N. 332), een codex, waarvan schrift, ornamenten en perkament naar de twaalfde eeuw verwijzen, vindt men, benevens een kalender, brevier, litanie, eenige exorcismen enz., eene kleine verzameling van gebeden voor verschillende plaatsen en gelegenheden (*ante ostium templi, in cellario, in refectorio, in dormitorio, in domo infirmorum*, cet.). Het volgende gebed acht ik waardig van de vergetelheid bewaard te worden:

Oratio in scriptorio.

Benedicere digneris, Domine, hoc scriptorium famulorum tuorum et omnes habitantes in eo, ut quidquid hic divinarum scripturarum ab eis lectum vel scriptum fuerit, sensu capiant et opere perficiant.

Bij de woorden „scripturarum sacrarum" vergete men niet, dat het middeleeuwsch latijn daaronder niet alleen het bijbelboek, maar de schriften van alle kerkvaders, in den ruimsten zin van het woord, begrijpt.

W. M.

VERBETERINGEN.

Blz. 225, reg. 7—9, leze men: Hartelijk wenschen wij, dat de door den Heer Kist beschreven en de door hem in de aanteekening, blz. 83, vermelde kronijk, enz.

Blz. 227, reg. 3, 4, 7, 31, staat: Bylogne, lees: Bylogue.

Blz. 240, reg. 4, 9, 14, 16, staat: Rees, lees: Wees.

KEI

KERKHISTORISCH ARCHIEF,

VERZAMELD

DOOR

N. C. KIST en W. MOLL,
HOOGLEERAREN TE LEIDEN EN AMSTERDAM.

VIERDE DEEL,

MET REGISTERS.

AMSTERDAM
P. N. VAN KAMPEN.
1866.

INHOUD.

INHOUD.

CORNELIS WOUTERSZ.

VAN DORDRECHT, EEN MARTELAAR DER HERVORMING.

(1525—1529)

MEDEGEDEELD DOOR

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Hoe veel en velerlei in de laatste jaren over de geschiedenis der Hervorming in ons vaderland geschreven is, nog altijd ontbreekt ons eene heldere voorstelling van de verspreiding en den voortgang der „nieuwe gevoelens" hier te lande, gedurende het oudste tijdperk, van 1517 tot 1566. Men moge eene breede lijst hebben opgemaakt van priesters en geleerden in Nederland, die vroeger of later met de groote Wittenbergers in betrekking stonden; men moge gewezen hebben op enkele uitnemende voorboden der Reformatie onder ons, op Joannes Pistorius (1525), Anastasius Veluanus (1550), Angelus Merula (1557) en Cornelis Kooltuyn (1558), — ja, vaak anderen aan de reeks hebben toegevoegd, wier invloed op onze landgenooten voor het minst twijfelachtig is, b. v. Hendrik van Zutfen, Hendrik Voes en Jan van Essen, — nog steeds blijven de vragen onbeantwoord: welken ingang de prediking dezer geleerden bij het volk vond? hoe groot en duurzaam de aanhang was, dien ze wonnen onder de burgerij? of hun invloed verloren ging met hunnen dood, zoodat het meer de nieuwheid was die de menigte lokte, dan de waarheid die haar overtuigde? dan wel of de woorden, door hen gesproken, bleven voortleven en voortwerken, alleen wachtende op eene gunstige gelegenheid, om zich in daden te openbaren?

Belangrijke vragen! Zeker is het antwoord daarop na 1530 allereerst en allermeest te zoeken in de tot nog toe bijkans geheel verwaarloosde geschiedenis der Anabaptisten of, gelijk ze zich zelven noemden, der *Bondgenooten*, voor 't meerendeel rustige volgelingen van Melchior Hoffman,

maar in wier midden de dweepzieke en oproerige fractie van de echte Wederdoopers, hoe klein ook in vergelijking van 't geheel, zich ontwikkelen zou. Voor deze reformatorische beweging zwichtte elke andere onder de volksmassa, of hield zich althans elke andere schuil. Geen wonder voor ieder, die 't berigt van geloofwaardige getnigen in aanmerking neemt, dat het getal dezer „nieuwe secte" te Amsterdam omstreeks 1535 tot 3500 leden gestegen was, waaraan soms op één enkelen dag een honderdtal toegevoegd werd, — dat in alle steden van Holland $^1/_3$ der bevolking tot hen behoorde, in sommige steden zelfs $^2/_3$, — en dat eene kerkelijke zamenkomst van niet minder dan 32 leeraren der Anabaptisten te Spaarnedam in Januarij 1535 werd gehouden, terwijl vele andere leeraren of reeds ter dood gebragt waren, of zich elders ophielden. Bij zulk eene snelle verbreiding der *Bondgenooten* onder het volk kon het wel niet anders, of de enkele hervormingsgezinden, die de burgerij opleverde, moesten zich in deze broederschap oplossen.

Maar geheel anders is het vóór 1530. Onder de burgers, die naar verandering op godsdienstig en kerkelijk gebied destijds heilbegeerig uitzagen, maakten ongetwijfeld de voorstanders van den doop op belijdenis de minderheid uit. Joannes Sartorins te Amsterdam, Heer Gerrit te Wormer, Pistorius te Woerden, Gerbrand Pauw en Jan Jacobsz. te Monnikendam, Jan Winter te Hoorn, en velen meer hadden elk in 't bijzonder hun aanhang, als uit menig vonnis van dien tijd blijkt, of uit menige bijzonderheid van hunne lotgevallen valt op te maken. Maar de verschillende bewijzen daarvoor op te delven uit 's Rijks archieven of de stedelijke geregtsboeken van dien tijd; maar na te gaan, hoe juist de werkzaamheid dier Lutherschgezinde hervormers op vele plaatsen, b. v. te Wormer en te Monnikendam, den verbazenden opgang voorbereidde, dien er 't Anabaptisme welhaast vinden zou; maar aan te wijzen, hoe twintig, dertig jaren lang onder onze eenvoudige voorzaten de zucht naar hervorming bleef voortleven en van jaar tot

jaar sterker werd, — wie vervult ze, die taak? wie zal zich eindelijk niet meer vergenoegen, waar het de teekening van den voortgang der nieuwe leer *onder het volk* geldt, met een beroep op eene lijst, niet eens van *Nederlandsche*, maar van *Belgische* martelaren, aan Haemstede ontleend, terwijl men uit ons midden niet meer noemt dan eene enkele martelares, eene Wendelmoet Claesdochter, die nog wel Hervormden, Lutherschen en Doopsgezinden elkander betwisten [1]; wie vervult ze, die taak? En toch eerst dan, wanneer ze naar eisch is volbragt, zal men regt hebben te spreken van eene *Geschiedenis der Hervorming in Nederland*.

Elke bijdrage daartoe, vóoral elke bijdrage, die op het vroegste tijdvak vóór 1530 betrekking heeft, maakt aanspraak op onze belangstelling. Voor mij althans was het eene hoogst verblijdende vond, toen ik, — onlangs de *Criminele Sententien 's Hofs van Hollant* en verschillende stukken van het Rijks Archief te 's Gravenhage raadplegende, terwijl ik ze vergeleek met de aanteekeningen, in der tijd door onzen Archivaris Bakhuizen van den Brink op 't Rijks-Archief te Brussel uit de daar voorhanden staatsstukken opgemaakt, — onverwacht een man leerde kennen, die nergens bij onze historieschrijvers genoemd wordt, die nogtans regt heeft op eene eervolle plaats onder onze vaderlandsche bloedgetuigen, die in geloofsmoed en ijver een Pistorius en Merula evenaarde, en die — gun den roem aan den historicus, die in 't godsdienstig leven des *volks* het hoogste belang stelt, — en die een man *uit het volk*, uit den burgerstand was. Enkele vragen mogen er te zijnen aanzien nog onbeantwoord blijven, toch geven de toevallig zamengebragte, officieele bescheiden uit de Archieven van 's Gravenhage en van Brussel een vrij helder en duidelijk beeld van zijn leven en lotgevallen.

1) De Hervormden in hunne *Historie der Martelaren*, de Lutherschen in de *Bijdragen tot de Gesch. der Ev. Luth. Kerk in de Nederlanden*, V. bl. 48, de Doopsgezinden in *Het Offer des Heeren*, 1599, in 16°.; misschien reeds in de uitg. van 1595, en sedert altijd in hunne Martelaarsboeken.

Cornelis Wouterszoon heette de man, wiens naam meer dan drie eeuwen in vergetelheid raakte; hij was geboren te Dordrecht en dreef er het handwerk van schoenmaker, bij zijne medeburgers onder den vreemden en nu geheel onverklaarbaren bijnaam van *Koperen-potje* bekend. Was de geest, die, hoe kort dan ook openbaar en hoe ras onderdrukt, van het klooster der Augustijnen in de stad zijner inwoning uitgegaan was [1], ook tot Cornelis doorgedrongen? had hij Hendrik van Zutfen in dat klooster gekend? of was 't licht der hervorming voor hem opgegaan in Duitschland zelf, werwaarts destijds menig handelaar en ambachtsman den togt ondernam? Er is hier ruimte voor allerlei gissingen, doch de bewijzen ontbreken.

Eerst in 1525 trad Cornelis Woutersz. openlijk op als voorstander van „de nieuwe leer", als ijverig discipel van Luther; eerst van dat jaar dagteekenen de officieele bescheiden, die ons inlichting geven over zijne lotgevallen. Hij trad op met eene vertaling van Luthers tractaat „over den ouden Adam", waarachter gevoegd waren „de zeven psalmen [2], geprent ende gemaect by Cornelis Woutersz. alias *Coperpotgen*." 't Boekje is, voor zoo ver mij bekend is, geheel verloren gegaan; zelfs de titel zou vergeten zijn, indien deze niet voorkwam in een brief van de Raadshceren-Commissarissen Warmond en Sandelin, den 3n Augustus 1531 uit den Haag geschreven [3], die het bewuste werkje van Cornelis Woutersz. bij een „verdacht persoen" hadden gevonden.

Misschien was tegen deze uitgave de tweede afkondiging binnen Dordrecht van het placcaat des Keizers gerigt: dat

1) Schotel, *Kerkel. Dordrecht*, I. bl. 15 en verv.

2) 't Laatste zal wel *Die sieben buszpsalmen* zijn, uitgegeven in 1517 en herdrukt in 1525, in de Walchsche uitg. Deel IV. p. 2260; 't eerste ken ik niet, of 't moet het tractaat *Von zweyerley menschen* wezen, in 1523 geschreven, bij Walch, Dl. X. p. 1494.

3) Voorhanden op 't Rijks-Archief te Brussel.

de boeken van Marten Luther en zijn aanhang verbrand moesten en geen nieuwe boeken gedrukt mogten worden, dan bij toelating en daartoe magt hebbende [1]. Hoe het zij, Cornelis zelf raakte in hechtenis, zijn boek werd verbrand en hij ter verantwoording geroepen. Eindelijk bezweek hij voor de dreigingen van den inquisiteur, den deken van Leuven. Hij herriep al zijne stellingen, hij zwoer ze af, hij beloofde de penitentie te zullen volbrengen, die hem opgelegd was: misschien het doen eener bedevaart, misschien het offeren van een kaars op het altaar, die hij vooraf, blootshoofds en barrevoets, der processie had nagedragen.

Maar zoodra de kerker zich opende, was ook de zwakheid van Cornelis geweken, was zijn vorig geloofsvertrouwen teruggekeerd, ja sterker dan ooit. Hij kon, zonder eenigzins te wankelen, de dagelijksche kwellingen zijner huisvrouw Lijsbet verdragen, die eene ijverige Katholieke was en hem gedurig zijne dwalingen verweet; — maar wat hij niet verdragen kon, 't was de beschuldigende stem des gewetens, dat hij zóó flaauwhartig zijn geloof verloochend had, 't was het diep gevoel van schaamte, dat hem tegenover al zijne medeburgers vervulde, die hem eens in zijn brandenden ijver gekend hadden en nu op hem moesten neêrzien, als op een lafaard, bij 't minste gevaar van belijdenis veranderende. Dat duldde hij niet langer; dat dreef hem ter stad uit, van de eene plaats naar de andere, voort, altijd voort, totdat hij de grenzen van het vaderland achter zich had en te Bremen, het toevlugtsoord van zijn vroegeren stadgenoot Hendrik van Zutfen, gekomen was. Dáár althans vond hij eenige rust en won er met zijn handwerk het noodige. Eene levendige briefwisseling met de „vrienden der Christelijke vrijheid," die hij had achtergelaten, vergoedde hem eenigzins het gemis van het vaderland. Maar na een half jaar maakte de geest der onrust zich weêr van hem meester; 't heimwee greep hem aan;

1) Balen, bl. 815.

misschien zou het toch in het vaderland beter zijn! Evenwel waagde hij niet terstond naar Dordrecht te reizen; te Delft, waarheen hij zich eerst begaf, wilde hij vooraf kondschap wachten, hoe men hem in zijn vaderstad zou ontvangen. Zijne huisvrouw, die hem toen althans zoo veel genegenheid betoonde dat zij, op zijn verzoek, naar Delft overkwam, ontried hem ten stelligste de reis naar Dordrecht; maar wegens hare bekende gevoelens mistrouwde hij dien raad en zocht hij langs een anderen weg de noodige inlichting te verkrijgen. 't Verwijl duurde echter te lang voor zijn altijd sterker heimwee. Ondanks elke waarschuwing, is hij binnen weinige dagen in zijne vaderstad teruggekeerd. Maar toen nu de vriend, op kondschap vooruitgezonden, hem mededeelt, hoe ongunstig de regering tegen den vlugteling gestemd is, toen hij duidelijk bemerkt, hoe van alle kanten het verraad op hem loert — toen komt hij tot de volle overtuiging, dat nu althans de tijd tot eene openlijke herroeping, van 'tgeen de inquisitie hem afgeperst heeft, geheel ongeschikt is: en zonder deze wil hij noch kan hij in zijn vaderstad blijven. Op nieuw vangt alzoo zijn zwervend leven aan. Over Gorinchem reist hij naar Antwerpen en van daar naar Goslar in Brunswijk, waar hij zich vestigt en eerlang aan de ontginning der bekende zilvermijnen aldaar met zóó gunstig gevolg deelneemt, dat hij zich in zekere mate van welvaart verheugen mag en er nu ook met ernst op bedacht is, zijne vrouw bij zich te ontbieden, in wier onderhoud hij thans naar eisch kan voorzien. Zoo zou dan nog een rustiger, een gelukkige tijd voor hem aanbreken; zoo zou er een einde komen aan zijn troostelooze eenzaamheid en hij misschien, — dit vooral hoopte hij, — zijne huisvrouw, onttrokken aan den invloed van hare Katholieke bekenden te Dordrecht, kunnen winnen voor de waarheid! Ach, bittere teleurstelling wachtte den trouwhartigen echtgenoot. Van Antwerpen uit, waarheen hij in Januarij 1527 zijne vrouw is tegemoet gereisd, zendt hij een vertrouwd vriend tot haar af, die haar zijne

dringende bede zal overbrengen. Maar — zij weigert; scherp en stellig luidt hare weigering, om zich ooit weder met hem te vereenigen, tenzij hij afstand doe van zijne heiligste geloofsovertuiging, die zij als de schandelijkste dwaling beschimpt.

Toen werd Cornelis, gelijk hij het naderhand uitdrukte in zijn verhoor, *verwekt bij den geest*. Misschien zag hij in die grievende weigering een oordeel Gods, eene straf voor zijne vroeger betoonde flaauwhartigheid. Of gaf deze niet aan zijne vrouw het regt, om met zoo diepe minachting van zijne overtuiging te spreken, en een herhaalden afval, nu ter liefde van haar, ligt mogelijk te achten? Had hij bovendien, hij, die de waarheid verraden had, niet elk uitzigt op een rustig en gelukkig leven voor altijd verbeurd? Zulk eene gemoedsstemming, zulke gedachten zijn zeker meer dan waarschijnlijk bij den armen teleurgestelde. 't Verklare en verontschuldige wat er in zijn gedrag gedurende de beide volgende maanden overspannens en dweepachtigs zijn mogt; ja, hoe uittartend ook voor de regering van Dordrecht zijne handelwijze ware, toch worde 't erkend, dat zij juist daardoor eene te schitterender boete was voor vroegere onopregtheid en ontrouw.

Terstond zette zich Cornelis aan 't werk. Met gloeijende geestdrift ontwierp hij twee brieven, den een aan de regering, den anderen aan de burgerij te Dordrecht gerigt, en de stelligste verklaring bevattende, dat zijne herroeping geheel en al in strijd met de waarheid was; hij bestelde ze ter drukkerij den 31n Maart en bevond zich reeds den 4n April, met honderden exemplaren te Dordrecht, waar hij ze openlijk verspreidde. Maar ook terstond geraakte hij in hechtenis, zoodat hij reeds den 6n April een eerst verhoor onderging voor den daags te voren uit den Haag ontboden griffier van het Hof, Arend Sandelin. In dat verhoor straalden niet alleen brandende geloofsijver en zuivere opregtheid door, doch tevens, naast moed om te spreken waar het hemzelven en zijn eigen levensgevaar gold,

een niet min onverschrokken moed om te zwijgen, waar zijne bekentenissen in eenig opzigt bedenkelijk konden zijn voor zijne vrienden. Te dieper moest het hem grieven, indien 't ooit hem ter ooren kwam, dat zijne huisvrouw, met al de koele berekening der zelfzucht, juist dat alles, wat hij zóó zorgvuldig verzwegen had, aan het licht zocht te brengen en niet een enkel woord ter zijner gunste had.

Maar 't procesverbaal van 't verhoor, op het Rijksarchief te 's Gravenhage bewaard, spreke zelf voor den martelaar en leere hem hoog te achten en lief te hebben.

Examinatie tot Dordrecht gedaen.

Achtervolgende sekere brieven van den Hove van Hollandt, in dato den Vn dach deser jegenwoirdige maent van Aprille A°. XVc ende XXVI [1], nae scriven van denselven Hove, inhoudende credencie op my Aernt Sandelin, greffier van den voorsz. Hove, addrescerende aen den Schout, Burgermeesters ende Gerechte der stede van Dordrecht, — bin ic Aernt Sandelin voors. upten sesten dach der selve maent gecommen binnen die voors. stede, ende naerdien ic myn voors. credencie geexponeert hadde, bin ic ten selven daige met den Schont der voors. stede gegaen upte Vuylpoorte, twelc is een vangenisse binnen der voors. stede, ende hebbe aldair bevonden eenen Cornelis Woutersz. schoenmaieker, diemen noempt Cooperen Potken, gesont van lichame, soot scheen, ende wel by zynen zinnen ende verstande, denwelcken ic uuyt crachte van myne voorsz. credencie gevraicht hebbe: „wat hem gemoveert heeft, alsoo tot Dord„recht te commen, aengemerct dat hy wel wiste, dat hy „nyet volbracht en hadde de penitencie, hem hier te voren „ingestelt van weghen des Inquisiteurs-generaels?" Dairup

1) In 1527 viel de eerste Paaschdag in op 21 April. Al de dagen van 't jaar, die daaraan voorafgingen, rekende het Hof van Holland naar den stijl, dien het volgde, tot 1526; derhalve schreef het 5 April 1526, toen het volgens onze schrijfwijs 5 April 1527 was.

"voors. Cornelis my ter antwoirde gaff: „dat zekeren tyt „geleden hy gecommen es uuyt een stede oft plaetse, ge- „noempt Gosselair, gelegen in den lande van Bruyswyck, „tot binnen der stede van Antwerpen, in meninge zyn „huysvrou aldair by hem te ontbieden ende met hem te „nemen oft te vueren tot Gosselair voors.; mair alsoo zyn „huysvrou voors. by hem ontbooden zynde tot Antwerpen „niet comen en wilde, is hy die spreect hy den geest ver- „wect te scriven ende te doen prenten *twee brieven*, den „eenen addrescerende aen den Raedt der stede van Dor- „drecht ende den anderen aen de gemeente aldair, met „welcke brieven hy opten vierden dach der voors. maent „gecommen es hinnen derselve stede, ende heeft deselve „brieven oft boecxkens gegeven diversche persoonen, ende „genoech eenen yegelicken, die hem te gemoet quamen, — „ten eynde dat men soude mogen weten zyne meninge, als „ende te weten: dat hy alsnoch hlyft hy tgundt, dat hy „int bonck, hy hem hier voirtyts gemaict, ende openbair- „licken verhrant ende int vuer geworpen, gescreven hadde; „ende dat een yegelick oic soude moghen wetten, dat hem „leet was, dat hy, renoncerende tinhouden van dien, de „wairheyt alsoo gescandaliseert hadde, ten tyde als hem „tselve geinjungeert was van wegen des voorz. inquisi- „teurs." Gevraicht wair de voors. twee hrieven geprent zyn, zeydt: „dat hy deselve heeft doen prenten binnen „der stede van Antwerpen," sonder dat hy heeft willen nomineren thuys, dair deselve geprent zyn, maer zeydt: „dat hy op Sonnedaige den lesten Marcii lestleden gegaen „es in een prenterhuys tot Antwerpen," sonder te willen verclaeren in wat strate tselve was, ende „bevandt in tselve „huys de vrouw van den huyse ende vraichde deselve: oft „zy eenen penninc winnen wilde ende drucken eenen hrieff „off twee? twelc zy aengenomen heeft te doen; ende dair- „naer is hy dair weder gecommen, omme de voors. brieven „te hehben, dewelcke hem de voors. vronwe gelevert heeft „in grooten getale." Gevraicht: „hoe veel datter wel moch-

„ten geprent zyn?" zeydt: „dat hy wel meent datter zoe „veel gedruckt oft geprent zyn, dat mer wel hondert jair „nae zyn doot vinden sal, ende veel layden dairdeur ge„sticht worden, ende deur meer andere dinghen mede, die „hy nu nyet verclairen en wilde!" zeydt: „dat de plaetse „oft name van den prenter by zynen ontheyt [1] niet achter„gelaten en es." Gevraicht mede: „wair hy tot Antwer„pen gelogeert was?" zeydt: „dat hy tselve nyet sculdich „en es te verclaren."

De voors. Cornelis by my Commissarys voors. gevraicht zynde: „wat hem gemoveert hadde, naer de revocacie by „hem gedaen, te reysen uyt der stede vau Dordrecht?" zeydt: „dat niemant hem dairtoe geraden en heeft, mair „dat hy tselve gedaen heeft nuyt scaemte ende leetwesen, „dat hy, doende de voors. revocacie, de waerheydt alsoo „gescandaliseert hadde." Gevraicht voorts: „waer hy hem „zeedert tvertrecken van Dordrecht binnen den lande van „Hollandt onthouden heeft?" zeydt: „dat hy reysde van „Dordrecht naer Leyden, van Leyden tot Haerlem, van „Haerlem tot Amsterdam, aldair hy boven drie uren nyet „en toefde, ende soe voerts naer Campen ende naer Bre„men," sonder te willen nomineren de plaitsen ende persoonen, dair hy gelogeert heeft, alsoo hy deselve nyet en kende; zeydt voorts, „dat, als hy eerst reysde unyt Dord„recht, nyet en hadde boven XLIII oft XLIIII stuvers, „ende vercofte onder wegen zynen tabbaert, eer hy tot „Bremen conde gecommen; ende wesende tot Bremen heeft „aldair zyn hantwerck ende ambochte gedaen, ende dair„mede den cost gewonnen, sonder dat hem eenich hulp, „snbsidie oft bystandt uuyt desen landen gedaen es." Zeydt: „dat als hy omtrent een half jair tot Bremen ge„weest hadde, is van daer weer gecommen in desen lan„den, te weten tot Amsterdam, ende van daer tot Delft, „aldair hy syn huysvron ontboden heeft," sonder dat hy

1) Verbod.

my Commissarys heeft willen nomineren de persoonen, dair hy gelogeert is geweest; ende is voorts van Delft gecommen binnen der stede van Dordrecht, aldair hy hem eenen nacht heymelicken onthielde; ende van daer is weder gereyst naer Gorchum ende naer Antwerpen ende soe voort in den lande van Bruyswyck, dair hy hem zedert onthouden heeft. Zeydt voorts: „dat hy dese laetste reyse in de„sen landen gecommen es nuyt saicken boven verhaelt „ende nyet uyt eenige armoede: want hy paert ende deel „heeft in sekere berghen, dair men silver ende loot uuyt „wint, in den lande van Bruyswyck, — ende heeft tselve „met zynen sueren arbeyt aldair gewonnen," thoonende my Commissarys voors. noch een groote clompe, twelc scheen ongefineert silver te wesen, ende nuyt den voors. berghe gecommen was, soe hy seyde. Zeydt voorts. „dat „hy dicwils van Bremen brieven gescreven heeft aen di„versche persoonen binnen desen landen, userende de ker„stelicke vryheyt," sonder deselve persoonen te willen nomineren, maer en heeft gheen geprente boucken overgesonden. Gevraicht: „oft hy van de voors. twee geprente „brieven gesonden oft uuytgegeven heeft in andere plaet„sen, dan binnen de voors. stede van Dordrecht?" zeydt: „neen, maer vermoet wel, dat deselve alomme verspraeyt „sullen worden;" zeydt voorts, „dat zyn finale meninge „es ende blyft by tinhouden van derselver twee brieven, „ende dat hy deselve tot geen ander meeninge gescreven „oft doen prenten en heeft, dan dat een yegelick daer by „soude moeghen weten, dat hem leet is, dat hy de voors. „revocacie gedaen ende die penitencie geaccepteert hadde, „ende dat hy alsnoch blyft by tgundt, dat hy te voeren „gescreven hadde int bouck by hem verbrandt, ten ware „men hem beter conste onderwysen."

Des anderen daechs, te weten den VII^{n} der voors. maent, bin ic Commissarys voors. weder gegaen by den voors. *Cornelis*, ende nader communicatie met hem gehadt, van tgundt dat voors. es; heb ic hem voorgelesen zyn *bekennisse ende*

leetwesen gethoont, gedaen voor de Commissarissen van den Inqnisiteur-generael. Dewelcke gehoort hebbende seyde de voors. Cornelis: „dat hem zeer leet was, dat hy tselfde ge„daen hadde, ende dat hy op die tyt den geest nyet en „hadde, noch zoo vast van geloove was, als hy nu wel is."

Hier naer heb ic Commissarys voors. by my ontbooden de huysvrou van den voors. Cornelis, genaempt Lysbeth, dewelcke by my gevraecht zynde, „oft zy nyet geweten en „heeft, dat die voors. Cornelis op commenden wech was?" zeyde deselve Lysbeth, „dat zy dair van nyet geweten en „heeft," mair seyde, „dat op Sonnedachs voor Onse Lieve „Vrouwe lestleden [1] by haer gecomen is binnen der stede „van Dordrecht een, genoempt Aernt Pleyt, woonende tot „Antwerpen omtrent den huyse van eenen Heyman Adri„aensz., soe hy seyde, die hair eenen brieff bracht vah den „voors. Cornelis, inhoudende, dat zy tot Antwerpen by den„selven Cornelis comen soude; maer zy, die spreect, en „heeft dair nyet willen reysen, zeggende totten selven „Aernt: wist ic dat myn man zyne dwalinge soude willen „laten ende met my hier comen woonen, ic soude gaerne „by hem reysen! begerende an denselven Aernt, dat hy „deselve antwoorde den voors. Cornelis brengen wilde, „ende hair van zyne meninge adverteren; wair van zy „geen antwoirde gecregen en heeft, mair is denselven Cor„nelis tot heuren huyse gecommen opten vierden dach van „Aprille voors., dair van zy wel verwondert es geweest, „gemerct, dat zy hem hadde doen bidden by den voors. „Aernt, dat soo verre hy zyne dwalinge ende qnade opinie „nyet en wilde laten, dat hy binnen Dordrecht nyet comen „en soude."

Gevraicht voorts: „oft zy nyet en wiste die plaitsen ende „persoonen, dair by de voors. Cornelis bynnen desen lande „gelogeert es geweest?" zeydt, „dat als de voors. Cornelis „omtrent een half jair tot Bremen geweest hadde, is hy

1) D. i. 27 Januarij.

„gecommen binnen der stede van Delft, logerende ten huy-
„se van eenen Heer Willem upte Watersloot, aldair hy
„ten selven tyde hair, die spreect, ontboden, ende comen-
„de by hem ten selven huyse, bleef aldair twee daigen,
„begerende an denselven Cornelis' hairen man, dat hy tot
„Dordrecht nyet comen en soude, twelc hoorende denselven
„Heer Willem versprack [1] hair, die spreect, seggende:
„„Waerom en soude hy tot Dordrecht nyet comen? wat
„„heeft hy misdaen?"" oft diergelycke woorden. Zeydt
voorts, „dat die voors. Heer Willem gereyst is binnen der
„stede van Dordrecht, omme te vernemen, indien deselve
„Cornelis dair quame wat men hem doen soude; ende dat
„zy wel gehoirt heeft, dat die voors. Heer Willem gegaen
„es anden burgermeester Jan Vranckz., die hem ter ant
„woirde gaff: „„Coompt Cornelis binnen deser stede, hy
„„sal vernemen wat men hem doen sal!"" Zeydt voorts,
„dat die voors. Cornelis, nyet verwachtende dantworde van
„denselven Heer Willem, gecommen is binnen der voors.
„stede, ende hem aldair heymelick onthouden tot hairen
„huyse, omtrent twee daigen." Gevraicht: „wat tyt tgundt,
„dat voors. es, gebeurde?" zeydt, „dat zy den tyt nyet
„en soude connen specificeren, dan dat tselfde geschiede
„omtrent een half jaer ofte bet [2], naer dat die voors.
„Cornelis eerst uuyt Dordrecht vertrocken was, ende dat
„zy anders van de saicken van denselven Cornelis nyet
„en wist."

Zóó ver het vérhoor door Sandelin met eigene hand onderteekend. Terstond nam de Griffier-Commissaris tweeërlei maatregel. De eene was om Cornelis Woutersz. naar den Haag te doen vervoeren, ten einde daar voor den deken van Naaldwijk en 't Hof teregt te staan; de andere wordt

1) Berispte haar.
2) Iets meer.

in een toevoegsel achter 't proces-verbaal aldus door hem omschreven:

„Nae desen heb ic Commissarys voors. gesproicken met den Schout, Burgermeesters ende Regeerders der voors. stede, ten eynde, dat zy by edicte souden doen condigen, dat alle die geene, die eenige van de voors. geprente brieven van den voors. Cornelis ontfangen hadden, dat zy deselve binnen XXIIII uren ten langsten leveren souden in handen van den voors. Schout, ende dat op sekere peynen. Dairup de voors. Schout my ter andtwoirdt gegeven heeft, dat soe geringe [1] hy den voors. Cornelis geapprehendeert hadde, was gelyck edict ende gebodt gedaen by openbare clockluydinge, ende dat hy een groot getal van deselve geprente brieven ontfangen heeft."

Omtrent het verhoor van Cornelis Woutersz. in den Haag, waar hij op de Voorpoort in hechtenis zat, ontbreken uitvoeriger berigten. Toch blijkt uit een brief door het Hof den 12n Mei 1527 aan den Stadhouder, Grave van Hoogstraten, geschreven [2], dat hij met groote vrijmoedigheid zijne overtuiging beleden had, die geheel en al met de leer van Luther overeenstemde, ja, dat hij zich bereid had verklaard, den gruwelijksten marteldood daarvoor te ondergaan. Op zijne regters, ja zelfs op den gesubdelegeerde van den inquisiteur, den deken van Naaldwijk, maakte zijn geloofsmoed een diepen indruk. Hoe stellig de placcaten ook luiden mogten, hoe zeker de ketter, die van geen beronwvol terugkeeren tot de H. Kerk iets wilde weten en bovendien een „relaps" [3] was, het leven verbeurd had, — zij konden er niet toe komen, het doodvonnis uit te spreken; zij beproefden een schier wanhopige poging bij den Stadhouder

1) Dra.
2) Voorhanden in het Rijksarchief te Brussel.
3) Wederom in ketterij vervallen.

en zijne gebiedster, de Landvoogdes Margareta.... alsof van daar ooit iets anders te wachten ware, dan streng verwijt tegen 't Hof, dat het veel te zacht en te traag in het straffen was, dan de eisch des doods tegen elken ketter!

Toch beproeven 't de Raadsheeren, in overeenstemming met den deken. Zij sluiten den brief van den 12n Mei niet, waarin zij het geheele regtsgeding van Cornelis Woutersz. hadden uiteengezet, of zij voegen er dezen merkwaardigen raad — ik zou om den toon van hun schrijven bijkans zeggen: dit ootmoedig verzoek ten aanzien van hunnen gevangene bij: „Wy hebben dese saecke mit malcanderen overgeleyt, ende al ist soe, dat ons dunct ter correctie, dat die voersz. Cornelis *relaps* is, ende dat men mits desen behoert met hem te procederen als nae rechte, dat nochtans na de ghelegentheyt van der tyt geen oirboir en waer, bysonder indien hy in pertinacie persevererende is: sulcx als wy oick van Heer Jan van Woerden [1] gesien hebben, daer deur die van gelycke gevoelen zyn gheanimeert ende gesterct worden. Waeromme wy wel van der advyse souden wesen, dat men den voirsz. Cornelis brochte upt een slot oft opt ander, ende hem aldaer hielt, sulcx dat hy de voirsz. errenren nyemant voert en leerde. Ende indien hy naemaels tot beter kennisse quame, soe waer emmers zyn ziele gewonnen ende sondt dan exempel wesen van andere; ende indien hy persevereerde, dat men aldan, indien de Keyserl. Majesteit hem nyet en beliefde langer te houden, — alst unyte memorie van de menschen soude wesen, — hem heimelicken soude mogen doen corrigeren ende straffen als nae rechte."

Wat was het antwoord? Te vergeefs zoeken wij het nu in 't Archief, maar uit tal van voorbeelden laat het zich opmaken, dat het een ongunstig oordeel over 't advies der Raadsheeren inhield, al luidde ditmaal de weigering niet

1) Jan de Bakker (Pistorius), de beroemde proto-martyr van Nederland, ter dood gebragt 15 Sept. 1525.

zóó scherp en zóó straf, dat terstond het doodvonnis moest worden uitgesproken. Van tijd en omstandigheden hoopte men verzachting, en stelde van week tot week, van maand tot maand de beslissing uit. Zelfs de vervolging, die in het najaar van 1527 tegens de „ketters" ontstond, bragt daarin geene verandering te weeg. Wel rookten de brandstapels, waarop Wendelmoet Claesdochter van Monnikendam, volgens vonnis van den 20n November, en Jan Walen met twee zijner medebroeders van Krommeniedijk ter dood gebragt werden; maar de gevoelens van dezen (daargelaten de boven aangeroerde twistvraag omtrent de gezindte van Wendelmoet Claesdochter) verschilden te veel van die van den Dordtenaar, om hem uit den kerker te ontbieden en gelijke straf te doen ondergaan. Immers zij waren voorstanders van den doop op belijdenis, leden eener broederschap, die reeds heimelijk hier te lande zich uitgebreid had, en waarvan velen nu naar Oost-Friesland uitweken [1] of naar Engeland de vlugt namen, waar reeds in het volgende jaar twee hunner den marteldood leden [2].

Wederom gingen drie maanden voorbij, en nu — misschien in antwoord op een brief van den Stadhouder, wien ter kwader ure de zaak van Cornelis Woutersz. weêr in gedachten was gekomen — nu eindelijk hebben zich de Raadsheeren van 't Hof over hun langdurig verzuim te verantwoorden. Zij volharden nog altijd bij hunne vroegere meening; ja aan de onlangs ontstoken martelvuren van Wendelmoet Claesdochter en Jan Walen ontleenen ze een nieuwe bewijsrede ter gunste van Cornelis, om hem bij het leven te behouden:

„Ende alsoe," luidt het in hunnen brief van den 27n Februarij 1528 [3], „wy by voirgaande experiencie bevinden, dat by de manieren van correctie in gelycke saken tot

1) Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* ad annum 1528, VI, p. 177.

2) B. Evans, *The early English Baptists*, T. I. p. 41.

3) Rijksarchief te Brussel.

noch toe geüseert, als: opt schavolt te stellen, voir processiën te doen gaen of die luyden te branden, — niet sooveel geproffiteert en is geweest, als men wel gemeent hadde; maer dat bevonden is, dat eenige by incarceratie gebrocht zyn tot resipiscentie, als Meester Jan Sartorius, Heere Geryt van Wormer ende andere, die Uwer E., in den Hage wesende, in 's Keysers sloten dede bewaeren. — Ende dat wy oick verstaen van den Gesubdelegeerde ende Commissarysen, die den voirsz. schoemaker gehoort hebben, dat hy bereyt is, nyet alleen eenen cortten doot te sterven, maer veel pynen ende een lange doot te lyden, om zyn starck geloeff (zoe hy zeyt) daerduer den volcke bekent te maken, — soe dunct den voirsz. Gesubdelegeerde ende ons, onder Uwe E. correctie, datmen dese schoemaker sal mogen seynden op een van den sloten van den Keyser in desen landen, ende hem aldaer te houden in eenicheyt [1], mits dat hem alleenlick geadministreert sal worden broot, bier ende anders tot zynder nootturfticheyt behoevende, op hope, dat hy daer duer sal comen totten rechten bekenne endt verstant, als andere hier voirtyds gedaen hebben, die oick bereyt waren voer hoere opinie te sterven ende int vier te gaen, hadde men hem dat toe willen laeten."

Op deze vernieuwde aanvrage volgde waarschijnlijk wel eene dergelijke afwijzing als vroeger, maar wederom werd er tijd gewonnen, ja bijkans anderhalf jaar zou verloopen, eer het lot van den gevangene voor goed werd beslist.

Aanleiding daartoe gaf het volgende. In den nazomer van 1529 geraakte Anthonis Fredericsz. van Naarden te 's Gravenhage in hechtenis. G. Brandt [2], die hem, in navolging van de *Historie der Martelaren*, verkeerdelijk Teunis Teekssoon noemt, verhaalt, dat hij „eerst als schoolier

1) Cellulair.

2) *Historie der Reformatie*, Dl. I, bl. 103. Op eene andere plaats, bl. 92, noemt hij hem bij den regten naam, maar houdt hem blijkbaar voor een ander: te onregte.

„te Leuven seer ongebonden van leven was, tot dat hij „daerna tot Naerden in seekre wandeling als uit den hemel „ter neêr wierd geslagen, en voor doodt t'huis gebragt. „Sedert kreeg hij een afkeer van 't quade, en met eene „van 't pausdom. Hij wederlei verscheide dwalingen, pre„dikte de reformatie, en reisde, daer over te hoof beklaegt „en gedaegt sijnde, gewillig naer den Hage. Men liet hem „eens vertrecken; daerna waerschouwen; en ten leste „vasthouden. Selfs in de gevangkenis wierdt hem noch „gelegentheit gegeven om t' ontkomen, dan hij zocht dat „niet." In één woord: hier was een geestverwant van Cornelis Woutersz., die aanvankelijk althans denzelfden geloofsmoed aan den dag legde, als de Dordtenaar nu gedurende bijna twee en een half jaren onbezweken betoond had. Was het wonder, dat de trouw van Anthonis Fredericsz. de regters indachtig maakte aan de volstandigheid van Cornelis Woutersz.? Was het wonder, dat, toen de inquisitie bij monde van den Gesubdelegeerde, den deken van Naaldwijk, Anthonis voor een „hardtneckich ketter" en te gelijker tijd met hem zekere Katheryne Bouwens uyten Bleynckvliet voor eene „relapse ende vervallen kettersse" verklaard en beiden aan de straf der wereldlijke overheid overgeleverd had, — dat de raadsheeren van 't Hof eindelijk ook het geding van Cornelis Woutersz. weder ter hand namen? Hunne verwachting, — ze mogt dan ernstig gemeend of alleen maar voorgewend zijn, om den Stadhouder tot genade te bewegen, — hunne verwachting was beschaamd; onbezweken in 't geloof stond nog de eenvoudige man uit het volk, onbezweken tegenover de sluwe twistredenen der priesters, tegenover de kwellingen van het geweld. De boeijen, waarin hij nu bijkans twee en een half jaar had gezucht, hadden zijn geest niet aan banden gelegd; de vrijheid, zoo lang hem onthouden en nu zoo bekoorlijk hem voorgespiegeld, was geen lokaas groot genoeg, dat hij er zijne heilige overtuiging aan ten offer wilde brengen.

Op denzelfden dag, den 26n October 1529 [1], dat het Hof van Holland Anthonis Fredericsz. en Katheryne Bouwens ten vuurdood doemde, sprak het ook over Cornelis Woutersz. het doodvonnis uit. Gelukkig voor den armen martelaar, dat de inquisitie niet op nieuw in zijn regtsgeding tusschen beiden kwam, en het Hof alzoo bij magte was den pijnlijken en langzamen vuurdood met het korter lijden der onthoofding te vervangen! Het vonnis, nog in 's Rijks archief te 's Gravenhage onder de *Criminele Sententiën* voorhanden, luidt als volgt:

„Alsoe Cornelis Woutersz., schoenmaker, zekeren tyt „geleden gevangen gemaekt is geweest optie Voerpoerte „van desen Hove, ter cause dat hy hem vervoirdert hadde „te scryven ende te leeren zekere dwalinge ende quade „opinien, contrarierende de gemecne ordonnancien vander „Heyliger Kercke, ende dat den Hove gebleken is, dat hy „naer ende voer die voirsz. vangenisse gemaikt ende doen „prenten heeft zekere boucxkens of quoyeren [2], diewelcke „smaken ende zyn libellen fameusen [3], addresserende diezelve „aen den Schout, Gerechte ende gemeentc der stede van „Dordrecht, inhondende veele woerden ende redenen, ten„derende tot sedicie, ende oick genoech confirmacie van „zyn voirgaende opinien ende dwalinge, die hy gesaeyt ende „gesemineert heeft in de voirsz. stede van Dordrecht, —

„Ende want dit zaken zyn van quaden exemple, die niet „en behoiren ongepunieert te blyven, maer gecorrigeert „ten exemple van anderen, —

„Soe ist, dat tvoirsz. Hof mit rype deliberacie van raede" enz. „— gecondempneert heeft en condempneert mits desen „den voirsz. Cornelis Woutersz. geleyt te worden op 't „scavot, staende optie Plaetse alhier inden Hage, ende

1) Zie *Criminele Sententien 's Hofs van Hollandt*, waaruit blijkt, dat het in de *Hist. der Martelaren* opgegeven en door G. Brandt overgenomen jaartal 1530 voor den dood van Anthonis Frederiksz. onjuist is.

2) Cahiers, brochures.

3) Schotschriften.

„aldaer gerecht te worden mitten zwaerde, zyn lyf gestelt „op een rat ende zyn hoeft op een staeck, verclaerende „alle zyne goederen gecomfisqueert tegens die K. M.

„Gedaen in den Hage by Assendelft, Ysselmonde, War„mont, Colster, Coebel, Zasbout, Pynsz., Zegers ende ge„pronunchieert den 26n dach in Octobri anno 1529."

De gevangene was voor altijd bevrijd; de moede zwerver had rust gevonden; de diep boetvaardige zag den wensch zijns harten vervuld „dat een yegelic weten moght, hoe seer het hem leet was," dat hij ooit zijn geloof had herroepen.

DE GESCHIEDENIS VAN HET S. AAGTE-KLOOSTER TE DELFT,

UIT

ONUITGEGEVEN OORSPRONKELIJKE BESCHEIDEN TOEGELICHT

DOOR

G. H. M. DELPRAT.

Met een weemoedig gevoel vang ik het onderzoek aan naar den inhoud der thans in 's Rijks Archief berustende oorspronkelijke bescheiden, betrekking hebbende tot de geschiedenis van het S. Aagte-klooster te Delft. Die verzameling toch was vroeger in het bezit van den waardigen, aan de wetenschap te vroeg ontvallen Hoogleeraar N. C. Kist. Enkele stukken dier verzameling heeft hij in het licht doen verschijnen [1]. Dan aan den wensch om de zoo veel belangrijks behelzende verzameling, voor zoo ver zij daarvoor vatbaar is, geheel in het licht te geven, heeft de ijverige geleerde niet mogen voldoen. Onze lezers zullen zich nu moeten vergenoegen met de bewerking dier taak door eene veel minder bevoegde hand. Wat intusschen de belangstelling verhoogt en misschien voor enkelen eene niet minder aandoenlijke herinnering oplevert, is het zeer waarschijnlijke vermoeden, dat de gansche verzameling allereerst het eigendom is geweest van den laatsten pater van het S. Aagte-klooster, den ongelukkigen Cornelius Musius, zoo wreedaardig door toedoen van Lumey te Leiden, in 1572, om het leven gebragt. Immers de verzameling bevat een en ander stuk, dat, zonder verband met de kloostergeschiedenis, in betrekking staat tot familie- of andere belangen van Musius zelven, en alzoo daarbij door hem moet zijn nedergelegd geworden.

De eigenlijke klooster-documenten zijn omtrent 50 in getal. Van de meest belangrijke voeg ik hier achter afdruk.

---

1) *Arch. voor K. G.* Dl. I, bl. 183, 221—236; Dl. III, bl. 470—473. *Nieuw Archief*, Dl. II, bl. 377—399.

Uit den inhoud bied ik een zoo veel mogelijk zamenhangend geheel aan.

De veertiende eeuw was voor Delft getuige van hoogst noodlottige vernedering. De kabeljaauwschgezinde stad in opstand tegen hertog Albrecht, opgewonden door onverwachten voorspoed op hare wapenen, had de sloten Polanen en Binkhorst ingenomen, andere gesloopt, zelfs 's hertogs kerker in 's Gravenhage opengebroken, en daaruit in zegepraal hare gevangene stadgenooten in Delft terug gevoerd. De hertog beschreef een heirvaart tegen de oproerige burgers. Hij sloeg het heleg voor de stad. Zij werd, na eene verdediging van ruim tien weken, tot overgave gedwongen. Leven en eigendommen werden gespaard, maar op voorwaarden, die schijnbaar den algeheelen ondergang der vroeger, in de XIIIe en XIVe eeuw, zoo bloeijende gemeente voorspelden. Het vonnis, 20 Mei 1359, luidde, dat duizend burgers voor gravin Machteld en hertog Albrecht barrevoets hadden te verschijnen, voorafgegaan door degenen, die zich tot burgemeesters hadden opgeworpen, deze elk met een sleutel van de poort in de hand, met ongedekte hoofden, demoedig voor de vorstelijke personen nederknielende, gevolgd door vijfhonderd vrouwen in pronkgewaad, doch met loshangende hairen, blootshoofds, met de bede op de lippen, dat het der gravinne behagen moge echtgenooten en bloedverwanten genade te verleenen „om God en om onzer Vrouwe wille van Hemelryk." [1]

Daarop had de uitspraak van Machteld plaats. Twaalf der meest vermogende ingezetenen worden verwezen tot altoosdurende ballingschap, twaalf andere tot eene bedevaart naar Jeruzalem tot heil van de zielen van vrouw Machtelds ouders, verbeurdverklaring van al de voorregtshrieven en vrijheden aan Delft tot op „graaf Willems dood [1338], die ten Vriesen leecht [ligt]." Nog grievender voor Delftsch

1) De uitspraak van hertog Albrecht en die van gravin Machteld zijn opgenomen in het *Charterboek* van van Mieris, Dl. III, bl. 91 en 92.

eergevoel is het bevel om de vesten, beide poorthuizen, toren, muren en wallen te slechten, de grachten te dempen en de stad ten eeuwigen dage open en ongevest te laten, onder gehoudendheid tot betaling van zestig duizend Brugsche schilden, op te brengen, binnen nagenoeg den tijd van ééne maand, door de poorters, die daartoe door twee grafelijke beambten zouden worden aangewezen.

De mare van de ramp, aan Delft overgekomen, dringt tot in verre landen door [1]. Zij wordt alom met ontsteltenis vernomen. Onherroepelijk schijnt het met den roem der stad gedaan; 's hertogs bondgenooten, de Dordtenaars, dragen zegevierend de poortkettingen weg. Zij stellen die ten toon buiten aan eigen poorten, ten teeken hunner booze blijdschap over den vermeenden ondergang van nijvere mededingers in brouwerij en anderen handel. En toch de opbouw van het kasteel, eerst noodig geacht om de Delvenaars duurzaam te bedwingen, heeft geen voortgang. De hertog is tevreden, dat schanstorens en grachten zijn verdwenen, zoodat hij, zijne duur gezworen bedreiging vervullende, droogvoets marktplein en straten kan doorkruisen. Niets belet hem den toegang. Maar geen verdere straf hebben de ontruste Delvenaars nu van den vorst te vreezen. Naauwelijks zijn eenige jaren verloopen, of Delft ontvangt belangrijke gunstbewijzen van den hertog; hij noemt haar (op 8 Febr. 1366) weder zijne *lieve getrouwe stad.* Ten bewijs van bijzondere genegenheid verleent hij vrije beschikking over „dobbel-school, quaeckelbort ende alle spel, hoe 't genoemd is, tijdens de jaarmarkten ende daarbniten.” Nieuwe verbinding met de Maas wordt haar geschonken, de schutterij hersteld, en zelfs de magt verleend om geestelijken, die zich misdragen, ongehinderd te straffen of te

1) Men leest daarvan berigt zelfs in *Monast. Hirsaugiensis Chronico*, auctore Joh. Trithemii, ad a. 1359. Nog onlangs heeft F. Löher met levendige kleuren een naauwkeurig uit de bronnen opgemaakt tafereel van het Delftsche ongeval geleverd in het fraai geschreven werk *Jakobäa von Bayern und ihre Zeit* (Nordlingen 1862), Th. I, S. 136—139.

beteugelen [1]. De welvaart berleeft. De XIVe eeuw is niet ten einde, of de grondslagen van een aanzienlijk kerkgebouw, de nieuwe kerk, zijn reeds gelegd (1396), en daarbij rijst in de nabijheid de vereeniging, van wier inrigting, voortgang en lotgevallen ik berigt wensch te geven.

Uit een geschrift, ten opschrift voerende: *Dit boec hoert toten besloten susteren is. Aechten te Delf op die sieckamer*, afgedrukt in het *Nieuw Archief voor K. Gesch.*, II, blz. 377 vv., hebben onze lezers reeds vroeger de eerste aanleiding mogen vernemen tot de vrouwen-vereeniging, waaruit het bedoelde klooster ontstond. Delft bevatte „sommighe maechden, die minne toter armoede hadden," aangevuurd eerst door de prediking van een devoot priester, geheeten heer Jacob Janszoon, later door de komst en het voorbeeld van eene „eerzame devote weduwe uit Vlaardingen, genoemt Lodewyk Jansdochter, die menich jaer grote minne tot sulcken armen leven gehadt hadde." De „vurigheid tot sulck leven dagelyks wassende, so quamen daer meer personen aen, en als heer Jacob nyement of en wijste, wordt hem dat huus te cleyn." Allengs wordt zelfs de toevloed van haar, die naar een afgezonderd leven haken, ongemeen groot: voorwaar in deze eeuw geen ongewoon, naar mijn inzien geen onverklaarbaar verschijnsel. Tegenover zes of zeven mannenkloosters ontmoeten wij, zegt de hoogleeraar Royaards (*Gesch. van het Christendom en van de Nederl. Kerk in Nederl.*, II. 433) ruim zeventien vrouwenkloosters, meest alle in de [veertiende] of vijftiende eeuw gesticht. De aanleiding daartoe vindt hij in epidemische drift tot het monnikenleven, waarbij zich openbaarde behoefte aan praktische menschenliefde, waarin vrouwen vooral hare zorg voor kranken, niet alleen in de kloosters, maar ook in het werkelijke leven en te midden der maatschappij zelve konden aanwenden. Zoude men

1) 8 Sept. 1389 wordt de aanleg van eene haven toegestaan. Zie de aangehaalde voorregten bij v. Mieris, Dl. III, 533, 610.

achter in de gestadige uitbreiding en opkomst van nonnenkloosters niet bovenal de uitwerking moeten erkennen van vele andere zamenwerkende oorzaken, waaronder enkele van meer prozaïschen aard, zoo als algemeen toegenomen pauperisme na de ontzettende pestverwoesting van 1347 en volgende jaren; de hardnekkige vervolging, waaraan de zoogenaamde fraticellen, de broeders en zusters van het geestelijk leven en andere soortgelijke in deze en de vorige eeuw welig opgroeijende geestelijke orden langs den boven- en beneden-Rijn waren blootgesteld; eene vervolging, oorzaak van de vlugt van een tal geestverwanten naar Vlaanderen en Nederland. Vooral vind ik in die vermeerdering van vrome vrouwenvereenigingen het noodwendig gevolg terug van den ondergang van een goed deel der mannelijke bevolking, waarvan de schuld aan de bloedige oorlogen, de gestadige plundertogten en, met name in Zuid-Holland, aan de Hoeksche en Kabeljaauwsche moorddadige twisten toekomt. Het is een soortgelijk verschijnsel als dat, waarop ik [1] elders meende te mogen wijzen, om reden te geven van het aantal vrouwen, in de XIVe eeuw, voorkomende op de rekening van de Egmonder abdij, als bij uitsluiting belast met het opbrengen van de tienden en andere jaarlijksche renten van de Egmonder abdij-landen.

Eene oorkonde van 12 December 1402 van Schout, Schepenen en Raadsmannen van Delft geeft bewijs, dat eenige zusteren van penitencie, aldaar aanwezig, in *beschermenis* door de stads-regering genomen waren. Onder zusteren van penitencie was men gewoon te rangschikken jonge dochters of vrouwen, die, zonder kloostergeloften te hebben afgelegd, toch den monastieken stand aanhingen en dien, naar de ingestelde orde van den H. Franciscus vooral, zochten getrouw te blijven.

---

1) Advies omtrent eene oude rekening der abdij van Egmond in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, Dl. III, bl. 253.

Weldra bleek het ongenoegzame van goede voornemens. Ook godsdienstige ijver is aan verflaauwing onderhevig. Het wegloopen van broeders van S. Franciscus de penitentia wekt klagten op en eischt in 1414 maatregelen van bedwang van de zijde der graven van Holland [1]. De verleiding grijpt niet slechts broeders, ook zusters van dien naam aan. Wij lezen toch van bevelen tot gevangenneming door denzelfden graaf, 31 Julij 1415, tegen haar uitgevaardigd wegens eigendunkelijk verlaten van haren stand. Het werd noodig voorzorgen te nemen tegen de mogelijke overtreding van geloften tot een heilig, kuisch en liefdadig leven. De vereeniging in besloten huizing werd meer en meer aangeprezen als voorbehoedmiddel tegen zinnelijkheid en zonde. In dien zin zochten de in Delft aanwezige vrome maagden „aangezien ere Gods en hoir alre zalicheit, zich gezamenlyk met de woon te vestigen aan die oude Delff." Aan welke magt nu stond het, om daartoe verlof te verleenen? Dit is eene vraag, waarvan de beantwoording wel eenig onderzoek vereischt. Ik mag haar te minder met stilzwijgen voorbijgaan, wijl er, naar het mij voorkomt, tegen het einde van de XIVe eeuw, en bij de vestiging dus van het Delftsche zusterhuis, eene wijziging in de tot dus ver bestaan hebbende stedelijke regten schijnt te hebben plaats gegrepen.

In de vroegste tijden is het gewoonte, om voor de vestiging, ook wel voor de bescherming of uitbreiding van kloosters, de tusschenkomst in te roepen van het grafelijk gezag. Onder de oudste, mij bekende, grafelijke oorkonden van dien aard merk ik op de bevestiging van den eigendom der goederen, bezeten door het klooster te Rijnsburg, door graaf Dirk en zijne gemalin Aleidis, verleend in 1199 [2], en de aanwijzing van goederen tot stichting van de Cistercienser abdij van S. Pieter in Stromberg bij Dordrecht,

1) Zie den brief van 31 Julij 1414 en den volgenden bij van Mieris, Dl. IV, bl. 293, 341.

2) v. Mieris, *Charterboek*, Dl. I. 134.

door dezelfden verleend in 1203 [1]. Willem, Roomsch koning, acht zich bevoegd en verpligt, om als graaf van Holland verbod uit te vaardigen tegen het verkoopen en vervreemden van goederen, aan kloosters in eigendom toebehoorende [2]. In de XIVe eeuw verschaft de toenemende aanwas of opkomst van Hollandsche steden menigvuldige gelegenheid, om des graven gunst ten behoeve van nieuwe kloosterstichtingen in te roepen. Regeling van haar inwendig beheer geschiedt op 's graven bevel. Door hem wordt het regt, om over de monniken vonnis te vellen, aan den proost in het klooster Hemlem onder het baillüwschap van Medemblik bij uitzondering geschonken, 6 October 1317 [3]. Den regeerders van Middelburg geeft graaf Willem in last, om het vrouwenklooster aldaar in zijn goed regt, dat hem door des graven voorvaderen verleend was, te houden en te beschermen, 30 Maart 1323 [4]. Zoo neemt hij de bagijnen te Dordrecht, die de orde der penitencie gehoorzamen, den 24n Junij 1326 onder zijne hoede [5]; terwijl hij, in 1366, den kanunniken aldaar toestaat eene vereeniging tot stand te brengen [6], waarvan hij het geldelijk inkomen regelt. Het is wederom de graaf, die verlof verleent tot oprigting van een klooster van Regulieren te Nieuwer-Amstel, 21 Jan. 1394 [7]. In 1399 neemt hij onder zijne bescherming het vrouwenconvent van S. Franciscus, met verlof om te funderen, te timmeren en te volbrengen binnen de stad Gouda [8]. Zelfs eigent de graaf zich nu en dan de magt

1) *Charterboek*, Dl. I. 139.

2) Dat verbod, niet opgemerkt door Meerman in zijne *Geschiedenis van Koning Willem*, ook niet opgenomen in het *Charterboek van* van Mieris, is uitgevaardigd 29 Julij 1255, ap Egmundense monasterium. Het origineel is voorhanden te Brün in Moravië, volgens berigt, te vinden in het *Arch. f. d. Gesch. von* G. H. Pertz, Th. IV. 266.

3) v. Mieris, Dl. II. 187.

4) Ibid, Dl. II. 311.

5) 24 Junij 1326. Ibid, Dl. II. 392.

6) 6 Febr. 1366. *Oudheden van Zuid-Holland*, 31.

7) v. Mieris, Dl. III. 622.

8) Ibid, Dl. III. 706.

toe het regelen van de inwendige belangen of van het bestuur van kloosters. Hij verbiedt aan die van Zierikzee, 2 Febr. 1377 [1], het aannemen van een grooter aantal kanunniken. Hij staat aan de bagijnen te Haarlem het regt af, om zelve in de keuze van een biechtvader te voorzien, 29 Nov. 1401 [2]. Intusschen, dadelijk na het overlijden van graaf Albrecht schijnen, in Zuid-Holland vooral, de stedelijke besturen zich op grooter magtbetoon te hebben toegelegd. Dat van het begin van de XVe eeuw af zich sporen van het streven naar een meer zelfstandig beheer bij de gemeenten openbaren, is reeds door anderen, met name door Wagenaar, opgemerkt geworden [3]. Wel bleef men in steden, als Gorinchem, Gouda en Schoonhoven, die gerekend werden onder de zoogenaamde heerlijkheden van den graaf te behooren, getrouw aan de gewoonte om tot de oprigting of bevestiging van kloosterinstellingen des graven toestemming in te roepen [4]; maar de bewijzen, dat men zich elders tot zelfstandigen handel in dergelijke belangen bevoegd achtte, zijn genoegzaam voorhanden. Enkelen wil ik daarvan bij deze gelegenheid bijbrengen: men zal eene korte uitweiding over de betrekking, waarin de kloosters tot de stedelijke regeringen zich begonnen te verheffen, als bijdrage tot een nog niet onderzocht deel van onze kloostergeschiedenis, niet geheel en al ongepast achten.

Tot de bedoelde stedelijke magtsaanmatiging breng ik niet het verlof, door de regering van Leiden den 13n December 1403 tot oprigting van een bagijnhof verleend [5], wijl de bagijnhoven in het algemeen minder gepast onder de gewone kloosters mogen gerangschikt worden, en ook wijl

1) v. Mieris, Dl. III. 653.

2) Ibid. Dl. III. 748. Ook alzoo te Zierikzee, 28 Junij 1405. Ibid. Dl. IV. 16, 367.

3) *Vaderl. Historie*, Dl. III. 361.

4) v. Mieris, Dl. III. 181, 638; IV. 181.

5) *Oudheden van Rhynland*, 220.

dat verlof van Leidens regering de latere goedkeuring des graven (16 Febr. 1404) schijnt noodig gehad te hebben [1]. In Schiedam daarentegen staan schout, schepenen en raden op St. Lambrechts dag (17 Sept.) 1405 [2] de oprigting toe van een zusterhuis voor maagden of weduwen, om daarin „in een rein, ootmoedig leven zamen te wonen.” Evenzoo nemen schout, schepenen en raden van Rotterdam devote maagden en weduwen, die „nu wonen in die huysinge, die sy by Gods hulpe ten vorsten en by den goeden luyden hulpe getimmerd hebben in 't 's gravestrate, — en die geheten syn die susteren van penitencie, — om den lof en die eer Gods in die stede te meerren, — in hoede en bescermenis, — op dat sy te narenstelyker ende te trouwelyker voer ons en voer die — stede mogen bidden.” [3]

Dubbel merkwaardig is deze laatste stedelijke beschikking, wijl zij bewijs oplevert van de kloostermagt, waartoe Rotterdam zich even als Delft en Schiedam bevoegd toont, en van zeker verband, dat de Rotterdamsche oorkonde tusschen de zusterhuizen van de drie steden aanduidt. Het Rotterdamsch bestuur veronderstelt in genoemd stuk de mogelijkheid van het uitsterven der zusterbevolking, en bepaalt in dat geval voor de steden Delft en Schiedam het regt, om zich in het bezit te stellen van de verlaten woning, of daarover geestelijk te beschikken op volgende wijs: „Waert dat dese huysinge verstorve of verginge, zoe dat zy niet bewoent en worden met sulke susteren als voirsz. staet, soo moge die stede van Delft, ende die stede van Schiedamme binnen 's jaers daerna die huysingen voirsz.

1) *Oudheden van Rhynland*, 226.

2) Onnaauwkeurig bij v. Mieris, Dl. IV. 23, zoo als mij door vergelijking met het authentiek afschrift in het gemeente-archief te Schiedam is gebleken.

3) Up onse Vrouwen avond nativitas [7 Septemb.] 1408. Zeer gebrekkig is de afdruk, dien Lois daarvan geeft, *Cronijcke van Rotterdam*, 287. Beter, doch met veranderde spelling van het origineel bij v. Mieris, Dl. IV, 111.

doen besitten ende bewonen met ghueden geestelicken zusteren wt hoire stede — ende deden zijs niet, zoe sal dat een derde deel van den huysinge ende goede comen an den heiligen geest, dat ander derden deel an der kercken, ende dat derde derden deel an den gasthuyse der stede voerseit — want wy mit goeder gunste den susteren voirn. dese gracie ende vriheden voirsz. gegeven hebben." Dan, keeren wij tot het St. Aagte-klooster terug.

Tot bewaring van de zusters in vromen, kuischen wandel was te Delft meer noodig dan eene bloot stedelijke vergunning tot zamenwoning en insluiting. Door bijdragen in geld stelden eenige aanzienlijke inwoners de zusters tot den opbouw van eene kapel in staat; maar misschien wenschten de liefdadige begunstigers zich van hare vrome gezindheid duurzaam te verzekeren; misschien ook waren de zusters zelve bedacht op maatregelen van voorzorg tegen mogelijke onbestendigheid van eigen voornemens. Hoe het zij, de hulp van den bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, werd ingeroepen. Naar luid van een door hem uitgevaardigden brief van 30 April 1403 geeft Gerard van Bronchorst, kanunnik van de kerk van S. Salvator te Utrecht, den kerkvoogd te kennen, dat de Delftsche maagden, of weduwen, groot verlangen hadden naar eene altoosdurende insluiting. De kerkvoogd neemt het verzoek van de vrome vrouwen, *aestuantes desiderio*, in gunstige overweging, gegrond op het hoog aanzien, waarin bij hem staat de kuischheid van maagden, gezind *ut Christo virgini, nato de virgine ac immaculato agno, virgines famulentur;* terwijl de Heer *statum etiam vidualem a suâ misericordiâ non repellit, nam, secundum s. scripturae eloquia, non solum virgines, sed etiam viduas constat ad regna coelestia pervenire.* Alzoo ontvangt de bekende Herman van Lokhorst, deken van S. Salvator [1], bevel, zich naar Delft te

1) Zijn levensberigt is te lezen bij C. Burman, *Anal. de Hadriano* VI. 254, en vermeerderd bij Hoynck van Papendrecht, *Anal.* III. 1. 219.

begeven, om over de inwoneressen van het op te rigten konvent de gelofte van insluiting uit te spreken, mits zij een proefjaar doorstaan. Aan haar, die binnen, of na dat proefjaar, het gesticht wenschen te verlaten, wordt tot dit laatste verlof geschonken. Alleen bij zware ziekte, of andere oorzaak, waarmede gevaar voor de stichting of vrees voor schandaal mogt verbonden zijn, reserveert de bisschop voor zich en voor zijne opvolgers de magt tot het verleenen van ontslag uit de afgelegde gelofte. Zelve zullen de geestelijke zusters over haar konvent een rector kiezen, aan wien de zorg wordt opgedragen, om de kloosterinsluiting van elke zuster behoorlijk naar kerkorde te volbrengen, over het gedrag der zusters toezigt te houden, en de weêrspannigen (*insolentes*) des noods te bestraffen. Voorts stelt de bisschop, op gezag van de h. Maria en van den h. Joannes, het huis onder bescherming van de h. Agatha, de bekende martelares en maagd († 251). Waarom de Delftsche zusters de h. Agatha tot patrone van hare stichting aannamen, wordt niet vermeld. De zorg, die wij lezen (Bleiswijk, *Beschr. van Delft*, bl. 319), dat de zusters aan behoeftige scholieren bewezen, door velen te spijzigen, was vermoedelijk uitvloeisel van eerbied voor hare beschermheilige. Deze toch wordt geëerd als voedster van verlaten kinderen. Volgens de nog in Sicilië geëerbiedigde legende had men de verloren geraakte overblijfselen van haar ligchaam, omtrent negenhonderd jaren na haar overlijden (in 1126), erkend aan een kind van behoeftige ouders, dat, zuigende gevonden aan de onverteerde borst van de overledene martelares en maagd (?), daaruit vele dagen lang het noodige levensonderhoud had mogen bekomen [1].

Er is in de bisschoppelijke beschikking, die het Delftsche gesticht onder Agatha's bescherming doet opnemen, en de

1) Dus luidt het uitvoerig verhaal van een tijdgenoot van bisschop Mauricius († 1143), te lezen, onder anderen, in de *Sicilia sacra*, auct. Roccho Pirrho, Panormi, 1733. T. I, 526 sq.

instelling van het huis wettigt, geene melding van 's graven tusschenkomst of vergunning. De kloosterregeling geschiedt in strijd met de tot dusver gevolgde gewoonte, geheel buiten Albrecht om. Nog later wordt zij, op gelijke wijze, gewettigd bij een bevelschrift, uitgevaardigd door schout, schepenen en raadsmannen van Delft, op zaturdag na S. Gregorius dag 1403 [17 Maart 1404]. Daarin maakt het stadsbestuur bekend, dat zij, *met consent van de vroetschap, tot eere Gods*, en „opdat de susteren van S. Aechte, die zy onder hunne bescermenisse hebben genomen, te sekerlick en te vredelick in een ootmoedig leven staende mogten bliven," bepalen, dat zij, alle jaren, „bij de meeste kueren der zusteren [bij meerderheid van stemmen] kiezen zullen drie goede knapen, poorters van Delft, magtig jaarlijks hare renten in te nemen, recht voor haar te spreken, te geven, te nemen en te verantwoorden, uit hare boeken te panden als hare Godshuismeesters en H. Geestmeesters, twee maal 's jaars aan de zusters rekening te doen op door haar te bepalen tijd, — haar helpen en voorstaan in alles." Alle jaren op S. Matthijs-avond [23 Februarij] zullen de zusters aan het geregt de namen van de drie knapen opgevèn, en daarvan op den volgenden dag in de kerk afkondiging doen voorlezen.

Het stedelijk bevelschrift bepaalt verder het getal zusters, welke tot insluiting worden toegelaten. Het wordt gesteld op 30, terwijl nog 7 znsters buiten het huis zullen mogen wonen.

Nu is het gesticht in uitwendigen vorm behoorlijk ingerigt. Ongestoord mogen de zusters zich aan vrome oefeningen overgeven. Aanzienlijke giften vloeijen haar toe. De bewaarders, in het vorige stuk gemeld, worden in staat gesteld tot den aankoop, 2 jaren later (Donderdag na S. Catharina 1406, 1 December), van eene huizing aan de zuidzijde van haar tegenwoordig verblijf met barghe (hooischuur) en alle andere timmering daarop gelegen, strekkende westwaarts tot aan der stede veste, „vrij en vranc"

alleen met last van 's graven hnnr. Van den koopprijs geeft de koopbrief quitantie, maar noemt dien niet. Ligt de reden van die verzwijging in de vrees misschien van door het opnoemen der som opspraak te wekken, en te grooten dunk van het vermogen der zusters onder het algemeen te brengen? In allen gevalle blijkt hieruit, dat men, nu vier honderd jaren geleden, ook wel even als thans reden zag of zocht, om over den waren aard van gevoerde kooponderhandelingen een geheimzinnigen sluijer te werpen.

Rustig gaan de zusters in hare goede oefeningen voort. Het kloosterarchief althans levert niets, dat regt geeft, om te twijfelen aan haren toenemenden vromen zin, of aan hare getrouwheid in het opvolgen der godsdienstpligten, aan de geestelijke dochters van S. Franciscus, gezegd van de derde orde, opgelegd. Intusschen, of er bij het hoog kerkbestuur reden ontstaan is, om zich over de vrouwelijke ijdelheid der zusters te bekommeren, of dat, zonder daartoe gegeven aanleiding, het bisschoppelijk gezag het geraden heeft geoordeeld een heilzaam toezigt te oefenen over de kleeding der maagden of weduwen, valt moeijelijk te bepalen. De beantwoording dier vraag volgt niet dnidelijk uit de lezing van den hrief des Utrechtschen bisschops, Frederik van Blankenheim, van den 4n Mei 1411, al blijft de inhond van dat schrijven vrij merkwaardig voor de geschiedenis van het kloosterleven van dien tijd. Daarin verklaart de bisschop zich hezwaard met aan de zusters, volgens hare eerste instelling, eene geheel vrije keuze over te laten ten aanzien van kleeding en van de kleur vooral van mantel en kaproen (chlamys et capntinm). De kleur behoort, zegt hij, noch geheel zwart, noch geheel wit, maar tusschen in, de eigenschap te bezitten van eene stof, *burellus*[1] geheeten, zich grijsachtig te vertoonen, doch met vrijlating aan de zusters, om daaraan een halssieraad of kraag te verbinden

---

1) *Burellus* is, zegt du Cange, panni spissioris ac vilioris species. Conf. *Glossar.* in v. *Birrus*.

van grof linnen, maar dan met zorgvuldige weglating van eenig fraai plooisel, daarbij van zulk eene kleur, dat het kraagje op geen uiterlijk vertoon aanspraak kan maken. Opdat omtrent dit laatste geene onzekerheid immer besta, neemt de hedachtzame kerkvorst de voorzorg, om met bisschoppelijk zegel aan den brief een staal te hechten van het grove linnen, door hem tot kraagje of *keel* (gelijk achter op 's hisschops brief met gelijktijdig schrift bijgevoegd staat) toegestaan. Wel valt het ons thans moeijelijk te oordeelen, in hoeverre zulk toevoegsel tot verhooging van vrouwelijke bekoorlijkheid dienstig was; maar toch voeden wij gegronden twijfel, of een rand uit zulk wankleurig, onaanzienlijk, lijnwaad immer fraai kon staan. Voorzeker, het aanbrengen van sieraad aan den vrouwelijken hals lag ook niet in 's bisschops bedoeling, veeleer zoo als de hrief luidt: *humilitatis et castimoniae custodia!* [1] Er bestond daarenhoven gewigtige reden tot omzigtige beslissing in keuze van kleederdragt. De volgelingen van Franciscus waren het zeer oneens ten aanzien van de kleur van hun gewaad. De heilige man had slechts in het algemeen het gebruik van kleederen van geringe waarde en van natuurlijke kleur voorgeschreven. Naar de meening van sommigen hehoorde groen dus de grondkleur te zijn. Dat was toch de gewone dosch van voerlieden en schippersgasten. Groen moest zelfs de voering van het kleed zijn. Boomen, bladeren en gras vertoonden zich alzoo. Enkelen meenden de voorkeur te moeten schenken aan roetkleur: dat was natuurkleur; immers door het gebruik trok het wollen kleed vrij spoedig die kleur aan. Weder anderen — en deze vonden voor hunne meening de meeste toejuiching, — achtten het voegzaamst, zich met de kleur van dierenvellen, rammen of schapen eigen, te vergenoegen. Soortgelijke

1) Hiervan heeft men zich kunnen overtuigen bij de inzage van het oorspronkelijk stuk zelf met aangehangen staal linnen op de laatst gehoudene tentoonstelling van vaderlandsche oudheden te Delft, vermeld op den Catalogus onder N°. 2451.

dieren schenen beelddragers te mogen heeten van de deugden, aan welke Franciscus de meeste waarde hechtte, die van nederigheid, geduld en zedigheid [1]. De kleur van de geestelijke kleeding der orde bleef een zeer betwistbaar vraagstuk, het onderwerp van beraadslagingen bij onderscheidene kerkvergaderingen, en tot welks beslissing meer dan één paus zich huiverig toonde. Geen wonder dus, dat Frederik van Blankenheim tegen ligtvaardige handeling van de zijde der Delftsche kloosterlingen de noodige zorg draagt. Te noodzakelijker is deze zorg, naardien de voor ons liggende stukken bewijs geven van toeneming in welvaart en van toeneming alzoo van gevaar voor de zusters, om af te wijken van de strenge bepalingen der orde van penitencie. In 1414 (feria 3a post Egidii fest., of 4 Septbr.) verleent dezelfde bisschop verlof tot het verkoopen, vermangelen en vervreemden van goederen, aan de zusters in eigendom toegekomen, met overtreding alzoo van het dreigend verbod, door de kerkvergadering van Konstanz omtrent dat zelfde jaar uitgevaardigd tegen de kloosterlingen van den h. Franciscus, welke zich mogten verstouten onroerende goederen in bezit te nemen of te behouden [2].

Intusschen, met haar vermogen vermeerdert het aanzien der Delftsche kloosterzusters. Zij vinden voorspraak tot bij het pauselijk hof, en wel bij eenen kerkvorst, dien wij ongaarne in de rij der beschermers van een Nederlandsch nonnenklooster zien verschijnen. Wij bedoelen den beruchten Balthazar Cossa, later bekend onder den naam van Johannes XXIII, den

1) Bij Hospinianus, *De origine monachatus*, 428, vindt men eene breede uiteenzetting van den gevoerden twist over de drie gewigtige geschilpunten ten aanzien van de Franciskaner kloosterkleeding; 1°. of zij gevoerde of ongevoerde kleederen dragen mogten; 2°. of de kleederdragt van halskragen en mouwen geoorloofd was of niet; 3°. of de mouwen sluitende of wijd en loshangend moesten gedragen worden. Vier minrebroeders, welke tegen de meer eenvoudige kleederdragt der orde bedenkingen hadden durven opperen, werden te Marseille ten vure gedoemd. Zie Lenfant, *Hist. du Conc. de Constance*, 685.

2) v. d. Hardt, *Conc. Constantiens*, T. I. 714.

door de kerkvergadering van Konstanz smadelijk afgezetten paus. Mij komt de brief zeer merkwaardig voor, dien de Delftsche zusters van hem ontvingen. Immers, voor zoo ver mijn onderzoek reikt, is deze bul van Johannes XXIII de eenige, welke, gedurende zijn bestuur, aan Nederlanders of voor Nederlandsche kerkbelangen is uitgevaardigd geworden [1]. Daarin spreekt de kerkoverste de bevestiging uit van vroegere gunsten aan de kloostermaagden verleend; hij verklaart haar geregtigd tot de wijding van eene kapel met kerkhof, en dat wel op het kerkelijk grondgebied van den priester der parochiekerk van S. Hippolitus (de oude kerk); daarbij het voorregt van in de kapel door een priester van hare keuze de mis te mogen doen voorlezen, niet, zoo als gewoonlijk, eene zoogenaamd stille mis, maar altâ voce bij elke begrafenis, mits uitkeerende aan den priester der hoofdkerk het daarvoor onder het Utrechtsche kerkgebied gebruikelijk regt. Wisten wij het niet van elders, dan zou deze bul reeds ten genoegzaam bewijs strekken van den vermogenden toestand van het klooster. Johannes XXIII was niet gewoon zonder aanzienlijke geldelijke belooning dergelijke gunstbewijzen te verleenen [2]. Gemeenschap daarenboven tusschen Delft en Bologne kon

1) Sedert ik dit nederschreef, is mij op het Rijks archief aanteekening voorgekomen van eene nog onuitgegeven bul van Johannes XXIII, gedagteekend 25 July 1413, Florentii extra muros ap. Santomatorium, waarbij de dekens van Keulen en van Luik zouden zijn aangesteld tot conservatores van de regten van het klooster van Egmond. Noch bij het archief van de abdij, noch bij dat van Leeuwenhorst is echter het origineel van dat stuk thans te vinden.

2) De bekende pauselijke geheimschrijver Theudericus de Niem, zijn tijdgenoot, durft van hem schrijven: »Multa tunc temporis in diversis regni et provinciis suae obedientiae indulgentias et peccatorum remissiones venales per aliquos non quaestuarios clericos et laicos pro exigendis pecuniis fecerat publicari, unde contra ipsum unâ voce multi dicebant, quod sanam conscientiam non haberet. Nihil enim dictus Balth. dimisit intactum in talibus, unde lucrari non vellet, nec non de illis, qui fecerunt cochlearia et ollas et lebetes, nec non lampades, gabellas de operibus eorumdem." Th. de N., *Vita Joann. XXIII*, ap. Meibomium *Rer. German.* T. I. p. 18.

niet dan tegen zware onkosten worden verkregen. Hoezeer zal de bekommering der zusters niet zijn toegenomen op het berigt van de vernederende veroordeeling, eenige maanden later door de vaderen van het concilie over Johannes XXIII en over zijn gevoerd kerkelijk beheer uitgesproken. Immers er ontbrak aan het pauselijk gunstbewijs wat, naar het ingevoerd gebruik, onvermijdelijk was, om het volle genot te verzekeren van de daarin omschreven voorregten. De goedkeuring namelijk, of althans het vidimus van den dioecesaan, den bisschop van Utrecht, schijnt daarop niet te zijn verleend!

Aan bedenkingen bleef het alzoo onderhevig, of de zusters zich wel in het genot zouden kunnen verblijden van de gunstige beschikking, waarbij, zoo als wij zagen, de bisschop van Utrecht haar het regt had toegekend van aankoop, verkoop en andersoortige vervreemding van onroerende eigendommen. Hield die vergunning stand, dan moest daarbij voor de zusters het verlof gevoegd worden, om, nu en dan, haar klooster te mogen verlaten, in regten te verschijnen en zich in te laten met wereldlijke handelingen, schijnbaar in strijd met hare geestelijke professie. Haar daarover gerezen gemoedelijk bezwaar, ter kennis gekomen van den *Generaal minister en gemeen Kapittel der orde van penitencien, die S. Franciskus ingezet heeft*, heeft eene geruststellende verklaring ten gevolge, afgegeven door Tyeman Braem, den genoemden generaal minister, op S. Michiels-avond (28 September) 1424.

Indedaad, van nu af aan wordt het noodig de zusters zelfs door buitengewone kerkelijke concessiën in staat te stellen, om zich in het beheer van de haar telkens toevloeijende goederen vrijelijk te kunnen bewegen. De tot onzen tijd bewaarde oorkonden bewijzen, hoezeer hare bezittingen zich meer en meer uitbreidden. Niet slechts in de stad van hare inwoning, maar ook daar buiten, zoo als te Dordrecht en te Vlaardingen, koopen of erven zij huizen, renten en uitgestrekte landerijen. Genoegen doet het op

te merken, hoezeer vermeerdering van vermogen haar niet doet vertragen in mededeelzaamheid, in het verleenen onder anderen van bijstand aan eene plotseling tot armoede vervallen zusterstichting. Schiedam was niet vrij gebleven van de ramp, waaraan, op zeer weinige uitzonderingen na, al onze Hollandsche steden in de XVe eeuw eerst verval, later bijna geheele hernieuwing te danken hebben. Een zware brand bragt aldaar in 1428 groote verwoesting aan. Ook het convent van de zusteren *der derde orde van S. Francisci van penitencien van sinte Ursulen huse* te Schiedam werd ganschelijk vernield. De 27 daarin wonende maagden, of weduwen, van alle huisvesting beroofd, zochten heul bij de bevoorregte zusters te Delft. Deze verleenden hulp. In eene oorkonde, gedagteekend S. Gregorius-dag (12 Maart) 1441, verklaren de Schiedamsche kloosterlingen door haar „minlick geholpen te sijn en van haer trouwelic, bistandich en hulpelic geleend te hebben 1200 Wilhelmus schilden min anderhalve cromstairt, in het jaar 1433". Spoedig bleek die hulp niet genoegzaam, en gelukkig de kas der Delftsche zusters niet uitgeput. De schuld der Schiedammers werd vergroot met 100 Engelsche nobelen, 500 Pieters en 240 Bourgondische schilden, alles „weder te geven na onse vermogen," zeggen de Schiedammers, „tot sulke tiden als onse visitieres dat sullen goedvinden," en, naar het schijnt, geheel renteloos, ofschoon hierin de verkoopprijs kan begrepen zijn van twintig hont lands, gelegen onder Vlaardingen, waarvan het Delftsche S. Aagte-huis den eigendom van de Schiedamsche zusters verkrijgt, tegen betaling evenwel van jaarlijksche cijns ten eeuwigen dage.

Met de optelling van andersoortige geldelijke belangen, waarin onze zusters betrokken werden, en die zij, naar luid van de voor ons liggende bescheiden, trachtten te vereffenen, wil ik mijne lezers niet vermoeijen. Alleen merk ik als voor de geschiedenis van het kloosterwezen in Nederland niet onbelangrijk aan de beschikking van den 4^{n} November 1444, waarbij schout, schepenen en raden van Delft de

zusters van S. Aagte erkennen als behoorende tot hunne medepoorters. Op grond van dit voorregt bidden zij zeer vriendelijk en begeeren, dat alle tollenaars binnen Holland en Zeeland aan de zusters toestaan, om met hare goederen vrijelijk te varen en te keeren, „ gelijk andere onser medepoorteren van rechte toekomt." Dat onze vrome zusters alzoo, gelijk de meeste andere kloosterlingen van die dagen, zich met handelsbedrijf ophielden en daarom op daarvoor gunstigen tolvrijdom prijs stelden, wordt hierdoor duidelijk.

Voor de geschiedenis van haar geestelijk leven acht ik van hooger belang den inhoud van zekeren gunstbrief, den 30n Julij 1442 aan de zusters verleend door Gysbert Heerman, kanunnik van Utrecht en priester van de parochiale S. Hippolitus-kerk te Delft. De brief verwierf eerst vier jaren later (12 Maart 1446) de bekrachtiging van den Utrechtschen bisschop Rudolf. In dit merkwaardig stuk staat de hoofdpriester van Delft aan de zusters het regt toe, om zelve een biechtvader te mogen kiezen, door wien het misoffer en andere kerkplegtigheden ten haren behoeve zullen mogen worden verrigt: daarbij het regt om openbare collatiën of kerkelijke redevoeringen in hare kapel te doen plaats hebben, mits niet op hetzelfde uur als dit geschieden mogt in de nabijgelegen hoofdkerk, en mits voor dit en andere kerkvoorregten jaarlijks betalende, tot schadeloosstelling, twee oude Fransche schilden *boni valoris*, op Paschen en op Kersfeest, alsmede twee lood zuiver zilver voor elken parochiaan, wiens uitvaart bij de zusters mogt worden gevierd.

Nog telkens neemt de welvaart der zusters toe. Over goederen, in gemeenschap met het Cisterciënser klooster te Warmond vererfd, hebben onderhandelingen plaats, die, naar het schijnt, op kruisavond 1453 (13 September) tot gewenschte uitkomst leiden; immers van de tevredenheid van beide partijen geeft de brief van den volgenden dag bewijs. Daarin verklaart de prior van het Warmonder klooster, nu en voor het vervolg, de zusters van S. Aagte geregtigd tot deelgenootschap aan al de goede werken door de Warmon-

der kloosterlingen verrigt of nog te verrigten, met name aan al de geestelijke voorregten, die zij door vasten, door waken, door bidden, door zingen, door boetedoening, door aalmoezen of door andere vrome daden in leven en dood mogten verwerven. Dergelijke brieven van broederschap (confraternitatis) zijn wel niet zeldzaam. Wij treffen voorbeelden van gelijksoortig gunstbetoon reeds in de XIIe eeuw aan [1]. Zelfs zeer ver van elkander verwijderde kloosters werden op deze wijze aan elkander vriendbroederlijk verbonden. Volgens de toen heerschende begrippen golden dergelijke brieven van de zijde van hen, die ze verleenden, voor bewijzen van bijzondere achting en werden niet dan aan gunstig bekende stichtingen afgegeven. Uit hetzelfde oogpunt beschouwd, verdient grootelijks opmerking de brief van het jaar 1468, waarbij het algemeen kapittel van de Windesheimsche kloosters, het voorbeeld volgende van de Warmonder Cisterciensers, onze Delftsche zusters desgelijks in de gemeenschap opneemt van al de geestelijke voorregten, door de Windesheimers thans bezeten of ooit in het vervolg te verkrijgen [2].

Waren deze kerkelijke gunstbewijzen het gevolg misschien van strengere kerkelijke afzondering, of werden zij verleend ten koste van onafhankelijkheid in bestuur en in

1) In 1188 hernieuwt de aartsbisschop van Maintz de vroeger bestaan hebbende gemeenschap van gebeden ten behoeve van levenden en van dooden tusschen het kapittel van Maintz en de abdij van S. Galle. In 1223 wordt dezelfde gemeenschap ten aanzien van gebeden en goede werken gesloten tusschen Maintz en de abdij van Clairvaux, in 1321 tusschen Fulda en Afschaffenburg. Zie de daartoe betrekkelijke gunstbrieven bij Guden, *Cod. Diplom.* T. I, 290, 485; T. III, 193, 310. Als een zeer gebruikelijk gunstbewijs komen de literae confraternitatis voor in de XVe eeuw. Zie Heineccius, *Antiq. Goslar.* 375; en Meiboom, *Rer. Germ.* T. III, 372. Eene vaste formule tot aanvrage van dergelijke brieven wordt opgegeven bij Baluzius, *Capitul.* T. II, 568.

2) Het klooster-archief bevat een tweeden gunstbrief van denzelfden inhoud, afgegeven door den Windesheimschen prior Godfridus (Godfr. Graes † 1495) ten jare 1492, bij eene acte, die blijkbaar vooraf in blanco afgeschreven, tot latere invulling bestemd was.

regeling van geestelijke oefeningen? Neen, de zusters, wel verre van deze prijs te geven, hadden een brief opgesteld 7 Nov. 1463, voorzien op 5 Aug. 1467 met het goedkeurend transfix van den bisschop van Utrecht, op de keerzijde waarvan de inhoud door de zusters zelve aldus wordt opgegeven. „Een brief mit onsen conventssegel en vyf andere goeden mannensegelen doorsteken mit bisschop Davydts segel, dat wy geen nonnen en sonden worden.” En inderdaad de zusters verklaren daarin: „want wy by onze eerste oirspronc en simpelre ootmoedichheit menen te bliven, en bider gracien Gods en goederliede raet gaerne voirhoeden sonden alle opstal en twiedracht, die enigsins in onseu huyse oprijsen mogte; want wy in der stede van Delf en onder hair bescermenisse geseten, nyet gaerne yet beginnen souden, dat derselve stede ongenaem en onghenoechlic wesen mogte, — hierom — ons eendrachtelic verbonden, — dat wy onse stede van de derde oirde van penitencie, die S. Franciscus ingeset heeft, en onser stede, die wy nu besitten, niet veranderen en sellen, als eenige andere oirde an te nemeu, of eenig ander stede te bewonen, dan bi consente en rade van dat ondste deel onser professide zusteren, ons generael ministers, onser visitierres in der tyt, en ons gemeen generael capittels, also dat alle dese te samen ons sullen wesen ter eren Gods, wat men daerin doen sal anders niet, — op straffe voor de zusters, die anders handelen mogten, van te verbeuren hun deel.” — De visitierres, dat is de visiteurs of visitatoren van het klooster, waren, blijkens de magtiging van bisschop David van Bourgondië (26 April 1468) en van het Kapittel van Windesheim van 29 April 1471, geestelijken, daartoe op de keuze der zusters afgezonden uit de Augustijner kloosters van Eemstein bij Dordrecht, van Leiderdorp en van Rugge bij den Briel.

Zoo men overigens nog aan den telkens toenemenden goeden roep der inrigting twijfelen mogt, de voorregtsbrieven van denzelfden kerkoverste van 1468 en 1471 ge-

ven bewijs, hoe grooten prijs men stelde op de viering van bij haar verrigte kerkdienst bij verschillende hoogtijden. De bijwoning daarvan waarborgde veertig dagen aflaat voor elk, die haar kerkgebouw op die dagen bezocht, of tot onderhoud en opsiering daarvan vromelijk bijdroeg. Eerlang vond men zich genoodzaakt meer andere dan de gewone dagen tot de feestviering te bestemmen. Ook werd de vergrooting van het kerkhof telkens noodig.

Te midden van dien voorspoed daagde een storm op, waarop men vermoedelijk niet bedacht was geweest. Hertog Karel de Stoute voerde bevel over het graafschap Holland. Men kent de krijgstoerustingen, die vooral in het laatste tijdperk van zijn leven aanzienlijke gelduitgaven na zich sleepten. Drukkende, buitengewone, beden werden van de inwoners gevorderd. Holland had alleen veertien duizend drie honderd ponden Tournois op te brengen. Toen de landzaten uitgeput waren en het beleg van Nuis in 1474 den hertog telkens zwaardere kosten afdwong, was hij bedacht op schatting van de geestelijke goederen. In September van dat jaar vaardigde hij tot alle geestelijken, kloosterlingen en godshuizen bevel uit, om van de goederen, welke zij sedert zestig jaren in bezit hadden, eene naauwkeurige opgave te stellen, ten einde de op te brengen schatting daarnaar te berekenen, en met belofte van tegen overgave van de inkomsten van twee à drie jaren, uit dergelijke goederen te verkrijgen, de eigenaars voortaan in het ongestoord bezit daarvan te doen blijven [1]). Om de belasting te vergoelijken, bestempelde men haar met een naam, in latere tijden dikwerf in zwang. Onder voorwendsel, dat de opgelegde betaling ten oogmerk had voortaan algeheel vrijen, onbezwaarden eigendom van kerkgoederen aan de geestelijkheid te verzekeren, sprak men ook in de XVe eeuw het woord *amortisatie* uit; de goederen namelijk,

1) Z. van Boxhorn, *Nederl. Historie*, 293—297, en Wagenaar, *Vaderl. Historie*, Dl. IV. 149.

met de belasting bezwaard, werden beschouwd uit de doode in de levende hand over te gaan, en schijnbaar alzoo tot beteren staat gebragt te worden. Hoe of de Delftsche zusters de opgedrongen weldaad beschouwden, is duidelijk te lezen uit de aanteekening, door haar achter op zekeren hiertoe betrekkelijken brief gesteld. Zij noemen dien „een brief, die vercregen wort en gegeven in die parcecucye [persecutie] van admortizatie." De bedoelde brief behelst eene dreigende aanmaning, uitgesproken door *Henrik Videman*, deken van de S. Andreas-kerk te Keulen, in hoedanigheid van zaakgelastigde van den pauselijken legaat Alexander, bisschop van Forli, en is gerigt tegen *Antonius Ameron* (bij Boxhorn, t. a. pl., *Antonis Hanneron*), proost van de kerk van den heiligen Donatus in Brugge, tegen Mr. *Johannes Halewyn*, voorzitter van den hove van Holland, en tegen *Gerard, heer van Assendelft*, als commissarissen benoemd, om van de kloostergoederen en andere geestelijke inkomsten rekening af te vorderen en het bedrag der te innen belasting van 's hertogs wege in Holland op te maken. Henrik Videman roept de hertogelijke commissarissen ter verantwoording op wegens hun stout bestaan. Hij dagvaardt hen, om te verschijnen voor den pauselijken legaat, in zijne woning bij de S. Andreas-kerk te Keulen, terwijl de Hollandsche geestelijken worden aangeschreven de genoemde vijandige aanranders van kerkelijke eigendommen in den ban te doen, de kerkdienst te staken overal, waar zij zich ophouden, zelfs nog drie dagen lang, nadat zij zich mogten hebben verwijderd.

Van elders weten wij, dat de hertogelijke commissarissen zich door den geboden wederstand niet lieten afschrikken [1]. Wel verschenen zij niet voor den aartsbisschoppelijken regter te Keulen. Het was hun genoeg voor den bisschop te Utrecht de verklaring af te leggen: „Gy Heeren, en wilt geen achterdocht hebben op meester Anthonis [Hanneron], want hy noch veel min doet, dan hem bevolen is. Ik

---

1) Hun bedrijf wordt uitvoerig beschreven door Boxhorn, t. a. pl.

verduchte ook, is 't zaak dat gy hem niet gehoorzaamt en achtervolgt, voldoende naar zyne commissie, dat hier in deze lande van Holland executeurs komen zullen, die geen onderscheid zullen maken tusschen die kerk ende den stal, die kelk ende den potte, den pateen ende den schuttel; want desgelyks, eilaas! in Vlaanderen geschied is." Genoemde proost van Brugge, Antonius, voegt daarbij: „Noch appellatie, noch regt, noch namptisatie, noch paus, noch keizer zouden hen helpen mogen; maar, het ware geoorloofd of ongeoorloofd, zy zouden moeten geven twee of drie jaren renten, al zouden zy hunne goederen, roerende en onroerende, kelk en ornamenten, verkoopen."

De geestelijkheid, en daaronder paters en confessoren van Delft, meenden zich tegen het geweld te vrijwaren door de hulp in te roepen van het wereldlijk gezag. Zij stelden een beroep in bij den Hoogen Raad van Mechelen, en ook tevens bij den paus. Het bekwam den opposanten slecht. Het verslag van zekeren Mr. *Jan de Leeuwe*, een van de raadsheeren, hield in, dat al de geestelijke personen, die hun antwoord gezonden hadden aan de heeren van den Hoogen Raad, verbeurd hadden lijf en goed, omdat zij te gelijk bij het hof van Romen hadden geappeleerd met versmading van den Hoogen Raad; en ook mede, omdat zij (NB.) in den aanvang van hun brief hunne groeten hadden aangeboden. „Want," zeide hij, „de onderzaten mogen hunne oversten niet groeten, en alzoo zy dat gedaan hadden, waren zy voor rebellen te houden!"

In Delft vooral nam de zaak eenen ernstigen keer. De dreigende taal van de Leeuwe had de zes gedagvaarde geestelijken op de vlugt gedreven. Daarop verscheen hetzelfde raadslid onverhoeds in het S. Aagte-zusterhuis, begeerende te hebben den blaffert van alle des kloosters goederen, roerende en onroerende, tot regeling van de op te brengen schatting. De mater weigerde volstandig te gehoorzamen, met oogmerk, zoo verhaald wordt, om, wanneer geweld werd gepleegd, alsdan reden te hebben, om, naar

den inhoud van het door mij medegedeeld stuk, cessatio of het ophouden van alle openlijke godsdienstoefening te bevelen, met gevaar alzoo van openlijken opstand onder de burgerij. Om dit te voorkomen en om althans voor de zusters de hulp van oproerige vrienden onmogelijk te maken, liet de burgemeester van Delft, op hooger last, den volgenden dag bevel afkondigen, dat niemand, op verbeurte van lijf en goed, het konvent van S. Aagte op 400 roeden afstand naderen mogt. Tevens had men moed om geweld te plegen. Wij lezen, dat de procureur-generaal van het hof in 's Gravenhage en schout en bailluwdienaars van Delft met den burgemeester, vergezeld van Jacob van Bleiswyk, Cornelis van Andel en Harm Gerritsz., zich toen andermaal bij de mater van het gesticht vervoegd, met geweld de sleutels van hare zijde afgerukt en de registers van de goederen van het konvent geroofd hebben. De geboden wederstand baatte niet, de opgelegde schatting moest worden betaald. Alleen de dood van hertog Karel (1476) gaf verademing. De geestelijken, vermoedelijk daaronder het Delftsche zusterhuis, die de nitbetaling hadden weten te rekken, vonden middel om zich van den opgelegden last te bevrijden.

Daar het onder N°. VI van de Bijlagen medegedeelde stuk licht verspreidt over het toen gebeurde, en tot beter verstand leidt van het eenig mij daaromtrent bekende meer uitvoerig verhaal van Zuerius van Boxhorn, meende ik mij deze uitweiding over de bij de zusters te regt gevreesde persecutie van amortisatie te mogen veroorloven. Zoo het noodig is, ligt hier het bewijs voorhanden, dat men lang vóór de opkomst der Hervorming gewoon was hier te lande de onafhankelijkheid der geestelijke magt slechts in schijn te eerbiedigen, en dat zij bij staats- of stadsbesturen toen reeds geringen bijstand ondervond. Intusschen, de hier in dagteekening volgende kloosterbescheiden wettigen een vermoeden ten gunste van het verschijnsel, ook wel in latere dagen opgemerkt, dat namelijk de vrou-

welijke bevolking, niet in allen deele op kerkelijk terrein het voorbeeld der mannelijke gewoon zijnde te volgen, voor den geestelijken stand en voor de handhaving van bestaande kloosterlijke instellingen grooter zorg, dan wel hare regerende echtgenooten of mannelijke bloedverwanten veil had. Onder degenen, die aan de ministra of mater van S. Aagte met geweld het beheer over de kloostergoederen trachtten te ontnemen, noemt Boxhorn uitdrukkelijk Cornelis van Andel en Jacob van Bleiswyk. Hunne handelwijs gaf aanleiding tot groote klagt over „molestatie en vexatien," het weerloos zustergesticht aangedaan. Zeer opmerkelijk is daarvoor de hier liggende Acte, eenige jaren later verleden door de weduwe van Cornelis van Andel Gysbrechtsz., waarbij zij op het S. Aagte-convent ten geschenke overdraagt eene jaarlijksche erfrente van 3 ponden Vlaamsch, en wel eene rente tien jaren vroeger door haren man van het Delftsche stadsbestuur bij aankoop verkregen. Hetzelfde geschiedt met eene gelijksoortige rente, verkregen door Aechte Jacobsdochter van Bleiswyk en overgedragen door Lyduwe Andries Matthysz. weduwe, als aanbestorven door Jacobsdochter, professyde zuster, bij den dood van haar zuster Aechte van Bleiswyk.

Met het overlijden van hertog Karel ontstond voor het zusterhuis een tijd van verademing. De sporen van verdrukking verdwijnen. Tot nieuwe voorzorgen mogen de zusters besluiten en tot vernieuwde uitgaven zijn zij in staat ter uitbreiding, vermeerdering en bevestiging van reeds vroeger aan haar verleende geestelijke voorregten. Op den 1n September 1486 wordt het kloosterarchief verrijkt met een voorregtsbrief, afgegeven door Johannes Crohm, algemeen vikaris van den generaal der Franciskaner-orde de observantia, tot welke de Delftsche zusters geacht werden te behooren. Zoo de inwoners van het S. Aagte-huis vroeger van de Warmonder Cisterciensers de toezegging hadden mogen erlangen van deelgenootschap aan hunne gebeden, goede werken en vrome oefeningen, nu wachtte haar grooter zegen. Joh. Crohm breidt gelijksoortige gunst aanmerkelijk

uit. Volgens zijne plegtige verklaring hebben de zusters aanspraak in leven en in dood op al de charismata en op al de goede werken, thans bestaande, of ooit in het vervolg door de Franciskaner-orde, waar ook gevestigd, te verkrijgen, zoodat „multiplici suffragiorum adjuvante praesidio et hic augmentum gratiae et in futuro mereamini aeternae vitae praemia possidere;" zelfs in dien zin, dat, bij het vernemen van het overlijden van eene der zusters, de Franciskaner kloosterkapittels gereed zullen worden bevonden tot viering van hare uitvaart op dezelfde wijze en met dezelfde gebeden, als voor de meest aanzienlijke weldoeners van hunne orde gebruikelijk was [1].

Als bijdrage tot de kennis van den geest des tijds, en mede tot aanvulling van onze kennis van toenmalige staathuishoudkundige meeningen, bieden de verder voorkomende giftbrieven en testamenten eenige dienst. Zoo leert ons een huurcedul van 20 Mei 1529, dat 19 morgen lands, gelegen op de zoute veenen, voor negen jaren verpacht werden tegen betaling van 26 Carol. guldens of hunne waarde jaarlijks. Op 16 Aug. 1536 worden acht morgen lands in den ambachte van Vlaardingen eens vooral in huur overgegeven tegen voldoeuing van 36 gouden Karol. gulden (het stuk van 40 gr.).

De zusters verkrijgen in 1500 het onbezwaard bezit van eene aanzienlijke erfenis, door het overlijden van zekeren Florys Dirckz. en van zijne weduwe Margriete Willem Daemsdochter. De inventaris van beider huisraad wordt bij de daartoe behoorende geregtelijke Acten overgelegd. Ik heb gemeend afdruk van dit stuk, als inzage verleenende in den toestand van burgerhuis en burgerkeuken uit de XVe eeuw, in dit *Archief* te mogen nederleggen.

De toenemende financiële welvaart van het zusterhuis

1) Dezelfde Joh. Crohm verleent één jaar later uit Toulouse (7 Junij 1487), met geheel gelijkluidende bewoordingen, hetzelfde voorregt aan het Augustijner klooster te Septfontaines in het bosch van Soignies. Z. den brief bij J. B. Wiaert, *Historiae Septifontanae* (Brux. 1688) p. 99.

wordt van het begin van de XVIe eeuw af kenbaar én door de giften, die het gesticht ontvangt, én door de vrij aanzienlijke renten, door de zusters aangekocht, verkregen of uitgedeeld. Voor het genoegen van de zusters wordt gezorgd door het reeds vroeger in dit *Archief* (Dl. III) medegedeeld testament van Aeltruydt Wendt Henricksz. weduwe, waarbij zij „ter eere Gods en tot lafenis van hare en harer ouders ziele, puerlijck om die liefde Gods, aan S. Achtenkonvent, 1°. twaalf ponden holl. 's jaers vermaakt, waarvoor dat konvent geven zal alle jaar, als men houdt die statie en feest van ons liefs heeren passie en het bedroefde lyden en zeven weeën des liefs gebenedyde moeder Maria, aan de zusters gebraden spys en wyn en witte brood; 2°. nog vier ponden holl. 's jaers, dairvoir die zusteren verheugd zullen wezen jaerlyks op St. Annas dag."

Allengs wordt S. Aagte-stichting schier eene magt in den staat. Met haar sluit keizer Karel V bij herhaling geldleeningen, als een onder zijn groot zegel den 23n November 1543, en later bij quitantie van Henry Sterke, conseiller et trésorier de l'ordre, receveur-général des finances de l'empereur, den 31n Maart 1545, met contreseing van *chefs trésoriers généráls et commis d'icelles*. Het considerans of de aanhef van 's keizers eersten brief verdient hier eene plaats. Het luidt aldus: „Alzoo om te betalen de ruiters en knechten, in garnisoen gelegen en gediend hebbende ter defensie van de frontieren tegen den lande van Gulik, Cleve en Gelre, van 'tgeen men hem van hunne besoldiging schuldig en ten achter is — en om te scouwen voor den verloop van soldy en voorts te verhoeden de inconvenienten, die, by gebreke van de voorsz. betaling, zouden mogen gebeuren, van noode zy gereed te hebben merkelike somme van penningen, de welke overmits de andere groote lasten en ontallyke kosten, die wy uit zaak van den oorlog tegens Frankryk gedragen en nog dragen moeten, niet moeijelyk en op te brengen, zoo, enz." Men mag, dunkt mij, betwijfelen, of de vroegere begifti-

tigers van het zusterenhuis, als zij ten oogmerk hadden voor zich en hunne verwanten altoosdurende viering van missen tot rust hunner zielen te verzekeren, immer het daarmede in geen verband staand krijgshaftig gebruik hadden mogen vermoeden, waartoe hunne gelden thans zouden strekken. Dan in den kerkelijken toestand van Delft was op dat tijdstip algeheele omwenteling voorbereid. In 1522 waren reeds de leerlingen van het Delftsch gymnasium gewoon van zekeren leeraar aldaar, Fredericus Canirmius, het kloosterleven te hooren bestrijden. Hij vergelijkt in een nog voorhanden merkwaardigen brief, gerigt tot Kasper Hedio, den bekenden vriend van Melanthon [1], de laauwheid, waarmede Erasmus tegen de dwaling optreedt, met die van Nikodemus ten tijde van den Zaligmaker, verzekerende, dat, naar zijne overtuiging, men met geringe moeite de Delvenaars tot uitdrijving van al hunne monniken zou kunnen bewegen [2]. Dat men ook in S. Aagtehuis zich niet met vrome oefeningen hoofdzakelijk bezig hield, kon niet onbekend blijven. Bij advies en met voorkennis toch van de vroedschap van Delft hadden burgemeesters en regeerders van de zusters zes honderd Carol. guldens ter leen ontvangen, en in stede van rentenbetaling aan Cornelius Musius en zijne conventualen vrijdom van accijns „verleend van al sulcke wijnen, als binnen het convent zullen gedronken worden" (Brief van 5 Julij 1557).

De reeks onzer kloosteroorkonden eindigt met een nieuw blijk van de geldelijke welvaart der stichting, maar tevens van herhaalde afwijking van haar doel. In een rentebrief, gedagteekend Brussel 1 Novemb. 1558, doet koning Filips weten, dat het konvent van S. Aagte te Delft zich tevre-

---

1) De brief van Canirmius is overgenomen door Gerdes, *Histor. Reform.*, III, p. 30.

2) Kaspar Hedio † 1552. Over zijne verdiensten en belangrijke letterkundige werkzaamheid z. Joh. Voigt, *Briefwechsel berühmtesten Gelehrten des Zeitalters der Reformation* (Konigsberg 1841), s. 297—335. Van den Delftschen Canirmius is mij verder niets bekend.

den heeft getoond tot de opbrengst van vier ponden vlaamsch, om in de lasten van den oorlog tegen Frankrijk te voorzien, waarop aan de stichting wordt toegezegd eene jaarlijksche rente van 43 ponden 15 schellingen op de domeinen van het land van Voorne, betaalbaar voor de eerste reize op 1 Julij 1559.

Stoffelijke middelen waren alzoo in overvloed aanwezig, om een uitwendig duurzaam bestaan aan S. Aagte-huis te verzekeren; maar buiten de muren van het konvent, in de naburige school, verhieven zich op den duur tegen het kloosterleven vijandige stemmen, ongestraft en zelfs met welgevallen aangehoord. Behalve den genoemden vriend van Hedio, leeraarde aldaar reeds in 1520 een Dominikaner monnik, uit Utrecht overgekomen, Gualterus geheeten, door wiens onderwijs Johannes Sartorius [1], de eerste hervormde Delftsche godsdienstleeraar, tot zijn ambt gevormd werd. Aan de overzijde van S. Aagte-huis zag men de nieuwe kerk, op den 15n October van het jaar 1566, voor de nieuwe leer openstellen [2]; en eindelijk, in 1573, stonden onze kloosterlingen, op bevel van de Staten van Holland (12 Augustus 1575), een deel van hare woning ten gebruike van prins Willem I af. Het ongelukkig lot van den pater van het konvent, Corn. Musius, is bekend. In 1580 waren in het niet ontruimde gedeelte van S. Aagtehuis nog 29 inwonende zusters, en 14 daar buiten tot vrij verkeer met de burgers toegelaten. Dit getal was in 1607 tot acht ingekrompen. 's Lands Staten toonden zich niet ongenegen om haar levenslot te verzachten. Wij lezen van Cornelia en Anna van Nassau, gezegd de Merwen, dat zij

1) Zie over hem, die gedurende acht jaren (1558—66) aan Delft is verbonden geweest, Paquot, *Mém. litt.* T. XVIII, p. 193, en vooral Schoock, *De bonis eccles.* p. 479, 482.

2) De beeldenstorm was gepleegd den 23n Augustus. Men had de kloosters en kerken naauwkeurig doorzocht, vooral om daaruit alle vreemdelingen te weren. Z. *Mémoires de Jacques de Wesembeke* († 1577), volgens de nieuwe uitgave van C. Rahlenbeck, in *Collection de Mémoires sur l'histoire de Belgique* (Brux. 1859), p. 309 et 310.

in 1601 en 1603, als laatst overgeblevene nonnen van S. Aagte, verhooging van jaarlijksche rente van wege de Staten van Holland verkregen, zoodat haar inkomen gebragt werd op 175 en 200 ponden vlaamsch. Deze verhooging werd in 1606 en in 1617 voor allen toegestaan [1].

Tot verdere berigten omtrent de lotgevallen van S. Aagtehuis leveren de door mij onderzochte oorkonden, zoo ver ik zie, geene aanleiding; zij voegen niets tot aanvulling bij de naauwkeurige beschrijving, voorkomende in de prijsverhandeling over *de Hollandsche en Zeeuwsche kloosters en abdijen* van onzen geleerden landgenoot Dr. Römer, I. 584, v. v. Omtrent den laatsten pater van S. Aagte-huis, Cornelius Musius, in wiens handen ik vermoed, dat het door mij onderzocht archief heeft berust, geven de bescheiden niets opmerkenswaardigs, of dat tot eenige belangrijke uitbreiding van het reeds door Bor, Hooft, Brandt en anderen medegedeelde strekken kan. Alleen vernemen wij uit een brief van den kardinaal Laurentius (L. Puccius, eerst bisschop te Vannes, later te Almafi enz., reeds kardinaal onder Leo X, geb. 1458, † 1531, volgens Oldoinus, *Ath. Rom.*, p. 456), dat aan Corn. Musius verlof verleend werd, 15 Junij 1524, om de wijding tot priester uit handen van een bisschop te ontvangen. Musius verkreeg dien rang alzoo op 21jarigen leeftijd. Zijn voortdurend verblijf in den vreemde bragt misschien de noodzakelijkheid van dit gunstbewijs mede. Eindelijk levert een latijnsche brief van Gulielmus van Galen, deken en aartspriester van Luik, bewijs, dat Cornelis Musius, priester uit het sticht van Utrecht, gelijk de brief hem noemt, begiftigd was geworden door Franc. de Bailloeul, heer van Ettenhoven, met het kapellaanschap van de parochiale kerk of vierde kapel aldaar. De brief is van den 24n April 1527. Musius is in 1536 aan het S. Aagte-huis als priester verbonden geworden.

1) Z. *Resolutien van Holland*, 31 Maart 1606 en 17 October 1617, en van *Gecommitteerde Raden*, 1 Mei 1607 en 24 Augustus 1611, en *Oudheden van Deventer*, I, bl. 611.

BIJLAGEN.

N°. I. 1411. 4 Mei.

Fredericus, Dei gratiae episcopus Trajectensis, dilectis nobis in Christo ministris et sororibus ordinis de penitentia sancti Francisci nuncupati, in capellâ et domo sanctae Agathae opidi de Delff nostrae dioc. ac nostra ordinaria auctoritate perpetuo inclusis, salutem in Domino sempiternam. Cum uniformitas in humili habitu et moribus humilitatem et pacem generet, praecipue hiis qui a mundi spectaculis segregati, in sanctae conversionia studio et in omni castimonia cordis et corporis sub regulari disciplina Domino famulantur, et quia sororibus dicti ordinis de penitentia ex sua primaria institutione juxta conditionem cujuslibet personarum ac loci consuetudinem, diversus habitus sit indultus, hinc est quod tam tenore regulae ac institutione dicti ordinis, quam etiam molita (?) consuetudine, in aliis locis ab antiquis temporibus retroactis observata, diligenter inspectis et consideratis, volumus et de jurisperitorum consilio, nobis in hoc communicato, declaramus, quod chlamides vestras et caputia non de nigro neque prorsus de albo, sed de medio colore, ut puta de burello sive de griseo, et loco superioris tunicae paludellum amplum de canape sive de lino grosso, ad modum istius panniculi, huic literae pro exemplari ad perpetuam rei memoriam infixi, absque ulla crispatura consutum, tamquam habitum vestrae regulari institutioni et perpetuae inclusioni magis consonum et congruentem, et sub illo paludello alias vestes, devoto et religioso femineo sexui et ordini vestro in colore et precio congruas et necessarias, ob majoris humilitatis et castimoniae custodiam de cetero sicut antea deferatis. Nostrarum testimonio literarum datum anno millesimo quadringentesimo undecimo, mensis Maji die quarta.

Jo. Hondertmerck.

[Cum sigillo et panniculo lineo affixo, colore nec albo nec nigro.]

[In dorso haec:]
Een brief van den Bisschop dat wij keelen zullen dragen.

N°. II. 1414. 22 Maart.

Johannes, episcopus servus servorum Dei. Ad perpetuam rei memoriam. Speciosus forma et plenus gratia sponsus ecclesiae Jesus Christus inter cetera sanctitatis insignia praecipue diligit castitatem, ut sibi, virgini nato de virgine ac immaculato agno, virgines famulentur, statum etiam monialem a sua misericordia non repellit, cum juxta sacrae scripturae eloquia non solum virgines verum etiam viduae ad regna perveniant coelorum, propter quae dignum reputamus, ut apostolicae sedis benignitas virgines, quae se parant accensis lampadibus eidem obviam ire sponso, nec non etiam devotas viduas, quae in humilitatis spiritu in hujusmodi virginum consortio ipsi sponso servire desiderant, tanto propensioris caritatis studio prosequamur, quanto ipsae secundum fragilitatem sexus majori dinoscantur auxilio indigere. Ad nostram siquidem fide dignis relatibus pervenit notitiam, quod dudum in opido Delfensi, in parochia ecclesiae parochialis sancti Hyppoliti ejusdem opidi Traject. dioc., et nonnullorum Christi fidelium suffragio quaedam capella congrue et honeste fuit aedificata, ac licentia et auctoritate venerabilis fratris nostri Frederici, episcopi Traject., consecrata, cum habitatione, in qua nonnullae virgines ac etiam viduae sub regula et secundum instituta ordinis S. Francisci de penitentia nuncupati vivere cupientes, de consensu ejusdem episcopi ac dilecti filii ministri ipsarum, a quo habitum dicti ordinis rite et secundum ipsius ordinis regulam susceperunt, sunt inclusae et pro tempore includentur tali conditione, quod lapso uno anno, si inibi sponte remanere voluerint, extunc includentur, inibi perpetuo Domino serviturae. Quare pro parte dictarum inclusarum nobis fuit humiliter supplicatum, ut praemissis et circa ea rite ordinatis robur apostolicae confirmationis adjiciatur et eis quidem juxta dictam capellam in loco, ad hoc congruo et honesto, cimeterium habere ac in eisdem capella et cimeterio ipsae et alii Christi fideles, hoc sponte eligentes, sepeliri, ac quemcunque sacerdotem ad hoc ydoneum, qui eis in eadem capella verbum Dei publice praedicare possit, eligere, et in eadem missas et alia divina officia etiam alta voce decantare facere valeant, concedere de Apostolica benignitate dignaremur. Nos igitur praemissa plurimum in Domini commendatione, eaque praesentibus pro sufficienter expressis habentes, ac hujusmodi supplicationibus inclinati, praemissa et circa ea rite ordinata auctoritate apostolica confirmamus et

praesentis scripti patrocinio communimus, supplentes omnes defectus, si qui forsan intervenerint in eisdem ipsisque inclusis et includendis, quod juxta capellam praedictam cimeterium libere et licite consecrari facere et in eisdem capella et cimeterio hujusmodi inclusarum ac aliorum Christi fidelium pro tempore decedentium et hoc sponte eligentium, ut praefertur, corpora sepeliri, et quemcunque sacerdotem ydoneum, ad hoc competenter instructum, qui eis in dicta capella verbum publice praedicare possit, eligere, et quidem in eadem missas et alia divina officia etiam alta voce in augmentum divinae laudis decantare facere valeant, eadem auctoritate licentiam elargimur. Proviso tamen quod dictae inclusae curato dictae ecclesiae pro portione canonica et obventionibus occasione hujusmodi sepulturae, aut alias qualitercunque provenientibus respondeant, prout alii religiosi civitatis Trajectensis faciunt et facere consueverunt, in quo etiam dictum curatum, pro tempore existentem, volumus contentari. apostolicis ac provincialibus et synodalibus constitutionibus, aliisque contrariis non obstantibus quibuscunque. Nulli ergo homini liceat hanc paginam nostrae confirmationis, communitionis, suppletionis, concessionis et voluntatis infringere vel et ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare praesumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli Apostolorum ejus se noverit incursurum. Dat. Bononiae, ij kal. April. Pontificatus nostri anno quarto.

Gratis de mandato Domini nostri pp.
Arnoldus.

[Cum sigillo plumbeo appenso, in quo haec: Johannes P. P. XXIII. — et ex altera parte, S. Petr. et P. cum icone eorum.]

N°. III. 1424. 28 Sept.

Wy Tyeman Braem, Priester en Generael minister, en gemeen capittel der oerde van Penitensien, die S. Franciscus ingeset heeft, doen enz. dat voir ons gecomen is, hoe dat sommige lieden, die onse oerden voirn. niet en kennen willen, seggen en menen, dat die besloten zusteren van derselver oerde, na dat se professie gedaen hebben en geestelike personen geworden syn, geen goede van hem vervreemden en mogen, dair wy openbair

seggen en tugen mit desen open brieven. dat die zusteren irsz. eygen goede ua hoerre professie mogen hebben, die si van hoeren oerde wegen vercopen, geven en van hem vervreemden mogen, en dairtoe, of siis behove, bi oirlove des bisschops van Utrecht en ons capittels wt horen slote gaen en giften voir wairlic gerechten mogen geven, en uochtau geestelic persoen te bliven. Welke giften mit allen recht also stade en vaste wesen sullen, gelyc of si in der werelt gebleven waren. Des wy tot alre tyt, oft te doen wair, mit scriften en mit reden wel willen bewisen. In oirconde de[s]en brieve en ons gemeen capittels zegel tot enen ewigen getuyge hier open wtgehangen in t jair ons Heer m. cccc. vier en twintich, op Sint Michiels avond.

[in dorso:] Heer Tyeman onse vader.

N°. IV. 1430 20 Maart.

Martinus episc., servus servorum Dei, venerab. episcopo Traject. salutem et apostolicam benedictionem. Praescriptum et benevolum libenter illis favorem impendimus, in quorum habetur desideriis ut sub religionis habitu devote domino famulantes mereantur gloriam perpetuae charitatis. Saue petitio pro parte dilectorum filiorum, ministri conventualis et fratrum ac dilectarum filiarum sororum tertii ordinis S. Francisci de penitentia nuncupatorum, in tuis civitate et diocesi degentium, nuper nobis exhibita petitio continebat quod ipsi. qui de licentia sedis apostolicae, votum castitatis emittentes, in communi observantia velnti de labore manuum suarum et sorores ipsae in plerisque locis et domibus sub arta clausura celibem ducerent vitam, ut liberins possent Domino famulari, capellas et oratoria propria cum altaribus, campanilibus, campanis et aliis necessariis officiis, ac cimeteria, pro missis ac aliis sanctis officiis celebrandis, eorumque corporibus sepeliendis in locis, in quibus non sunt, construi et consecrari ac in illis pro se et earum familia aliisque personis ipsorum, Capitulo generali subjectis, eucharistiam et extremam unctionem consecrari facere, sine tamen praejudicio parochialium ecclesiarum, desiderent, si ad id sedis apostolicae patrocinium et auctoritas suffragantur eisdem. Quare pro parte eorum ministri, fratrum et sororum nobis fuit humiliter supplicatum, ut ipsis

capellas et oratoria hujusmodi in eisdem civitate et dioc., in locis ad hoc congruis et honestis, cum praedictis altaribus, campanilibus, campanis, officinis et cimiteriis construi et consecrari, et in aliis hujusmodi sacraria conservari, et alia in praemissis et circa ea aecessaria faciendi licentiam coacedere de benignitate apostolica digaaremur. Nos itaque, hujusmodi supplicatioaibus inclinati, fraternitati tuae per Apostolica scripta mandamas, quatenus de praemissis omnibus et eorum circnmstantiis commissis auotoritate nostra te diligeater informes, et si ita esse et id expedire reppereris, et quibus tuam conscientiam oneramus, eisdem miaistro, fratribus et sororibus capellas, oratoria cum altaribus, campanilibus, campanis et aliis officinis ac cymeterio praemissis et aliis divinis officiis celebrandis coastrui et conservari faciendi, ac in aliis eucharistiae et extremae unctionis hnjusmodi sacraria pro ipsis et earum familia ac personis hujusmodi conservaadi, et illis per earum sacerdotes ministrari corporaque decedentium dictorum ministri et fratrum, sororum, familiae et personarum, pro tempore in cimeteriis hujusmodi sepeliri et alia in praemissis et circa ea necessaria faciendi, auctoritate praedicta licentiam largiaris. Volumus tamen qaod per hoc parochialibus ecclesiis, sub quarum parochiis pracmissa fieri contingant, nullum praejudicium giguetur. Et pro juribus illarum juxta tuum arbitrium praelatis earumdem satisfiat cum effectu, noa obstantibus constitutionibus Apostolicis, ceterisque contrariis quibuscunque. Datum Romae ap. SS. Apostolos, 12 Kal. Aprilis, Pontificatus nostri A°. 13°.

N°. V. 1430. 22 Juaij.

Martinus eto. vener. fr. E. Trajectensi S. benedictionem. Quia personas religiosas eo majori prosequi favore debemus, quo devotiori placere Domino student famalatu, libenter sibi illa paterna sollicitudine procnramus, per quac ipsarum religio laudabile suscipere valeat, auctore Doiaino, incrementum, ut animarum salutem, pro qua mundi vanitatem penitas reliquerunt, liberius consequantar. Exhibita siquidem nobis saper pro parte dilectorum filiorum, ministri conventaalis et fratrum ac dilectarum in Christo filiarum, sororum conversarum tertii ordinis S. Francisci de penitentia nuncupati in civitate et dyos. Traject., in communi sub

regulari observantia degentium, petitio continebat, quod dudum Bonifacius IX, in sua obedientia nuncupatus, per quasdam inter alia concessit, ut ministri fratrum et sororum hujusmodi pro tempore aliquem ex se ipsis ad certum tempus in suum possent eligere superiorem, qui cum personis, quas singulae domus religionis ejusdem ad hoc deputarent singulis annis, capitulum celebrarent generale cum plenaria potestate statuendi, corrigendi et reformandi, quae secundum Deum pro conservatione religionis hujusmodi videret expedire. Quodque etiam quaelibet personarum hujusmodi domorum ad manus sui ministri cum aliis observantiis ejusdem ordinis etiam solenne votum perpetuae continentiae, si vellet emittere, valeret, et dein per alias suas litteras etiam omnes et singulas personas utriusque sexus domorum hujusmodi tunc praesentes et futuras, quae post professionem hujusmodi per eas factam, ut praefertur, propria temeritate sine ministrorum suorum expresso consensu, nisi in casibus a jure seu regula dicti ordinis permissis, domos suos vel conventus exire praesumerent et per dictos suos ministros canonice monitae infra competentem terminum redire non curarent, excommunicationis latae sententiae innodavit et tamquam apostatas reputari voluit et haberi. A quibus quidem excommunicationis sententia et crimine apostasiae, nisi per Romanum P. seu per ministrum suum superiorem pro tempore existentem, si tamen sacerdos foret, nisi in mortis articulo nullatenus absolverentur. Bonae memoriae Baldassari, episcopo Tusculanensi, tunc Johanni, quippe vicesimus tertius in eadem ecclesia nuncupato, pro parte dictorum fratrum et sororum exposito, quum quidam criminosi, volentes plus sapere, quam oportet, assererent, personas dicti ordinis per hujusmodi votum sic juxta concessionem ipsius Bonifacii, ut praemittitur, emissum ad solenne votum castitatis sicut alios religiosos aliorum approbatorum ordinum minime obligari, ac etiam vetitum hujusmodi matrimonium jam contractum non dirimere nec etiam impedire contrahendum, idem Baldassar, tunc Johannes quippe vicesimus tertius, per suas literas etiam inter alia decrevit et declaravit, quod hujusmodi fratres et sorores ordinis sancti Francisci domorum in dyoc. praedictarum, extunc ut antea, votum solenne continentiae et castitatis juxta tenorem praefatae concessionis dicti Bonifacii sponte ad manus hujusmodi sui ministri cum aliis observantiis antedicti ordinis S. Francisci emittentes, ad observationem ejusdem voti sicut aliae personae professae

aliorum ordinum approbatorum perpetue essent astricti, ipsos quoque fratres et sorores religiosos et ecclesiasticos fore declaravit, prout in literis hujusmodi dicitur plenius contineri. Quare pro parte ministri generalis fratrum et sororum praedictorum nobis fuit humiliter supplicatum, ut concessioni, decreto et declarationi praefatis ac omnibus et singulis, in ipsis literis contentis, robur apostolicae firmitatis adicere de benignitate Apostolica digneremur. Nos igitur, hujusmodi supplicationibus inclinati, fraternitati tuae per apostolica scripta committimus et mandamus, quatenus de statu fratrum et sororum praedictorum, nec non omnium et singulorum, in dictis literis contentorum, te diligenter informes, et si contenta hujusmodi rationabilia et rite processisse fore inveneris, super quo tuam conscientiam oneramus, illa auctoritate nostra approbes et confirmes. Datum Romae ap. App. X Kal. Julii, pontific. nostri anno XIII (1430).

(De bisschop van Utrecht Zweder van Culenburg verleent vidimus op bovenstaanden pauselijken voorregtsbrief, onder bepaling bij deze vergunning even als bij den vorigen: „quod quilibet conventus — cuilibet curato, vel curatis, si plures, quolibet anno pro juribus et obventionibus s. fructibus quatuor lood puri argenti aut valorem corundem exsolvet." Het onderschrift van het vidimus luidt:

Dat. et act. in opido Culenburgensi in eccl. collegiata S. Barbarae, anno 1431, sabbato mensis Februarii die decima — praess. Petro de Culenburch, Joh. Ram, curati mediae partis eccl. paroch. S. Nicolai, Joh. Borre et Weesclo de Eisdingen laycis.)

Het authentiek afschrift is van Gerardus de Melenheim, notar. Colonensis.

In dorso leest men: „desen brief heeft ons huys te Sint Aechte te Delf becostight, en is bisschop Zweders confirmatie op twie Martinus bullen."

N°. VI. 1475. 8 Aug.

In nomine Domini Amen.

Henricus Videman, decretorum doctor, decanus ecclesiae S. Andreae Coloniensis, judex commissarius et executor ad infrascripta a reverendissimo in Christo patre D. D. Alexandro, Dei et apostollicae sedis gratia episcopo Forliuiensi s. d. n. Papae

in Germania cum plena po'estate legati de latere nuncio et oratore, una cum certo nostro in hac parte collega, cum illa clausula: Quatenus vos aut unus vestrum per vos, vel per alium, seu alios, ad id specialiter deputatus. Universis et singulis abbatibus, prioribus, praepositis, decanis, archydiaconis, capittulis, monasteriis et illorum personis, parochialiumque ecclesiarum, capellarum et altarium praelatis, plebanis, viceplebanis, caeterisque presbyteris, curatis et non curatis, clericis, notariis et tabellionibus pnblicis quibuscunque per civitatem et dyocesin Trajecten. ac aliis ubilibet constitutis, illiqne vel illis, qnarum interest, seu interesset, quosque praesens tangit negocium seu tangere potuerit, qnorumlibet in futurum, cujuscunque dignitatis, status, gradus, conditionis et preeminentiae fuerit, salutem in Domino, et nostris hujusmodi, ymo verius apostolicis in hac parte fuerit obedire mandatis monitis, nos literas Commissorum praefati, Rev. P. Domini Alexandri legati apostolici, ejus vero sigillo de cera rnbei coloris eisdem impendente sigillatas, sanas et integras, non viciatas non cancellatas nec in aliqua sni parte suspectas, seu omni prorsus vicio et suspicione, ut apparuit, carentes, nobis pro parte totius cleri secularis et regularis partium Hollandiae dicti Traject. dyoces. praesentatas cnm eis, quibus decuit, reverentia et honore, recepisse hujusmodi sub tenore. Alexander Forliniensis SS. PP. in Germania cum plena potestate legati a latere nuncius et orator, venerabilibus in Ch. nobis dilectis S. Severini et S. Andreae Coloniensis ecclesiarum decanis, ad compescendos conatus nepharios perversorum, qui personas et loca ecclesiastica super bonis et jnribus suis offendere et multiplicibus turbare molestiis non verentur, tanto magis per nos decet oportuno remedio providere, quanto per ampliorem turbationem hujnsmodi et molestiae in divinae majestatis offensam nec non ecclesiasticae libertatis redundare dispendinm dinoscitur, quia proh pudor! per totam provinciam Coloniensem statum ecelesiasticnm pessumdari et ab officiatis, tam spiritnalibns quam laycalibns, diversis oneribns gravari intelleximus, certiores enim effecti sumus id per maxime in clerum secularem et regularem Hollandiae Traject. dyoces. verificari, quae licet pluribus temporibus praeteritis ab officiatis laycis et laycalibus officiis, in terris illis praesidentibus, importabilia onera sustinnerint, pacienter speraures brevi temporis spatio finem hnjusmodi indebitis exactionibns imponi, novissimis tamen temporibus praedicti officiati nedum onera

bonis clericorum imponunt, ymo bona, quae piis elargitionibus fidelium a sexaginta annis citra ecclesiis, monasteriis, beneficiis et piis locis largita sunt et ab eisdem possessa pacifice et quiete, a dictis officiatis et commissariis repetuntur seu aliquam quotam porcionem, puta redditus duorum aut trium annorum omnium bonorum praedictorum, pro eo ut apud ecclesias, monasteria et pia loca remaneant in futurum, a possessionibus ecclesiasticis exigere aut extorquere non verentur, quam exactionem vulgariter amortisationem vocant, immo quod deterius est, si qui ex clericis seu ecclesiasticis personis recusant hujusmodi pecunias persolvere, officiati praedicti impiae temeritatis audacia bona ecclesiastica hujusmodi immobilia arrestant, mobilia vero vendicationi exposuerunt et exponunt, et integrum pretium ex his sic venditis bonis receperunt et recipiunt, prout de facto jam aliqua bona ab ecclesiis alienaverunt et in dies alienare non cessant. Nos igitur attendentes praemissa fore contra jus naturale et divinum, pontificium et imperatorium, commune et speciale, praesertim contra constitutiones divorum Friderici secundi et Karoli IV imperatorum, quorum ultima Karolina a suo auctore non abs re vulgariter vocitatur, quae etiam a summis P. P. praesertim f. rec. domino Honorio Papa III confirmatae, et super quibus S. sedes Apostolica executores petentibus minime denegare consuevit, quinimo quam plurima deputavit, et maxime contra bullam Apostolicam singulis diebus Jovis in Septimana sancta per Romanos pontifices pro tempore existentes publicatam, qua hujusmodi impositores novorum onerum et effractores immunitatum ecclesiarum et privilegiorum Cleri inter alios malefactores anathematis mucrone percutit et publicat ut tales vitandos. Quapropter omnibus et singulis ecclesiis, monasteriis et capellis secularium et regularium utriusque sexus et illis praesidentibus, parochialiumque ecclesiarum rectoribus, ac caeteris beneficiatis quibuscunque nominibus censeantur partium Hollandiae, tam conjunctim, quam divisim, committimus et mandamus, quatenus in singulis suis ecclesiis, monasteriis, capellis et piis locis, ad quos et quae dictos officiatos publicos et notorios violatores libertatis ecclesiasticae declinare contigerit, quamdiu inibi praesentes fuerint et per triduum continuum, post earum recessum, cessent a divinis, nos causam non ignorantes dictam patriam Hollandiae habere catholicum principem et vere filium sanctae matris ecclesiae, qui talia suis officiatis minime praesumendus

est dedisse aut dare velle in mandatis, et propterea ipsi clero super praemissis uberius providere volentes discretioni vestrae, auctoritate nostrae legationis, imo verius apostolica, in virtute sanctae obedientiae districtae, praecipientes mandamus, quatenus vos aut unus vestrum per vos ullum alium seu alios clero, ecclesiis, monasteriis et ecclesiasticis personis praedictis contra quoscunque transgressores et violatores constitutionum et sanctionum earumdem, cujuscunque dignitatis, status et excellentiae fuerint, efficacem defensionem auxilio assistentes, non permittatis eos contra canonicos et legales constitutiones et sanctiones hujusmodi indebite molestari, nec non easdem constitutiones, ubi et quando expediri videritis, solemniter publicari faciatis, et transgressores et violatores hujusmodi, si et prout justum fuerit, ac ubi et quoties expediverit, tam diu excommunicatos aut anathematizatos publice nunciari, donec ab earumdem talliarum, collectarum, impositionum et quarumlibet extorsionum nec non bonorum cleri, ecclesiarum, monasteriorum et ecclesiasticarum personarum hujusmodi invasione, venditione, arrestatione, occupatione, detentione et applicatione, de quibus omnibus et singulis in jure communi et constitutionibus, sanctionibus et ordinationibus praedictis fit mentio specialis, omnino desistant nec non efficaciter restituant eisdem ecclesiis, mon. capell. personis et piis locis, occasione praemissorum per eos laesis et contaminatis, tallias, gabellas et exactiones impias ac etiam bona vendita et arrestata, occupata, detenta et applicata, aut quae per se vel alios illo praetextu quolibet receperunt, imo verius temere et illicite usurparunt, a se libere omnino relaxent, ac in manibus vestris juraverint, quod de cetero talia non committant, et ea committentibus non praestent auxilium, consilium vel favorem, contradictores per censuram ecclesiasticam et alia juris remedia oportuna compescendo, invocato etiam ad hoc auxilio brachii secularis. Caeterum si forsan hujusmodi transgressorum, aut violatorum, aut eorum mandatui ipsisque consentientium, seu dantium in illis per se vel alios directe vel indirecte, publice vel occulte, auxilium, consilium vel favorem, praesentia pro monitionibus et inquisitionibus, per vos de ipsis faciendis, tute, secure vel commode haberi nequiret, nos vobis monitiones, requisitiones hujusmodi et citationes quaslibet per edicta publica in locis affigenda publicis, de quibus sit verimilis conjectura, quod ad notitiam citatorum et monitorum hujusmodi pervenire valeant, faciendi plenam et liberam, tenore

praesentium concedimus facultatem, volentesque quod monitiones, requisitiones et citationes hujusmodi perinde ipsos citatos, requisitos et monitos, ut praemittitur, artent, ac si eis factae et insinuatae principaliter et personaliter extitissent, attento quod dictus clerus potentiam adversariorum in dyoc. Trajectensi merito perhorrescunt, non obstante constitutionibus et ordinationibus apostolicis et aliis in contrarium forsan facientibus quibuscunque. In quarum omnium et singulorum fidem et testimonium praemissorum praesentes literas exinde fieri et per secretarium nostrum subscribi, nostrique sigilli jussimus et fecimus appensione communiri. Dat. Coloniae, A. D. 1474, ind. 8a, die 8 August. Pontificatus SS. — Sixt. IV — anno 4°.

Post quarum quidem literarum commissorialium praedictarum praesentationem et receptionem per nos et coram nobis factas, ac sigillo eisdem literis appenso sufficienter recognito, fuimus pro parte supradicti vener. cler. provinciae Hollandiae instanter requisiti, quatenus ad executionem earumdem literarum apostolic. et contentorum in eisdem procedere, sibique contra et adversus nonnullos praedictae patriae praesidentes, commissarios, officiatos, subofficiatos aliosque injuriatores, molestatores et perturbatores, tam spirituales quam seculares, qui impiae temeritatis audacia in ecclesiasticae libertatis et divinae majestatis offensam ipsis nec non eorum ecclesiis, monasteriis et personis ecclesiasticis nova onera importabilia ac tallias et exactiones indebitas et inconsuetas imponere, nec non eorum bona ecclesiastica arrestare, accipere et detinere, eaque venditione exponere et alienare non verentur contra jus naturale et divinum ac sanctiones canonicas et divorum Pontificum et Imperatorum constitutiones, inque animarum suarum periculum, dictorumque cleri ecclesiarum et ecclesiasticarum personarum praejudicium, de remedio oportuno proinde nec non monitionum mandatum cum citatione inserta in forma subscripta ac alias solita et consueta decernere et concedere dignaremur. Unde nos Henricus, decanus, commissarius et executor antedictus, requisitionem hujusmodi fore justam et rei consonam attendentes, volentesque mandatum apostolicum, nobis, ut praefertur, directum, exequi, nec non conatus nefarios perversorum, qui personas et loca ecclesiastica super bonis et juribus suis offendere et multiplicibus perturbare molestiis non verentur, compescere, et illis merito, ut tenemur, obviare. Idcirco vobis omnibus et singulis supradictis et vestrum cuilibet inso-

lidum, in virtute sanctae obedientiae districte praecipientes mandamus, quatenus accedentes, quo propterea fuit accedendum et accedere fueritis requisiti, seu alter vestrum fuerit requisitus, moneatis et requiratis anctoritate apostolica praedicta, nobis commissa et qua fungimur in hac parte, spectabiles viros, dominum Anthonium Ameron, praepositum ecclesiae S. Donat. in Brugis, magistrum Johannem Halewyn, praesidem Hollandiae, Gerardum dominum de Assendelff, commissarios patriae memoratae, caeterosque officiatos, subofficiatos, servitores et complures eorumdem omnesque alios et singulorum bonorum ecclesiasticorum praedictorum arrestatores, invasores, occupatores, detentores novorumque onerum et talliarnm et exactionum indebitorum impositores, tam spirituales quam laycales, cujuscunque etiam statns, gradus, dignitatis et praeeminentiae fuerint, in praemissis culpabiles atque auxilium, consilium vel favorem ipsis delinquentibus praestantes, quorum nomina sciveritis, et pro parte dicti cleri vobis nominati fuerint, etiamsi plures imo quam quatuor fuerint, in spem, reliquos vero in commune et eorum ipsis personis, si ipsas commode habere potueritis, alioquin de ambonibus ecclesiarum vestrarum et per affixionem et dimissionem cop. per nuncium in valvis seu portis majoris Trajectensis vel parochialium ecclesiarum et capellarum dictae dioces. ac aliis locis publicis, sub quibus ipsi moniti degunt et morantur, ita quod verisimile sit executioni et publicationi per nuncium ad notitiam ipsorum pervenire posse. Quos nos etiam per nuncium tenere dicta auctoritate sic reqnirimus et monemns, ut infra sex dies executionem per nuncium immediate sequentem, quorum sex dierum duos pro primo, duos pro secundo, et reliquos duos dies pro tertio et peremptorio termino, ac canonica monitione praemissa, ipsis et eorum cuilibet praefigimus et assignamus, juxta tenorem, effectum et continentiam praetactarum literarnm apostolicarum, ab arrestatione, invasione, occnpatione, detentione, applicatione et venditione bonorum praedictorum cleri, ecclesiarum, monasteriorum et ecclesiasticarum personarum patriae Hollandiae supradictae, nec non a novorum onerum et talliarum indebita impositione et exactionibus earumdem, aliisque injuriis, molcstatione et perturbatione praemissorum, occasione passis et praestitis, omnino cessent et desistant, nec non omnia et singula bona hujusmodi per ipsos et eorum quaelibet conjunctim seu divisim arrestata, vendita, occupata, applica'a et seu temere illiciteqne usurpata

eisdem clero, ecclesiis, monasteriis et personis ecclesiasticis, illius occasione laesis et cognatis restituant et a se relaxent realiter et cum effectu, nec de cetero talia committere aut ea committentibus auxilium, consilium vel favorem praestare audeant, seu praesumant quovismodo, et hoc sub penis, sententiis et censuris, in his litteris commissariis et constitutionibus apostolicis et imperialibus supratactis et contentis et expressis. Insuper citetis peremptorie coram nobis Coloniae, modo et forma praemissis, ad curiam decanatus nostri, quam infra enuntiatae dictae ecclesiae S. Andreae inhabitamus locumque solitae residentiae nostrae, praenominatos dom. Anthonium praepositum, magistrum Johannem et Gerardum dom. de Assendelff, et alios quoscumque monitos in executionem praesentium nominandos. in specie, ad vicesimam diem post ultimam dictae nostrae monitionis diem immediate sequentem, si ipsa juridica fuerit, alioqnin ad proximam diem juridicam extunc immediate secuturam, qua nos pro tribunali sedere contigerit, hora vesperorum, ad justitiam dicti vener. cleri patriae Hollandiae praedictae, ad docendum se monitionibus nostris praetactis realiter paruisse et obtemperasse, alioquin ad videndum et audiendum ipsos et eorum quemlibet penas, sententias et censuras in praedictis litteris expressis incidisse per nos declarari, et ut tales denunciari, mandari vel in ipso citationis termino causas rationabiles in universe relevantes, cur praemissa minime fuerint facienda, dicenda et alleganda cum intimatione debitis et consuetis decernentes executioni praesentium modo praemisso factis, dictos, monitos et citatos perinde artare debere, ac si in eorum propriis personis facere forent, cum non sit versimile apud ipsos remanere incognitum, quod tam patenter extitit publicatum. In quorum omnium praemissorum fidem et testimonium has nostras litteras exinde fieri et per notarium nostrum infrascriptum subscribi, sigillique nostri jussimus et fecimus appensione muniri. Actum et datum Coloniae, in curia decanatus ecclesiae S. Andreae praedictae, anno D. 1474, indictione octava, die vero 7 mensis Septembris, hora vesperorum, Pontificatus suprad. S. S. dom. dom. Sixti PP. IV anno quinto, praesentibus ibidem honorab. viris, dom. Rutgero de Kranenborgh dictae ecclesiae S. Andreae, et Gerardo Schymken b. Mariae ad gradus Colon. eccl. vicariis, testibus ad praemissa vocatis et rogatis.

Et ego Gerardus Vrythoff de Schuttorp, clericus Monasterien-

sis dyoc., publicus sacra Imper. auctor. notarius supradictus, venerabilis dom. decani commissarii et executoris et coram eo in hujusmodi causa scriba suprascriptarum literarum commissorialium praesentationi, receptioni, illarumque vigore requisitioni, monitioni et citationi, petitioni pertinenti et decreto omnibusque aliis et singulis praemissis, dum sic ut paemittitur fierent et agerentur, una cum praenominatis testibus praesens interfui, eaque sic fieri vidi et audivi, ideoque hoc praesens publicum instrumentum, manu alterius fideliter scriptum, exinde confeci, subscripsi, publicavi et in hac publicata forma redegi, signoque ac nomine meis solitis et consuetis una cum sigilli praefati domini commissarii appensione communivi et signavi, rogatus et requisitus, in fidem et veritatis testimonium omnium et singulorum praemissorum.

Collationata est praesens copia per me Jacobum Mercatorem, notarium publicum, et concordat cum originali, teste manu mea subscripta.

[sign.] Ja. Mercator.

Collationata est similiter praescripta copia per me Theodor. Nachtegael, notar. publ., una cum Magistro Jacobo Mercatoris, nomine praescripto, et concordat cum originali teste manu mea infra subscripta.

T. Nachtegael.
[sigillum deest nec ejus vestigium apparet.]

[In dorso:] Een coppie van den brief, die vercregen wort en gegeven in die parcecucye van admortizacie.

N°. VII. 1486. 1 Sept.

Dilectis sibi in Christo matri ac sororibus omnibus domus S. Agathae in Delf, Deo et beato Francisco devotis, frater Johannes Crohm, reverendissimi patris ministri generalis ordinis sacri minorum super omnes fratres ejusdem ordinis cismontanarum partium de observantia nuncupatos generalis vicarius, salutem in Domino ac bonis perfrui sempiternis. Fervidus devotionis affectus, quem ad ordinem nostrum geritis, exigentia

digna requirit, ut quam in temporalibus non possumus vicem vestrae caritati rependere, in spiritualibus tantum, quantum nobis auctore Deo suppetit, proutque in Christo apud Deum servamus desideriis et quantum vestra promeretur caritas ipsius beneficiis, gratitudinis debito compensemus. Quapropter vos et vestrum quamlibet ad nostrorum confraternitatem recipio in vita pariter et in morte, plenam et specialem participationem omnium carismatum et operum meritoriorum, videlicet missarum, orationum, divinorum officiorum, devotionum, suffragiorum, praedicationum, confessionum, jejuniorum, vigiliarum, disciplinarum ceterorumque bonorum specialium, tenore praesentium, vobis gratiose conferendo, quae per fratres meos subditos, sorores S. Clarae nec non fratres et sorores de penitencia fieri dederit auctor omnium bonorum Dei filius, ut multiplici suffragiorum adjuvante praesidio et hic augmentum gratiae et in futuro mereamini aeternae vitae praemia possidere. Volens ut, dum obitus vestri, quos Deus in longum ad bonorum operum lucrosa exercitia protrahere dignetur, in nostris denunciabuntur capitulis, pro vobis fiant orationes eaedem, quae pro praecipuis benefactoribus in nostro ordine sunt hactenus laudabiliter fieri consuetae. In cujus concessionis testimonium sigillum praefati officii mei cum manu mea duxi praesentibus appendendum. Datum in nostro conventu Delfensi, provinciae Coloniae, 1 die in Septbr. 1486.

[sign.] F. J. V. Cm.

[cum sigillo in cistula cerea.]

N°. VIII. 1500. 12 Junij.

Wy Burgermeesteren, Scepen en Rade der stede van Delf doen condt allen die dese letteren sullen zien of horen lezen, dat op huyden voir ons geeomen zyn in hore propere persohen, broeder Geryt Apersz., prior van de Carthuyser clooster buyten Delf, broeder Jacob Dyk, prior van den Barnadynen clooster tot Wateryngc, heer Andries Jansz., priester rectoir van Sinte Maria Magdalenen susterhuys binnen Delf, Baltazar Jacopsz., Dirc Arentsz. en Dirck Heynricksz., als fabrykmeesteren van die Nyewe kerk, en Pieter Jansz. Keyser en Wouter Jansz., als gasthuysmeesteren van 't oude gasthuys binnen Delf, en hebben beleden — dat de minystra en convent van S. Aechten suster-

huys binnen Delf alsulcke hondert gouden Engelsche nobelen, hemluyden angecomen by donatie van Lysbet Claes van Veens weduwe, dair Floris Dircksz. executoir inne gecondempneert waren te betalen der mynistra voirsz., hebben ontfangen om nu ter tyt gevalueerde munte current, vyfftich stuvers voir den gouden nobel gerekent. En alsoe sy voirt te kennen gaven enyge seggen willen, dat Dirck Jans Soucken recht soude pretenderen te hebben totten voirsz. hondert gouden nobelen, soe hebben die voirsz. prioers, rectoir, kerckmeesteren en gasthuysmeesteren van wegen als boven, en elc een voir al, voir hem selven en hare nacomelingen geloift en loven die mynistra en conventen voirsc. en hare nacomelingen, dat indient geboorde dat Dirc Jan Soucken of syne nacomelingen der mynistre en conventen voirsz. ofte hare nacomelingen tot eenyger tyt yet meer ofwonne uyt vonnisse dan hondert currente nobelen, die nobel tot vyftich stuvers munte voirsz. gerekent, ter cause van de voirsz. hondert gouden nobelen, alle t surplus dat Dirc voorn. of zyne nacomelingen alsdan sullen meer ghewonnen mogen hebben, dan mynistrae en conventen voirsz. deuchdelyc te betalen en op te leggen en hair scadelois te houden van denzelven surplnyze. Ende in ghevalle van dien sullen die mynistra en convent ofte hare nacoemelingen mogen anspreken die prioers, rectoir, kerckmeesteren en gasthuysmeesters voirsz. — voor taelve gehele surplus, dat Dirc ofte syne erven meer sullen hebben ghewonnen, sonder dnttet hair van noden wesen sal hemluyden alle tsamen te betrecken en an te spreken na advenant. En indien enyge van hemlnyden angesproken worden van de mynistra en convente voirsz. en yet betaelde van wegen als voirseyt is, zoe hebben zy geloift en loven malcanderen in den name als boven, die gheenen die angesproken sullen worden en betalen sellen, te bate te comen, ygelyck na advenant van dat den voirsz. — van de voirsz. Florysen gereden is angecomen: te weten den cloosteren van de Carthuysers acht en veertich, den cloester tot Waterynge vyftich, S. Maria Magdalenen huys sestien, der Nyewe kercke drie en veertich, en den ghasthuyse voirsz. ses en negentich ponden groot Vlaemsch, zonder enyge weer of onscult dair tegens te doene: alle dynck sonder arch en liste. In kennisse der waerheyt soe hebben wy — en Pieter Ar. Rutgaerts en Balthasar Jacobsz., scepen in Delf, desen brief mede besegelt. — Gedaen in t jair 1500, XII dach in Juny.

[*Bijlagen bij de voorafgaande acte gevoegd.*]

A.

Van Florys Dircksz. huysraet an tynen [tin] waert.

Item IIII mengelsche wynkannen.
— VI byerkannen en I tonnekyn en II cleynkgens.
— II groote platelen en V cleynre platelen.
— VI scuttelen, item V zausieren.
— II zoutmaten. Item een eetkop.
— een butterpotkyn. It. een kamerpot.
(dit is in den principalen brief getakseert voor 88 pont tyns.)

an coperwerck.

Item een groot lavoer ommebescreven. Noch een lavoer.
Item V kandelaren groot en cleyne.
Noch een kandelaer mit een scildeken, die men ontslopen mach. En men mach die setten op een yseren penne voor een beelt of anders yet.
Item een gebroken croen. Item II viertesten.
Item een zeer groot becken en een mynre becken en een cleyn beckegen. Item een visspaen.
Item becken ketelkyn.
Item II spysketelen. Item I pot. Item yseren pine.

Dit staet al in den voirsz. brieff in den hoep te ponde geslegen, mar niet by stucken.

B. 14 Jan. 1497.

Acte van garantie van het convent van S. Maria Magdalena te Delft aan S. Agathe zusterhuis aldaar — van geen moeijenisse te doen wegens de 100 Nobelen, aangeerfd van wijlen Floris Dirckz.

C.

Tot S. Aechten te Delff.

Item hondert noblen 't stuc — VIII sc. IIII d. gr. beloept — XLI ₶ XIII sc. IIII d. gr. vlaems.
Item hier op ontfangen XXXIII ₶ VI sc. VIII d. gr., soe blyft daer noch te betalen IX ₶ VI sc. VIII d. gr.
Item wy syn die Carthuysers sculdig van S. Jansmis lestleden: XXVIII Wilh. scilden 't stuc XXIX st. en beloept VI ₶ XV sc. IIII d. gr.

Item wy syn die zusteren tot S. Maria Magdalenen sculdig van onser Vrouwe lichtmis lestleden: XX sc. gr.

Dit al ofgetogen, soe comt onsen convent noch te ontfangen: XII ℔ Hollants en VIII sc. ter goede rekening.

D.

Dit syn alsulc perceelen van huysraet en ynboel alsdan was ten huyse van Florys Dircsz. in tyden als Margriete Willem Daemsdr. oflyvich worde, in 't welke Florys voirsz. verlyftocht is:

In den eersten. Die plateelen wegen 107 ℔.

Item t cannenwerck weegt 100 ℔.

— t beckenwerck weegt 138 ℔.

— t keetelwerck — 78 ℔.

— dair syn drie grote bedden. It. twee coedsbedden en 1 cleyn coedsbedde.

— Vier blaeuwe deeckens ongevoert. Item noch een blaeuwe deecken, die gevoert is. En noch een roede deecken, die gevoert is, en noch een blaeuwe deecken.

Item noch een roe deecken gevoert opte coedts.

— noch II oude broedsdekenen. It. noch een roede deecken gevoert.

Item noch een blaeuwe deecken gevoert.

Somma twalef deeckenen cleyn en groot, goet en quaet.

Item 10 oircussenen cleyn en groot. It. 9 blaeu cussenen en 13 banck wercte cussenen en 7 quade zitcussenen.

It. 9 paer cussenslopen cleyn en groot.

— 5 paer slapelakens en 6 paer cloevelingen (?).

— 8 paer cleyne tafellakens, it. noch 2 grote tafellakens.

— een lanc tafellaken. Item zestien veechmuyltgens, quaet en goet.

— een lange dwael. It. 5 handdwaeltgens, en dit is al dat lyndewaet, also groot en cleyn als 't voirsz. staet.

Dit navolgende is houtwerc.

It. een grote tafel en 1 cleyn en noch een cleyn mit 11 scragen.

— 3 leenstoelen en 11 cricstoelen en 5 driestallen.

— een contoer en een tresoroer. It. noch een zeedse. En noch sommige cleyne percelen, die nyet te pine waert en syn te scriven, want si luttel of niet waert en syn.

N°. IX. (Videat eam Dominus Regens) 1524. 19 Mei.

Laurentius, miseratione divina titul. Sanctorum quatuor coronatorum presbyter cardinalis, dilecto in Christo Cornelio Johannis de Delf ecclesiae Trajectensis dioc. salutem in Domino. Ut erga sedem apostolicam eo amplius crescat tuae devotionis affectus, quo eam benigniorem inveneris faciendo tibi gratiam specialem, porrectis igitur nobis pro parte tua supplicationibus quantum cum Deo possumus benignius annuentes, auctoritate domini Papae, cujus primarie curam gerimus et de ejus speciali et expresso mandato super hoc vivae vocis oraculo nobis facto, ut a quocunque catholico antistite, gratiam et communionem dictae sedis habente, extra Romanam Curiam, in locis tamen ab Urbe per quadraginta miliaria ad minus distantibus, residente et omnes et sacros et presbyteratus ordines rite statutisque a jure temporibus, dummodo alias ydoneus et sufficiens existat secundum canonicas sanctiones et sufficientem titulum habeat, super quibus ordinantis conscientiam onerantis libere valeat promoveri et in ea postmodum et in altaris ministerio licite ministrare, alio tibi non obstante canonico, tibi et antistiti hujusmodi tenore praesentium licentiam impartimur, non obstan. constitutionibus et ordinationibus apostolicis ac tam provincialibus quam synodalibus statutis et consuetudinibus ceterisque contrariis quibuscunque. Dat. Romae apud S. Petrum sub sigillo officii penitentiariae, XV Kal. Junii, Pontific. Domini Clementis PP. VII anno primo.

[Cum sigillo appenso in cista ferrea et signaturis compluribus.]

[Transfix:]

Vicarius generalis in spiritualibus et temporalibus reverendi in Christo patris, dom. domini Ludovici, Dei et apostolicae sedis gratia episcopi Tornacensis, a sua civitate et sede notorie absentis, notum facimus universis, quod anno millesimo quingentesimo vicesimo quarto, mensis Augusti die prima, reverendus in Christo pater et dominus d. Nicolaus, eadem gratia episcopus Sareptanus, dilectum nobis in Christo Cornelium Johannis de Delft Trajectensis dioecsis, in statuta aetate et aliis a nobis repertum ydoneum et de legitimo thoro procreatum, vigore literarum commissorialium sacrae penitentiariae apostolicae, quibus haec nostrae praesentes in margine annectuntur, deque nostris lectura et

permissu tonsura insignivit clericali. Datum et actum Curtraci Tornac. dioc. sub sigillo vicariatus dicti reverendi in Chto patris, anno, mense et die praedictis.

De mandato dom. vicar.

[sign.] Joannes [verisim.] Carondeletus,
secretarius.

N°. X. 1537. 24 April.

Guilhelmus de Galen, sacrae theologiae licentiatus, christianitatis concilii Beken. Leodiensis diocesis decanus quartarumque capellarum ejusdem concilii archidiaconus, presbytero officianti in divinis ecclesiam parochialem seu quartam capellam de Etten·hove Leodiensis dioecesis ac mei decanatus, et aliis universis et singulis presbyteris, clericis, notariis publicis subditis nobis, salutem in Domino. Cum generosus et magnificus dominus D. Franciscus de Bailloeul, dominus temporalis loci de Ettenhoven, asserens jus praesentandi recturam seu collationem (naturae seu juris patronatus) ad se pertinere ad ecclesiam parochialem seu quartam capellam de Ettenhoven Leodiensis diocesis, ad praesens vacantem seu liberam ad simplicem resignationem honesti domini et mgri Joannis de Torre, ultimi ejusdem possessoris, venerabilem virum mgrum Cornelium Musium, presbyterum Trajectensis dioc., ducens tamquam habilem et idoneum ad hujusmodi ecclesiam obtinendum, nobis procuratorie in Dei nomine praesentaverit cum ea supplicatione, quatenus eundem mgrum Cornelium, praesentatum, ad dictam ecclesiam admittere et rectorem in eadem instituere vellemus et dignaremur, adhibitis solemnitatibus in consimilibus adhiberi solitis et consuetis. Nosque decanus antedictus certis ex causis, animum nostrum ad hoc moventibus, proclamationibus fieri debitis et solitis, quas dicto presentato ex gratia remisimus et remittimus speciali, praetermissis. Recepto tamen penis (?) a venerabili viro magistro Servatio Put, clerico procuratore et eo nomine praefati magistri Cornelii praesentati debito et solenni juramento, in talibus nobis praestari solito et consueto, ceterisque rite actis, eundem magistrum Cornelium praesentatum in persona dicti magistri Servatii sui procuratoris, in et ad praetactam ecclesiam admiserimus et admittimus rectoremque in eadem institutuerimus et instituimus per praesentem investi·

endum eundem ac eidem providendum traditum praesentium de eadem cum suis juribus et proventibus universis. Hinc est quod vobis omnibus et singulis ac cuilibet vestrum supradictis, qui desuper requisiti fueritis in virtute sanctae obedientiae districte praecipiendo mandamus, quatenus accedentes ipsam ecclesiam antetactam ipsum praesentatum ejusve procuratorem legitimum pro eo et ejus nomine in et ad hujusmodi ecclesiam ipsiusque corporalem, realem et actualem possessionem, auctoritate mea ponatis et inducatis, calicem, missalem librum et cetera ornamenta, ad ipsam ecclesiam requisita, in signum verae et legitimae possessionis hujusmodi tradentes et deliberantes, sibique praesentato aut pro eo procuratori legitimo de ejusdem ecclesiae fructibus et redditibus, proventibus, juribus, censibus et obventionum numeris, quantum in vobis est respondetis et ab aliis plenarie et integre respondere faciatis et mandetis temporibus et locis ad hoc aptis. In cujus rei testimonium sigillo nostro praesentes communimus. Datum in Breda, an. a Nativ. Domini 1537, Aprilis mensis die 24.

[In dorso haec:]

A°. retro scripto, mensis Aprilis die 24, Ego D. Johannes Verheyen, vicecuratus in Ettenhoven, exequutus sum retroscriptum mandatum, posuique ac induxi in ecclesiam et actualem possessionem quartae capellae de Ettenhoven magistrum Servatium de Puteo a Breda, tamquam procuratorem et procuratorio nomine D. M. Cornelii Muis de Delft, cum solemnitatibus adhiberi solitis, probis et discretis viris Cornelio Stat et Jacobo Simonis et Ghysberto super his testibus ad hoc vocatis specialiter et rogatis. Quod attestator manu mea ipsa et signo meo consueto.

Ita attestor [sign.] Joh. Verheyen.

N°. XI. 1557. 5 Julij.

Wy Burgemeesteren en Regierders der stat van Delft bekennen mitten desen, dat wy, by advys en guetduncken van de Vroetschappe der voorsz. Stat, overcomen en geaccordeert zyn met Mr. Cornelis Muzius, Priester en Pater van Sinte Aechten convente, uyten name van 't zelfde convent, als dat die voorsz.

Mr. Cornelis Muzius in der qualiteit als vooren die Stede over te doen en leenen zal die zomme van zes hondert Carol. gulden, dair voerre die voorsz. Pater en convente zal genieten vrydomme van de excyse van al sulcke wynen, als binnen de voorsz. convente sullen gedronken worden. En datter tyt en wylen soe die Stede voorsz. die voorsz. zes hondert Carolus gulden sullen willen onderhouden. Mare restituerende die voorsz. zes hondert Carol. gulden sal die voorsz. vrydomme expireren, en de voorsz. Pater en conventualen weder die voorsz. excys betalen, sulcx sy tot nog toe gedaen hebben. En dat die Burgem. en Regierders voorsz. tot alle tyt, als hem dat guet duncken sal en tot heuren wille die voorsz. restitutie moegen doen, en alsoe die voorsz. vridomme doen expireren. Bekennen voorts die voorsz. zes hondert Carolus guld. in maniere voorsz. is, ontfangen te hebben. Ter oorconde van desen hebben wy dit doen zegelen met het zegel ter saicken der voorsz. Stede op den 5 July 1557.

[get.] Acidius.

[met het groot zegel der stede Delft.]

[achter op aangehecht een briefje op papier, waarop dit:]

Item een brieff van der stede van Delft van hondert pont groot, die wy gegeven hebben voor onse wyn excys; hoeneer sy die excys weder opsetten, soe moeten sy ons die excys weder omme geven.

VERMANING TOT BEREIDHEID TEGEN DEN STERFDAG.

De volgende verzen komen voor op een los blaadje papier, dat tot vóór eenigen tijd bewaard werd door een liefhebber van oudheden te Enkhuizen. De Heer V. F. J. Boonacker, predikant aldaar, bood ze ons ter plaatsing aan. Eene jongere hand, waarschijnlijk die van vermelden liefhebber, schreef er boven: „geschreven in den jare 1575". Schrift en papier zijn met deze gissing niet in strijd.

W. M.

REFEREIN.

Och, hoe wijs is hi, die daer gaert
Teghen de langhe heenevaert,
Want het is een sorchelick verbeiden,
De het op sijn dootbedde all sall bereiden.
Hoet u nau ende wacht u well,
De tijtt is cort, de doot is snell.
Daerom so weest alltijdt bereidt,
Dat u de ewighe doot niet en scheidt.
Och, wat freude daer wesen mach,
Daer duysent jaer is enen dach,
Bi datter is te sijn aldaer,
Daer eenen nacht is dusent iaer,
Ende nimmermeer sall wesen morgen.
Voer de nacht moghen wi well sorgen!

Daerom so holt u rein,
Ende achtet u klein,
Ende denckt op den dach,
De nymants vorbij en mach.

HET UITEINDE VAN Dr. AUGUSTINO DE CAZALLA,

VOLGENS EEN TEN ZELFDEN JARE GEDRUKT VERSLAG VAN HET AUTO-DA-FÉ TE VALLADOLID, OP DEN 21n MEI 1559;

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. W. B. S. BOELES.

Onder de talrijke betreurenswaardige gebeurtenissen, welke de geschiedenis van Spanje kenmerken, bekleeden voorzeker de beide auto-da-fé's te Valladolid, in 1559 gehouden, eene eerste plaats. Immers zijn in het eerste, op den 21n Mei, den dag der H. Drievuldigheid, veertien menschen, waaronder personen van meest aanzienlijken huize benevens het gebeente en het afbeeldsel van eene afgestorvene, verbrand, *ad majorem Dei gloriam!* en wel in tegenwoordigheid van de tijdelijke regentes Johanna, van den veertienjarigen don Carlos en vele andere hooggeplaatste personen, die in het aanschouwen van deze gruweldaad welligt een gelijk genoegen schepten, als waarmede, niet lang geleden, hare Katholieke Majesteit, gezeten naast de allerchristelijkste keizerin, het wreede schouwspel van een stierengevecht bijwoonde.

Een der ongelukkige slagtoffers was Dr. Augustino de Cazalla, hofprediker des keizers, een voortreffelijk godgeleerde en een man van groote kennis en welsprekendheid. In de bange oogenblikken, welke zijn afgrijselijken dood voorafgingen, zou hij zijne overtuiging verloochend en in den schoot der Roomsche kerk zijn teruggekeerd! Zoo verhalen geschiedschrijvers, die ongetwijfeld gaarne de waarheid van het tegendeel zouden hebben geboekt.

Steunen hunne berigten evenwel op goede bronnen? Ik meen zulks voor als nog te mogen betwijfelen; zonder hiermede hunne waarheidsliefde in verdenking te willen brengen.

Ik zal mij slechts bepalen bij Llorente en de Castro, die dit punt het meest uitvoerig hebben behandeld.

De eerste deelt mede [1], dat Cazalla door de Inquisiteurs was beschuldigd van de gevoelens van Luther te zijn toegedaan en daarenboven die ook aan anderen te hebben gepredikt. Met erkenning van het eerste, ontkende hij in zijne verhooren het tweede punt. Op de voorwaarde, dat men hem zou toestaan boete te doen en zich met de kerk te verzoenen, beloofde hij voortaan een opregt katholiek te zullen zijn. Dit verklaarde hij aan den monnik Antonio de la Carrera, die door de Inquisiteurs op hem was afgezonden, met het berigt, dat zij zijne ontkentenis, opzigtelijk het prediken van kettersche gevoelens, wantrouwden, tevens om hem aan te sporen, om in zijn eigen belang niets te verzwijgen.

Nadat Cazalla nogmaals betuigd had, dat hij bij zijne vorige verklaring niets kon voegen, zonder aan de waarheid te kort te doen, vernam hij met verbazing uit den mond van Carrera, dat hij zich tegen den volgenden dag op den dood kon voorbereiden. De ongelukkige had nog steeds gehoopt, dat het aanbod van boetedoening en verzoening zijn levensbehoud ten gevolge zou hebben gehad.

Op zijne vraag, of er geene mogelijkheid bestond om de aangekondigde straf veranderd te zien, ontving hij ten antwoord, dat men misschien medelijden met hem zou hebben, wanneer hij volledig bekende, hetgeen hij tot nu toe verzwegen had; in het tegenovergesteld geval, bestond er voor hem geene hoop.

De monnik zag zich echter te leur gesteld, toen Cazalla bij de vorige verklaring bleef volharden en betuigde zich dan aan de doodstraf te zullen onderwerpen. Zich hierop voorbereidende had hij in den volgenden nacht en morgen, zelfs toen hij den brandstapel reeds had beklommen, bij Carrera gebiecht. Door een en ander was de genoemde biechtvader zoo getroffen, dat hij betuigde (volgens de Castro, in een geschrift, op last van het H. Officie uit-

1) *Histoire critique de l'inquisition d'Espagne*, II. p. 220, suiv.

gegeven), dat God dezen ketter vergeven en in den hemel opgenomen had.

Hierop komen de berigten van Llorente hoofdzakelijk neêr; terwijl hij er nog bijvoegt, dat Cazalla, wegens het herroepen zijner kettersche gevoelens, uit genade, vóór de verbranding, geworgd werd.

De Castro [1] schetst, ongetwijfeld ook met het oog op Llorente's mededeelingen, Cazalla als een man van een zeer zwak karakter, die, ten einde het medelijden zijner regters op te wekken, groote teekenen van berouw besloot te geven. Op den brandstapel begon hij te weenen, weshalve eenige zijner lotgenooten hem zijne lafhartigheid verweten, als niet betamende aan iemand van zoo groote geleerdheid, die in Spanje de plaats van Luther had trachten te vervullen. De toespraak zijner vrienden kon zijne tranen niet weêrhouden, noch voorkomen, dat zijne zwakheid en kleinmoedigheid aan zijne vijanden in het oog viel. Niet slechts gaf hij teekenen van berouw over zijne dwalingen, gepaard met het verzoek aan zijne regters om zich met de kerk te mogen verzoenen, maar uit vrees voor het verschrikkelijk einde, vermaande hij zijne vrienden om hunne grondbeginselen te verzaken en in de katholieke godsdienst te sterven. Door zoo vele teekenen van berouw bewogen, bewezen de Inquisiteurs hem de genade om geworgd te worden, vóór zijne verbranding.

Zie daar, hetgeen twee beroemde schrijvers, die op den lof van onpartijdigheid gewis aanspraak mogen maken, over 's mans laatste oogenblikken hebben geboekt!

Van waar hebben zij hunne berigten ontleend? Llorente had een procesverbaal voor zich liggen, dat des daags na de teregtstelling was opgesteld. Zonder zelfs op de goede trouw van dien opsteller iets te willen afdingen, kan men niet ontkennen, dat alle mededeelingen omtrent Cazalla's

1) *Geschiedenis der Spaansche Protestanten en van hunne vervolging door Filips II*, uit het Spaansch, door Dr. J. P. Arend. Amst. 1854, blz. 128 en volg.

herroepen en biechten eenig en alleen steunen op de verklaring van den biechtvader Carrera, een monnik, door de Inquisiteurs op hun slagtoffer afgezonden. En deze zijne verklaring is in mijn oog zeer verdacht. Immers deed het H. Officie al het mogelijke, om de meeniug, dat Cazalla in den schoot der kerk gestorven was, ingang te doen vinden bij het volk, waarbij hij hoog stond aangeschreven. Moest daartoe niet strekken het uitgeven van het bovengenoemd geschrift, waarin Carrera betuigde, dat hij, naar hetgeen hij uit den mond van dezen ketter, sinds hem het doodvonnis was bekend gemaakt, gehoord en uit zijn gelaat en gebaren opgemerkt had, stellig geloofde, dat God zijne dwalingen vergeven en hem in zijn schoot had opgenomen?

En verhaalt de Castro ons niet, dat de Inquisiteurs onder het domme en ligtgeloovige volk uitstrooiden, hoe Cazalla, ten bewijze van zijn eeuwig behoud, in het aanzien des doods, zou hebben voorspeld, des daags na zijne teregtstelling, op een wit paard, door de straten van Valladolid te zullen rijden? En welk eene ontzetting beving de menigte niet, toen de verspreiders van dit verzinsel zorgden, dat op den bepaalden tijd, een wit paard, door een onherkenbaar ruiter bereden, langs de straten trok?

Onwillekeurig wordt men gedrongen de waarheid van iets, dat door zulke middelen verspreid en als 't ware opgedrongen is, in twijfel te trekken, te meer nog, wanneer de opsteller van Llorente's bron, zich ten aanzien van Cazalla ontvallen laat: „Lorsqu'il fut arrivé dans le lieu de l'autodafé, il demanda la permission de prêcher à ceux, qui allaient partager son supplice; il ne put l'obtenir en ce moment, mais bientôt il leur adressa quelques paroles."

Waarom verbood men hem, tot zijne lotgenooten het woord te rigten, wanneer hij werkelijk in den schoot der Roomsche kerk teruggekeerd was? De Castro verhaalt daarentegen uitdrukkelijk, dat Cazalla de overigen nog tot bekeering had vermaand.

Deze schrijver schijnt zich te gronden op Gonzalo de Illescas, volgens hem een ooggetuige; — welke echter ook een geestelijke was, tot de tegenpartij van Cazalla behoorende, van wien ik niet durf veronderstellen, dat hij, in zijne verscheidene jaren later in het licht gekomen *Historia Pontificial y Catolica*, het gewaagd zou hebben, het H. Officie te logenstraffen.

Niet lang geleden ontdekte don Foribro del Campillo, in de bibliotheek te Madrid, een onuitgegeven procesverbaal van hetzelfde anto-da-fé, wel zonder onderteekening, maar blijkbaar ook van een ooggetuige afkomstig. De heer Guardia, die het in zijn geheel plaatste in de *Revue de l'instruction publique*, van 4 Sept. 1862, kwam door hetzelve tot de overtuiging, dat Cazalla, wiens laatste oogenblikken daarin met nitvoerigheid zijn vermeld, geen afvallige is geweest, maar slechts beronw had geveinsd, ten einde van zijne regters de gunst te verwerven, om geworgd te worden, eer hij verbrand werd [1].

Het ligt buiten mijn bestek, eene poging te wagen ter beslissing van de vraag of ter oplossing van strijdige verhalen. Alleen zij het mij vergund de aandacht van belangstellenden te vestigen op eene, naar het schijnt, onbekende bron, die voor het onderwerp van veel belang is te achten.

Toevallig over de ontdekking van Foribro del Campillo sprekende met mijn hooggeachten vriend, den heer J. D. Hesselink, te Groningen, verhaalde ZEd. mij, dat hij in het bezit was, van een gedrukt verslag van hetzelfde auto. Bereidvaardig ontving ik het ter lezing, met verlof, om het te laten herdrukken, wanneer zulks eenig nut konde hebben.

Het werkje, in het Dnitsch opgesteld, zonder vermelding van uitgever of drukplaats, vormt, de titel niet medegeteld, 17 blz., of te zamen 10 bladen drnks, in klein 4°.

---

1) *De Nederl. Spectator*, 1862 n°. 40.

Gelijk ook de titel aangeeft, is het in 1559 in 't licht gekomen, en wel zeer kort na het voorval, immers vóór het tweede auto-da-fé, dat den 8n October deszelfden jaars te Valladolid gevierd werd — zoo als zich laat afleiden uit het slot, waar gesproken wordt van 37 Lutheranen, die nog tot het opvoeren van een gelijk treurspel aldaar in de kerkers der Inquisitie zuchtten.

Men heeft in hetzelve dus een der eerste verslagen, zoo niet het eerste, waarin de drukpers dit droevig schouwspel, tot Spanje's onuitwischbare schande, vereeuwigde.

Wat den vorm der plegtigheid en de namen der betrokkene personen betreft, stemt het volkomen overeen, met hetgeen reeds van elders bekend is.

Op Cazalla's laatste oogenblikken werpt het echter niet dien blaam van lafhartigheid, wankelmoedigheid of geveinsdheid. Integendeel, de woorden, welke hij tot zijn lotgenooten rigtte, nadat de overheid hem weigerde te hooren, waren woorden van troost en bemoediging. De ongelukkige betuigde, dat zijn geloof in geene ketterij bestond, maar het reine en onvervalschte woord Gods was, weshalve hij niet als een ketter, maar als een Christen verlangde te sterven.

Is deze verklaring mogelijk door sommige ooggetuigen ter goeder trouw geheel verkeerd opgevat, of door den monnik Carrera verdraaid?

Dat niet slechts Cazalla, maar *al* zijne medeslagtoffers, Herezzuolo alleen uitgezonderd, ***volgens het in Spanje gewoon gebruik***, eerst geworgd en daarna verbrand zijn, is een voor de beslissing der vraag, belangrijk berigt, dat wij tevens aan dit geschrift verschuldigd zijn.

De bijzonderheden omtrent den dood van Francisco de Vivero de Cazalla, afwijkende in menig opzigt van de Castro's voorstelling, verdienen, met zoovele anderen, in hetzelfde boekske vervat, nader gekend te worden.

Een en ander bewoog mij, om eene plaats in dit *Archief* te verzoeken, voor den letterlijken afdruk van het geheel,

dat de belangstellende lezer op de hier volgende bladen aantreft.

KURTZER BERICHT | WAS SICH FÜR EIN KLEGLICH SCHAWSPIEL VERFLOSSENS EIN VND ZWEINTZIGSTEN TAGS MAY | DIESES LIX. JARSS | MIT ERLICHEN FROMMEN CHRISTEN INN HISPANIEN ZU VALLADOLID ZUGETRAGEN.

Darinnen | wieuiel vnnd was für personen vmb des Lutherischen vnd Christlichen glaubens willen | durch die Bäpstliche Inquisition daselbst zum theyl verbrent, zum theyl mit sonst andern straffen jämmerlichen gepeyniget worden mit warem grund erzelt vnd angezeiget wirt.

Matth. 5.

Selig sind die vmb gerechtigkeyt willen verfolgt werden | Denn das Hymmelreych ist ihr | etc.

Als etliche vil personen | hochs vnnd niders Stands | vor der zeyt inn Hispanien hin vnd wider | des Lutherischen vnd waren Christlichen glaubens halb beschuldiget | Auch durch die Bäpstlichen *inquisition*, für Ketzer angegeben | darauff gen Valladolid gefangen geführet wurden | Ist solchen gefangenen personen hernacher auff den 21 Monats tag May dises Jarss | ein Rechtstag daselbst ernenth vnd angesetzt worden | welcher Rechts tag | von wegen | das er vilen Leuten ein Exempel vnd abschew machete | man mit besonderm vnd vor vnerhörtem gepreng vnnd ganckelspiel | wie das dann hernacher vnterschiedlichen beschrieben wirdt | also verbracht hat.

Erstlich ist auff dem grossen Marckt zu Valladolid | zwischen Sanct Francisci Kirchen | vnnd des *Consistorii* (oder geystlichen Gerichts) behausung | ein Püne vnd hültzen gerüst auffgemacht worden | darauff sechserley Benck oder Sytz ob einander | (wie ein Stiegen) gestelt | damit von menigklich solche sytz gesehen würden. Welcht Sytz man auch gleich gegen dem Richthauss vber | vnden weyt | vnd für zehen personen | darnach hinauffwarts enger vnd zugespitzt | Also das auff dem öbersten mehr nicht dann ein person sitzen mögen | zugericht hat.

Von diser ermelten Püne oder Sytzen an | ist darnach ein verschranckte gassen | biss inn das Richthauss (damit man desto gerhaumer auss vnd einkommen | auch von dem volck vnbedrangt bleiben möchte) gemacht worden.

Auch ist im Gerichthauss ein andere vnnd sehr grosse Püne | vber zwen genge | die mit prettern beleget | gegen dem Marcktwarts auffgericht worden | Darauff die Prinzessa des Königs Schwester | vnd der Printz des Königs Son | sambt andern Fürsten vnnd Herrn | vnd ihrem Hofgesinde | die verurtheylung der gefangnen zubezehen | stehen sollen.

Vnd vor der Stat Valladolit bey einer viertel meyl | sein 14 hültzen Seulen oder Pfeyler | einer zimlichen höhe | wol weyt von einander gesetzt vnd eingegraben | auch an derselben jeden allwegen ein hoher Sytz oder Stul von dreyen Staffeln gemacht worden | etc. Also das jederman dardurch hin vnnd wider gehen mögen.

Als nun auff den angesetzten Rechtstag | ein sehr grosse menige Volcks sich versamlet | vnd in die Stat Valladolid von vilen orten dahin begeben hatte | solche verurtheylung anzuhören | dergestalt | das nicht allein alle heuser vnd fenster | Sondern auch alle gssen vmb den Marckt | gantz dick vnd vol personen waren | Ist desselben tags zu frü (vngefehrlich vmb 6 der kleynen | vnsern deutschen vhren) die Prinzessa des Königs Schwester Fraw Johanna öberste Regentin dess gantzen Königreychs Hispanien | vnd Printz Carl des Königs Son | mit ihrem grossen Hofmeyster vnnd Preceptorn | auch vielen andern Fürsten vnd Herrn | als nemlich | den Conestable | Admiral von Castilien | Marggraffen von Astorga, Marggraffen von Denica, Marggraffen von Sarria, Grauen von Miranda, Grauen von Oferno | Grauen von Nieua | Grauen von Modica | Grauen von Saldagma | Granen von Zibadeo | Grauen von Andrada. Den Herrn von Montesa | Herren Garzia von Toleto | etc. vnd der gantzen Ritterschafft vnnd Hofgesinde | Auch deren Guardien | Hartschiern vnnd Trabanten (so mit ihren waffen angethan waren) auss dem Königklichen Pallast auff den Marckt | vnd inn das Richthauss gangen. Deren Durchleuchtigkeyten vier Herolden die zwo gülcene Seulen vnnd Königkliche Waffen | Item | der Graff von Bondia | das blosse güldene schwert | vorgetragen.

Vnnd nach dem ihre Durchleuchtigkeyten also mit denen

obermelten Personen | so ihnen vor vnnd nach gangen | in das Gerichtshauss | vnd auff die verordnete obgedachte grosse Püne kommen | sein also bald aus dem Gerichts hauss tretten | der Ertzbischoff von Siuilien | die geystlichen Richter vnnd Räthe der Bäpstischen *Inquisition*, der Bischoff von Roderigo | der Bischoff von Palenza | der Bischoff von Orens. Item | die gantze Regierung | Räthe vnnd Geystligkeyt der Stadt | vnnd haben sich allzumal durch den verschranckten weg (dess zu anfangs gedacht worden) auff die hültzene Püne | so auff dem Marckt mit ihren Spytzen auff gemacht worden | einhellig | vnd in ordnung verfüget | Denen gefolget vnnd nachgeführt sind worden | die arme gefangene Leute | deren in der zal dreyssig | vnd neben ihnen eines Weybes Abconterfethe bildnuss | waren allzumal mit gelben Mentelein | welche durchauss rotte Creutz hatten | angethan | auch brinnende liechter inn den henden | vnnd denen so zum tod verurtheylt | vnnd verprent solten werden | Papieren Bischoffs hütte auffgesetzt | vor welchen man auch ein gross Crucifix | so mit schwartzer Leynwat bedeckt | hergetragen.

Als nun diser Geystliche hauff vnnd Richtere | sambt den gefangenen | sich allerzumal auff die auffgemachte Püne an dem Marckt gesamlet | vnnd die armen gefangenen Leute auff die sechs Sytz (deren zu anfangs meldung beschehen) nach ordnung | wie man einen jeden beschuldiget | nidergesetzt | vnnd Doctor Cazalla (welcher ein Hochgelehrter statlicher Theologus | vnnd mit König Philippen inn Dentsch vnd Niderlandt | auch ihrer Mayestet Hofprediger gewesen) oben an geordnet worden | hat allda also bald ein Münich Dominicaner Ordens | (mit namen Meyster Melchior hundt oder *Cane*) Bischoff zu Camaria | ein lange predigt | bey einer stunde gehalten.

Nach welcher | vnnd als dieselbe vollendet | sich der Fiscal auff ein besondern Stul herfür gesetzt | auch also bald der Ertzbischoff von Siuilien | von der Püne herab auff die ander Püne | da die Prinzessa | vnnd der Printz (wie vor gehöret) gestanden | gegangen. Von denen ein Aydgelübd | welches sie mit auffgelegten fingern | auff ein Crucifix vnd Messbuch schweren musten | genommen | Dergestalt | das ihre Durchleuchtigkeyten zu solchem fürhaben des geistlichen Gerichts | vnd der *Inquisition* aller gnedigsten willen geben wolten. Vnd nicht allein dissmal an disem heiligen fürhaben kein hinderuss zuthun | Sondern auch hinfüro wider alle Lutherische ketzer | vnd die so von der

Römischen kirchen abgewichen. Item den jenigen | so inen darzu behülflich (sein wer die wöllen) diesem heyligen geystlichen Gericht | vollen gewalt zugeben | Für eins.

Fürs ander | das ihre Durchleuchtigkeyten | auch alle vnnd jede ihre vnterthane zwingen solten | der heyligen Römischen Kirchen | vnnd allen derselbigen Mandaten vnd Decreten zugehorsamen | vnd dieselbigen fleyssig inn acht zu haben | Insonderheyt diese so wider die Lutherischen Ketzer | vnnd derselben anhenger vnd fürderer weren | beschlossen worden | etc. Welches Aydsgelübd ihre Durchleuchtigkeyten auch also geleyst vnd persönlichen volbracht. Darauff vorermelter Ertzbischoff ihnen den Segen vnnd *Benediction* gesprochen.

Dessgleychen ist also balde von den ander Fürsten vnnd Herren so dabey gestanden | zuschweren auch begert worden | welche es nicht gewaygert.

Als nun diss zu allen theylen verbracht vnnd geschworen worden | hat man zur stund die vrgichte der gefangenen verlesen vnnd ihre Vrtheyl aussgesprochen.

1. Vnnd ist zum ersten durch den Fiscal dem Doctor Augustin Cazalla | Priester zu Valladolid | vnnd der Königklichen Mayestat Hofprediger | (wie vor ermeldt) geruffen worden | welcher von seinem Sytz auffgestanden | vnnd herabgangen | sich in ein besondern Stul | so ime neben des Fiscals Stuel verordnet | nidergesetzt | vnd ein vrtheil | welches also verlaut hat | alda angehört. Nach dem Er Cazalla für ein Lutherischen Ertzketzer wer erkandt vnd befunden worden | Derhalben als ein Lerer vnnd Prediger derselben Secten er erstlich solte degradirt | vnd hernacher Persönlich verprendt werden | all sein hab vnd gut der Obrigkeyt zugewachssen sein.

2. Darauff vnnd nach diesem durch den Fiscal dem Francisco de Viuero Priester zu Valladolid vnnd des vorgedachten Cazalle leyblichen Brudern gleycher gestalt geruffen | vnnd derselb nider gesetzt | Auch wie er Cazalla zuuorn (als ein vbergrosser Lutherischer Ketzer) verurtheylt worden. Allein damit das er nicht etwo dem geystlichen Orden (wie er denn zuuorn in vnd ausser der gefengknuss one einigen abschew unuerzagt gethan) die warheyt sagte: vnd etwo ein empörung vnter dem volck (das ihm dann sehr wol gewölt) erregte | ist ihm sein mundt mit einer klammern vnnd gesperr dermassen vermacht worden | das er einig wort nicht reden können | sondern in verlesung der vr-

giechten | **seiner** verantworttnng (das auch die Heyden nicht gethan) **gentzlichen** müssen beraubt sein.

3. **Gleycher** gestalt ist der beden voremelten schwester | welche ein **Nonn** vnd in eim Closter gewesen | mit namen Fraw Beatrice **von** Viuero geruffen | ein vrtheyl wie ihren Brüdern gefallen **vnd** vorgelesen worden.

4. **Zum** vierdten hat der Fiscal dem Johann von Viuero zu Valladolid wonhafft | vnd der vorgedachten leiblichen brüdern | geruffen | denselben als ein anfehender Lutheran erklert | vnd zu ewiger gefengniss nimmermehr zuuersönen mit Confisszierung aller vnd jeden seiner gütere | vnd das gelbe mentelein sein lebenlang zu tragen verurtheylt.

5. Vnd ebner massen zum fünfften Frawen Constenza von **Viuero** der obgedachten allen schwester | weyland des Conuer**rhats** Fernandi Ortez verlassene Witwen | wonhafft zu Vallado**lid** | ein vorgehörtes vrtheyl vnd durchauss gleychförmigen Sen**tentz** wie irem bruder verkündiget.

6. Vnd nach dem voremelter fünff Personen mutter Fraw **Leonora** von Vinero | Inwonerin zu Valladolid | in irem leben **des** Lutherischen vnd Christlichen glaubens auch gewesen | in **irer** behausung auch diese vnd andere mehr Personen | viel vnd **offtmals** von Gottes wort zu reden vnd an einander Christlichen **zu** lehren | zusamen kommen waren | also vnd damit sich die **geistlich** Rott nicht allein an den lebendigen | sonder auch an **den** todten rechnen möchte | vnd des Doctor Cazalle geschlecht | **auch** sein gedechtnuss gantz vnd gar aussgerottet würde | sein **der** verstorbenen Frawen (von Viuero des Cazalle muter) ire **gepeyne** vnd verstorbene Leichnam (der vor ein zeitlang vnter **der** Erden gelegen) wider aussgegraben | derselb in einer Todtenpar | darauff ir abconterfeth vnd bildnuss gelegen | auff die püne **gebracht** | Ir auch von dem Fiscal geruffen | vnd nachfolgender **gestalt** | verurtheylt worden | also | das man ire gebein vnnd **bildtnuss** als einer Lutherischen Ketzerin | zu aschen verbrennen | vnd alle vnd yede ihre güter der Obrigkeyt zu eygnen | auch ire behausung also bald in grund einreyssen | vnnd zu ewiger gedechtnuss ein Marmor Seulen | daran die vrsach solches einreyssens geschrieben würde | auffrichten solte.

7. Nach welchem *Magistro* Alonso Perez ein Priester zu Palenza vom Fiscal geruffen worden | Den man wie den vorgedachten Personen | vnnd das er nach degradirung vnd abnemen der

Weyhe | als ein Lutherischer Ketzer verbrennet | auch seine hab vnd güter der Obrigkeit eingeantwortet würden | auffgelegt hat. Vnd als man nun diser sieben Personen vrtheyl vnd Sententz verlesen | hat der Bischoff von Palenza seine *Pontificalia* vnd Bischöffliche kleyder angezogen | Dem gedachten Cazalla vnd Francisco seinem Bruder | Item dem jetzgemelten Alonso Perez | ire Habit | als Priestern | angethan | einem yeden ein Kelch in die handt gegeben | vnd also bald eines nach dem andern ordenlich widerumb von inen abgenommen | Sie auss gezogen vnd degradirt | auch die Weyhe von iren fingern | lefftzen | vnd platten genommen | vnd widerumb inen die gelben mentelein angethan | auch die Papirn Bischoffshüt auffgesetzt.

Auff welches offtermelter Doctor Cazalla zureden angefangen | vnd die Obrigkeyt vmb Gottes willen ine anzuhören gebeten | aber im hat das nicht allein nicht wöllen gestattet werden | Sondern ist also bald mit ime wider auff sein stuel vnd sitz geeylet worden | von welchem er doch offentlichen protestirt | Das sein Glaub | des er beschuldiget | kein Ketzerey | sondern das reine vnd ware wort Gottes were | Er auch darumb als ein Christ | vnd gar nicht als ein Ketzer | sterben wölte | sampt vilen andern schönen vnd herrlichen Trostsprüchen | Deren Er sich so lang | biss alle volgende Sententz vnd urtheyl gesprochen worden | hören lassen.

Nach diser Degradation | vnd als die selb volzogen | hat man in der verurtheylung der anderer armen leut | so noch vorhanden vnd auff iren sitzen vnd stülen sassen | fortgefahren.

8. Vnd ist für den achten Herr Petrus Sarmiento Ritter des Ordens von Alchantara Inwoner zu Palenza vnnd des Marggraffen von Poza Son | hergeruffen | vnd ihm vber die vrgicht als ein Lutherischen Ketzer sein vrtheyl | Nemlichen | das er sein leben in dem gelben mentelein vnd ewiger gefenckniss | sampt verliesung des Ordens vnd aller seiner hab vnd güter verzeren solt | vorgelesen worden | auch eingepunden | das er nimmermehr Silber | Gold | Perlein | edelgestein oder anders tragen oder gebrauchen solt.

9. Dessgleychen ist sein Gemahel | Fraw Mentia von Figueroa | für geruffen | Dieselb als ein Lutherische Ketzerin declarirt | vnd in ein gleyche straff mit irem Herrn | als vor gehört | verurtheylt worden.

10. Der zehend so für geruffen | vnd als ein Lutheran er-

klert | Ist Herr Lois von Roias des Marggrafen von Poza Vetter | vnnd künfftiger Erb des Marggraffthumbs gewesen. Welcher von wegen der grossen vorbitt anssgesönt ist worden | jedoch mit verwirckung aller seiner güter | vnd das gelbe Mentelein biss widerumb in das Richthauss zutragen.

11. So ist fraw Anna Henriques | wonhafft zu Tora | des Marggraff von Alchanzar tochter vnd Hochermelten Marggranen von Poza mume | Herrn Johann Alfonss von Fonseca Gemahel | vmb der stattlichen vorbit willen | auch begnadet worden | Welche ob sie wol als ein Lutherische Ketzerin declarirt | ist sie doch weyter nicht dann mit verlierung irer güter | vnd das gelbe Mentelein bis widerumb ins Richthauss zu tragen condamnirt worden.

12. Nach ihr ist Fraw Francesca Zuniga des Licentiaten Antonij von Baezza tochter || Inwonerin zu Valladolid | geruffen | dieselbigen anch zu gnaden auffgenommen worden | yedoch das sie iren Lntherischen irrthumb mit dem gelben mentelein bekleidet | in ewiger gefengknuss büssen solt.

13. Volgends gerufft worden Herr Johann von Vlloa Perira | Ritter des Ordens von S. Johannes | Inwoner zu Toro | den man als ein Lutheran | seines ordens | vnd aller seiner wirden | hab vnd güter entsetzt | auch das gelbe mentelein biss widerumb in das Richthauss zn tragen | auffgelegt hat.

14. Nach diesem ist Christoff von Ocampo wonhafft zu Zamora herfür gefoddert | vnd neben Confissziernng aller seiner güter | zuuerbrennen als ein Lutherischer Ketzer erklert worden.

15. Gleychermassen vnd eben auff die weyss auch Christoff von Padiglia Burger zn Zamora verurtheylt worden.

16. Aber Antoni von Heuezzuolo Baculari vnd Inwoner zu Toro | zn dem dzer als ein Lutherischer Ertzketzer verurtheylt worden | vnd mit verliesnng aller vnd yeder seiner hab vnd güter so der Obrigkeyt heimgedeyhen | solt verbrent werden | Ist im auch ein kluppen vnd gesperr an die zungen gelegt gewesen | wie vor dem Francesco von Vinero (welcher der ander in der Verurtheylten zal gewesen) oben gehört ist | also das er weder ja noch nein | oder sonsten sich in seiner vrgicht verantworten | oder seines Christlichen glaubens bekandtnnss (welches ye jemmerlich zu hören) thun mögen.

17. Zum siebenzehenden ist Katharina Roman Bürgerin zu Pedrosa von ihrem sitz fürgefoddert | als ein Lutherische Ket-

zerin zu verbrennen verurtheylt | vnnd ihre hab vnd güter der Obrigkeyt ein zu antworten beuolhen worden.

18. Also auch der Licentiatus Franciscus von Herrers | pürtig von Pegnaranda | als ein grosser Lutheran zum brandt | mit verwürckung aller seiner güter | erkandt worden.

19. Verner hat man Fraw Katharina Ortega | Inwonerin zu Valladolid | des Fiscals Hernando Piazo Tochter | vnd Hauptmans Loysi verlassene Witwe | fürgeruffen | Dieselben als ein Lutherische Ketzerin vnd Ertzlehrerin derselben Secten | zu uerbrennen verurtheylt | vnd ir gut der Obrigkeit angewachssen sein | auss gesprochen.

20. Nach diser geruffen Isabella von Strada.

21. Item Johanna Velasques so bede Inwonerin zu Pedrosa gewesen | die mit einander zum brand verurtheilt | neben verfallung aller vnd jeder irer güter.

22. Dessgleychen einen Plattner von Valladolid | welcher der ob vnd nachgedachten Lutherischen personen versamlungen allezeit verhütt vnd verwacht hatte | auch verurtheylt.

23. Vnd nach dem ein Portugaleser vnter den gefangenen mit namen Conzalo Vaez von Lissbona | welcher erstlich ein Jüd geboren | darnach getaufft | vnd dannigst widerumb in den Jüdischen irthumb getretten gewesen | hat der selb auch den hauffen füllen vnd neben den andern als die zween Schecher neben dem Herrn Christo | zur schmach mit gehen müssen | Den man auch nach vorgelesner vrgicht mit den andern zu verprennen vnd alle seine güter der Obrigkeit einzuantworten beuolhen.

24. Nach diesem hat man Frawen Johanna von Silua | des Johann von Viuero (so des Doctor Cazalla bruder) eheweib geruffen | vnd derselben als ein Lutheranin | vnablössliche Penitentz in dem gelben mentelein ir lebenlang zu tragen auffgelegt | auch ihre hab vnd güter der Obrigkeit (als verwürckt) zugesprochen.

25. Dessgleichen hat man nachuolgenden vier Personen geruffen | als nemlich | des Bacularien Antonij Heuezznoli (dauon obgemelt) seinem weyb Leonora von Cissneres.

26. Item Isabella Dominiques | Frawen Beatrice von Viuero (auch obgedacht) Ir Magd | so bürtig von Mentemarggier gewesen.

27. Item | Marina von Saiauedra | des Cissneros von Sareglio weyb.

28. Item | Daniel Quadra von Pedrosa pürdig | etc. Vnd den selben personen nacheinander ir vrgiecht vorgelesen | Sie auch als Lutherische anfahende Ketzer | in den gelben mentelein | vnd ewiger gefencknuss buss zuthun | mit verwirckung aller vnd yeder ihrer hab vnd güter | erklert | vnd verurtheilt.

29. Aber Frawen Maria von Roias | des Marggraffen von Poza Schwester | von wegen das sie in eim Closter war gewesen | vnd eines so hohen geschlechts. Ist dergestalt | das sie neben verlieaung aller irer güter | das gelbe mentelein biss widerumb in das Richthauss tragen | vnd also iren Lutherischen irrthumb hiemit büssen solte | gegnadet worden.

30. Item | ist Antoni Dominiques von Pedrosa zu gnaden auffgenommen | vnd ime mehr nicht aufferlegt worden | denn das er sein Lutherischen gefasten whon mit dem gelben mentelein bekleydet | drey jar in einem gefencknuss bussen solt | vnd seine güter verloren haben.

31. Dem Antoni Basor aber | so ein Engellander ward | wurd aufferlegt | das er von seins Lutherischen irrthumbs willen | das gelbe mentelein biss widerumb in das Richthauss tragen | vnd alle seine güter verwirckt haben solt | Auch also bald | vnd von stund an in ein Closter gehen | darinnen ein gantzes Jar verharren | biss er der Römischen Kirchen vnd des Catholischen glaubens gleichwol vnterrichtet würde.

Nach disem | vnd alss nun die ein vnd dreissig vrtheil gefelt | vnd gesprochen waren | sein die vierzehen obermelten personen | so znm todte | vnd zu uerprennen | erklert | sampt der todtenpar vnd bildnuss | daranff (dauon auch oben angezeigt) der weltlichen Obrigkeit | vnd folgendts dem Nachrichter (dem aussgesprochnen sententz nachzukommen) vberantwort | vnd zugestelt worden.

Welche die auch alss bald angenommen | vnd allzumal | ein yeden besonder auff ein Esel gesetzt | dieselben von der Büne vnd Marckt hinweg (mit vilen Soldaten) | vnd der Guardien beleitet) zu dem thor (Del Campo) genant aussgefüret.

Alss sie nun an die Richtstat | vnd da die viertzehen seulen (wie zu anfang diser geschicht ist ermeldet worden) auffgericht gewesen | kommen sein | Hat man ein yede person auff iren zubereyten stnll | so an dem pfeyler oder seulen | daselbst gestandea | nidergesetzet | Die selben nach Spanischem geprauch erstlich all getrösselt | vnd mit dem strick erwürget | Nachmalss fewer vmb sie gefüret | vnd zu pulner verprend.

Allein der Heuezznola | welcher dem geystlichen Orden | in vnd ausser der gefencknuss | dapffer eingeschenckt | ist lebendig (gleichwol mit versperten mund) verbrend worden.

Vnd haben also dise 13 fromme Christen vmb der warheyt | vnd des reynen wort Gottes willen | auff disem platz | als die theuren Merterer | erbarmlich leyden müssen | Die doch nicht allein stetigs aneinander selb Christlichen getröstet | sondern auch allzumal dermassen (das sich menigklich verwundert) ein schönes vnd freudiges ende genommen haben.

So sein die andern 16 versönte personen widerumb in die gefencknussen alda gefürt worden | mit einem yeden wie sein vrtheil gelautet | vnd ingehalten | zu volbringen.

Es sollen auch (wie man glaubwirdig sagt) noch vber 37 personen des Lutherischen Christlichen glaubens halb | alda zu Valladolid gefangen ligen | welche man zu einem andern spil vnd Tragedien sparen wil.

Der allmechtige Gott | erleuchte aller derer gemüte vnd hertzen | so wissentlichen oder vnwissentlichen | seinen heiligen namen | vnd seinen gesalbten verfolgen | Damit sie sich zu ime bekeren | ware buss vnd rewe vber ire sünde | vnd also gnade erlangen mögen | Er breyte auch die heylige Sonne seines Göttlichen worts weit | vnd biss an der welt ende auss | damit dem volck | so noch in finsterniss vnd schatten des todts sitzt | ein grosses liecht auffgehe | Stercke auch alle die | so hin vnd wider vnter den Trachen vnd Löwen wonen | vnd bleiben müssen | auff das sie seinen heyligen namen vnuerzagt bekennen | vnd darbey biss ans ende bestendig bleiben mögen | Durch Jesum Christum seinen geliebten Son vnsern Herrn | Amen.

ACHT COLLATIËN VAN JOHANNES BRINCKERINCK,

EENE BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN DEN KANSELARBEID DER BROEDERS VAN HET GEMEENE LEVEN, UIT HANDSCHRIFTEN DER VIJFTIENDE EN ZESTIENDE EEUW

MEDEGEDEELD DOOR

W. MOLL.

Gelijk de Broeders des gemeenen levens te Deventer en elders in de laatste honderd en vijftig jaren vóór de Hervorming het voorbeeld gaven eener verstandige en liefderijke zorg voor de opvoeding der jeugd in ons vaderland, zoo waren zij het ook, die, meer dan anderen vóór hen, de evangelie-prediking op doeltreffende wijze tot het volk rigtten. De stichter der broederschap was de man, die ook in dit werk, gelijk men weet, zijn geestverwanten voorging, en onder zijne navolgers waren er velen, die door hunne predikgaven zich een grooten naam verwierven: Wermbold van Boskoop te Utrecht, Hendrik Gonde te Zwol, Hugo de Goudsmid te Haarlem, Gijsbert Dou te Amsterdam, Gerard van Zutphen te Deventer, en vele anderen, die in de gedenkschriften der broederschap door Thomas a Kempis, Johannes Busch, Rudolf Dier enz. met grooten lof vermeld worden. Naarmate tijdgenooten en nakomelingschap den arbeid dezer mannen meer gewaardeerd en geprezen hebben, moet men het te meer beklagen, dat van hunne sermoenen en collatiën zoo weinig proeven bewaard, of althans tot heden aan het licht gekomen zijn. Eerst dan toch, als wij nog andere homiliën-bundels dan die van Thomas a Kempis en enkelen meer van dien tijd bezitten, zal het ons mogelijk zijn hun overgeleverden roem te dezen aanzien te regtvaardigen, en eerst dan ook zullen wij kunnen beoordeelen, in hoe verre men regt heeft, hen ook wegens hunne evangelie-verkondiging aan te merken als wegbereiders tot eene hoogere ontwikkeling van het godsdienstig leven onzer vaderen.

Onder de leerlingen van Geert Groote, die omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw als zeer uitstekende predikers aangemerkt werden, neemt Johannes Brinckerinck eene eerste plaats in. De roem zijner welsprekendheid werd nog in onze dagen, zelfs in populaire geschriften [1], van tijd tot tijd in herinnering gebragt, maar van zijne tot heden bewaarde leerredenen is, behalve eenige fragmenten, die voor ettelijke jaren uitgegeven werden [2], nog maar ééne door den druk openbaar gemaakt.

Nadat wij, reeds vóór een tiental jaren, de vijf stukken, die in het straks te vermelden Weesper-handschrift voorkomen, hadden leeren kennen, vatten wij terstond het voornemen op, ze voor de uitgave gereed te maken. Van dit voornemen lieten wij ons echter terughouden, toen het ter onzer kennisse was gekomen, dat in de vijftiende eeuw een bundel collatiën van Brinckerinck in omloop was geweest, die niet uit vijf, maar uit acht stukken bestond. De gedachte drong zich aan ons op, dat het Weesper-handschrift slechts een deel van dien bundel bevatte, en de hoop werd in ons levendig, dat wij vroeg of laat eenig manuscript zouden ontdekken, dat ons in staat zou stellen hem in zijn geheel bekend te maken. Die hoop werd niet teleurgesteld. Een HS. van de Bourgondische bibliotheek te Brussel, dat ons ten behoeve van andere nasporingen werd overgemaakt, bevestigde niet alleen ons vermoeden, dat de verzameling in het Weesper-handschrift onvolledig was, maar het leverde ons daarenboven wat wij zochten: de drie ontbrekende collatiën, waarmede het achttal vol is. Nu wij den ganschen bundel voor ons hebben, meenen wij de uitgave niet langer te mogen uitstellen. Brinckerincks kloosterredenen schijnen ons eene belangrijke bijdrage tot de kennis van den kanselarbeid der Broeders in het bij-

1) Zie b. v. van Til, *Leven van Nederl. mannen*, Utrecht 1841.

2) Zie [van Vloten,] *Verzamel. van Nederl. prozast.* Leid. 1851, bl. 129 vv. en den straks aan te halen *Kalender*.

zonder, en eene niet minder belangrijke bijdrage tot de geschiedenis der evangelie-verkondiging in ons vaderland in het algemeen. Zijn zij reeds daarom gewigtig in ons oog, wij achtten ze nog van andere zijden merkwaardig. Deze collatiën munten uit door edele eenvoudigheid van taal, door frissche naïveteit van toon, en vooral door een rijken overvloed van kernspreuken en diep godsdienstige gedachten en leeringen, die ons haren monastieken geest en hare overige gebreken doen voorbijzien, en soms zelfs den wensch in ons doen opkomen, dat ook de kerk van onze dagen hare Brinckerincken van eigenaardige soort mogt bezitten. Doch de lezer moge zelf oordeelen! Wij deelen de stukken mede, gelijk wij ze in de HSS. aantroffen, maar laten eerst nog een woord over den prediker [1] en de wijze, waarop zijn werk voor ons bewaard werd, voorafgaan.

Johannes Brinckerinck werd omstreeks het jaar 1359 geboren in of bij de stad Zutphen [2]. Thomas a Kempis, die als knaap hem gekend en vereerd, en als man eenige zijner levensbijzonderheden beschreven heeft, zegt dat hij van „goede afkomst" was [3]. Wie zijne ouders waren, wordt ons nergens berigt, noch ook waar hij werd opgevoed en onder welke omstandigheden hij zijne vroegste levensdagen doorbragt. Dit echter weten wij, dat zijne jongelingsjaren in een tijdvak vielen, dat voor het geestelijk leven onzer voorvaderen hoogst merkwaardig was, en

1) In den *Kalender voor de Protest. in Nederl.* Jaarg. 1858, bl. 66 vv. plaatste ik een tamelijk uitvoerig opstel over *Joh. Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, waaruit ik de volgende levensbijzonderheden overneem.

2) Zie Rud. Dier in Dumbars *Analecta*, I, p. 15.

3) *Chron. Montis S. Agnet.* (achter het *Chron. Windes.* van J. Busch, ed. Rosweyde, Antv. 1621), p. 175. Vgl. het *Vita Joh. Brinckerinck* van Thomas, in zijne *Opera omn.* ed. Sommalii, Duaci 625, p. 975 ss.

dat ook zijn inwendig bestaan zich ontwikkelde onder den invloed van personen en gebeurtenissen, die gedurende de laatste helft der veertiende eeuw op ontelbaren de diepste indrukken maakten.

Geert Groote trok als reizend prediker door ons vaderland, en zijn woord bewoog de gemoederen van duizenden op eene wijze, waarvan wij modernen ons naauwelijks eene klare voorstelling kunnen maken. Ook onze Brinckerinck was een en andermaal onder zijn gehoor, en ook hij ontving de diepste indrukken van den magtigen spreker. De jongeling vergenoegde zich echter niet met des meesters rede alleen van den preekstoel te vernemen. Hij zocht zijne vriendschap en had ligtelijk het geluk die te winnen. Groote toch was, niettegenstaande zijnen ernst, een man van eene vriendelijke natuur, die als een echt christen het heil van vaderland en kerk voor de toekomst van het opkomend geslacht verwachtte, en daarom alle jongeren van goeden aanleg met voorkomendheid en achting te gemoet trad. Naauwelijks was Brinckerinck nader met hem bekend geworden, of hij schijnt besloten te hebben, den vromen man nimmermeer te verlaten. Sedert dien tijd althans vertoefde hij dikwerf te Deventer in de woning van Geert, wanneer deze van zijne omzwervingen door het land voor eenigen tijd uitrustte, of hij verzelde hem op zijne togten. Dan was hij, gelijk Thomas a Kempis het uitdrukte, dezen nieuwen Paulus, die reisde om zielen te bekeeren, tot een Lukas. Hij diende hem met groote naarstigheid, en als zij in eene stad of een dorp kwamen, waar Groote voornemens was te prediken, dan was hij het, die op de kerkdeuren de biljetten aanplakte, waarop geschreven stond, op wat dag en uur de beroemde prediker zou optreden. De omgang van den leerling en den meester werd steeds vertrouwelijker. Zij baden dikwerf zamen en lazen zamen de getijden, waarvan Geert voor zijn jongen vriend somtijds den zin verklaarde. Dikwerf hoorde Brinckerinck hem woorden van ernst en wijsheid spreken,

die hij als „hemelsche woorden” in zijn binnenste bewaarde [1].

Meester Geert stierf in 1384. Zijne leerlingen, die ook de leerlingen van zijn wijzen vriend Florens Radewijns waren, sloten zich nu bij dezen godvruchtige geheel aan, en zoo deed ook Brinckerinck, die toen een leeftijd van omstreeks vijf-en-twintig jaren had bereikt. Florens bewoonde, als een der vicarissen van de St. Lebuïnus-kerk te Deventer, een huis bij de kerk gelegen, en hierin had ook Brinckerinck zijn verblijf, te gelijk met vele andere „jongelingen van goeden wil”. Daar de woning het lokaal bevatte, waarin Florens en de overige broeders onderwijs gaven aan de in menigte naar hen toevloeijende knapen, mogen wij veronderstellen, dat ook Brinckerinck zich in dit tijdvak zijns levens aan de belangen der school zal hebben gewijd. Doch omstreeks het jaar 1393, nadat hij tot priester geordend was, nam zijn levensloop eene wending, die voor hem zelven en voor velen gewigtig was.

In het jaar 1374 stichtte Geert Groote ten behoeve van sommige vrouwen zijner geboorteplaats, die tot „een devoten wandel” genegen waren, maar geene middelen bezaten om tot haar doel te geraken, de bekende begijnenvergadering, die zich in zijne eigene woning, „Meester-Geertshuis”, vestigde. Zoo lang de stichter leefde, woonde hij in eene kamer van dit huis, de vriend en leidsman der eerzame zusters, die van zijne milddadigheid een dankbaar gebruik maakten. Toen hij gestorven was, betrok Johannes van den Gronde, een broeder die om zijne predikgaven wijd en zijd beroemd was, hetzelfde vertrek, en hij bestuurde het gezelschap, gelijk Geert had gedaan. Doch na weinige jaren stierf ook deze, en thans werd onze Brinckerinck de rector van Meester-Geertshuis [2].

1) Thom. a Kemp., *Chron. Montis S. Agn.* p. 176, *Vita Joh. Brinck.* p. 975 s. Rud. Dier, l. l. p. 5.

2) Rud. Dier, l. l. p. 15, en Thom. a Kemp. ll. ll.

Hij vond de stichting in alles behalve bloeijenden staat. Het aantal der zusters was niet grooter dan zestien, en die weinigen leefden gansch anders dan de beschikkingen van Geert het wilden. Er werd door haar weinig of niets aan handenarbeid gedaan, zoodat er armoede geleden werd, als de barmhartigheid der vromen van Deventer niet te hulp kwam. Allen leefden naar willekeur, uit- en ingaande werwaarts en wanneer zij wilden, en van godsdienstige oefeningen kwam er weinig in. Van den dag, waarop Brinckerinck in het zusterhuis de kamer van zijn vaderlijken vriend innam, werden deze en andere verkeerdheden met kracht geweerd, en zóó gelukkige verbeteringen wist hij aan te brengen, dat hij in de handschriftelijke gedenkstukken van Meester-Geertshuis, die tot ons gekomen zijn, als de ware stichter der zusterschap wordt voorgesteld [1].

Naauwelijks had Brinckerinck eenigen tijd zijne nieuwe waardigheid bekleed, of hij begon wijd en zijd door den lande beroemd te worden als een voortreffelijk prediker en hoogst ervaren zielverzorger. Uit verwijderde oorden ontving hij gedurig brieven, waarin men hem raadpleegde over de aangelegenheden van kloosters en vergaderingen; velen, die onder gemoedsbezwaren gebogen gingen, zochten zijn raad en hulp, en niet zelden ontvlugtten zelfs dochters van aanzienlijke familiën hare ouders en bloedverwanten, om zich naar Deventer te spoeden in de hoop van in Meester-Geertshuis „eene stede" te verkrijgen en onder de leiding van den gevierden rector tot „een innig leven" te komen. De menigte der vrouwen, die zich onder zijne tucht wenschten te voegen, groeide bij den dag aan, zóó zelfs dat hij vaak naar middelen moest omzien om den aandrang, waarmede men de opneming in de zusterschap

1) Volgens mijn HS. G, onuitgegeven biografiën van vele zusters van Meester-Geertshuis bevattende. Zie over dit HS. de voorrede voor mijn *Joh. Brugman*, I, bl. vii.

begeerde, te beteugelen, wat dan vooral geschiedde, als zulke vrouwen adellijke weduwen waren of hooggeplaatste kloostervrouwen en kinderen van rijke geslachten. De opneming van de zoodanigen toch lag wel niet in den geest van den stichter der inrigting, die vooral de verzorging van vrouwen van geringen stand had bedoeld, en Brinckerinck oordeelde haar te regt gevaarlijk voor zijne begijnen, omdat zij ligt nadeel kon toebrengen aan de eenvoudigheid der levenswijze in het huis. Daarenboven had hij menschenkennis genoeg om te begrijpen, dat aan personen van zeer verschillende opvoeding en stand ook verschillende behoeften eigen waren, waarin niet op dezelfde wijze kon voorzien worden. Zoo wenschte hij dan voor de meer aanzienlijke weduwen en maagden, die onder zijn bestuur wilden staan, eene nieuwe stichting tot stand te brengen, en aan dien wensch voldeed hij door den bouw van het beroemde klooster te Diepenveen bij Deventer, waarvan de aanleg in het jaar 1400 begonnen werd [1].

Gedurende een aantal jaren stond Brinckerinck met onverminderden ijver aan het hoofd èn van Meester-Geertshuis èn van zijn konvent te Diepenveen. Aan den bloei van laatstgenoemde inrigting besteedde hij de meeste zorgen. Zijne woonstede echter bleef steeds de kamer van Groote in het zusterhuis. Daar bragt hij den nacht door, maar dagelijks toog hij des morgens te zeven ure van Deventer naar Diepenveen [2]. Tot zijne hoofdbezigheden in beide gestichten behoorde, behalve het lezen van de mis, dat echter niet altijd door hem zelven geschiedde, de herderlijke verzorging der bewoonsters en het prediken. Deze tweevoudige taak zette hij met de meeste trouw voort tot den 26n Maart 1419, toen eene zware koorts den zestig-

1) Zie over de stichting van het klooster te Diepenveen, behalve mijn HS. D (vgl. mijne voorrede voor *Joh. Brugman*, bl. viii), de aangeh. werken van Rud. Dier, Thom. a Kempis en anderen, vooral Dumbar, *Kerkel. en wereltlijk Dev.* II, bl. 1 vv.

2) Rud. Dier, l. l. p. 17.

jarigen man zijne laatste levenskracht ontroofde [1]. Zijne broeders begroeven hem met grooten rouw voor het hoog-altaar van de kloosterkerk te Diepenveen, in het midden van het koor. De nonnen aldaar betreurden hem zeer; zij hielden zijne nagedachtenis tot aan den ondergang des konvents in 1578 in eere, en bewaarden den zedelijk-godsdienstigen geest, die van hem uitgegaan was, in liefde. In de nog onuitgegeven gedenkschriften der beide gestichten, wier weldoener hij was, heet „onse vader, here Iohan Brinckerinck, een ionferlick, engels man, ende seer vurich alle menschen te trecken tot zalicheit der zielen, waer hi conde ende mochte."

In eene nog onuitgegevene biografie [2] van Elizabeth van Delft, eene der twaalf eerste nonnen van het klooster te Diepenveen, vinden wij aangeteekend, dat deze zuster plagt uit te munten in ootmoed en gehoorzaamheid aan hare geestelijke overheden, zoodat de geboden en vermaningen, die zij van hen ontving, door haar in eere gehouden werden, alsof zij ze „uit den monde Godes" had vernomen. Diezelfde eerbied voor de lessen harer leidslieden dreef haar aan, onder de predikatiën van vader Brinckerinck steeds pen en schrijftafel gereed te houden, opdat zij zijne collatiën onder het uitspreken op papier stelde. Zoo, zegt de biografie, werd „het meeste", dat men te Diepenveen „van zulke schriften had", door „zuster Lijsbeth vergaderd". Dit berigt wordt door Rudolf Dier, die sedert 1398 te Deventer in den kring der Broeders van het gemeene leven verkeerde [3] en Brinckerinck wel gekend heeft, op de volgende wijze aangevuld: „consuevit idem dominus Johannes ferventes facere collationes tam in

1) Thom. a Kemp., *Chron. Montis S. Agn.* p. 175; Lindeborn, *Hist. ep. Daventr.* p. 165.

2) In mijn HS. D.

3) Zie Dumbars *Dedic.* van zijne *Anal.* I.

Diepenveen, quam in domo magistri Gherardi, et ita devote, quasi sedisset ad pedes Domini Ihesus. Notaverunt aliquae sorores in scriptis verba ipsius, quae unus [Dumbar meldt, dat deze „unus" Rudolf zelf is geweest] postea accipiens et materias sibi aequales combinans, distinxit in octo collationes, in quibus exhortabatur sorores cooccupare cum bonis meditationibus et avertere a vanis et frivolis. Item hortabatur ad obedientiam in omnibus, sive in locutionibus, cogitationibus et operibus, et quod semper aspicienda sit voluntas superioris, et in ista obedientia constituit magnam perfectionem, et dixit esse tutissimam viam perveniendi ad Christum. Item ammonuit, quod homo saepissime seipsum deberet offerre Deo, et nunquam desperare propter propriam inperfectionem, sed semper invocare auxilium divinum ad proficiendum. Item in omnibus operibus dirigere intentionem ad Deum. Item desiderare nullius esse reputationis et potius velle regi quam regere. Item non offici [1] ad aliquod temporale. Item quod continue starent in contritione cordis et corpus affligerent duris laboribus externis." [2]

Blijkt uit het bovenstaande, dat Brinckerinck zoowel te Diepenveen als te Deventer in Meester-Geertshuis vlijtig plagt te preeken, en dat er meer dan ééne zuster was, wier vlugge pen in staat was [3] des biechtvaders collatiën geheel of gedeeltelijk onder of na de voordragt op te teekenen, er blijkt tevens uit, dat de afschriften, welke aldus verkregen werden, later zekere redactie ondergingen, waardoor de „materiae sibi aequales" werden bijeengebragt. Wij moeten hieruit besluiten, dat Brinckerincks redenen niet altijd in haar geheel werden opgeschreven; dat van

1) Men zal wel affici moeten lezen.

2) Dumbar, *Anal.* I, p. 19.

3) Ook na Brinckerincks dood waren er vlugge schrijfsters in Meester-Geertshuis. Mijn HS. G. spreekt van twee zusters, die „een suverlick boeckske vergadert hebben uut die collacien" van Rudolf Dier. Het ware te wenschen, dat ook dit boekske ontdekt mogt worden.

eenige althans slechts fragmenten bewaard bleven, en dat de redacteur uit die fragmenten, na Brinckerincks dood, eene keus deed, zoodat hij in staat gesteld werd een bundel van acht collatiën te leveren, waarin des predikers woorden in zulk eene orde geplaatst waren, als waarin men vermoedde, dat hij ze had uitgesproken. Dat dit nu werkelijk zoo geschied is, schijnt door het fragmentariesch karakter van enkele dezer stukken bewezen te worden. Terwijl sommige, b. v. het vijfde, in ongeschonden staat voor ons schijnen bewaard te zijn, hebben andere, b. v. het eerste en derde, het aanzien van compilatiën. Ofschoon het laatste ons leed doet, meenen wij echter, dat er geene reden is, om er ons zeer over te beklagen. Ook Brinckerinck was een „collatie-broeder", dat wil zeggen, dat hij niet, gelijk anderen van zijn tijd, kunstmatig aangelegde sermoenen plagt te houden, maar vrije toespraken, waarin de rede geen streng bepaald thema behandelde en ook niet in vele deelen en onderdeelen gesplitst werd, maar eene reeks van gedachten en vermaningen voordroeg, die vaak slechts als door een dunnen draad aaneengeschakeld waren. Ook van hem mogt ongetwijfeld gezegd worden, wat wij van een ander prediker van die dagen, mede een lid der broederschap te Deventer, aangeteekend vinden: „non faciebat declamationes aut divisiones more praedicatorum, ne scilicet exhortatio eius atque monitio, c o l l a t i o n i s amisso nomine, sermonis nomen acciperet." [1] Wanneer wij dit in aanmerking nemen, zullen wij moeten erkennen, dat ook de gecompileerde stukken ons eene min of meer trouwe voorstelling van Brinckerincks preekwijze kunnen geven. Zijne toespraken waren ongekunstelde voortbrengselen der vrije improvisatie, en hare voortreffelijkheid lag niet in de eenheid, maar in de veelheid der goede lessen, welke zij bevatten, en vooral in den rijkdom van kernspreuken, waarover ook Brinckerinck, gelijk al

1) *Vita Joh. Hatten*, Dumbar, *Anal.* I, p. 185.

zijne geestverwanten van dien en later tijd, Thomas a Kempis, Gerlach Peters, Frederik van Heilo enz., met bewonderenswaardig talent wist te beschikken.

Vraagt men naar het tijdvak van Brinckerincks leven, waarin hij de geheel of gedeeltelijk bewaarde collatiën uitgesproken heeft, dan wijzen wij natuurlijk in het algemeen op de jaren 1393 tot 1419, waarin hij aan het hoofd van Meester-Geertshuis en het klooster van Diepenveen stond. Van de tweede echter weten wij zeker, dat zij eerst na 1411 gehouden kan zijn, naardien daarin gewag gemaakt wordt van Gerlach Peters, als die in zijn leven een voorbeeld van geestelijke volkomenheid was geweest. Gerlach nu, gelijk men weet [1], stierf op 18 November van genoemd jaar. Den tijd, waarop de redactie plaats had, moeten wij in het onzekere laten. Zoo zij door Rudolf Dier geschied is — en wij hebben geen grond zulks te betwijfelen — had zij zeker vóór 1458, Rudolfs sterfjaar, haar beslag gekregen. Maar waarschijnlijk volbragt deze zijne taak reeds vroeger, misschien wel omstreeks 1435, toen hij boekbewaarder werd der liberie van Heer-Florenshuis te Deventer, waarin hij echter reeds in 1402 was opgenomen. Later was hij rector van Meester-Geertshuis, en derhalve een der opvolgers van vader Brinckerinck [2].

Brinckerincks collatiën zijn, gelijk wij reeds vroeger aangeduidden, in twee HSS. tot ons gekomen. Het oudste, thans in de Koninglijke Bibliotheek te 's Gravenhage berustende, is N°. 29 van de HSS. die voormaals aan het „oude konvent" of „St.-Jan-Evangelisten-huis" te Weesp toebehoorden. Het is een boekske van 125 bladen (250 bladzijden) perkament in 12°, waarvan de 99 eerste de vijf eerste collatiën van Brinckerinck bevatten, en de overige vele andere stukken, die wij hier niet behoeven op te noemen, omdat de Heer F. H. G. van Iterson, de ontdekker

1) Zie *Kerkhist. archief*, II, bl. 167; vgl. bl. 161.
2) Zie Dumbars vermelde *Dedic.*

der Weesper-boekerij, ze in zijne beschrijving van het merkwaardig manuscript naauwkeurig vermeld heeft [1]. In die beschrijving wordt het HS. aan de *veertiende* eeuw toegekend. Men zal na het boven opgemerkte omtrent de tweede collatie, waarin van Gerlach Peters als van een afgestorvene gesproken wordt, moeten erkennen, dat dit eene dwaling is. Later dan het midden der vijftiends eeuw echter, meenen wij niet dat het geschreven zal zijn.

Het tweede HS., dat ons diende, is een stevig boekdeel van papier in klein 4o., dat onder No. 11151—11155 in de Bourgondische Bibliotheek te Brussel wordt bewaard. In het *Repertoire onomastique*, p. 12, dier boekerij, vindt men het aldus aangeduid: „Brinclinc (Jan), Boeck der oetmoedigheit." Deze opgave is fautief. Het „Boeck der oetmoedigheit", dat hier voorkomt, is niets anders dan het bekende werkje van Ruysbroeck „Van den twaelf dogheden" [2]. Volgens eene aanteekening vooraan in het HS. behoorde het voormaals aan „die aerme Clarissen binnen Bruessele bij het begijnhof", en werd het daar gebruikt „om ter tafelen te lesen". Volgens eene tweede aanteekening, in het midden van het boek, werd het in 1521 geschreven. Aan den aanvang van den bundel collatiën van onzen prediker leest men: „hier beghint heer Ian Brynckelincks leringhe van der bekeringhe". Dan volgen de vijf collatiën, die ook het Weesper-handschrift bevat, en wel in dezelfde orde, als waarin zij daar voorkomen. Na deze volgen de drie anderen benevens een fragment, dat „van swighen" handelt en door ons niet opgenomen wordt, omdat het van zeer geringe beteekenis en waarschijnlijk niet van Brinckerinck is. Aan het slot van den bundel staat: „hier eyndet dese gheestelike leringe des eerbaren priesters, heer Ian Brinckelinc van Deventer." [3]

1) Zie *Stemmen uit den voortijd*, Leid. 1857, bl. 179 vv.

2) Uitgegeven in de *Werken van Jan van Ruusbroec*, III, door de *Maatsch. der Vlaemsche biblioph.* Gent 1860.

3) De overige stukken, die het HS. bevat, zijn: 1o. „Een scoen ser-

Bij onze uitgave hebben wij voor de vijf eerste collatiën het Weesper-handschrift gevolgd, nadat wij het met het Brusselsche vergeleken hadden. Die vergelijking boezemde ons op beiden vertrouwen in. De afwijkingen zijn van geringe beteekenis. Wij namen de belangrijkste op en plaatsten ze achter de letter B onder den tekst. De lezer zal bevinden, dat zij voor een deel verklarende varianten zijn, jongere woorden en uitdrukkingen, in de plaats van verouderde gesteld. De drie laatste collatiën ontleenden wij aan het Brusselsche HS.

DIT SIJN HEER IAN BRINCLINCS COLLACIEN.

I.

[Van der bekeringhe.]

Maria Magdalena sochte den here vroe in der morghenstont, ende si vanct hem recht als enen gaerdenaer. Alsoe doen die in haerre ioncheit hem tot onsen lieven heren keren [1], die vijnden den here lichtelic ende recht als enen gaerdenaer, want hi plantet alrehande goede crude in hoerre herten, dat sijn alrehande duechden [2]. Want dat herte der ionger [3] is als een tafel die onbescreven is, ende en scriven si daer nu niet guets in, soe scrivet die duvel dat sijn daer in, als werltlike, vleischelike ende ydel ghedachten, ende dattet verlangen crighe nae sinen ouders mit hem te spreken, ende van [4] weerliken dingen te horen. Alsoe als dit een seer quaet teiken is, soe ist een seer goet teiken van eenre maghet [5], die recht verveert is enighe dingen te horen, daer si van binnen enige verbeeldinge of hin-

---

moen op die olijvenboems condicien", van »broeder Mathijs van Dordrecht, gardiaen tAntwerpen"; 2°. »Sermoen van pater Michgyel van Oerderen, hoe dat die siel mit God verenicht wort"; 3°. »Sinte Bernaerdus ghedachte ende overpensinghe der menscheliker onsalicheit ende kativicheit."

1) B. bekeren. 2) B. mist: want hi — denchden.
3) B. ionger menschen. 4) B. van hem. 5) B. deerne.

der van crighen mocht. Ende en pinen wi ons nu niet in onser ioncheit die tafel ons herten te bescriven mit duechden, mit ynnicheit ende mit goeden ghedachten, nymmermeer en comen wi daer toe in onser outheit. Ende daerom en sellen wi ghene vrede hebben in onser outheit, want wi niet goets vergadert en hebben, daer wi op rusten moghen, in onser ioghet. Daerom sellen wi nu een groet boec maken mit duechden ende heiligher oefeningen, daer wi in onser outheit [1] uut lesen moghen. Alsoe veel mochten wi nu in onsen boec des herten gaderen heiligher oefeningen ende goeder ghedachten, dat ons alle die werlt te enge worde. Ende hoe wi dat boec meerre maken, hoe dat die lesse langer wort. Want die tijt sel noch comen, dattet ons seer rouwen sel dat wi des niet meer gheacht en hebben, doet ons wel gheseit wort, wat wi doen of dencken souden. Daerom [2] laet ons nu in onser ioncheit ons vuerichlic tot onsen lieven heren gheven ende die duechden ernstelic [3] angripen, die wile dattet ons geseit wert.

Ende pinen wi ons niet onsen lieven heren hier mit duechden te soeken, opdat wi en [4] vijnden moghen, in der ewicheit en sellen wi hem niet vijnden noch oec in den hemel. Ende wie hem besitten wil in den hemel, de moet hem hier in der eerden soeken. Wy sellen doen als die byen, die vergaderen alsoe veel honichs in den somer, dat si des wynters ghenoech hebben. Alsoe sellen wi nu vergaderen oetmoedicheit, ghehoersamheit ende ander duechden, daer wi op leven moghen, wanneer wi niet meer vergaderen en sellen moghen.

Een mensche die in enen rouweliken [5] beweghen staet ende veel crancheiden in hem selven vijnt ende bescreyet, die en acht niet veel op [6] verheffen of smeken [7] of [8] afterspraec of op vernederen, mer hi hevet onsen lieven here alleen voer oghen ende ghedenket des sijns. Wy souden altoes in goeder begheerten wesen ende en laten ons niet verdrieten, of wi onse begheerten te handes niet en crighen, want heilighe begheerten maken veel goeder oefeningen. Een guede wille of goede begheerte totten gheesteliken voertganc, dat is een beghin alles guedes. Mer verlawen wi van der goeder begheerten, soe bliven wi in onsen passien [9]. Ende wanneer wi in onsen passien bliven, soe moghen

1) B. in onsen ouden tijt. 2) B. Ende daerom. 3) B. neersteliken. 4) B. hem. 5) B. berouwelike. 6) B. of. 7) B. vleyen. 8) B. op. 9) Zondige hartstogten.

wi merken, dat onse wille niet volcomen en is, want die werken daer niet na en volghen. Ende soe wat teghen onse wille in ons is, dat en is ons noch scadelic noch verdientlic. Wat invalle, wat ghedachten, wat becoringe, hoe lelic, hoe quaet, hoe onreyn of hoe vul si sijn, ist dat si teghen onsen wille in ons sijn, soe en maken si gheen middel noch ofsceiden van onsen lieven heer; mer in den wederstaen soe moghen wi daer in verdienen, want wi daer in ghepinicht ende ghequellet werden.

Ende waert oec sake dat wi veel goeder werken van buten deden, waert niet mit onsen wille ende dat wi daer gheen mynne toe en hadden, soe en waren si ons niet seer [1] verdientlic, noch wi en mochten daer niet salich mede werden. Wi souden oec dicke een goet opset maken, eer wi totten werke gaen, ende oec onder den arbeit, ende seggen tot onsen lieven here: lieve here, [2] ic begheer dat ic u alleen in desen werke soeken moet. Ende lieve here, valt daer iet anders in, dat en is [3] mijns willen niet; want sueke ic mijn sinlicheit of die menschen meer dan di, soe verliese ict al te mael. Ende niet alleen in desen werken, mer oec in eten ende in drincken ende in slapen, ende in allen dingen beghere ic, dat ic u ende uwe ere sueken moet, opdat ic u in ewicheit vijnden moghe, ende dat ic ende alle menschen soe werden moeten, dat wi u behaghen ende uwe ere sueken ende vermeerren moeten.

Wy souden ons oftrecken van alle sinlicheit onser quader toeneyghinge ende oec van allen troest ende smekelicheit [4] der menschen, want onse lieve here leit sijn bruut in die woestine, ende daer wil hi tot hoerre herten spreken. Ende wanneer hi ons daer gheleit hevet, soe sellen wi ons mit goeden begheerten tot hem keren ende dit [5] seggen: dijn guede gheest sel mi leiden in dat gherechte lant. Ende god, wilt denken in mijn hulp. O here, totti bin ic ghevloghen; leer mi doen dine wille, ende trecke mi nae di. Ende god, [6] sceppe in mi een reyn herte. Ende dier ghelike sellen wi seggen.

Ende wi souden seer sorchvondich wesen die vandinge [7] ende gracie godes waer te nemen; want dat hielt sunte Bernaert voer een groot quaet, niet te merken die teghenwoerdicheit der gracien gods. Want in der teghenwoerdicheit der gracien souden

1) B. mist: seer. 2) B. mist: lieve here. 3) B. is ymmer.
4) Vleijerij. 5) B. dicke. 6) B. mist: god. 7) Bezoek.

wi een vast opset maken ende doen al onse best, opdat wi die gracie gods niet ydelic noch versumelic en ontfangen, ende seggen mit enen oetmoedighen betruwen, als Iacob seide totten engel: ic en sel di niet laten, du en benedieste mi; ende als die bruut in der mynnen boec [1] seit: ic hebben ghevonden ende ic en sels niet laten; ende lieve here, en wil mi dit niet witen [2], dat ic dus vriliken totti spreke, want ic dit niet en doe op betruwen mijnre verdiensten, mer alleen op dijn [3] goetheit.

Wi souden ons dicke setten ende tonen voer onsen lieven here ende claghen hem onser duusternisse ende onse ontbliven [4] ende onse passien, ende bidden hem om wijsheit ende starcheit, mit welken wi onse ghebreken mochten wederstaen, want in hem is overvolle [5] verlossinge; des [6] wi ons voeghen konden tot hem alset behoerlic waer, wi souden grote gracie van hem ontfangen. Ende wanneer wi ons tot onsen lieven heer ghekeert hebben ende van hem oetmoedelic ende vuerichlic hulpe teghen onse passien geeisschet hebben, soe scllen wi ons dan manliken teghen onse passien setten. Want waert sake dat wi den goeden wille niet te werke en setten, wi souden ten lesten in den passien verharden. Mer wi sellen ons selven ghewelt doen ende pinen ons te worstelen, als Iacob dede mitten heilighen engel, ende en laten hem niet, hi en benedye ons, ende wi en hincken mit enen been, dat is dat alle die ghenoechte der werlt ende wat der naturen suet is, dat ons dat teghen si. Want die aldus volherdende bliven totten eynde mitten ghelove, die crighen ten lesten dat si begheren. Mer die niet en achten te arbeiden ende bliven leggen van traecheit ende volghen die sinlike beroeringe [7], sonder weder seggen der reden, die staen qualike. Want wi mochten wel mit eenre gedachten ter hellen varen, die alsoe staen, mochten si der werlt geliker wesen ende meer ledicheit hebben [8] ende meer ghenuechten ghebruken in eten, in slapen, in clederen ende meer vriheit ende curioesheit hebben, ende hem gheerne souden gheven tot veel ander ghebreken, hadden si reescap [9] daer toe. Al werden sulke menschen onthouden overmids menscheliken dwange ende scaemte, dat si die sunden niet en doen, daer si toe bereit sijn [10], si sellen nochtan voer gode

1) Het Hooglied. 2) Ten kwade duiden. 3) B. op betruwen dijnre.
4) Te kort komen. 5) B. overvloedighe. 6) B. dat.
7) B. beweghinge. 8) B. mist: ende — hebben. 9) Gelegenheid.
10) B. sijn te doen.

gheordelt werden nae verkiesinge hoers willen. Mer die ghene die alsoe staen, al mochten si der werlt gheliker wesen, si en hegeerdens niet, mochten si enige genuechte of vriheit in enighen dingen meer gebruken, si en wondens niet, mer si wouden liever noch meer henauwet ende hedwongen wesen, ende souden geern meer hoers selves uutgaen ende den heilighen ende den devoten menschen meer [1] gheliker wesen mit werken der doechden, ende souden gaern meer goets doen, al werden si daer in ghehyndert, of dat si alsoe starc niet en sijn van licham dat te volbrengen, dat si gaern doen souden, die hebbent voer gode al ghedaen ende sellen enen goeden rechter vijnden.

Ende want wi onse wille ende werken sellen ordinieren nae den wille godes, so sellen wi raet [2] vraghen van onsen lieven heer, hoe wi onse werken doen sellen, ende seggen: lieve heer, hoe wil di dat ic dit werc doen sel? Onse lieve heer antwoert ons doer die reden: arheide alsoe dattu mi niet en verghetes. Gaen wi eten, [3] dat wi dan deynken: lieve here, hoe sel ic mi nu hebhen. Daer toe antwoert ons sunte Augustijn, dat wi sullen gaen totten eten als tot eenre medicinen. Ende daer om sellen wi dat licham sterken, op dattet volherden moghe in den dienste gods. Ende niet meer en sullen wi hegeren dan onse noetdrufte. Sellen wi mit yemant spreken, dat wi denken: lieve here, hoe wil di dat ic mi hier in hebben sel? Ende soe wat wi doen [4], het si dencken of spreken, swighen, werken, gaen, staen [5], sitten, opstaen, te bedde gaen, te kerken gaen, lesen, beden, ende in al onsen werken sellen wi seggen: lieve heer, hoe sel ic dit doen? sel ic dit aldus doen?

Onse lieve here heeft een hekennen of een vonkelken ghegheven enen ygheliken mensche in sijnre sielen, dat seghet ende wiset ons, dit is goet ende dat is quaet; ende onse lieve here spreect doer onse reden tot onser sielen: dat goede seldi doen ende dat quade seldi laten.

Dit is waerachtighe yunicheit: een oetmoedighe, vuerighe begheerte tot gode ende tot allen dingen, die gods sijn. Dit hoert den ynnighen menschen toe, dat hi altoes onsen lieven here teghenwoerdich hebhe in sinen ghedachten, woerden ende werken ende in al sine bedrive.

1) B. gaerne. 2) B. mist: raet. 3) B. totten eten.
4) B. hierin doen sullen. 5) B. staen, legghen.

Die niet mit ynnigher oefeninge ende mit goeder ghedachten hoer herte en pinen te waren [1], die vlieten tot allen ghebreken ende crancheden. Wanneer wi in betruwen der hulpen godes ons selven gode offeren ende seggen: lieve here, ic wonde dat ic u mijn herte ende mi selven al te mael soe gheheeliken conde offeren ende gheven, als sunte Augustijn of ye mensche dede, dit is mijn gheheel begheerte ende wille; ende of ic dit niet volcomelic te werc en sette, daer coem mi in te hulpe, want ic cranc bin; wanneer wi aldus staen, so en sijn wi niet veer van den rechten weghe. Wi souden ons dicke mit goeder begheerten tot onsen lieven here keren, want konden wi onsen lieven here veel begheren, soe hadden wijs veel. Dit waer onsen here een offerhande, uwer natueren te sterven ende uwes selves niet te behouden, mer al te mael uwer druusticheit [2] ende homoedicheit te sterven ende in [3] onsen lieven heren in allen dingen te sueken ende te menen, ende niet anders te begheren, ende die dingen te oefenen, daer ge u selven eude ander menschen snode ende cleyn in moghet schinen. Ansiet hoe verre of hoe nae gi deser oefeninge sijt, ende of gi u aldus pleget te offeren, ende dat gi noch daer verre of [4] sijt, dat beclaget ende heliet onsen lieven here, ende bidt hem, dat hi u uwe veerheit [5] gheve te bekennen. Ende hoe gi uwe veerheit ende ghebreken [6] bet bekent, hoe gi daer naerre sijt, ende hoe gi dat min bekent, hoe gi meer verblinden selt ende tot homoedicheit gaen selt. Ende als wi bekennen, dat wi ons ontgaen hebben in homoedicheit, in verkeertheit, in onlijdsamheit, of in wat ghebreken dattet si, dier veel in ons sijn, of wise te recht ansagen, soe sellen wi lopen tot onsen lieven here ende belien [7] oetmoedelic onse overtreden ende bidden hem, dat hijt ons vergheven wil ende gheven ons voertaen voersienicheit ende starcheit die ghebreken te verwinnen, ende offeren hem [8] dan gheheelic onsen wille, [9] ende anders niet te willen of te doen dan na sinen liefsten wille. Ende wanneer wi onse herte aldus onsen lieven here offeren, soe ontfanget hi gaerne onse begheerte, want hi ghenuecht hevet in aldusdanigher offerhande. Want hi begheert mitten kijnderen der menschen te wesen, ende hi

1) B. bewaren. 2) B. drystheit. 3) B. mist: in. 4) B. van.
5) Verwijdering van God. 6) B. u ontbreken. 7) B. belien hem.
8) B. mist: hem. 9) B. wille te setten in synen wille.

seghet: soene, ghif mi dijn herte. Wy sellen dicwile onsen lieven here offeren, want soe cleynen dinc en moghen wi niet offeren, wi en moghen daer voer hondert vout, ia onsprekeliken hondert dusent vout verwachten. Want die heilighen int ghemeen, als sunte Bernaert, sunte Franciscus, sunte Augustijn ende veel ander [1], die die tijtlike lust lieten, hadden soe grote ghenuechte van binnen, dat alle die ghenuechte deser werlt daer hi niet te gheliken en is. Ende soe groet was onse lieve here in sinte Agnieten herte, dattet haer alte cleyn was dat die werlt gheven mocht. Alsulken vuer der mynnen was in hoer herte, dat si [2] noch sweert noch geen tormente en ontsach. Alsulke mynne en hevet dese werlt niet. Die noch desen brudegom verkiesen woude, die most leren kennen, waer hi noch aen henge ende [3] ghehindert worde, dat hi tot desen verkiesen niet comen en can. Ende daer nae dat wi dat bekennen ende helien konnen, daer nae selt ons ofghenomen worden.

Ghene offerhande en is onsen lieven here alsoe ontfanclic als te sterven den ghebreken ende totten doechden te gheven ende ons weerdelic te scicken ende beqnaem te maken sijn gracie ende [4] lere te ontfangen. Ende als wi ons onbegheerlic hier toe voelen, soe sellen wi voer onsen lieven heer nedervallen ende helien hem ende bidden broet der ghenaden. Ende wi en konnen ons soe vroe niet bereiden [5], als onse lieve here bereit is ons in te storten sine gracie. Ende daerom seldi u mit gewelde an onsen lieven heren dracken ende seggen: lieve here, ic wil ymmer u wesen; ic wil ymmer gheern doen, dat men mi doen heet, al hoe suer dattet mi wert. Die in al sulken staet [6] staen, die verdienen bi wilen meer dan diet al suet wert, dat hi doet. Ende als ons ydel ghedachten of quade ghedachten of cleynmoedicheit of anders enighe ghebreken incomen, kunnen wi dan alsoe veel tot ons selven comen dat wi seggen: lieve here, helpt mi dat ic niet en verderve; ic en wil ymmer niet consentiren den quaden ghebreken, die mi incomen, mer lieve here, wildi dat ic dese moyenisse liden sal, soe verleent mi cracht dat ic se oetmoedelic lide, hoe node dat ic se oec lide, u liefste wille moet gheschien. Alsoe lange als wi aldus voelen, soe en werden wi niet verwonnen.

1) B. mist: ende veel ander. 2) B. si noch vuer. 3) B. ende die.
4) B. ende verlychtenisse ende. 5) B. bereiden noch opluken.
6) B. wille.

Wi sijn totten dienst godes gheroepen, mer en pinen wi ons niet te doen, daer wi om gheroepen sijn, soe selt ons meer tot verdoemenisse comen. Die oeren hevet te horen, die hoer wat god in hem spreect. Want hi spreect ons altoes in, wouden wijt horen. Alsoe dicke als wi onser sinlicheit of onser toeneighelicheit volghen in horen of in sien of in anderen sinnen, soe setten wi een dnuster wolken tusschen god ende ons, dat wi niet hoeren en konnen wat god in ons spreket. Ende [1] wie dat eerste inspreken niet en volghet, alst hem echter ingesproken wert, sel hi minre cracht hebben hem [2] te volghen. Ende hoe hem dicker inghesproken wert ende des niet en achtet, hoe hi meer verblinden sel. Een mochte eens die gracie verwerpen, dat hi se nymmermeer weder en creghe. Ende werden wi ghelaten van der gracien ons liefs heren, soe waer ons beter een padde of een slange te wesen, of dat alre venijnste dier.

Onse lieve here en sueket ghenen grawen roc, [3] mer soe hi een gheest is, soe socket hi gheestelike ende inwendighe duechden. Daerom die hem gheven tot lawen pater noster te lesen ende daermede hene gaen ende hem ghenoeghen laten, ende volghen hoer vriheit, ende denken, si moghen alsoe wel hene gaen, ende en willen hem [4] niet vorder pinighen, die staen alte verveerlic, als die heilighen daer van seggen. Ist dat wi deser groter reescap niet en ghebruken, als wi souden, soe sel ons een grote roede nae volghen. Ende ghebruken wi se als wi souden, soe sellen wi verlichte dienren [5] Christi [6] werden.

Men en vijnt binae geen boser menschen dan die in die scole des heilighen geestes afterwert gaen ende die dingen, die si daer gheleert hebben, niet en achten te houden, mer versumelic heen laten gaen, ende dencken mit hoemoedicheit, dat si wijs ghenoech sijn ende dat si niet en behoeven, dat men hem wat segge of te recht stuere. Si sellen lange ongheleert bliven, die hem niet en pinen van den heilighen gheest geleert te werden. Och arme, och arme, dat wi dese goede reescap alsoe qualiken ghebruken! Menich goet mensche is in der werlt, had hi se, hi souder wel ghebrnken.

---

1) B. want. 2) B. mist: hem.

3) Graauw was de kleur der kleederen van de Broeders en Zusters des gemeenen levens.

4) B. mist: hem. 5) B. menschen. 6) B. mist: Christi.

Wi moghen twee hemelrike hebben, pinen wi ons van binnen mit ghehede ende van buten mit goeden uutwendighen werken te gode te keren, ende onse oefeninge soude ons alsoe ghenoechlic werden, dat wi spreken mochten mit David: dijn rechtveerdichmakinge hebben mi singelic gheweest [1]. Al dat men ons doet ende dat ons teghen coemt, dat sellen wi ontfangen mit oetmoedighen [2] ghevoelen van binnen ende van buten, mit sachtmoedighen woerden ende ghelaet, ende gedencken der sachtmoedicheit ons lieven heren. Konden wi daer toe comen, dat wi wat begripen mochten van der oetmoedicheit ende sachtmoedicheit ons lieven heren, soe soude ons verwonderen ende sien, dat wi daer veer af waren.

Nie en heb ic gesien, dat si yet seer ghewassen sijn in den dienst godes, die niet en achten hem te gheven tot vreedsamheit hoers herten. Een mensche die hem tot vrede gheeft van binnen, alle sine werken toenen vrede. Die ghenen vrede en achtet te houden in hem selven ende in enen anderen, die en sueket onsen lieven heren niet noch en coemt nymmermeer tot rechter wijsheit.

Een mensche, die vrede in sijnre consciencie hebben wil, die moet een stadich waernemen hebben van binnen ende in eenre stadigher sorchvoudicheit gode voer oghen hebben, opdat hi hem niet en ontgae in woerden, in werken ende in ghedachten. Ende ist sake dat hi hem in enighen tiden versumet, soe sel hi een bitter we ghevoelen, als wanneer hi hem versumet in ydelen horen, of in ydelen spreken, of in vernemen van weerliken saken, of dat voert te seggen, of in quaden vermoeden op enen anderen te hebben sonder merkelike reden, of om cleyn dingen verstoert te werden, of lichteliken te murmurieren, of die tijt mit verstrooyder ghedachten toe te brengen [3]. Alle dese dinge ende deser ghelike besmetten een reyne consciencie, ende si doen den tijt versumen. Hierom moet een goet mensche hem hier voer hueden, want die viant is altoes daer, om uut den mensche te brengen tot versumenisse der tijt, ende in den mensche te doden dat goede opset totten duechden. Wil een mensche sijns selfs aldus waer nemen, soe mach hi hopen in corter tijt te crighen een gheduechsam [4] leven. Mer waert sake dat hi hier en boven

1) B. waren mi singhelike.
2) B. saftmoedighe.
3) B. te versumen.
4) B. deuchsemich.

onder tiden viel in sijnre ouder ghewoenten (want vallen menschelic is) soe sel hi hem selven soe veel te meer veroetmoedighen om sijnre crancheit mit enen medeliden sijns herten [1] van hem selven; ende dit mach wel heten dat cruus te draghen, alsoe te striden mit bitterheit des ghemoets ende te vechten teghen die sunden ende teghen die onpuurheit des herten. Mer ist sake dat hem die mensche niet en pijnt noch en trect [2] van alsulken cleynen dingen consciencie te maken ende huede daervoer te hebben, so sel hi al sijn daghe grof ende cout van gronde bliven, ende het is te duchten, dat hi sware ende onsprekelic vegevier sel moeten liden nae desen leven.

Waer hier yemant, die wiste dat sijn vader in den veghevier waer, hi soude gaern penitencie doen voer hem; veel meer souden wi [3] penitencie doen [4] voer ons selven. Ende dit is leider die sake dat men alsoe luttel goet [5] voelen der menschen vijnt, al ist oec dat si goet van wille sijn, si en willen nochtan cleyne ghebreken niet scuwen, mer si willen horen sinnen mede ghenoech wesen, daerom en voelen si gode niet in dat alre liefste hoers herten. Want een mensche sel alle sunden hem pinen te laten, alsoe veer als hi can, want alle sunden sijn teghen gode. Ende al ist dat wi in desen leven alsoe puur niet geleven en kunnen in ghedachten, in woerden ende in werken, als wi sculdich waren te doen, nochtans sellen wi ons daer toe pinen, waer wi moghen, ende wat ons dan ontbreket, dat wil onse lieve here vervullen mit sijnre pinen, die hi om ons geleden heeft.

Al dat wi doen of arbeiden, ist dat wijt daerom niet en doen dat wi ons selven meer ende meer pinen te sterven om ons liefs heren wille, soe en draechtet niet, noch wi en moghen nymmermeer gheestelike menschen werden. Mer daer sellen wi ons sonderlinge toe pinen in al onsen bedriven ende werken, hoe wi ons selven moghen sterven. Als men enen [6] wat nutwendichs doen heet, soe sel hi dencken: lieve here, mocht ic dit doen dattet di behaechde, ic wil dit geern doen, want ic mi doch niet en gheve tot inwendighen dingen, ende ander susteren gheven hem veel bet tot inwendigher oefeninge; ende lieve here, och of ic mochte deelachtich werden dies goets, dat die ander susteren doen, ende heb ic u in ledicheit verloren, mochte

---

1) B. mit enen medelidenden herten. 2) B. vreket. 3) B. wi pinen. 4) B. te doen. 5) B. recht goet. 6) B. ons.

ic u in arbeide weder vijnden. Die hem selven aldus vercleynde ende veroerdelde, [1] hi sonde haest [2] meerre gracien crighen dan die ander, die hem beden.

Als wi traech sijn in der kerken, soe sellen wi seggen: lieve here, nu en heb ic niet anders dan aldus van buten te lesen; hoe hoghe moghen nu onse susteren ghedachten wesen bi u! Och lieve here, wonden si doch voer mi hidden. Ende die oetmoedicheit sonde ons meer helpen dan of wi veel goets dochten. Die onsen lieven heren in al horen werken sueken ende meenen, die hebben onsen lieven heren teghenwoerdich, ende nae onser meninge sellen wi gheloent werden. Daerom sellen wi in al onsen werken onse waerom ansien, so moghen wi merken onse loen.

II.

Van berespinge.

Vele menschen offeren hem overgroete dingen te liden, mer willen si dat hoer offerhande gherecht si, soe sellen si eerst anminnen [3] te liden vermaninge, ende oec scheldinge, ende berespinge, ende castijnge. Al hebben wi die grote sunden ghelaten, nochtans moeten wi in anxt staen om die behentheit [4] ons herten, ende behoeven die vermaninge om onse onvoersienicheit in spreken, in lichtveerdicheit ende in anderen quaden zeden.

Hondert daghelicse sunden en moghen ons niet verdoemen, mer die laeuheit ende onachtsamheit te gode die verdoemt ons. Want wie cleyne ghebreken niet en achtet te beteren, die coemt daer toe dat hi oec grote ghebreken cleyn achtet ende ten lesten te mael verblindet.

Als men ons vermaent, soe sellen wi seggen: het is mijn scout [5]. Nymmermeer en moghen wi salich werden, willen wi ghene berespinge liden. Dat berespen sellen wi nemen recht of onse lieve here ons een cleyn [6] briefken sende van mynnen [7],

---

1) B. oerdelde. 2) B. dicke. 3) B. minnen.
4) B. onbehoetheit. 5) Schuld. 6) B. mist: cleyn.
7) Op onze oudste persen te Delft, Leiden en elders werd in het laatst der vijftiende eeuw gedrukt: *Die gheystelicke minnenbrief, die*

daer hi ons in vermaende, waer wi hem in mishaghen of qualie in staen. Dit is die reehte [1] weeh te bekennen onse ghebreken, ende [2] te horen berispinge, ende daerom te arbeiden dat wi berispet werden. Climaeus seit: soe wie gherechte of ongerechte berispinge van hem werpet, die heeft versaect sijn salicheit. Nymmermeer en sellen wi voertghanc hebben in doechden, ist dat wi die berispinge niet liden en willen. Het is een teiken ons geesteliken dodes, niet te willen liden dat men ons merke ende [3] berispe. Daerom sellen wi begheren, dat men ons onse ghebreken segge, om alsoe mede te ghevoelen als een ander van ons ghevoelt, om soe te erighen kennisse onser sunden, ende om peniteneie daer voer te doen, ende om te corrigieren die ghebreken, die in ons sijn, soe dat wi se ons pinen uut ons te doen, ende te erighen een sorchvoudicheit ons voer die sunden te hueden. Sunte Gregorius seit: die hem ontsehuldicht, als hi berispet wert, die dubbelt sijn scout; mer ist sake dat wi gaerne berispinge liden, ende wat wi doen, dat wi begheren berispet te werden, soe gaen wi enen wisen [4] wech tot bekennisse onser gebreken ende onser beestelicheit.

So wie niet en wil berespet werden, die en can niet salich werden. Die die erancheit sijnre sielen bekent, neemt gaern dat men hem vermaent ende schelt, ende dat men hem teghen stae, daer hi toe geneighet is. Ende als hi berispet wert ende hem dunket, dat hi gheen scout en hevet, soe sel hi gaen alleen

---

Ihesus Cristus, coninck der glorien, sendet tot sijnre bruyt der minnender sielen. De brief vangt aan met de woorden: „Hertelicke geminde dochter, uut groter begeerten uwer salicheit so schryve ick nu tot u, want al spreke ick u vaken toe int heymelicke, ghy en achtet dat niet vele." Daarop volgen aanwijzing van de gebreken en zonden der bruid, vermaningen tot bekeering en heiligmaking enz. Het slot is: „Vaert wel ende blivet in mi in der ewicheit. Amen. Bi den uwen, Ihesum Cristum, uwen salichmaker," enz. Het exemplaar in mijn bezit heeft geen titel. Het bestaat uit tien blaadjes in zeer klein 4°. Waarschijnlijk werd het stukje als een volksblaadje verspreid. Kan het reeds in Brinckerincks dagen in HSS. in omloop geweest zijn, of heeft de steller de door den prediker hier uitgedrukte gedachte gentilizeerd? Zie over andere drukken van den brief, Visschers *Naamlijst*, bl. 45, en Holtrop, *Catal. libror. saeculo* 15° *impressor.* p. 79, 173.

1) B. wisse. 2) B. ende onse beestelicheit gaerne.

3) B. mist: merke ende. 4) B. wissen.

ende ondersneken hem selven alsoe lange hent[1] hi vijnt, dat hi scout hevet. En onsculdicht n niet, al waert dat gi gheen scont en haddet, mer ghevet u oetmoedelic sculdich, want onse lieve here sel u echter hehueden voer dat ghebrec[2]. Als yemant vermaent of ghemerket wert van een ander, soe sel hi[3] seggen totten genen daer hi[3] van ghemerket is: suster, onse lieve here si ghelooft, dat hi u dat te kennen heeft ghegheven van minen ghehreken, dat ic selve niet en hekende. God moets di lonen, dat gijt mi vermaent heht. Ende dit sel si seggen mit sueticheit[4] sonder murmurieren, ende alsoe sel si daer in wassen.

Voert sel een[5] voernemen[6] enen anderen te vermanen, ende en sel niet smeken mit yemants ghehreken, noch en sel niet seggen: lieve suster, is n dat alsoe gheseit, dit en is ymmer alsoe quaet niet in u, of dier ghelike. Want dit is der sunder olye, daer die propheet of seit: der sundaren olye en hesalve mijn hoeft niet! Wi sellen stadelic in onser herten edercauwen[7]: ghif ons huden onse daghelixe hroet, als dat men ons oefene ende veroetmoedighe, ende al waer wi noch wat druustich[8] ende homoedich, des wi in den arheide daer teghens stridende ghevonden worden, ons sonde[9] vrede toecomen. Als yemant tot ons comet ende seit ons van onsen oversten of van yemant anders: ic bin aldus ghepassijt op dien of op dien[10], of dat docht ic, of dat vermoede ic op die, of dat ghehrec dede die, soe en sellen wi niet mede toeslaen ende seggen: suster,[11] soe heh ic oec op hoer ghedocht; want daer mede werden si dicwile meer ghesterct in horen passien; mer wi sellen seggen: suster, segget dit der meistersce; ic heb selve quaets ghenoech. Want een devoot, innich mensche scuwet altoes crancheit te horen van enen anderen. Siet hi se, of hoert hi se, hi pijnt se hem te ontsculdighen ende hesculdicht hem selven altoos.

Wat u toecoemt, het si liden, het si becoringe, het si van den duvel of van gode of van den menschen, altoes hewaert n herte dattet onverwandelt hlive[12], alsoe die heilighen in voerspoede[13]

---

1) Totdat. 2) B. ghebreck, ist dai ghi u veroeimoedicht.
3) B. si. 4) B. suethertigheit. 5) B. een mensche.
6) B. annemen. 7) Wederkaauwen = gedurig in ons zelven herhalen.
8) B. dryst. 9) B. sal. 10) Ik ben hoos op dezen of genen.
11) B. Eyntelike. 12) Onveranderd, rustig.
13) B. voerspoede ende in wederspoede.

niet ongheordiniert geweest en hebben, mer neemtet altemael van der hant godes.

Sommighe menschen dunket, dat si om Christus wille gaern sterven souden, ende seggen: waert noch een tijt der vervolginge, ic wonde mi geven in den doot. Dit en moghen wi niet seggen, alsoe lange als wi verstuert werden in berispingen ende daer onlijdsam om werden. Want wie verveert is van enen vlieghenden woerde, die en sel niet moghen liden den slach eens blenckenden zweerdes. Sijn wi toernich, sijn wi onlijdsam, soe sel men begheren dat men ons wel [1] doer drive ende berispe, werwerts wi ons keren, ende oec daer wi gheen scout en [2] hebben. Het doet der natnren somwilen wee, wanneer al des menschen bedrijf voer niet ghehonden wert. Climacus seit, dat een mensche die duecht wel verliest, ten si dat hi gheoefent werde ende vernedert mit laster, of mit onrecht, of mit verdriet. Ende hi scrijft van eenen abt, die sijn bruders plach te oefenen mit alle die moeynisse ende last [3], die hi wist dat si verdraghen mochten. Ende hi seide: alsoe alset onbarmhertich [4] is enen hongerighen kijnde dat broet uut den monde te nemen, soe ist oec onbarmhertich den verdrachliken mensche niet alsoe veel verdriets ende lasters an te doen, als hi verdraghen mach.

Enen devoten mensche horen sonderlinge dre punten toe. Dat eerste is, dat hi hebbe enen vuerighen wille sijns selves ghebreken uut te roden, ende oec ander menschen te helpen, sonderlinge [5] die mit hem woenen; als onse vader her Ian van den Gronde plach dit woert sunte Ponwels dicke te seggen: die der sijnre ende sonderlinge der huusghenoten gheen sorghe en hevet, die hevet dat ghelove versaket ende is snoder dan een heiden. Dat ander punt is, niement te oerdelen, mer medeliden te hebben mit den ghenen die in crancheiden ende in ghebreken sijn, ende die te helpen nae onsen vermoghen; niet mit verstoertheit te dencken, hoe hevet hoer die suster, [6] mer dencken, mochte ic dat susterkijn helpen, dattet dat ghebrec verwonne, [7] ic wonde gaern daer voer wat liden. Konde men anders daer niet toe doen, soe sellen wi daer voer bidden ende ymmer ons waren [8]

1) B. rinen. 2) B. an. 3) B. laster. 4) B. onbermherticheit.
5) Inzonderheid. 6) B. suster alsoe.
7) B. verwonne ende daer uutquame, of mocht men daer wat toe doen dat sijt verwonne. 8) B. bewaren.

voer onweerdieheit [1] op die suster, ende wi sellen se ontschuldighen ende hopen dat hoer meninge onse lieve here is. Dat derde punt is, goetwillige sneticheit totten ghenen die wi berispen, ende dien bedienstigher te wesen, nae dat wie berispet sijn, dan wi te voren waren. Die een wolf en bitet den anderen niet. Wanneer men uut mynnen ende uut [2] sueticheit vermaent, dat en mach niet mit bitterheit ende mit passien ghenomen werden. Men sonde lange een lewinne bijnden, eer si tam werde. Dat si gebonden is, dat is hoer verdrietlie, ende die gheen, die se bijnt, ist verdrietlic [3]. Des ghelikes dat nut bitterheit ende nut passien gesett wort, dat en can niet mit mynnen ghenomen werden, ende daer behoeven wi ons voer te waren [4]. Deze uutgherecte [5] mynne ende medeliden ende goetwillieheit ende goetwillighe sueticheit is als een seelkijn [6] van drien strengen, dat niet lichtelic ghebroken en wert.

Onse vaders bi meisters Gherardus Groetes tiden waren alsoe begherich ende minlic, die een den anderen te vermanen in horen ghebreken ende te treeken tot onsen lieven here. Ende dat begheerde hi alte seer van ons, dat wi soe minlie onder malcander waren, ende seide, dat aldus minlie ghekeert te wesen tot enen anderen veel sekerre waer, dan of een mensche alte seer op hem selven stonde; als wi merken moghen in den heilighen leraers, die hem niet en lieten ghenoeghen, dat si haer pater noster hadden ghelesen, mer hebben veel ghearbeit ende grote boke [7] ghemaket, daer si die heilighe kerke mede verlicht hebben ende veel menschen geleert ende ghetoghen van haerre dwalinge.

Dit neemt doch een iaer lane an, of het n dunket swaer wesen, altoes sorchvoudich te wesen voer malcander in minliker vermaningen. Item ie begheer van n, dat gi twee punten wilt oefenen om gods willen: dat gi niemant een hijnder en sijt mit woerden, werken ende zeden; ende dat gi [8] pijnt n alsoe te waren, [9] dat n nyemant een hijnder en si, al sie di oee crancheit van enen anderen, dat gi u baet daer in doet, n meer te veroetmoedighen, tot nwes selves ghebreken u te keren [10] ende eens anders dinc te besten te trecken. U en hoert niet toe hardelike

---

1) Minachting. 2) B. uut medeliden ende mit. 3) B. mist: ende — verdrietlic. 4) B. bewaren. 5) Zich ver uitstrekkende. 6) Een koordje. 7) Boeken. 8) B. gi u. 9) B. bewaren. 10) B. bekeren.

te herispen, mer dat hoert alleen den oversten toe; mer gi selt malcander onderlinge minliken vermanen ende seggen: lieve suster, dit mistaet u; mochti om godes willen u hier of beteren. Of lieve suster, hier doe di qualiken an, ende dier ghelike seldi vermanen. Wanneer gi vermaent wert, soe suldi dencken: lieve here, gi wort oec om minen wille herispet; ic wil gaern om mijn sunden herispet werden.

Voer een dinc is mi sonderlinge lede in desen huse, dat onser soe luttel is die hoer armoede hekennen willen ende nemen mit vroechden, dat men ons onse armoede of ghebreken leer kennen mit herispen. Wi behoeven meerren anxt te hebben dan wi wanen [1]; want wi en sellen niet alleen reden gheven van [2] ons selven, mer oec voer alle die ghene die horen scade in ons doen, ende die wi niet en stichten mit goeden leven ende mit stichtighen exempelen.

III.

Van der ghehoersamheit.

Wat sellen wi ons anders achten te wesen dan onghevallighe menschen, ist dat wi om ons lieven heren wil niet ghehoersam wesen en willen totter doet, ende ons te hughen ende te liden al dat wi moghen, om hem die om ons ghehoersam hevet gheweest totter doot, ende in minnen om ons ghedaen heeft al dat hi mochte. En mocht die ghehieder den naghelen, den speer ende der cronen ende enen ygheliken creatner niet gheboden hebben, dat si hem niet ghequetst hadden? Mer hi woude enen ygheliken ghehoersam wesen, om ons exempel der gehoersamheit te gheven. Onse overgheven [3] is totten cruce te gaen. Een mensche die hem mit wille heeft gheoffert, die en wil niet verlost wesen van den cruce. Hi settet al in den ghenen, dien hi hem over heeft ghegeven, of hi hem daer of doen wil, of daer aen laten. Een ghecruust mensche en can niemant haten. Al doet men hem quaet, hi vergheeftet lichtelic. Hi en begheert oec gheen lecker spise, want hi en weet niet dan te sterven ende voert op te varen.

1) B. menen. 2) B. voer. 3) Overgave aan God.

Ic heb des een guet betruwen in onsen lieven heer: gheef di[1] u tot[2] oetmoedigher simpelre ghehoersamheit, ende hueden u voer eyghen wijsheit ende mederegieren, dat dan dit huus sel staende bliven, ende gi selt comen tot ghewarigher[3] wijsheit. Die ghehoersamighe menschen werden veel verlichter dan ander menschen, ende si hebben meer insprekens van onsen lieven here dan ander menschen.

Susteren, dicwijl spreect ons onse lieve here in, mer dat wijs niet en horen, dat doet dat wi onse oren stoppen mit stubbe[4] der ghebreken. Onse lieve here mocht ons op ene tijt inspreken, dat hi ons daernae nymmermeer in en sprake, ende alsoe dicke[5] als wi teghen dat inspreken ons lieves heren doen, soe doen wi geestelic dootslach.

Ghehoersamighe menschen ende engelen sijn susteren ende broederen. Die waer[6] ghehoersamighe mensche en can hem niet verheffen, al dede hi mirakel. Want ghewarighe wijsheit comet overmits ghehoersamheit int herte. Mer dat moet ten eersten arbeit costen, om dattet ten eersten niet smakelic en is. Mer wi sellen wanderen in den gheloeve, als gheloevende, dat wi onsen lieven here sellen behaghen overmits[7] oetmoedigher simpelre ghehoersamheit. Ende en wortet ons niet smakelic, soe sellen wi coenlic gheloven, dattet ons hiernae comen sel tot meerre glorien. Mer wi sellen trouwelic bliven in dit dat wi beghonnen hebben.

Dit is een corte reghel: die blidelic sterven wil, die pijn hem sijns selves vut te gaen in allen dingen, ende gheloeves sinen oversten. Ic en kenne gheen dinc dat den mensche bet helpt tot oetmoedicheit, dan ghehoersam te wesen niet alleen den meerren, mer oec den mynren. Overmits ghehoersamheit soe comen wi totter kennisse[8] ons lieves heren. Die alleen ghehoersam is in dien[9] die hem mede sijn, ende niet in den dingen die hem teghen sijn, ende laet hem dan duncken dat hi ghehoersam is, die bedriecht hem selven ende wandert in blintheit.

Och mocht ic noch dien dach leven, dat die overste van desen huse eenre ygheliker suster mochte ghebieden, soe wel dat haer teghen waer, als dat haer mede gaet. Ende mochten wi selve

---

1) B. ghi. 2) B. tot oetmoedicheit of tot. 3) Ware.
4) B. mitten stoppe. 5) B. vake. 6) B. ghewarighe.
7) B. overmits oetmoedigheit ende.
8) B. tot bekenne ons selfs ende tot bekennen. 9) B. in dinghen.

noch daertoe comen, dat wi dat begheerden, dat men ons doen hiet dat wi node deden, op dat wi ons selven leerden sterven, och hoe groten vroechde ende vrede souden wi daer in ghevoelen, hier in der tijt, ende hier nae in der ewicheit. Het is al een bastert vroechde, al soe lange als men ons doen moet laten nae onsen wille, ende niet nae den wille onser overster. Die in allen dingen doen, als si menen dattet horen oversten lief is, die en sellen voer hem selven gheen reden gheven in den daghe des oerdels, als si voer onsen lieven here comen; mer[1] soe sellen hoer oversten hoer borden[2] draghen. Mer die oerdelen die gheboden ende dencken, als men hem wat doen heet, wat si daer in hebben, of waerom dat men hem dat doen heet, die moeten voer hem selven reden gheven ende in die ure des doots hoers selves last draghen.

Gheen dinc en is u meer te raden dan dat gi u tot ghehoersamheit ghevet, sonderlinge vrouwen personen, want die cleyne wijsheit hebben; ende als hem die niet en willen laten raden, soe en doeghen si niet. Ghehoersamheit is een wech sonder middel te coemen totten ewighen leven. O wonderlike vriheit, o ontsprekelike goetheit! O seker weg, niet vorder te dencken dan dat alre beste te wesen, wat ons gheheten wert van onsen oversten. Ghehoersamheit neemt veel daghelicser sunden[3] of. Een gehoersamich mensche heeft hier een hemelrijc ende hier nae. Ghehoersamheit is een bequaem wech tot Iherusalem te coemen, mer die hem niet en gheven tot ghehoersamheit, die gaen meer tot Babilonien wert. Die hem[4] hier verliest, die sel hem voer onsen lieven here vijnden. Die den wech der volcoemenre ghehoersamheit wandert, die en derf niet sorghen voer[5] helle noch voer veghevier; want een mensche die hem tot ghehoersamheit over gheeft, die en mach niet bedroghen werden, al dwaelden oec sijn oversten; want onse lieve here en ghehenget des niet, dat hi verleit of bedroghen soude werden. Ende wat mach ons meer verbliden, als wi sterven sellen, dan dat wi ons tot oetmoedigher, minliker ghehoersamheit ghegeven hebben om ons lieven heren wille? Mer die en is niet recht gehoersam, die niet en spreket noch en doet, als hi weet dattet sinen oversten liefste is. Hoe wi ons gheheliker overgheven onsen oversten

---

1) B. mist: mer. 2) Lasten. 3) B. versumenissen.
4) B. hem selven. 5) B. noch voer.

om gods willen in oetmoedigher gelatenheit, al des daer wi onordinierlic aen hangen, ende ons selven uutgaen ende alre eyghentheit, hoe wi min besorghet dorven [1] wesen voer ons selven. Mer onse oversten moeten sorghen voer ons. Hoe wi meer eyghens behouden, hoe wi meer besorghet behoeven te wesen.

Ende dat mach ic voer waer weten, dattet nut gode ghehoren is. als ic alsoe stae dat ic liever doe dat mi een ander doen heet, dan dat ic nut mi selven doe. Al dat men ons dus doen [2] ende dat 'men ons inset in den dienst ons lieven heren, het si groet off cleyn, ya hoe cleyn dattet oec is, dat sel wi groet achten ende mit groter reverencien ende weerdicheit ontfangen, ende daervoer hopen te vercrighen dat ewighe leven.

Ende nymmermeer en souden wi enich dinc alsoe mit eyghenheit besitten, wi en soudent geerne overmits ghehoersamheit laten; want ghehoersamheit sel ons leiden tot allen doechden. Die hem noch niet en heeft overghegheven, die gheve hem nu over, ende gheve al dat hi heeft, al dat hi vermach ende al dat hi is, opdat hi werden mach dat hi niet en is, ende spreke: lieve here, ic bevele u al minen last; ende mach ic, mi ghevende, u hebben ende besitten, soe heb ic ymmer gueden coep.

Die werpet enen groten last van hem, die hem tot ghehoersamheit ghevet; want daer wil onse lieve here [3] voer sorghen. Ende wat is meerre vriheit dan gods eyghen te wesen? Wanneer een ghehoersamich mensche sterft, so mach hi mit groten betruwen seggen: vader, in dinen handen bevele ic minen gheest, den ic di altoes bevolen heb. Ende wenneer hi voer dat oerdel coemt, soe mach hi seggen: ic heb ghehoersam gheweest, ic hebbe ghedaen als mi gheseit was.

Ghehoersamheit is een alte lichten wech ten ewighen leven mede [4] te comen. Want mochten wi mit enen teldenen peerde [5] veer weghes riden, waerom wouden wi te voeten gaen? Ons selves nut te gaen in simpelheiden dat is mit onsen lieven here an den cruce te sterven. Ic en weet gheen deucht, daer een mensche niet toe coemen en mach, die recht ghehoersam wesen wil. Ende omdat wi niet dencken en dorven, dat wi den liefsten wille ons heren niet en weten, ende wijt al [6] in den scriften niet lesen en cunnen, daerom heeft die heilighe kerke ingheset, dat wi enen

1) B. dorren. 2) B. doen het. 3) B. here selve.
4) B. mist: mede. 5) Een telpaard, een rijpaard. 6) B. mist: al.

mensche boven ons sellen hebben; ende wat ons die seit, des [1] sellen wi te vreden wesen ende gheloeven dat, soe wat bi ons seghet, dat dat die liefste wille gods is.

Gheboersamheit en kan haer niet verheffen. Al haer goede [2] werken scrijft si gode ende horen oversten toe. Si en can oec niet droevich wesen, want si te vreden is, wat god mit haer doet, ende seit: lieve here, want ik niet weerdich en bin, dat gi my selve soudet seggen uwen wille, wat ic doen sel, soe wil ic gaern gaen tot Ananiam ende vraghen hem, wat ic doen sel. Hoe wi ons meer tot ghehoersamheit gheven, hoe dat ons onse lieve here meer behueden sel, dat men ons niet doen [3] en sel [4] hieten dan ons nut is. Alsoe als onse lieve here sunte Pouwels wees tot Ananiam, alsoe seit hi ons toe, als wi ons bekeren willen: ganc in die stadt, ende daer sel men di seggen wat du doen selste.

Sommighe wouden hem wel regieren laten, wouden die ghene, die se te regieren hebben, voelen alsoe als si. Broeder Gherlacus [5], die tot soe groten bekenne ghecomen was gheestliker dingen, die stont alsoe, had hi sijns oversten willen connen bekennen mit [6] enen weyncken, hi souden vlitelic volbrocht hebben. Mer sommighe menschen sijn, de gheliken den blinde, dien onse lieve here vraechde: wat wilstu dat ic di doe? Waerlic, was hi blint, hem had het toebehoert dat hi ghevraghet hadde: here, wat wildi dat ic doe.

Een ghehoersamich mensche gaet simpelic heen, of hi in hem selven niet [7] en waer. Vraghet men hem, hi berechtet [8]; vraghet men hem niet, hi swighet. Wat hi in gheboersamheit doet, het is al ghebet: eten, drincken, slaepen of arbeiden. Een gheboersam mensche is een ghesturven mensche: hi levet in gode ende god in hem. Een ghehoersam mensche beret veel vordels. Wi en moghen niet beters in ons printen dan ghehoersamheit; want si sel ons leren al dat ons noet is tot onser ewiger salicheit. Wy sellen onsen eighenen wille voer onsen verrader houden. Wanneer wi willen dat men ons volghet, soe sijn wi alrede verraden. Volghet men ons in enen dinge, men moet ons volghen in tween. Wanneer onse licham niet onderdanich

1) B. daer mede. 2) B. mist: goede. 3) B. mist: doen.
4) B. mist: sel. 5) Gerlach Peters. Zie *Kerkhist. Archief*, II, bl. 151 vv. 6) B. uut. 7) Niets. 8) B. mist: vraghet — berechtet.

en is onser reden, mer wederspannich ende wert vleischelic beroert teghen den wille der reden, soe moeghen wi merken, dat wi gode ende onsen oversten niet wel onderdanich ende onderworpen en sijn.

In den beghinne onser bekeringe sellen wi exempel nemen an die bekeringe sunte Pouwels. Soe hi blint was, soe sel ons oec duncken, dat wi onwijs sijn ende niet en weten, hoe wi ons totten gheesteliken leven sellen gheven. Mer wi sellen ons laten leiden tot Ananiam, dat wi overmits sijnre lere siende moghen werden. Ende sijn leere ende woerden sellen wi ontfangen als die woerde gods, ende dencken, dat onse lieve here ons tot hem ghesent heeft, ende dat god hem ingheghevén heeft, wat hi ons seggen sel.

Dat is ghewarighe ghehoersamheit, dat wi ons alsoe hebben in onsen ghebede, in onsen spreken ende in al onsen werken heymelic ende openbaer, so wi menen of verstaen [1] mit enen wencken, dattet onsen oversten alre liefste is. Sunte Bernaert seit: onse lieve here woude liever sterven dan sinen hemelschen vader onghehoersam wesen. Daerunt moghe wi merken, hoe mishaghelic dat onsen lieven here die onghehoersamheit is. Wanneer wi ons pinen te sterven om ons lieves heren wil in ghehoersamheit, soe wil onse lieve here onse leven wesen. Want die ghehoersamheit leidet ons totten cruce, daer die doot nae volghet, dat is dat wi ons selves sterven, daer wi mede comen tot saligher verrisenisse, ende [2] die ons opvoert totten ewighen leven.

Och susteren, wist gi hoe swaer dattet mi is, dat gi u niet en pijnt te sterven in ghehoersamheit, ende daer nochtan sonder twivel ewich leven aen hanget. Mer want mi duncket dat ics niet ghebeteren en can, soe bevele ic u gode, nae dien dat icket u gheseit hebbe. Wanneer wi een dinc doen in ghehoersamheit, daer moet die gheen reden voer gheven, die ons dat heeft heten doen. Mer dat wi bi ons selven of bi onsen eighenen verkiesen doen, daer moet wi selve reden voer gheven, ende waer ons an twivelt, daer sellen wi rades van vraghen. Ende al en worde ons dan dat nacste niet gheraden, nochtan soude ons dat ontsculdighen, dat wijt bi rade ghedaen hebben. Ic hebt u wel eer

1) B. verstaen connen. 2) B. mist: ende.

geseit, dat gi Anania raet vraghen sout, niet dien die u radet dat uwer naturen ende smekelieheit [1] mede is.

Een mensche, die hem niet pinen en wil totter ghehoersamheit, die en can oec niet coemen totter oetmoedicheit, ende alsoe wert hi onweerdich te crighen den heiligen gheest, ende die den geest [2] ons lieves heren in hem [3] niet en heeft, die en is sijn niet, noch hi en is geen lit Christi, mer een doot lit.

Susteren, mi is lede voer uwer sommich, die [4] mit hem selven willen smeken, ende dat si willen [5] raden ende mederegieren. Mer die hem alsoe ghevoelen, die behoeven hem te hueden [6] ende gheven hem eerst tot [7] oetmoedigher simpelre ghehoersamheit [8].

Als wi gaen te missen, soe souden wi dencken, hoe dat Symon qnam in den gheest in den tempel, dat wi alle beestelicheit ende sinlieheit laten buten der kerken [9], van welken Symon gheschreven staet, dat hi was rechtveerdich. Rechveerdicheit is een dueghet, die enen yghеliken ghevet dat hem toebehoert. So sellen wi dan merken, of wi ons rechten nae dier dueghet, dat is dat wi onsen oversten gheven ghehoersamheit ende eerweerdicheit, ende besien, of wi alsoe ghehoersam sijn in dien dingen, die ons teghen sijn, als die ons [10] mede sijn; ende of wi se alsoe in reverencien hebben ende eerweerdicheit achter horen rugge, als voer horen oghen, ende hem niet dwaeslic te ordelen of van hem te callen, daer wi se in verminren mochten in ander lude herten; ende of wi onsen evenmenschen raet gheven ende te recht wisen in den weghe godes, of wi dien [11] in enighen dingen het wisten, ende hem vlitelic helpen, of si onser in enighen dingen behoeven, ende of wie hem horen last helpen draghen van binnen ende van buten. Oec sellen wi merken, of wi ons selven gheven dat ons toebehoert, dat is behuedinge ende disciplijn, behuedinge of bewaringe van allen sinlieheiden ende sonden; ende of wi ons ontghingen, dat dat niet onghebetert [12] heen en ghinge.

Een mensche die hem in vergaderinge tot ghehoersamheit ghevet, alle dat goet dat die hele vergaderinge doet, des wort

---

1) B. eyghen snechlicheit. 2) B. heilighe. 3) B. mist: in hem. 4) B. datsl. 5) B. suilen willen. 6) B. daer aire meest voer te hoeden. 7) B. tot oetmoedicheit ende tot. 8) B. ghehoersamheit ende daerin sellen si leren hoe si raden sullen. 9) B. kerken bliven. 10) B. mist: die ons. 11) B. dan. 12) B. onghewroken.

hi deelachtich, alle beden ende alle [1] die ander, ende of hi seer onledich waer in der koeken of in anderen onleden, die hi in ghehoersamheiden dede, soe soude hi soe vele hebben, of hi alle den dach ghebedet hadde.

Ic wonde daer een [2] wel goet voer wesen, diet bestaen wonde, dat hi mitter ghehoersamheit wel sonde varen. Die cost soude al betaelt werden, beide hier ende hier nae. Het is die cortste ende beste wech ten ewighen leven; den liefsten wille godes souden wi best vervullen [3]. Ende hoe wi [4] ghehoersamer sijn, hoe wi volcomenre ende reynre sijn. Want dien voele [5] ic meest in duechden voert te gaen, die hem alre meest tot ghehoersamheit gheven. Onser eyghenre wijsheit souden wi uutgaen. Hiet men ons den enen of den anderen wech gaen, soe sellen wi dencken ende seggen: mijn hert is bereit. Ic en weet anders niet dan storve een mensche alsoe, hi waer een kijnt des ewighen levens, wanneer hi alsoe staet, dat hi daer doer wil, hoe suer dattet der natneren worde, in gheheelre overghevinge sonder ghevenstheit.

Ende willen wi te recht die hoechtiden begaen, soe sellen wi ons pinen van nyes [6] te veroetmoedighen ende meer ghehoersam te wesen, ende ons eyghens willen te sterven ende meer pinen vrede te houden. Gheeft een mensche hem niet tot ghehoersamheit, het waer [7] hem luttel of niet al sijn ander bedrijf, al scheen hi oec ynnicheit te hebben. Mer gheeft hi hem tot ghehoersamheit, hi heeft alle duechden. Ende die hemel soude eer vallen dan een recht ghehoersam mensche verloren blive. Ende die die weghen der oetmoedicheit volghen, die en moghen niet [8] bedroghen werden. Voer alle oefeninge soe hondet u hertelic an oetmoedigheit ende an vrede [9], godlike mynne ende volcoemen ghehoersamheit, nymmermeer daer teghen te doen. Houdet dit voer een ewighe waerheit: soe wat u incoemt van ghedachten teghen inwen oversten, dat die te vlien sijn als onsuverheit. Ende seide u yemant enighe dingen, die droeghen tot vermynringe inwer overster, dien en hoert nict, al waert oec een engel van den hemel; die [10] callinge coemen al uten duvel. Sunte Bernaert scrijft:

---

1) B. mist: ende alle. 2) B. een mensche. 3) B. vervullen als wi doen dat onse overste ons doen hiet. 4) B. wi hem. 5) B. gevoel. 6) B. nuwes mede. 7) B. baet. 8) B. nymmermeer. 9) B. brede. 10) B. want die.

daer is een onderscheit in gheboden; want si sijn mynre ende meerre, mer weder [1] ons god vele [2] of onse overste ghebiet, dat is allike [3] vele. Aldus staet die ghehoersamheit in vergaderinge. Die ondersaet sel doen al dat hi meent, dat sinen oversten lief is, ende gheen dinc doen, dat sinen oversten leet is. Ende twivelt hem [4], soe en sel hijs niet doen, mer hi selt hem vraghen, of enen anderen, die hijs best ghelovet. Voer alle dingen siet dat gi ghehoersam sijt ende doet sonder murmurieren, dat men u doen heet, opdat gi dat loen van iuwen arbeit niet en verliest. Ende dencket hoe groet noet dattet u is ghehoersam te wesen den menschen om ons lieven heren wille totter doet; want gi, alset te beanxten is, dicwijl ghehoersam gheweest hebt den duvel teghen den wille ons lieves heren.

IV.

Van der oetmoedicheit.

Salich sijn die arme van gheeste, want dat rike der hemelen is hoer. Die arme van gheeste sijn die oetmoedighen [5], die haers selves te male uutgegaen sijn. Si sijns te vreden, hoe ment maket. Si nemen des [6] alleen waer, dat hem bevolen is, ende laten enen anderen bewaren [7] dat hem bevolen is, ende dancken gode, dat si hem moghen laten regieren. Die arm van gheest is, die staet altoes in enen oetmoedighen gronde. Hi begheert altoes dat die dingen, die hi doet, cleyn gherekent werden. Die den rechten gheest hadde, hoe swaer soudet hem wesen, dat hi yet wat van buten gherekent worde. Die rike van gheeste sijn die homoedighe [8] ende die hem laten duncken, dat si oec wat weten ende mederegieren willen. Niet alleen en willen si berechten ende oerdelen die dingen, die hoer overste doen, mer oec setten si hem selven boven onsen lieven heer ende dencken, waerom dede god dat [9], of hoe en maecte [10] dat god [11] alsoe niet, of wat meende hi daer mede, dat hi dat alsoe makede, ende setten hoer wijsheit boven die wijsheit ons lieven heren.

1) Of 2) B. selve. 3) B. al eeven. 4) B. van den wille sijns oversten. 5) B. oetmoedighe menschen. 6) B. dat. 7) B. beworden. 8) B. hoverdighe. 9) B. dat of dat. 10) B. maecte hi. 11) B. mist: God.

Of[1] die gheen verdoemelic waren, die hem onsen lieven heren ghelijc maken wouden, als Lucifer, hoe verdoemelic sijn dan die gheen, die hem selven setten boven onsen lieven heer, ende niet en deneken, dat si arme creatuerkijns sijn ende sculdich sijn horen scepper onderdanich te sijn.

Ysaias die propheet seit: die mannen sellen vergaen, die den here wederstaen. Die staen den heer teghen, die seggen: ic en mach mi soe niet tot ghehoersamheit gheven; ic en mach mi soe niet veroetmoedighen, ende heghere langer te slapen ende bet te eten ende verlicht te werden in den arbeide. Susteren, hier hoedet u ymmer voer. Een hoemoedich hert en heeft gheen macht hem te gheven tot goddienstighen werken. Het is versumende ende onachtsaem die dingen te doen, die hem tot goddienstighen werken leiden. Het en can niet voelen die dingen, diet voelen[2] soude, als sijn ontbliven[3] ende den gront, waer sijn passien uut coemen, ende waer si toe leiden. Het is onbevoelic totten crancheiden sijns evenmenschen ende en voelt niet horen last ende beghangenisse. Het is hart ende dorre te ontfaen[4] die graeie gods, als enige vnchticheit[5] der inwendigher beweghinge, die coemt van leetwesen der sunden of van minliken medeliden der passien ende lidens ons lieves heren. Het en becommert hem niet mit alsulken ghedachten of aenmerkinge[6].

Dit is die sake dat wi so arm bliven van gracien, want wi ons niet en veroetmoedighen voor onsen lieven here; mer het is al ic wil, ic wil, recht of si souden[7] als si wouden. En mosten wi niet oetmoedich wesen, onse lieve here en hadde niet gheseit: leert van mi, dat ic sachtmoedich ende oetmoedich bin van herten. Dat is een grote sake der veroetmoedinge dat wi, die soe groete crancheit ende merkelike ghebreken hebben, nochtans ons niet vercleynen en eunnen, of niet cleyn en voelen[8] van ons selven, ende die heilighen, die doch soe groet waren, hem selven soe cleyn rekenden, als onse lieve vrouwe, die hoer selven soe cleyn achtede, ende oec David die propheet, die daer spranc voer die arke gods, ende had hem gheeleet, oft een arm mensche had gheweest, ende seide: ic sal spelen ende snoder werden, meer dan ic gheweest hebbe, ende sel oetmoedich wesen

1) Zoo. 2) B. ghevoelen. 3) Te kort komen. 4) B. ontfanghen.
5) B. vuichticheit. 6) B. anmerkinge het en achtse niet.
7) B. souden doen. 8) Weghen of ghevoelen.

in minen oghen. Ende op een ander tijt toende hi hem, of hi dwaes had gheweest. Wildi dat u deses propheten woerde suet werden, soe pijnt u in iuwen ende in anderen menschen oghen cleyn te werden, ende doet somwilen wat, daer gi om versmaet moghet werden. Nochtans en seldi gheen sunde doen om versmaet te werden.

Dit souden wi hebben in ghestader[1] vaster oefeninge: onse lieve here, die een heer alre creaturen ende alre knechten was, heeft een forme des knechts aenghenomen ende heeft ons den wech[2] der oetmoedicheit voerghegaen. Ende dit sueket hi in ons, want hi woent in enen ellendighen, bedruckten ende oetmoedighen herte.

Ende wi en connen onse ghebreken niet verwinnen, noch die duechden verkrighen, dan overmids oetmoedicheit. Want die duecht wert gheleert in[3] oetmoedicheit, vercreghen mit arbeit, ende mit mynnen beseten. Ende dit sel onse pater noster wesen, dat wi leren kennen, hoe veel dat wi in oetmoedicheit ghewassen sijn. Dan moghen wi hopen, dat wi op enen oetmoedighen gront staen, als wi ons selven meer ende liever oerdelen dan enen anderen, ende dattet ons suet is grote dingen ende duechden van ander menschen te horen, ende dattet ons swaer si ende recht wemoedich enige crancheit van hem te horen of te merken, opdat wi te meerre reescap hebben ons daer onder te veroetmoedighen; ende ist dat wi gaern oetmoedighe werken doen ende overal die legheste stede begheren ende die snodeste spise.

Eenre oetmoedigher maghet sonde duncken, dat hoer onrecht ghesciede, wanneer hoer een oetmoedich werc ofghenomen wort. Susteren, wi souden begheren arme slaven ende verloren vatekijns te werden om ons lieven heren wille, opdat wi ons in ewicheiden vijnden mochten. Dat hoert oec totter oetmoedicheit, van ander menschen raet[4] te vraghen ende ons laten leren in allen dingen; ende wi souden hem oec onse ghedachten belien, hoe dat wi ghedocht hadden, ende hoe verre wi daermede ghegaen waren. Want bi ons selven en kunnen wi die ghedachten[5] niet verwijnnen, mer die oetmoedighe belijnge, die die mensche sonder ghevenstheit nut gheheelre herten doet, die verdient gracie die ghebreken te verwinnen ende die duechden te vercrighen. Daer-

1) B. stadigher. 2) B. wech gheleert ende heeft ons den wech.
3) B. mit. 4) B. mist: raet. 5) B. mist: ghedachten.

om sellen wi ons minlic mit malcander hebben, ende belien ende vraghen onse susteren ende seggen: lieve suster, dese quaetheit of ghebreken sijn in mi; hoe sel ic mi daer teghen setten; ende sellen vraghen, hoe dat wi gheestelic leven sellen. Dese eernsticheit [1] wil onse lieve here voer een groet pater noster rekenen.

Onse lieve here seit in den aventmael: of ic [2] heer ende meister heb gewasschen uwe voeten, ende gi selt oec wasschen die een des anders voeten. Dan wasschen wi die ene des anders voeten, als wi ons puurlike veroetmoedighen om godes willen onder ander menschen. Als [3] wi ons alsoe hebben, dat niemant mit recht vermoeden of dencken en derf, dat wi sueken lof der menschen of gemac of tijtlike dingen, soe wasschen wi ons evenmenschen beghierten, die bi den voeten gheteikent sijn, dat si uut ons beweghen werden hem oec te veroetmoedighen.

Mer die [4] sommighe coemen ende willen seggen van haer oefeningen, ende laten hem duncken, dat si wat goets [5] voerhebben, ende dat si wat bedriven kunnen, om dat si ene maniere van den oefeninge na den heilighen hebben, mer hoe si hoer passien mochten verwinnen ende hem [6] selven cleyn mochten werden, daer alle duechden in staen, en achten si niet.

Een mensche die in anxt stonde, al en waer hi niet subtijl van sinne, hi sonde alsoe verre coemen mit sijn anxte, als sommighe die in groter oefeninge stonden. Lichtelike moghen wi ons wennen tot uutwendigher oefeninge, als tot opstaen, waken, zwighen, arbeiden ende dier gheliken; mer te vercleynen ende te veroetmoedighen [7] is die sekerste wech. Het waer een grote sake ons te veroetmoedigeu, als wi ons selven soe crano ende onbegherich vijnden, dat wi die dingen achter laten te doen, die onse reden tughet dat wi doen souden.

Die sijn veer van den heilighen gheest tontfangen, die hem niet liden en kunnen, si en werden mitten meesten gherekent ende sijn alsoe groet bi horen oversten als een ander. Dese bliven van droegher herten, ten waer dat si tot des duvels werscap quamen. Tot voertganc ende opclimmen totten doechden en mach men niet comen, dan mit oetmoedicheit. Tot allen opclymmen hoert arbeit. Suect die weghe! Die oetmoedighen be-

1) B. neersticheit. 2) B. ic u. 3) B. ende als.
4) B. mist: die. 5) B. groets. 6) B. in hem.
7) B. veroetmoedighen ende te vernieten dat.

sculdighen hem selven [1] altoes; die homoedighen ontsculdighen hem selven [1] altoes. Die oetmoedighen sijn altoes beanxt, oec daer geen anxt en is.

Susteren, die werlt wil in vriheiden leven; mer laet ons in anxte staen. Die weerlike [2] menschen pleghen te seggen: wi en roeven noch en stelen, wi sellen wel ten ewighen leven comen. En laet ons alsoe niet seggen, mer laet ons in anxt staen; want ons meer gracie ghegheven is, soe sel men meer van ons eyschen. Ende willen wi den anxt ofleggen, so laet ons ons gheven tot onderdanicheit ende wesen open [3] tot onsen oversten, dat hi niet allene en bekenne onse nutwendighe werken; mer wi sellen begheren, dat onse gedachten hem alsoe openbaer sijn als onse untwendighe werken; ende wie aldus staen, die wassen ende gaen voert in duechden. Mer die des niet en achten ende gaen daer mede heen, die staen anxteliken ende behoeven toe te sien.

Alsoe sellen wi ons tot onsen lieven here voeghen, dat alle onse wille gherecht si nae den liefsten wille ons lieves heren, ende al onse begheerten nae den begheerten onses lieves heren [4] ende al onse werken nae den eysche onses lieves heren, als hi van ons [5] eyschet. Comen ons enighe quade ghedachten in, soe sellen wi dencken: of mijn overste dese ghedachten saghe, soude ic dit [6] wel dorren dencken? Derf ic dit [7] niet dencken voer mijn overste, hoe derf ic dit dan dencken voer u, lieve here [8]? Of mijn overste hier teghenwoerdich waer, dorst ic dan aldus wel callen ende lachen ende dese ydelheit doen? Ende soe sellen [9] wi ons in allen dingen hebben, of onse overste teghenwoerdich waer; recht als een die hem vermyedet [10] heeft sinen heer ende sijnre vrouwen te dienen ende dien begheert te behaghen. Siet dan die heer, dat die knecht soe ghetrouwe is achter sine rugge als voer sijn oghen, soe weet hi dat hi een ghetrouwe knecht hevet. Ende doe wi enighe dingen, het si in ghedachten, in woerden of in werken, die wi niet en dorsten doen voer den oghen onser overster, soe ist ons noet dat wi onse biecht daerof doen. Al waert sake dat wi sommighe dingen

---

1) B. mist: selven. 2) Wereldsche. 3) B. mist: open.
4) B. heren als hi van ons begeert. 5) B. ons begheert. 6) B. ic se.
7) B. se. 8) B. heer die alle dinck claerliker siet dan mijn overste ende dan ic selver. Ende als wi spreken sellen wi dencken lieve heer.
9) B. sonden. 10) Verhuurd. B. verbonden.

deden, die in hem selven gheen sünde en waren, nochtan in dien dat si onsen oversten teghen sijn soe mochten wi daer in sundighen. Daerom ist ons nut, dat wi in deser nauheit der ghehoorsamheit staen ende ons altoes gheven tot heiligher disciplinen ende bedwongen te wesen.

Susteren, ic en hebbe gheen begheerte tot tijtliken dingen, noch daer en bin ic niet ghierich om [1], mer daer staet [2] mijn herte ende alle mine begeerte nae, dattet wat vorderen mochte dat ic u segge. Onse lieve here ist beghin; in hem sellen wijt beghinnen. Onse beghinsel sel wesen ghehoersamheit, ende daer sellen wi onse a b mede beghinnen. Wanneer wi dit a b wel gheleert hebben, soe moeghen wi dan wel seggen: pater noster.

Als wi ons crane voelen in enighen dingen te doen, die teghen ons sijn, soe moghen wi dencken, dattet onse scout is ende dat wi ons die crancheit selve ghemaect hebben, omdat wi ons niet weder en hebben ghestaen in anderen ghebreken.

Dit is onsen here [3] groet te maken, dat wi ontbreken in sijnre groetheit. Ende wi sellen ons selven cleyn leren werden, opdat onse lieve here in onse herten groet mochte werden. Ende daerom is onse lieve here onsen [4] herten niet groet, want wi ons selven soe groet sijn. Ende hierom sellen wi dicke seggen: lieve here, hoe sellen wi u groet maken moghen, want alle die werelt en mochte dat niet toebrengen, u groet te maken.

Wi sellen onse wille diewijl ondersoeken ende proeven, want dat is een goede wille, daer dat werc nae volget. Conden wi onsen lieven lieven heer gheheelic verkiesen, hi soude ons gheven dat ons [5] onmoghelic duncket ende oec is.

Susteren, sellen wi in reinichheiden staende bliven, soe moeten wi staen in onsen lieven here. In hem staen wi; buten hem vallen wi, werwert wi ons keren. Ende wi sellen oec dicwile seggen: god wilt dencken in mijn hulpe; ende ons selven [6] pinen te offeren, ende seggen: lieve here, ic woude dat ic mijn herte ende mi selven al te mael soe gheheelic conde offeren ende gheven als sunte Augustijn of ye mensche dede. Ende wanneer wi dit in gheheelen wille ende begheerten hebbe ende mit sulker oefeninge, als daer toe behoert, soe en sijn wi der offerhande niet veer, ende valt daer wat craneheiden in, dat wil onse lieve

---

1) B. in. 2) B. is. 3) B. lieven heer. 4) B. in onsen.
5) B. ons nu. 6) B. selven hem.

here oversien; want wi en kunnen onse herten niet bijnden of bedwingen; mer so wie onsen lieven heer hebben wil, die moet hem selven al gheven [1] in enen ghehelen overgheven [2] ende nutgaen hem selven. Want wouden wi ons lieven heren wesen, hi woude gaern ons wesen, ende dan hadden wi ymmer goeden coep, dat hi hem selven gheven woude om soe snoden penninc; ende och of wi alle dingen versmaden mochten ende onsen lieven heer alleen begheren mochten, ende seggen mit David: wat is mi in den hemel sonder di, ende wat woude ic opter eerden? recht of hi seggen wonde: ic en begheer noch in den hemel noch in der eerden anders dan di. Nu sellen wi onsen brudegom cronen ende seggen: lieve here, nu wil wi arme slaven wesen ende dienen u in al dat wi vermoeghen, ende scriven u alle eer toe ende glorie, ende ons selven alle crancheit ende oneer ende onweerdich alles guedes; ende als die achtende dach der verrissenisse coemt, soe hopen wi weder van u ghecroent te werden mitter ewigher croenen.

Dat is oetmoedicheit: om godes willen ghelijcmoedelic te ontfangen ende te draghen al dat ons toecoemt van binnen of van buten. Die cleder van buten en sijn niet ghenoech ons oetmoedich te maken of heilich; mer verdrucken wi ons onder allen menschen ende en rekenens niet groet al onse bedryf, dat is oetmoedicheit.

Die wiste dat [3] een goet menschen waer ende wat enen goeden mensche toebehoerde, ende hi dan te rechte ansaghe sijn ghebreken, soe soude hi anxt hebben, dat hi nymmermeer een goet mensche en soude werden, ende hi soude sien dat hi onsen lieven heer niet voldoen en conde, al dede hi oec al dat hi vermochte, die wile dat hi levet; ende daer hoert merkelic ghewelt toe.

Ic woude dat een yghelic wat neerstigher weer. Iuwe susteren seldi hebben in weerdicheit, als grote heilighen die verwonnen hebben. Werpet u selven onder hoer voeten ende cusset in u herte hoer voetstappen. Ende als si u te gemoete [4] comen, soe neyghet den heilighen gheest, die daer in woent. Ende pijnt u groet te rekenen al dat si doen, want het sijn bruden des ewighen conincs. Ende als si u wat bidden te doen, soe sel u

1) B. al gheheel overgheven. 2) B. mist: in enen ghehelen overgheven. 3) B. wat. 4) B. Moet.

duncken dat n die engel gods bidt. Ende pijnt u dat gi se niet en verstoert in horen ghebede. Voelen wi verheffinge boven onsen susteren, soe sellen wi dencken: waen [1] arme mensche, du en kenste noch di selven niet, du en hebste noch gheen wijsheit noch verstandenisse, al dunct di dattu ymmer onsen lieven here meenste, of dattu wat goets willen hebste; ten is licht niet alsoe als di duncket. Al gaet die suster noch wat rondelic heen, du en weetste niet wat gracie si van binnen heeft; ende [2] sonden ons verbliden, dat wi yet vijnden of merken conden uut ander lude woerden of vermaningen of uut [3] scriften, daer wi ons mede nederdrucken of veroetmoedighen [4] mochten.

Dit eyschet god van ons, dat wi altoes in besorchtheiden wanderen voer sinen oghen. Die alremeest beanxt ende besorghet sijn om haer consciencie te bewaren, die sijn dicwile die alre blijste voer gode. Ende hoe hem die mensche nauwer waert [5], ende meer besorghet is, ende altoes dunct dat hijt qnaliken maket, ende anxt hevet dat hijt niet en maket als hi soude, oec hoe goet dattet is dat hi doet, dese mensche mach sekerlic sterven. Ende coemt [6] ons in [7], dat wi soe grotē sundaers niet en sijn als die of die menschen, soe sellen wi dencken: sijn si huden quaet, morghen moghen si bekeren ende gaen ons veer boven [8]; ende dencken: hadde hem onse lieve here die gracie ghegheven, die hi ons ghegheven heeft, si souden se dusentwerf bet ghebruken dan wi. Ende ons soude duncken, dat wi mit [9] rechte gheen stede en souden hebben in den hemel noch in der eerden, omdat wi den scepper der creaturen vertoernt hebben ende onghehoersam geweest sinen gheboden [10].

Ende hoe wi meer crancheiden in ons leren kennen, hoe onse lieve here dier min kennen wil; recht of onse lieve here seggen wonde: bekenne [11] ende hebt leetwesen, ende ic wilt [12] vergheven.

Ende menich dinc souden wi in ons vijnden berispelic ende quaet te wesen, als wi ons spieghelden van binnen mitter lanteernen des gherechten oerdels der waerheit, dat wi te voeren machschien [13] niet en achteden, noch en wisten alsoe quaet ende hinderlic ende verdoemelic te wesen. Dat beghin ende die wortel

1) B. och. 2) B. ende wi. 3) B. uutter. 4) B. vercleynen.
5) B. bewaert. 6) B. comtet. 7) B. mist: ons in. 8) B. te boven.
9) B. te. 10) B. mist: sinen gheboden. 11) B. bekent u scult.
12) B. wilt al. 13) Misschien.

al onser ghebreken is ghemeenlic hoverdie. Daerom, die sijn ghebreken deghelike [1] wil verwinnen, die pijn hem sijn hoverdie neder te werpen, ende beghin in oetmoedieheit te tymmeren, of het sel al te hants vallen, wat hi goets heghonnen hevet. Waerom wert die mensche alsoe lichtelio verstoert of beswaert of beanxtet om een cleyn dinc, dan want hi noch homoedich [2] van herten is ende hem selven noch niet versmaden en can ende voer niet rekenen. Als dan een cleyn woerdekijn coemt, of een luttel onrechts ons gheschiet, of wat snodes of verworpens ons gheboden wert, al te hants werd die hoverdie in ons ontsteken mit onlijdsamheit. Konden wi dan noch [3] swighen ende niet wederseggen! Ende mosten wy van noede spreken, dat wi doch oetmoedich [4] conden spreken. Mer wi vergheten alte [5] lichtelic onse opset ende den gheesteliken voertgano in duechden. Het soude ons van rechte alle daghe lichter ende sueter werden ende begeerliker smaken, al dat wi deden. Mer daerom en smaken ons die duechden niet, want wi soe cleyne mynne hebben tot onsen lieven here. Ende daerom en smaket ons onse lieve here niet, want ons die duechden niet en smaken, sonderlinge ghehoersamheit ende oetmoedicheit. Ende nymmermeer en sellen si ons smaken, wi en gripen se nen ende bliven daerbi.

Wie ghenade van onsen lieven here wil vercrighen ende behouden [6], die vlitighe [7] hem tot oetmoedicheit; want [8] gheen dinc en dwinget god alsoe seer als oetmoedicheit. Hoe dat een boemken volre geladen is, hoe dat sijn telgheren legher [9] nederhangen, ende des ghelikes die aderen opten velde hangen neder, die vol vruchten sijn. Somighe aderen schinen vol [10] te wesen ende staen opgherieht, mer als men daer bi coemt ende men se ruert, soe sijn si ydel van vruchten. Mer alsoe en sijn die oetmoedighe menschen niet. Want hoe die oetmodighe menschen volre van duechden sijn, hoe [11] si hem meer veroetmoedigen ende legher [12] bughen onder onsen lieven heer ende onder alle menschen. Ende si sijn seer beanxtet, want die niet en heeft, die en heeft ghenen anxt wat [13] te verliesen. Ende daerbi

1) B. te deghen. 2) B. hoverdich. 3) B. doch.
4) B. oetmoedeliken ende goedertierliken. 5) B. mist: alte.
6) B. behouden wil wesen. 7) B. gheve.
8) B. want waer god een oetmoedich herte vint daer gheeft hi sijn grael in want. 9) B. sider neder. 10) B. alsoe vol. 11) B. soe.
12) B. sider. 13) B. mist: wat.

mach een mensche merken, dat hi waerachtige gracie hevet, isset dat hi beanxtet is. Mer die menschen, die geen vrucht der duechden gheladen en hebben, staen opghercht in hoemoedicheit, als te dencken: ic bin boven die suster; ic en derf dat of dat niet doen. Konden wi ons van binnen te recht vernederen ende om gods willen uutwendighen troest ende behaechlicheit der menschen of [1] werpen, al wertet ons in den eersten wat bitter ende swaer dat wi ons oftrecken [2] van uutwendighen solaes ende van gheselscap der menschen, ende sterven der naturen toeneigheliсheit, het soude ons ten lesten licht ende suet werden, ende alsoe veel sueter als wi ons vliteliker daer oftrecken. Een mensche, die alleen hegheert gode te behaghen, die en acht niet veel wat die menschen van [3] hem seggen ofte voelen. Ende dese [4] can oec wel liden, dat men hem schelt [5] te recht of tonrecht, of dat men hem niet seer en achtet of voert en settet, want hi hevet sinen troest te male in gode gheset, ende is bereit tot allen liden.

Voert soe sel di sonderlinge pinen iuwe ghebreken dicwile te beclaghen ende te openbaren sonder ghevenstheit, ende soeken raet, hoe gi se verwinnen moghet. Wi sellen ons pinen altoes een minlic anxt te hebben ende dick te versuchten om dat middel [6], dat tusschen god ende ons is. Nymmermeer en sellen wi wassen sonder inwendich beweghen in onser oefeninge, want wat wi doen, dat sellen wi doen in bewegheliсheit des herten. Climacus seit: ist sake dat wi doechden werken, ende niet en besitten een rouwich herte, soe sel wi se rekenen als basterden.

V.

Van den heiligen sacrament. [7]

In tween manieren ontfangen wi onsen lieven here, als sacramentlic ende gheestlic. Als wi hem sacramentlic ontfangen, soe

---

1) B. van ons. 2) B. oftrecken souden. 3) B. van buten van.
4) B. hi. 5) B. schelt of berespt het sy recht. 6) Afscheiding.
7) Deze collatie is opgenomen in het vermelde werk van den Heer van Iterson, bl. 110 vv.

ontfangen wi hem dicke in groeten perikel, als wanneer wi sonder ynnicheit daer toe gaen. Dan gaen wi sonder ynnicheit daer toe, als wi onse ghebreken niet bekennen en willen ende daer gheen berou van en hebben, of dat wi mit wille staen in enighen swaren ghebreken ende ons daer niet van keren en willen. Mer hoe wi een claerre bekennen onser ghebreken hebben ende een vaster opset maken ons te beteren, hoe wi innichliker gaen ten heilighen sacrament. Mer die ander manier is gheestlic ende is altoes salich, ende ghesciet alsoe dicke als wi ten love gods ende tot sijnre eeren ons gheven tot verduldicheit in liden, tot ghehoersamheit, tot reynicheit, tot beteringe onser seeden, ende tot minliker dienstachticheit onder malcander.

Hierom, als wi enighe dingen doen sellen of liden, die onse wille teghen sijn, soe laet ons dencken: o heilighe werscap in welken Christus ontfangen wert. Ende al ist dat wi, waert moghelic, tot allen oghenblic ons [1] gode offeren souden, nochtans souden wi ons sonderlinge offeren, als wi ten heiligen sacrament gaen sellen, ende maken dan een sonderlinge oetmoedich belien voer onsen lieven here. Want mit oetmoedighen belien coemt men tot berouwelicheit des herten. Ende alsoe veel dienen ons die sacramenten, als wi se mit berouwelicheit ende ynnicheit ontfangen.

Mi en twivelt daer niet an, die gheen en hebben onghelijc meer gracien ontfangen, die hem [2] onsen lieven heer offeren [3] in ghehoersamheit te leven ende te sterven, dan die gheen die niet en achten hem te offeren. Ende hoe die dicker ten heilighen sacrament gaen, die hem niet en pinen te offeren ende te setten teghen hore ghebreken ende [4] crancheit, daer si noch [5] in ghestaen hebben, hoe si blinder ende harder, hoemoedigher, verkeerder ende ongheschicter werden.

Als wi ten heilighen sacrament gaen willen, soe sellen wi ymmer eerst overdencken wat onse leven geweest hevet. Ende als wi daer gheweest hebben, vijnden wi ons dan niet minliker ende bereider tot ghehoersamheit ende berespinge ende tot allen dingen, die gode toebehoeren, soe moeghen wi anxt hebben, dat wi daer qualic toe ghegaen waren. Wie dat weerdeliken totten heilighen sacrament wil gaen, die sel hebben een leetwesen sijnre

1) B. ons selven. 2) B. hem selven. 3) B. overgheven.
4) B. mist: ghebreken ende. 5) B. tot noch toe.

sunden ende bereit wesen alle penitencie voer sijn sunden te doen, ende dat hi oersake [1] der sunden mit alle sijnre macht scuwen wil, ende dat hi hem wil hueden voer verstueringe ende eenwillicheit [2] ende suekelicheit [3], ende voer al dat die mynne breken mach tusschen gode ende hem ende oec tusschen sinen evenmenschen ende hem.

Dic sellen wi dencken, hoe sunte Augustijn of sunte Agniet hem hebben souden, of si bi ons tot onsen lieven heer ghingen, ende seggen: lieve here, ic woude dat ic u mit soe groter vueriger mynnen ende sueticheit mijns herten ende onderwerpen mijns selves konde ontfaen, als u ye mensche [4] ontfenc, mer daer ist alte veer of. Lieve here, konde ic doch den wille daertoe crighen! Als hem een mensche overghevet in ghehoersamheit, te doen ende te laten om godes willen, dat [5] men hem heet, die hevet rechtevoert tot onsen lieven here ghegaen van binnen, ende die mach daer oec wel coenlic [6] toegaen van buten, want hi hevet hem alrede inwendelic ontfangen.

Ende ontfangen wi onsen lieven heren niet gheestelic, soe en moghen wi hem nymmermeer sacramentelic tot onser salicheit ontfangen. Dit is onsen lieven heren gheestelic te ontfangen: alle dien dingen aen te hangen, die onse lieve here van ons ghedaen wil hebben, ende neerstelic te merken, of alle die dingen, die wi doen, unt gode gheboren sijn of niet, ende of wi onsen lieven heer daer in menen ende wederstaen alle die ghebreken, die een middel maken tusschen god ende ons, ende seggen: lieve here, dese ghebreken sijn in mi, als onghehoersamheit, hoemoedicheit, onlijdsamheit [7], ontschuldinge, onweerdicheit op enen anderen, ende quade begheerte der ghulsicheit, der ydelre glorien ende der ghiericheit; mer ic wil ymmer raet vraghen ende pinen mi nae alle mijnre macht die te verwinnen. Ende soe [8] wie stadeliken ende vliteliken in desen arbeit ende aldus [9] onsen lieven here daghelix gheesteliken ontfanget, die ontfaet sonderlinge gracie, als hi onsen lieven here sacramentelic ontfanget, ende mach vrilic [10] totten heilighen sacrament gaen,

1) B. die oersaken. 2) Hoofdigheid. 3) B. eyghen sueclichheit.
4) B. heilighe. 5) B. al dat. 6) B. loefliken.
7) B. mist: hoemoedicheit, onlijdsamheit. 8) B. mist: ende soe.
9) B. dus. 10) B. coenlic.

al en voelde hi hem onderwilen alsoe begeerlic niet, als hi wel begheerde.

Die in enen gheheelen overgheven hem daghelix pinen te oefenen in oetmoedigher ghehoersamheit, ende hem pinen daghelix [1] te sterven ende uut te gaen eyghenre wijsheit, ende [2] geern hebben dat men hem hoer ghebreken segge, al ist hem swaer ende al voelen si hem tot velen ghebreken gheneyghet, nochtan soe [3] pinen si hem daer stadelic teghen te setten, ende vraghen daernae, hoe si hem daer teghen setten sellen, ende gheloven enen anderen bet dan hem selven, dese ontfangen daghelics gheestelic onsen lieven heer in hoerre sielen, al en quamen si nymmermeer in kerken, ende si moghen vriliken ende sekerliken gaen totten heilighen sacrament, al en voelen si hem niet alsoe ynnich, als si gaern waren.

Ende wie dat aldus niet en pijnt onsen lieven heer daghelics te ontfaen, die behoeven grotelic toe te sien, dat si mit dicke totten heilighen sacrament te gaen niet meer verblindet en werden alset dicwijl geschiet. Ende het soude hem beter geweest hebben, dat si daer of gebleven hadden ende uut bekennisse [4] hoerre onweerdicheit hem veroetmoedicht hadden. Die in alsulker vriheit staen als recht [ende segghen:] ia, ic hebbe alle punten wel [5] ghebiecht die ic weet, ic sel mijn ghehet spreken ende ic mach dus wel tot onsen lieven here gaen, dien ghebreket noch alte wonderlike veel. Ic hebbe ghedocht, dat dese luden sellen verblinden dus dicke tot onsen lieven heer te gaen, des enen daghes te biechten, des derden daghes of cort daernae weder te comen ende brengen dat selve. Is dit eens kerstens menschen [6] leven? Wi souden ons hilliken scamen, dat wi soe menighen paeschen overgheleden [7] hebben ende noch niet overgegaen en sijn. Daerom, gaen wi in vergaderingen [8] om enen overganc te doen, die wel overghegaen sijn, die sijn salich, mer wee den ghenen die niet overghegaen en sijn. Want ic woude liever sterven mit enen weerliken mensche, dan mit dien die in vergaderingen weerliken leven willen. Mer die noch enen overganc doen woude, ghehoersamheit soude hem daertoe leiden.

1) B. mist: hem pinen daghelix. 2) B. ende wil ende.
3) B. mist: nochtan soe. 4) B. kennisse. 5) B. mist: wel.
6) B. mist: kerstens. 7) B. overgheleeft. 8) Kloosters of kloosterlijke gezelschappen, zusterhuizen, begijnhoven enz.

Dit sijn die vruchten des heilighen sacraments, die die mensche ontfanget, die daer salichliken toe gaet, als dat men weder crighet gracie, die verloren was, dat die begheerten wassen tot onsen lieven heer ende een verlangen crighe [1] hem meer te ontfaen, ende alle duechden werden hem smakeliker, als oetmoedicheit, ghehoersamheit ende alle ander duechden. Men wort levendigher in der sielen, ende [2] tot allen goeden werken, die te voeren swaer waren, bereider ende vuerigher. Die heilige scrift wert smakeliker ende sueter te lesen. Men wort oec bereider tot oetmoedigher beliinge der ghebreken, in der biecht ende buten der biecht. Die sijn wille alsoe ghevoelt tot gode ghekeert, dat hi in enen vasten wille staet, om alle die werelt niet te doen, dat teghen die wille gods is, die en derf niet cleynmodich wesen onsen lieven here te ontfangen, al en ghevoelde hi dese vruchte niet in hem.

Sonderlinge als gi totten heilighen sacrament gheweest hebt, soe en seldi van dien daghe niet veel spreken, mer alleen sitten ende spreken inwen brudegom toe, ende sien wat hi begheert, ende oversien wat hi u goets ghedaen heeft, want hi heeft alle sijn leven u ghegheven tot enen exempel. Ende oversiet hoe ghelijc [3] gi uwen brudegom sijt, ende pijnt dan uwe gedachten in gode te hebben, ende siet om wat hi van u begheert, ende overdencket al iuwe leven ende al uwe versumenissen, ende maket daerof een oetmoedich belien voer onsen lieven heer; ende siedi u selven wel aen, gi selt genoech vijnden te belien. Ende en weet gi niet te belien, soe suldi belien uwe blintheit, want die niet en weet te belien, die heeft noch veel ghebreken. Ende die dunket dat hi niet te besniden en heeft, die heeft noch ghenoech te besniden. Die gheen, die na dien dat hi totten heilighen sacrament gheweest hevet, voerhoedigher is ende ynnigher ende wiser ende verstandelre, die bewijst dat hi hem wel daertoe bereit hadde te voren.

1) B. mist: ende een verlanghen crighe. 2) B. mist: ende.
3) B. ghelijc ende onghelijc.

VI.

Hoe wi sellen striden teghen die ghebreken ende teghen die sinlicheiden.

O Israhel, bekeer di tot mi, ende io sal mi totti keren. Dan kieren wi ons tot onsen lieven heer, als wi ons pinen die ghebreken uut ons te doen, die een middel maken tusschen onsen lieven here ende ons, ende pinen ons daer sterclike teghens te setten, ende dattet ons leet is ende berouwet, dat wi alsoe ons ontgaen hebben ende ghebreclick ghehadt hebben, ende dat wi gheerne daervoer penitencie doen willen ende verwackeren ons van binnen, ende pinen ons te mereken vake op onse ghedachten, ende setten dicke wat goets op, ende pinen ons dicke te hebben heilighe begheerten ende heilighe ghedachten. Oec sellen wi besorcht wesen om onse nutwendighe wercken, dat wi die licht also niet ghedaen en hebben noch en doen, alset behoerlic waer ende als onse lieven heer van ons ghedaen wil hebben. Daerom sellen wi altoes een inwendich wenen ende drucke maken van onsen sunden ende ghebreken, ende mit enen inwendighen leetwesen onsen lieven heer belien, dat wi soe ghebreclic ende onvolcomen sijn. Ende aldus moghen wi ghereynicht werden, ende dit moeten wi van node doen. Ende rechtevoert als ons die sunden leet sijn 'ende ons daerof ghehelike kieren, so werden si ons vergheven.

Al dese tijt is een ridderscap [1] eens kerstenmenschen, in welken een yeghelic wacker soude wesen ende verhalen [2], dat hi versumt heeft. Want wi en hebben niet alleen ghesundicht in gulsicheiden, maer oec mit callen, mit ghedachten, mit wille, mit begheerten. Dit sellen wi ons nu pinen te verhalen ende te beteren, als aldus: sijn wi toernich, dat wi dan mit minliken ghedachten lopen tot onsen lieven heer ende segghen: lieve heer, een toernich mensche en mach u ymmer niet behaghen, want n stede is in vrede ghemaect, ende ic verdrive den heer ende werpe sijn stede en wech; ende sueken raet, hoe wi die toernicheit ende ander ghebreken verwinnen moghen, ende of men ons helpen mochten mit enighe penitencie daervoer te doen.

Al dat ons toecomet ende dat men ons misdoet, dat sullen

1) Strijd. 2) Inhalen.

wi ontfanghen mit saftmoedighen woerden ende ghelate van buten, ende in sachtmoedighen ghevoelen van binnen, ende ghedencken der groter sachtmoedicheit ons liefs heren, ende so sal ons sijnre sachtmoedicheit verwonderen.

Sijn wi onlijdsam, soe sellen wi begheren dat men ons berespen, waerwert dat wi ons keren, oec daer wi gheen scult en hebben. Sijn wi gulsich, als wi ter tafel comen, soe sellen wi ons dwinghen ende en eten niet al dat ons best lust, recht als een verken, maer eten na dattet onser naturen noet is, ende en weten wi des niet, soe sellen wi raet vraghen. Ende eer wi ten eten gaen, soe sullen wi onder tiden overdencken dat liden ons liefs heren, ende oec hoe die wormen ons eten sellen in der eerden. Ende als wi drincken, sellen wi dencken des drancs, die onse lieven heer om onsen wille ghedroncken heeft an den cruce, ende bewaren ons, dat wi onse gulsicheit niet en volghen, te soeken die leckerste dinghen an der tafelen, want die natuer mit cleynen ende onleckeren eten best onthouden wort.

Sonderlinge sellen wi horen na der lessen [1] ende dencken op die dinghen, daer men van leest, op dattet lichaem niet alleen ghevoedt en werde, maer oec die siele mede van gheesteliker spisen ghespiset werde. Daer hebben wi alte grotelio onse scult of te spreken voer onsen lieven heer, dat wi bet onthouden wat wi eten, dan dat men ons leest. Wanneer wi die gracias lesen, sellen wi bidden voer die ghene die ons helpen tot onser noetdrufte, ende bidden vergiffenisse van onsen lieven heer, of wi in den eten ons yet hebben ontgaen.

Sijn wi curioes [2], soe sellen wi dencken: arme mensche, wat leidt di daer an, weder dattet een sao is of wat dattet is. Mer daerom bist n hier, dattu mitten bruloftsclede der minnen ghecleet sondste werden, dit is die arbeit der penitencien. Wie desen arbeit niet en heeft, die en mach ten ewighen leven niet comen. Ende als wi in desen arbcide staen, dan en sellen wi oec niet begheren, dat onse oversten yet mit ons smeken. Maer wi sellen ons hier mede pinen te dringhen an onsen lieven heer, opdat wi mit hem verenicht mochten werden in minnen; want onse lieven heer begheert sonderlinghe van ons den toekeer ons herten tot hem. Ende wi sellen ons oec dick pinen, dat wi

---

1) De lectuur onder den maaltijd.

2) Tot weelde geneigd, op schoone kleederen gesteld enz.

onsen lieven heer tot ons neyghen mit suchten ende mit wenen. Oec sellen wi hebben goede inwendighe oefeninghen ende ghebeden in onse uutwendighe wercken, ende rechten onse meninghe daertoe, hoe dat wi dat uutwendighe werck doen mochten na den liefste wille gods, ons liefs heren. Mer daer behoert groeten arbeit ten eersten toe.

Ende wi sellen vredelicken doen wat men ons doen hiet, ende dencken hoe grote vroechde die heilighen ghehad hebben, die nymmermeer droevich en worden, maer waren altoes in goeden vrede hoers herten.

Luttel ondersceits is in vroupersonen of in ander personen; maer als die vroupersonen hem neerstelike pinen, soe crighen si dicke mere gracie ende werden meer verheven bi onse lieven heer dan manspersonen.

Dit is een teyken, dat wi kijnderen gods sijn: wanneer wi stadeliken arbeiden willen om die ghebreken nit te roden ende die duechden te vercrighen, ende dat wi gheloven, dat wi gheen verghiffenisse der sonden en connen crighen dan overmits der ghenaden gods. Want die een dootsonde ghedaen heeft, die heeft altoes ghenoech te bescreien, ende soude billix hem selven nymmermeer oprechten. Want als Climmacus seit: al hadde een mensche die ladder alre duechden opgheclommen, soe behoert hem nochtans te bidden om verghiffenisse sijnre sunden.

Ende oec sellen wi gheloven, dat wi ghien goede werken en conen doen dan overmits hulpe ons liefs heren. Ende of een mensche gevoelde hem selven sachtmoedigher dan hi pleech, of dat hi also sware anvechtinghe niet en ghevoelde van sommighe ghebreken, als hi plach te ghevoelen, dat hi dan niet en denct dat hi dat mit sijn verdienten vercregen heeft, maer dencken dattet onsen lieven heer werct, ende niet hi, ende dat hijt onse lieven heer alte mael toescrijf. Want hoe wi onse lieven heer meer toescriven, hoe wi meer hebben. Ende hoe wi ons selven meer toescriven, hoe wi meer verliesen. Want hi heeft selven gheseit: sonder mi en moech di niet doen.

Ten derden mael sellen wi gheloven, dat wi dat ewighe leven niet en moghen crighen mit ons selfs verdiensten, ten werde ons ghegeven overmits der barmherticheit gods. Noch en is dit niet ghenoech, maer die heilighe gheest sal ons oec inspreken dat onse sunden ons vergheven sijn, ende sal ons bewisen, dat

wi goede wercken hebben, ende dat hi ons dat ewighe leven gheven wil.

Sommighe gaen in vriheiden heen, recht of si wel sterven doeren. Maer willen wi waerlic vri wesen, so moeten wi ons pinen alle dinghen te doen na den wille ons liefs heren in sijnre minnen, ende sellen altoes onse waerom ansien, in alle dat wi doen, want na onse waerom sellen wi gheloent werden. Sueken wi ons selven of den menschen te behaghen, soe sellen wi ydel [1] ghevonden werden int leste; mer sueken wi onsen lieven heer, so sal onse lieven heer onse loen wesen. Daerom, laet ons altoes dat goede doen om dat goede, also dat wi in allen dingen, die wi doen, ons pinen te hebben een goede heilighe meninghe, als aldus: is die tijt slapen te gaen, dat wi dencken: daerom wil ic slapen gaen, want dat ghehoersamheit ghebict. Desghelijx in allen anderen wercken. Verneem ic yement, die bedruct is, ende dat ic die gaerne troesten woude, maer want die tijt des swighens is, so en wil ic niet spreken, maer bidden voer hoer. Werde ic gheneicht te clappen, of hier of daer om te gaen clappen, ende die reden mi seit, dattet gheen nutte en is, soe wil ic mi daervoer hoeden; want volchde ic die sinlicheit teghen die reden, dat soude mi tot sunden gherekent werden. Ist sake dat een mensche in alle sinen beroeren die reden volcht, also dat hi gheen leden en roert sonder reden, noch mont, noch oghe, noch hande, noch voete, soe sal hi van binnen verlycht werden, ende die gheen die die reden niet en volghen, die sullen verdunstert werden. Ende al ist een mensche swaer opt eerste aldus nauwe in hoede te staen, het wert hem nochtans ten lesten suet ende licht. Daeromme, doet u wat ghewelts ende troest u selven een corte tijt ende keert u tot onse lieven heer. Want een mensche mochte hem also in eenre uren, ya in enen oghenblic tot onse lieven heer gheven, dat hijs in der ewicheit te bet [2] waer. Want wie hem eens ghehelic overgave, hi en orech hem niet lichlic weder of nymmermeer weder. Daerom souden wi dicwil onsen lieven heer ons selven opofferen mit ghehelre herten teghen onse ghebreken, ende maken dicke een neuwe opset [3]. Ende al waert dat wi ons namaels ontghingen in die ghebreken, wi en souden daerom niet mishopen noch ontsaet werden van herten, al vielen wi oec dusentwarf des daghes, maer maken

1) Ledig. 2) Beter. 3) Voornemen.

altoes een nenwe opstaen ende een oetmoedieh belien voer die voeten ons liefs heren, ende offeren ons selven dieke, ya tot allen uren, onse herte, onse siele, onse lichaem ende alle die eraehten onser sielen ende ons liehaems, totten dienste ons liefs heren, ende liden blideliken wat hi ons toesent, alle druc, liden ende versmaetheit. Ende oec sullen wi hem ons uutwendigen werken dicke opofferen, want onse lieven heer mocht ons alsuleke graei gheven, dat wi ons eens alsoe overgaven dat wijs alle onse daghen ghebetert waren; want heer Ian Rusebroec wort eens toeghesproken van onsen lieven heer: du biste mijn, ende ic bin dijn ewelio ende ymmermeer. Het is te vermoeden, dat hi hem dieke gheoffert hadde, eer hem onse lieven heer hem soe weder gheoffert wort. Onse vader miester Gherrit die Groet beclaeehde eens soe iammerlie, dat hi hem niet meer dan sevenwarf of neghenwarf in enen daghe gheoffert en hadde; ende dat beclaechde hi eens, dat hi mer twiewarf of driewarf in eenre naeht hem gheoffert en hadde, recht of hy dien naeht al verloren hadde.[1]

Ende in een quade toeneiginghe, die een mensehe wederstaet, maeh hi een alte wonderlike grote vruehte ontfanghen; want men besnijdt den wijnranc wel in eenre uren, dat hi daerna veel seoenre vruchten voertbreneht. Die tymmert totter hellen, die doet teghen sijn concieneie. Alsoe gaen die gheen ter hellen, die der reden niet en volghen. Alsoe gaen die ten ewighen leven, die hoer sinlicheit teghenstaen ende die reden volghen. Ewighe vrede staet daer in die reden te volghen ende dat hoer ghelijct.

Die verloren soen, die al sijn goet qualic toeghebrocht hadde, quam daertoe dat hi die verkenen hoede. Io heb anxte datter veel verkenhoeders sijn in der vergaderingen. Dat is u die verkenen te hoeden, die sinlicheit te volghen, als wanneer die sinlicheit sonder reden gheneyeht is te eallen, of te horen, of te sien, of enich ander dine te doen. Volghen wi se dan, so hueden wie die verkenen. Ende ist dan dat wi tot noch toe die verkens ghehoet hebben, so sullen wi ons pinen nu weder in ons vaers hulde te comen, ende segghen: ic sal wederkeren tot mynen vader; ic heb tot noch toe die verkens ghehuet. Wi sellen

1) Zie Dumbar, *Anal.* I, bl. 6, 9; vgl. *Kerkhist. Archief,* II, bl. 155.

ons selven bi wilen vermanen, als wi die sinlicheit volghen, ende seggen: nu huede ic efter[1] die verkenen.

Wi sien so gheerne van buten, dat wi te min van binnen sien. Als wi ons ghevoelden tot lichtverdicheit gheneicht, so soude wi ons van buten tonen wemoedich, ende als wi ons van binnen swaer ghevoelden, soe souden wi ons blide toenen. Wi souden altoes wat goets pinen te dencken, wi en souden ten lesten niet conen laten, wi en souden wat goets moeten dencken, ten waer dat wi ons daer al willens ofkeerden.

Een yghelic soude hem doch pinen een gheestelic mensche te werden. Die reden te volghen ende die welluste der sinlicheit verwonnen te hebben, dat is een van den meesten wellusten, die men in der aerden hebben mach. Die hem pijnt in sijnre ioncheit teghen die becoringe te setten, die sellen eten dat heymelike broet, daer sinte Ian in apocalipsi van seit, dattet ghegheven wort den verwinners. Daerom, stridet een corte tijt ende scuwet al die oersaken, die u hinderen moghen, ende en wert niet cleynmoedich noch verslaghen in der becoringhe, want daervan soude hem die duvel sonderlinghe verbliden. Daerom, strijdt vromelic om uwes bruidegoms wille, die bereyt is u te helpen. Hi verwachtet den ghenen die daer vromeliken striden; hi helpt den craneken; hi croent den verwinnenden.

Die in den meer of in den water waer ende hem hilde an enen plompen blat, wat soude hem anders volghen dan verdrencken? Alsoe wi, die in den mere deser weerlt sijn. Ist dat wi ons houden an ofvallende dinghen, wat sal ons anders volghen dan verdrencken?

Dat yser is hart ende cout, maer hoe ment naerre den vuier breenct, hoet heter wort, ende ten lesten blenctet als vuier. Alsoe sellen wi ons pinen te comen bi den ghenen die vuerich sijn, als wi ons hart ende cout ende onbegheerlic voelen.

Ende wi souden dicke onse conscientie ondersoeken, hoe si te vreden is, ende ansien onse leven ende vernederen ons daerunt; want wanneer wi onse ghebreken voer ons setten ende pinighen se, soe wilse onse lieven heer vergheven, recht of onse lieven heer segghen wonde: sijn dijn gebreken voer di, soe sijn si achter mi.

---

1) Wederom, iterum, Kil.

Een mensche, die in waerachtighen herouwe staet, die en is nymmermeer ledich, want dat middel, dat hi gemaect heeft tusschen onsen lieven heer ende hem, dat doet hem also wee. Heeft hi hem ontgaen mit onbehueden sien, daer hi quade verbeeldinghe mede in sijnre sielen ghecreghen heeft, of mit onghehoersamheit, mit hoemoedicheit, mit hate of mit nide teghen yemant, soe is hi neerstich ende sorchfoudich hem te bewaren, dat hi daer niet weder in en valle.

Ende opdat ghi u te bet in rijpheiden ende in ronwen des herten bewaren moecht, so ist u oec noet dat ghi seer mint enicheit [1]. Suect die, waer ghi moecht, also veer alst in u is. Maer als si u niet horen en mach van buten, soe houdse na uwen vermoghen in uwer herten van binnen. Ende beslutet u van alle dingen, die u niet bevolen en sijn, ende dat men u beveelt, dat neemt als van den monde gods.

Ende als ghi andenct, om wien dat ghi arbeit, so moech di oec vinden rust ende enicheit mit gode, dien ghi in der herten draghen sult, waer ghi sijt. Alset dan god gheeft, dat ghi vint den begheerliken scat der enicheit, soe kiert u gheheliken inwaert tot gode, ende opluckt [2] hem alle die verborghenheit uwes herten, ende belijdt hem alle saken van uwen lasten, want hi is alleen die u helpen mach, verlichten, troesten ende sterken, ende in sijn handen is alle macht, ende sijn ghenaden onthout alle dinck. Ende condi oec dan tranen storten van groter begheerten voer dat minlike aensichte gods, ghi sout overvloedighe troestinghe weder ontfanghen.

Vindi niet int eerste dat gi begheert, verwachtet den heer lancmoedeliken, ende hi sal uwe begheerten verhoeren. Denct dat hi dicke mit u gheleden heeft ende goedertierlic verbeit, opdat ghi u noch bet beteren mochte. Ende daerom suldi oec weder den heer verwachten ende sijnre ghenaden, dier wi niet weerdich en sijn. Maer sijn goedertierenheit ende sijn ghenade is meerre dan al onse quaetheit, ende die is ons noet, want wi wonderlike cranc sijn ende ghebreckelic. Ende diewil, eer wijt weten, legghen wi daer neder ende en conen ons selven niet helpen. Hierom, kiert uwe herten totten heer ende begheert alleen sijn ghenaden.

Sommighe, die een goede natuer hebben, die gaen daer vast

---

1) Eenzaamheid. 2) Ontsluit.

mede heen, ende laten hem daermede ghenoeghen, ende en pinen hem niet voert te gaen. Maer die goede natuer en is gheen ghewonnen duechde, want dat een beeste is wel beter dan dat ander. Maer die ghene die een haestige, hoemoedighe natuer hebben ende die mitter hulpen gods ende groten arbeit verwinnen, die crighen rechte ende ghewonnen duechden.

VII.

Van den arbeide van buten ende van binnen, ende hoe wi ons oefenen sullen in den ghebeden des daghes ende des nachts.

In arbeide ende in sweet ons aensichts sellen wi onse broet hier eten, ende soeken alleen onsen lieven heer daerin; want hebben wi hem, so hebben wijt al, ende min en doech ons niet. Ende hierom soe wort ons dit ghetymmert. Wanneer ghi arbeit, soe suldi pinen trouweliken te arbeiden, ende hoedet u voer tracheit, eyghen sueckelicheit ende murmeracien. Ende pijnt u dicwil onder uwen arbeide uwe begheerten op te rechten mit corte ghebeden tot onsen lieven heer, als mit een ave Maria, of heer ontfermt u mijns, of god wil dencken in mijn hulpe, ende dier ghelike.

Pijnt al den dach doer in uwen werken wat goeds te dencken of te bidden, ende hebt dicwil goede ghedachten, hoe dat ghi u sunden ende ghebreken overwinnen sult overmits die ghenaden ons liefs heren; of van uwen dode, hoe cort hi comen sal ende hoe anxteliken hi wesen sal, ist dat hi u onbereit vint; of denct op dat strenghe oerdeel, dat over u gaen sal, of op die ewighe verdomenisse, of op dat ewighe leven, of op dat liden ons liefs heren, of op ander dinghen, die ghi ghehoert of ghelesen hebt, die u nutte sijn.

Waer dat ghi sijt ende wat dat ghi doet, denckt altoes op die teghenwoerdieheit ons liefs heren, die alle uwe werken ende ghedachten claerliker merct ende siet dan ghi selven doet. Ende loeft ende danct hem mit al u werken, alst behoerlic is, want dat hoert den innighen mensche toe, dat hi altoes onsen lieven heer teghenwoerdich hebben in sijn ghedachten, woerden ende wercken ende in al sijn bedrive.

Ende des arbeits en sal ons niet verdrieten, dien wi doen om ons liefs heren willen, hi si van binnen of van buten; ya mochten wi hondert dusent iaren leven, wi sondent geerne doen willen, ende sullen hem dancken ende loven mit alle onse wercken, also ons noet is ende hi van ons eyschen sal.

Ende na onsen opset ende wille soe sellen wi loen ontfanghen. Ende onse lieven heer sal die wille ende begheerte nemen voer die werken. In allen uwen woerden, wercken ende ghedachten so pijnt u meer gode te ontsien dan den menschen, opdat alle dat ghi doet, si puerlike ter eeren gods, ende suect hem alleen te behaghen. Ende doet u wercken trouweliken ende devoteliken, want van alle wercken, ya hoe cleyn dat si sijn, wil onse lieven heer u sonderlinghe loen gheven. Ende oec pinen van yghelike versumenisse, hoe cleyn dat si oec is. Hierom suldi eenvoudich leeren wesen in uwen werken, als die dinghen van buten mitten handen te doen, ende nochtans die uut ende op die liefste wille gods van binnen in der herten te dencken. Wanneer ghi op u werck sit, of op ander tiden, ende u wat bejeghent, dat u teghen is, soe suldi devoteliken in uwen herten singhen: Te deum laudamus. Ende pijnt u simpeliken heen te gaen, ende doet dat men u doen hiet, ende sterft alle die dinghen, daer ghi die werlt mede ghedient hebt of mede ghedient mochte hebben. Ende dat suldi te hope omkeren, gode daermede dienende. Wi sellen pinen onse lichaem te oefenen tot arbeide, opdattet daermede ghereinicht ende gheheilicht werde, ende onse mont te bewaren, dat wi niet veel of hinderlike woerden en spreken, ende onse ghemoede, dattet verlycht werde ende niet en denct dan dat den heilighen ghelijc is. Ende als ghi u tornich of cronich voelt, omdat u die werken verdrieten, so suldi dencken: lieve heer, ghi waert oec moede, doe ghi opten putte saet.

Onse lieven heer heeft ons ghescapen na synen beelde ende na sijn ghelikenisse. Dat beelde hebben wi in ons behouden, maer die ghelikenisse is seer verderft overmits onse quaetheit. Daerom moeten wi seer arbeiden mitten crachten der sielen, die onsen lieven heer ghescapen heeft, dat wi weder totter ghelikenisse gods mochte comen, dat is dat wi die doechden mochten crighen.

Wi en sellen niet alleen staen in den nutwendighen arbeit, maer onse oghen dicwyle kieren ende sien, datter een inwendich arbeit is, daer ons meerre macht an leidt; want die inwendighe arbeit is die ons heilich maect. Als wi totten rechten arbeide

van binnen quamen, soe soude ons die arbeit van buten een verlichtenisse wesen. Want groeten arbeit ist menigherleye fantasien, die ghewoenlic sijn in te vloyen, mit gewelde unt te driven, ende ander goede ghedachten daer weder in te setten, of een onrein, of een hoemoedich, of een onweerdich ghedachte rechtevoert weder te staen; want selden dueren si int herte, si en bevlecken. Ende ist dat si aldus lichteliken vlecken, wat misdoen dan die ghene die mit murmuracien, of mit bitterheiden, of mit wille overdencken: dat dede my die, of so had hoer die, of des ghelijc. Alte lichtelixte of haestelixte moghen wi misdoen mit onse ghedachten, ende wi mochten wel in eenre ghedachte ter hellen varen.

Al onse wercken of arbeit sellen wi daerna setten, dat wi puerheit des herten ende duechden moghen vercrighen, want alsulken arbeit antwoert al vrede, oec hier in der tijt. Want onse lieven heer spijst ende starct die trouwe siele mit inwendighen troeste; want wie heeft ye sonder uitlopen sijns herten een pater noster ghelesen, of hem ghedwonghen tot innicheit, of wederghestaen sijn verkiertheit of eenwillicheit of hoemoedicheit, ten is hem gheloent hier in vreden.

Wanneer wi voelen, dit of dat woudic gheerne doen, of daer woudic gheerne gaen, of dat woudic gaern segghen, maer hier en soeke ic onse lieven heer ymmer niet; dit is ymmer mijns selfs suecliсheit of toeneyghen; dit wil ic laten om ons liefs heren willen, dat wil onse lieven heer hondertfout lonen.

In allen dinghen sellen wi een strijt hebben; want wi werden in allen dinghen anghevochten, als in der tafel mit gulsicheit, in den ghebeden ende lesen mit traecheit ende mit ydelheit, ende sonder arbeit en moghen wi se niet verwinnen.

Ende alle waert dat een mensche al sijn leven arbeide om een ghebrec te verwinnen, ende hi en verwon se nochtans niet, maer indien dat hi niet of en liet te arbeyden daer teghen, so en soudet hem anders niet gherekent werden dan of hi verwonnen hadde.

Alle daghen sal een mensche wat van sijn ghebreken pinen te verwinnen, nu wat, morgen wat ende in elker ure wat. Ende verwint hi huden wat van den enen, morghen salt god hem gheven van den anderen hem wat te verwinnen, oec sonder groten arbeit. Want als een mensche denct: al soudet my vleysch ende bloet costen, ic wil mi laten ende verwinnen, dese mensche comt

daer toe dattet hem ghenoechlic wert hem selven te laten, ende dattet hem swaer soude wesen weder tot sunden te keren.

Ende also dicke als een mensche een ghebreck verwynt, rechtevoert stortet god in die stede een duecht, want die stat en mach niet ledich bliven. Hierom, laet ons neerstich wesen die ondoecht te verwinnen, soe moghen wi gode minnen ende veel duechden vercrighen; maer die seghe sellen wi hopen van sijnre goedertierenheit te vercrighen, ende keren ons van onsen sunden ende ghebreken mit al onser macht.

Onse arbeit in onsen ghetiden te lesen sal wesen, andachtich te wesen an dat gheen dat wi lesen. Als wi segghen: god wil dencken in mijn hulpe, dat onse herte daerbi si ende bekennen onse crancheit ende dattet ons groet noet is, dat ons onse lieven heer te help come; ende onse herte bi al die punten, die wi lesen, aendachtich si, ende spreken in onser herten: lieve heer, dit hegheer ic, dit wil ic, of dit had ic gheerne; ende sellen ons laten duncken, dat wi in die teghenwoerdicheit ons liefs heren staen, ende of wi rechtevoert totten oerdel ons liefs heren comen souden. hoe geerne wi dan bidden souden, dat ons die sentencie sachtelike mochte overgaen.

Ende wi en sullen niet alleen onsen lieven heer bidden, maer oec die heilighen, dat si onsen lieven heer voer ons bidden; ende wi souden screiende voer onsen lieven heer nedervallen, ende onse crachten te gader ropen, om hem te loven mit herte ende mit lichaem ende mit begheerten ende mit al dat wi vermoghen.

Wi sellen dicwil onse conscienci ondersoeken, hoe si te vreden is. Dit is die arbeit, dien vrede antwoert. Die verkeerde hebben oec vrede in der teghenwoerdiger tijt, als si hoer verkertheit volghen in spreken, ende horen crijch behouden, ende hoer toeneyghelicheit volghen. Maer dien vrede antwoert ghewarighe onvrede in der tijt ende in ewicheit.

Ende wi souden oec al sulke ghedachten in ons maken, alsof wi ter doot toe siec laghen opten bedde, ende dattet bi ons begonste te bernen, hoe wi dan onse crachten vergaderen souden om uuten brande te comen; so souden wi ghedwonghen werden mitter doot des ewigen vuers ende mitter hope des ewighen levens onse crachten te vergaderen, inwendich ende uutwendich, om van den bedde te comen ende ons te gheven tot ander goede werken, die ons verdrieten, ende dencken dat ons dit lichaem niet lange dueren en sal, ende dattet ons nerghent om ghegheven

is, dan om ewighe dingen mede te verdienen ende dat vuerichliken te ghebruken te wile dat wi die tijt hebhen. Het heeft den heilighen gheeost, ende het moet ons oec costen. Daerom, laet ons onse inwendighe crachten vergaderen ende starkeliken angripen, ende stadeliken pynen voert te gaen. Maer die anxt hebben hoer natuer te quetsen ende hoer hoefde wee te doen mit wat goets te denken, die werden so lanc soe harder.

Die in den beghinne der ghetiden wel can seggen: god wil dencken in mijn hulpe, die mach int eynde wel seggen: ghebenedien wi den heer.

Susteren, conden wi onser liever vrouwen geest een ure bekennen ende mit wat innicheit si sprac: mijn siele maect groet den heer, soe souden wi sien, dat wi onse getiden niet en lesen als ons toebehoert; want al lasen wi also veel als ye menschen deden, ende en is onse aendachte ende minne ende wil daer niet toe, dat wijt begheren te lesen alst die heilighen ghelesen hebben ende daer sijt toe gheset hebben, soe en ist niet veel. Sinte Franciscus, als hi opten weghe was ende sijn ghetiden lesen woude, so bleef hy staen ende seide onsen lieven heer synen ghetide mit bloeten hoefde, al wast oec dattet reghende, ende seide: dat lichaem wil rusten, wanneert sijn spise neemt, hoe veel meer sal die siele rusten, wanneer si hoer spise nemen wil.

Ende wanneer ghi psalmen of ander ghebeden leest, die seldi lesen in der personen der heiligher kercken, ende selt seggen in u selven: och lieve heer, of ic noch alsulke begeerte mochte crighen totter oetmoedicheit, totter lijdsamheit, totter minnen ende tot ander duechden, die die heilighen hierin ghehadt hebben.

Des morghens, als gi opstaet, so suldi segghen: god, wil denken in mijn hulpe; lieve heer, comct my te hulpe, want ic van mi selven niet en vermach. Sinte Maria, biddet voer mi! Mijn heilighe enghel, biddet voer mi! Mijn heilighe apostel, biddet voer mi! Ende leest dese collecte: lieve heer, clede mi mit dynen clede der minnen, der oetmoedicheit ende des vredes, ende beschermt mi voer den viant, die my laghen leit, opdat ic mit enen knuschen hert ende mit enen reynen lichaem mach loven dinen gloriosen name ewelike, die lefste ende reghierste, god ewelike sonder eynde, amen.

Voert so neemt in u herte die teghenwoerdicheit ons liefs heren, ende des heilighen enghels, ende des duvels. Ende denct hoe u die duvel pijnt te trecken tot dien dinghen, die u van

gode seeiden moghen. Ende die heilighe engel pijnt u tot gods te treeken. Ende pijnt u mit begheerten te volghen den heilighen engel.

Ende pijnt u te verwinnen menigherhande stricken ende laghen ende inspreken des duvels, ende staet hem coenlike weder mitter ghenaden ons liefs heren ende hulpe der goeder menschen; want dat wederstaen u noet is tot uwer salicheit. End overdenct die groetheit uwer sunden, daer ghi in gheleghen hebt teghen onsen lieven heer. Ende overdenct uwe grote cranckeit, daer ghi noch in staet, ende begheert hulpe ende barmhertieheit van onsen lieven heer om sijns groten minliken lidens wille, dat hi om u gheleden heeft.

Ende wanneer ghi ghecleet sijt, so valt neder op uwe knien ende bidt oetmoedeliken onsen heer, dat ghi in dien daghe uwen dienste also volbrenghen mocht, dattet hem eerlic si ende u salich, ende alle den gheselscap, daer ghi mede ommegaet, rustelic, ende secht: lieven heer, dit wonde ie gaerne verkiesen, dat ic doch een cleyn woerdekijn, of oec wat mi in desen dach toecomen mach, om uwen willen mochte liden. Ende denct over die dinghen, die u toecomen moghen, ende of die suster of een ander daer wat toe seide, hoe ghi u daerin hebben woudt.

Ons dunct wel ondertiden, dat wi ghehoersam ende lijdsam ymmer gaerne wesen willen, maer waert also, wi en souden ymmer in also cleyne dingen niet verstoert werden; want als ons een cleyn woerdekijn toecomt, so sijn wi recht als menschen die van gheen gheestelike leven of van penitencie en weten.

Ende eer wi te werck gaen, so sullen wi dencken dat wi also onse wercken scicken mochten, dat wi daerin verdienen mochten; want waert dat een mensche oversien mocht, wat hi in enen ygheliken daghe verdienen mochte, gheen dinc en soude hem duncken hert te wesen of swaer. Ende nymmermeer en gaet een ure over, wi en moghen daerin verdienen gheestelic goet, dat beter is dan dusent werelden.

Int beginsel van der missen suldi belien ende beclaghen gode uwe sunden ende ruekeloesheit ende u ontbliven, ende bidden hem, dat hi u ontferm ende ghenadich is. Daerna suldi hem bidden, dat hi u wise ende leere den wech der salicheit ende der waerheit ende der duechden ende der gherechticheit.

Nymmermeer en souden wy misse horen, wi en soude daer een ghebrec offeren. Ende die dat doet, die sal daer grote baet van voelen.

Voert so suldi voernemen ende dencken over dat liden ende passie ons liefs heren, ende overdencken dat mit minliken medeliden, ende sult dat liden offeren sinen hemelschen vader in verghiffenisse uwer sunden. Ende mit dier selver offerhande suldi oec offeren u selven onsen lieven heer onderdanich willen te wesen totder doot toe.

Een devoet dernkijn [1] sal altoes anxt hebben in allen dingen diet doet, ende sonderlinghe alst uut sal gaen, dat hem yet beieghenen mach, dat hem een hinder wesen mach; ende het sel bewaeren sonderlinghe sijn oghen.

Ende wanneer een mensche in hem selven merct ende voelt, dat hi so seer na den sinnen uutgekeert is, so sal hi hem selven een regule setten aldus: ist sake dattu niet bet di en behoetste voer wat newis [2] van werlike menschen te vernemen, of dattu niet mit voersienicheit en spreekste, du salste voer een yghelike versumnisse lesen enen psalm, of desghelijc so god hem ingheven sal.

Des avonts ondersoeet, hoe ghi u des daghes ghehadt hebt, ende hoeveel als u verdraghen ende gevolcht is, also veel rekent u verloren te hebben. Ende also veel als wi enen anderen verdraghen hebben, also veel moghen wi hopen dat wi ghewonnen hebben. Ende sellen bidden voer die gheen die ons misdaen hebben. Ende wanneer onse lieven heer siet, dat wi ghereehtic sijn, soe sal hi ons veel te eer gheven wat ons noet is, om der minnen willen die wi bewesen hebben, biddende voer die ghene die ons moyelic sijn̄ ende gheweest hebben.

Daerna als ghi voer u bedde gaet, soe suldi overdencken, hoe ghi den dach toeghebrocht hebt, ende wat ghi vindet, daer ghi u in ontgaen hebt, dat seldi teykenen ende biechten. Een mensche die te recht bekeert waer, die soude alle daghe ghenoech te biechten vinden. Ende wi souden ons selven ondersueken, hoedanich onse blijtscap· waer ende onse droefheit, wat onse hope ende anxte waer. Ende waert dat ghi des daghes onghehoersam gheweest had uwer meysterschen, of dat ghi yement van uwen susteren vertoernt hebt, dat ghi ymmer niet slapen en gaet, gi en hebt eerst verghiffenisse ghebeden ende versoent mitten ghenen dien ghi tonvreden gheset hadt, eer ghy slapen gaet.

Wanneer ghi slapen gaet, so suldi uwe siele bevelen der groter ontfarmhertichcyt ons liefs heren, want ghi niet en weet

1) Een devote jonge maagd. 2) Iets nieuws.

oft [1] gi den nacht overleven sult of niet. Ghi en sult niet slapen gaen mit groten ende sware sunden. Des nachtes, wanneer ghi ontspringet, so suldi wat goets dencken of bidden mit corten ghebede in uwer herten. Wanneer u quade ghedachten te voerren comen, soe maect een cruce voer u herte ende leest ave Maria, ende denct dan sonderlinge op de doot ende op die helle ende op dat ewighe leven; want anxte der pinen ende hoep des levens sal lesschen die vuerighe gescutten [2] der onsuverheit. Wederstaet vroemeliken, want die heer sal u helpen. Niemant en weert ghecront dan die wittelike stridet.

VIII.

Hoe wi dat leven ende die passie ons liefs heren na sellen volghen.

Onse lieven heer ist beghin; in hem sellen wijt beghinnen, want hi seit int evanghelie: ick bin dat beghin. Ende nae sinte Iohan': in den beghinne was dat woert. Ende Moyses seide: in den beghinne sciep god hemel ende eerde. Hieruut wert verstaen, dat onse lieven heer is een beghin van allen dinghen. In hem sullen wijt beghinnen, dat is dat wi voer ons setten sullen sijn heilighe leven, daer hi ons in voerghegaen is, ende sullen onsen brudegoms exempel voer ons setten als een spiegel, daer wi na wanderen sullen, als hi voerghegaen heeft, in oetmoedicheit, in ghelatenheit, in goedertierenheit, in ghehoersamheit ende in minnen; hoe luttel hi sprac ende hoe stille hi was, hoe hi niet en lachte noch niet en spotte, hoe innich hi was in synen ghebede, hoe lijdsam ende verduldich in vasten ende in waken, in honger ende in dorst, in coude, in hetten, in armoede, in moetheiden sijns predikens, ende sonderlinge [3] in liden der alre bitterste passien, opdat hi ons exempel gheven woude hem na te volghen. Daerom, du, die [4] Christus deerne [5] biste, ommevanc mit al dijnre herten des cruces seghe, ende bereide di selven daechs ende nachts totten wercken gods. Om-

---

1) Er stond: weder; eene latere hand schreef er over henen: oft.
2) Pijlen. 3) Bijzonder, vooral.
4) Een latere hand schreef, over die, ghij. 5) Dienstmaagd.

helse in dijnre herten die voetstappen Ihesu Christi; want tis wel betamelic, dat die bruut horen brudegom volghe in liden, in droefheit ende in becoringhe, in perse, in druc ende in versmaetheit; want als die salicheit ghenaect, so ghenaect die becoringhe. Daerom, weest starc van ghemoede in allen arbeide ende verdriet, als een goet ridder Christi.

Die ledekijns Christi moeten also dic begaen [1] wesen, als si mercken wat hem ghebrect; want dat hoert eenre goeder consciencie toe, daer anxt te hebben daer gheen anxt en is, also sinte Gregorius seit. Ende alle die dienst, die onse lieven heer van buten ghedaen wordt, doe hi in der eerden wanderde, die moghen wi in sijn leden vervullen, als onsen susteren dienende mit minnen ende mit oetmoedicheyt, ende haer te vreden te houden, ende helpen hem, waer wi connen, totten duechden, ende verbliden ons in horen voertganghe, ende dit en is onsen lieven heer niet min ontfanclic dan of wi hem dienste van buten ghedaen hadden in sijn eyghen persoon.

Wi sellen ons pinen te veroetmoedighen ende te vernederen, ende pinen ons meer sorchfoudich te wesen ende in anxte te staen dan wi ghedaen hebben, ende werden ghepijnt in ons selven, alsoe datter veel ydelheiden ghescien ende dat wi ons selven niet neerstelic tot gode ghekeert en hebben. Ya, in eten, in slapen, in spreken, in swighen, in al onse bedrive ende werken sullen wi beanxt ende besorcht wesen, dat wijs niet ghemaect en hebben als wi souden, maer dat wi onse toeneyghelicheit, lichtverdicheit ende tracheit te seer ghevolicht hebben, ende moghen yement een hinder gheweest hebben in sijnre beteringhe. Dit mach wel een liden in ons maken. Maer watter pinicht dat reynicht.

Wi sullen ons nu in deser vasten pinen wat goets te doen, ende te swighen, ende tot ripe seden te gheven, ende te dencken op dat liden Christi, ende also sellen wi daerop dencken, dat wi oec gaern liden willen voer onsen sunden; want Christus heeft gheleden voer onsen sunden. Daerom souden wi gaern ende willichliken liden siecte, bangicheit, swaerheit, ende niet en souden wi begheren te sterven omdat wi des lidens mochten quijt werden. Maer wi sellen begheren onse lieven heer, die ghecruist was, na te volghen ende hem te antwoerden ende te dancken

1) Bedroefd.

mit onsen druc, dat wi van binnen hebben, ende dencken dat al sijn leven in armoede ende in droeve daghen heeft geweest.

Die en is onsen lieven heer niet danckbaer noch sijn medeliden en baet hem niet veel, al waert sake dat hi oec een tonne vol tranen screyde, die hem voer sijn ghebreken niet hoeden en woude. Maer willen wi een recht medeliden hebben, so sullen wi alle liden, dat ons toecomen mach, gaerne ontfanghen om ons liefs heren willen. Ende wi sellen ons pinen altoes te hebben een inwendich screyen onser sonden, ende ghedencken altoes der pinen ons liefs heren ende hebben medeliden mit sijn liden.

Ende dicke souden wi onse collacie maken van den liden ons liefs heren, ende beclaghen dat wi so luttel om hem begheren te liden. Dat is dat hoechste, daer wi toe comen moghen, dat onse welluste verwandelt om met onsen lieven heer in penitencie te leven, dat is altoes in pinen te wesen. Wi souden altoes een cruce maken in onse werken.

Nicment en ontfanct die graci gods tot sijnre salicheit, die ondancbaer is. ende wi en moghen onsen lieven heer ghenen meerre danck doen, dan dat wi die sonden laten, daer hi om gheleden heeft. Ende wat sellen wi ons anders achten te wesen dan arme, onghevallighe menschen, ist dat wi om ons liefs heren wille niet ghehoersam en willen wesen totter doet, ende ons te bughen ende oec te liden na onse vermoghen om hem, die om onse willen ghehoersam heeft gheweest totter doot ende van minnen om ons ghedaen heeft al dat hi mochte.

Al onse leven sal wesen goede vridach, ende want hi in dien daghe an den cruce ghehangen heeft, so sellen wy onsen hoefde volghen, sijn wi leden Christi, ende bliven al onse leven an den cruce. Ist dat wi enen anderen weg willen gaen dan dat hoeft gaet, so sijn wi niet verenicht mitten hoefde, maer wi sijn ofgesneden leden, die horen hoefde niet volghen en willen, die ons een exempel des stervens ghegheven heeft

Dat cruce, dat wi sculdich sijn te draghen, dat heeft vier hoeken. Dat overste van desen cruce is minne, dat wi onsen lieven heer in minnen pinen an te hanghen ende ons pinen mit hem te verenighen, ende dat wi oec in minnen pinen onsen evenmenschen te hebben. Die rechter arme des cruces is ghehoersamheit sonder uutneminghe. Die lufter arme des crucen is lijdsamheit. Die voet des cruces is oetmoedicheit, dat wi in den gronde ons herten oetmoedich sijn.

Als wy al hebben ghedaen dat in ons is, dat wi ons selven dan onnutte knechten rekenen; want alle onse rechtveerdicheiden niet en sijn dan een onreynen doec. Ende al dat wi arbeiden of doen, sullen wi daerom doen, dat wi onsen lieven heer gheliker moghen werden ende onse begheerlicheit sterven; want onse lieven heer heeft ons scarpe weghen voerghegaen.

Den heilyghen vaders dochte dat hem so grote penitencie boerde te doen, ende hebben dat cruce ghemint ende niet ghevloghen [1]. Ende wi sellen oec seggen: ic wil gaerne penitencie doen; want ic niet en weet, weder [2] ic der minnen of des haets weerdich bin; want na desen leven gheen tijt van vruchtbare penitencien wesen sal.

Wi sellen ons pinen te sterven dier dinghen, dier wi niet leven en moghen ende daer niet mede ten ewighen leven comen en moghen, dat is den quaden begeerten ende den sonden. Anders en sullen wi mit Christo niet verrisen.

Wee ons dat wi ye gheboren worden, ist dat wi niet en sterven, eer wi sterven; want dat is onse werck, dat wi hier te doen hebben, dat wi sterven al dat gheen dat ons een hinder wesen mach. Ende hoe wi hier meer sterven den sunden, hoe wi onse lieven heer nare sullen comen. Na den sterven comt die verrisenisse. Dat is der goeder menschen glorie, dat si hopen totter saligher verrisenisse. Hierom, laet ons pinen die sunden te verwinnen mitter hulpe ons liefs heren, ende nu meer ende meer te sterven; want hoe wi ons hier meer sterven, hoe wi hierna meer sellen leven.

Die hebreusche kinder namen palmen ende worpen se voer onse lieven heer. Wi moeten alle kynderen wesen overmits onnoselheit, sullen wi tot Iherusalem comen. Een kynt en weet niet dattet anders wat doen sal dan men hem seit. Het mint sinen vader ende het volcht sijn moeder.

Pinen wi onse ghebreken te verwinnen, so mogen wi blinckende palmkens werpen voer die voeten des lammekens, ende seggen: die heer stridet, die heer verwint. Ende als wi ons in het liden ons heren oefenen willen, so sullen wijt teghenwoerdichliken voer ons setten, ende dencken recht of ons een stemme toesprake ende seide: siet vrient, dit heb ic om dinen willen gheleden; hier wil ic dattu mi in volghen selste. Sinte Bernaert seit: o

1) Gevloden, ontvlugt. 2) Of.

goede Ihesu, die kelck dijns lidens maect di mi minlic boven alle dinck; want dan onse lieven heer hem selven ons ghegheven heeft ende al dat hi heeft, sonder onse verdienste, so sijn wi sculdich ons selven ende al dat wi hebben hem weder te gheven. Ende daerom, al dat wi om sijnre minnen willen doen of liden moghen en sal gheen swer hont, maer een licht bondekijn [1] mit recht hieten.

Ende ist dat wi te recht ghevoelen, so sullen wi niet oflaten die voetstappen ons brudegoms na te volghen, ende en laten dit costelike bondekijn der mirren nymmermeer uten hove ons ghemoets plucken. Dit bondekijn sullen wi altoes hebben voer onsen oghen, ende niet achter op onse scouderen, ende also draghen, dat wi in voerspoede hiermede vernedert werden ende in wederspoede ghetroest; want dat ernee te draghen en is niet een hout te draghen, [2] maer een voernemen eens stervende levens, dat men staende houden sal in duechden mit stride. Ende dit cruce moet men daghelix van nuwes opboren ende draghent na Ihesum. Ende die ghene die dit cruus altoes draghen ende geerne willen arbeiden om op te staen van horen ghebreken, dis moghen hem billix verbliden in die hoechtijt van paeschen ende hopen totter salighe verrisenisse.

Hebben wi ons nu in deser vasten pinen te bewaren ende yets wat tot soberheit te gheven, ende op dat liden Christi te dencken ende tot ander devote materien te gheven ende van den sunden te kieren, so laet ons toesien dat wi ymmer niet of en laten ende ons tot vriheiden gheven. Si behoeven toe te sien, die hem tot vriheiden gheven! Daer volghet dicwil een ewighe scade na. Daerom, laet ons bliven in den ernce, als sints Bernaert radet. Ist dat wi in den cruce, dat is in den lideliken leven om Christus wille ghevonden werden, so sellen wi salich werden; maer ist dat wi dat liden van ons werpen, so en moghen wi niet salich werden.

Somwilen sullen wi totten voeten onser liever vrouwen gaen

1) Bundeltje.

2) Misschien dacht Brinckerinck, toen hij deze woorden sprak, aan een zijner nonnen te Diepenveen, die zich onderscheidde door buitengewonen ijver, wanneer zij met hare zusters brandhout naar de kloosterkeuken moest dragen. Als het haar zuur werd, vertroostte zij zich met de gedachte, dat zij bij dat bedrijf den kruisdragenden Christus geleek! Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 74.

sitten ende vraghen hoer, hoe si plach te doen ende hoe wemoedich sy ghescreyt soude hebben, hadde si hoer ontgaen in enen cleynen woerde. Ende wi sullen haer bidden, dat si ons graci verwerve, dat wi haer exempel na moeten volghen, ende dat si ons bedecken wil onder hoer wide mantel, want si is gheworden een moeder der ontfermherticheit, ende si heeft onse lieven heer eer ontfangen in der sielen dan in den lichaem; want hadde si hem niet eerst ontfanghen in hore siele, si en hadde hem nymmermeer in horen lichaem ontfanghen.

Als ons dunckt dat wi yet sijn, so laet ons lopen totter oetmoedigher deernen Christi ende ansien hoer groetheit ende hoe cleyn dat si van hoer selven ghevoelde. Ende oec soe laet ons ansien der heilighen leven, hoe grote dinghen dat si ghedacn hebben, ende hoe cleyn dat si in hem selven ghebleven sijn. Ende indien dat wi se ansien, sullen wi mercken dat wi niet [1] en sijn, ende onse vuericheit sal bi hem lauheit wesen. Doch conden wi se wel ansien, het soude ons ymmer wat baten.

1) Niets.

RIJMSPREUK,

UIT EEN HS. VAN DE 15e EEUW.

Vrijnt, sie wen du diens!
Dienstu toe vergheves,
Dich rouwet dattu leves.
Dien Got boven all!
Ic weet, dat hi di lonen sall.

RIJMSPREUK,

UIT EEN GEBEDENBOEK VAN DEN AANVANG DER 16e EEUW.

Leert verwaren dit verclaren:
Dijn woerden sullen wesen goet,
Dijn werken noch beter, die ghi doet,
Maer dijn begheerte alrebest;
Daer wort die deucht dan in ghevest.
Denct goet, spreect goet, doet goet,
So hebdi ten salighen leven spoet!

BRIEF VAN JOHANNES COCHLEUS AAN DEN GELOOFSINQUISITEUR RUWARD TAPPER;

MEDEGEDEELD DOOR

G. H. M. DELPRAT.

De onuitgegeven brief, dien ik den beoefenaars der kerkgeschiedenis ter lezing aanbied, is door mij afgeschreven uit den belangrijken voorraad handschriften uit de XVIe eeuw, afkomstig uit de nalatenschap van den bekenden Frieschen geschiedschrijver S. A. Gabbema, thans in bewaring bij het Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde te Leeuwarden. Ik acht dit stuk voor meer algemeene kennisneming geschikt, als gevloeid uit de pen van een der meest ijverige, — misschien wel der meest bekwame, — bestrijders van de kerkhervorming in de XVIe eeuw. De brief is gerigt aan een Nederlander, den niet minder werkzamen Enkhuizer kerkoverste, Ruward Tapper, met Michiel Druïtius officiaal van Leuven, door paus Paul III, in 1524, aangesteld tot inquisiteur-generaal over de Nederlanden.

Tot inleiding deel ik eenig berigt mede over den briefschrijver zelven. Daartoe vind ik mij genoopt, wijl zijne levensgeschiedenis door de gewone biografen, of in het geheel niet, of slechts zeer onvolledig, is opgeteekend, en zij echter tot eenige niet onbelangrijke herinneringen leidt omtrent den gang van de hervorming in de XVIe eeuw [1].

Johannes Cochlaeus, of zoo als hij hier onderteekent Cochleus, was geboren te Wendelstein, in de nabijheid van de stad Neuremberg. Hij heette eigenlijk Dobnek. Echter met zulk een barbaarschklinkenden geslachtsnaam mogt

1) Bij de schrijvers over Cochleus, opgenoemd door Saxe, *Onom.* III. p. 88, voege men Miraeus, *Script. eccl.*, p. 156 ed. Fabricii, en Freher, *Theatr. vir. illustr.*, p. 156, met zijne afbeelding. Ook heeft de *Biographie universelle* van Michaud hem een uitvoerig artikel gewijd.

geen geleerde van dien tijd optreden. Het was pligt een gelatinizeerden bijnaam uit te vinden. Geen kans ziende, om klassieken vorm uit de vertolking van het onverstaanbare Dobnek te lokken, werd de geleerde man er toe gebragt, om aan Wendelstein, de benaming van zijne geboorteplaats, een, wel is waar, in ons oog weinig aanbevelingswaardig surrogaat te ontleenen, dat evenwel in verband stond met zijne doorgaande geestesrigting. Een man van vooruitgang wenschte hij noch te heeten, noch te worden. Alzoo kon hij behagen vinden in den naam van *slak* of *wenteltrap* (cochlea, cochleus). Dezen karakteristieken toenaam voerde hij onveranderlijk op den titel van zijne werken ten toon, en de nakomelingschap kent hem het regt op geen anderen toe.

Omtrent zijn geboortejaar heerscht onzekerheid en wel geene geringe. Sommigen noemen het jaar 1479, anderen 1503 [1], nu, na een tijdsverloop van omtrent vier eeuwen, een tamelijk onbeduidend verschil, en toch van geschiedkundige beteekenis, zoowel tot waardering van den inhoud van onzen brief, als om de vraag te beslissen, of Cochleus heeft kunnen verschijnen als tegenstander van Luther op de vermaarde rijksvergadering te Worms, in 1521. Mij komt het onwaarschijnlijk voor, dat men hem hier als een godgeleerde van invloed op den leeftijd van naauwelijks 18 jaren zou hebben toegelaten, indien dergelijke onderscheiding reeds het gevolg heeft moeten zijn van vermaardheid op philologisch gebied. Immers de uitgave van *Rudimenta grammatica*, van *Commentatio in meteora Aristotelis*, van *Rudimenta musicae et geometriae*, gevolgd door

---

1) Bayle weet niet te beslissen in *Dictionn. crit.* ad voc.. Freher, *Theatr. vir. erud. clarorum*, p. 156, stelt het geboortejaar op 1503. Miraeus, *Script. saec.* XVI. p. 156, ed. Fabric. geeft bloot het sterfjaar op, 1552. Alzoo mede Fabricius in het levensberigt (dáár, wáár men het niet zoeken zou) *Bibliotheca Graeca*, XIII. p. 825, 826. Saxe stelt tot geboortejaar 1479. Hierin volgt hem de naauwkeurige schrijver in de *Biographie universelle* in voce. Andere na- of overschrijvers haal ik niet aan.

Laus urbis Norimbergensis, waarop zijn klassieke roem zich grondt, is van vroegere dagteekening dan zijne godgeleerde twistschriften.

Ik stel dus zijn geboortejaar op 1479. Waar en bij wien hij letterkundige opleiding erlangde, vind ik niet opgeteekend. Maar, dat hij bij voorkeur zich op de lezing en beoefening van de schriften der ouden toegelegd, deze reeds in vroegeren leeftijd onderzocht, en daartoe het in den aanvang der XVIe eeuw gewoon hulpmiddel, eene reis naar Italië, met name naar Rome, aangewend heeft, blijkt uit den brief aan Hendrik VIII, koning van Engeland, geplaatst vóór de uitgave van *Antiqua regum Italiae Gothicae gentis rescripta ex XII libris epistolarum Cassiodori ad Eutharicum* (1529, 8o). Volgens het uittreksel, dat Fabricius daarvan geeft (*Biblioth. Lat.* I. p. 652), mogt Cochleus in het breede gewagen van zijne letterkundige bemoeijingen te Rome, en zich beroemen toegang gehad te hebben tot de geheime boekerij van het vatikaan. Aan zijn verblijf in Italië zal men zijn later gebleken gemeenzaamheid met geleerden als Sadolet, Petr. Bembo, Contareni en anderen kunnen toeschrijven.

Het schijnt evenwel dat de aanval, dien Luther zich tegen de aangenomen kerkleer had veroorloofd, of, zoo men wil, het ontstaan van de moderne theologie van dien tijd, eensklaps eene andersoortige rigting gaf aan de letteroefeningen van onzen Cochleus. Dadelijk toont hij zich hoogstvijandig tegen den hervormer gestemd. Op het vernemen van het bijeenroepen van den rijksdag te Worms, acht hij zich, krachtens zijn kerkelijk ambt van kanunnik van S. Marie te Frankfort en niet minder uit gewetensovertuiging, verpligt tot deelneming, zoo mogelijk, aan de hoogaanzienlijke bijeenkomst. *A nemine accersitus*, zoo spreekt hij zelf, wenscht hij toch Luther te bekampen [1].

1) Zie zijn eigen verhaal van de reis bij Raynald, *Ann. eccles.* 1521, § 20.

Zelfs zijn leven heeft hij veil tot bestrijding van dien boozen vijand. Misschien heeft deze, of soortgelijke, uitdrukking, in vurigen ijver uitgesproken, aanleiding gegeven tot het gerucht, dat Cochleus zou hebben aangeboden in het openbaar een plegtig twistgesprek met Luther te voeren, op voorwaarde, dat de overwonnen strijder, ten vure gedoemd, die straf zonder genade zou ondergaan: een hoog aanzienlijk wereldlijk persoon had, zoo zegt men verder, de twistproef afgeraden of verboden [1]. Bij tijdgenooten vind ik echter hiervan geene melding. Genoegzame grond, om de waarheid van het gerucht aan te nemen, schijnt dus te ontbreken.

En toch, Cochleus verscheen te Worms, gewapend op zijne wijze. Tot verwering voerde hij met zich de drie boeken *De eucharistiae sacramento*, voornamelijk gerigt tegen het pas verschenen (August. 1520) werk van Luther *De captivitate Babylonicâ* [2]. In zijn geschrift meende Cochleus wel niet door bondige redenen, dan toch door hetgeen, naar den toenmaligen geest, groot gezag oefende, door uitgezochte smaadredenen zijn doel te bereiken, den Augustijner monnik te vernederen, of tot volslagen stilzwijgen te zullen dwingen. Doch neen! voor Cochleus was ook deze zelfvoldoening niet weggelegd. Wel werd hem door toedoen van des pausen afgezant Aleander gelegenheid verschaft tot het houden van eene zamenspraak met Luther, in de woning en in de tegenwoordigheid van den aartsbisschop van Trier. Hier mogt hij zijne beste pogingen aanwenden, om Luther, zoo hij meende, van zijne goddelooze stellingen, aanslagen en voornemens af te brengen.

1) *Biographie univ.* l. c.

2) De voornaamste inhoud daarvan is te lezen bij Gerdes, *Hist. Reform.* II. p. 17. Het wederantwoord van Cochleus verdient hem bij Miraeus den bijnaam van »egregius contra haereticos pugil," bij Fabricius ter aangehaalde plaats, *Bibliotheca Graeca*, XIII. p. 825, de betuiging: »odio in Lutherum paucos novi, qui eum vel aequaverint vel superaverint," en bij Saxe de misschien wat al te sterk gekleurde beschuldiging: »maximus Euangelicorum calumniator!"

Doch te vergeefs. Beden en vermaningen misten hun doel. Tot loon van aangewende moeite werd hem de bedreiging toegevoegd, dat wel verre van den aanhang van Luther te doen zwijgen, meer dan veertig schrijvers, en wel zeer geleerde mannen, zich ten strijd tegen hem zouden aangorden [1].

Ook stond hij in de daad ten voorwerp van velerlei, nu en dan zelfs onverdiende, bespotting en smaad van de zijde van Luthers aanhangers. Bragt de ondervinding hiervan hem tot het voeren van meer bedachtzame taal? Of werd hij tot zachteren zin geleid door de vriendschapsbetrekking, een wijl tijds daarna tusschen hem en Erasmus ontstaan? Voor dit laatste, niet onwaarschijnlijk vermoeden levert de briefwisseling van Cochleus eenigen grond. Wij merken tevens daaruit op, dat het hevig uitvaren tegen de hervormers, waaraan Cochleus zich gaarne overgaf, geenszins de goedkeuring van Erasmus wegdroeg. In zijn schrijven verklaart de schrandere man onbewimpeld de bedoelingen te wantrouwen, waarmede de bisschoppen Luthers leer aanvielen en Cochleus' strijdlust aanvuurden [2]. Eigenbelang voerde daarin, meent hij, den boventoon. In vrees voor inkorting van inkomen lag de grondreden van hun vijandig ijveren tegen alle hervorming, hoe noodig zij ook ware. Daarom stelt Erasmus weinig hoop op het welslagen van de pogingen van welgezinden. Zijn onvermogen erkennende, om, gelijk Cochleus verlangde, met goeden raad te dienen te midden van zoo bezwarende tijdsomstandigheden, bepaalt Erasmus zich tot de wijze vermaning (25 Aug. 1527): „Tibi nihil in isto negotio possum consulere, nisi ut spectes non hominum, sed Christi negotium, magisque sis intentus servandis hominibus, quam puniendis." Cochleus blijft briefwisseling met Erasmus houden. Echter is deze

1) Raynald, *Ann.* l. c.

2) Zie zijne brieven aan Cochleus van 25 Aug. 1527, 19 Maart 1528 en 1 April 1529 (Ed. Lond. p. 868, 874 en 1268).

laatste niet gerust over het lot van zijne brieven (19 Maart 1528), zoodat hem de vermaning noodig schijnt, om toch geene brieven dan aan zeer vertrouwde overbrengers mede te geven; de zachtmoedige raadgevingen van Erasmus mogten achterdocht wekken! „Quoniam ad moderationem invito, visus sum illi [Imperatori] parum fortiter Lutheranus." En nog twee jaren later ziet Erasmus zich tegenover Cochleus tot den uitroep gedwongen (1 April 1529): „Seculum furiosum, quo nec bene loqui fas est, nec male!"

De bedachtzame taal van een alom gevierd geleerde kon niet zonder invloed blijven op de denkwijze van Cochleus. Op eens vinden wij hem tot toenadering gezind met Luthers bekenden boezemvriend, Philippus Melanthon. In de verzameling van des laatsten brieven komt onder dagteekening van den 2n Junij 1530 een brief voor, waarin Cochleus beleefdelijk Melanthon aanspreekt met de woorken: *eximie Philippe!* hem uitnoodigende tot eene vriendschappelijke bijeenkomst, hetzij te zijnen huize, hetzij elders, met Arnoldus Besaliensis (Vesaliensis), Cochleus' vriend. Beiden wenschen Melanthon *ex facie cognoscere*, maar zeer in het geheim en vooral buiten de tegenwoordigheid van gehuwde geestelijken (uxorati presbyteri) [1]. Ook de zachtere stemming, in dit schrijven van Cochleus zigtbaar, mag het gevolg geweest zijn van zijn omgang met dien bondgenoot Arnoldus, waarmede, zoo ik wel zie, bedoeld wordt Arnold von Haldren, bijgenaamd Vesaliensis, onder de beoefenaars der klassieke wetenschap gunstig bekend wegens de uitgave van fragmenten van Macrobius en Procopius [2]. Tijdgenooten plaatsen hem in den rij van de meest voortreffelijke leerlingen uit de Deventersche school van Hegius [3]. Alzoo mag de Erasmiaansche rigting hem

1) *Corpus Reform.* ed. Bretschneider, II. p. 82.

2) Overleden te Keulen 1534. Over hem handelen Miraeus, *Script. eccl.* p. 135, en Paquot, *Hist. litt. des Pays-Bas*, VIII. p. 167.

3) Ik lees deze bijzonderheid bij Hamelman, *Opera histor. genealog.*, p. 264, 1422 en 1424.

niet geheel vreemd geweest zijn. Heeft de beraamde zamenkomst plaats gehad, dan wordt ons de vrucht daarvan uit Melanthons verdere briefwisseling niet duidelijk. Alleen zie ik, dat Cochleus de openlijke verspreiding van zeker vinnig geschrift, *Philippica*, tegen Melanthon gerigt en al ten jare 1521 ter uitgave gereed, tot later heeft uitgesteld, en dat hem de eer te beurt viel van gekozen te worden tot een der zeven bemiddelaars, bestemd om tot eene zoo mogelijk minnelijke oplossing van de bestaande kerkgeschillen te geraken. De bijeenkomst te Augsburg belegd tegen de maand Augustus 1530 bestond uit veertien leden, uit elk der twee geschilvoerende partijen zeven, te weten: twee vorstelijke personen, twee regtsgeleerden en drie godgeleerden. Van de vorstelijke personen was geringe verwachting. Zelfs Joh. Eck verstoutte zich van dezen te zeggen: „Es waren eitel Narren!" De onderhandeling nam een aanvang op het raadhuis den 16n Aug. des voormiddags te 8 ure, eerst „etwas freundlich und schiedlich"; later ontaardde het gesprek dermate, dat Melanthon zich verstoutte daarvan te zeggen: *non fuit collatio sed potius contentio* [1].

Nu en dan mogt men op het welgelukken der voorgeslagen godgeleerde bevrediging hoop voeden; zelfs viel toen op Melanthon de beschuldiging van te groote toegevendheid. Aan dergelijke aantijging stond daarentegen Cochleus niet bloot. Met denzelfden ijver als vroeger valt hij nu den *eximius Philippus* aan. Men hoort hem de *Loci communes* van Melanthon bestempelen met den naam van „monstrum nocentissimum, perniciosissima Syrene, de quo dixerim: insidiâ diaboli mors introivit in orbem terrae" [2].

---

1) Melanthon aan Luther, *Epist.* II. 299.

2) Woorden uit een brief van Cochleus bewaard bij Schelhorn, *Amoen. literar.*, VII. p. 105. Terwijl Cochleus daarin zijn verlangen aan den dag legt om het boek te verbranden, zoo er slechts één exemplaar van te vinden ware, „ut hac peste terras, imo animas hominum levarem," verklaart Luther de *Loci* van Melanthon „non solum immortalitate, sed canone ecclesiastico dignum, nec in omnibus omnium Patrum scriptis

Zijne bestrijding van de leer der hervormers kent geen grenzen. „Vult abjici," schrijft Melanthon aan Camerarius (17 April 1544), „et deleri omnes versiones recentes ac praecipue Lutheranam; vult omitti linguarum studia, ut omnibus omnium monachorum somniis populus adplaudat." Zelfs de anders zachtmoedige Melanthon kan zijne bevreemding daarover niet verbergen, dat de bisschop van Eichstad, de begunstiger van Cochleus, hem nog dulden kan, hem niet „fustibus compescat." Cochleus' taal durft Melanthon bestempelen met de woorden van Openbar. XVI: 13: „de spraak van onreine geesten, als vorschen komende uit den mond van de valsche profeten." [1]

Het jaar 1546 — het jaar, waarin Cochleus den hieronder mede te deelen brief nederstelt, — leverde in vele opzigten een voor hem en voor de zaak der Hervorming gewigtig tijdperk op. Het was het sterfjaar van Luther (18 Febr.). Het zag het begin van den krijg, door Karel V tegen de Protestantsche Duitsche vorsten ondernomen. Ook werd datzelfde jaar getuige van eene nieuwe vruchtelooze poging tot toenadering tusschen de oude en de moderne theologie, door den keizer te Regensburg wel niet met opregt vredelievende oogmerken, maar toch met vrij grooten ophef aangekondigd, waarbij wederom Cochleus tot woordvoerder of strijder werd benoemd. Aan zijne zijde stonden met enkele anderen de twee mannen, die onze brief als zijne vertrouwde vrienden noemt, namelijk Petrus Malvenda [2] en Euhardus of Everard Billick. Wel waren goede

tantum reperiri eruditionis theologicae, quantum in Locis hisce contineatur." Bindseil, *Proleg.*, T. XXI. *Opera Melanth.* ed. 1854, p. 2.

1) *Corp. Reform.*, V. p. 363, in een brief van 17 April 1544.

2) Petrus Malvenda, een Spanjaard van geboorte, wiens onopregte gemoedsaard en volstrekt antireformatorische rigting duidelijk kenbaar worden uit het gesprek, dat tusschen hem en den vromen, maar ongelukkigen Joh. Diaz te Regensburg gehouden, door Gerdes in druk is uitgegeven, *Scrinium antiq.*, VIII. p. 415. Melanthon noemt hem den Ulysses van zijn tijd, maar tevens „homo superbissimus — impudentissimus", *Epp.* VI. 31, 35. 39.

voorzorgen genomen om den strijd eenen betamelijken vorm te verzekeren. De voormiddag alleen mogt aan de twistredenen worden gewijd. Na het houden van het middagmaal vond men de voortzetting van den strijd ongeraden. Telkens werd het protokol van het verhandelde in een ijzeren kist, voorzien met drie hangsloten, in bewaring gebragt onder den voorzitter Malvenda. En of dit niet genoeg was, zoo wilde men den zamensprekers bij eede de belofte afdwingen van de meest stipte geheimhouding. Buiten hen mogt niemand van de behandelde geschilpunten eenige kennis erlangen. Deze afgeperste, naar Melanthons oordeel, onredelijke voorwaarde noodzaakte hem en zijne medehelpers (namelijk Bucerus, Brentius, E. Schnepff en Georg Major) om van het voortzetten der aangevangen onderhandeling af te zien. Zij was begonnen den 27n Januarij en werd afgebroken den 20n Maart op last van den beschermer der hervormden, den keurvorst van Saksen, tot groote blijdschap van Brentius en de zijnen [1].

Dat de hervormers intusschen reden hadden om zich over de opgelegde geheimhouding te bezwaren, kan uit den hier voor ons liggenden brief genoegzaam blijken. Daaruit ziet men dat Cochleus zelf moeite had om met den gang der zaken bekend te blijven. Werktuigen en niets meer waren de onderhandelaars. Reeds vooraf had

1) Brentius schrijft aan Melanthon, dat de Protestantsche onderhandelaars vooral veel van E. Billich te lijden hadden. Terwijl Malvenda „humana loquitur," zegt B., veroorlooft Billich zich de grofste beleedigingen: „vere diabolus est, et hujus viperae morsus nobis perferendi sunt!" *Corp. Reform.* VI. 51. Een staaltje van Billichs ergerlijke taal leest men bij Ranke, *D. G.* IV. s. 380. Hij noemt bijv. de Protestanten „die Bestiën!" Een uitvoerig en regt aanschouwelijk voorgesteld berigt van hetgeen voorviel op het colloquium van Regensburg leest men in het vertrouwelijk verslag door Vitus Theodoricus (Veit Dietrich), een der onderhandelaars, aan hertog Albrecht van Pruissen overgezonden, en in onzen tijd voor het eerst aan het licht gebragt dóor den hoogl. Johannes Voigt, *Briefwechsel der berühmtesten Gelehrten des Zeitalters der Reformation mit Herzog Albrecht von Preussen* (Königsberg 1841), s. 187 ff.

des keizers staatkunde den uitslag van het te houden gesprek bepaald. Daarenboven, het concilie van Trente had, den 13n Decemb. 1545, een aanvang genomen: men vond het pligt, om zijne beslissing omtrent betwiste geloofspunten niet vooruit te loopen. Voor hen, die, gelijk Cochleus in dezen brief doet blijken, wel niet geheel ongenegen waren om onder de leden dier plegtige vergadering te worden opgenomen, bestond meer dan ééne reden tot vertoon van regtgeloovigen ijver. Hij meldt teregt, dat, na eenige voorloopige weinig afdoende beraadslagingen, men den 17n Junij besloten had de Trentsche vergadering te verdagen tot donderdag den 29n Julij 1546. In zijn uitzigt evenwel om aldaar, namens den bisschop van Eichstad, zijn begunstiger, als plaatsbekleeder te verschijnen werd Cochleus teleurgesteld. Vooreerst bleef de verdaging van het concilie, aangekondigd tot 29 Julij 1546, zonder gevolg. Eene nieuwe prorogatie tot op 13 Januarij 1547 verijdelde veler wensch om de vaders van Trente toch met eenigen spoed tot de noodig geachte hervormingen te zien besluiten. Daarbij laat de lijst der aanwezige leden blijken, dat de bisschop van Eichstad, zoo hij immer Cochleus tot den bedoelden eerpost had bestemd, zich later bedacht en tot zijn suffragaan of procuratiehouder naar Trente gezonden heeft Leonardus Haller, bisschop van Philadelfia [1]. Voor den man daarentegen, tot wien onze brief zich rigt, voor onzen Enkhuizer landgenoot, den inquisiteur Ruard Tapper, was de eer van als afgevaardigde ter kerkvergadering te verschijnen, voorlang weggelegd. Ik vind opteekening van zijn naam aan het hoofd van de negen godgeleerden tot het Trentsche concilie ten jare 1551, door koningin Maria van Hongarije namens de hoogeschool van Leuven afgezonden, en aanwijzing zelfs van de aanzienlijke onkosten

1) Volgens de lijst der leden van het concilie naar de opgave bij Streitwolf en Klener, *Libri symbolici ecclesiae Catholicae*, II. p. 251 (Gotting. 1838).

door zijne reis en die van de andere Nederlandsche leden van het concilie ten laste van de onderscheidene provinciën gebragt [1].

Welke ook de reden zij geweest van Cochleus' afwezigheid op de Trentsche kerkvergadering, men schrijve zijne terngzetting door den bisschop van Eichstad niet toe aan terugkeer tot vrijzinnige denkbeelden, een mogelijk gevolg van voortgezet godgeleerd onderzoek. Wel was het in die twistzieke dagen aan de woordvoerders der bovendrijvende partij niet volstrekt verboden, om in betrekking te komen met de gevierde mannen van tegenovergestelde denkwijze; veeleer vond men daarin eenige eer, doch in officiële handeling of meening mogt dergelijke omgang tot geene wijziging leiden. De verlichte Sadoletus mogt Cochleus met zijn vriend, den niet minder eerwaardigen, zelfs beminnelijken bisschop van Neuremburg, Julius Pflug [2], zijne geliefde broeders noemen en, wegens bij hem erkende voortreflijke hoedanigheden, ongemeene achting toedragen [3], bits blijft Cochleus' taal en onverzettelijk zijn afkeer tegen al wat de bervormers pogen, al is het, dat hij, gelijk van elders blijkt, de volstrekte oppermagt des pausen in kerkgeschillen niet huldigen kan [4]. Van volhardenden ijver in het voorstaan van eens aangenomene rigting levert de gansche strekking van onzen brief genoegzaam bewijs, onder anderen in den lof

---

1) Opgave daarvan vindt men bij Al. Henne, *Histoire du règne de Charles quint en Belgique* (Brux. 1859) IX. p. 125. Over de werkzaamheden van onzen R. Tapper en andere Nederlanders op het concilie leze men *Mémoire sur la part que le clergé de Belgique et spécialement les docteurs de l'université de Louvain ont prise au concile de Trente* par P. F. X. Ram, in T. XIV. des *Nouv. Mém. de l'académie royale de Bruxelles* (1841).

2) Bij de schrijvers, door Saxe, *Onom.* III. p. 105, aangehaald, voege men: *De Julio Pflugio ejusque sociis reformationis aetate et ecclesiae concordiae et Germaniae unitatis studiosis*, auctore Albertus Jansen (Berolini 1858).

3) Men vergelijke de brieven door kardinaal Jac. Sadoletus, den vertrouweling van paus Paul III, geschreven aan Cochleus en Pflug, in Sadoleti *Epistolarum* L. XI. p. 493 sq. ed. Coloniae.

4) Ibid. § 497.

daarin toegekend aan de *XXXII articuli Lovanienses condemnantes haereses*, 1544. Eigenlijk gaven dezen slechts den weêrklank terug van de twee jaren vroeger (10 Maart 1542) door de godgeleerde fakulteit van de hoogeschool van Parijs uitgevaardigde *articuli determinati super materiis fidei nostrae hodie controversis;* in enkele voorname twistvragen drukken de eersten zich krachtiger en stelliger en alzoo meer in den kerkelijk regtgeloovigen zin van Cochleus uit [1]. Misschien is die bijzondere aanprijzing van de Leuvensche geloofsartikelen echter iets meer dan eene bloot beleefde eerbetuiging jegens Tapper, en heeft zij ten oogmerk om dezen, in kerk en hooge school hoog aanzienlijken, zelfs hoog gevreesden man gunstig in te nemen. Voor de eigenliefde van Tapper was de lof aan Tappers geschrift boven dat van de Parijssche Sorbonne toegekend in vele opzigten regt streelend: en dat Cochleus zich niet vergistte, dat Tapperus in de daad de eigenlijke opsteller van de streng regtzinnige Leuvensche verklaring geweest was, is thans door het onderzoek van den jongsten lofredenaar dier stellingen, den geleerden Leuvenschen hoogleeraar de Ram [2], buiten allen twijfel gebragt.

De verwachte volkomen zegepraal van zijne rigting of de algeheele uitdelging van de Protestantsche ketterij mogt Cochleus niet beleven; maar wel werd hij voor het leedgevoel bewaard, dat zijn sterfjaar (1552) hem had bereid, bijaldien hij niet in den aanvang daarvan op den 12n Januarij te Breslau, in den ouderdom van 73 jaren, was overleden, alzoo vóór den voor velen ongedachten gunstigen staatkundigen omkeer, kort daarop in de Protestantsche belangen voorgevallen. Daarentegen werd Ruard Tapper daarvan getuige. Hij eindigde zijn levensloop eerst op den 2n Maart 1559, dus nog vóór het sluiten van het

1) D. Gerdes geeft beide stukken in zijn *Histor. Reform.*, III. Monum. p. 87—95.

2) *Disquisitio de dogmatica declaratione a Theologis Lovaniensibus a. 1544 edita;* in *Mém. de l'acad. de Bruxelles*, 1841, XIV.

concilie van Trente en ook nog vóór dat de kerkelijke beroeringen in Nederland zich in hare volle kracht hadden kunnen openbaren.

Over Johannes Gunther, door Cochleus ter verpleging aan R. Tapper aanbevolen, zijn mij geene verdere berigten voorgekomen.

Reverende domine decane ac cancellarie,
magister noster eximie et haereticae
pravitatis inquisitor acerrime.

S. Trahit me bonus odor celeberrimi nominis tui ad scribendum reverendae dominationi tuae, licet nullis sim praeviis meritis aut officiis amplitudini tuae commendatus. Non solum autem ad scribendum verum etiam ad commendandum pietati tuae latorem praesentium, adolescentem haud infelicis ingenii, Johannem Guntherum, diocesis Misnensis, qui aliquot annos parvitati nostrae servierit, Vratislaviae, Misniae, Hagenoae, Wismariae ac bis Ratisponae, qui in philosophiae studiis assecutus est Coloniae quidem baccalaureatûs, Ingolstadii vero magisterii gradum. Verumtamen cupio eum solidiora in philosophiâ jacere istic fundamenta, ea quidem lege, ut principale ejus studium sit in sacris literis, succesivis ut horis det operam philosophiae, historiae insuper et chronographiae ac cosmographiae; studiis ut praeterea ad concionandum et ecclesiae ministrandae paratior fiat. Multa mihi dixerunt de praeclaris in te donis Dei, eruditionis et probitatis verae virtutibus, reverendus dominus Petrus Malvenda, reverendus pater Everardus Billick, carmelitanus provincialis, Caesareae majestatis confessor, et filiorum serenissimi regis nostri Ferdinandi praeceptor, magister Jo. Hastenbergius; imprimis vero reverendus pater Theodoricus Lohre, carthusianus, qui praecipuus mihi auctor fuit mittendi adolescentem istuc

potius quam ad Parisios. Nihil vidi equidem intra multos annos, quo fortius succinctiusque aut gravius majorique cum autoritate confutata fuerint haereticorum nostri temporis dogmata, quam factum est per XXXII articulos Lovaniensium Theologorum, quorum te principem fuisse dicunt auctorem. Quid Theutoniae in eos exspuerint (salva reverentia) Argentinenses novi theologi, scio, reverende domine, tibi compertum esse ex Interpretatione docti viri Billichii supradicti. Furiosas Lutheri in eosdem propositiones et Latine et Germanice saepius editas LXXV numero, credo reverendae dominationi tuae non latere, sed jam pridem visas esse. Alias vero ejusdem propositiones non impressas, sed scriptas communicavit mihi nuper Ratisponae vir egregius dominus Joannes Obernburger, Caesareae majestatis in Germania cancellariae secretarius, quas nunc mitto, si forsitan et dominatio tua eas antea viderit. Operum illius editus est Wittenbergae primus tomus, volumen bene magnum, in quo varia continentur scripta trium duntaxat annorum, imprimis annorum D. XVII, XVIII et XIX. Ferunt nempe Islebii in cistula quemdam habuisse librum, in quo scripsit nescio quid, quoties aliquod otium nactus esset, quum erat ibi propter comitis de Mansfelt componendas discordias. Dolet mihi maxime propter unius apostatae furores et insanias ita confundi atque in extrema non solum corporum et rerum temporalium, vero et tot millium animarum pericula impelli totam fere Germaniam. Bene tamen spero, Caesaris nostri virtute, pietate et potentiâ hanc rerum turbationem in prosperam, Deo propitio, finem perductum iri. Accedet sanctis ejus conatibus Generalis Comitii auctoritas et strenua diligentia. De hujus quinta sessione hesterno vespere literas e Tridente accepi, quod prorogata sit usque ad feriam quintam post festum s. Jacobi [29 Julii]. Decrevit jam dudum reverendissimus dominus meus, episcopus Eystetten., illuc mittere parvitatem meam mox post aestivos calores, si Deo placuerit, quamquam nullius ibi momenti esse queat nostra

praesentia. Sed prolixior sum quam ad reverendam D. T. decet. Ignosce obsecro et hanc meam confidentiam boni consule, vir clarissime. Ex Eystet cividate die XV Julii 1546.

R. t. D.
ad quaevis obsequia devotus
ac promptus
Joannes Cochleus,
canonicus Vratislaviensis etc.

Acta colloquii posterioris Ratisponae habiti credo reverendam dominationem tuam jam dudum cura reverendi domini Malvendae accepisse, Latine impressa. Quorum nullum adhuc accepi exemplar, quod ex certis causis et respectibus illustris dominus Granvella noluit et divulgari ac divendi. Ego illum in Germanicum ex scripto quodam exemplari transtuli, quod typographo tradidi Ratisponae antequam alicui, ut Ingolstadii excuderet in eadem officina.

Dixit mihi reverendus pater Lohre esse istic aliquot collegia, in quibus minori sumptu et sanctiori studio agere queant scholastici. Tuae fuerit pietatis atque humanitatis huic adolescenti fideliter consulere, ut in Adriano VI Pontificis Maximi collegio, aut consimili loco, inveniat oblata oportunitas [sic]. Quicquid ergo consilii aut beneficii in eum contuleris, in me collatum existimabo. Indicavit nobis praedictus pius Pater Lohre plerosque alios theologos auctoritate ac eruditione florentes, sed reverenda dominatio tua una pro millibus nobis est.

[Inscripta est epistola:]

Reverendo in Christo patri ac domino D. Ruardo Tappero, decano Ecclesiae S. Petri, cancellario almae Universitatis Lovaniensis etc. domino adjutori suo observandiss.

Lovanii.

HOE MEN GOD BEST DIENEN ZAL [1].

Een ghoet mensche begeerde van Gode onsen Heere te weten, waermede hy Gode best mochte dyenen. Onse Heere sprac dien mensche toe ende seyde: Ghif eenen penninc den armen om minen wil; dat is mi liver ende di nutter dan oftu gaves na dijn doot een hoep gelts, reckende van der aerde totten hemel. Dat ander: ween een traen om dinen sonden ende mijnre passie; dat is mi liever ende di nutter dan oftu weendes een heel see vol waters om verganckeliken dinghen. Dat derde is: verdrach een hert woert verduldelic om minen wil; dat is mi liever ende di nutter dan oftu also veel roeden over dijn rugghe ontwee sloeghes in penitencien, als op een morghen lants mochte legghen. Dat vierde is: breect dijn slaep om minen wil; dat is my liever ende u nutter, dan oftu nae dinen doot sendes xij ridders over see, dat heilige graf mede te winnen. Dat vijfde is: herberge den ellendigen om minen wil; dat is mi liever ende u nutter dan oftu vastes vijf daghen in die weecke te water ende te broeden tien iaren lanck Dat seste is: du en sulste oeck van dinen evenkersten geen quaet spreken; dat is my liever ende dy nutter dan oftu also veel bervoets ginges, dat men tot elcken voetstap dijn bloet mochte sien. Dat sevende is: beter alle dinck; dat is mi liever ende dy nutter dan oftu also goet waerste dattu daghelicx wordes gevoert in den derden hemel; dat is seker waer! Dat achtende is: dattu van mi begeert, iat van goede, ist van eten, ist van live of siel, dat bid mi selve; dat is mi liever ende di nutter dan of Maria, mijn moeder, ende alle Gods heilighen baden voer di; noch liever heb ick dattu my selven biddes. Dat negende is: heb mi lief boven allen lief; dat is my liever ende dy nutter dan of eenc pilaerne stonde opgerecht van der aerden totten hemel ende die al vol stonde met scaermessen beset, ende du se alle dage op ende neder soutste gaen; nochtan heb ick liever dattu mi lief hebst boven alle lief.

---

1) Deze leeringen, waaruit men op merkwaardige wijze den ademtogt der naderende kerkhervorming verneemt, zijn overgenomen uit een boekske in mijn bezit, waarvan den titel verloren is. Het werd in den aanvang der zestiende eeuw "gheprint tot Leyden, bi Jan Seversoen," en bevat overigens stukken van devoot-roomschen inhoud.

W. M.

GEESTELIJKEN, VAN KETTERIJ VERDACHT, IN VERHOOR VOOR HET HOF VAN HOLLAND; 1530—1540.

MEDEDEELING UIT ONUITGEGEVEN ARCHIEFSTUKKEN,

DOOR

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Het Hof van Holland had sedert 1530 aan de inquisitie het werk der geloofsvervolging uit de hand genomen, en zich daartoe geregtigd verklaard, op grond dat alle ketterij majesteitsschennis en derhalve ieder ketter een staatsmisdadiger was. Had het zich door deze bewering het niet onaanzienlijk voordeel verzekerd, dat de verbeurdverklaarde goederen der veroordeelden „ten profijte van de Keizerlijke Majesteit" kwamen, en wist het dit, nu eens met gunstiger, dan weer ongunstiger uitkomst, door te drijven, in weêrwil der privilegiën van verschillende steden, waarbij aan de burgers het regt was toegekend, dat hunne goederen nooit geconfisqueerd en zij alleen tot een zeker bedrag beboet konden worden, — die maatregelen verligtten wel eenigermate de altijd klimmende onkosten der justitie, maar wikkelden de raadsheeren in velerlei moeijelijkheden, zoowel omdat zij van nu af de hulp van het heilig Officie misten, dat tot nog toe de mate van ketterij en derhalve ook de maat van schuld had bepaald, als omdat de steden de exceptie van het *crimen laesae maiestatis* op hare privilegiën niet lieten gelden en dezen met voorbeeldelooze volharding verdedigden, tegen hetgeen zij voor eene aanmatiging van het Hof hielden. Voorbij waren derhalve de dagen van een Wendelmoet Claesdochter (1527), toen de van ketterij verdachte eerst door de inquisiteurs ondervraagd en vervolgens, indien de schuld was gebleken, ter straffe overgeleverd werd aan den wereldlijken arm, — niet veel meer dan den gehoorzamen uitvoerder der strenge bevelen van het heilig Officie. Het Hof, zonder zich al te ver op 't gebied der kerkelijke polemiek te wagen, be-

paalde zich van nu af tot het onderzoek: of de gevangene conventiculen gefrequenteerd, kettersche boeken bij zich gedragen, irreverentelijk van het heilige sacrament gesproken had? ja, soms alleen tot de vragen: of hij herdoopt en met de Herdoopers naar Overijssel op reis getogen was en of hij daarover berouw had? Zonder zich verder met eenige dogmatische questie in te laten, — sprak het daarna het vonnis uit: voor den boetvaardige een geldboete, — voor den hardnekkige den dood en confiscatie van al zijn bezittingen.

Behoorden echter de beschuldigden tot den *geestelijken* stand, dan volgde het Hof een anderen weg. Wel nam het ook dan het initiatief, zonder de maatregelen af te wachten, welke misschien de geestelijke overheid reeds had voorbereid, wel schroomde het niet, ook zonder pauselijk *indultum*, de hand aan „de gezalfden des Heeren" te slaan, maar verzocht toch altijd de voorlichting der kerk en wachtte die af, eer het beslissend vonnis geveld werd, ja liet soms de geheele verdere behandeling der zaak aan haar over. Evenwel deze beperking van magt getroostte het Hof zich alleen, als de beschuldigden hier te lande *gevestigde* geestelijken, kloosterlingen of dienstdoende priesters waren; hoe 't met de *vreemde*, de voor een tijd hier *omzwervende* religieusen handelde, zal later blijken.

Een eerste voorbeeld, dat ten bewijze van het aangevoerde kan strekken, levert de regtszaak van Jan Corneliszoon Winter, „vice-cureyt van Hoorn," die, wegens zijn ijver in prediking en onderwijs, vooral ook wegens het uitreiken van tractaatjes, die eene vertaling van het Pater Noster en 't Credo en voorts ettelijke bijbelspreuken inhielden, van ketterij verdacht, in verhoor werd genomen door den raadsheer-commissaris van 't Hof Aernt Sandelin. Maar zoodra Sandelin het procesverbaal van dit verhoor ter kennis van 't Hof had gebragt, werd, eer men verder ging, den 2n Sept. 1532 afschrift daarvan met de overige ter zake dienende bewijsstukken gezonden aan den „domdeken,

„omme justicie over hem gedaen te worden, alst behoort" [1]. 't Is bekend dat Winter later „eenigen tijd in gevangenis „geweest hebbende" [2], niet in den Haag, maar te Utrecht onthoofd werd, al is 't jaar van zijn marteldood ook onzeker [3].

Denzelfden gang van regtspleging had in September 1533 het proces van de „twee cappellaenen van de nyeuwe kerck „bynnen Amsterdam", Adriaan Cordatus en Quadratus, wier confessie, voor 't Hof afgelegd, gecommuniceerd werd „metten deeken ende capittel upt Hof in den Hage" [4], zoodat Cordatus door den deken van Leuven gesuspendeerd werd en, in weêrwil der pogingen van den burgemeester Pieter Colyn, in zijn dienst niet hersteld kon worden, eer ingewonnen waren „des advis sur le fait des jurisdictions „ecclesiastique et seculiere, que deputez des eglises dUtrecht „supplient leur estre mis en main, pour y aler solliciter „lexpedition vers la royne" [5], d. i. de landvoogdes Maria.

Een derde voorbeeld levert de handelwijze van het Hof met Mr. Jan de Haas, die in 't zelfde jaar 1533 door de

---

1) Brief van den raadsheer Assendelft aan den stadhouder graaf van Hoogstraten, 2 Sept. 1532; in handschrift op 't Archief te Brussel, mij uit de excerpten van onzen rijksarchivaris bekend, even als de later aangehaalde Brusselsche archiefstukken.

2) Velius, *Chronyk van Hoorn*, 1740, bl. 246.

3) *De Historie der Martelaren*, bl. 419, en volgens deze G. Brandt, *Hist. der Reform.*, I. bl. 301, en wederom volgens dezen S. Centen, *Aanteek. op Velius* a. w., bl. 247, stellen dien op 1566: zeer zeker te onregte, want de geestelijkheid was niet gewoon 34 jaar te wachten, eer zij haar slagtoffer trof. Beter denkelijk Velius zelf a. w. en van Heussen en van Rijn, IV. bl. 239, op 1535 of later: althans hij zal denkelijk wel dezelfde vice-cureyt van Hoorn zijn, van wien Ruard Tapper 12 Mei 1541 aan den geheimen raad der koningin schreef (Bruss. Archief) „dat hij een hardnekkig Lutheraan en wegens zijn „ketterij te Utrecht onthoofd was."

4) Assendelft aan Hoogstraten, 13 Sept. 1533 (Bruss. Archief); vgl. Cornelius, *Munster. Aufr.* II. bl. 405.

5) *Memoire des pointz que Monsieur le Comte de Hoochstraten avoit propose communiquer a Messr. dAssendelft et le tresorier Maistre Vincent Corneilisse 20 Nov. XXXIII* (Handschr. te Brussel).

nervormingsgezinde regeerders te Amsterdam „tot die Le„prosen" werd aangesteld, „omme aldair te predycken," wien zóó veel vrijheid gelaten werd, dat „de nyeuwe Leproes„meesters dairinne consenteerden, dat de voirn. Haes nyet „meer missen doen en soude, dan hemluyden beliefde," ten gevolge waarvan „veel luyden geworden zijn van der secte „van de Lutherye doir syn quaede sermoenen, mits dat hy „veel kettery leerde, dair die schout Mr. Jan Hubrechtsz. „ende de burgermeesters selver dagelicxs te preecken qua„men" [1]. De raadsheer-commissaris Assendelft en de procureur-generaal Reinier Brunt ijverden om strijd tegen den ketter: vond de eerste er aanleiding toe in de bepaalde bevelen, die hem aangaande dezen „prebstre predicant en „la chapelle des Ladres hors la ville dAmsterdam" [2] door den stadhouder zelven gegeven waren, Brunt verklaarde in een brief aan dien stadhouder van 14 Febr. 1534: „hoope „mit rechte den predicant te Leprosen te doen suspenderen „van zyn predicatie, want hy daer veel quaets doet" [3]. Maar ijdel was die hoop: de bescherming der Amsterdamsche burgemeesters bleek te magtig te zijn; ook al kon Brunt negen dagen later schrijven: „jegens den priester „van den Leprosen, die alhier [in den Haag] gedach„vaert is in persoon, sal ick mettet uytersten rechte pro„cederen." Toch verloor het Hof, of liever Assendelft, den ketter niet uit het oog. Toen namelijk de Haas, bijkans drie jaar later, zich als vice-cureyt te Middelie ophield en daar vele ingezetenen uit Edam tot zijne prediking trok, rustte Assendelft niet, voordat hij verwijderd was, al kon hij hem niet regtstreeks van ketterij overtuigen wegens de groote omzigtigheid, waarmede de Haas gewoon was zich uit te laten en de dubbelzinnige gezegden, waarin hij zijn gevoelens wist in te kleeden. Maar wel verre van zelf iets

1) Cornelius, t. a. pl.
2) *Memoire des pointz*, etc. straks aangehaald.
3) In hs. op 't Rijks-Archief.

te beslissen of op gezag van 't Hof een vonnis te vellen, bezigde de raadsheer in dit geheele geding de tusschenkomst van den deken van Naaldwijk, en wel te eer, omdat deze *verus pastor* van Middelie was [1].

Evenzoo handelde 't Hof met Hendrik Polydorus, vicepastor der parochiekerk te Rotterdam. Immers — en in verband met het opgemerkte moet deze bijzonderheid wel in het oog gehouden worden, — niet bij den bisschop, noch bij de inquisiteurs, maar bij het Hof werd deze door zijn pastoor aangeklaagd van ketterij en kettersche boeken hij zich aan huis te hebben. Misschien verdacht men hem ook van medepligtigheid aan een paskwil, dat daar ter stede aangeplakt in scherpe bewoordingen de gierigheid der priesters hekelde, schoon later „eenige sustineerden de „cedullen voor de kercke aldair geaffigeert gescreven te „zijn tot Utrecht" [2]. Terstond ('t was in November 1538) werd de beschuldigde naar den Haag ontboden en „seer „scerpelyck ende rigoroeselyck geexamineert in allen van „den procuroir-generael ende twee commissarien nuyt myn „heeren van den Raede, te weten meester Jasper Livynsz. „ende meester Galeyn Zegers." 't Hof concludeerde tot vrijspraak en dacht er niet aan de geestelijke overheid in de zaak te moeijen [3]. Maar toen de pastoor eenige maanden later zijne aanklagt hernieuwde en ze nu, wel verzekerd dat hij daar beter zou slagen, bij de landvoogdes zelve inbragt, — toen ten gevolge daarvan de ongelukkige Polydorus andermaal naar den Haag werd ontboden en er op de Voorpoort in hechtenis raakte, — toen wilde 't Hof geen vonnis vellen, tenzij het eerst de voorlichting had ontvangen van een „gheestelicken rechter" door den bisschop van Utrecht te zenden, en drong zelfs, nadat de bisschop eenigen tijd met de inwilliging van dit verzoek

1) Brief van Assendelft aan Hoogstraten, 3 Dec. 1536, Bruss. Archief.
2) Brief van Assendelft, 7 Oct. 1538, Bruss. Archief.
3) Zie het Request van Polydorus, Oct. 1539, Bruss. Archief.

had gedraald, op de magtige tusschenkomst der landvoogdes aan, ten einde hem daartoe te bewegen [1].

Tot denzelfden tijd eindelijk (iets vroeger misschien) behoort de zaak van den priester Jan Heussen of Hoissen, die genoemd wordt in een memorie, waarschijnlijk door den stadhouder van Hoogstraten aan den raadsheer Assendelft toegezonden [2]. De stadthouder beklaagt zich daarin, „que „ceulx du Conseil avoient encoires renvoie devant le juge „deglise ung Sr Jehan Heussen avec deux autres presbtres; „lequel. Sr Jehan Heussen estoit dAmsterdam, ung blas„phemateur, porteur de livres, prescheur et docteur contre „le sainct sacrement. Et combien que la Royne en peult „avoir escript, se devoient ilz entendre la seconde jussion, „pour les charges leur imposez, veu mesmes que Sa Mate „avoit escript den faire la punicion." Daarop volgt de merkwaardige lastgeving: „savoir comment le Conseil len„tend en semblables cas, ass. [3] des prestres et des sacra„mentaires lays, et s'ilz les entendent ainsi renvoier devant „les juges ecclesiastiques; veu mesmes que *cest matere de „lese mate*, la ou en tous evenements prevencion doit avoir „lieu, sans user de renvoy." Toch is het uit een brief van den raadsheer van Assendelft aan den stadhouder d.d. 16 Nov. 1539 [4] te lezen, dat Jan Hoissen (gelijk hij daar wordt genoemd), uit de gevangenis van het Hof ontslagen, naar den „gheestelicken rechter" verwezen werd, die hem al zijne kettersche gevoelens herroepen deed en eene „penitencie" opleide.

Sans user de renvoy: 't mogt de meening van den stadhouder zijn, 't was evenwel, gelijk uit de bijgebragte voorbeelden bleek, niet de meening van 't Hof. Zelfs dan, wanneer de geestelijke zijn priesterstaat had verlaten, en

1) Brief van Assendelft, 5 Nov. 1539, Bruss. Archief.

2) Op 't Rijks-Archief; zonder datum, maar volgens den inhoud van 1539 of 1540.

3) A savoir.

4) Brusselsch Archief.

van elders overgekomen zich onder 't regtsgebied van het Hof (Holland, Zeeland en Utrecht) vestigde, schroomde het Hof hem op dezelfde wijze, als een niet-geestelijk persoon, te behandelen. Zoo wordt uitdrukkelijk vermeld [1] ten aanzien van zekeren uit Vriesland voortvlugtigen pastoor Meester Govaert, dien de Middelburgers, zonder iets van zijn vorig leven te weten, tot procureur hadden aangesteld, dat vooraf door den Middelburgschen baljuw „van „den provisoir ende landtdeken der gheestelicke jurisdictie „van Walcheren" consent was verzocht, — een consent, dat niet noodig was, „om Mr Govaerts adjuncte vrouwe „te vanghen ende te examineeren." Misschien dat het Hof tot zulk een uiterste van inschikkelijkheid jegens de kerkelijke autoriteit was gebragt, nadat het b. v. in het regtsgeding van Mr. Pieter van Montfoort (1537) ondervonden had, dat een man, die den hoofdaanlegger van het wederdoopers-oproer, Jan van Geelen, binnen Amsterdam met vrijgeleide geholpen en de regters op de schandelijkste wijze misleid had, waarom het Hof hem ter dood verwees, met een kleine geldboete vrijkwam „omdat hy clerk was" of veeleer — omdat hij zeer vermogende vrienden had [2].

Geheel anders echter handelde 't Hof met *vreemde* priesters en monniken, die door het land rondzwierven en onder verdenking van ketterij stonden. Hun getal was in dezen tijd buitengewoon groot. Maar ten aanzien van dezen begeerde 't Hof de voorlichting van de geestelijke overheid niet: zelf besliste het zonder iemands tusschenkomst. Evenwel juist de regtszaken van deze soort leverden eigenaardige moeijelijkheden op. Hoe met die zwervers te handelen? 't Ging toch niet aan, hen gelijk te stellen met gewone „rabauwen, die gesonts lichaems waren gaen bedelen en

1) Brief van de regentes aan den baljuw van Middelburg 11 Junij 1539, Bruss. Archief.

2) Zie Assendelfts correspondentie van dien tijd, Bruss. Archief.

„blyteren" [1] en hen levenslang te bannen, nadat men hun „de noese met een schair opgespleten" of „het rechter oer „afgesneden had;" want hun rabauwen bepaalde zich doorgaans tot het rondreizen op de kloosters of pastoriën, en was der goede gemeente niet tot last. Maar ook zulk een vonnis zou te zacht geweest zijn voor de misdaad, waarvan zij verdacht werden: verspreiding der ketterij. Wel teregt zag het Hof hen met groote achterdocht aan. De meesten toch dier vreemde geestelijken waren, juist om den wille van hunne ontrouw aan de leerstellingen en gebruiken der Roomsch-Katholieke kerk, hun vaderland ontweken, en hoopten, hier, waar de burgerij tot de nieuwe gevoelens neigde en de stedelijke overheden meestal niet scherp toezagen, een veilig toevlugtsoord te vinden. Sommigen legden hun geestelijk gewaad voor goed af en zochten in eenig handwerk of bedrijf hun onderhoud; anderen drongen zich als kapellaan of vice-cureyt bij de pastoors in; maar 'tzij ze het priesterkleed droegen of niet, welhaast deelden zij hunne gevoelens mede in den nieuwen kring, waarin zij geplaatst waren en oefenden er meer dan eens grooten invloed. Ja, door ondervinding geleerd, hield het Hof hen voor vrij wat gevaarlijker dan de *gevestigde* geestelijken hoe kettersch ook, daar toch dezen, die meer te verliezen hadden, doorgaans vrij omzigtig waren in hunne prediking.

Een overtuigend bewijs én van dien argwaan én te gelijker tijd van de verlegenheid, waarin zich het Hof tegenover deze indringers bevond, geeft een brief van de raadsheeren-commissarissen J. van Duvenvoorde en Aernt Sandelin 5 Dec. 1531 aan den Stadhouder [2]:

1) Register der Criminele Sententiën sHofs van Hollant 1529—1538 passim; Rijks-Archief.

2) Rijks-Archief.

Hoege Eedele Mogende Heere! Wij gebieden ons soe dienstelick als wy mogen aen Uwer E.

Derselver inden besten te kennen gevende, dat wy int doen van onse naersticheyt inde saken van de Lutherianen, mit dat daer an cleeft, achtervolgende die commissie ende beliefte der K. M., hebben bevonden vier priesters, die mit die voirsz. secten ende dependencien van dien belast [1] worden, ende zyn jegenwoirdelicken gevangen binnen die voerpoerte van desen Hove.

Den eenen wordt belast den priesterlicken staet over zekere jaeren verlaten ende in waerlyck [2] habyt geconverseert te hebben binnen der stede van Amsterdam, hondende aldaer huys mit een vronwepersoone, dewelcke men zeyde te wesen zyne hnysvrouwe; ende dezelve zyne huysvrouwe overleden zynde, heeft hy dat doode lichaem laeten staen opter aerden, ende al mit hem genomen, dat inden huyse was, ende es terstont gereyst nae Eemden, daer hy hem een weinich tyts onderhouden heeft, ende van daen voirts gereyst nae Hamburch; ende es weder in deze landen gecomen, sonder zyn priesterlicke staet te onderhonden; ende dit al onder tdexel [3] van de voirsz. secte Lutheriane ende die dependencien vandien.

Noch hebben wy eenen ander priester, die een ander priester dootgeslagen heeft, daervan hy remissie heeft van der K. M.; ende dieselve remissie hicr te Hove gepresenteert hebbende, worde oick by den procur-gnael belast te wesen een Lutheriaen, ende alsulcs genoech verlaetende zyn priesterlicke staet wel twee jaeren mit een robynsack [4] achterlanden geloopen heeft, als een schoelapper.

Noch hebben wy hier gevangen een derde priester, geboeren van Monickendam, dewelcke tot Dordrecht zynde alhier gebracht es, ende tanderen tyden gevangen es ge-

1) Beschuldigd.
2) Wereldlijk.
3) Voorwendsel.
4) Bedelaarszak.

weest ende heeft in Oostlandt [1] ende Duytschlant geweest, ende nu weder bevonden is geweest by hem hebbende diversche verboden boucken, daer of die sommige zyn, omme die Misse in duytsche [2] te mogen singen; ende bevinden by onse registeren, dat hy te voeren gecondempneert is gewcest by den inquisiteurs ende zyn penitencie gedaen, ende oock geabjureert heeft, zoodat hy te achten is als relaps [3].

Ten vierden hebben wij int doen van informacie jegens die Antibaptisten [4], die verdoopt zijn, bevonden binnen der stede van Amsterdam een wever, dewelcke aldaer wel vier jaeren gewoont heeft, doende zyn voirsz. ambocht, hebbende eene huysvrouwe ende kinderen; ende bevinden by zyn confessie, dat hy is een verloopen monick, ende wel veerthien jaeren geweest is religioes geprofessyt [5] ende priester binnen een convent van den Regulieren buyten Endoven [6].

Ende alsoe die placcaten der K. M. ende de commissie ons gegeven nyet en disponeert uptie priesters ofte persoonen, die de priesterlicke staet gelaten hebben ende mittie voirsz. secte hem onderwinden, — soe es, Hoege Eedele ende Mogende Heere! onse oitmoedelick begeren, ons te laeten weten die beliefte der K. M. ende Uwer E., hoe wy ons dragen zullen jegens den priesters, die wy besmet zullen vinden mit die voirsz. ketterye ende den priesterlicken staet nyet verlaten en hebben, — ende van gelycken vanden persoonen die van de voirsz. secte zyn ende bueren priesterlicken staet verlaten bebben, omme ons dairnae zoewel die persoonen, als hueren goeden angaende, te mogen reguleren.

Voorts adverteren wy enzv. [7].

---

1) Oostfriesland, Oldenburg enz.
2) In de volkstaal.
3) Weder afvallig.
4) Anabaptisten.
5) Gewijd monnik.
6) Eindhoven.
7) Het overige van den brief, dat den marteldood van den Doopsgezinden leeraar Jan Volkertsz. Trypmaker en acht zijner geloofsgenooten vermelt, kan hier achterwege blijven.

Opmerkelijk! De raadsheeren spreken van de keizerlijke placcaten en van hunne instructie, maar denken er niet aan — spreken althans het vermoeden niet uit, dat het Hof zich onbevoegd tot regtspraak over dezen verklaren en hen naar een geestelijke vierschaar verwijzen zou. Zonder ruggespraak met de kerkelijke overheden schijnt dan ook het Hof van dien tijd af de rondzwervende priesters en kloosterlingen óf ten lande uit gebannen óf althans verwijderd te hebben. Toen bij voorbeeld Albrecht van Keulen, vice-cureyt te Kampen, wegens ketterij door Schenk van Tautenburg, gouverneur van Vriesland, Groningen en Overijssel gebannen [1], naar Amsterdam gevlugt was en zich kort daarop, onder een valschen naam, eene aanstelling tot vice-cureyt in het kettersche Middelie had weten te verzekeren, schroomde Assendelft niet, hoewel er geen nieuwe aanklagt tegen den balling bestond, hem in hechtenis te nemen, en nevens den raad aan den stadthouder gegeven, om hem „uuyt alle des Keysers landen" te bannen, het aanbod te voegen, dat hij naar Vilvoorden of Rupelmonde kon worden opgezonden [2]. Van voorkennis of tusschenkomst der geestelijkheid is hier schijn noch schaduw: ja, — zoo als de raadsheer vrij naïf er bij verklaart, — „angemerct hy van buyten slants es" sullen ook de Staten er wel niet tegen wezen!

Een ander voorbeeld van de wijze, waarop 't Hof met *vreemde* geestelijken handelde, en hoe scherp het op ben toezag, geeft het volgend uitvoerig proces-verbaal van 13 Maart 1538, dat ik te merkwaardig acht, om het niet in zijn geheel hier mede te deelen. Immers eene belangrijke bijdrage is het tot de kennis van den geest en de gesteldheid dier tijden. Om het te staven zij 't mij vergund, eene enkele opmerking aan de mededeeling zelve te laten voorafgaan.

1) Brief van Schenk aan de landvoogdes, 22 Oct. 1539, Br. Archief.

2) Brieven van Assendelft aan Hoogstraten, 26 Dec. 1539 en 14 Jan. 1540, Bruss. Archief.

Allereerst zij de aandacht gevestigd op de eigenlijke aanleiding tot het verhoor. Een onbekende komt halfdronken in een schamele herberg van eene der achterbuurten van den Haag en brengt er den nacht door; misschien spreekt hij wat los en wat vreemd .... dit althans, dat hij zich niet wil ontkleeden, wekt achterdocht: zou hij ook bevreesd zijn van overvallen te worden en in hechtenis te raken? Mogelijk vermoedt deze of gene aan zijn voorkomen: 't kon wel een priester zijn! En nu gaat het ras de gansche buurt rond: 't is zeker een ketter, een vervolgde, een balling! Dat de ligtgeloovige burgerij het meent, is niet vreemd: maar dat terstond een commissie van de hoogste Vierschaar des lands, met den procureur-generaal aan het hoofd, zóó angstvallig en ernstig die armzalige zaak zich aantrekt: ik houd het voor een teeken des tijds, een bewijs, hoe diep ook den eersten van den Staat de vrees voor ketterij in 't gebeente zat.

Maar bovendien ook: nauwelijks zal er uit dien tijd een ander bewijsstuk zijn overgebleven, dat scherper en naauwkenriger die avontuurlijke gasten, die zwervelingen van de dagen der Reformatie, karakteriseert dan juist dit. Zeker, Pieter Daensius is een type van de slechtste soort, maar toch een type, waarvan er maar al te veel exemplaren bestonden. In 1504 geboren, was hij, na een jaar noviciaat, in 1520 of 1521, en derhalve op zeer jeugdigen leeftijd, monnik geworden in 't Augustijnerklooster te Gend. Aan eene goede opleiding ontbrak het hem niet. Al was de geest van den grooten vicaris-generaal der orde in Duitschland, van den edelen Johann von Staupitz er niet doorgedrongen, toch had het klooster, dat zonder twijfel velerlei betrekkingen met de overige Augustijners in België onderhield, zich niet knnnen onttrekken aan den invloed der gevoelens van den Antwerpschen prior Jacob Spreng en diens medestanders Hendrik Voes, Jan van Esse en Hendrik Muller van Zutfen. Of getuigt het niet van groote overhelling tot de „nieuwe leer," dat de prior van Gend

de voorbereidende studiën van onzen Daensius niet naar eisch voltooid achtte, tenzij hij vooraf den grootste aller Augustijners, tenzij hij Luther zelven gehoord had? Opmerkelijk: 't was toch niet meer in de dagen, toen Luthers getrouwheid aan de Kerk boven alle verdenking stond of naauwelijks door enkelen in twijfel werd getrokken; maar 't was in 1526 of 1527 [1]. In dat jaar hoorde Daensius te Wittenberg Luthers collegie over zijn lievelingsboek, de Psalmen, en de voorlezingen van Melanthon over het palladium der reformatie: den brief aan de Romeinen.

Zóó voorbereid aanvaardde Daensius in 1527 het priesterambt. Hij had een krachtig en wèl toegerust voorstander van de Hervorming in zijn vaderland kunnen zijn, hij had juist door zijne zending als prediker naar verschillende kloosters aan velen de oogen kunnen openen; maar wat hem ontbrak, dat vermogt noch de Keulsche kloostertucht, noch de Wittenbergsche wetenschap hem te geven: ik bedoel zedelijken ernst. De gedurige verwisseling van standplaats werkte nadeelig. Hield hij zich, waarschijnlijk volgens den last zijner superieuren, overal vlugtig op, nu eens hier, dan eens daar, — de man zelf werd er te vlugtiger door. Welhaast prangden hem de kloosterbanden. Buiten de cel, buiten dagelijksch toezigt zou hij beter het leven kunnen genieten. Hij drong aan op ontslag, — en eer 't hem verleend was, had hij 't reeds genomen. Maar ook nu zelfs, schoon terstond in een geschikten werkkring geplaatst, vindt hij geen rust. Het stille en stemmige leven aan de zijde van een pastoor walgt hem: ten minste na acht, negen maanden, toen de Sint-Antonius-heeren van

1) In zijn verhoor (13 Mrt. 1538) zegt hij: »X of XII jaar geleden," en daar 't gebeurde eer hij priester werd, en hij de priesterwijding ontving »XXII of XXIII jaeren out," brengt ons dit alles op 1526 of 1527. Dat hij als den tijd van zijn vertrek uit Wittenberg Luthers reize naar Worms (April 1521) noemt, is blijkbaar een anachronisme: misschien dacht hij aan den rijksdag te Spiers 25 Junij 1526.

Vienne [1] met hunne reliekenkas Vlaanderen afreisden, om er ten behoeve van eene of andere stichting de giften der geloovigen op te zamelen, kan hij de verzoeking niet weêrstaan, om zich bij hen aan te sluiten en 't lustige leven mede te leiden, waardoor de geestelijken dezer orde, vooral de rondreizende, zich in de dagen der reformatie berucht hadden gemaakt. „Goede chier" houden, „byer drincken," nu en dan afgewisseld met een „croes gebrande wyn" of wat, werd zijn dagelijksch leven. Was 't wel vreemd, dat, toen zijn vrienden weder naar Frankrijk vertrokken waren, Daensius geen kans zag op een standplaats in 't gewest, door hem rondgereisd, maar na eene vruchtelooze poging van vijf of zes weken zich naar Zeeland, later naar Holland begaf? Wij gelooven hem op zijn woord, dat hij „zedert dier tyt noyt Maertinus Luther gelesen noch dair „van gedispnteert heeft!" Wat hij voor de bevolking van Zeeland had kunnen zijn, hij, de leerling van Luther en Melanthon, die drie en half jaar overvloedige gelegenheid tot prediking vond en velen, dorstende naar de waarheid van 't evangelie, in zijn werkkring zal hebben aangetroffen, — 't behoeft naauwelijks gezegd te worden; maar wat er van hem werd, een onwaardige, die zich in den drank verliep en ten voorbeeld strekt hoe treurig het met vele

---

1) Zie Hagenbach in Herzogs *Real-Encycl.* op 't woord *Antonius-orden*, en A. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, p. 9—13, waar o. a. een verlofbrief van hertog Jan van Beijeren van 1424 voorkomt, berigtende: „hoe der Heeren boden van sinte Anthonis voor „ons geeomen syn, ende ons getoont hebben Cardinaels brieven, die „sy in den Hove van Romen verworven hebben, inhoudende onder „andere woorden van bevelinge, dat mense overal onverhindert soude „laten verkeren, ende hoer bootscappe doen van sint Anthonis wegen, „so onse eertsche Vader den Paus den selven Cardinael daer toe ge„depnteert heeft, ende want wi mit onsen Raden den voirsz. brieve „oversien ende also gevonden hebben, alst voirsz. staet, So ist onse „wille ende consent, dat die voirsz. Heeren mit sint Anthonis casse „henre bootscap doen." De vergunning betreft Holland, Zeeland en Vriesland.

geestelijken dier dagen gesteld was, — dat zal beter dan elke beschouwing het proces-verbaal van zijn verhoor aantoonen, 't geen ik, na deze inleidende opmerkingen, hier volgen laat.

Opten XIII[n] dach Martii anno XV[c] ende XXXVII [1] secundum cursum curiae Hollandiae praesentibus Mijn Heeren Mrs. Nycolaes Nycolai, Maarten van Naerden, Willem Willemsz. procureur-generaal, ende Jan van Dam, substituyt.

Heer Pieter Dansiusz., geboeren uuyter stadt van Gent, priester, out omtrent XXXIIII jaeren,

Seyt: dat als hy oudt was XV of XVI jaer, zoe is hy gegaen tot Gent int cloester totten Augnstijnen, ende heeft aldaer dat habyt aengenoemen; ende als hy een jaer dat habyt gedragen hadde, heeft hy aldair professie gedain ende dair nae is hy priester gewordden, ende dede zyn eerste misse, als hy omtrent XXII of XXIII jaeren out was, int voorsz. cloester. Ende aleer hy priester wordde, was hy gesonden tot Coelen int cloester vanden Augustijnen, omme aldaer te studeren, ende was daer een jaer omme te leeren *mores ordinis*, ende van daenen quam hy weer tot Ghent in zijn cloester. Ende naedat hy priester is geweest es versonden geweest in verscheyden cloesteren van St. Augnstyns oirde, ende en zoude *per ordinem* zelve nyet weeten te zeggen, in hoe veel cloesteren hy al gestaen heeft; maer heeft gestaen tot Dordrecht omtrent een jaer, — tot Brugge tot twee verscheyden reysen, eens een jaer lange ende eens een half jaer, — tot Hasselt int lant van Luyck heeft hy gepredict een geheele vasten in een vrouwencloester tot Arckenrode buyten die stadt.

Seyt: dat hy int jaer XV[c] XXXIII meester Jan Claesz.,

---

1) Volgens den tegenwoordigen stijl 1538.

tresorier van Brugge, voor hem gesoliciteert heeft *indultum*, omme geabsolveert te weesen vanden oorde, ende gaff hy die spreect hem dairtoe thien karolusguldens; ende die prior van Ghent, genaempt Gedeon van Graft, die nu es suffragaen van Ludyck, gaff hem die spreect gelt, als hy uuyten cloester gaen zoude, ende oic zyn stiefvader, genaemt Jan Symonsz. houtbuecker van Gent, woenende aen tmuijen bruyske by die noorde Goods, gaff hem oic gelt dairtoe, mits dat Pieter Dansius houtbuecker van Gent, vader van hem dier spreect, al gestorven was terwylen hy een jonc kint was; ende heeft hy noch drie broeders van een vader ende moeder levende, daerof een genaempt is broeder Mathys Dansius ende is een carmelyt binnen Gent; Jacop Dansius, die een weeuwenair is ende een houtbuecker is te Gent; Jan Dansius, die oic een houtbuecker is; ende heeft vier susteren, dairaff een is int cloester van St. Agnieten binnen Gent.

Seyt: dat hy gemoveert is geweest uuyt zyn cloester te gaen, ende zyn habyt te verlaeten, omme dat hy hem liet duncken, dat hy bet in de werelt zoude dienen; ende zyn veel meer anderen uuyten tzelve cloester gegaen, als een heer Jan Blanckaert, oic geboeren van Gent; heer Matheus Scaleus, die gestorven is; noch een genaemt Paulus.

Seyt: dat geleden X of XII jaeren hy die spreect, noch weesende int habyt, eer hy priester wordde, gewoont heeft tot Wittenburch in Sassen; ende was daer ter schoel gesonden by zyn overste, doen ter tyt prior van Gent, ende en weet zekerlic nyet, wye dattet was, oft Gedeon van Graft was oft broeder Gillis van Ronssen, maer was een van hem beyen; ende woende dair int convent, ende ging ter schoele, ende hoorde die lessen van Maertinus Luther, gelyck meer andere geestelicke ende waerlicke [1] persoenen; ende las die voorn. Martinus Luther optie tyt *Psalterium;* ende hoorde dair mede Phillippum Melanthonem, die ex-

1) Wereldlijke.

poneerde *epistolam Pauli ad Romanos* in latijn ende *in literis grecis*. Ende heeft oic dair gesien Karolostadium; ende reysde hy van Wittenburch, als hy omtrent een jaer daer gewoent hadde, ten tyde als Maertinus Luther reysde nae Worms, daer die Keyser was, ende en heeft zedert dier noyt Maertinus Luther gelesen noch dair van gedisputeert.

Seyt: dat hy zyn *indultum absolutionis ab ordine* nyet en heeft doen te werck stellen, noch fulmineeren eenige proces, alzoe hy meynde, dattet hem van gheen noode en was, overmits dat syn prior advys ende consent daer toe gegeven hadde, ende overmits dat die fulminatie ende dat interinement penningen sonde hebben moeten costen, daer van hy qualic voorsien was.

Seyt: dat nae hy dat habyt gelaten hadde, geworden is cappellaen tot Loken, gelegen omtrent III of vier mylen van Gent, daer hy woende van St. Jansmisse te midsomer [1] tot inde vasten, als St. Anthoniskasse daer quam, ende daer bestede hy hem mede ende ging daer mede deur Vlaenderen, totdat die voyaige gedaen was, twelc gedueren mochte omtrent vyf of zes maenden. Ende dat gedaen zynde wordde hy cappelaen te Slypen int Westquartier van Vlaenderen, ende woende daer omtrent V of VI weeken. Ende van daenen quam hy in Zeelant te Waerder in Zuytbevelant ende was aldair vicepastoer, ende bleff daer een iaer lange. Ende van daenen quam hy tot Westersoubburch ende wordde dair vicepastoer, ende was daer omtrent V of zes weeken. Ende van daenen quam hy tot Bommenee, daer hy was vicepastoer IX maenden lang. Ende van daenen quam hy tot Delft, een sondaghe smorgens laestleden, omme dienst te hebben, alzoe hy hadde gehoort, dat die cappelaen *ex peste* gestorven was, ende sprack den pastoer van de nyenwe kerck, die hem ter antwoorde gaff: dat hy een cappelaen verwachte van der Gonde, ende, indien die nyet en quame, soude hem op dinxdaghe, twelc op gisteren was, goede

1) 24 Junij.

antworde geven. Ende sprack aen Adriaen Vrancken, brouwer tot Delft, omme voor hem tbeste te doen. Ende op die selve sondach des achternoens quam hy, dier spreect, alhier inden Hage, ende ging tsavonts eeten byden prior vanden predecaeren, wyens sermoen hy gehoort hadde, ende bleeff tsnachts int convent slapen; ende des maendaichs smorgens, als hy tsermoen vanden voorsz. prior hadde gehoort, ging naede groote kercke ende sprack die fiscus vanden provisoer, ende vraechde hem: of hy gheen dienst voor hem en wiste? ende gincg oic zelver in persone byden provisoer, ende die fiscus wees hem aenden pastoer van tsGravesande, ende at des smanendaichs smiddachs onder die wyngaert alhier inden Hage, daer mede waeren die pastoer van Monster, een Bailiu, sonder ander kennis aen hen te hebben, ende een man mit een gestrypte cledinge. Ende nae die middage ging hy te voet te sGravesande, ende bleef daer tsnachts eeten ende slapen ten huyse vanden pastoer, welcke pastoer een regulier tot een cappelaen aengenoemen hadde twee daghen te voeren. Ende des dincxdaichs (als gisteren) sang hy Sinte Annen misse tot tsGravesande ende leende daer een brevier, daer uuyt hy zyn getyden las, alzoe hy zyn brevier verloeren hadde te vastelavont, als hy van Bommenee gescheyden was. Ende des dincxdaichs des middachs at hy byden pastoer te Monster, ende en heeft tot sGravesande noch tot Monster nyemant gesproken, dan den pastoer ende den cappellaen, ende en kende aldaer nyemant. Ende smiddaichs gegeten hebbende te Monster, ging te Loesduynen, ende vraechde aldaer naeden confessoer, hoewel dat hy hem nyet en kent, noch mit hem en hadde te tracteren; dan vraechde omme hem te spreeken, ende wordde hem aldair goede chier gemaect, ende en dranc anders nyet dan bier. Ende van daen geraecte te vemen (?) inden Hage omtrent savonts tusschen zes of zeven uren, ende quam in een huys, zonder te weeten, waer dattet was, of hoe dat die vrouwe hiete; ende hadde by hem een barbier, die hy vandt te Loesduynen

int cloester, ende met hem in den Hage quam, ende zeyde te woenen omtrent Jan Splinter, ende was een jongman, ende dranc met hem twee kannen biers, behalven noch een croes of II gebranden wyn, gemengt met petau, welcke gebrande wyn die barbier uuyt tcloester van Loesduynen gebrocht hadde; welcke bier hy dier spreect betaelde, ende alzoe daer gheen plaetse en was, omme te slaepen, quam hy uptie strate ende bevande een vrouwe, die hy niet en kende, vraechde: waer hy soude moegen gaen slapen? die hem wees int huys, daer hy te nacht geslapen heeft, sittende in zyn clederen in een stoel, alwaer die vrouwe wordde genoempt Clare, — ende die vrouwe zeyde dicwils, dat zy hem een bedde gedect hadde, dat hy soude gaen slapen, maer hy bleeff sitten ende en wilde nyet te bedde gaen, als droncken weesende. Ende en heeft noyt in Hollant geweest in waerlic habyt, dan dese reyse; ende, alzoe hy droncken was, en weet niet wat woerden dat hy mitte waerdinne gehadt heeft, maer staet hem wel voor, dat hy die waerdinne gaff een fransche blanck.

Ondergeteykent: Heer Pieter Daensius filius Petri.

Gecollacioneert tegens die principale confessie
ende accordeert daermede. By my
G. van Assendelft.

Met dit proces-verbaal eindigt alles, wat ons van Daensius bekend is: een crimineel vonnis tegen hem komt in de registers der sententiën van 't Hof niet voor. Misschien kwam hij met een kleine correctie vrij. — Doch naar aanleiding van deze mededeeling laat ik nog eenige bijzonderheden volgen omtrent den pastoor van Monster, in dit verhoor meermalen genoemd, die te gelijker tijd eenigermate verklaren, waarom 't Hof met zoo groote achterdocht Daensius aanzag. Ik ontleen ze aan de correspondentie van Assendelft met Hoogstraten in de drie laatste maanden van ditzelfde jaar 1539 [1]. De kapellaan te Monster, met wien

1) Brieven van 7 Oct., 7 Nov. en 25 Dec, allen op het Br. Archief.

Daensius gesproken had, was de priester Claes Claesz., die een half jaar later (September), omdat bij verdacbte boeken aan huis had, voor den stadhouder graaf van Hoogstraten ontboden en „by avyse van den Hoeve" door den provisor van Delfland correctioneel gestraft werd, d. i. waarschijnlijk voor een tijd lang in zijne hediening geschorst. De veroordeelde echter, gesteund door de krachtige voorspraak van zijn pastoor (die een „premonstreyt" was), drong om relaxatie aan bij den hisschop van Utrecht en verkreeg ze. Terstond volgde eene leveudige hriefwisseling tusschen 't Hof en den bisschop: 't Hof protesteerde, — de bisschop bield vol, — Heer Claes werd weder ontboden en het door hem aangevraagde „consent van uuyten Haege naar huys te mo„gen gaen," niet ingewilligd. Toch neigde Assendelft tot toegefelijkheid. „De tegenwoordige pastoer van Monster," schrijft hij den 7n November, „is oock hy my geweest ende „geeft goede getnygenisse van den voirsz. Heeren Claes, „zeggende, dat by hem zedert die sententie eerlicken ge„dragen heeft, ende nu es van goeder conversatie, die in „den dorpe veel doechts doet; ende al scryft den aht van „Middelhurch tot zyn achterdeel[1], tselfde geschiet deür de„latie van eenen hroeder Michiel, die hier voortyts pastoer „geweest is ende dat geheele dorpe in roere gchouden beeft, „als hy zeyt. Ick hebhe bieroff gecommnniceert in den „Raedt, ende dunct mijn medehroeders ende my, dat hoewel „van quaeden exempel is, relaxatien van sulcke sententie te „geven, ende dat, in rigeur van rechte, die voirsz. hissebop „des oock gene macht en heeft, — dat nochtans voor dese „reyse (gemerct dat met de voors. bisscop veel meer andere „querclen nuytstaende heeft) sal moegen dissimuleren." Overeenkomstig dit voorstel werd ten laatste door 't Hof heslist en Claes Claesz. met kersttijd op vrije voeten gesteld.

1) Nadeel.

DE BOEKERIJ VAN HET ST. BARBARA-KLOOSTER TE DELFT,

IN DE TWEEDE HELFT DER VIJFTIENDE EEUW.

EENE BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER MIDDENEEUWSCHE LETTERKUNDE IN NEDERLAND,

DOOR

W. MOLL.

De volgende verhandeling werd in 1857 uitgegeven door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, in het eerste Deel harer *Werken*. Voortgezette studiën en mededeelingen van belangstellende geleerden, de Heeren J. W. Holtrop, M. F. A. G. Campbell, J. de Wal en P. A. Tiele, stelden mij in staat haar op vele plaatsen te verbeteren.

W. M.

In de rijke handschriften-verzameling der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage wordt een perkamenten handschriftje bewaard, dat naar het uitwendige door niets aandacht trekt dan door buitengewone kleinheid van formaat en omvang. Het is slechts één palm hoog, iets minder breed, en bevat in een perkamenten omslag negen blaadjes, van welker achttien zijden niet meer dan twaalf beschreven zijn door eene hand, die, zoo ons het karakter der letters niet bedriegt, omstreeks het midden van de tweede helft der vijftiende eeuw haar werk verrigtte. Het geheel is zuiver bewaard en van het begin tot het einde voor die met de verkortingen der Nederlandsche kloosterschriften niet onbekend is, zeer leesbaar, ofschoon hier en daar, vooral aan het slot, door twee weinig latere handen eenige bijvoegselen zijn aangebragt, waarvan het schrift minder keurig is. Het gansche boekske mist voor het overige alle sieraden, die bij gelijktijdige manuscripten plegen voor te komen, tenzij men daartoe den met „robrik" geschreven titel wil brengen, en de roode streepjes, die de kapitale letters onderscheiden.

Zoo weinig beteekenend als het bedoelde handschriftje naar het uitwendige is, zoo belangrijk schijnt het ons naar den inhoud. Het bevat namelijk den catalogus van de boekerij des St. Barbara-konvents te Delft, eene boekerij, die, gelijk straks blijken zal, sinds den aanvang der vijftiende eeuw ontstond en gedurende het beloop dier eeuw tot in den tijd, waarop de catalogus geschreven is, allengs werd uitgebreid. Maakt de ouderdom dezer boeken-

lijst haar reeds merkwaardig in ons oog, zij is het des te meer, naarmate catalogi van middeneeuwsche bibliotheken in Noord-nederland — zulke althans, die in den tijd, waartoe de bibliotheken zelve behoorden, opgemaakt werden — zeldzamer voorkomen [1]. Maar hetgeen haar eene bijzondere waarde geeft, is, zoo ik mij niet bedrieg, vooral hierin gelegen, dat zij het meest gewenschte middel verschaft, om eene vrij volledige en naauwkenrige kennis in te winnen van den boekenschat, die in de vijftiende eeuw, niet alleen in het Delftsche konvent, maar in verreweg de meeste kloosters aanwezig was. Ware deze catalogus die van de boekerij der abdij van Oostbroek of Rijnsburg, die van de Regulieren te Windesheim, of van eenig ander rijk en beroemd klooster hier te lande, wij zouden ons om velerlei redenen in dien vond hebben te verhengen. Maar hoe belangrijk eene zoodanige lijst ook voor ons wezen zonde, daar zij menige bibliografische en letterkundige bijzonderheid kon berigten, en vooral den staat der wetenschap, der beschaving en des godsdienstigen levens bij de bewoners van zulk aanzienlijk gesticht, zij zoude voor de kennis van betrekkelijk weinige kloosterlingen dienstbaar zijn en ons geen regt geven, gevolgtrekkingen voor de monniken- en nonnen-wereld van elders

1) De éénige mij bekende middeneeuwsche bibliotheken in ons vaderland, wier catalogi reeds gedrukt werden, zijn die van de abdij van Egmond (van Wijn, *Huiszitt. lev.* I, blz. 347 vv.), die van Philippus a Leidis te Leiden (van Heussen, *Hist. episcop. Ultraject.* p. 469 ss.) en die van de Broeders des gemeenen levens te Gouda (*Nederl. Archief*, VII, blz. 83 vv.). In het archief van Zutphen berusten de in 1593 opgemaakte boekenlijsten der kloosters Adamanshuis en Ysendoorn. Zij werden mij in afschrift medegedeeld door mijn overleden vriend R. W. Tadama, en zullen bij gelegenheid nader door mij bekend gemaakt worden. Volgens Sanderus (*Bibl. Belg. manuscripta*, II, p. 227) werd te zijnen tijde in eene kloosterbibliotheek te Leuven nog een HS. gevonden, dat de boekenlijst bevatte van een konvent te Eindhoven en van het bekende klooster Mariënborn bij Arnhem. Het zou niet onbelangrijk zijn te onderzoeken of dit stuk nog bestaat.

te maken. De financiële, intellectnële en morele krachten, welke de vrouwen van het St. Barbara-klooster te Delft gedurende de vijftiende eeuw tot den aanleg en de uitbreiding harer „liberie" besteedden, waren de meest gewone bij de Nederlandsche kloosterlingen van dat tijdperk. Het konvent ontstond, gelijk wij straks zien zullen, als de meeste van die dagen, uit zeer kleine beginselen, en onder den invloed derzelfde godsdienstige beweging, die toen aan alle oorden van het land een groot deel onzer natie wonderbaar aangegrepen had en de „vergaderingen van devote menschen" van jaar tot jaar vermenigvuldigde. De zusters waren geene adellijke jufferen, maar veelal kinderen des volks, zonder hoofsche beschaving. Zij behoorden tot een der populairste orden, wier leden alom denzelfden regel hielden en overal in onze provinciën hunne gestichten hadden [1], en hare oversten waren niet zelden kweekelingen der scholen, die toen alom denzelfden geest van cultuur en zedelijkheid verbreidden. De boeken dus, welke deze vrouwen verzamelden en gebruikten, waren geschriften, die zonder twijfel wijd en zijd door den lande verspreid werden gevonden en duizenden eene dagelijksche zielespijs verschaften, en de gansche boekerij was, in de hoofdbestanddeelen althans, wat voorzeker de meeste klooster-bibliotheken van ons toenmalig vaderland waren.

In het vertrouwen, dat geen deskundige onze onderneming onvruchtbaar zal achten, hebben wij ons voorgenomen de liberie des St. Barbara-kloosters, zoo als zij uit haren catalogus gekend wordt, tot een voorwerp onzer aandachtige beschouwing te stellen. Wij vangen aan met eenige historische bescheiden aangaande het konvent en de konventualen te verzamelen, opdat wij de wording en bestemming der bibliotheek eenigermate leeren kennen.

1) Het Utrechtsche kapittel der Tertiarissen bevatte ten jare 1439 reeds 70 konventen met omstreeks 3,000 konventualen. Later voegden er zich nog vele kloosters bij. Zie Lindeborn, *Hist. episcopatus Daventr.* p. 253.

Vervolgens zullen wij een diplomatiesch afschrift van de boekenlijst zelve voor ons leggen, ten einde eene algemeene voorstelling van de gansche verzameling te winnen. Eindelijk willen wij, naar de leiding van den catalogus, de bibliotheek, die waarschijnlijk sinds bijna drie eeuwen verloren is, voor zoo veel wij zulks vermogen, in onze verbeelding herstellen, en hare boekwerken, die grootendeels in nog bestaande handschriften van andere gelijktijdige kloosters tot ons gekomen zijn, nader in oogenschouw nemen, opdat de inhoud der gansche boekerij ons specifiek bekend worde.

I.

De eerste beginselen des konvents van St. Barbara te Delft behoorden tot den uitgang der veertiende en den ingang der vijftiende eeuw, een tijdvak, dat door onze voorvaderen, die het beleefden, met nadruk en met regt onderscheiden werd als het tijdvak der *nova* of *moderna devocio in terra nostra* [1]. Geert Groote had zijne stem van honderd predikstoelen in den lande doen hooren, vervolgens zijne Frater- en Zuster-huizen en scholen opgerigt, en straks waren er alom in onze provinciën, die, toen hij zelf zijne gewigtige taak reeds had voleindigd, voortarbeidden in zijnen geest. Onder deze mannen verdient vooral Wermbold van Buscop met onderscheiding genoemd te worden. Hij was pater van het Tertiarissen-

1) Aldus, om een enkel voorbeeld bij te brengen, in een niet onbelangrijk opstel, getiteld: *Narracio de ortu novae devocionis in terra nostra*, voorkomende in een perkamenten HS. van het laatst der vijftiende eeuw, dat in de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage onder N°. 349 wordt bewaard en, onder anderen, stukken inhoudt, welke van gewigt zijn voor de geschiedenis van het klooster en kapittel van Windesheim.

konvent te Utrecht, sinds het jaar 1383 [1], en Thomas a Kempis, die hem waarschijnlijk in zijne jeugd te Deventer gekend heeft, heette hem „den apostel van Holland", omdat hij als reizend prediker daar vooral vruchtbaar gewerkt had, en „eene brandende kaars, die door zijn woord velen deed ontvlammen" voor een godvruchtigen wandel. Ook hij stichtte, gelijk Groote, „vele devote vergaderingen van beiderlei kunne" en was de vriend en beschermer van alle „innige en hervormde personen" [2]. Aan Wermbold, den voornaamsten opbouwer des wijd en zijd verbreiden kapittels der Tertiarissen van Utrecht, dankte het beroemde St. Aagte-klooster te Delft wel niet zijn ontstaan, maar toch zijne besluiting en regeling, en uit dit Tertiarissen-konvent outsproot bijna gelijktijdig dat van St. Barbara.

Toen Wermbold in het jaar 1399 de zusters van St. Aagte, die tot nog toe eene vrije vergadering hadden uitgemaakt, tot het aannemen van den derden regel van Franciscus had bewogen, welke aanneming op St. Dominicus-dag (4 Augustus) van het jaar 1400 werkelijk plaats had [3], ontstond er met eene der vrouwen, waarschijnlijk over niets anders dan over deze verandering, eenige twist. De oversten wisten geen middel te vinden, om het geschil

1) Hij stierf 11 Junij 1413 en regeerde het konvent „wel 30 jaer". Zie het *Necrologium* bij Matthaeus, *Fundat. Eccles.* p. 289.

2) Zie *Joh. Brugman en het godsd. leven onzer vaderen in de vijft. eeuw*, I, blz. 132 vv., waar ik de voornaamste bronnen heb opgegeven, waaruit Wermbold, die in vele opzigten een waardig voorwerp van nader onderzoek voor de wetenschap is, gekend kan worden. Voor het tegenwoordige kan ik nog verwijzen naar den *Codex diplom.* van het Historisch Genootschap te Utrecht, 2de Serie, II, Afd. 1, blz. 244; van Bemmel, *Beschr. van Amersf.* I, blz. 184 vv.; *Nieuw Archief*, II, blz. 389 vv., en vooral naar Mosheims voortreffelijk boek *De Beghardis et Beguinabus*, Lips. 1790, p. 443 ss., waar stukken voorkomen, die op Wermbold en zijne zusterschap betrekking hebben.

3) Zie het merkwaardige stuk: *Over den oorsprong en opkomst van het St. Aagte-klooster te Delft*, uit een onuitgegeven HS. medegedeeld door Kist in het *Nieuw Archief*, II, blz. 389—391.

te slechten, en de zuster — zoo heet het in eene geschiedenis van het St. Barbara-konvent, welke in de zestiende eeuw geschreven is [1] — de zuster „werd uit de vergadering van St. Aagte gezet; maar al was het dat zij uit deze geestelijke vergadering werd gezet, zoo heeft zij nogthans altijd een eerlijk en geestelijk leven geleid, met de werken bewijzende, dat haar de geest Gods niet verlaten had. Daarop heeft zij een huis gehuurd in het Rietveld en heeft aldaar tot zich getogen eenige andere schamele, goede, vurige maagden, die zij in den weg Gods met woorden en werken gestuurd en geleerd heeft. En zij hebben Christus in armoede nagevolgd, van ééne tafel levende in het gemeen van haren handen-arbeid, en zij hebben daar gewoond anderhalf jaar."

Ziedaar het eerste begin van het St. Barbara-klooster en te gelijk eene gewone geschiedenis, welke men in het tijdperk der *moderna devocio* allerwegen in ons vaderland herhaald vindt. Eene of andere, op hare wijze godsdienstige, weduwe of maagd trekt door hare devote gesprekken en ascetische leefwijze twee, drie andere vrouwen tot zich, ten einde een gemeenschappelijk leven te voeren. Zij huren of koopen een huis, zoo deze of gene „hervormde mensch" het niet schenkt, en wijden hare dagen aan kerkbezoek, handwerken en kloosterlijke oefeningen, ofschoon zij er nog niet aan denken, zich nonnen te wenschen of eenigen regel aan te nemen. Straks echter groeit het aantal der zusters aan, want van elke nieuwe vergadering gaan de uitlokkendste geruchten uit aangaande de ongewone heiligheid harer leden. Nu behoeft men ruimer huizing, die men het liefst in de nabijheid van eenige kerk of kloosterkapel zoekt, en vervolgens een vasten

1) Zie dit opstel in *Hist. Episc.* I, p. 410 ss. Het werd grootendeels geschreven door den achtsten pater van het konvent, Jan Jans († 1543), en vervolgd door Chr. Adrichomius, den laatsten pater, die in 1565 tot zijn ambt werd ingeleid. Vgl. *Kerkel. oudh. van Delft.* blz. 179 vv,

biechtvader, die de geestelijke belangen der vrouwen zal behartigen. Deze brengt meer orde en regelmaat in het huisbestuur en den wandel des gezelschaps. Daarop worden uit de zusters zelve eenige tot oversten gekozen, en enkele statuten beschreven, waarvan allen de naleving beloven. Zoo nadert de vrije vergadering meer en meer den toestand der kloosterlingen, en als straks de biechtvader het kloosterleven begint te prijzen als het ideaal des volkomen christenlevens, of als deze of gene bedelmonnik bij de gemeente daar buiten verdenking zaait tegen de orthodoxie der zusters, omdat zij „een religieus leven zonder religie", d. i. een nonnenleven zonder regel en patroon trachten te voeren, dan ziet men, ofschoon niet zonder eeniger, soms veler wederstand, weldra de meerderheid tot het besluit gebragt, om tot eenige orde over te gaan. En als nu de vraag wordt voorgesteld: tot welke orde? kan het antwoord naauwelijks twijfelachtig zijn. Men kiest den derden regel van Franciscus, een kloosterregel, als zoodanig bij volk en geestelijkheid in achting, en te gelijk den minst gestrengen, waartoe de overgang uit het tot heden vrije, maar toch niet geheel vrije leven, door de zusteren naauwelijks gevoeld zal worden. Zoo geschiedde het in vele religieuse vergaderingen van dien tijd, en zoo ook in die van het Rietveld bij Delft.

Anderhalf jaar waren de zusters in hare gehuurde huizing gevestigd, toen haar het hart naar eene betere woning begon te trekken. Zij wenschten „nader aan de kerk te wezen", en huurden zich een verblijf „tegenover de Nieuwstraat aan het Oude Delft". Tot biechtvader kozen zij Maarten Gijsbrechtsz., een man wiens vroomheid een goeden naam had bij de devoten, vooral sinds hij, bij gelegenheid van het jubeljaar 1390, eene bedevaart naar Rome had gemaakt [1]. Hij was ook de biechtvader van het

1) Zie over hem het vermelde stuk in het *Nieuw Archief*, II, bls. 383 vv.

St. Aagte-klooster, met welks bewoonsters de zusters over het algemeen in de beste verstandhouding stonden, totdat die van St. Aagte aan het gezelschap eenige van „de bekwaamste personen" wisten te ontlokken, om er minder geschikte voor in de plaats te zenden, welke men uit het klooster verwijderd wenschte. Doch de stoornis, hierdoor veroorzaakt, werd spoedig vergeten. In het jaar 1403 immers kochten de zusters van St. Barbara, na een billijk verdrag gesloten te hebben, van die van St. Aagte een stuk gronds, opdat zij daar eene eigen huizinge timmerden, welke huizinge omstreeks de maand Mei van hetzelfde jaar reeds betrokken kon worden

Van het oogenblik, waarop zich het gezelschap in zijn eigen woning op het Oude Delft, waar nu het weeshuis staat, gevestigd zag, schijnt het meer en meer, althans naar het uitwendige, tot zekeren bloei gekomen te zijn. Dit bleek vooral ten jare 1417, toen het gesticht onder het bestuur stond van Heer Pieter Gerritsz., den tweeden rector van St. Hieronymus-dal te Delft, het voormalig Frater-huis, dat nu reeds een konvent van den derden regel van Franciscus was geworden [1]. Tijdens dezen Pieter Gerritsz. waren de zusters in zulken gunstigen finantiëlen toestand, dat hij haar eene, waarschijnlijk kleine kerk kon laten bouwen, die nog op St. Benedictus-dag (21 Maart) van genoemd jaar gewijd werd.

Toen Pieter Gerritsz. biechtvader werd van de vrouwen van St. Barbara, waren deze wat zij tot heden altijd geweest waren, leden eener vrije vergadering, gelijk de Zusters des gemeenen levens te Deventer en elders. Dit schijnt hem, die thans „overste minister van de derde orde van Franciscus" was, maar gereed stond tot de orde der Regulieren over te gaan, om redenen, welke wij slechts

2) Zie het boven, blz. 216, in de aanteekening vermelde opstel van Jan Jans, en vgl. Dumbar, *Anal.* I, p. 54, en Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 2de druk, blz. 120 vv.

gissen kunnen, niet aangenaam geweest te zijn. Hij stelde het gezelschap voor de vrijere levenswijs met die der Tertiarissen te verwisselen, en zijn voorstel werd aangenomen. „Ten zelfden jare [1417], omtrent eene maand nadat de kerk gewijd was, te weten op St. Marcus-dag [23 April], zoo hebben zich de zusteren williglijk overgegeven en hebben begeerd besloten [in een besloten klooster woonachtig] te wezen, dat alzoo ook geschied is in het jaar daaraan volgende, op St. Jacobsavond [24 Julij]." De zusteren, die besloten werden, waren negentien in getal; vijf daarbeneven bleven „buiten-zusters"; gezamenlijk waren zij, te oordeelen naar hare namen, die tot ons gekomen zijn, vrouwen en maagden van de mindere, althans niet van de hoogste klasse.

De verdere lotgevallen des kloosters van St. Barbara, voor zoo verre zij bekend zijn, mogen met stilzwijgen door ons voorbijgegaan worden, daar de vermelding voor onze volgende beschouwingen onvruchtbaar zou zijn. Toch moeten wij nog berigten, wat voor de geschiedenis der klooster-bibliotheek welligt niet onbelangrijk is geweest, dat het konvent, hetwelk in 1573 met zijne goederen in handen der „Commissarissen van de rekeningen" kwam en ontbonden werd, nadat reeds eenige konventualen tot de Hervormde godsdienst overgegaan waren, van 1418 tot bovengemeld jaar 1573, niet zelden bestuurd werd door monniken van Hieronymus-dal en door andere paters, die eenigen roem van geleerdheid hadden. Hiertoe behoorden Jan Klaasz. Golst, die om zijne „gracie van prediken" geloofd werd en in 1444 stierf; Jan Say Dirk Aemsz., „een goed geleerd man", die, in 1466 overlijdende, „al zijn tijdelijke have" aan het klooster liet; en vooral Christiaan Adrichomius, de laatste pater van St. Barbara, die een warm vriend van Cornelius Musius en neef van den Leuvenschen godgeleerde Martinus Dorpius was, en wiens schriften nog heden niet geheel vergeten zijn [1].

1) Zie over al de genoemde paters van St. Barbara, *Oudh. van Delft.*

Aangaande de boekerij der zusters van St. Barbara, haar ontstaan en verdere geschiedenis, zijn geenerlei berigten tot ons gekomen. Toch durven wij verzekeren, dat de aanleg der bibliotheek althans niet later te stellen is dan 1418, het jaar, waarin de vrije vergadering, gelijk wij vermeldden, den derden regel van Franciscus aannam en in het kapittel van Utrecht werd opgenomen. Het gezelschap werd toen tot naleving der statuten van genoemd kapittel verpligt, en deze statuten veronderstelden niet alleen, dat in elk konvent eene liberie gevonden en door de zusters boeken, latijnsche en nederduitsche, afgeschreven werden, maar bepaalden zelfs voor den „boekenwaarder" of de „boekenwaarster" eigenaardige verpligtingen in het hoofdstukje *de custodia librorum*, dat in HSS. der vijftiende eeuw [1] dus luidt: „Custos librorum diligenter prospiciat, ne libri maculentur seu laedantur, et in concedendo provideat, ne perdantur. Et si qui corrupti seu incorrecti fuerint, studeat, si facultas affuerit, per se vel alium emendare, et cum magna diligentia praecipue videat, secundum consilium ministri, quod libri, sive sint in latino vel in vulgari conscribendi, sint catholici et bene translati et non habeant in verbis prophanum et abusivum modum." Doch zoo ook de Utrechtsche statuten met geen woord van boeken hadden gerept, wij kunnen ons er van verzekerd houden, dat ook dan bij de zusters van St. Barbara eene boekerij niet zou hebben ontbroken. De leden van alle devote vergaderingen van dien tijd waren toch ijverig tot de lectuur, niet alleen van het getijden-

---

blz. 188 vv.; over Adrichomius daarenboven Val. Andr. *Bibl. Belg.* p. 131, ed. 1643; Glasius, *Godgel. Nederl.* I, blz. 14, 15, en *Nederl. Archief*, VII, blz. 201 vv.

1) Ik gebruik hier een MS., dat in mijn bezit is. Het bevat, behalve andere stukken, een afschrift van den derden regel van Franciscus en terstond daarachter: *Statuta fratrum et sororum ordinis S. Francisci, de poenitencia nuncupati, in civitate et dyocesi Traiectensi in communi vita degentium.*

boek en de passie, maar ook van den bijbel, de levens van Jezus, die alom in omloop waren, en honderd zoogenaamde „suverlike boexkens", waarvan wij straks vele zullen leeren kennen. Maar daarenboven, de eerste zusters van St. Barbara waren tijdgenooten en geestverwanten van den bovenvermelden Wermbold van Buscop, die, ongetwijfeld, wanneer hij de vrouwen van St. Aagte te Delft bezocht, ook die van de zoo naauw aan het klooster verbonden vergadering niet vergeten heeft. Nu was Wermbold zelf niet alleen „een ijverig bijbellezer", volgens Thomas a Kempis, en een vriend van goede boeken, maar even als Geert Groote, en vooral de Windesheimsche broeder Johannes Scntken, een vlijtig vertaler, die nederdnitsche bloemlezingen uit de schriften der kerkvaders maakte, en allen, op wie hij invloed nitoefende, gedurig aandreef om de afschriften van goede werken te vermenigvuldigen [1]. Zoo durven wij dan zonder vrees voor tegenspraak veronderstellen, dat de beginselen der liberie van St. Barbara reeds tot den aanvang der vijftiende eeuw behoorden, en dat de verzameling, vooral door vlijtige afschrijfsters onder de zusters zelve, somtijds ook door schenkingen, allengs uitgebreid werd; terwijl wij daarenboven op gronden, welke ons later vanzelf in het oog zullen vallen, aannemen, dat de eigenaardige geest van Wermbold en ook die der broeders nit St. Hieronymus-dal en van anderen, die als paters elkander in het kloosterbestuur opvolgden, zich aan de zamenstelling der boekerij lieten gelden.

Dat ook de bibliotheek van St. Barbara, gelijk die van andere konventen van dien tijd, hare boekenwaarster gehad heeft, eene zuster met het toezigt over de verzameling belast, heeft ons het bijgebragte uit de statuten des Utrechtschen kapittels reeds geleerd. Zulke boekenwaarsters

1) Zie *Joh. Brugman*, I, blz. 152, II, blz. 2. Over J. Scutken en zijn vertaalwerk heb ik een en ander medegedeeld in dit *Kerkhist. Archief*, II, blz. 159 vv.

hadden niet zelden hare uitvoerig beschreven instructiën. In een HS., dat afkomstig is uit het klooster „Bethlehem in den Banjert buiten Hoorn" [1], bepalingen bevattende voor de nonnen van dat gesticht, komt een hoofdstuk voor, dat ons de verpligtingen „van die bewaerster der boeken" in détails kennen leert. Wij nemen het hier in zijn geheel op, omdat het, als uit een Tertiarissen-konvent voortgekomen, zonder twijfel ons ook het ambt der vrouwelijke *custos librorum* van St. Barbara naauwkeurig beschrijft, en ons te gelijk zien doet, waaraan de catalogus, dien wij te bespreken hebbén, zijn ontstaan te danken heeft.

„Die bewaerster der boeken behoert toe, dat si bewaeren sal alle die boeken des cloesters, die niet en hoeren totten dienste Gods. Ende die sal si gheteykent hebben elck by namen, ende sy sal si elcs iaers twewerf of driewerf uutleggen ende verluchten si, ende si sal vlitelike besien datter niet verdorven en worde. Die mater sal oec in een cedel gheteykent hebben alle die boeken, die die bewaerster der boeken heft in hoere hoede, opdat sie weten mach waer af sye rekenynge eysschen sal, als to doen is. Item, alle des convents boeken sullen gheteykent wesen myt des convents name. Ende die boekenbewaerster sal daer to sien, dat sy alle die boeken teykene, die men buten leent, ende den name des menschen, dien sy dat gheleent heft, ende woe [2] lange. Nyemant en sal sie boeken uutleenen sonder orlof der mater, noch men sal der van buten gheen boeken lenen sonder orlof des rectoirs, noch ongewoentliken boeken ter tafelen lesen, die rectoir en hebbe sie eerst besien, of die

1) Het HS. was vroeger in bezit van den heer Schinkel te 's Gravenhage, en is gedeeltelijk uitgegeven door Prof. van Vloten, *Verzamel. van Nederl. prozastukken*, Leid. 1851, blz. 297 vv. Over het klooster Bethlehem bij Hoorn zie men Velius, *Chronijk van Hoorn*, blz. 97, en *Kerkel. oudh. van Noord-holl.* blz. 476.

2) Hoe.

materie goed sij ende dienstlick to lesen. Ghenen onkundighen lueden sal men boeken lenen. Die susteren sullen op sekeren tijden een yghelick een boek bidden [1], daer sye nnt lesen mocghen, van der boeckbewaerster, als na der primen of na der missen, als sie uutghaen [2], seggende, een luttel nijghende mytten hoefde: een boek! Een van den susteren, diet van der mater bevoelen wordt, bid boeke vocr die siecken [3], ende voer die ghene die nyet teghenwordich en is, so bid men die boeken, yemand van den olsten of die men daer to ordiniert. Mer die suster, daer men die boeken af bid, die bid selver van der mater, isse teghenwordich; die mater en bid nyet. Wy vermaenenen dat men die boeken mit alre sorchvoldicheit bewaere, die men ontvanghen heft van der bewaerster, dat sie niet vnl en werden van stof of van enygher onreynlicheit. Item, is yn enighen boeken yet onrechtes of dat schijnt loghenachtich, sal men ierst brenghen totten rectoir, dat hijt oversie, eer ment onder die susteren iet meer coemen laet."

II.

Door boven medegedeelde bescheiden aangaande het konvent en de konventualen van St. Barbara genoegzaam voorgelicht, leggen wij thans de cedel voor ons, in de gedaante waarin het stuk voormaals in de handen der mater was, als haar eene aftredende boekenwaarster verantwoording deed. Wij geven eene letterlijke copie, waarbij wij ons geen andere toevoegsels veroorloven dan de cijfers

1) Om een boek vragen.

2) Uit het koor der kloosterkapel.

3) In het klooster van St. Aagte te Delft bad »die sieckamer", naar het schijnt, eene afzonderlijke boekverzameling voor de kranke zusters. Zie *Nieuw Archief*, II, bl. 279.

aan den aanvang van elken titel, en eenige leesteekens. De bijvoegselen der latere handen, waarvan wij reeds meldden, onderscheiden wij met cursief. Op het gansche stuk laten wij eenige opmerkingen volgen.

Dit zijn die studierboeken, die in die liberie horen int convent van Sinte Barbaren binnen Delf besloten in Hollant.

1. Item in den eersten die ewangelien mitten epistelen.
2. Item die ewangelien mit die concordancie *ij.*
3. Item een vlaems ewangeliboec.
4. Item St. Ians ewangeli mit die exposicie ende iij capittelen uut der minnen boec.
5. Item Nicodemus ewangelien.
6. Item St. Pouwels epistelen mitter glosen.
7. Item iij sticken van meester Iordanus sermoenen van den sonnendagen.
8. Item iij sticken sermoenen van den sonnendagen, die Iohannes Abbatis villa bescrivet, dat winterstic ende dat somerstic, ende dat derde sijn corte sermoenen al t[i]aer duer.
9. Item iij sticken van vitas patrum.
10. Item iij sticken van cantica.
11. Item iij sticken van die quinquagena, *dat sijn die gloesen van die souter.*
12. Item tweewarven drie sticken van Machteldis revelacien.
13. Item ij boeken van dat passionael, dat winterstic ende dat somerstic.
14. Item noch een plat stic van den passionael.
15. Item ij boeken van der vader collacien.
16. Item een plat stic van der vader collacien.

17. Item een rapianus [*sic*] van der vader collacien.
18. Item ij boeken van Sinte Barbaren leven ende sterven.
19. Item ij boeken van pelgrim.
20. Item iij boeken van profectus.
21. Item ij boeken van die vier uterste ende dat spiegel der sonden.
22. Item ij boeken van der wijsheit of dat vol orologus.
23. Item iij boeken van Sinte Bairnaerts gedachten.
24. Item ij boeken van der opclimminghe.
25. Item ij St. Augustijns hantboeken.
26. Item ij boeken van onser vrouwen miraculen.
27. Item ij boeken van dat prekel der minnen.
28. Item iij boeken van die lxv articulen.
29. Item ij boeken van die postillen.
30. Item ij die statuten.
31. Item een boec van Sinte Franciscus leven.
32. Item een boec van sijn xij broederen.
33. Item een boec te rijn.
34. Item een sermoen mittet seme leer.
35. Item een boec van horologus ende Sinte Pieters sermoenen.
36. Item Sinte Barnaerts sermoenen van den advent.
37. Item Sinte Agnieten historie ende miraculen mit ij sermoenen.
38. Item die x geboden, inhout hoe die kinder van Israel uut Egipten quamen.
39. Item die x geboden mit die exposicie.
40. Item dat pater noster boec.
41. Item dat bye boec.
42. Item dat coninx sum ij warven.
43. Item dat boec van der troestinge.

44. Item dat boec van der lelye, dat Sinte Baernaert bescrijft.
45. Item dat boec van die reynicheit, dat die iiij leeraers bescriven.
46. Item dat boexkijn van Dordrecht.
47. Item die epistel van Eemsteyn.
48. Item dat boec van ons Heren leven.
49. Item dat boec van die achte salicheit.
50. Item dat boec van den bloem der dnechden.
51. Item die rosegaert.
52. Item actibus mit sommige ander heiligen legenden.
53. Item Thobias boec mit sommige ander heiligen legenden.
54. Item St. Iheronimns leven ende sterven.
55. Item St. Ursulen boec.
56. Item St. Anthonijs boec.
57. Item boeç van den iij coningen.
58. Item St. Lijsbeth boec.
59. Item St. Claren boec.
60. Item St. Katherina de Senis boec.
61. Item St. Epicticus ende Astions boec.
62. Item dilexit nos, *dat sijn die vij woorden.*
63. Item heer Vrederics boec: gheminde susteren.
64. Item dat boec [van] *Johan Ruusbroec* van den xij duechden.
65. Item Ruusbroec van die koc.
66. Item Ruusbroec van der gheesteliker bruloft.
67. Item dat boectgen van die koc.
68. Item apocalipsi.
69. Item van den bracmannen.
70. Item van den cancellier.
71. Item van Maria van Ogines.
72. Item van Griseldis.
73. Item die swarte passie.

74. Item die passie, die die vier ewangelisten bescreven heeft [*sic*].
75. Item dat boexkijn van den dage.
76. Item dat boexkijn van der gehoersaemheit.
77. Item Hermans boec van den negen velden *ij warf*.
78. Item van den eenliken leven, dat Basilius bescrivet.
79. Item van meester Gherijt de Groot epistelen.
80. Item van Johel die propheet: keert u tot mi van alle uwer herten.
81. Item een boexkijn dat hiet: een troest of een medecijn der krancken.
82. Item van die heilige gheest dochteren.
83. Item van Sinte Ioest.
84. Item Sinte Iheronimus regel.
85. Item die lange regel ende die corte.
86. Item een revelaci van Dorscen.
87. Item van Ihesus die doctoer.
88. Item Deus caritas.
89. Item Moeyses tabernakelen.
90. Item Thomas van Aquien boec van Gods kennisse.
91. Item St. Louwerijs geboert.
92. Item Eufrasia.
93. Item die voersienicheit.
94. Item die gulden musscate.
95. Item een boeckijn dat begint: onse Heer seide tot Sinte Pieter: Pieter, volch my.
96. Item van den [*sic*] menscheliker natueren ons liefs Heer een boexkijns [*sic*] [1].
97. Item een goede geestelike leeringe.
98. *Item Tondalus.*

---

1) Deze titel is met bleekere inkt doorgeschrapt. Werd het boek wellicht van ketterij verdacht en daarom uit de liberie genomen?

99. *Item St. Pouwels visonen [sic].*
100. *Item Heynrijex Bosman.*
101. *Item twee philosophen boken.*
102. *Item Sydrach.*
103. *Item salige Lyedwien boec.*
104. *Item den bibel besloten van die vijf boecken Moyses.*
105. *Item een eort sermoenboec alt iaer doer, in sloten gebonden, daer in staet van eoninc Alexander.*
106. *Item dat voleomen Ihesus leven van Griete Joesten dochter.*
107. *Item St. Augustynus legende, ende in dat boec is oec van Mellibus ende Prudencia.*
108. *Item St. Annen boec, van haer geslaehte ende leven ende miraeulen.*
109. *Item een boeegen mit staeken [sic], dat goede leringe is, van meester Ian van Nortic.*

Onze eerste opmerking aangaande den catalogus geldt het opschrift: „dit sijn die studierboeken, die in die liberie horen", enz. Het woord studierboeken namelijk is niet toevallig gebruikt, maar opzettelijk gekozen ter aanduiding, dat in de verzameling niet alle handschriften des konvents opgenomen waren, maar — gelijk het in de bijgebragte bepalingen voor de boekenwaarster des kloosters Bethlehem bij Hoorn heet — slechts zulke „die niet en hoerden totten dienste Gods". Missalen en andere MSS. voor het altaar en koor werden niet in de liberie bewaard, maar in de sacristie; de getijdenboeken, de psalters en andere schriften, welke de zusters in privaat-gebruik hadden, berustten bij de bezitsters zelve, of liever bij de gebruiksters — want alle bezit was in een welgeordend Tertiarissen-konvent ongeoorloofd — en werden gedurende

den arbeid des daags doorgaans in het zoogenaamde „boekenkorfje" of den „boekenzak" met haar gedragen [1]. De bibliotheek bestond dus alleen uit zoodanige werken, als waardoor buiten de kloosterkapel en de kanonieke uren des daags der nonnen godsdienstige kennis en devotie bevorderd zou worden.

Onze tweede opmerking betreft het getal der in de liberie aanwezige boeken. Wij tellen 109 nummers; maar het aantal der banden en werken was grooter, gelijk blijkt uit de opgaven in de cedel, die, hoe kort en veelzins gebrekkig zij zijn, zoodat zij ook den ingewijde in de geschiedenis der stichtelijke letterkunde van de vijftiende eeuw gedurig in verlegenheid brengen, echter dikwerf van twee en drie „sticken" spreken, en somtijds van de bijeenvoeging van twee werken in denzelfden band. Dat zulk eene bijeenvoeging, zelfs van vele schriften, onder meerdere nummers heeft plaats gehad dan in den catalogus aangewezen wordt, zal ieder, die met MSS. van dien tijd niet onbekend is, met ons waarschijnlijk achten. Vraagt men nu of de liberie des St. Barbara-konvents òf tot de groote òf tot de kleine klooster-boekerijen dier dagen behoort — men gevoelt, dat wegens het boven aangemerkte geen beslissend antwoord kan gegeven worden. Eene waardering van dien aard zou bij toenadering eerst dan mogelijk wezen, wanneer wij vele boekencedels van gelijktijdige en soortgelijke konventen hier te lande vergelijken konden [2]. Toch mogen wij ons hier herinneren, dat de vermaarde bibliotheek van juridische, godgeleerde

1) Van zulke boekenkorfjes en boekenzakken is meermalen spraak in de *Levensbeschrijvingen der zusters van Meester-Geertshuis te Deventer*, in HS. onder mij berustende. Zie *Joh. Brugman*, I, voorrede.

2) De klooster-catalogi, die Sanderus in zijne *Bibl. manuscripta* heeft medegedeeld, kunnen ons hier niet dienen, daar zij eerst in de 17e eeuw werden opgemaakt. De vermenigvuldiging der HSS. bleef in de kloosters lang na de uitvinding der drukpers voortduren, gelijk vele HSS. van de 16e eeuw en later bewijsen kunnen.

en andere boeken, welke Philippus à Leidis omstreeks het jaar 1380 te Leiden ten publieken gebruike vermaakte, en waarvan de hoogst belangrijke catalogus nog op eene welverdiende bewerking wacht, slechts 73 nummers bevatte, terwijl die van Adamanshuis en Ysendoorn, twee nonnenkloosters te Zutphen, in het laatst der zestiende eeuw ongeveer 140 en 14 banden rijk waren [1].

Eene derde opmerking maken wij ten opzigte van de talen, waarin de in den catalogus vermelde werken geschreven waren. Aanwijzingen dienaangaande ontbreken in het stuk, althans genoegzaam afdoende. Toch meenen wij, om redenen welke wij straks leeren kennen, te moeten stellen, dat er eenige Latijnsche HSS. in de verzameling voorkwamen, terwijl al de overige Nederduitsche waren. Bekendheid met het Latijn was bij de zusters van St. Barbara zonder twijfel even zeldzaam als bij die van het moeder-klooster van St. Aagte, en van slechts ééne non in laatstgenoemd gesticht wordt ons als iets merkwaardigs berigt, dat zij de Latijnsche taal verstond [2]. Ook in de vijftiende eeuw nog werd het Latijn in onze vrouwenkloosters wel is waar aangeleerd en zelfs gesproken, maar dit bepaalde zich waarschijnlijk tot de meer aanzienlijke gestichten. In de abdij van Rijnsburg b. v. en in het klooster van Jan Brinckerinck te Diepenveen bij Deventer geschiedde het, maar ook — somtijds althans — op zoo zeer erbarmelijke wijze, dat ons de lust ontbreekt er proeven van bij te brengen, ofschoon deze voorhanden zijn [3].

---

1) Zie boven, blz. 212, n. 1.

2) Zie Dr. Römer, *De kloosters en abdijen in Holl. en Zeel.* I, blz. 585. Vergelijk echter de belangrijke aanteekeningen van den Hoogleeraar Kist (*Archief*, I, blz. 233) aangaande Sophia en Isabella Nicolai, waarschijnlijk zusters van den beroemden Janus Secundus, die in de zestiende eeuw in het St. Aagte-klooster leefden en om hare geleerdheid geroemd werden.

3) Zie b. v. bij Matthaeus, *Anonymi Chron. Ducum Brabantiae*, in den append. p. 240.

De nonnen van ons konvent waren, gelijk wij reeds gezien hebben, meerendeels vrouwen van de lagere volksklasse, en als zij ten klooster kwamen, was er naauwelijks wat haar het gemis van kennis des Latijns kon doen gevoelen. De edelste geesten immers onder de devoten, een Ruysbroeck, Hendrik Mande, Gerlach Peters, Hendrik van Herp en anderen hadden, terwijl vele hunner tijdgenooten zich met het vertalen van uitheemsche lettervruchten bezig hielden, den rijkdom hunner christelijke kennis en ervaring reeds nedergelegd in Nederdnitsche schriften, die geheel voldeden aan hare behoeften, en ofschoon bij sommige geestelijken en monniken ook nu nog een rampzalig vooroordeel heerschte tegen het gebruik der Heilige Schrift en dat van andere godsdienstige boeken in de moedertaal, dat vooroordeel begon sinds den aanvang der vijftiende eeuw meer en meer voor de verstandige teregtwijzingen van een Gerardus Zerbolt, een Johannes Busch[1] en anderen te wijken.

Onze laatste opmerking geldt de wijze, waarop de cedel is opgemaakt. Dat de non, wier werk zij is, niet geheel zonder beginsel arbeidde, is bij de eerste inzage van het stuk zigtbaar; maar evenzeer is het duidelijk, dat zij slechts eene zwakke bewustheid van haar beginsel had, zoodat zij het gedurig uit het oog verloor en zich met zekere groepering tevreden stelde, waarbij wel het gelijksoortige, maar niet altijd al het gelijksoortige werd bijeengebragt. De bijbelboeken, die bij het opmaken van de lijst aanwezig waren (eerst later kwam het konvent in het bezit van een zoogenaamden ganschen bijbel; zie N°. 104), werden bovenaan gesteld, met een eerbied, waarover alleen de oningewijde in de geschiedenis des godsdienstigen levens der vijftiende eeuw hier te lande zich verwonderen zal. Te midden van deze echter vindt men twee lijvige

1) Zie Leibnitii *Script. Brunsvic.* II, p. 926. Vgl. Delprat, a. w. blz. 43, 307 vv.

bundels sermoenen voor het gansche kerkjaar en de *Vitae patrum*. Daarop volgen, na eenige ongelijksoortige schriften, meerdere groepen van tractaten, van heiligen-levens, van geestelijke romans, verhalen en moralisatiën enz. De grootste dier groepen worden door de mystieke en ascetische tractaten en door de heiligen-levens gevormd, die daarom als de kern der gansche boekerij mogen beschouwd worden.

III.

Nadat wij het klooster en de kloosterlingen van St. Barbara leerden kennen en een overzigt van den catalogus namen, zoodat wij van den boekenschat der zusteren reeds eene algemeene voorstelling verkregen, treden wij in de verbeelding de liberie binnen, om ons met haren inhoud specifiek bekend te maken. De cedel is hier natuurlijk onze onmisbare gids; doch wij zullen dien niet op den voet volgen, maar, voor zoo ver de aard der verzameling zulks toelaat, de voorhanden schriften in eenige rubrieken of vakken verdeelen, opdat de indrukken, welke de beschouwing der verschillende nummers op ons maakt, ons niet te zeer vermoeijen. Aangaande sommige nummers zullen wij geenerlei bescheiden kunnen leveren, aangaande andere slechts gissingen; doch verre de meeste hopen wij, niettegenstaande de gebrekkigheid der titelbeschrijving in onzen catalogus, althans met zoo veel zekerheid en uitvoerigheid bekend te maken, dat ons aan het einde onzer beschouwingen een algemeen inzigt zal verleend zijn in den omvang en den aard der godsdienstige literatuur onzer voorvaderen in de vijftiende eeuw. Één rubriek echter zullen wij met stilzwijgen voorbijgaan, die der heiligen-levens; eensdeels omdat onze onderzoekingen dienaangaande nog niet tot rijpheid zijn gekomen, anderdeels omdat de mededeeling der reeds gewonnen resultaten aan deze verhandeling de uitgebreidheid van een boekdeel zou geven.

1. Bijbelboeken zonder en met glosen en expositiën.

De geschiedenis der oudste bijbelvertaling in ons vaderland ligt nog genoegzaam geheel in het duister. De geleerde, die zich harer eenmaal ontfermde, Isaak le Long, rust sinds ongeveer honderd jaren in zijn graf, en niemand, voor zoo ver ons bekend is, heeft tot heden de hand uitgestrekt om den arbeid, dien hij ondernomen heeft, op breede schaal en met volharding voort te zetten. Kenner en bezitter van een groot aantal HSS., heeft hij in zijne „Boekzaal der Nederduytsche Bijbels" vele mededeelingen gedaan, die steeds eene betrekkelijke waarde zullen hebben. Maar daar het hem aan ernst ontbrak bij zijne navorschingen en aan kritiek bij zijne ontdekkingen [1], daar hij zich in de openbaarmaking zijner resultaten dikwijls meer door een polemischen geest tegen Rome dan door innige liefde voor waarheid en wetenschap liet besturen, bleef zijn werk inderdaad zóó onvolkomen, dat het in alle deelen niet slechts aanvulling, maar ook herziening behoeft. Mogt de man weldra opstaan in onzen lande, die, wat le Long slechts uiterst gebrekkig deed, op nieuw onderneme, en onder het genot van, zoo mogelijk, meerdere hulpmiddelen dan zijnen voorganger ten dienste stonden, ons schenke wat wij in onzen tijd zeer behoeven. Eene geschiedenis des Nederduitschen bijbels vóór de verschijning der zoogenaamde Staten-overzetting — een verhaal

1) Dat het le Long aan kritiek ontbrak, behoeft hier niet bewezen te worden. Dit echter mogen wij niet nalaten op te merken, namelijk dat zijne opgaven van den ouderdom der HSS., die hij gebruikte, maar zelden vertrouwen verdienen, daar het bekend is, dat hij zich in de beoordeeling van dit attribuut der MSS. aan de schromelijkste ligtzinnigheid schuldig maakte. Vele HSS., die voormaals in zijn bezit waren en nu in de Koninkl. bibliotheek te 's Gravenhage, in mijne verzameling en elders berusten, dragen jaartallen, die zonder twijfel opzettelijk vervalscht zijn, blijkbaar met het doel om de boeken schijnbaar ouder te maken. Waarschijnlijk werd dit bedrog gepleegd door hen, van wie le Long zijne HSS. plagt aan te koopen.

betreffende zijn ontstaan en gebruik, met oordeelkundige mededeelingen aangaande de nog aanwezige HSS. en oudste drukken — wat rijke bijdragen zou zij niet leveren tot de kennis der taal en der zedelijk-godsdienstige beschaving onzer voorvaderen!

De bijbelboeken in de bibliotheek van St. Barbara, waarop wij onze aandacht te vestigen hebben, staan in den catalogus opgeteekend onder de twaalf volgende nummers:

104. *Den bibel besloten van die vijf boecken Moyses.*

De titel van dit HS.[1] zou ligtelijk doen vermoeden, dat hier een volledige Nederduitsche bijbel bedoeld werd. Dit is echter geenszins waarschijnlijk. Wanneer men in de vijftiende eeuw van „den bibel" of van „der bibelen" sprak, dacht men doorgaans uitsluitend aan het O. Testament, geheel of gedeeltelijk[2], en dan steeds met uitzondering van „den psalter", die slechts in afzonderlijke HSS. in omloop was. Of de hier bedoelde „bibel" in meerdere stukken vervat en met glosen of met de vertaling der *Historia Scholastica* van Petrus Comestor voorzien was, wordt niet aangeduid. De woorden „besloten van die vijf boecken Moyses" zijn daarenboven duister. Beteekenen zij, dat deze bijbel aanving met de vertaling van Mozes' boeken, of dat hij deze boeken alleen bevatte?[3]

---

1) Welligt was het reeds een gedrukte bijbel; want het boek was, blijkens de hand, waarmede het op de cedel aangeteekend werd, eene latere aanwinst der boekerij.

2) Zie le Long, *Boekz.* blz. 247.

3) In het rapport der Commissie (de Heeren Delprat, Kist, Bakhuizen van den Brink en de Vries), van wege de Afdeeling Letterk. der Koninkl. Akademie tot beoordeeling dezer verhandeling in hare oorspronkelijke gestalte benoemd, werden de twee volgende vragen betreffende de zaak gedaan:

1°. Of de zonderlinge opgave: „besloten van die vijf boecken Moyses", ook daaruit kan ontstaan zijn, dat men bij het opmaken van den catalogus eene inbondsopgave volgde, die welligt achter in het boek stond, b. v. deze: „dit is die slote van den bibel van die vijf

Op voetspoor van le Long neemt men gewoonlijk aan, dat de proza-overzetting der Vulgata omstreeks 1300 is begonnen, en wel bij gedeelten, waaraan men in verloop van tijden voortarbeidde, maar zoo tragelijk, dat de gansche vertaling „vóór de vinding der drukkunst" niet voltooid werd [1]. De veronderstelling werd echter in zeer onbepaalde termen uitgedrukt, en moet daarom aan een vernieuwd onderzoek onderworpen worden. Wat toch beteekenen de woorden: „vóór de vinding der drukkunst"? Waarschijnlijk bedoelt men er den tijd mede, waarop de eerste gedrukte bijbel in ons land verscheen.

4. iij capittelen uut der minnen boec.

10. iij sticken van cantica.

Geen gedeelte van het O. Testament was bij de mystieken aller tijden, ook die der vijftiende eeuw en in ons vaderland, meer geliefd dan het „Minnenboec" of Hooglied. „Mit nutlegginghen, als die lerers der heilighe kercke daeraf schryven," komt het voor in HSS. sinds het jaar 1303 [2], en wij kunnen ons daarover geenszins verwonderen. Beroemde kerkvaders en latere geliefkoosde schrijvers hadden het in hooge eere gebragt en er breede, niet zelden zeer gemoedelijke en geestrijke commentaren op geschreven. De *Expositio in Cantica canticorum* van

---

boecken Moyses". Is dit werkelijk het geval geweest, dan is het duidelijk, dat het HS. slechts den Pentateuch bevatte.

2°. Of het woord „besloten" ook de beteekenis van „gesloten" kan hebben. Mogt men dit kunnen aannemen, dan zou men zich hier, in verband met de opmerking, dat deze „bibel" eene latere aanwinst der boekerij en welligt een gedrukte was, een berigt van van Heussen (*Histor. episc.* I, p. 413) hebben te herinneren, waaruit blijkt, dat Chr. Adrichomius voor de zusteren van zijn tijd onder andere *salutaria statuta (!)* ook dit deed beschrijven: *Renovatum est illud antiquum statutum, quod Cantica canticorum, Biblia ac etiam N. Testamentum, ante annos aliquot impressa, non legentur, juxta mandatum imperiale, nec detinebuntur in conventibus sororum.*

1) Le Long, a. w. 229. Vgl. Visscher, *Bekn. geschied. der Nederl. Letterk.* I, bla. 122.

2) Altbans volgens le Long, bls. 257 vv.

Gregorius Magnus was met de andere werken van dezen veelzins voortreffelijken auteur in de Nederlandsche kloosters geenszins onbekend [1], en niet onwaarschijnlijk is het, dat men ook haar, gelijk men het vele zijner homiliën deed, in dit tijdvak in de moedertaal heeft overgebragt. Zeker is dit het geval geweest met de *Explanatio in Cantica canticorum* van Richard de S. Victore, waarvan een HS., de Nederduitsche overzetting bevattende, in de Keiz. bibliotheek te Parijs wordt gevonden [2], en twee andere in de Koninkl. bibliotheek te 's Hage (No. 24, 25). Of men echter bij de twee bovenstaande titels aan de werken van Gregorius of Richard te denken heeft, betwijfel ik. In mijn bezit is een uitvoerig HS. van het midden der vijftiende eeuw, dat, volgens eene dubbele aanteekening, daarin voorkomende, voormaals aan „de besloten nonnen" van het St. Anna-klooster te Delft behoorde. Dit Nederduitsche werk is eenigermate een *commentarius perpetuus*, inhondende expositiën op *Cant. cantic-* I—III: 11. Wie de auteur is geweest, is mij onbekend en ook van weinig gewigt, daar het gansche boek niets anders is dan eene compilatie uit de schriften van Origenes, Gregorius, Bernard van Clairvaux, Richard de S. Victore en anderen, waarom het dan ook, behalve vele mystieke elementen, niet weinig bevat, dat inderdaad schoon en goed mag heeten. Is het niet waarschijnlijk, dat wij, vooral bij den titel: iij capittelen uut der minnen boec, aan dit geschrift hebben te denken? De zusters van St. Anna te Delft kunnen het ligtelijk van die van St. Barbara overgenomen of, omgekeerd, aan haar overgegeven hebben. Twee dergelijke HSS. als het mijne vindt men in de Koninkl. bibliotheek te 's Hage (No. 22, 27).

---

1) Zie b. v. een paar HSS. van het werk beschreven door de Saint-Genois, *Cat. des manuscrits de la Bibl. de Gand*, p. 320, 321.

2) Graff, *Diutiska*, III, blz. 458; *Verslag. der Vereeniging* enz. Jaargang III, blz. 44.

11. iij sticken van die quinquagena, *dat sijn die gloesen van die souter.*

Het menigvuldig gebruik, dat men door alle tijden van het psalmboek maakte — het was den monniken reeds vroeg zoowel een gebeden- als gezangboek — veroorzaakte, dat het van ouds als een op zich zelf staand geheel werd beschouwd, dat uit den canon geligt en afzonderlijk afgeschreven werd, terwijl men het, gelijk wij boven reeds aanduidden, in de copijen des bijbels oversloeg [1]. HSS. der psalmen in het Nederduitsch komen voor, zegt men, sedert het jaar 1300 ongeveer. De iij sticken echter, die hier vermeld worden — wij durven dit, niettegenstaande de zonderlinge wijze, waarop de titel aangeduid werd, gerustelijk verzekeren — bevatten geene vertaling van de psalmen volgens de Vulgata met bijgevoegde verklaringen, maar een afschrift van den Latijnschen [2] *Commentarius in psalmos Davidicos* van Ludolf van Saxen, den nog veel te weinig bekenden voorlooper der Hervormers, wiens Leven van Jezus, gelijk ik elders aangetoond heb, eene zeldzame belangstelling genoot bij onze voorvaderen in de vijftiende en den aanvang der zestiende eeuw. Zijn *Commentarius*, die tusschen de jaren 1491 en 1645 minstens elf malen gedrukt werd [3], was reeds vroeger in HSS., waarschijnlijk door tusschenkomst der Karthuisers, wier orde-broeder Ludolf was, uit Straatsburg en Keulen, waar de schrijver in de eerste helft der veertiende eeuw leefde, naar de Nederlanden overgebragt. Hij bestaat uit drie stukken, die ieder vijftig psalmen behandelen, en daarom *tres quinquagenae* heeten [4].

1) Zelfs in den gedrukten bijbel van 1477 worden de psalmen niet gevonden. Zie le Long, a. w. blz. 261.

2) Dat hier een Latijnsch geschrift bedoeld wordt, blijkt genoegzaam uit het bijvoegsel met de latere hand: *dat sijn die gloesen*, enz.

3) Zie Fabricius, *Bibl. lat. med. et inf. aetat.* IV, p. 848.

4) Zie de beschrijving van een HS. van het jaar 1467 bij de Saint-Genois, p. 325. In het rapport der bovenvermelde Commissie werd opgemerkt, dat de verdeeling van het psalmboek in *tres quinquagenae*

3. Een vlaems ewangeliboec.

Dat hier een HS. wordt bedoeld, eene Nederduitsche overzetting der vier evangeliën inhoudende, is duidelijk. Waartoe echter de aanduiding: een vlaems? Moet men daaruit opmaken, dat de twee voorafgaande nummers in den catalogus, ook evangeliën, Latijnsche schriften waren? Ik acht dit niet waarschijnlijk. Welligt was het HS. uit het zuiden noordwaarts gebragt en droeg het in den titel de aanduiding, dat het de evangeliën in de Vlaamsche taal bevatte [1]. HSS. der vier evangeliën in de landtaal zullen voorkomen van den aanvang der veertiende eeuw [2]. Het hier bedoelde schijnt zonder glosen geweest te zijn en zonder aanduiding van de concorderende plaatsen, zoodat het in dit opzigt verschilde van

2. Die ewangelien mit die concordancie *ij*.

De beide hier aangeduide HSS. — dat er twee waren van denzelfden inhoud, ziet men aan het cijfer *ij* — bevatten de vier evangelien met aanwijzingen *in margine* van de overeenstemmende teksten, waardoor deze boeken eenigermate het voorkomen eener moderne evangeliën-synopsis hadden. Dat de studie der zoogenaamde evangelie-harmonistiek gedurende de middeneeuwen ook in de Nederlanden hare beoefenaars had, is geen onbekende zaak meer, nadat Prof. Meijer zijn Leven van Jezus uit een HS. der

---

zeer oud moet geweest zijn, naardien zij voorkomt in HSS. der vroege middeneeuwen van de *Enarrationes in Psalmos* van Augustinus. Nog werd aldaar medegedeeld, dat in de voormalige bibliotheek van den Hove van Holland een boek voorkwam, getiteld: *Quintuplex Psalterium in uno volumine.*

1) Of het woord *Vlaamsch* voor *Dietsch* in de Noordel. Nederlanden ooit gebruikelijk is geweest, is mij onbekend. Vgl. Mone, *Uebers. der Nied. Volkslit.* s. 7. In het vermelde rapport werd aangemerkt, dat het woord *Dietsch* althans in de zestiende eeuw reeds zijne tegenwoordige beteekenis had verkregen, blijkens het bekende:

Wilhelmus van Nassouwe
Ben ick van *Duytschen* bloet.

2) Althans volgens le Long, a. w. bl. 271 vv.

dertiende eeuw in het licht zond, en ik zelf het genoegen had dergelijke HSS. van de vijftiende eeuw te mogen beschrijven. HSS. als de op onzen catalogus bedoelde werden door le Long bekend gemaakt [1]. Het meest beroemde harmonistische werk der vijftiende eeuw was het *Monotessaron* van Gerson, waarvan de kloosterlingen te Windesheim een afschrift bezaten, dat thans in de boekerij der stad Deventer wordt gevonden [2].

1. Die ewangelien mitten epistelen.

Dit HS. bevatte niets dan de gewone pericopen voor de zon- en feestdagen van het gansche kerkjaar, overgebragt in het Nederduitsch. Dergelijke HSS. komen in verschillende verzamelingen in ons vaderland veelvuldige malen voor — ik zelf bezit er een van het jaar 1348, waarin ook expositiën op de lectiën — en hun inhoud werd reeds vroeg ter perse gelegd. De Koninkl. bibliotheek te 's Hage heeft exemplaren van elf verschillende uitgaven, die tusschen de jaren 1477 en 1496 allen in Noord-nederlandsche steden in het licht verschenen [3]. De vroeger vermelde Joh. Scutken, die omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw onzen landgenooten eene vertaling der psalmen bezorgde, vertolkte ook de evangeliepericopen voor het kerkjaar. Hij voegde er glosen bij, die hij „ex dictis sanctorum" verzamelde [4].

4. St. Jans ewangelie mit die exposicie.

Bij gemis van alle andere aanwijzingen is het mij voor het tegenwoordige onmogelijk, aangaande den inhoud van dit HS. iets meer te berigten dan de titel zelf aanduidt. Toch kan ik niet nalaten hier te herinneren, dat er een onuitgegeven gedicht bestaat, waarvan het opschrift dus luidt: „Dit is Sinte Ians ewangelium also et Augustijn-

1) A. w. blz. 274, 276.
2) Zie *Catal. bibl. Dav.* p. 235.
3) Zie den uitmuntenden *Catal. libror. saec. XV impressorum, quotquot in bibl. Hagana asservantur*, van den Heer J. W. Holtrop, p. 276.
4) Zie *Chron. Windes.* p. 579.

ken [van Dordrecht] gheexponeert heeft." Het begin is:

Sinte Ian ewangeliste,
Die met Gods gracien wiste
Van der godliker verholenheit,
Die heeft ghescreven ende gheseit
Een ewangelium rechte ende claer, enz. [1]

6. St. Pouwels epistelen mitter glosen.

HSS. met de vertaling van Paulus' brieven zijn meerdere tot ons gekomen. Doorgaans echter bevatten zij ook de brieven der overige Apostelen. Le Long heeft van een, dat in het jaar 1301 geschreven heet, een belangrijk verslag gegeven en een afdruk van den hoogst merkwaardigen prologus des overzetters [2]. Andere HSS. worden in de bibliotheek der Maatschappij van Letterkunde te Leiden bewaard [3]. De hier vermelde glosen kunnen van Petrus Lombardus, den beroemden scholasticus der dertiende eeuw, geweest zijn, wiens verklaring van al de Paulinische brieven in Nederlandsche klooster-bibliotheken voorkwam [4].

32. Actibus mit sommige ander heiligen legenden.

Dit HS. bevatte ongetwijfeld eene vertaling of een Latijnsch afschrift van de Handelingen der Apostelen (*Actus*, niet *Acta*, *Apostolorum* in de Vulgata). Dit boek toch, als een verhaal inhoudende van de werken der discipelen, die men als de oudste christen-heiligen beschouwen moest, kon men ligt vereenigen met de levensbeschrijving van andere heiligen, gelijk men in het volgende nummer van de cedel ook het boek Tobias aan andere legenden liet voorafgaan.

1) Zie Mone, a. w. s. 262. Over Augustijnke van Dordrecht zie men *Belg. Mus.* I, blz. 353; *de Katholiek*, 1845, blz. 272; Buddingh, *Gesch. van opv. en onderwijs*, II, st. 1, blz. 10, vv. Ter Koninkl. bibliotheek te 's Hage is een HS. met sommige van Augustijnkens gedichten.

2) A. w. blz. 281, vv.

3) *Catal.* I, blz. 17, 18.

4) Zie de Saint-Genois, p. 325.

Ook in HS. 37 der Koninkl. bibliotheek komen de Handelingen onder den titel *Actibus* voor.

33. Thobias boec mit sommige ander heiligen legenden.

Dat men hier aan het boek Tobias onder de apocryphen des O. Testaments heeft te denken, zal wel niet te betwijfelen zijn. Vissers *Naamlijst* spreekt van een onden druk van het boekske [1].

5. Nycodemus ewangelien.

Het Grieksche en Latijnsche *Evangelium Nicodemi* is een ieder bekend. Het werkje was in het tijdvak, waartoe de bibliotheek van St. Barbara behoorde, ook in ons vaderland in veler handen, en genoot eene achting, bijna gelijkstaande met die men den kanonieken evangeliën toedroeg. Of het meervoud ewangelien in onze cedel eene schrijffout van de boekenwaarster is, weet ik niet. Welligt echter verdient het opmerking, dat het *Evangelium Nicodemi*, dat ook *Gesta Pilati* getiteld werd, in twee *partes* verdeeld is [2]. Het Latijnsche geschrift werd in het laatst der vijftiende eeuw meermalen gedrukt; maar reeds lang te voren was de inhoud door Jan Boendale berijmd en in zijn Leken-spiegel opgenomen [3]. In een HS. der vijftiende eeuw, thans in de Koninkl. bibliotheek te 's Gravenhage aanwezig, vindt men het gedeeltelijk in het Hoogduitsch overgezet (HS. 218d).

---

1) Blz. 21. In het rapport der Commissie werd opgemerkt, dat Tobias' geschiedenis reeds vroeger in de kloosters populair was door de berijmde *Historia Thobiae* van Matthieu de Vendome, een dichter der twaalfde eeuw. Zie *Histoire liter. de la France*, XVI, p. 193, XX, p. 1, 2, XXII, p. 53 en 947. Nog werd medegedeeld, dat *het boek Tobias* in ons vaderland tot in het laatst der achttiende eeuw als volksboek werd gebruikt.

2) Zie de jongste uitgave in Tischendorfs *Evangelia apocr.* Lips. 1853.

3) Zie de uitgave van den Hoogl. de Vries in de *Werken der Vereeniging*, 2e Jaarg. 2e afl. bls. 165 vv.

2. Levens van Jezus en passieboeken.

Van deze soort bevatte onze kloosterbibliotheek slechts weinige schriften, ofschoon zij in de vijftiende eeuw hier te lande in menigte en onder allerlei gedaanten in omloop waren. De oorzaak van dit verschijnsel hebben wij reeds verklaard: levens van Jezus en passieboeken achtte men niet tot de eigenlijke studierboeken te behooren: de nonnen badden, een ieder hare eigene, in privaatgebruik.

48. Dat boec van ons Heren leven.

106. *Dat volcomen Ihesus leven van Griete Joestendochter.*

Daar de levens van Jezus, welke in de vijftiende eeuw door onze devote vaderen gebruikt werden, zoo zeer menigvuldig waren — ik heb in mijne monografie over Joh. Brugman een veertiental beschreven, en later nog vele andere ontdekt — durf ik niet bepalen, aan welk geschrift, of welke geschriften, wij bij deze beide titels te denken hebben. Het zoogenoemde Bonaventura-Ludolfiaansche leven van Jezus, dat ik elders uitvoerig bekend maakte als eene Nederduitsche compilatie uit de *Meditationes vitae Christi* van Bonaventura en het *Vita Christi* van den reeds vroeger vermelden Ludolf van Saxen, was wel het meest verbreid door ons vaderland. Welligt schuilde het in het eerst vermelde HS. Maar Ludolfs zeer uitvoerig werk was, blijkens een HS. dat in de Konink. bibliotheek te 's Hage bewaard wordt (N°. 40), ook in zijn geheel en zonder vreemde toevoegsels in het Nederduitsch overgezet. Misschien was dit het *volcomen Ihesus leven*, dat de genoemde *Griete Joestendochter* waarschijnlijk afgeschreven of aan het konvent gelegateerd had.

31. Die rosegaert.

De roos, die met de lelie den middeneeuwschen mystieken, hier te lande even als elders, zoo zeer geliefd en in hunne sermoenen, tractaten en liedekens een belangrijk

voorwerp van hun vernuftsspel was, gaf den titel aan de hand voor velerlei „snverlike boexkens". Men had in de vijftiende eeuw *Roseta*, *Rosea*, *Rosariorum specula*, ook Rosencransen, Rosenhofkens enz. Dat Thomas a Kempis een *Hortulus rosarum* heeft geschreven, en dat eene vertaling van het werkje, onder het opschrift dat hoefkijn van rosen, in omwandeling gekomen is, is genoegzaam bekend [1]. Ik meen echter, dat het op onze cedel aangeduide werk een ander zal geweest zijn, en wel die roesenghaert Jesu ende Marie, die in een HS. van het jaar 1445 ter onzer kennisse is gekomen [2]. Het werk is niets anders dan een leven van Jezus in zeven afdeelingen, lectnur voor de zeven dagen der week, gelijk men toen vele soortgelijke levensbeschrijvingen van den Heer bezigde. De verhalen geschieden in den vorm van toespraken en gebeden aan Jezus, Maria, Jozeph enz. Wie de antenr, die hoogstwaarschijnlijk een Nederlander was, geweest is, is mij onbekend. Van zich zelven zegt hij in den proloog: „ic ben een dorre mensche, ondevoet ende een wansedich broeder, leyder alleyne mitten name ende in den habijt carthuser." Ik heb geen vrijmoedigheid om die getuigenis tegen te spreken; maar daar de monnik vlijtig compileerde nit de schriften van Anselmus, Bernardus, Ludolf van Saxen, Joh. Houden [3], Ruysbroeck, Suso en vele anderen, bevat zijn werk niet weinig, dat voor de godsdienstige vorming der toenmalige lezers uitnemend geschikt mag geacht worden.

1) Zie den *Catal.* der Maatsch. van letterk. I, blz. 32, 41, en van Vloten, *Verzam. van Prozast.* blz. 244 vv.

2) Ter Koninkl. bibliotheek, HS. Maastr. N°. 438.

3) Wie deze Joh. Honden (een enkele maal staat er Holden) geweest is, weet ik niet. In de Bourgond. bibliotheek te Brussel vindt men onder N°. 9978 een boek, getiteld: *Joh. de Handen, Anglici, carmen de passione.* Sanderus (l.l. II, p. 192) vermeldt een MS., dat te Tongeren bewaard werd, inhoudende: *Johannis Houden De passione Domini rithmi.*

74. Die passie, die die vier ewangelisten bescreven heeft [*sic*].

De inhoud van dit HS. wordt genoegzaam gekend uit den titel. Het bevatte een verhaal der lijdensgeschiedenis van den Heer, eenvoudiglijk zamengesteld uit de berigten der vier evangelisten, zonder glosen of iets van dien aard. Zulke HSS. zijn in menigte tot ons gekomen. Ik zelf bezit er meer dan één. Het oudste van die was vroeger zamengebonden met andere stukken, welke in het jaar 1465 geschreven werden. Deze passie vangt aan met de beschrijving der beraadslagingen van de leden des Joodschen raads volgens Lukas, en eindigt met de vermelding van de verzegeling des grafs.

73. Die swarte passie.

Dat ook dit HS. des Heeren passie behandelde, doet het opschrift vermoeden. Maar waarom zij die swarte — zoo staat er zeer duidelijk, zoodat de lezing swaere passie alleen als correctie mogelijk is — genoemd werd, is mij onbekend. Was het boek welligt in een zwart-lederen band gebonden? [1] Bij deze gelegenheid mag ik vermelden, dat zich in mijne verzameling een HS. van den aanvang der vijftiende eeuw bevindt, dat voormaals aan het klooster van St. Agniet te Gorinchem behoorde, en onder andere stukken een opstel bevat, getiteld: die heymelike passie. Het is eene vrije verdichting in den trant van Bonaventuras *Meditationes vitae Christi*, verhalende den verborgen omgang van Jezus met Maria, van palm-zondag tot donderdag-morgen der lijdensweek. De hoofdzaken zijn: Marias beden, dat haar zoon zijn lijden en dood zal ontwijken of zijne smarten althans matigen door de magt, hem van den Vader gegeven, en Jezus' onderwijzingen, waardoor hij de moeder ten laatste overtuigt, dat de raad Gods in alles vervuld moet worden.

1) In het archief der stad Zutphen bevindt zich een HS., keuren bevattende, dat met den naam van "het vale boek" aangeduid werd.

Het slot is een gebed en eene zeer teedere klagt van Maria, nadat zij haren zoon „mit natten oghen" van zich heeft zien gaan.

28. iij boeken van die lxv articulen.

Dit HS. bevatte een uitvoerig werk, dat in 65 hoofdstukken is verdeeld, die even zoo vele „artikelen des lydens van onzen Heer" behandelen, van Jezus' droefheid in Gethsémané tot aan zijne begrafenis in Jozefs hof. Aan het slot van ieder hoofdstuk vindt men onder het woord „medevormigheid" eene aanwijzing, hoe wij Christus in den beschreven toestand ons ten voorbeelde zullen nemen. Het karakteristieke van het hoogstmerkwaardige boek, dat ons diepe blikken laat slaan in het gemoedsleven der voorgeslachten, heb ik elders reeds bekend gemaakt [1]; maar toen wist ik nog niet wat ik eerst later uit een Latijnschen codex van de eerste helft der vijftiende eeuw, thans in mijn bezit, geleerd heb, dat namelijk die lxv articulen een geschrift zijn van den in de laatste middeneeuwen wijdberoemden Jordanus van Quedlinburg, van wien wij straks nader spreken zullen. De Latijnsche titel in den vermelden codex is: *Lxv articuli passionis dominicae fratris Jordani Quedelenberch.* De Nederduitsche vertaling, welke in onzen catalogus bedoeld wordt, is in verschillende HSS. tot ons gekomen. Een van het midden der vijftiende eeuw, dat voormaals aan het Maria-Magdalena-klooster te Amsterdam behoorde, wordt thans in mijne verzameling bewaard; een tweede was vroeger eigendom van den heer Schinkel te 's Gravenhage [2]; een derde wordt in de boekerij der stad Deventer [3], en een vierde, geschreven in het jaar 1434, in de Koninkl. bibliotheek te 's Hage (No. 230) gevonden. In 1487 verschenen te Antwerpen Jordanus meditacien van den leven ende passie ons Heren [4].

1) *Joh. Brugman*, II, bls. 75, vv.
2) Zie den gedr. *Catal.* der verzam. van genoemden heer, blz. 7.
3) *Catal.* bls. 238.
4) Zie *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 235.

3. Sermoenen.

Ofschoon de HSS., met sermoenen gevuld, die op onze cedel genoemd worden, niet zoo talrijk zijn als zij konden wezen — want van deze soort van literatuur hadden onze voorvaderen, ook reeds in de laatste middeneeuwen, een grooteren voorraad dan men tot heden welligt vermoedt — durven wij toch verzekeren, dat de nonnen van St. Barbara althans de gewone en meestberoemde verzamelingen van dien aard bezaten. Zij waren de volgende:

33. Sinte Pieters sermoenen.

Aangaande de hier bedoelde sermoenen durf ik niets bepalen. De heerlijke, maar thans weinig gelezen homiliën van Petrus Chrysologus, die onder de Roomsche heiligen gesteld werd en tot de voortreffelijkste predikers der oude Latijnsche kerk behoorde, waren in de Nederlanden gedurende de veertiende en vijftiende eeuw niet onbekend; men las ze in het klooster van Ruysbroeck [1] en waarschijnlijk ook elders. Maar of zij ooit vertaald werden, is mij niet gebleken. Welligt is hier niemand anders dan Sinte Pieter, de apostel, bedoeld. Daar er toch in de vijftiende eeuw geschriften in omloop waren, die Ihesus collacien of sermoenen, gefingeerde redenen des Heeren [2], bevatten, en *Collationes, quas dicuntur fecisse rex Salomon et Marcolphus* [3], is het zeer wel mogelijk, dat men ook sermoenen van Petrus bezat [4].

---

1) Zie Sanderus, l. l. II, p. 137.

2) Van Vloten, a. w. blz. 315 vv.

3) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 133.

4) In het rappport der Commissie werd de gedachte geopperd, dat *Sinte Pieters sermoenen* welligt aan de *Recognitiones Clementinae* volgens Rufinus ontleend zijn geworden, daar dit werk bij de middeneeuwsche kloosterlingen geliefd was. Ik breng hierbij in herinnering, dat men te Egmond een boek bezat, getiteld: *Itinerarius Clementis, predicationes beati Petri* (zie van Wijn, a. w. I, blz. 316), waarbij men zonder twijfel aan de *Recognitiones* heeft te denken.

36. Sinte Barnaerts sermoenen van den advent.

De veelzins voortreffelijke sermoenen van Bernard van Clairvaux waren, evenzeer als andere werken van dezen vruchtbaren schrijver, onzen voorvaderen in de veertiende en vijftiende eeuw een dagelijksch zielenvoedsel. Zij werden sinds de eerste helft der laatstgenoemde eeuw in eene bruikbare vertaling veelvuldig afgeschreven. De overzetter — welligt waren er meer dan één, die den kolossalen arbeid verrigtten — maakte eene keus uit de vele homiliën, die op Bernards naam gingen; men stelde ze in de orde, welke de loop des kerkjaars eischte, naar de feest- en zondagen, waarop zij gebruikt konden worden, en verdeelde den ganschen bundel, volgens toenmalige gewoonte, in twee deelen, het zomer- en het winterstuk, opdat zij bij de maaltijden der kloosterlingen in het refectorium, en waarschijnlijk ook voor de gemeente in klooster-kapellen en parochie-kerken, naar tijdsgelegenheid werden voorgedragen [1]. Of de zusters van St. Barbara de verzameling wel volledig bezaten, mag betwijfeld worden, naardien bovenstaande titel alleen van de sermoenen voor den advent spreekt, tenzij de woorden van den advent hetzelfde beteekenen als van af den advent, dat zeer wel mogelijk is.

7. iij sticken van meester Iordanus sermoenen van den sonnendagen.

Nevens de sermoenen van Bernard genoten die van den reeds vermelden Jordanus van Quedlinburg, naar zijn vaderland ook de Saxer genaamd, de eer van in het Nederduitsch overgezet te worden. Aangaande dezen prediker en zijn leven is ons weinig bekend. Hij was een Augustijnermonnik en woonde in de laatste helft der veertiende eeuw

1) Over de mij bekende HSS. en oude drukken van Bernards sermoenen heb ik gesproken in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 160. Vgl. *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 184 en 185.

in een klooster te Maagdenburg, waar hij den post van lector bekleedde en schreef en preêkte, totdat hij in 1380 stierf. Zijne sermoenen zijn van eene gansch andere natuur dan de mystieke en diep gemoedelijke kanselarbeid van Bernard, dor en kond, met ontelbare aanhalingen uit kerkvaders en profane autenren overladen en in de stijfste scholastieke vormen gekleed. Ook zij werden gedurende de vijftiende eeuw in hun Nederduitsch gewaad in vele afschriften door den lande verspreid, en naar de orde, welke het kerkjaar eischt, geschikt om, als die van Bernard, ter voorlezing aangewend te worden [1].

28. iij stieken sermoenen van den sonnendagen, die Iohannes Abbatis villa bescrivet, dat winterstic ende dat somerstuc, ende dat derde sijn corte sermoenen al t[i]aer duer.

Johannes van Abbeville in Picardië, ook Johannes Algrinus geheeten, was een monnik van Clugny, die in de eerste helft der dertiende eeuw te Parijs theologiesch onderwijs gaf en zich daardoor hoogen roem verwierf. Behalve eenige andere boeken schreef hij drie bundels sermoenen: *Sermones in epistolas et evangelia*, *Sermones de sanctis* en *Sermones de tempore* [2]. De titel in onze cedel schijnt aan te duiden, dat deze bundels in het Nederduitsch zijn overgebragt. In het Latijn komen zij voor, althans gedeeltelijk, in een HS. dat te Deventer bewaard wordt [3], en elders vele malen, vooral in Frankrijk.

29. ij boeken van die postillen.

Postillen, sermoenen over de gewone pericopen des

1) Over Jordanus en zijne schriften zie men den append. van Wharton op Caves *Hist. Lit.* (Bas. 1744), p. 74 s. en Fabric. l. l. IV, p. 517—519. Over verschillende HSS. zijner sermoenen heb ik gesproken in mijn *Joh. Brugman*, I, blz. 161 v.

2) Zie Trithemius, *de Script. eccl.* c. 441; Fabricius, l. l. I, p. 1; Joecher, *Gelehrten lex.* II, s. 1907.

3) Zie *Catal.* p. 243.

kerkjaars, kwamen natuurlijk in klooster-bibliotheken niet zelden voor. Twee postillen-verzamelingen intusschen waren in dit tijdvak boven andere, ook in ons vaderland, beroemd: die van Guillermus Alvernus Parisiensis, een theoloog bij de Sorbonne in het midden der vijftiende eeuw, wiens sermoenen tusschen de jaren 1480 en 1498 alleen in de steden Delft en Deventer vijfmalen gedrukt werden [1], en die van den voorlooper der hervormers, Nicolaus de Lyra, die zich als exegeet en homileet, gelijk men weet, in zijnen tijd ten gunstigste onderscheiden heeft. HSS. der postillen van den laatstvermelde kwamen te Leiden in de bibliotheek van Philippus a Leidis voor [2], en ook elders [3]. Te Straatsburg werden zij in 1472 gedrukt en later vele malen [4].

34. Een sermoen mittet seme leer.

Wat dit in zeem-lederen band gebonden HS. bevatte, kan onmogelijk bepaald worden.

103. *Een cort sermoenboec alt iaer doer, in sloten gebonden.*

Vermoedelijk bevatte dit HS. uittreksels uit eene reeks van sermoenen van dezen of genen geliefden pater, welligt van Jan Golst, den biechtvader van St. Barbara, die, gelijk wij reeds vroeger vermelddeu, om zijne „gracie van prediken" geroemd werd [5]. Daar toch de meeste homileten der vijftiende eeuw plagten te improviseren, waren er, ook in de vrouwenkloosters, niet zelden vlugge pennen in de weer, die, tijdens de preek en ook daarna, uit des paters mond opschreven wat zij konden, gelijk men uit meerdere voorbeelden bewijzen kan [6]. Zoo ontstonden er grootere

1) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 281.
2) *Histor. episc. Ultraject.* I, p. 470.
3) Zie *Catal. Daventr.* p. 244; de Saint-Genois, p. 323.
4) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 542 s. Vgl. over N. de Lyra, J. Baselius, *Sulp. Belg.* p. 143, 303.
5) Zie boven, blz. 219.
6) Zie hier boven, blz. 107.

en kleinere bundels van uittreksels uit sermoenen, waarvan enkele tot heden bewaard zijn. Een van die komt voor in een HS. uit een klooster bij Groningen afkomstig, dat tot het laatst der vijftiende eeuw behoort en thans in mijn bezit is. Het bevat veertien uittreksels, waarvan de meeste zich onderscheiden door een diep evangelischen zin en groote naïveteit van uitdrukking.

95. Een boeckijn dat begint: onse Heer seide tot Sinte Pieter: Pieter, volch my.

Het hier bedoelde boekske was een sermoen van een mij onbekenden prediker. Het komt voor in een HS. van de laatste helft der vijftiende eeuw, in de boekerij der Koninkl. akademie te Amsterdam (N°. 4).

4. Apocalyptische schriften.

De middeneeuwen hebben hare profeten en profetessen gehad, en wel in grooten getale, visionarische naturen, die, in ijverige toepassing van de theoriën des echten mysticismus', den zoogenaamden weg der volkomenheid bewandelden, totdat zij „in het hoogste kwamen", d. i. in het genot van ecstasen en gezigten, en van den omgang „met het hemelsche hof" der engelen en heiligen, en zelfs van „het klare aanstaren der Goddelijke majesteit". Die alzoo met „de gracie der schouwing" begiftigd waren — zij waren vooral vrouwen van ascetische leefwijze en nonnen — hadden hunne „revelatiën", welke door de tijdgenooten niet zelden met den hoogsten eerbied en belangstelling vernomen en, in schrift gesteld, alom door de kerk verbreid werden. Zoo ontstond er, vooral van het laatst der elfde tot diep in de vijftiende eeuw, eene eigenaardige literatuur, welke ik eene apocalyptische meen te mogen noemen, eene reeks van schriften van of op naam der heilige Hildegarde, Elizabeth van Schoenau,

Geertrude, Brigitta en anderen [1], die tot heden nog niet genoeg aandacht getrokken hebben, daar zij niet alleen veelomvattende bronnen zijn voor de kennis der cultuurgeschiedenis en des godsdienstigen levens in genoemd tijdvak, maar ook verrassende blikken laten slaan in den reformatorischen zin der voorgeslachten, die de eeuw der kerkhervorming lang vooraf gingen. De apocalyptische schriften, welke onze Delftsche kloosterlingen bezaten, waren de volgende:

12. Tweewarven drie sticken van Machteldis revelacien.

De H. Mechteldis, hier vermeld, was eene benedictijnernon, te Helpede in het graafschap Mansfeld, omstreeks den aanvang der dertiende eeuw, uit het geslacht der graven van Hackeborn geboren. Zij leefde in den renk van groote heiligheid, gelijk het oudtijds heette, en liet eene verzameling harer in het Duitsch beschrevene gezigten na, die, in het Latijn overgezet, onder den titel: *Libri V revelationum seu spiritualis gratiae*, een grooten roem verkregen. Zij werden in den aanvang der zestiende eeuw meermalen gedrukt en zelfs nog in onzen tijd, althans gedeeltelijk, op nieuw ter algemeene stichting in het licht gegeven [2]. Dat de nonnen van St. Barbara eene vertaling van Mechteldis revelacien bezaten, en wel een dubbel exemplaar, ziet men uit bovenstaanden titel. Doch zij waren de eenige kloosterlingen van ons vaderland niet, die deze merkwaardige stukken lezen konden. Een HS. van den aanvang der vijftiende eeuw, thans in

1) Eenige bibliografische mededeelingen aangaande de verschillende *Libri revelationum* van genoemde en andere mystieken, vindt men bij Grässe, *Lehrb. einer Literargesch.* Abth. II, erste Hälfte, s. 139 ff.

2) Zie over Mechteldis: Trithemius, *Chron. Spanh.* ad A. 1154, Wolfii *Lectiones memorab.* I, p. 745, en Fabricius, l. l. V, p. 193; over de oudste uitg. harer *Revelationes*, Grässe, a. w. s. 142. Vgl. Panzer, *Annal.* Litt. T. Zusätze, s. 97, N°. 537. De jongste uitgave komt voor in de *Bibl. myst.* van Heberle, te Keulen, 1854; zij is echter slechts eene bloemlezing.

mijn bezit, een groot aantal bevattende van „stichtige woorde, genomen unt den boeck der revelacien der heiligher maghet Mechteldis", behoorde voormaals aan „die susteren van der derde oerde" van Franciscus, te Heusden in N. Braband [1]. Flacius heeft Mechteldis in zijn *Catalogus testium veritatis* [2] opgenomen, en hij had er goede redenen voor. Niet slechts straalt in vele harer openbaringen een reine evangelische zin door, die voor de eeuw, waarin zij leefde, inderdaad zeldzaam mag heeten, maar daarenboven verhief zij hare berispende stem tegen het zedebederf bij pausen en prelaten, geestelijken en leeken, met eene vrijmoedigheid, die in de strafpredikatiën van de H. Brigitta en andere visionarissen van dat tijdvak naauwelijks overtroffen wordt.

77. Hermans boec van den negen velden *ij-warf.*

Bij dezen titel heeft men te denken aan Das Buch von den neun Felsen, dat in de veertiende eeuw door den beroemden Straatsburgschen „Gottesfreund" Rulman Merswin opgesteld, en in 1859 door Dr. C. Schmidt volgens de autograaf van den auteur in het licht gegeven werd [3]. Mogt ik vroeger berigten, dat de kloosterlingen van het Tertiarissen-konvent van St. Jan te Weesp een exemplaar van dit werk bezaten, dat in Duitschland geschreven werd en nu in de Koninkl. boekerij te 's Hage berust, thans kan ik er bijvoegen, dat Rulmans werk, blijkens een HS. van de laatste helft der vijftiende eeuw, dat vroeger aan van Wijn behoorde en nu in mijn bezit is, ten behoeve

---

1) Latijnsche codices der *Revelationes* worden bij Sanderus vermeld, l. l. II, p. 84, 220. Merkwaardig is het, dat reeds Thomas van Cantimpré, die omstreeks het midden der 13e eeuw zijn *Liber de apibus* schreef, brokken uit Mechteldis' revelatiën opgenomen heeft. Men zie het Haagsche HS. van der Byen boek, later door ons aan te halen, fol. lxxiij.

2) P. 1489 s. ed. 1608.

3) Leipzig, S. Hirzel.

van ons voorgeslacht ook in het Nederdnitsch werd overgezet. Van mededeelingen aangaande het karakter dier overzetting onthoud ik mij, naardien ik hoop koester, dat een mijner voormalige leerlingen dit merkwaardig bewijsstuk van de zedelijke betrekking onzer devote vaderen op de „Gottesfreunde" van den Boven-rijn welhaast behoorlijk in het licht zal stellen.

86. Een revelaci van Dorscen.

Den hier voorkomenden naam heb ik elders niet ontmoet. Toch moet ik herinneren, dat de Augustijner-monnik Johannes van Dorsten, die omstreeks het midden der vijftiende eenw provincial van Saxen was en, te Erfurt als leeraar opgetreden, wegens zijn reformatorischen zin beroemd werd, als schrijver van een boek *De cognitione angelorum* zekeren naam had [1]. Welligt bestaan of bestonden er van hem ook revelatiën.

68. Apocalipsi.

De plaats, welke deze titel op de cedel inneemt, ver van de bijbelboeken, ná de schriften van Ruysbroeck en vóór eene groep van geestelijke verhalen en moralizatiën, doet vermoeden, dat wij hier niet aan de Openbaring van den apostel Johannes hebben te denken, ofschoon deze in HSS. soms geïsoleerd voorkomt [2], maar aan eenig ander geschrift. Mij staat hier het naast voor den geest de Apocalypsis of Revelacie van Hendrik Mande, den Noord-nederlandschen Ruysbroeck, die in den aanvang der vijftiende eeuw te Windesheim leefde en in 1430 te Beverwijk stierf, en wiens visioenen en profetische gaven wijd en zijd door ons vaderland bewonderd werden. Dat hij inzonderheid te Delft zijne vereerders had, heeft Boxhorn ons berigt, die overigens den naam van den vromen visionaris, naar ik vertrouw geheel ten onregte, in een

1) Joecher, a. w. II, s. 200; Kampschulte, *Die Universität Erfurt*, Trier 1858, I, s. 17.

2) Zie de Saint-Genois, p. 309.

uiterst ongunstig daglicht stelde [1]. Mandes hoogstmerkwaardige geschriften zijn vóór eenige jaren gedeeltelijk door mij uitgegeven [2]. Zijne Apocalypsis is in de bekende kronijk van Joh. Busch opgenomen [3]. Zij bevat openbaringen aangaande den staat der zielen van Geert Groote, Johannes Brinckerinck, Wermbold en andere geestverwanten des schrijvers, die hij overleefde.

99. *St. Pouwels visonen* [*sic*].

Hetgeen de apostel Paulus, 2 Kor. XII: 1—4, berigt heeft aangaande de opvoering zijns geestes in den derden hemel, werd reeds in de oude kerk en later bij herhaling aangewend tot verdichting eeniger *Apocalypses* en *Visiones Pauli* [4], waarvan de stellers geheel vergaten, dat de godsman, in het paradijs opgetogen, volgens zijne eigene verklaring, slechts „onuitsprekelijke woorden" had vernomen, „die het geen mensch veroorloofd is te spreken". Ook in de vijftiende eeuw waren hier te lande, gelijk in Engeland [5], dergelijke schriften in omloop. Een Latijnsch wordt gevonden in een codex, die voormaals aan het klooster Mariënborn bij Arnhem behoorde en thans in de bibliotheek der stad Arnhem berust; een Nederduitsch HS., waarin een stuk, getiteld: dit is Sunte Pouwels visioen, voormaals eigendom van het St. Jans klooster te Weesp, behoort nu aan de Koninkl. bibliotheek te 's Gravenhage [6].

1) *Nederl. Historie*, blz. 162 vv.

2) In *Joh. Brugman*, I, blz. 259 vv. en *Kalender voor de Prot. in Nederl.* Jaarg. 1860, blz. 113 vv.

3) *Chron. Windes.* p. 457 ss.

4) Zie Fabricius, *Cod. apocr. N. Testamenti*, p. 943 ss. en vooral Lücke, *Die Offenb. des Joh.* Lief. I, s. 244 ff.

5) Zie Wright, *St. Patrick's purgatory*, Lond. 1844, p. 7.

6) N°. 30 der Weesper-HSS. Prof. van Vloten nam er eenige stukken van op in zijne *Verzam. van Prozast.* blz. 222 vv.

5. Patristische schriften.

Ofschoon van de schriften der kerkvaders in de vijftiende eeuw reeds een en ander in het Nederduitsch was overgebragt, was onze bibliotheek van de voortbrengselen dezer literatuur slechts spaarzaam voorzien. Toch durven wij verzekeren, dat de nonnen van St. Barbara er meer van bezaten, dan de cedel te kennen geeft. Immers de meeste HSS. der vijftiende eeuw bevatten een aantal vertaalde brokken der *Patres*, kleine en groote bloemlezingen, welke tusschen andere stukken ingebonden werden. Zeer zeker is dit ook met de Delftsche HSS. het geval geweest.

78. Van den eenliken leven, dat Basilius bescrivet.

De titel is duidelijk. De vertaling van Basilius Magnus lief boekske *De laude vitae solitariae* wordt bedoeld. Zij is in meerdere HSS. van dien tijd tot ons gekomen, waarvan een in de Koninkl. boekerij [1], een ander in mijne verzameling wordt bewaard.

23. ij St. Augustijns hantboeken.

Het voortreffelijk *Enchiridion ad Laurentium* van Augustinus, dat de hoofdzaken der christelijke godsdienst behandelt, moest, waar men de schriften van den grooten kerkvader begon te lezen, noodzakelijk boven andere de aandacht trekken. Het werd in het oorspronkelijke reeds in 1467 te Keulen nitgegeven [2]. Echter twijfel ik, of men hier wel aan het *Enchiridion* te denken hebbe. Ypey [3] heeft een HS. van het begin der vijftiende eeuw bekend gemaakt, waarvan hij dezen titel opgeeft: Santus Augustinus hantboexkijn. Hij noemt het „eene verzameling van geestelijke overdenkingen en gebeden naar den smaak der mystieken". Deze beschrijving past

1) HS. Maastr. N°. 459. Prof. van Vloten deelde er iets uit mede, a. w. blz. 330 vv.

2) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 322.

3) *Gesch. der Ned. tale*, blz. 381.

zeer goed op het zoogenaamde *Manuale Augustini*, waar aan de Benedictijnen, naar het mij voorkomt, te regt eene plaats gaven onder de *spuria* op naam van genoemden auteur [1]. Een dergelijk HS. als het door Ypey bedoelde, komt in de Bourgondische bibliotheek te Brussel onder No. 15110 voor.

15. ij boeken van der vader collacien.

16. Een plat stic van der vader collacien.

17. Een rapianus [*sic*] van der vader collacien.

De drie titels zijn allen zeer verstaanbaar. Het eerste HS. bevatte der vader collacien compleet; het tweede hield ze slechts gedeeltelijk in; de *rapiarius* — zoo zal men moeten lezen in plaats van *rapianus* — was eene excerpten-verzameling of bloemlezing uit het werk. De *Collationes patrum*, vier en twintig dialogen over het christen- en monnikenleven, die in twee *Libri* verdeeld zijn, werden reeds in de vijfde eeuw geschreven door Joh. Cassianus. Onze voorvaderen hadden ze bij uitnemendheid lief, en wij kunnen er ons niet over verwonderen, daar zij, bovenal voor kloosterlingen, het aangename met het nuttige vereenigen. De beroemde Dionysius Carthusianus bearbeidde den Latijnschen tekst paraphrastiesch voor zijne tijdgenooten, opdat zij de lectuur des te ligter genieten zouden [2]. Wie de vertaling leverde is mij onbekend. Zij komt voor in HSS. der vijftiende eeuw in de bibliotheken der Maatschappij van letterkunde en der Universiteit te Leiden [3], in de Koninkl. boekerij te 's Hage, in een HS. van den aanvang der zestiende eeuw, in mijne verzameling,

1) Ik bezit een exemplaar der uitgave van het *Manuale*, welke door H. Sommalius in 1639 te Keulen werd bezorgd.

2) Het werk verscheen in 1540 te Keulen voor het eerst, onder den titel: *Joh. Cassiani Libri* 12 *de coenob. inst. nec non collationum* 24 *patrum Libri* 2, *clarius paraphrastice redditi a D. Dionysio Carthus.* De bibl. der stad Amsterdam bezit er een exemplaar van.

3) *Catal.* der Maatsch. van letterk. I, blz. 27, 28. *Catal. Libr. manuscript.* J. Geel, p. 90.

en waarschijnlijk ook elders. In 1506 werd zij te Antwerpen gedrukt [1].

6. Mystieke en ascetische schriften.

Wij hebben reeds vroeger de schriften dezer soort de kern der boekerij van St. Barbara genoemd, omdat zij in aantal de meeste waren. Wat men in „de vergaderingen der devote menschen" van de vijftiende eeuw in de noordelijke Nederlanden algemeen bewonderde en het vlijtigst gebruikte, was hier dan ook vrij volledig zamengebragt, hetzij het aan vroeger dagen en aan vreemden bodem zijn oorsprong dankte, of aan tijd- en landgenoot. Nemen wij de verschillende nummers slechts in oogenschouw; wij zullen er van overtuigd worden, dat mannen als Tauler, Gerlach Peters, van Herp en anderen, die wij niet vertegenwoordigd zullen vinden, een betrekkelijk klein getal uitmaken.

23. iij boeken van Sinte Bairnaerts gedachten.

Wij ontmoeten hier eene vertaling van de beroemde *Meditationes piissimae*, die vroeger voor een werk van Bernard van Clairvaux of van Hugo de S. Victore doorgingen, maar door Mabillon, Bernards uitgever, aan beider auteurschap ontzegd werden [2]. Deze *Meditationes* hadden bij onze devoten den roem van de meest geliefde lectuur van Florens Radewijns geweest te zijn [3], wat haar gebruik zeker niet weinig heeft aanbevolen. Die ze ook slechts oppervlakkig kent, zal het onzen voorvaderen tot eer rekenen, dat zij zulke vruchten eens vromen geestes wisten te waarderen. In de Bourg. bibliotheek te Brussel komt een HS. voor (N°. 11151), waarin een stuk, getiteld: S. Bernaerdus ghedachten. Het bevat 22 kapitellen, die eenigzins anders verdeeld zijn dan die der *Meditationes piae*.

1) *Catal.* der Maatsch. van Letterk. I, blz. 180.
2) Bern. *Oper.* II, p. 333 ed. Par. 1719.
3) Zie Dumbars *Anal.* I, p. 51.

44. Dat boec van der lelye, dat Sinte Baernaert bescrijft.

Een boek van dezen titel is evenzeer onder de echte, als onechte en betwijfelde werken van Bernard geheel onbekend. Toch kan ik aanwijzen, welk geschrift hier bedoeld wordt. In de vijftiende eeuw was op Bernards naam een boek in omloop, dat *Vitis mystica* heette, of *Tractatus de passione Domini* [1]. Dit uitvoerig tractaat was reeds in den aanvang der genoemde eeuw in zijn geheel overgezet, zoo als blijken kan nit een HS. van dien tijd, dat vroeger aan „die besloten susteren van Sinte Agnieten bynnen Gorinchem" behoorde en nu in mijn bezit is. In dit boek van den wijngaert komt eene, in vele hoofdstukken voortgezette, allegorie voor, die onder het beeld van de lelie de maagdelijke reinheid verheerlijkt. Dat deze allegorie uit het breede tractaat geligt en in afzonderlijke afschriften in omloop gebragt werd, bewijst een HS. van het midden der vijftiende eeuw, dat onder N°. 218 thans in de Koninkl. bibliotheek te 's Gravenhage wordt bewaard. Het stuk heeft daar denzelfden titel als op onze cedel voorkomt. In 1537 werd het Tractaet van den wijngaert te Antwerpen in zijn geheel gedrukt.

20. iij boeken van profectus.

Deze titel verwijst ons naar den aan Bonaventura toegeschreven *Profectus religiosorum*, een geestrijk boek, dat den weg tot een voorspoedigen voortgang in het christen- of liever het monniken-leven beschrijft en in waarheid heerlijke hoofdstukken inhoudt, die zoowel des auteurs vroomheid als uitnemende menschenkennis bewijzen. HSS. van de Nederduitsche vertaling heb ik elders besproken [2]. Een HS. van het jaar 1401 leerde ik later kennen [3]. Het Latijnsche werk verscheen in 1486 van de pers van Paffroet

---

1) In de aangeh. uitgave van Mabillon, I, p. 441 ss.
2) *Joh. Brugman*, I, blz. 39, 40.
3) Het werd aangekocht voor de Koninkl. biblioth. te 's Gravenhage.

of van Breda te Deventer [1]. Eene nieuwe vertaling, door pater Cornelis Thielmans, werd in 1604 te 's Hertogenbosch in het licht gegeven.

27. ij boeken van dat prekel der minnen.

Dit HS. bevatte eene vertaling van Bonaventuras *Stimulus divini amoris*. In Nederduitsch gewaad was het boekje reeds eenigen tijd in omloop, voordat het in 1511 te Leiden ter perse gelegd werd [2]. In het Latijn werd het bij de Broeders des gemeenen levens te Brussel in 1480 gedrukt, en in 1491 bij Paffroet te Deventer [3].

90. Thomas van Aquien boec van Gods kennisse.

De lange lijst der schriften van Thomas Aquinas, bij Cave en anderen, bevat geen titel, die hier licht kan geven [4].

22. ij boeken van der wijsheit of dat vol orologus.

35. Een boec van horologus.

Het boek Horologus of van der ewiger wijsheit komt hier te lande in verschillende HSS. voor. De Koninkl. bibliotheek bezit er drie [5], die der Maatschappij van letterkunde te Leiden één [6], en ik zelf een ander, in een ietwat naar het Hoogduitsch zweemend dialect, dat voor eenige jaren te Maastricht voor mij aangekocht werd. Uit het Leidsche HS. heeft de Hoogl. Siegenbeek eenige brokken in zijne Proeven van Nederl. welsprekendheid geplaatst, wat wel niet geschied zou wezen, zoo men

1) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 127.

2) Zie *Joh. Brugman*, t. a. p.

3) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 267.

4) Het rapport der Commissie herinnerde echter, dat het eerste boek van Thomas' *Summa Theologiae* geheel aan de beschrijving van Gods eigenschappen en wil is gewijd, zoodat wij hoogstwaarschijnlijk daaraan te denken hebben.

5) HS. Maastr. N°. 433. In de zoogen. manuscriptenkamer worden nog een Hoogduitsch HS. en een ander bewaard.

6) *Catal.* I, blz. 36.

behoorlijk naar den auteur van het tractaat had omgezien. Deze is niemand anders dan de beroemde dominikaner Hendrik Suso, die zijn boekske *Von der ewiger Weisheit* oorspronkelijk in het Hoogduitsch opstelde, maar het omstreeks het jaar 1338 in het Latijn vertaalde, om het onder den titel van *Horologium aeternae sapientiae* aan zijn ordemeester, Hugo van Vaucemain, ter beoordeeling te kunnen aanbieden [1]. Uit den prologus, die in de Nederlandsche HSS. voorkomt, maak ik op, dat onze vertaling niet naar het Hoogduitsche, maar naar het Latijnsche werkje vervaardigd is. Dat onze voorvaderen het zeer beminden, blijkt uit de vele fragmenten, die men er in menigvuldige HSS. van aantreft. Toen eenige monniken van Windesheim tijdens de groote kerkvergadering van Constans daar ter stede verwijlden, lieten zij niet na eene beêvaart te maken naar de cel van den man, „qui *Horologium aeternae sapientiae* instinctu S. Spiritus ediderat" [2]. In het jaar 1500 kwam het Tractaet van die ewige wijsheit bij Hugo Jansz. te Leiden in het licht [3].

64. Dat boec [van] *Johan Ruusbroec* van den xij duechden.

66. Ruusbroec van der gheesteliker bruloft.

89. Moeyses tabernakelen.

De drie bovenstaande titels, allen werken van Johannes Ruysbroeck aanduidende, behoeven geenerlei toelichting. Hadden wij bij de eerste uitgave dezer verhandeling te klagen, dat „onze beste prozaschrijver uit de middeneeuwen" in zijne oorspronkelijke gedaante nog nimmer in het licht gegeven was, thans mogen wij met vreugde berigten, dat hijna al de schriften van den beroemden mysticus op gewenschte wijze aan den dag gebragt zijn door

1) Vgl. Böhringer, *Die Deutschen Mystiker*, s. 362. De Koninkl. bibliotheek bezit van deze Lat. overzetting een welbewaard HS. van het laatst der veertiende eeuw, HS. Maastr. N°. 389.

2) *Chron. Windes.* p. 182.

3) Zie *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 204.

Prof. David te Leuven [1]. Reeds bezorgde deze geleerde ons goede afdrukken van de onder N°. 64 en 89 genoemde werken, en welhaast, gelijk wij vertrouwen, zal ook het boek „van der gheesteliker bruloft" verschijnen. Wanneer al de schriften van Ruysbroeck behoorlijk gedrukt zullen wezen, zal het tijd zijn den arbeid, dien Engelhardt, Schmidt, Böhringer en anderen aan den autenr en zijne geestrijke opstellen wijdden, aan herziening te onderwerpen.

65. Rnusbroec van die koc.

67. Dat boectgen van die koc.

Het geschriftje, hier bedoeld, is bekend gemaakt door Mone [2], Willems [3] en anderen. Jan van Leeuwen, „de goede kok" van het klooster Groenendaal in het bosch van Soigny bij Brussel, waar Ruysbroeck overste van was, schreef, naar men zegt, nog bij diens leven, eene lofrede op zijnen prior, en dat wel in rijmend proza. Dat dit zonderlinge stnk, vol vromen onzin, uit het zuiden noordwaarts overkwam, blijkt nit beide titels. Het begin der lofrede luidt als volgt: „Want ic en bekendere in eertrike noyt meer dan eenen, dat wet ic wale, dan her Janne van Ruschbroec, prioer van Groenendale; hi es vervolt van den heiligen gheest te male; te rechte heet hi van groenen, nederen dale; want sine minne heeft vervult hemel ende eerde ende alle creaturen, also verre alst in hem es, prioer van Groenendale; hoert sine stemme, soe doedy wale; want sine scrift is Gode bequame, ende altoes eert ter eren Gods sinen name," enz.

79. Van meester Gherijt de Groot epistelen.

Het bestaan van een vrij lijvigen bundel, meerendeels nog onuitgegeven *Epistolae Gerardi Magni*, werd het eerst bekend gemaakt door den heer Delprat [4] en later door

1) Zij werden uitgegeven door de „Maetschappij der Vlaemsche bibliophilen", Gent 1857 vv.

2) *Uebersicht*, s. 259.

3) *Belg. Mus.* IX, blz. 220 vv.

4) Delprat, a. w. blz. 342.

Dr. J. G. R. Acquoy [1]. Het HS. der vijftiende eeuw, waarin zij voorkomen, behoort aan de Koninkl. boekerij te 's Hage; andere codices werden door laatstgenoemden antenr besproken. Of het op onzen catalogns vermelde HS. eene vertaling der *Epistolae* bevatte, weet ik niet.

47. Die epistel van Eemsteyn.

In de bibliotheek der stad Deventer komen twee HSS. voor [2], waarin stnkken, getiteld: epistelen van Emesteynt, en die ander ende die derde epistel van Eymesteyne. Ofschoon de naam des auteurs aldaar niet wordt genoemd, kunnen wij dien echter opgeven. De epistelen van Eemsteyn zijn de vertaling der in het *Chronicon Windesemense*, p. 175, vermelde *Epistolae missae ad nepotem suum* [*Simonem regularem in Eemsteyn*] van Johannes van Schoonhoven, den monnik van het klooster Groenendaal, die als verdediger der regtzinnigheid van Rnysbroeck tegen Gerson eenigermate beroemd werd. In het Latijn heb ik deze *Epistolae* hier te lande nog niet aangetroffen, dan voor een deel in een codex, die in de universiteitsbibliotheek te Utrecht wordt bewaard (*Aev. med. script.* No. 393). In Duitschland echter komen zij meermalen voor [3]; zoo ik mij niet bedrieg, zag ik er een codex van in de Wolfenbuttelsche bibliotheek, die zoo rijk is aan HSS., nit Nederlandsche kloosters afkomstig. Dat er nog andere onuitgegeven schriften van dezen auteur bestaan, kan men zien bij Val. Andreas [4]. Zijne *Defensio Johannis Ruysbroeck contra magistrum Johannem de Gerson* werd in verschillende nitgaven van Gersons *Opera* opgenomen [5], en een brok van een zijner vertaalde sermoenen in de Verzameling van Nederl. Prozastukken van

1) Zie *Gerardi Magni epistolae XIV*, Amstel. 1857.

2) N°. 1737 en 1741; zie *Catal.* p. 239.

3) Zie Schmidts *Antiq. Verzeichniss*, N. LXXXII, s. 345, 346, Halle 1855.

4) *Bibl. Belg.* p. 560 ed. 1643.

5) In de uitg. van du Pin, I, p. 63 ss.

van Vloten. Onder de incunabels, die vroeger in de boekerij van den heer J. J. van Voorst te Amsterdam aangetroffen werden, kwam een werkje voor, getiteld: Joh. de Scoenhoven, van onser liever vrouwen croen. In mijn bezit is een HS. der vijftiende eeuw, waarin in Noord-duitsch dialect ene devote epistel, geschreven to enen Kartthuser by Uthrecht, van der passie unses Heren. Deze brief is eene overzetting van de door Val. Andreas vermelde *Epistola de passione Domini ad Guilielmum Fryman, nepotem suum, Cartusiani ordinis prope Trajectum*. Drie sermoenen van Joh. van Scoenhoven, vertalingen van Latijnsche sermoenen, worden te Leiden in de bibliotheek der Maatschappij van letterkunde bewaard [1]. De te zeer vergeten schrijver verdiende in onzen tijd op nieuw in herinnering gebragt te worden.

24. ij boeken van der opclimminghe.

Dit werkje is, althans in twee HSS., tot heden bewaard. Het eene berust te Deventer [2], het andere te 's Hage in de Koninkl. bibliotheek [3]. Het laatste bleek mij, in 1445 in een klooster te Maaseyk geschreven te zijn. De naam van den auteur wordt in geen van beiden gevonden, maar kan echter met zekerheid opgegeven worden. De boeken, of liever het boek van der opclimminghe is eene zeer goede overzetting van Gerard Zerbolts (Gerardi Zutphaniensis) *Liber de spiritualibus ascensionibus*, een veelzins voortreffelijk werk, dat eene christelijke beoefeningsleer bevat, waarin hier en daar voorkomt, wat voor alle tijden bruikbaar geacht mag worden. De auteur, een beroemd leerling van Geert Groote en Florens Radewijns, putte de voornaamste stoffen voor zijn opstel uit een eerst onlangs uitgegeven werkje van Florens [4]. Bij het boek *de Spiritua-*

1) Zie *Catal.* I, blz. 38.

2) *Catal.* p. 238.

3) HS. Maastr. N. 432.

4) Zie R. Dier de Muden bij Dumbar, *Anal.* I, p. 50. Het boekske van Florens Radewijns, getiteld: *Tractatus devotus de extirpatione vitiorum* cet., werd uitgeg. door H. Nolte, Freib. 1862.

libus ascensionibus behoort een tweede, *de Reformatione trium virium animae.* Waarschijnlijk hadden de zusters van St. Barbara ook van het laatstvermelde eene vertaling, zoodat de boekenwaarster daarom de cedel van ij boeken deed spreken. *Gerardi de Zutphania tractatulus de spir. ascensionibus* kwam in 1486 van de pers van Jac. van Breda te Deventer; het boekske *de Reformatione virium animae* in 1492 te Bazel [1]; beiden verschenen later in den nadruk der *Opera omnia* van Thomas a Kempis, die in 1623 te Lyon het licht zag, en in meer dan ééne *Bibliotheca Patrum.* Ook Gerard Zerbolt, hoezeer in onzen tijd bij herhaling behandeld, verdient naauwkeuriger bekend gemaakt te worden. Zijne zoo even vermelde tractaten worden, in het oorspronkelijk Latijn, in drie codices in de universiteitsbibliotheek te Utrecht aangetroffen (*Aev. med. script.* N°. 241, 288, 390).

80. Van Johel die propheet: keert u tot mi van alle nwer herten.

De titel zou mij onverklaarbaar wezen, zoo hij mij niet den aanvang herinnerde van het boekske van drien staten van den reeds meer vermelden Hendrik Mande. Ik vermoed, dat het HS. dit merkwaardige werkje bevatte, waarvan ik in 1854 eene nitgave bezorgde. Toen stonden mij er twee HSS. van ten dienste [2]. Sedert heb ik in de Koninkl. bibliotheek een derde leeren kennen.

21. Dat spiegel der sonden.

Onder de vele spiegels van allerlei aard, die in de vijftiende eenw in ons vaderland, evenzeer als in Duitschland, in omloop waren [3], spiegels van volkomenheit, van dogeden, des kersten mensche enz., waren ook spiegels der sonden en der sonderen. Een van die komt voor in een HS. van het jaar 1415,

1) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 129, 477.

2) *Joh. Brugman,* I, blz. 262.

3) Zie Geffcken, *der Bildercatech. des funfz. Jahrh.* s. 160 ff. Vgl. *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 301, 302, 562.

dat Mone bekend maakte [1], en een andere in een perkamenten HS. van het jaar 1448, dat in het klooster „Marienkampe in Oestfrieslande by Esynge" onder het bisdom Bremen [2] geschreven werd en thans mij toebehoort. De laatstvermelde spiegel der snnderen, die ook in N°. 30 der Weesper-HSS. aangetroffen wordt, bevat hier en daar veel lezenswaardigs en is eene vertaling van het aan Gregorins den Groote toegeschreven *Speculum peccatorum*, waarvan de nniversiteitsbibliotheek te Utrecht twee HSS. bezit (*Aev. med. script.* N°. 192, 398). De aanvang luidt aldus: „Alreliefste broeders, want wy sijn in den weghe deser vliender werelt ende onse daghe en wech gaen als die scheme der sonnen," enz. Het mag hier nog opgemerkt worden, dat ook Wykliffe, volgens sommigen, een spiegel der zondaars heeft geschreven [3].

21. ij boeken van die vier utersten.

's Menschen vier nitersten, de dood, het oordeel, de pijn der helle en de blijdschap des eenwigen levens, waren de voorwerpen, waarmede de aandacht onzer ernstigste devoten zich in de veertiende en vijftiende eeuw onophoudelijk bezig hield. Geen wonder, dat zij dan ook eene stof uitmaakten, die door verschillende ascetische schrijvers in groote en kleine tractaten behandeld werd. Het zoogenaamde *Cordiale* of *Quatuor novissima* van Gerardns a Vliederhoven, dat somtijds aan Geert Groote werd toegeschreven [4], is wel het meest gebrnikte geweest. Ik bezit er een schoon HS. van, dat in de ecrste helft der vijftiende eeuw, waarschijnlijk in de omstreken van Keulen, geschreven werd. Alleen te Deventer werd het tusschen de jaren 1483 en 1494 driemalen gedrnkt, terwijl het, in het Nederduitsch overgezet, van 1483—1491 viermalen te Antwerpen, Delft

1) A. w. s. 270.
2) Zie *Kerkel. oudh. van Devent.* blz. 138.
3) Böhringer, *J. Wykliffe*, s. 146.
4) Zie Clarisse, in het *Archief*, III, blz. 486, aant. blz. 30—44.

en Zwolle werd nitgegeven [1]. Weinig minder beroemd was het merkwaardige boekske, *Quatuor novissima*, van Dionysius Carthusianns, dat alleen in 1486 hier te lande driemalen in het licht verscheen [2]. Of ook dit in het Nederduitsch vertaald werd, is mij onbekend. Het verdient opmerking, dat ook in de oude literatuur der Waldensen een boekje over de vier nitersten voorkomt [3]. Een *Tractatus de considerat. novissimorum*, uit het laatst der dertiende eeuw, is opgenomen in het *Speculum morale* op naam van Vincentius Bellovacensis. Nadere berigten aangaande de beteekenis der vier uitersten voor het godsdienstig leven onzer vaderen, mag men van de hand van een mijner leerlingen verwachten.

45. Dat boec van die reynicheit, dat die iiij leeraers bescriven.

Van dit werkje komen twee HSS. voor, het eene in de Koninkl. bibliotheek [4], het andere in de stadsboekerij te Deventer. Het laatste heeft tot titel: boec van der reynicheit, ende hevet gemaect meister Henric van Gent. Hendrik van Gent is de in 1217 geboren Hendrik Goethals, die, na te Keulen de lessen van Albertns Magnns gehoord te hebben, zich naar de nniversiteit te Parijs begaf en daar den naam van *Doctor solemnis* verwierf [5]. Hij schreef veel, ook een werkje *De castitate virginum et viduarum*, dat in den tijd van Valer. Andreas [6] in HS. bestond en welligt het oorspronkelijke bevatte van de in onze cedel vermelde vertaling.

---

1) Zie *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 293. Een exempl. van eene uitg. van Jan Mathijsz. te Leiden in 1555, is in mijn bezit.

2) Zie *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 274. Vgl. Vissers *Naaml.* op versch. pll. In 1554 werd het te Antw. herdrukt bij Joh. Steelsius.

3) Herzog, *Die Roman. Waldenser*, s. 52, 71.

4) HS. Maastr. N. 437.

5) Zie Juste, *Histoire de l'instruct. publ. en Belg.* p. 63, en vooral het daar aangeh. opstel van Huet in *Les Belges illustres*, 2e Partie.

6) *Bibl. Belg.* p. 345.

63. Heer Vrederics boec: gheminde susteren.

De titel is raadselachtig. Echter herinner ik hier een vergeten auteur, die zeker dit lot niet verdiend heeft: Frederik van Heilo, priester in het klooster der regulieren te Haarlem in de eerste helft der vijftiende eeuw, een vruchtbaar ascetiesch schrijver. Valerius Andreas heeft de titels zijner werken opgegeven, zooals zij in zijnen tijd in een codex gevonden werden, die aan Boxhorn behoorde [1]. Deze codex is eenigen tijd in handen van Jacobus Baselius geweest, die er hoogst merkwaardige excerpten uit medcdeelde in zijn *Sulpitius Belgicus* [2]. Uit deze fragmenten kan men zien, dat Frederik een van de vele voorloopers der Hervorming mag genoemd worden, wiens schriften een opzettelijk onderzoek verdienen. Eenige zijner *Opuscula* zijn bewaard in een HS. der zestiende eeuw, dat uit de boekverzameling van den Hoogl. Kist door mij aangekocht werd en weldra door een mijner leerlingen nader bekend gemaakt zal worden.

38. Die x geboden, inhout hoe die kinder van Israel uut Egypten quamen.

39. Die x geboden mit die exposicie.

De decalogus was, gelijk Geffcken aangetoond heeft [3], gedurende de vijftiende eeuw in Duitschland de hoofdstoffe des catechetischen volksonderrigts. Wij hopen elders te bewijzen, dat hetzelfde ook in de Nederlanden heeft plaats gehad. Zeker is het, dat velerlei tractaten over de x geboden in onze klooster-bibliotheken voorkwamen: dat van Bonaventura, Joh. Nyder, Henricus de Hassia en anderen, waarvan Sanderus oude HSS. heeft opgegeven [4], gelijk ook le Long eenige heeft gekend [5]. De Hoogl. van Vloten heeft, uit een HS. der veertiende eeuw, een Nederduitsch

1) *Bibl. Belg.* p. 249, 250.
2) P. 194 ss. 316 ss.
3) A. w. s. 21 ff.
4) *Bibl.* I, p. 271, II, p. 80, 253.
5) A. w. s. blz. 301 vv.

opstel uitgegeven, dat de x geboden met korte expositiën inhoudt [1]. Andere HSS. van dien aard worden in de Koninkl. bibliotheek te 's Hage aangetroffen. In een HS., te Oxford bewaard, treft men een rijmwerk aan, getiteld: dit sijn die x plaghen ende die x ghebode [2]. In mijn bezit is een schoon HS. van den jare 1448, waarin een uitvoerig en hier en daar voortreffelijk stuk, welks aanvang dus luidt: „Hier beghinnen die tien ghebode Godes, die Moyses ontfinc van Gode op den berch van Syna, mit haren verclaringhe ende bedudinghe na den woerden der heiligher leerres, ende is een yghelic, die sijn sinnen ende iaren hevet, van node sculdich te houden dese tien ghebode," enz. Nyders *Expositio Decalogi* werd nog vóór 1500 menigmalen gedrukt [3]. Het *Praeceptorium divinae Legis, sive in Decalogum,* van den Leuvenschen theoloog Joh. Beets, verscheen in 1486 bij Aegidius van Heerstraten [4].

40. Dat pater noster boec.

Aan verklaringen van het „Onze Vader," door kerkvaders en middeneeuwsche schrijvers geleverd, heeft het onzen voorgeslachten wel niet kunnen ontbreken. „Het volmaakte gebed" was, even als de decalogus, steeds een voornaam voorwerp des catechetischen onderrigts. Welk werk hier bedoeld wordt, kunnen wij niet bepalen. In de boekerij der stad Deventer komt een HS. voor met eene Expositie op het paternoster [sic] [5], en in de Koninkl. bibliotheek te 's Hage vindt men een Paternoster mitter glosen (HS. 218b).

49. Dat boec van die achte salicheit.

Misschien bevatte het HS. eene verklaring van de macarismen der Bergrede, welke door onze voorvaderen, ge-

1) *Verz. van Prozast.* blz. 61.
2) *Versl der Vereen.* Jaarg. 2, blz. 54.
3) *Catal. Bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 548.
4) Val. Andreas, l. l. p. 457. Vgl. Vissers *Naaml.* blz. 22.
5) *Catal.* p. 237. Vincentius Bell, schreef expositiën op het P. N.

lijk wij uit de schriften van Brugman, Dionysius Carthusianus en anderen weten, met zooveel belangstelling plagten ter spraak gebragt te worden. In de Deventersche bibliotheek — hetzij in het voorbijgaan gezegd — komt een HS. voor, eene verklaring der Bergpredikatie bevattende [1]. Nog verdient het opmerking, dat in het boek van Dirk van Delft, een tafel van den kersten-gelove ende der ewen, waarvan de Koninkl. bibliotheek een HS. van den jare 1469 bezit [2], het zeer uitvoerige 20e Capittel dit opschrift heeft: „van den achte salicheden der zielen, die Christus leerde."

62. Dilexit nos, *dat sijn die vij woorden.*

Dat wij hier aan een Latijnsch stuk te denken hebben, en wel aan een traçtaat over de zeven kruiswoorden, die door onze devoten zoo dikwerf, ook in hunne liedekens, met liefde herdacht werden, leert het toevoegsel aan den titel door de latere hand. In Nederlandsche kloosterbibliotheken van dien tijd kwam somtijds een stuk voor, *De vij ultimis verbis in cruce*, van Arnoldus Abbas [3], een Fransch benedictijner, die in het midden der twaalfde eeuw leefde. Zijn werk werd te Antwerpen in 1532 gedrukt [4].

76. Dat boexkijn van der gehoersaemheit.

Een boekske met denzelfden titel komt voor in een HS. der boekerij van de stad Deventer [5]. In andere HSS. vindt men meermalen, meestal kleine, stukken, die over de gehoorzaamheid, eene der hoofddeugden van de kloosterlingen, handelen. Een opstel van twerehande ghehoersaemheit leest men in een HS. der vijftiende eeuw, in de boekerij der Koninkl. akademie te Amsterdam [6].

1) *Catal.* p. 235.
2) HS. 219. Vgl. Prof. Visscher, a. w. I. blz. 134; van Vloten, a. w. blz. 107.
3) Sanderus, l. l. II, p. 210.
4) Fabricius, l. l. I, p. 367.
5) *Catal.* N. 1728, p. 238.
6) HS. N. 4.

81. Een boexkijn dat hiet: een troest of een medecijn der kranken [1].

88. Deus caritas.

96. Van den [*sic*] menscheliker natueren ons liefs Heer een boexkyns [*sic*].

97. Een goede geestelike leeringe.

93. Die voersienicheit.

94. Die gulden musscate.

50. Dat boec van den bloem der deuchden.

Tot verklaring dezer titels kan ik niets bijbrengen. Ik plaatste ze hier, omdat zij waarschijnlijk ascetische schriften aanduiden, en opdat zij de aandacht van deskundigen, die misschien inlichting kunnen geven, niet zullen ontgaan. De titel onder N°. 50 herinnert ons het in 1411 geschreven dichtstuk van Hans Vintner, *Blume der Tugend*, in de geschiedenis der Hoogd. letteren bekend.

7. Geestelijke romans, verhalen en moralizatiën.

De kloosterlingen der vijftiende eeuw, ook die van den meest devoten zin, als de zusteren van St. Barbara, hadden wat men hunne „bellettric" mag noemen, eene reeks

1) Het rapport der Commissie vermeldde hierbij een HS. in kl. 8°, toen in bezit van den Hoogl. Kist, welks titel met den bovenstaanden zekere overeenkomst heeft: *Een schoone medicine, versaemt uut de apotheke des H. Gheestes d. i. uut die H. Schrifture. Twintich costelijcke recepten ofte troostschriften voor crancke, bedroefde ende aangevochtene christen, deselve daermede te troosten, door D. Joan. Haverman.* Onder de voorrede staat: *Actum Valckenow (?) den* 10 *Aug. A.* 1569; de schrijver was blijkbaar een protestant. (Een gebedenboekje van denzelfden auteur werd door onze voorvaderen veel gebruikt en nog in 1820 te Amsterdam bij Koene uitgegeven.) Nog vindt men in hetzelfde HS.: *Een schoone troostelijcke medicine, daerdoor der christen lyden ende droefenisse soet endo licht, ooc verdragelijck ende die onverduldicheyt belet wort. Eertijts die verdruckte christen in de stat van Antwerpen daermede te troosten toegeschreven, oock allen vromen ende christen weduwen tot een troost geschreven door Joach. Magdeburgium.* — De naam van Joachimus Magdeburgius komt voor in den *Index librorum prohib.*, die in 1570 te Antw. verscheen, p. 33, 70.

van schriften, die, eensdeels vrucht van het dichtende en allegorizerende vernuft en anderdeels van den mystieken en ascetischen ijver dier dagen, eene verpoozing van meer ernstige lectuur konden schenken, welke ook voor het oordeel van den strengsten monnikengeest bestaan kon. Onze boekerij bezat een niet gering aantal van die schriften, en daaronder ook zulke, van welke wij weten, dat zij in die eenw eene hooge achting genoten. Wij willen ze in oogenschouw nemen, maar slechts kortelijk, naardien wij hier een gebied betreden, dat in de laatste jaren gelukkig opgehouden heeft een onbearbeid veld te wezen.

72. Van Griseldis.

„De goede, verduldige Griseldis," een eenvondig landmeisje, dat tot gemalin van een Italiaanschen markgraaf verheven, door haren echtgenoot onderworpen werd aan beproevingen, waarop de lijdzaamheid der lijdzaamsten schipbreuk had kunnen lijden, en waarover de hare echter zegepraalde — Griseldis is als een hoofdpersoon in eene der novellen van Boccacio beroemd geworden. Petrarcha echter had het verhaal reeds vroeger in het Latijn bewerkt [1], en zoo kwam het noordwaarts heen, om ook in Nederlandsche klooster-bibliotheken eene plaats te vinden. In de handschriften-verzameling der regulieren van Tongeren bevond zich nog ten tijde van Sanderus een codex, getiteld: *Francisci Petrarchae Historia Griseldis* [2]. Mone heeft een HS. van den aanvang der zestiende eeuw beschreven, waarin de novelle van den greve ende van Grisillen, in versen behandeld, voorkomt [3]. Doch reeds vroeger verscheen: die historie van der goeder vrouwen Griseldis, te Deventer bij Jacob van Breda. Aan den Heer van den Bergh danken wij het berigt, dat

1) Zie Grässe, *Lehrb. einer Literaturgesch.* B. II, Abth. III, Erste Hälfte, s 282.

2) L. l. II, p. 190.

3) *Uebers. s.* 133.

het werkje hier te lande nog in den aanvang der zeventiende eeuw een volksboekje is geweest [1]. Door de „Maetschappij der Vlaemsche bibliopbilen" werd uitgegeven: Die historie van der vrouwe Griseldis.

105. *Van coninc Alexander.*

Of wij hier aan den Alexander van Jac. van Maerlant bebben te denken, of aan eene andere bewerking der, ook in de middeneeuwen zoo zeer beminde, sagen aangaande den beroemden held, kunnen wij niet zeker bepalen. Wij merken echter op, dat bet op de cedel bedoelde boek, blijkens de latere band, waarmede de titel geschreven werd, eerst in bet laatst der vijftiende eeuw in onze boekerij werd opgenomen. Het kan dus een gedrukt stuk geweest zijn, welligt een exemplaar van die historie van den grooten coninc Alexander, die te Delft in 1488 en 1491 in het licht verscheen [2] en later een geliefd volksboek werd [3]. Het bekende werk van Gautier de Chastillon, *De gestis Alexandri Magni*, kwam in HS. niet zelden in Nederl. klooster-bibliotheken voor [4]. Uit een HS. der vijftiende eeuw, den Heer J. A. Alberdingk Thijm te Amsterdam toebehoorende en getiteld: Alexanders boek ende sijn legende, werd een brokstuk door den Hoogl. van Vloten uitgegeven [5].

69. Van den bracmannen.

Deze zonderlinge titel, die ons de *Bracmanae* of Gymnosophisten voor den geest roept, met wie koning Alexander, volgens Strabo en anderen [6], in aanraking kwam,

1) *Nederl. volksrom.* blz. 48 vv. Andere schrijvers, over Griseldis te raadplegen, worden door Prof. Visscher opgegeven, *Bekn. gesch. der Ned. Letterk.* I, bl. 274.

2) Prof. Visscher, a. w. I, blz. 187. Vgl. Vissers *Naaml.* blz. 28, 34.

3) Van den Bergh, a. w. blz. 63, 64.

4) Sanderus, l. l. I, p. 50, 183, 185.

5) A. w. blz. 351. Belangrijke bijdragen tot de geschiedenis der literatuur, welke Alexander ten voorwerp bad, vindt men in John Dunlops *Gesch. der Prozadichtungen, aus dem Engl. von* F. Liebrecht, Berlin, 1851.

6) Zie Bayle, *Dict. hist. et crit.*, Art. *Brachmanes.*

herinnert ons het aan Alcuinus toegeschreven boek [1], getiteld: *Alexandri regis Macedonum et Dindimi Bragmanorum regis per litteras pulcherrima collatio de philosophia.* In HSS. komt het voor in de Bourg. bibliotheek te Brussel (N°. 2713, 7722). Daar het eene aanprijzing van het ascetische leven bevat, laat het zich begrijpen, dat de kloosterlingen er belangstelling voor gevoelden.

102. *Sydrach.*

Ook dit werk was eene latere aanwinst onzer boekerij. Een rijmwerk, van den wijzen philosoof Sydrac ende coninc Boetus, eene vertaling van de veertiende eeuw, werd door den Hoogl. Visscher en anderen besproken [2], een prozawerk met den titel Sydrach in de Verslagen der Vereeniging [3]. Mone vermeldt een schoene suverlike hystorie, gheheyten Sydrack den grote meister, welke was vij hondert iaer voer Goeds gheboerte. Zij verscheen in 1496 te Deventer en handelt, in 421 vragen en antwoorden, over God en de wereld [4]. De oorsprong van het boekske, dat ook in het Latijn, Fransch, Engelsch en Italiaansch in omloop was, is niet bekend [5]. Sydrach wordt als een Chaldeeuwsche wijze voorgesteld, die den Joodschen Koning Bochus godsdienstig onderrigt geeft en tot zijn bekeerling maakt.

98. *Tondalus.*

Wederom een geschrift, dat later voor onze boekerij werd aangewonnen. Waaraan wij te denken hebben, is niet twijfelachtig. Tondalus, de ridder, die schijnbaar stierf en wederom levend werd, nadat hij met eene hellevaart verwaardigd was, waardoor hij „der sondaren staet"

1) Zie Alcuini *Opera*, ed. Migne, II, p. 1366 ss.
2) A. w. II, blz. 108 vv.
3) Jaarg. 2, blz. 38 v. Vgl. Mone, a. w. s. 352 f.
4) A. w. s. 353. Volgens een catal. van den Berl. boekhandelaar Stargardt (N. 27, s. 53) werd het boek in 1522 ook te Antw. uitgegeven.
5) Grässe, a. w. B. II, Abth. II, Erste Hälfte, s. 707.

had leeren kennen, werd in onze dagen door de bemoeijingen van Blommaert, van Vloten en anderen op nieuw bekend gemaakt [1]. Reeds Lodewijk van Velthem zal Tondalus visioen in rijm bewerkt hebben, en wel naar het Latijn van den bekenden Vincentius Bellovacensis [2]. Te Antwerpen, 's Hertogenbosch en Delft verschenen, volgens Prof. Visscher, van 1472—1494 drie uitgaven van eene prozabewerking onder denzelfden titel. Zoo hebben onze zusters van St. Barbara dan ook van dit geschrift welligt een gedrukt exemplaar gehad. Merkwaardig is een HS. van de eerste helft der vijftiende eeuw, dat nu eigendom der Koninkl. bibliotheek is en vroeger aan het klooster der regularissen te Maaseyk behoorde [3]. Het bevat niet slechts het Buec van eynen vroemen ridder wel geleert in den wereltliken consten der ridderscap ende genoempt Tondalus, maar ook het boek van den vegevyer, dat die heilige Patricius van onsen Here bat omme dat volc te bekerene, en daarenboven het minder bekende stuk, Guydons gheest, een verhaal aangaande een afgestorvene, die in het jaar 1324 zich acht dagen lanck sijnre huysvronwe vertoent heet in der stemme nae der begravynghen [4]. Het is hier de plaats niet, om over den inhoud dezer geschriften uit te weiden; slechts laat ik niet na op te merken, dat Tondalus visioen, het vagevuur van Patricius en dergelijke opstellen ter sprake zijn gebragt in de *Quatuor novissima* en in een ander der vele vergeten boeken van Dionysius Carthusianus, zijn *Colloquium de particulari iudicio animarum post*

1) Blommaert, *Oud-vl. Ged.* II; van Vloten, a. w. blz. 17. Zie vooral ook Wrights boven, blz. 254, aangehaald werk, p. 32.

2) Zie Visscher. a. w. blz. 84. Vgl. A. Vogel, *Ueber Vincenz von Beauvais*, Freib. 1843.

3) HS. Maastr. N. 426.

4) Te Delft verscheen in 1486 een werkje, getiteld: [Joh. Gobius] *De spiritu Guidonis*. Zie *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 176.

mortem [1], en wel op eene wijze, welke ons leert, met wat oog des geloofs men in de vijftiende eeuw in Nederl. kloosters op deze en soortgelijke lettervruchten plagt neder te zien.

107. *Van Mellibus ende Prudencia.*

Wederom een boek, dat eerst later in onze bibliotheek werd opgenomen. Een rijmwerk, een stichtelijk leerdicht bevattende in zamenspraken tusschen Melliboeus en Prudencia, werd reeds door Hoffmann, Mone en anderen bekend gemaakt [2]. Hain heeft er Fransche, Duitsche en Nederduitsche drukken van beschreven [3].

71. Van Maria van Ogines.

De plaatsing van dezen titel op onze cedel tusschen het boek van den cancellier en van Griseldis maakt het eenigzins waarschijnlijk, dat ook hier aan eene of andere novelle of geestelijken roman moet gedacht worden. Maria van Ogines is mij geheel onbekend; maar ik herinner echter, dat er een *Vita beatae Mariae Ogriacensis* van den bij onze voorvaderen geliefden Thomas van Cantimpré bestaat, dat door Surius in zijne *Acta SS.* en door anderen uitgegeven werd [4]. In HSS. komt het voor in de Bourg. bibliotheek te Brussel (N°. 8629, 8630).

26. ij boeken van onser vrouwen miraculen.

Rijm- en prozawerken met verhalen aangaande de wonderen der lieve Vrouw waren meerdere in omloop gedurende de middeneeuwen [5]. Caesarius van Heisterbach, een

1) Men vindt dit *Colloquium* achter de uitgave der *Quatuor novissima* van Dionysius, die door Steelsius werd bezorgd. De plaatsen, welke ik in beide werkjes bedoel, zijn p. 140 ss. 270 ss. en vooral p. 288 ss. Ook het leven van Catharina de wonderbare, de visioenen van Brigitta enz. worden daar behandeld, p. 132 ss. 269 ss.

2) Hoffmann, *Hor. Belg.* I, s. 118; Mone, *Uebers.* s. 347. Vgl. Visscher, a. w. I, blz. 108.

3) T. II, 1, p. 395.

4) Zie Fabricius, l. l. VI, p. 695 s. Vgl. Valer. Andreas, *Bibl. Belg.* p. 434.

5) Zie belangrijke mededeelingen dienaang. bij Dunlop, a. w. s. 307.

monnik van den aanvang der dertiende eeuw, die in het Zevengebergte bij Bonn leefde en eene zeer vruchtbare pen voerde [1], was reeds vroeg een geëerd schrijver bij onze voorvaderen. Zij minden vooral zijn *Dialogus miraculorum*, die nog in onzen tijd herdrukt werd [2] en eene rijke bron is voor de cultuur-geschiedenis van de Rijnstreken en ook van ons vaderland. Onze kloosterlingen kunnen van dit boek eene volledige overzetting in de moedertaal bezeten hebben, blijkens het fragment van een HS. der vijftiende eeuw, dat voormaals aan een klooster te Enkhuizen behoorde en in 1861 door den boekhandelaar F. Muller te Amsterdam in het openbaar verkocht werd. Deze *Dialogus* is in twaalf boeken of *distinctiones* verdeeld, waarvan de zevende *de sancta Maria* handelt. Zij is eene verzameling van Maria-anecdoten, waarvan vele in het Nederduitsch werden overgezet en met andere, dergelijke verhalen vereenigd, straks een bundel uitmaakten, die allengs vergroot werd. In mijn bezit is een uitvoerig HS. van den aanvang der vijftiende eeuw, dat vroeger aan een Tertiarissen-konvent te Heusden behoorde en O n s e r V r o u w e n b o e c k heet. Het bevat eenige sermoenen voor de Maria-feesten, en achter elk sermoen een schat van meestal kleine verhalen, die, doorgaans in wonderbaar naïve taal en stijl, van verschijningen en mirakelen der Moedermaagd gewagen, waarbij Maria als de genaderijke voor de menschen wordt geschilderd, die, met alle magt in hemel en op aarde omkleed, steeds gereed is voor der zielen zaligheid te ijveren, alsof de barmhartigheid des Vaders en des Zoons zich nimmer geopenbaard had. Sommige van die verhalen werden, en te regt, op Caesarius' naam medegedeeld. Wanneer men dit HS. vergelijkt met een ander van het einde der vijftiende of den aanvang der zestiende eeuw,

1) Zie over hem de monografie van Al. Kaufmann, *Caesarius von Heisterb.* Cöln 1850, 2e Ausg. 1862.

2) Ed. J. Strange, Colon. 1851, 2 TT. 8°.

dat in de Koninkl. bibliotheek wordt bewaard [1] en door den Hoogl. van Vloten voor zijne Verzameling van Prozast. is gebruikt, zal men zien, dat de inhoud van mijn HS. hier grootendeels wordt wedergevonden, maar ook, dat er zoo vele Maria-anecdoten aan werden toegevoegd, dat de omvang des bundels zeer aanmerkelijk werd uitgebreid. Een Boeck van onser liever vrouwen miraculen werd in 1477 of 1478 te Delft in het licht gegeven [2]. HSS. onder den titel: *De beatae Mariae miraculis Libri duo,* worden door Sanderus vermeld [3]. Dat Maerlant eenige mirakelen onzer Vrouwe in zijn Spieghel historiael heeft opgenomen, is bekend [4]. Sanderus spreekt ook van een HS. der Bourgondische bibliotheek, dat hij dus betitelt: *Les miracles de nostre Dame, en rithme* [5].

70. Van den cancellier.

Dit merkwaardige boek, waarvan de Hoogl. van Vloten eene enkele bladzijde in zijn reeds meermalen aangehaald werk [6] deed afdrukken, verdient meer bekend te zijn, dan het tot heden geweest is. Het is tot ons gekomen in een HS. van het jaar 1471, dat in de Koninkl. boekerij te 's Hage berust [7]. De proloog, die den inhoud van het opstel opgeeft, doet mij vermoeden, dat het een voortbrengsel van Nederlandschen bodem is. De met „robrik" geschreven titel luidt: dit boeck het der cancellier boeck; doch volgens den proloog mag het heeten: een boexken van der biechten, „omme dattet leert wie dat men biechten sal ende wat der biechten toebehoert, ende duet gedencken voel sunden, die in den menschen

1) HS. 267.
2) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 160. Vgl. Hain.
3) L. I. II, p. 28, al.
4) Van den Bergh, a. w. blz. 170.
5) L. I. II, p. 8.
6) Blz. 328.
7) HS. Maastr. N. 429.

sijn, die hy nochtan niet wael ghedencken en soude." Een biechtboekske is het dan ook in waarheid, gelijk er in de vijftiende eenw, ook in Duitschland [1], vele in omloop waren, eene handleiding voor ongeoefenden tot het werk der zelfbeproeving en schuldbelijdenis. De oorzaak, waarom het der cancellier boeck genoemd werd, blijkt uit den inhoud: „Als enich clerc orlof begheert te Parijs, so pliecht die cancellier van Parijs dien clerc te proeven ende te examineren, of hij orlof weerdich sij te hebben. Mach dan enighen clerc die gracie ghescien, dat hij te voren mach weten in wat boeck dat men hem proeven sal, ende studiert hij dan in een ander boec, dan daer hij moet af antwoirden, soe is hij herde sot. Alsoe is die mensche boven allen sot, diet boec der consciencien verroeckeloest ende ander dinc meer studiert ende verciert of hantiert; want die cancellier van hemelrijc, Ihesus Christus, in anders gheen dinc proeven en sal den mensche, dan int boec der consciencien." De aldus aangekondigde allegorische voorstelling wordt door het gansche werkje telkens weder opgevat. Dat de schrijver niet blind was voor de gebreken zijner tijdgenooten, blijkt uit vele plaatsen, bijzonder uit het eerste capittel, waar scherpe vermaningen voorkomen aan prelaten, bisschoppen en abten, die als geestelijke herders zonder zorg voor hunne schapen worden voorgesteld, „omdat sij niet ghenoech en berichten denghenen, die teghen hem sprcken hoer biecht. Nu merckt," zoo vervolgt hij, „die groete verwoetheit der prelaten, die voel meer ernsticheit hebben tot hoeren perden ende der sierheit, die hem toebehoert, dan tot hoer consciencie ende der gheenre die hem bevolen sijn, ende daer sij nochtan voer moeten antwoerden."

41. Dat bye boec.

Het door dezen titel aangeduide geschrift behoeft naauwelijks nader bekend gemaakt te worden. Het bevatte

1) Vgl. Geffcken, a. w. s. 34 ff.

de vertaling van het *Liber de apibus* van den reeds vroeger vermelden Thomas Cantimpratensis, die, in het jaar 1201 te Leeuwen bij Brussel geboren, later kanonik te Cantimpré bij Kamerijk en eindelijk monnik te Leuven was [1]. Het Latijnsche werk werd te Deventer in 1478, en later elders meermalen gedrukt; maar reeds vóór dien tijd was de Nederduitsche overzetting in HSS. in omloop, gelijk blijkt uit een afschrift van den jare 1461, dat, uit het klooster Bethlehem bij Utrecht afkomstig, nog vóór een paar jaren in bezit van den Heer Schinkel te 's Hage was [2], en uit een ander van het jaar 1469, dat in de Koninkl. boekerij te 's Hage voorkomt. Der bien boeck werd in 1488 te Zwol bij Pieter van Os uitgegeven [3]. Het uitvoerig geschrift levert in eene zeer uitgewerkte gelijkenis, aan de huishonding der bijën ontleend, eene breede zedeleer „voer prelaten ende ondersaten", waarvan de lectuur veraangenaamd wordt door eene groote menigte „exempelen" of anecdoten, die de leeringen nader toelichten en voor de geschiedenis der beschaving in Vlaanderen en elders gedurende Thomas' eeuw niet zelden gewigtige bijdragen leveren, daar zij voor een deel aan 's mans eigen pastorale ervaringen werden ontleend.

42. Dat coninx sum ij warven.

Ook hier ontmoeten wij een werk van algemeene bekendheid, dat vroeger door le Long [4] en in onze dagen door velen, inzonderheid door Geffcken [5], besproken werd. De *Somme le Roy* is eene lettervrucht van het jaar 1279, welke Laurent, den biechtvader van koning Philips van Frankrijk, tot auteur heeft. Het werk werd in 1408 gedeeltelijk overgezet door Jan van Rode, een leekebroe-

1) Fabricius, l. l. VI, p. 695. Vgl. Prof. Visscher, a. w. I, blz. 147 v.

2) Zie *Handschriften en oude drukken* van A. D. Schinkel, bls. 8.

3) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 186.

4) A. w. bls. 223. Vgl. Prof. Visscher, a. w. I, 142 vv. Van Vloten, a. w. blz. 150.

5) A. w. s. 81 ff.

der te Scelem bij Diest, vervolgens geheel vertaald en in 1478 te Delft gedrnkt en elders meermalen. Van Vloten en Geffcken hebben er belangrijke brokken van uitgegeven, de eerste volgens een HS. van den jare 1437 uit de verzameling van den Heer Schinkel, de laatste uit een HS., dat in de stadsbibliotheek te Hamburg wordt bewaard. Het geheel is eene bandleiding voor de biecbt en het christenleven, en bespreekt de tien geboden, het geloof, de hoofdzonden, de kunst van wel te sterven, enz.

8. Schriften van verschillenden inhoud.

De scbriften onzer klooster-bibliotheek, welke wij tot geene der reeds behandelde afdeelingen weten te brengen, zijn de volgende:

30. ij die statuten.

Waarschijnlijk bebben wij hier te denken aan twee HSS., die de *Statuta fratrum et sororum ordinis St. Francisci de poenitencia in dyocesi Traiectensi* bevatten, waarover wij reeds vroeger hebben gesproken [1]. Die statuten komen in vele HSS. voor — ik zelf bezit er twee — en mogten in het St. Barbara-konvent natnurlijk niet ontbreken. Welligt waren zij ten behoeve der nonnen ook in het Nederduitsch overgezet.

85. Die lange regel ende die corte.

Gelijk algemeen bekend is, scbreef Franciscus van Assisi twee regelen, de lange en de korte, beiden voor zijne *fratres minores*. Die ze nader wenscbt te leeren kennen verwijzen wij, om geene andere uitgaven te noemen, naar de *Opera omnia* van Franciscus, zoo als zij door von der Bnrg in het licht werden gezonden [2].

84. Sinte Iheronimus regel.

Dit HS. bevatte waarschijnlijk de *Regula ad monachos*

1) Zie boven, blz. 220.
2) Coloniae 1849, p. 73 ss.

van Pachomius, die door Hieronymus in het Latijn vertaald werd en zoo ook bij de westersche monnikenwereld aanzien verkreeg. Holstein en anderen hebben het stuk in het licht gegeven [1].

101. *Twee phillosophen boken.*

De onhandigheid, waarmede deze titel nedergeschreven werd, doet mij vermoeden, dat wij hier aan Latijnsche codices hebben te denken, welligt schriften bevattende van Aristoteles, dien onze vaderen gewoonlijk „den philosooph" heetten. Was het boekske Seneca leeren bedoeld, dat Blommaert bekend maakte [2], zoo zou dit waarschijnlijk ook duidelijk opgegeven zijn. Dat de schriften van Aristoteles in vele klooster-boekerijen in de Nederlanden voorkwamen, weet men door Sanderus [3]. Eenige werden vroeg ter perse gelegd. Het *Liber de moribus* verscheen in 1475 te Leuven [4]. De hier vermelde phillosophen boken werden eerst later in onze liberie opgenomen en kunnen dus gedrukte werken geweest zijn.

43. Dat boec van der troestinge.

Welk werk hier bedoeld wordt, weet ik niet te bepalen. In de bibliotheek der stad Deventer komt een HS. voor, getiteld: een boec van inwendigher troestinghe [5]. In 1485 verscheen der sielen troest te Zwol bij Peter van Os [6], en in 1500, bij Hugo Jansz. te Leiden, een werkje, getiteld: van vuerige troestinghe totten doechden [7]. Welligt echter hebben wij hier aan het bij onze vaderen zoo bijzonder beminde boek van Boethius, *De consolatione philosophiae*, te denken, dat hun sedert de

1) *Codex Regul. mon.* Part. I, p. 59—95 ed. Rom. 1661; vgl. Miraeus, *Regul. et const. clericorum*, Part. II p. 127.

2) In de *Oud-vl. gedichten.*

3) L. l. I, 197; II, 45, 153, 262, al.

4) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, p. 262 s.

5) *Catal.* p. 238.

6) *Catal. bibl. Hag.* p. 185 s.

7) *Catal. bibl. Hag.* p. 204.

dagen van onzen bisschop Adelbold bekend en later in afschriften door ons land verbreid was [1], totdat het in de vijftiende eeuw te Deventer en elders vele malen gedrukt werd [2]. De Nederd. overzetting verscheen, volgens Prof. Visscher [3], in 1485 te Gent bij Arend de Keyzer [4].

100. *Heynrijcx Bosman.*

Wij hebben hier te denken aan zekeren Arend of Hendrik Bosman, op wiens naam, in of omstreeks het jaar 1500, te Antwerpen een klein boekje verscheen, getiteld: een mirakel dat geschiede int iaer 1433 in den lande van Cleve [5]. Het was reeds vroeger in HSS. in omloop, waarvan één in de Koninkl. boekerij te 's Hage (HS. 289) en drie in de Bourg. bibliotheek te Brussel (N°. 1558, 1655, 8765) worden bewaard.

46. Dat boexkijn van Dordrecht.

Misschien ontmoeten wij hier het door Dr. Schotel [6] bekend gemaakte verhael vant heylig hout (het beroemde kruis van Dordrecht), dat door Pieter van Schoonhoven, „lieve Vrouwe broeder terminarius" der genoemde stad, werd opgesteld. Wel schijnt dit werkje in de gedaante, waarin het nu voorkomt, in of na het jaar 1491 ontstaan te zijn [7]; maar het is mogelijk, dat de opgave van dit jaartal slechts op een afschrift toepasselijk is.

---

1) Zie in dit *Kerkh. Archief*, III, blz. 191 vv., en *Kerkel. oudh. van Rijnland*, blz. 599.

2) *Catal. bibl. Hag.* p. 266.

3) A. w. I, blz. 92.

4) Het rapport der Commissie vermeldde ook het boek van Joh. de Tambaco, *De consolatione theologiae*, welk werk, een voortbrengsel van het midden der veertiende eeuw, ook hier te lande getrokken was. In het bezit van den Hoogl. Kist was een exemplaar eener uitgave *s. a. et l.*, waarschijnlijk Parijs, 1470. Aan den Heer Holtrop dank ik het berigt, dat dit geschrift, in de moedertaal overgezet, in 1479 te Delft gedrukt werd.

5) *Catal. bibl. Hag.* p. 90.

6) *Letter- en oudheidk avondst.* blz. 183 vv.

7) A. w. blz. 212.

87. Van Ihesus die doctoer.

Een geschrift van dezen titel is mij onbekend. Hij herinnert mij echter de reeds vroeger vermelde [1] Ihesus collacien, waarin de Heer gedurig „doctoer" genoemd wordt. Ditzelfde geschiedt intusschen ook in andere boekskens van den ouden tijd, bijv. in een rijmwerkje, dat in den aanvang der zestiende eeuw te Brussel door Thomas van der Noot werd uitgegeven, onder den titel: dit es van der siecten der broosscer naturen, ende hoe haer ons Heere gheneest, waarvan een exemplaar in de Koninkl. bibliotheek te 's Gravenhage wordt bewaard. Jezus heet hier niet alleen „de hemelsche doctor, seer goedertieren", maar wordt daarenboven, zoowel in kreupele rijmen als in goede houtsneden, voorgesteld als „de meester principael", die, om alle kranke zielen tot zich te trekken, „sinen orinael" voor zijne woning uithangt, op de wijze der artsen van vroegere dagen, die het urinale zoo vlijtig aanwendden. Op het slot van het wonderlijk boekske schrijft de Heer, na gezegd te hebben, dat alle zondige adamskinderen eene „purgacie" behoeven, het volgende middel voor, dat „kennisse, vreese ende inspiracie" den lijders zullen toedienen:

„Tot alder ghesontheyt, tes wel noot,
Een hantvol alsem des berous seer groot,
Ende so vele ysopen der biechten mede,
Mit ij hantvol goet opsets [2] ter selver stede.
Die sal men sieden altsamen ghereet,
In ij quaerten waters der tranen heet,
In der erden pot der herten na dbetamen,
So langhe dat den brom [3] altsamen
Overloopt der vleessceliker wellust," enz.

1) Boven, blz. 246.
2) Goed opset = goed voornemen.
3) Brom = schuim.

19. ij boeken van pelgrim.

Waarschijnlijk moeten wij hier denken aan het Boeck van den pelgrim, eene vertaling van de *Pelerinaige de la vie humaine* van Guillaume de Guilleville. Het oorspronkelijke was een rijmwerk, dat echter, althans gedeeltelijk, reeds in de laatste helft der veertiende eeuw in proza werd omgezet. Het boek werd ook in het Spaansch en in andere talen vertolkt [1], en verscheen in 1486 te Haarlem en later elders meermalen [2]. Men mag het als een prototyp van Bunyans Christenreize en dergelijke werken beschouwen [3].

109. *Een boecgen mit stacken [sic], dat goede leringe is, van meester Ian van Nortic.*

Een schrijver van den hier voorkomenden naam is mij onbekend. Misschien echter is het voor later onderzoek niet geheel nutteloos aan te teekenen, dat zekere Johan van Noirtig of Noirtich van 1415—1435 pastoor te Noordwijk is geweest, en dat in de kerk aldaar eene vikarij heeft bestaan, die „Jan van Noorticks vikarij" heette [4].

32. Van die heilige gheest dochteren.

Ook aangaande dit geschrift kan ik niets berigten. De woorden „heilige gheest dochteren" doen ons denken aan de zoogenaamde „heilige-geest-juffers", de twee raadsvrouwen der „groot-juffer", die nog in onze dagen het Begijnhof te Gent mede besturen [5]. In de Beschrijving van Delft bij Boitet [6] is spraak van „het klooster der heilige geest zusters", eene spruit van dat van St. Aagte.

---

1) Zie Grässe, a. w. B. II, Abth. III, Erste Hälfte, s. 464 ff.

2) *Catal. bibl. Hag.* J. W. Holtrop, blz. 10, 174, 295.

3) Volgens het rapport der Commissie bezat de voormalige boekerij van den Hove van Holland een boek, getiteld: *Alphabeta peregrini in regionem divinae paginae peregre proficiscentis.*

4) *Kerkel. oudh. van Rijnl.* blz. 592, 598, 600.

5) Zie de berigten van den Heer F. W. G. Kemman in den *Kalender voor de Protest. in Nederland,* 1857, blz. 81.

6) Blz. 363, 382 vv.

Voor de drie volgende titels heb ik geenerlei toelichting.

75. Dat boexkijn van den dage.

33. Een boec te rijn [1].

97. Een goede geestelike leeringe.

Aan het einde mijner mededeelingen aangaande den inhoud der liberie van het St. Barbara-klooster gekomen, onthoud ik mij van al zulke algemeene beschouwingen, als welke zich ligtelijk aan haar lieten verbinden. Slechts wil ik mijnen arbeid nog aan de aandacht van deskundigen aanbevelen, in de hoop dat hij haar niet onwaardig zal bevonden worden, en dat hunne meerdere kennis iets zal willen bijdragen tot aanvulling mijner berigten, van welker onvolledigheid ik volkomen overtuigd ben.

1) Het woord *rijn* staat in het HS. voluit geschreven, zoodat de de lezing *rijm* niet mogelijk is, dan bij wijze van correctie.

HET NIET ONTVANKELIJK GEBED.

Het volgend verhaaltje moge hier als bladvulling eene plaats vinden. Het werd overgenomen uit de boven, bl. 276, vermelde verzameling van Maria-anecdoten, Onser Vrouwen boeck getiteld, en leert op merkwaardige wijze, hoe men ook de Maria-vereering aan de zedelijke vorming onzer voorgeslachten wist dienstbaar te maken.

W. M.

Men leest een exempel, dat een ridder was, die daghelijcs voer den eten plach te spreken ter eren der heyliger maget Maria vijftich „Ave Maria"; mer [1] hi was zere onsuver [2]. Op een tijt had hijt achtergelaten [3] in der uren der maaltijt, ende ghinc in die kercke ende begonste te spreken „Ave Maria", also dat hi ontslape wert [4]. Doe openbaerde hem haer onse lieve Vrouwe, brenghende hem van der alre bester spisen in een seer onreyne vat, ende seyde hem, dat hi ate. Hi antwoerde, dat hijst [5] niet en mochte om die onreynicheit des vaets. Ende doen seyde onse Vrouwe: mi had oec zere wael behaghet die spise van den vijftighen „Ave Maria", mer om dijnre onreynicheit wille so en ist my nyet ontfanchelijc.

1) Maar. 2) Onzedelijk. 3) Verzuimd. 4) Dat hij insliep. 5) Hij het.

DE STRIJD TEGEN W. MOMMA.

EENE BLADZIJDE UIT DE KERKGESCHIEDENIS VAN MIDDELBURG,

MEDEGEDEELD DOOR

H. BOONEN,
PREDIKANT TE MIDDELBURG.

De Groote Vergadering te 's Gravenhage, op den 18^n Januarij 1651 gehouden, scheen voor altoos aan de verschillende twisten een einde te zullen maken, welke de Hervormde kerk, zoowel als de Republiek, in zake van de godsdienst beroerden. Toch werd dat vooruitzigt niet lang daarna beschaamd. De godgeleerdheid, in de middeneeuwen als een getrouwe volgeling van de Aristotelische wijsbegeerte beoefend, dreigde in de 17^e eeuw weder tot dien ondergeschikten rang te vervallen, en geheel overheerscht te worden door den magtigen invloed van Descartes. Dat gedoogde de Leidsche hoogleeraar Coccejus niet. Zelfstandig godgeleerde, wilde hij, dat de godgeleerde wetenschap haren eigenen, van de wijsbegeerte onafhankelijken weg zou bewandelen. Dit streven werd door velen toegejuicht, die hem als een tweeden Arminius bewonderden. Maar als zijne bijzondere inzigten meer en meer bekend werden, verkeerden ras de toejuiching en de gunst, en werd het vonnis van een verderfelijken nieuwigheidsleeraar van verschillende zijden over hem geveld. Toen trad de man tegen hem op, die ook te Dordrecht het anathema over de Arminiaansche dwalingen had geveld, die zich later lauweren had verworven in den strijd tegen de Roomsche kerk, en als de onoverwonnen bestrijder van Descartes' wijsbegeerte geëerbiedigd werd — Gijsbertus Voetius — en het jammerlijk tijdperk der Coccejaansche en Voetiaansche twisten was geopend.

Het ligt niet in mijn plan over deze twisten zelve in het breede uit te weiden. Bekend is het, welk een aan-

deel de staatkundige gebeurtenissen aan deze oneenigheden hadden, in den aanvang van zuiver godgeleerden aard. Was de groote twistappel de instandhouding of de verbreking van het Eenwig Ediet, aan den kant der Staten van Holland, die het eerste wilden, stonden de Coccejanen, terwijl bij het volk, dat de vernietiging van het Ediet en de verheffing van den zoon van Willem II wenschte, de Voetianen hoe langer zoo meer in aanzien stegen; zoo werd het mede een kenmerk van den strijd: voor of tegen den Stadhouder te zijn. Maar de wensch des volks werd vervuld, de Prins als Stadhouder begroet, en ook de Voetiaansche partij juichte in de overwinning. Krachtig liet deze zich nu in verschillende kerkbesturen gelden; bezwaren op bezwaren werden tegen de anders gevoelenden opgestapeld; er zou eene Nationale synode worden zamengeroepen, en de droeve dagen van 1618 en 1619 stonden wederom voor de deur. Aan eene enkele gebeurtenis uit dien strijd wensch ik te herinneren.

Geen wonder, dat die strijd, in Holland zoo heftig gevoerd, ook in Zeeland werd overgebragt — Zeeland, in alles wat de kerk of den staat betrof, zoo naauw èn aan Holland èn aan het huis van Oranje verbonden. In geene provincie stonden de Coccejanen bij de kerkelijken in grooter haat dan hier. Al hun best deden zij, om de predikanten, die de gevoelens van Coccejus toegedaan waren, te verdrijven. Met hen stemden de Staten van Zeeland in, die den 22n Junij 1675, op verzoek der classis van Walcheren [1], eenige besluiten uitvaardigden, om de „insluipende nieuwigheden (d. i. de Coccejaansche meeningen) in hare geboorte te smoren," het verbreiden van deze bij monde of geschriften ten strengste verboden, den predikanten vermaanden elkander op den predikstoel of in de catechisatiën niet tegen te spreken, of staatkundige zaken te behandelen.

Maar dat bij dezelfde Staten de ijver voor hun eigen gezag den afkeer van de doorbrekende gevoelens overtrof,

hadden zij reeds vroeger getoond. Althans als in hunne vergadering van den 16n Februarij 1675 werd medegedeeld, dat de classis van Walcheren van zins was, in eene briefwisseling met andere classes of synoden buiten de provincie te treden, ja, eene provinciale synode te houden, om des te krachtiger maatregelen tegen de Voetianen te kunnen nemen, gaven zij haar schriftelijk hunne verwondering te kennen, dat zij dit alles buiten hunne toestemming deed. Zij verboden haar hiermede voort te gaan, en verzochten andere synoden buiten Zeeland, de van de classis van Walcheren ontvangen brieven als niet ontvangen ter zijde te leggen, daar zij deze buiten hun weten en tegen hun goedvinden had geschreven.

Intusschen wonnen de Coccejaansche meeningen te Middelburg meer en meer veld, voornamelijk door toedoen van den predikant Joh. van der Waeijen, die uit Leeuwarden derwaarts was overgekomen. Deze, op eene dubbele aanbeveling [2] beroepen, maakte hier weldra door zijne groote gaven, geleerdheid en onvermoeiden ijver grooten opgang, zoowel onder aanzienlijken als geringeren. Toch begon zich langzamerhand eene partij tegen hem te vormen [3], hoe meer zijne Coccejaansche gevoelens aan het licht kwamen. Van der Waeijen scheen echter dien tegenstand te zullen overwinnen, waartoe niet weinig bijdroeg zijn huwelijk met de dochter van den regerenden burgemeester Veth [4]. Ook hechtten de aanzienlijken meer en meer het zegel aan zijne gevoelens; de regering erkende zijne verdiensten en benoemde hem tot curator der Latijnsche school; zijne openbare catechisatiën werden door velen met blijkbare belangstelling bijgewoond. Maar eindelijk brak de storm met alle geweld tegen hem los. Er moest namelijk te Middelburg een beroep worden gedaan, tot vervulling der plaats van den op den 17n Januarij 1676 overleden Petrus Coorne. En dat beroep werd met klimmende zorg en belangstelling te gemoet gezien. Hoe kon dit anders, als men van de classis de gevraagde handopening verkreeg

onder de uitdrukkelijke bepaling, dat men op hare aanschrijving van den 13n Maart zou letten (waarin zij den kerkeraad tegen de nieuwe dwalingen had gewaarschuwd), alsmede op eene missive van den Prins-stadhouder (tot welken men zich, op het voetspoor van Enkhuizen, ten vorigen jare (1675) had gewend, met het verzoek, door zijnen invloed bij de Staten en de stedelijke regering het gevaar, van eenen bekenden voorstander der Coccejaansche gevoelens in hun midden te krijgen, af te wenden), tot haar gerigt, waarin hij zich beklaagde over de „toenemende nieuwigheden" en de classis dringend verzocht hiertegen te waken, en vooral toe te zien bij het aanstaande beroep te Middelburg. Een zelfde schrijven had de Prins aan den magistraat te Middelburg gerigt [5].

Een afschrift van dezen brief kwam in de vergadering van den kerkeraad, gehouden den 21n Maart, ter tafel, en werd „met respect" gelezen [6], en vervolgens besloten acht dagen later collegium qualificatum [7] te houden, tot het uitbreugen van een beroep.

De magistraat benoemt hare vijf gecommitteerden [8], en geeft aan deze den geheimen last mede, om van zijnentwege te nomineren: Ds. E. Reynvaan, N. Schepheard, J. van Roijen en W. Momma; dat zij op het tweetal moeten trachten te brengen N. Schepheard en W. Momma, om daaruit te beroepen W. Momma [9]. Zoo had de overheid te Middelburg vast besloten, den vrijzinnigen weg te betreden.

Met deze instructie voorzien, treden de heeren van den magistraat de vergadering van den kerkeraad binnen. De praeses van der Waeijen opent de bijeenkomst met het gebed. De scriba Ds. van de Velde leest eenige bijbelplaatsen, en daarop de missive van de classis met het afschrift der missive van den Prins. De praeses dringt bij de leden der vergadering er ernstig op aan, zich, als in de tegenwoordigheid van God, door geene andere stem dan die van hunne conscientie te laten leiden, en verzoekt

den scriba een aanvang te willen maken met het opstellen der nominatie.

Van de Velde weigert dit, en vordert, dat men eerst zal uitmaken, of aan het verlangen van den Prins zal worden voldaan?

Van der Waeijen keurt dit af. „Deze brieven," zegt *hij*, „zijn aan den kerkeraad, en niet aan het collegium qualificatum gerigt, en kunnen dus hier niet worden behandeld. Ik vertrouw ook, dat de broeders, die met hunnen inhoud bekend zijn, zoo veel in hen is, zich daarnaar zullen schikken. Ook zou, zoo wij thans over deze handelden, dit ligt tot verbittering aanleiding geven, terwijl Z. H. met deze missive orde en vrede bedoeld heeft."

Na eenige woordenwisseling besluit de vergadering ze ter zijde te leggen en met het beroepswerk voort te gaan.

De nominatie wordt gemaakt. De praeses leest de namen der genomineerden voor. Niemand heeft eenig bezwaar. Daarop kiest men het viertal, waarop komen: Momma, Schepheard, Reynvaan en van Roijen. Doch als men nu uit dit viertal een tweetal zal verkiezen, protesteert van de Velde tegen de verkozenen, gelijk ook Ds. Lacher Jr. zijn misnoegen over dezen uitslag te kennen geeft.

Bij de verkiezing onthouden zich drie predikanten, vijf ouderlingen en één diaken, terwijl een drietal leden onder protest hunne stem uitbrengen. Het tweetal bestaat daarop uit Momma en Schepheard, waaruit wordt beroepen Willem Momma, predikant aan den Ham in Pruissen [10].

Zoo was dan de zaak ten einde gebragt, zoo het scheen. De Coccejanen hadden eene schitterende overwinning behaald! Doch nu begon eerst de strijd. Want wie was Momma?

Momma, in 1642 te Hamburg geboren, studeerde te Leiden, alwaar hij in 1662 onder Coccejus zijne dissertatie *De oeconomia temporum* verdedigde, en zich daarbij een ijverig voorstander der Coccejaansche denkwijze toonde, zoodat de Groninger hoogleeraar Maresius aanstonds tegen

hem in geschrifte optrad. Na volbragten studietijd deed hij eene reis naar Frankrijk, en werd later, in 1666, tot predikant der Hervormde gemeente te Lubeck beroepen. Hier was hij zeven jaren werkzaam, toen hij door de onverdraagzaamheid der Lutherschen genoodzaakt werd met eenige Hervormden de wijk te nemen. Spoedig hierop werd hij tot predikant en hoogleeraar in den Ham verkozen, vanwaar hij in 1676 te Middelburg werd beroepen.

Was dan deze verklaarde Coccejaan hier beroepen, velen en vooral sommige predikanten (namelijk de predikanten Pr. Lacher Sr., Enoch Pottey, Abr. van de Velde, Isaäcus Snijers, Joh. Thilenns en Petr. Lacher Jr., die met de ouderlingen J. Schorer, Pr. Daniëlsen, Joach. Leydekker, Abr. Costenobel, Smitman en Antony Hardewijn, benevens de diakenen doctor Tessinck, Is. Fruytier en Jacob de Knyser, in deze zaak de protesterende partij in den kerkeraad nitmaakten) hielden niet op, allerlei booze geruchten van hem te verspreiden. Zij noemden hem schuldig aan de zonde tegen den H. geest, en wendden hnnne predikatiën en openbare catechisatiën aan, om de menigte tegen hem op te ruijen.

Maar nog had de classis het beroep niet geapprobeerd. Wel had eene commissie uit het collegium qualificatnm haar de approbatie verzocht, bij welke gelegenheid hevige debatten over het protest bij het beroep en de regtzinnigheid van den beroepene werden gevocrd, maar verleend had zij baar toen niet.

Ongetwijfeld was dit voor haar eene moeijelijke zaak. Zij zelve bestond meerendeels uit Voetianen. Van verschillende kanten werd zij op onderscheidene wijzen gedrongen. Zoo had de regering van Middelburg zich tot haar gewend met het verzoek, toch geen acht op alle bezwaren te slaan, door leden der gemeente mogelijk in te brengen tegen het uitgebragte beroep, en zich bij het approberen alleen door kerkelijke verordeningen en geen anderen invloed (namelijk dien van den Prins) te laten

leiden, terwijl zij vertronwde, dat de classis het uitgebragte beroep zon approberen [11].

Van geheel andere strekking was een brief van de classis van Zuid-Beveland, die de vergadering drong, niet verder in Middelburg mannen toe te laten, die „olie in 't vlammend vier van onrust" wierpen [12], en in denzelfden geest een rekwest, door de straks vermelde protesterende partij in den kerkeraad onderteekend, het verzoek inhondende het uitgebragte beroep te improberen [13].

Eindelijk kwam het lang gewenschte antwoord van de classis. En dit was? ... Dat zij „tot blusschinghe van den schrickelijken brandt der kerke in Middelburg" het beroep improbeerde. Aanstonds vroegen daarop gecommitteerden nit het colleginm qnalificatum de reden van deze ongewone handelwijs, waarop de classis haar echter geen antwoord gaf. De classis zat inmiddels niet stil. Twee van hare leden zond zij naar den Haag, vanwaar deze aan den Prins, die zich in het leger bij Aalst bevond, per missive kennis gaven van de improbatie van het beroep, en hem tevens verzochten hare waardigheid tegenover het collegium en den magistraat te Middelburg te handhaven. Zij vond hiertoe ongetwijfeld te meer reden, daar ook de regering der stad zich tot Z. Hoogheid had gewend, hem kennis gevende van het beroep, en met allen lof den naam van Momma vermeldende, zonder echter (wat ons den stand der partijen te meer opheldert) aan den Prins eenige goedkeuring of bevordering van dit beroep te verzoeken [14]. Deze handeling van de regering verwondert ons niet. Zij zelve hing toch de rigting van den beroepene aan, maar ook nam de onrust onder de burgerij, ten gevolge van de improbatie, derwijze toe, dat de officieren der burgerwacht aan den raad rapporteerden, dat zij het ergste vreesden en zich niet bij magte gevoelden den stroom te stuiten, indien Momma hier niet zijne bediening aanvaardde [15], waarom de magistraat zich zelfs genoodzaakt zag een scherp placcaat uit te vaardigen tegen allen

die de inwoners tegen Ds. Momma zochten op te zetten [16]. En het collegium qualificatum? Het oordeelde, dat men in de uitspraak der classis niet mogt berusten; het versterkte de commissie, waaraan de uitvoering van het beroep was opgedragen, en bond haar op het hart voor zijne zelfstandigheid en vrijheid te waken, en alles te beproeven om de zaak tot eenen gewenschten uitslag te brengen, terwijl de protesterende partij in zijn midden door de classes van Zuid Beveland en Schouwen werd aangespoord niet toe te geven, maar te volharden in den strijd, en zij ook, wederkeerig, bij deze classes per missiven alle hulp en ondersteuning vroeg.

Zoo stonden de onderscheidene partijen met een vasten wil naast en tegenover elkander. De classis wilde de zaak voor een hooger collegie brengen; het collegium qualificatum achtte dat onnoodig; er was niets onbehoorlijks bij het uitbrengen van het beroep geschied, meende het [17]. Eerst wendt zijne commissie zich tot de regering der stad. In eene vergadering van Wet en raden verschijnen de predikanten van der Waeijen en de Mey [18] met den ouderling de Muenix, die van alles een uitvoerig verslag geven, en ten slotte aan de Ed. Achtbaren verzoeken, het collegium tegenover de classis te ondersteunen. Na rijp beraad verklaren deze zich daartoe bereid; zelfs nemen zij het werk der classis op zich en verklaren plegtig het uitgebragte beroep te approberen. En om Momma nog te meer tot het aannemen van dit beroep aan te sporen, benoemde de raad hem tot *Professor honorarius theologiae et linguae Hebraicae et Graecae* aan de illustre school der stad, terwijl hij te zelfder tijd aan de Mey het professoraat in de theologie en philosophie aanbood, waaromtrent deze verzocht zich later te mogen verklaren, hetgeen hem werd toegestaan [19]. Bovendien zond de Raad eene missive aan Momma, en benoemde hij een van zijne leden, om met de gedeputeerden uit het collegium qualificatum naar den Ham te vertrekken,

ten einde den beroepene tot opvolging van het beroep te bewegen.

Moest deze ondersteuning de goede verwachting van de Coccejanen niet weinig versterken, ook bij de gecommitteerde raden der provincie vonden zij eene gewenschte hulp [20]. Deze raden riepen den praeses, assessor en scriba der classis ter verantwoording voor zich, die verschenen en hunne zaak in het breede verdedigden [21], maar met dien uitslag, dat de classis in hare vergadering van den 14n Mei eene missive van de raden ontving, waarin zij verklaarden, geene voldoende redenen tot de improbatie te hebben gehoord, en „het zeer bekommerlijck aanmerkten, dat yemand simpelijck maar berucht zijnde van eenige nieuwigheydt, daarom niet soude beroepelijck sijn." Ook keurden zij af, dat de classis leden naar den Haag had gezonden; aan deze zouden zij zelve schrijven, en hun gelasten aanstonds naar hunne woonplaats en werkkring terug te keeren; terwijl zij den heer Fagel, raadpensionaris van Holland, zouden verzoeken, hun te berigten, wat de beide predikanten hem hadden medegedeeld, deze verder niet te hooren, maar te verwijzen naar hunne wettige overheid. De raden schreven dan ook eenen scherpen brief aan Ds. Pots en Schorer, met het bevel aanstonds terug te keeren en zich voor hen te verantwoorden van hunnen gedanen stap.

Zoo scheen de zaak voor de classis geheel verloren. Toch schepten de kerkelijken weder moed; want de Prins stond aan hunne zijde. Niet te vergeefs hadden zij bij hem hulp gezocht. In eene missive uit het leger bij Valenciennes van den 15n Mei zeide hij hun deze nadrukkelijk toe [22]. Ook had hij een brief aan Momma gerigt, waarin hij hem verzocht zich met de zaak van het beroep niet verder in te laten, voordat het verschil was vereffend [23]. Deze brief echter, naar den Ham verzonden, kwam eerst den 30n Mei Momma in handen, toen deze zich reeds hier ter stede had nedergezet, en miste daardoor hoofd-

zakelijk zijn doel, schoon hij voor het oogenblik aan Momma geene geringe ongelegenheid baarde. Aan het collegium qualificatum schreef de Prins het verzoek, hem onmiddellijk consideratie te geven op het schrijven van de classis [24], en niet voort te varen met het beroep, en aan den magistraat te Middelburg gaf hij het bevel, zich niet te laten gebruiken, om het beroep ten uitvoer te brengen [25].

Deze missiven werden beide beantwoord. Het collegium berigtte „gansch omstandelijk van de geheele geschapenheid der zaak, en justificeerde de handelingen der vergaderinge met alle goede redenen" [26]. In denzelfden geest handelde de magistraat.

Inmiddels was de bovengemelde commissie naar den Ham op reis gegaan, waar zij den 15n Mei, daags na hemelvaartsdag, aankwam. Aan Momma bragt zij zijne dubbele beroeping over, verklaarde dat hij met vier en veertig stemmen tot predikant was verkozen, en stelde hem ten opzigte van de improbatie der classis voldoende gerust. Na drie dagen de zaak in beraad te hebben gehouden, nam hij zijne benoeming aan, vroeg en kreeg zijn ontslag van de school en de kerk in den Ham, hield daags vóór pinksteren, den 23n Mei, zijne oratie, waarbij hij amhtgenooten en leerlingen vaarwel zeide. Daags daarop predikte hij des namiddags zijn afscheid aan de gemeente, en vertrok den volgenden dag met de commissie naar Middelburg, waar hij des zaturdags, den 30n Mei, aankwam. Momma werd daarbij van ieder met een „soodanige toegeneegenheid verwelkomt, als nooit in Middelburg geschied is: ieder betuigde even groote blijdschap" [27]. Op veler dringend verzoek trad hij reeds den volgenden dag voor zijne nieuwe gemeente op [28].

Deze spoedige en tot hiertoe gelukkige gang van zaken wekte in hooge mate de blijdschap van het collegium op. „Ieder toonde zich geneegen, niet alleen om de E. classis wegens haar regt en wettige authoriteit gerust te stellen, maar ook wegens het gepasseerde alle mogelijke contente-

ment te geven; ieder sprak in opregte beweging van zijn gemoed; elk was ingenomen met even grooten lust tot wegneeminge van alle ongemakken" [29].

Maar hoe veranderde deze goede gezindheid, toen in dezelfde vergadering een brief van de classis inkwam (d. d. 28 Mei), waarin zij het collegium qualificatum scherp berispte over zijn schrijven aan de Ed. mogende heeren van Zeeland, inzage verlangde van het door het collegium te zenden antwoord aan den Prins, en ten slotte formeel protesteerde tegen alles, wat gemelde vergadering in dit beroep had gedaan. Deze ongunstige indruk werd nog verhoogd, als men vernam, dat dit protest in de vergadering der classis bij stemming verworpen was, dat even min door haar de gemelde inzage werd verlangd, ja dat de geheele acte der genomen resolutie in de vergadering niet was voorgelezen, zoodat deze missive eigenlijk onwettig en het werk van de minderheid der leden was.

Nog eens besluit de vergadering den minnelijken weg niet te verlaten, maar tevens de schoone getuigschriften betreffende Momma, met een getrouw verhaal van de zaak, door den druk tot naauwkeurige kennis der gemeente te brengen. Maar als men op het punt staat uiteen te gaan, komt een brief ter tafel, „die geen kleyne ontsteltenisse heeft gebaart en de E. vergaderinge niet heeft konnen hooren lesen sonder schrick en grouwen van haer gemoed" [30]; een brief van de classis aan Momma, waarin zij hem dringt, aan het beroep geen verder gevolg te geven, als een onwettig beroep, en bijaldien hij toch voortging, hem verklaart voor een „huerlingh, die door de rechte deure van Christus schaepsstal niet is ingekomen, voor een verbreker van classikale en synodale resolutiën" enz., en eindigt met een bepaald protest tegen het beroep uit te spreken.

Diepe ontroering bragt dit schrijven te weeg. Welk een verschil was er tusschen dezen brief en dien van den Prins

aan Momma! Hieruit bleek weder het odium theologicum. Aanstonds kwam men dan ook weder op het besluit van straks tot minnelijke vereffening terug. Men besloot Ds. Momma door eene commissie namens de vergadering geluk te wenschen met zijne behoudene overkomst, haar leedwezen te betuigen over dezen brief, en hem de verzekering van de liefde en de hoogachting voor zijn persoon, en van haar vast besluit tot standvastig volhouden tegenover de classis te geven.

Toch zond het collegium qualificatum eene commissie naar de vergadering van de classis, die den 4n Junij te Middelburg zamenkwam, waar deze zijne bedenkingen tegen de wijze, waarop de improbatie bij wijze van protest ter zijner kennis gebragt was, blootlegde; waarop de classis verklaarde, dat het schrijven in alles overeenkomstig het geresolveerde geschreven was, en de commissie ten laatste verschillende voorstellen ter beëindiging deed, die allen op de meest onheusche wijze werden afgeslagen, zoodat eindelijk de voorzitter der commissie, Ds. de Mey, onder de betuiging, „dat zoodanige handelingen noch voor God, noch voor menschen te verdedigen waren," de vergadering verliet.

Had ook deze poging niets uitgewerkt, het collegium qualificatum besloot met kracht voort te gaan, en dat derhalve Momma op den eerstkomenden zondag, den 7n Junij, met zijne proefpredikatie een aanvang maken zou [31]. Hij deed dit, sprekende over 1 Petr. V: 2. Dat deze predikatie vooral aan de aanzienlijken beviel, mogen wij opmaken uit hetgeen Momma zelf, met niet weinig zelfbehagen, of gelijk wij liever willen hopen, in eenvoudigheid des harten verhaalt:

„Na de predikatie sijn de burgemeesters ende voornaamste der stadt mij komen besoecken ende verwellekomen. Daegs daaraen hebben op gelijcke wijse de heren schepenen ende raden gedaen. Ook sijn de hooftmannen der borgeren niet in gebreke gebleven, ende alle die van eenigh aensien wa-

ren. Als ick door de straten wandelde, riepen de vrouwen, kinderen, dochteren, ja selver onmondige kinderen ende suygelingen (!!) mij toe: zijt gegroet!"

Wel wekt het zeker bevreemding, dat hierbij met geen enkel woord van de predikanten of kerkeraadsleden wordt gerept. Deze schijnen er het zwijgen toe gedaan te hebben, in afwachting van de dingen, die nog gebeuren zouden; want als predikant was hij door het wettig bestuur nog niet erkend.

Ook de magistraat zat niet stil. Liet hij van zijnentwege Momma begroeten, hij drukte den wensch uit, dat hij spoedig zijne inaugurele oratie zou houden. Momma verklaarde zich, even als de Mey, hiertoe op maandag den 8^n Junij bereid. Deze plegtigheid had alstoen met groote staatsie plaats. Twee leden van Wet en raden, de HH. burgemeesters Schorer en Munnincq, haalden in eene koets de Mey, twee anderen, Becker en Brouwer, op dezelfde wijze Momma af. Beiden werden naar de Nieuwe kerk geleid. De geheele regering begaf zich collegialiter van het stadhuis derwaarts henen, en wachtte daar de nieuwbenoemden op. Bij hun binnenkomen in de kerk werd het orgel bespeeld, dat tusschen de beide oraties en aan het einde der plegtigheid werd herhaald. Eerst trad de Mey, daarna Momma op, handelende *De apparitionibus Jesu Christi*, ten aanhoore van eene groote menigte (of zij het verstond?), waartoe de plegtige uitnoodiging van den raad, door den raadpensionaris van der Helm in het Latijn opgesteld, niet weinig zal hebben bijgedragen [32].

Voor de classis was dit weder een nieuwe grief. En welke vernederingen moest zij daarbij niet ondervinden! Zoo gebeurde het, dat in hare vergadering den 11^n Junij plotseling een stadsbode binnentrad, sommerende Ds. Smittman, den scriba der classis, voor den magistraat te verschijnen. Smittman is hiertoe weinig genegen en verlangt, dat hem nog een ander lid der vergadering zal worden toegevoegd. Dit wordt hem echter niet ingewilligd,

Hij verschijnt dan alleen voor de Ed. Achtbaren. Namens hen wijst de raadpensionaris van der Helm hem op een brief van de classis aan de Ed. Achtbaren, die in hooge mate de ontevredenheid der heeren heeft opgewekt. Smittman erkent dien brief geschreven, onderteekend, doch niet opgesteld te hebben, maar weigert, daartoe aangezocht, te zeggen wie de steller is. Intusschen ontvangt Smittman eene hevige bestraffing over zijn schrijven en onderteekenen van dit stuk, waarop deze „zig soo veel mogelijk tragt te excuseren, ende haer Ed. Achtb. smeekende versoekt ende bidt, dat haer Ed. Achtb. aan sijn persoon geen verdere resentiment willen bethoonen ende ten goede nemen dit sijn doen" [33].

Smittman keert daarop weder naar de vergadering der classis terug, en berigt haar, tot hare groote vreugde, den steller van het geïncrimineerde stuk niet genoemd te hebben. Maar nu verzoekt hij ook van de vergadering een „acte van purge", die hem aanstonds verleend wordt, dewijl de classis zijn werk voor het hare erkent. Tevens wordt eene commissie benoemd, om dit besluit aanstonds aan de Ed. Achtbaren bekend te maken, „met de belofte dat van wegens dese vergaderinge voortaan de heeren met alle reverentie sullen bejegend worden" [34].

Misschien was het mede onder den invloed van dit voorval, dat de classis meer eene vaste houding ging aannemen, en nu ook bij de overheid die magt zocht, die zij uit zich zelve bleek niet te hebben.

Nu althans wendde zij zich met andere classes tot de staten van Zeeland, bij wie zij zich beklaagde over hetgeen zij te Middelburg ondervonden had, en aan welke zij voorsloeg de zaak door eene hoogere kerkelijke regtbank te laten beslissen. Zij ontbood verder het collegium qualificatum voor zich, ter verantwoording van diens handelwijze in spijt van hare aanschrijvingen, en verzocht nogmaals den Middelburgschen kerkeraad de zaak te laten rusten.

Terwij alzoo met eindelooze briefwisselingen en verantwoordingen de zaak geen stap verder werd gebragt, broeide er in Middelburg een onweder, dat voor de classis zeer noodlottig kon worden. De krijgsmagt der burgerij begon zich meer en meer met het conflict te bemoeijen [35].

Zij was zamengekomen, en de majoor van Goethem had (hoogstwaarschijnlijk op aansporing van den burgemeester Schorer) de vergadering zeer tegen de classis opgezet, bewerende, dat van wege de burgerij een rekwest [36] zou zijn ingediend (waarvan elk der leden zich geheel vrij verklaarde); hij stelde daarom voor, eene deputatie naar de vergadering der classis te zenden, om op de goedkeuring van het beroep aan te dringen.

Dit voorstel vond ingang. Daarop trekken den volgenden dag vijftig à zestig man, welgewapend, naar de classis, die in de Koorkerk vergaderd is. Zij verlangen binnengelaten te worden. Uit naam der vergadering staat de koster dit aan vier of vijf hunner toe. Hiermede niet tevreden, dringen zestien à zeventien hunner de kamer binnen. De vergadering wordt hierdoor ten zeerste ontsteld. De praeses vraagt hen, of de koster hun niet heeft aangezegd, dat slechts aan drie of vier het binnenkomen is toegestaan? Dit is hun, is het antwoord, maar zij hebben daags te voren anders besloten, „en kunnen hier niet meer aan veranderen" [37].

Sommige leden der classis trachten de vergadering te verlaten, doch worden bij „de mouw" vastgehouden; de kapiteins bevelen, dat niemand zal heengaan, dreigen met een bloedbad, enz.

De majoor van Goethem nam daarop het woord, verklaarde het rekwest onwettig, dat van wege de gemeente zou zijn ingediend, en verder, „dat de improbatie van het beroep tegen de borst der gemeynte was; dat sij geen part noch deel wilden hebben aan den brief der classis naar Sijn Hoogheyt, ja dat men Sijn Hoogheyt mogt aanschrijven, dat die brief valsch ende onwaarachtig was," terwijl de procureur Smit er bijvoegde, „dat het classis

mocht toesien, ende sij onschuldig wilden sijn aan alle onheylen, die uit den handel der classis stonden te resulteren, ja dat sij haar niet capabel kenden om de gemeynte in te teugelen, als sij tegen de classis op de been quam" [38].

De praeses zocht daarop de gewapende magt te bewegen de vergadering te verlaten, waartoe zij echter niet genegen was, voordat zij een bepaald antwoord had ontvangen. Zij bleef op het plein om de kerk post vatten. De vergadering knoopte nu onderhandelingen met de kapiteins aan, met het gevolg, dat zij zich lieten overhalen te vertrekken, onder voorwaarde, dat twee à drie hunner 's avonds te zeven uren het antwoord zouden komen vernemen [39].

Aan deze afspraak is echter geen gevolg gegeven. Na hun vertrek werden gelezen de brief van den Prins aan de classis van Walcheren van den 9n Junij en de afschriften van de missive van het collegium qualificatum van den 31n Mei, van den magistraat van Middelburg van den 28n Mei, en van Ds. Momma van den 1n Junij, aan den Prins geschreven, benevens de copijen van de onderscheidene antwoorden hierop, insgelijks sub dato 9 Junij door den Prins gegeven. Voorts besloot men den Prins beleefdelijk te bedanken „voor sijn trouwe voorsorg voor 't recht der kerken", en Z. H. door nadere informatie in staat te stellen het regt der classis te blijven handhaven.

Verder bepaalde men, den magistraat nogmaals te verzoeken met de zaak niet verder voort te gaan, en aan het collegium qualificatum te vragen, „welke projecten bij haer Ed. souden wesen van accommodatie", en eindelijk, om, „van wege de groote ontstentenisse van de gemeynte tot Middelburgh, de verklaringen der heeren capiteynen in facie classis, de oproerige gemoederen des volks enz., opdat de E. vergadering veylig en buyten alle bedreygingen mochte seker wesen", de vergaderingen naar Vlissingen te verleggen [40].

Het collegium qualificatum werd met dit besluit bekend gemaakt, en tevens verzocht, den volgenden dag zijne ge-

committeerden voor de vergadering der classis te zenden, hetgeen werd ingewilligd. In deze vergadering van de classis werd over den scriba van der Waeijen geklaagd, en besloten hem de werkzaamheden, aan die betrekking verbonden, wel te laten waarnemen, met opzigt tot de algemeene aangelegenheden der Walchersche kerken, maar overigens „gedurende het different tusschen dese vergadering ende het collegium qualificatum van Middelburg in al 't geene diesaangaande verhandelt sal worden"[41], het scribaat op te dragen aan Ds. de Moor[42].

Dit niet zeer vereerende besluit was niet geschikt, om het collegium qualificatum gunstig voor de classis te stemmen, en maakte vooral op de aanwezige commissie uit het collegium (Ds. de Mey en Gravius, de ouderlingen Duyvelaar en der Kinderen, en de diaken van der Marck) zeer onaangenamen indruk; want deze commissie had aan het gedaan verzoek gevolg gegeven, verscheen in de vergadering, en bragt daar eenige voorslagen van accommodatie in, „met versoeck van onder beneficie van deselve het voors. beroep te willen approberen, of ten minste conniveren, en in alle gevallen, dat (soo) de classis geen contentement met de ondergeschrevene poincten geliefde te nemen, dat hetselve dan eenige andere poincten selfs gelieft op te stellen, ten einde de sake in minne moght worden gevonden, onder protestatie, dat in cas de sake niet in minne werdt geschickt, dat het collegium qualificatum alsdan in alles blijft in sijn geheel ende in sijne proceduren ongeprejudicieerd"[43].

Deze voorslagen waren:

1. „Dat D. Guilielmus Momma voor de E. classis sal verklaren niets te hebben tegen de formulieren van eenigheydt.

2. Dat sijn voornemen is sich in allen deelen van sijnen dienst in de kercke voorsichtelijck te wachten van soodanige stellingen ende saeken, welcke hij soude konnen oordeelen, dat eenige reden of oorsaeck souden geven van twist of ergernis.

3. Dat hij presenteert, op het versoeck der E. classis, of eenige gedeputeerde uyt deselve, te confereren over het gene sijn E. mochte voorgeworpen worden uyt sijn uytgegeven schriften.

4. Soo wanneer het soude mogen geschieden, dat tusschen D. Guilielmus Momma ende den E. kercken-raedt van Middelburgh, over eenige stellingen ofte uytlegh van eenigé texten der Heylige Schriftuyre, eenige twist mochte ontstaen, ende den kercken-raedt quam te oordeelen, dat men om vredes wille daer over publice niet en behoorde te disputeren, de saek ondertusschen in sijn geheel ende niet gedecideerd blijvende, dat sijn E. verklaert daermede tevreden te sullen wesen, ende sich voorts het reglement van haar Ed. Mo. d'Heeren staten van Zeelant te willen onderwerpen.

5. Dat het collegium qualificatum bereydt is te verklaren, dat het haer leet is, dat sij van den ordinaris wegh hebben moeten afgaen, ende geerne willen belooven, in het toekomende haer de kercken-ordeninge in alle pointen te sullen onderwerpen ende die naer te sullen komen, ende sulcks haerselven te sullen wachten van het classi te geven eenige rechtveerdige reden van klagen.

6. Dat het collegium qualificatum niet alleen dese beroepinge niet sal voortsetten, als op approbatie van het classis, maer selfs D. Momma de novo sijn proefpredikatie sal beginnen, ingevolge van de voorsz. approbatie, even of hij die noyt en hadde begonnen.

7. Het collegium qualificatum versekert de E. classis, dat het tot de magistraat niet eer is gegaan om het classis te prejudicieren, ende onderwerpt sich in allen gevalle in desen het oordeel van de E. classis, om naer verhoor van haer defentie soodanige satisfactie te geven als het classis sal bevinden, volgens kercken-ordeninge te moeten geschieden.

8. Dat het collegium qualificatum tevreden is, dat in ças over de ruste ofte onruste van de gemeynte noch

eenige speculatie bij het classis mochte resideren, dat de decisie deser saeke aen de meerderheydt van stemmen van de ledenmaten werde gedefereert.

9. Dat haer Ed. Achtbare geensints genegen zijn het classi eenigh regt van approbatie te onttrecken, maer dat het collegium qualificatum sich sterck maeckt, dat haer Ed. Achtbare bij speciale acte ten overvloede de E. classis wel sal verseekeren, dat de kercken-ordeninge, soo veel in haar Ed. Achtbare is, sal werden gemainteneert, ende het classis bedankt over de sorge, die het voor de ruste van de gemeente der stadt Middelburgh in dese accommodatie sal hebben betoont."

Ieder, die thans deze voorslagen leest, en op den afstand van bijna twee eenwen deze kerkelijke procedure met kalmte gadeslaat, zal zeker meenen, dat de classis hierin had kunnen berusten, naardien haar goed regt erkend, schuld beleden en meerdere omzigtigheid in het vervolg beloofd werd. Doch het tegendeel had plaats.

Na ernstig beraad besloot men, bijna met eenparigheid van stemmen, „dat men tot de gedane voorslagen tot de accommodatie niet kon comen," en zag de vergadering niet, „hoe dese sake, indien 't collegium qualificatum persisteerde, sou getermineert worden, dan bij maniere van appel aen eene hooger kerkelijke vergadering."

Dit besluit verbitterde de gecommitteerden uit het collegium qualificatum ten hoogste. Met vele dringende en scherpe woorden verzochten zij de classis het besluit te herzien, waartoe de classis zich bereid verklaarde. Hoe hoog echter de verbittering gestegen was, kunnen wij hieruit opmaken, dat bij het scheiden der vergadering Gravius en van der Waeijen aan de deur stonden en hun ambtgenoot Thilenus (die tot de tegenpartij behoorde) bedreigden: „men sonde tot Middelburgh die wel vinden die de classe soo aansetteden," enz.

Thilenus, bevreesd geworden, nam de vlugt in de kamer, betuigende voor zijn leven en zijne kinderen onheil te

duchten. En als het te Middelburg bekend werd, dat de commissie onverrigter zake was teruggekeerd, „wierdt geen kleyne commotie in de stadt bespeurt; selfs ontsagen sich niet drie personen, met japonsche rokken bekleedt, 's nachts ten half twaelven eenighe steenen door de glasen van een der protesterende broederen te werpen" [44].

Daags daarop (10 Junij) hield de classis andermaal vergadering. De gecommitteerden uit Middelburg waren ook toen aanwezig en bragten zelfs Momma met zich. Zijn verzoek om in de vergadering te mogen verschijnen, werd hem toegestaan. Voor haar hield hij eene aanspraak in het Latijn, in welke hij 1o. zijne regtzinnigheid betoogde, terwijl hij geheel instemde met de Dordsche leer, 2o. zijne bereidvaardigheid betuigde, uit zijne geschriften alles terug te nemen, waarvan men hem het onregtzinnige aanwees, 3o. zijn gedrag in deze zaak verdedigde, en 4o. de classis verzocht hem geene verdere moeijelijkheid aan te doen.

Alles was er op aangelegd, om thans de classis tot een ander oordeel te bewegen. Immers de heer Duyvelaer legde eene gedrukte attestatie aangaande Momma over; te gelijker tijd kwam een nieuw schrijven van de regering van Middelburg ter tafel, waarbij zij zich onschuldig verklaarde aan alle mogelijke onheilen, welke ten gevolge van de handelwijze der classis in Middelburg konden voorvallen. Maar de vergadering was onverzettelijk. „De praeses, met voorgaende advys van de officieren van de tafel, tot driemael omghevraegt hebbende of yemand van sijn vorige stemme en oordeel resilieerde, is van niemand geantwoort" [45], en er werd bepaald, hetgeen op den vorigen dag was besloten, te bevestigen en Momma de redenen der improbatie op te geven. Dit geschiedde in de namiddagvergadering van dien zelfden dag, onder vele betuigingen van „medelijdentheydt over sijn persoon".

Deze redenen waren:

1. „Dat het Classis van Walcheren oordeelt, dat sodani-

gen improbatie het eenige middel ende expedient is, om de kerke van Middelburgh in haar voorige ruste te brengen, welke nu eenigen tijd herwaarts door het prediken van dese nieuwigheden seer jammerlijk is ontstelt geweest, soo dat dese hoogh-gaande onruste met het prediken van die nieuwigheden begonnen zijnde, deselve ook sekerlijk souden cesseren als het voortsetten van die nieuwigheden maer op en hielde.

2. Omdat het Classis niet alleen oordeelt sulks te sullen strecken tot ruste van die kerke in 't particulier, maar ook van al de kerken van Zeeland in 't gemeen, welkers onrnste of ruste grootelijks aan de kerke van Middelburg verknocht is, soo dat het classis met waarheid kan seggen: soo der ruste was in de kerke van Middelburg, dat er ook een algemeyne ruste son zijn in de geheele provincie van Zeeland, waarom het ook seer wel gereflecteert is van Sijn Hoogheid in sijn missive, ende van haar Ed. Mog. de staten van Zeeland in haare resolutien in dato 22 Junij 1675, Art. 1, 7 en 8.

3. Omdat de classis oordeelt daartoe verpligt ende verschuldigt te zijn volgens de resolutie van haar Ed. Mog. de staten van Zeeland, in dato 22 Junij 1675, Art. 1, 7 en 8.

4. Omdat sulken beroep niet anders kan aangemerkt worden als een merkelijke veragtinge ende bespottinge van den heylsamen raad van Sijn Hoogheid en de classen van Walcheren en Zuid-Beverland, die de kerke van Middelburg niet alleen hebben geraden, maar ook verzogt voor het beroep, dat haar gedagten om den vrede ende ruste der kerke van soodanigen persoon, dese nieuwigheden toegedaan, geliefde af te wenden.

5. Omdat het classis meint, dat dit haaren plicht is, alle aanstootelijke en kerkberoerende nieuwigheden tegen te gaan, van welke D. Momma een voornaam voorstander is, als uit sijn boeken blijkt, ende waaruit ook al dese onrusten ontstaan, ende dat volgens het Synod. Dordr.

1618 ende 1619, Sess. 29, ende post acta Sess. 138; soo heeft ook het classis gedaan ten tijde der Remonstranten, al eer de leere der selve veroordeelt was, die ook als nu noch benevens andere classen van Zeelandt onderhonden die voorsorgende gewoonte, van geen buytenlantse proponenten voor recommandati aan te nemen, ten sij al voren van haar geexamineert zijnde, preuven van haare regtsinnigheid geven.

6. Omdat het classis het hares plichts rekent te zijn te waaken tegen dese nieuwigheden in desen tijd, ende dat volgens de goede exempelen van de H. Curatoren van de Leydsche academie, der synoden van Noord-Holland en Over-Yssel, ja van haar eigen vergaderingen, die alreede over eenige articulen geoordeelt heeft, ende bijsonder in de kerken van Middelburg, daar dese nieuwigheden groote oorsaake geven van beroerte, schoon genomen dat wij al pooseerden, hetwelke wij niet en doen, dat die nieuwigheden indifferent waaren.

7. Omdat het doen van soodanigen beroepinge regelrecht strijd tegen de handelingen van het consistorie van Middelburg, want als tot ruste van haar ende andere kerken bij het classis geresolveert was, dat men die nieuwigheden van de predik-stoelen son afhonden, of niet toelaaten dat yemandt van buyten, niet willende beloven van dito nieuwigheden sig te sullen wachten, den predikstoel werden gegeven, soo heeft die kerke sulks aangenomen en het classis voor hare trouwe voorsorge bedanckt.

8. Omdat het niet waarschijnlijk was dat sulcken beroepinge soo wettelijk geschiet is, omdat den beroepen persoon aan soo weinige, ja bijna geene bekent was, ende al was het soo, soo kon het classis sulken beroep niet approberen sonder kennisse te hebben van sijn persoon, hetwelk sij niet en hadde, te meer, dewijl wij een exempel hebben in eenen Buldingerus, daer uyt seer quade effecten ende gevolgen ontstaan zijn, en hoe kan dat ook wettelijk zijn, daartegen ende predikanten ende verscheide

ouderlingen ende diakenen wel ende wettelijk hebben geprotesteert ende moeten protesteeren.

9. Omdat door soodanigen beroep niet anders kon te gemoet gesien worden, als het maaken van partijschappen, en aldaar bijkomende de professie, dat het een middel sal zijn om dese nienwigheden noch meer voort te planten, welke niet alleen na sich slepen, gelijk alle vremde leere doet, troubelen in de kerke, maar ook in de policie, welkers rnste onafscheidenlijk met de ruste van de kerke vereenigt is, so dat al was D. Momma het vreedsaamste naturel, so kan sijn E. in desen niet vreedsaam zijn, dewijl alle onvreedsaamheid nyt dese nieuwigheden, in sijn boek geposeert, ontstaat ende hetselve tot een voorwerp van twist is onder de burgers.

10. Getoont hebbende de redenen, soo heeft het classis ook de macht ende het recht om een beroepinge te improberen, hetwelk niet alleen blijkt uyt menigvuldige exempelen, de onveranderlijke practijk ende erkentenisse van 't collegium qnalificatnm van Middelbnrg, maar ook uyt onse kerken-ordeningen, ende nyt onse synodale resolutiën, Synod. Med. 1591, Art. 3: de kerken-raad met de diakonen sullen haare overheid aanspreken.

Hierop volgen dan wel de versoekingen van approbatie bij de magistraat, maar dat 't observeren is als in eenige collegie van magistraat niemandt professie doet van de Gereformeerde religie, ende over sulks niemand over 't beroep eenes leeraars den kerken-raad kan toesenden; voorts bestaat de approbatie alleen daar in, dat sij verklaaren, of sij op den handel ende de wandel der beroepene ministers yet hebben te seggen, daarom sij hem in haar gebiet niet souden willen dnlden. Syn. Thol. 1622, in de Antw. op de Grav. der classen van Schouwen, Art. 7: ende soo seggen de gecommitteerde raaden als sij ordonnantie geven van tractement, dat sij het beroep approberen.

Dat nu de kerke van Middelbnrg gednurig tegenwerpt:

daar is niet te seggen op het beroep of leer ende het leven van den beroepenen persoon, seggen wij, dat wij niet poseren, schoon genomen het was soo: soo isser nog een anderen grond waarom een classis een beroepinge kan afslaan, ende die grijpt insonderheid hier plaatse ende wort gevonden Synod. Med. 1591, Art. 17. Wanneer het gebeurt dat er in eenige gemeinte sekeren merkelijken onwille rijst ende opstaat tegen hare ministers, waardoor denselven (hebbende nogtans stigtelijke gaven) bevonden soude worden met vrugt daar niet langer te konnen blijven, in desen geval sal de classis arbeiden door alle voegelijke middelen desen onwille te weeren, ende soo dit niet kan geschieden, het sal bij het oordeel der classis bestaan den voorsz. te verstellen, ende dat met verklaringe van sijn ontschuld, soo hij ontschuldig is. Nu is het seker dat dit hier plaatse grijpt, ende daarom kan iemand met meerder fondament uit den dienst om soodanige redenen in een kerke gehouden worden, als die alreede geïnstalleert is daar nit kan geset worden; ende daarom oordeelt het classis, dat het beroep wettelijk is afgeslagen, en dat het colleginm qualificatnm van Middelbnrg sig daarin behoorde te bernsten, volgens Kerken-ordeninge Art. 32. Het selve seggen heeft de classis over den kerken-raad, 't welk de particuliere synode heeft over de classen, en de generale synode over de particnliere.

Ende soo het haar E. niet gelieft te acquiesceren, dat sij inslaan den weg van appel tot een hooger vergaderinge, die ook is den koninklijken weg, die wij moeten inslaan, en die ons gewesen word Syn. Med. 1591, Art. 28, Kerken ordeningen Art. 31: soo yemand hem beklaagt door de nytsprake der minder vergaderinge verongelijkt te zijn, deselve sal hem tot een meerder kerkelijcke vergaaderinge beroepen mogen, ende hetgene door meeste stemmen goetgevonden is, sal voor vast ende bondigh gehouden worden, tenzij dat het bewesen worde te strijden tegen het Woordt of tegen de Artijkelen, in dese provin-

tialen synodo besloten, soo lange als de selve door gene andere provintiaal of generaal synode verandert zijn."

Momma hoorde een en ander zeer kalm aan, terwijl hij heengaande den zegen des Heeren aan de vergadering toewenschte.

De zaak was dus tot zoo verre beëindigd. De classis had haar laatste woord gesproken, de voorstellen van het collegium qualificatum waren verworpen, Momma was gehoord en veroordeeld, de classis wilde van niets anders hooren dan een appel op eene provinciale synode, wier oordeel zij wel kon berekenen!

Het kan ons niet bevreemden, dat deze afloop de verbittering der vrijzinnige partij te Middelburg, met het stedelijk bestuur aan haar hoofd, zeer vermeerderde. Dit laatste werd bovendien gedurig door de kapiteins der burgerwacht gedrongen, om voort te gaan op den ingeslagen weg, om den wil der opgewonden menigte. Ook kwam eene klagt in, dat de predikant Snijers bij zijn huisbezoek had gezegd, dat allen, die zoo zeer op het beroep van Momma aandrongen, van de Loevensteinsche factie waren [46]. Inmiddels had het collegium qualificatum eene commissie, met Ds. de Meij aan het hoofd, naar den Prins in het leger bij Aalst gezonden, en was door dezen zeer gunstig ontvangen. Evenzoo had de burgerwacht gedaan, doch zonder dat hare afgevaardigden zich in eene gelijke ontvangst mogten verheugen, en als de stadsbode van wege schepenen en raden met eenen brief derwaarts was gezonden, had deze na zijne terugkomst niets anders te berigten, dan dat hij, na een oponthoud van twee dagen, zonder antwoord was teruggezonden.

Het collegium qualificatum besloot intusschen trots allen tegenstand voort te gaan.

Na vele discussiën bepaalde het, dat op den 12n Julij de afkondigingen van den beroepene zouden plaats hebben. Aan de predikanten, die prediken moesten, werd hiertoe het verzoek gerigt, terwijl bij weigering, de afkondiging

aan de voorlezers zou worden opgedragen, „vóór het opsingen van den laatsten psalm!"

Dat deze zaak in het collegium zelf de hartstogten steeds meer opwekte, bemerken wij, daar in dezelfde vergadering de voorzitter van der Waijen zijn ambtgenoot A. van de Velde verweet, dat deze hem in den kerkeraad „in het aengesicht aengesecht had, dat hij was een hoovaerdige beroerder der kerke, ende hem daerover Godts oordeelen 't sijner vernederinge hadt aengecondicht," hetgeen van de Velde niet had willen terug trekken. Deze beschuldiging hield de vergadering zeer lang bezig; zij eindigde met haar leedwezen hierover uit te spreken, en den kerkeraad te recommanderen hiertegen voorzorg te nemen. „Ende alsoo is van dese verdrietige besoignes, seer late geworden sijnde, een eynde gemaact, het gebedt vredelijc gedaan [47]."

De afkondigingen werden gedaan, doch niet zonder dat daarbij, in de namiddag-godsdienstoefening in de Koorkerk, groot rumoer plaats had, waarvan Ds. Thilenus, die zelf in deze godsdienstoefening voorging, als de aanlegger werd verdacht. Deze nam alles te baat, om zijne vijandige gezindheid tegen het bestuur aan den dag te leggen. Zoo had hij, bij gelegenheid dat de krijgsraad rondging „tot het visiteren van het geweer", dezen te zijnen huize bespot en van vijandschap tegen den Prins beschuldigd, en hetzelfde op den predikstoel herhaald, waarover hem de magistraat ter verdediging riep [48].

Zoo als te verwachten was, verzette de classis zich hevig tegen het doen der afkondigingen, doch het collegium qualificatum wilde thans minder dan ooit van haar hooren, omdat zij zich naar Vlissingen had verplaatst, waartoe het collegium haar het regt betwistte, en waarom dit ook aan al zijne leden verbood, buiten zijne toestemming, de vergadering der classis bij te wonen.

Nu kon de bevestiging plaats hebben. Volgens kerkeordening kwam deze aan Ds. Lacher Jr. toe, die zich echter excuseerde, waarop Ds. de Mey deze taak opnam.

Toch scheen de zaak nog te zullen blijven steken. Er waren namelijk op nieuw missiven van den Prins ontvangen, waarin deze ten strengste beval de bevestiging niet te doen plaats hebben. Doch na rijp beraad besloot het collegium qualificatum in den geest van Z. H. te handelen met de bevestiging te doen doorgaan, daar het den vorst te doen was om den vrede in de stad te bevorderen, en er vrees voor bloedstorting bestond, wanneer Momma niet werd bevestigd, waarmede dus de vergadering reden van groote ontevredenheid aan Z. H. geven zou. Verwondert ons dit stoute besluit, vergeten wij daarbij niet, dat ook de raad soortgelijk schrijven ontvangen had, doch daar even min acht op sloeg, voornamelijk op dringend verzoek van de burgerwacht. Momma zelf was ook door een schrijven van den vorst vermaand zich niet te laten bevestigen; hij was hierdoor niet weinig in verlegenheid gebragt, doch werd ten laatste door de overreding van het collegium overgehaald.

In de vergadering, waarin dit besluit werd genomen, had nog een voorval plaats, dat wij niet onvermeld mogen laten. Van de Velde namelijk leest uit „een blauw-boeckje zonder naem" gepretendeerde extracten uit het boek van Ds. Momma voor, die hem zulke bekommernissen in zijn gemoed hebben veroorzaakt, dat hij daarom „van den aanvangck dezer procedure af," tegen de handelwijs van het collegium heeft geprotesteerd, terwijl ook de overige protesterende predikanten hadden besloten gemelde stellingen in deze vergadering over te leggen. De heer burgemeester Thibout [49], onderling, vraagt daarop van de Velde, of hij deze stellingen even zoo in het boek van Momma heeft gevonden? Van de Velde bevestigt dit. De overige protesterende leden zijn niet gezind dit te doen. Thibout herneemt hierop, dat de aanklagers phariseeuwsch met Momma omgaan, en verzoekt den praeses den Bijbel naast het boek van Momma te leggen, terwijl hij dan, „zoo klaar als de zon op den middag schijnt," zal aantoonen,

dat de partij Momma het tegenovergestelde laat zeggen van hetgeen hij beweerde. Als hij dit met een paar voorbeelden aantoont, erkent van de Velde, dat de beschuldigers hierin mis hebben; hij verontschuldigt zich met te zeggen, dat dit boekje niet zoo naauwkeurig door hem is nagezien, doch dat dit hem door een der broederen is gegeven, dien hij meent volkomen te kunnen vertrouwen. Gevraagd, wie deze is? kan hij dit niet zoo dadelijk zeggen; hij zal zich hierop bedenken. Toch blijkt het uit de stukken, is zijn beweren, dat Momma een voorstander der kerkberoerende nieuwigheden is. De praeses meent, dat nog wel andere leden bezwaren tegen Momma's leer konden hebben, en stelt voor hem, die de vergadering had verlaten, te ontbieden, om zich met zijne tegenstanders in de volle vergadering te verstaan, wat zeker gebeurd ware, had van de Velde niet verklaard: „meent de vergadering daarmede mij in contestatie tegenover Momma te stellen, zoo verlaat ik de vergadering, zoodra hij binnenkomt."

De vergadering zag hierin een teeken van uiterste verlegenheid. De Mey sommeerde vervolgens ieder der leden, op zich te nemen, iets uit de geschriften van Momma aan te voeren, tegen de formulieren van eenigheid of de fondamentele waarheid, waarom hij onwaardig moest geacht worden in de Heilige dienst te worden bevestigd. Zoo iemand dit kon of wilde op zich nemen, zou hij met de bevestiging wachten, tot dit was uitgemaakt. Niemand nam dit echter op zich. Toen verklaarde hij met de bevestiging voort te zullen gaan.

Deze had daarop werkelijk den volgenden dag, 19 Julij, plaats. Dat de Mey haar op voortreffelijke wijze volbragt, liet zich van hem wel niet anders verwachten, hij „een der welsprekendste predikanten en vreedsaamste godgeleerden sijnes tijds, ook seer gematigd omtrent zulken, die in de leerstukken der Gereformeerde kerken verschilden" [10], de Mey

„de leitsman van de vromen,
Wiens gulde tong het onbescheyt kon tomen,
De leeraar, die meest op de liefde drong" [51];

hem viel dan ook de ruimste dank van het collegium qualificatum ten deel. Met geen minder genoegen werd de intreêrede van Momma aangehoord: „Er werd groote vreugde en vergenoegen in de gemeente bespeurd, kennelijk aan de milddadigheid, bij die gelegenheid betoond, zoowel door rijke als minder vermogende lieden, daar de collecte bij de intrede die der vier andere kerken verre overtrof." [52]

Zoo was Momma als predikant te Middelburg gevestigd, en als hij kort daarop, op verzoek van den magistraat, zijne professorale lessen aanving, scheen de zege der vrijzinnige partij beslist.

En toch, welk eene geheel andere wending zou deze zaak nog nemen! De kerkelijke partij hield ook nu den strijd vol, die helaas! meer en meer een hatelijk en persoonlijk karakter aannam.

De classis sprak dadelijk hare nietigverklaring over de gehoudene bevestiging van Momma uit en citeerde de Mey, van der Waijen en Momma voor haar te verschijnen, wat het collegium qualificatum dezen verbood.

Dat de partijen scherper tegenover elkander stonden, moge uit de volgende staaltjes blijken. In de kerkeraadsvergadering van den 15n Augustus gaat de praeses Thilenus Momma, bij het vragen van advies, met opzet voorbij (waarover de classis hem later in eene missive zeer prees). Dit verwekt ergernis en opschudding. Te midden van deze legt hij een protest over, door hem en de vijf overige protesterende predikanten onderteekend, tegen Momma's bevestiging. De scriba leest dit voor, doch nu rukt Thilenus het hem weder uit de hand en weigert het terug te geven. Na veel heen en wederspreken wordt dit echter van hem verkregen. Het rumoer neemt toe. Thilenus verlaat zijnen zetel als voorzitter. Allen loopen dooreen. Niemand wil

praesideren. De Mey laat er zich ten slotte toe bewegen. De vergadering besluit, dat niemand zal mogen voorzitten, die vijandig is tegen Momma, en vervolgt, na dit vreemde incident, zoo kalm mogelijk hare werkzaamheden.

Eene tweede proeve van de kracht en de zwakte dier hartstogtelijke beweging geeft ons eene vergadering van het collegium qualificatum, den 21n Augustus gehouden. Daarin moeten enkele leden, die tegen het besluit van het collegium de vergadering der classis bijgewoond hebben, zich verdedigen. Zij overleggen zamen hunne verantwoording. Met verschillende redenen verdedigen zij hun gedrag, onder anderen: dat Z. H. de classis heeft goedgekeurd, dat de HH. Staten kennis droegen van de verplaatsing, dat de classis om goede redenen naar Vlissingen was overgebragt, dat de classis hun gelast had te verschijnen, dat zij daar als leden van den kerkeraad en niet van het collegium qualificatum zijn verschenen, enz.; waarop Ds. Pottey er bijvoegt: dat dit geheele verbod hem „gelijk een ronde O is", waaraan hij nimmer zal gehoorzamen. Bij de discussie over de geldigheid der gehoorde redenen, verlangt de vergadering, dat de betrokken personen de vergadering zullen verlaten. Na eenig tegenstreven gehoorzamen zij hieraan. Doch als Thilenus hiertegen mede uit naam van zijne geestverwanten protesteert, vallen deze hem aanstonds af en blijkt Thilenus geheel op zich zelf dit protest te hebben ingediend. Den volgenden dag reeds herhaalde de vergadering met kracht haar verbod, dat nu bovendien door een soortgelijk besluit van burgemeesteren, schepenen en raden, tot geen gering genoegen van de vergadering, werd gesteund.

De classis, dit vernemende, herhaalde hare oproeping en bedreigde de Mey en van der Waijen met censuur en suspensie, indien zij niet den 8n September voor haar kwamen. Even zoo schrijft zij aan het collegium qualificatum en verbiedt dit bovendien, „met de vermakinghe ende bevestinghe van den nieuwen kerkeraedt" voort te gaan,

en tevens den advokaat Rexstoot op de nominatie voor kerkeraadslid toe te laten, daar hij de autheur van een *onordelijk* geschrift is, — en aan Momma, dat zij hem niet als een lid der classis erkent, maar als een „indringer". Gaven de opgeroepenen aan deze nieuwe citatie geen gehoor, bij resolutie van den 9n September besloot de classis werkelijk van der Waijen en de Mey uit de classis te verbannen, den laatstgemelde bovendien van zijn ambt te ontzetten en hem het gebruik des avondmaals te verbieden; evenzeer werden die leden van het collegium afgezet, welke Momma in den Ham bezocht hadden; en eindelijk Momma zelf [53]. Op dit een en ander besloot het collegium qualificatum niet te antwoorden. De Mey wendde zich aanstonds tot den magistraat, en ontving van hem den last zich niet aan het besluit der classis te storen, terwijl hij zijne diepe afkeuring over de classis uitsprak [54].

Zijne resolutie hieromtrent luidde:

„Is eerstelijk goedsgevonden d' Heeren gedeputeerde te bedanken over haer genomen moeyte, verrighte besoignes ende gedaen rapport, ende wijders te verklaren, dat haer Ed. Achtb. met geen minder hartzeer als bevremdinge verstaen, dat eenige Gereformeerde predikanten haer zoo verre continueren te vergeten, dat in plaetse van de macht, over haer gestelt, onderdanig te wezen, het zo verre daer van daen is, dat sy zelfs diegene, die haer onderdanigh zijn, als contumaces bestaen te straffen, ende dat hare driften haer zoo verre vervoeren, dat zelfs met verre het minder gedeelte, ja zelfs geen vijfde part van de leden van het classis van Walcheren in haer derde aenschrijven, een collegie, bestaende uyt in de zestigh notabile perzonen, ende geformeert werdende uyt drie vergaderingen, daer van de twee geensiuts aen haer onderhoorigh ofte responsabel zijn, echter hetzelve niet en ontsien te verklaren de suspensie waerdigh, onderwerpende by dien ook onder haer oordeel ende maght dese vergaderinge, die door haer gede-

puteerde maekt het notabelste lidt van het collegium qualificatum, trachtende zoo haer voet te zetten op de necke van de magistraten, dezelve eerst lasterschriften, ende daer na de verdraeghzaemheydt derzelver misbruykende van suspensie, wezende condemnatie, ofte in den ban doende, daer tegens haer Ed. Achtb. niet konnende leedigh staen, soo veel in haer is te voorsien. Soo is verder goet gevonden, nauwkeurigh te doen vernemen na die personen, die haer zulken heerschappie ende oppergebiedt hebben aengematight, en Dominum de Mey, van der Waijen en Momma met haar stemme contumaces verklaert ende gecondemneert hebben, ende zulks begeert, dat dezelve aen de interdictie van Haer Ed. Achtb., alsmede naer diegene, die het collegium qualificatum suspensie waerdigh hebben verklaert, ten eynde derselver namen in de notulen werden geïnsereert, met bygevoeghde provisionele resolutie, dat haer Ed. Achtb. noyt zullen toelaten, dat zoodanige wrevelmoedige, buytensporige en heerschende predikanten, blyvende by haer advys persisteren, den stoel der waerheydt binnen deze stadt zullen bekleeden, al waer het voor iemandt van de broederen predikanten hier staende, veel min, dat dezelve oyt als ingezetene ofte borgers dezer stadt zullen worden getollereert, boven de verdere middelen van nadruk, die haer Ed. Achtb. in tyden en wylen over den voorsz. ongeregelden handel tegen haer noch zullen goedtvinden ende in het werk stellen; werdende den Heer officier bij dezen verzocht, zich te willen informeren naer de autheuren van den voorsz. lasterlyken brief, daer over haer Ed. Achtb. de correctie tot noch toe hebben gereserveert, alles ten eynde de gemeynte Jesu dezer stadt niet langer ontroert, maer gesticht ende meerder ende meerder mach opgebout werden, ende haer Ed. Achtb. by het respect, zonder het welke geen regeeringe kan bestaen, ende de gemeynte by haar vryheydt mogen blyven gemaintineert, ende voor alle geestelyke ofte kerkelyke tyrannye beschudt, die ten dezen

bevonden werdt zoo verde uyt te bersten, dat eerlyke, stichtelyke, welgeleerde predikanten tegen wil ende dank van haer gemeynte, ende d' heele gemeynte, ofte collegium qualificatum zelfs, in zoo korten tijdt met zoo weynigh beslagh ende geringh getal van predikanten werden in den ban gedaen, alleen onder voorgeven, dat sy de kerkelijke ordres ofte authoriteyt van dat geringh getal gepretendeert zouden hebben te kort gedaen ende haer gecontumaceert, daer dat zelve geringh getal ende de gantsche classis openbare vuylicken tegen de borst van hare gemeynte zelfs gewoon is zoo lange te maintineren, als eenighsints mogelijk is, toonende zoo, dat den yver tot haer huys ende onbevoeghde heerschappie in haer van een ander kracht ende werkinge is, als den yver voor het Huys des Heeren, willende zelfs kerkelyk procedeeren tegen die lidtmaten, die over de competentie van haren handel durven adviseren, onaengezien dezelve by den Souverain van den lande daer en boven daertoe zijn geqnalificeert.

Is eyndelyk mede goedt gevonden de negen broeders predikanten voor dit mael van de gedane interdictie te ontslaen, blyvende dezelve in zijn effect ten reguarde van D. de Mey, Van der Waeyen ende Momma, gemerkt boven de incompetentie ende ongefondeertheydt van de classis haer Ed. Achtb. niet konnen verstaen, dat dezelve aen zoo een citatie, als geexhibeert is, post latam sententiam, behoorde te defereren, en werden d' Heeren van het buffet geordonneert deze resolutie toe te zenden aan het classis ende collegium qualificatum ende consistoria, om te dienen tot derzelver narichtinge."

Inmiddels waren er reeds vele geschriften van verschillende zijden in het licht gekomen, regt geschikt om de driften nog meer gaande te maken [55]. Een van deze werd in den kerkeraad besproken. Alle leden verklaarden dit libel te verfoeijen en den autheur of uitgever niet te kennen, terwijl aan de overheid werd verzocht, hiertegen hare maatregelen te nemen. Deze voldeed aan dit verzoek en vaar-

digde eene „waerschonwinge" uit, waarin zij haar groot misnoegen over dit geschrift nitsprak, beval dat het openlijk door den scherpregter zou verbrand worden en dat allen, die het bezaten, het binnen vierentwintig uren bij haar zouden zenden, terwijl zij honderd rijksdaalders uitloofde aan hem, die haar den naam van den schrijver aanduidde.

Ook van de Velde had eene apologie [56] nitgegeven, die zeer aan het collegium qnalificatum mishaagde. Hierover ter verantwoording in de vergadering geroepen, vraagt de voorzitter hem eerst nadrukkelijk af, of hij ook met het oordeel der vergadering, aangaande het bovengemelde geschriftje, instemt? waarop hij slechts dubbelzinnig antwoordt. Als daarop zijne apologie zal behandeld worden, wil hij eerst een ander geschrift van zijne hand voorlezen, dat hem echter niet wordt toegestaan. Hij verklaart nergens op te zullen antwoorden, zoo hem dit wordt geweigerd.

De vergadering kenrt dit af, en eischt dat van de Velde zich naar hare besluiten zal voegen.

De scriba begint daarop eenige vastgestelde vragen aan van de Velde voor te lezen. Gelijktijdig vangt hij met de voorlezing van zijn geschrift aan. Beiden lezen met luide en altoos luider stem voort. Ten slotte bewaart van de Velde een diep stilzwijgen. Later had het volgende gesprek tusschen hem en den voorzitter plaats.

Van de Velde. „Ik ben bereid te antwoorden. 't Zijn veel woorden en windbrekerijen en onwaarheden, die gij mij voorhoudt. Geef mij een afschrift van deze vragen."

De voorzitter. „Wilt gij u gedragen naar kerkorde? Erkent gij niet een lid van deze vergadering te zijn? en dat zij bevoegd is over uwe openbare feilen te handelen?"

Van de Velde. „Knnt gij mij deze aantoonen, dan zal ik ze erkennen."

De voorzitter. „Maar handelt gij dan niet onchristelijk met op deze vragen te zwijgen?"

Van de Velde antwoordde niet.

Na eenige deliberatie werd hem een afschrift der vragen

gegeven, zonder dat van de Velde het regterlijk gezag der vergadering wilde erkennen. Dit laatste wekte natuurlijk in hooge mate den toorn der vergadering op. Tot tweemalen toe kwam zij om dezelfde zaak bijeen, doch beide keeren met hetzelfde gevolg. Ten derdenmale hiervoor bij elkander zijnde, meldde haar een brief van zijne vrouw, dat haar man buiten 's lands was vertrokken, en zond deze tevens een afschrift van eene missive van de classis, waarin zij van de Velde op straffe van censuur verbood, de vergadering van het collegium qualifiçatum bij te wonen. Aan het collegium verklaarde de classis, dit voor eene onwettige vergadering te houden, en rigtte aan de predikanten van Essen, Gravius en Horenbeeck benevens aan de ouderlingen en diakenen het verzoek, zich niet langer met de handelingen van het collegium bezig te houden.

De zaak van Momma bleef inmiddels in statu quo. Maar niet, dat deze stilstand de gemoederen bedaarde. Bij den magistraat kwamen gedurig rekwesten in, met verzoek, aan den onzekeren staat een einde te maken. In een van deze, onderteekend door honderdvierentwintig ledematen, wordt over verschillende handelwijzen der predikanten zeer geklaagd, o. a. dat bij de voorgaande voorbereiding tot het avondmaal geen hunner onder het gehoor was; dat op den volgenden zondag de predikant, die de beurt had in de Gasthuis-kerk, een proponent voor zich had laten optreden; dat sommigen elkander op den predikstoel, in de catechisatiën en op straat voor ketters en dwaalgeesten uitscholden, enz. Waarop de magistraat besloot, dat geen predikant een proponent voor zich mogt laten optreden, buiten ziekte en uitlandigheid, en tevens, dat zij de openbare godsdienstoefeningen bij anderen moesten bijwonen [87].

Maar de ontknooping van het kerkelijke drama was nabij. De Prins namelijk, in eenen ongelukkigen oorlog met Frankrijk gewikkeld, zou te Middelburg komen. Spoedig verbreidde zich dit gerucht, en de kerkelijken schepten

nieuwen moed. De magistraat ontving van hem een schrijven, inhoudende het plan van zijne komst, voornamelijk om de kerkelijke geschillen bij te leggen. Met welke verschillende gewaarwordingen zal die komst zijn verbeid! Eindelijk brak de voor velen zeer gewenschte dag aan. Op den 29n November, des avonds ten negen ure, in een „bootje met een lantaarntje", kwam Z. H. hier aan, en reed aanstonds naar het Hof, onder het losbranden van het geschut van den Prins, en het vuren der twee compagniën burgertroepen.

De Prins werd door de verschillende burgerlijke en kerkelijke collegiën begroet. Aan den magistraat van Middelburg betuigde hij aanstonds zijn misnoegen over zijne houding en verzet tegen zijnen wil, die hem genoodzaakt hadden in dit saisoen te Middelburg te verschijnen. In eene vergadering der Staten werd op zijn aandrang besloten, aan Momma met den 1n December het prediken te verbieden.

Woensdag den 2n December daarop was het de maandelijksche biddag. De Prins en de geheele hofstoet woonde de voormiddag-godsdienstoefening in de Nieuwe kerk bij, onder het gehoor van Ds. Gravius, die, predikende over Openbaringe 18: 4, het zoo slecht naar den zin van den Prins en van de Voetianen maakte, dat hij, toen hij dienzelfden dag des namiddags in de Oude kerk moest prediken en reeds op den predikstoel stond, door een bode van den Prins een brief ontving, waarin deze hem zijn misnoegen over de gehoorde predikatie betuigde en beval, des namiddags eenen anderen toon te voeren. Soortgelijke waarschuwing ontving ook Horenbeeck, die des namiddags in de Nieuwe kerk moest optreden, waarbij de Prins mede tegenwoordig was.

Vrijdags daaropvolgende werd de geheele zaak in eene plegtige vergadering der Staten beslist. Verschillende commissiën werden bij Z. H. toegelaten, die ieder hare inzigten bepleitten.

Thans was de uitslag gemakkelijk te voorzien, dewijl de Staten meer en meer op de hand der classis waren gekomen. Deze werd geheel in het gelijk gesteld. De afzetting van Momma werd bevestigd; van der Waeijen werd evenzeer van zijne dienst ontzet en gelast, ten spoedigste stad en provincie te verlaten.

Hij vernam dit besluit door het navolgende schrijven van Z. H.:

Eersame bijsondere!

Nademael UE. een van de voornaemste autheuren is geweest, die de bevestinge van D. Momma tot predikant binnen dese stadt voortgedreven heeft, niettegenstaende onse serieuse aauschrijvinge ende contrarie gegeven order, waardoor ghij 't recht van de hooge overheyt ende kercke, ende onse authoriteyt ende hoogh gesach als stadthouder, niet ontsien hebt te violeeren ende te vilipendeeren, soo hebben wij, op expresse ende speciale authoriteyt van de heeren Staten van Zeelandt, goedgevonden UE. bij desen van desselfs bedieninge als predikant binnen dese stadt Middelburgh te deposteeren, ende vervolgens te gelasten sich tot ruste van de goede gemeynte der voorschreven stadt, uyt dese provintie ende stadt tot onse nader order te begeven, waertoe ons verlatende, beveele UE. hiermede, eersame bijsondere, in de protectie Godes.

G. H. Prince d'Orange.

Eindelijk verscheen de Prins in eene vergadering van de Middelburgsche overheid, zette zeven leden van haar af, in wier plaats hij Voetianen verkoos, en evenzoo van de burgerwacht vijftien à zestien officieren, terwijl een scherp plakkaat, door de Staten uitgevaardigd, ieder streng verbood, zich buiten de bevoegde magt met deze zaak te bemoeijen [58].

Dat dit besluit van der Waeijen zeer trof, laat zich gereedelijk bevroeden. Nog poogde hij bij den Prins gehoor

te krijgen, om diens besluit te wijzigen; doch hij werd niet toegelaten.

Vóór zijn vertrek verzocht hij van het collegium qualificatum eene kerkelijke attestatie, die hem aanstonds werd uitgereikt; evenzoo willigde de magistraat zijn verzoek in, om van hem verlof tot het verlaten der stad en provincie te ontvangen.

Van verschillende kanten ondervond hij deelneming in zijn lot. Zondag-morgen vertrok hij, den 13n December, begeleid door eene groote menigte, die hare tranen niet kon weêrhouden. Met zijne vrouw en zijn kind begaf hij zich naar Amsterdam, om daar als stil burger te leven. Later door de curatoren van de Franeker akademie tot professor in de Hebreeuwsche taal en de godgeleerdheid benoemd, vervulde hij deze betrekking met grooten roem; nog meer luister zette zijnen naam de onderscheidende gunst bij, waarmede hij vereerd werd door Frieslands stadhouder Hendrik Casimir, die hem in 1680 tot zijnen raad verkoos en later wist te bewerken, dat hij ook tot geschiedschrijver van Friesland werd benoemd.

Hij bezocht toen weder Zeeland en Middelburg; predikte eerst te Arnemuiden onder zeer grooten toeloop, en daarna zelfs te Middelburg voor Hoornbeek. De oude wrok leefde echter nog. Zoo zei' o. a. Ds. Bollaart, hoorende dat van der Waeijen in de nabijheid was: „de beroerder Israëls is gekomen; als iemand hem laat prediken, zal ik hem van den stoel halen."

Het bleef echter bij dit zeggen, vooral daar de regering, Bollaarts booze plannen vernemende, hem liet aanzeggen, dat hij, bij eenige verkeerde demarche, naar het logement 's Gravensteen (het tuchthuis) zou worden overgebragt.

Van der Waeijen vervulde zijne onderscheidene bedieningen ongestoord tot zijnen dood op den 4n November 1701.

Momma verliet Middelburg, dat hem zoo veel verdriet veroorzaakt had, op denzelfden zondag als van der Waeijen, doch over zee naar Holland. De vorst echter dwong het

schip den volgenden dag weder naar Middelburg terug te keeren, van waar de verjaagde predikant een paar dagen later met een Staten-schip de reis hervatte, en thans met gelukkiger uitslag. Hij vestigde zich te Delft, waar hij nog bewijzen van de edelmoedigheid van den vorst mogt ontvangen, die zich vroeger zoo streng tegen hem had betoond, en waar hij reeds den 10n September van hetzelfde jaar 1677 ontsliep. Dat zijn dood door velen te Middelburg werd betreurd, moge blijken uit een gedrukt gedicht, getiteld: *Middelburgs tranen, uytgestort over het ontydig, schielik en onverwagt afsterven van den wel-wysen, godsaligen, hoog-geleerden heer Wilhelmus Momma*, dus aanvangende:

„Ay mij! hoe leg ik dus gedompelt in elenden!
O naare ramp, o smet, o droev' angstvallig lot,
Hoe pers j', hoe kneus j', hoe pijn j', hoe breek je dus mijn [lenden,
Hoe krompe mijn gestalt, tot mijner hat'ren spot!"

De Mey eindelijk, die tijdens het verblijf van den vorst te Middelburg door ongesteldheid verhinderd was geweest zich tot Z. H. te begeven, bleef steeds ontzet van zijn ambt. Hij had intusschen aan den Prins geschreven, dat geen gemis aan hoogachting voor zijn persoon hem in zijne houding in de zaak van Momma gedreven had, met welke verklaring deze genoegen nam.

Hierop steunende, verscheen hij den 8n Januarij 1677 weder in den kerkeraad, en verklaarde hij zijn predikwerk te zullen hervatten. Werkelijk deed hij dit reeds op den volgenden dag, tegen het besluit der classis in. De classis gelastte hem daarop den 17n Januarij op nieuw, zich van het prediken te onthouden. De Mey deed dit, doch niet vóór dat hij, den 18n Januarij voor de gemeente optredende, haar verklaard had, dat dit, door het besluit der classis, voor de laatste maal was, hetgeen zóó groote verbittering verwekte, dat men de kerk verliet, onder het

geroep van: „wat schort ons, dat wij de classis ombrengen, die goddeloose!" enz. Des avonds liep men in grooten getale langs de straten; men sprak van plunderen en dooden. Des middags randde men Ds. Lacher Sen. aan, hem verwijtende, dat hij de oorzaak van al die beroerten was. Intusschen poogde de classis op officieuse wijze de Mey te bewegen, zich aan haar gezag te onderwerpen, en als hij hiertoe ten laatste bewogen werd en dit schriftelijk aan haar verklaarde, onthief zij hem van de suspensie, en bleef hij zijn ambt tot zijnen dood toe ongestoord vervullen.

De afzetting en verbanning van Van der Waeijen en Momma had bij niet weinigen de verbittering zeer vermeerderd. Zoo ontzag Ds. Gravius zich niet op denzelfden zondag, waarop van der Waeijen de stad verliet, met toepassing op diens vertrek te prediken, en bad hij zeer, dat God het harte van Z. H. wilde vermurwen. De kerk was buitengemeen vol; de schaar verliet haar weinig godsdienstig gestemd, vloekende en lasterende en roepende: „steilooren, kerkberoerders, hoort uwe predikanten, onze predikanten zijn ons ontnomen!" enz.

In diezelfde week was de gisting in de stad zeer groot; men ontzag zich niet verscheidene leeraars na te roepen en openlijk te beleedigen, terwijl sommigen kleine houten „steyle oortjens" vervaardigden, waarmede zij versierd langs de straten liepen [59].

Op den volgenden zondag, den 20n December, trad Ds. Hoornbeek in de Vismarkt-kerk op, en wendde geheel zijne preek tot het bespreken van Van der Waeijens afzetting aan. Hij ontzag zich daarbij niet, o. a. te verklaren, dat „die vreedsame man sonder reden was uytgeset;" vóór de predikatie zong men daarbij Psalm 130 en na dezelve Psalm 123. Diezelfde psalmen hief men dien avond bij de godsdienstoefening in de Koorkerk aan, waar bij het uit- en ingaan niet alleen groote „confusie ontstont, maer ook sommighe onder malkanderen handtghemeen wierden". [60]

Een ander bad, „dat God doch haere leeraers niet meer met arentsvleugelen soude laten weghvliegen, maer dat sij snellick mochten daertegen tot haer komen, die hij om haer sonden wille van haer genomen hadde, opdat sij meer vrucht mogten doen, als sij tot noch toe gedaan hadden. Dat Sijne Hoogheyt mochte bedenken, dat hij geen heerscher was van de kercke, maer een dienaer des levendigen Gods, opdat onse vijanden over ons niet mogen verblijden, maer willen sij haer verblijden, dat sij haer in Godt verblijden."

Onder het volk gingen verzoekschriften rond, die door velen onderteekend werden, het verzoek aan den Prins behelzende, dat van der Waeijen en Momma mogten terugkeeren, doch te vergeefs. Even vruchteloos was eene soortgelijke poging, door het collegium qualificatum aangewend, dat den 24n Januarij 1677 Ds. Gravius, den Heer Duyvelaar, N. Gregorius en J. der Kinderen met eenige vrouwen naar den Haag zond, om den Prins hetzelfde te verzoeken, „hetwelk om Sijn Hoogheyt smakelijk te maken, segt men, dat sij tot dien eynde een kasse met appelen van China medegenomen hebben, om daermede Sijn Hoogheyt te regaleeren" [61].

Op den 28n Februarij rapporteerde deze commissie in eene vergadering, dat Z. H. hen niet als gedeputeerden van het collegium qualificatum had willen erkennen, en dat al hun spreken te vergeefs was geweest.

Langen tijd duurde nog de nawerking van den voorgevallen strijd, gelijk in het algemeen de Voetiaansche en Coccejaansche twisten nog geruimen tijd de Middelburgsche gemeente hebben bezig gehouden.

Hiermede hebben wij het verhaal van eene gebeurtenis ten einde gebragt, die eenmaal Zeelands hoofdstad hevig bewoog.

Zullen wij thans ons oordeel over haar uitspreken, dan moeten wij erkennen, dat de classikale partij, naar de toenmalige orde, in haar goed regt was, schoon de andere

voor eene hoogere regtbank dan die van reglementen en tijdelijke kerkordeningen gewis hare vrijspraak vond. Menige droevige figuur, als eene vrucht van het strenge dogmatisme, geeft ons die strijd te zien, en tevens leert hij ons hoe jammerlijk het is, als de vrijheid van geweten en van onderzoek belemmerd wordt door kerkelijke of politieke banden. Maar van de andere zijde is ons deze strijd eene proeve van den moedigen vrijheidszin, die zich toen reeds in Middelburg openbaarde, die wel later door wapenen des vleesches gekluisterd werd, doch om eindelijk, en toen onder gunstiger omstandigheden, zijn verloren gebied te herwinnen. Eene proeve tevens, die ons onze dagen zegenen doet!

AANTEEKENINGEN.

(1) Zeeland was weleer verdeeld in vier classen, namelijk die van Walcheren, Schouwen, Zuid-Beveland en Tholen. De eerste was de grootste; tot haar behoorden, behalve de gemeenten op het eiland Walcheren, ook die van Sluis, Aardenburg, alle andere Quartieren in Vlaanderen, en de kerk van Colijnsplaat. Hare vergaderplaats was Middelburg.

(2) Johannes van der Waeijen, geboren te Amsterdam den 12n Julij 1639, bezocht de hoogeschool te Utrecht en later te Leyden, werd op 19jarigen leeftijd tot de predikdienst toegelaten, vertoefde daarop eenigen tijd in Duitschland, en aanvaardde in 1662 de predikdienst te Spaarnwoude en Spaarndam, van waar hij in 1665 te Leeuwarden werd beroepen. Hier bewees hij in 1672 groote diensten bij het leger, dat op de grenzen van Friesland tegen den Munsterschen vijand gelegen was, waar hij den soms verslagen geest van het krijgsvolk door zijne krachtige toespraken dermate weder wist op te beuren en met nieuwen moed te vervullen, dat Prins Willem III hem deswegens in eene vergadering der Staten hoogen lof toezwaaide en zelfs niet aarzelde hem voor te stellen als een middel in de hand der Voorzienigheid tot behoud des vaderlands. Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. Kerk*, II. p. 508.

(3) Ook zijn ambtgenoot Abraham van de Velde had een geschrift tegen hem uitgegeven, en gepoogd den kerkeraad tegen hem op te zetten.

Opmerkelijk is de navolgende beschrijving van van de Velde, door een tijdgenoot: »onder de roervinken van dit spel, hadden zig inzonderheyd binnen Middelburg kenelijk gemaakt, den predikant Abraham van de Velde (een man, om zijn stijfkoppig schelden op d' overheyd

en staatsbestuur, Uytregt en 't gansche stigt ontzeyd) en die zijn rol ook altemet in Zeeland eens op zey, in 't on-ophoudelijk roepen op 't *Lang-Haayr* en de *Paruyken* van *Guyten-Haayr*, *Karossen*, *Hellewagen*, *Keurs-Broeken*, *Hoere-Mouwen* en dergelijke, zoodat ook nauw een Heer of aanzienlijk man ten grave ging, of bragt de tijding van der selver *Arrivement in de Hel* al strax onder deze bewoording op den predikstoel: *Daar-leyd het stroo voor de deur* (en teeken te Middelburg van een doode boven aarde) *en de ziele voor den duyvel!* 't Is mede eenmaal gebeurgd, dat op 't klassie binnen Middelburg eenen D°. Uytenbroek (gezeyd Huydenbroek) met een nieuw kleed verscheen, dat van de Velde te zeer na de mode der *Wije Broeken* sweemde, hij hem onder deze klugtige schimpwoorden bij de lappen greep: *Zijd gij D°. Uyt den-Broek? Mij dunkt dat je wel ter deeg zijd D°. In den Broek.* Zijn groote makkers waren W. Tilenus, E. Pottey en twee Lacbhers, vader en zoon (in de wandeling *Huylebalken* genoemd), met de meeste predikanten van Vlissingen en die van de dorpen op Walcheren, die 't Buytenleven moede waren (W. de Goeree, *De kerklijke en weereldlijke Historiën, uyt d' Aal-ouwde Aardbeschrijving*, p. 645).

(4) Volgens de *Sleutels op de Notulen van 't Gebesoigneerde ter Vergadering der Heeren Staaten van Zeeland in burlesque versen gebragt door een comparant ter selver Vergadering d' Heer Mr. Michielsen*, was dit huwelijk de geheele oorzaak van den gevoerden strijd. De schoone en rijke dochter van den Burgemeester Veth, wonende in de Singelstraat alhier, werd door Ds. Thilenus zeer tot vrouw begeerd. Van der Waeijen echter was hem voor, en *veegde hem dien vetten brok uit den mond.* Thilenus, hierover zeer boos, besloot met al zijn prinsgezinde vrienden zich te wreken — en met de verbanning van van der Waeijen en diens vriend Momma was zijne wraak bekoeld!

(5) Secrete Notulen van Wet en raden te Middelburg, d.d. 21 Maart 1676.

(6) Kerkelijke Notulen, 21 Maart.

(7) Het collegium qualificatum was de gemengde vergadering, welke, volgens de Zeeuwsche kerkordening van 1591, het beroep van een predikant moest uitbrengen. Zij bestond uit de leden van den kerkeraad en een of meer leden van de regering. In Middelburg werd de magistraat door vijf leden vertegenwoordigd. Ypey en Dermont, t. a. p., I. p. 400.

(8) Namelijk Becker, Munnicx, Duyvelaer, Brest en van der Poorte, leden van De Wet en raden. Onder de Wet en raden verstond men het collegie, dat zamengesteld was uit twee burgemeesters, elf schepenen en twaalf raden.

(9) Secreet Register, d. 29 Maart.

(10) Kerk. Not. en *Noodige Verantwoordinge van het Coll. Qualif. tot Middelburg over hetgeene omtrent haare laatst gedaane Wettelijke Beroepinge op de persoon van D. Guilielmus Momma is voorgevallen, door ordre en uit naame van hetselve Collegie opgesteld en uitgegeven.*

Het in te dienen rekwest luidde:

Eerweerde, Seer Geleerde en Godtsalige Broederen der E. Classis van Walcheren,

Waerde Vaders en Huysbesorgers van 't Huys des Heeren onses Godts, wij alle Leden der gemeynte van Middelburgh. Waerde Vaders, alsoo niet onbekent is den seer droevigen toestandt onser eertijdts seer vreed-lievende en florerende Gemeynte, dewelcke is geweest een roem door de gheheele werelt, maar tsedert eenige jaren herrewaerts, door het prediken, catechiseren en lesen van verscheide boecken, in dewelcke gehoort en gelesen zijn soodanige verklaringen over vele plaetsen der Heyligen Schrift en stellingen, die in de Gemeynte Godts onder ons noyt en zijn gehoort als met groote droefheydt van veel vrome Leden, waer door dat er in de gemeynte veel twist en groot verschil over de verklaringe der Schrifture is geresen, niet alleen onder onse Leeraren, de Broederen Predikanten, maer oock onder de Gemeynte, soo dat die seer is verdeelt, en vreesen voorder, soo daer niet in versien en wordt, dat het een absoluyte scheure sal komen, voor welck ons Godt gelieft te bewaren. Soo droevigh en ellendigh staet het tegenwoordigh, en overmits dat het de Heere behaagt heeft, een Leeraer deser Gemeynte, D. Petrus Coorn, door de doodt te halen tot sijn Hemelsch Koningrijck, in welckers plaets sij ons willen opdringen D. Momma, en wij met blijdtschap gehoort hebbende, dat Sijn Doorluchtige Hoogheyt den Heere Prince van Orangien aen U. E. E. Classis heeft gerecommandeert, te willen sorge dragen, dat niemandt tot de dienst mocht werden geroepen, die maer verdacht sonde mogen zijn van nieuwigheydt, en meer curieuse als stichtelijcke questien te hebben ofte ghenegen te zijn, jae te meer verblijden wij ons dat U. E. E. albereydts hadde resolutiën genomen, om niet alleen tegen die nieuwigheden te waecken, maar oock aen de E. Kerckenraedt besloten te schrijven, 't welck geschiet is, maer met droefheyt soo is 't dat wij vernemen sulcks weynigh is geobserveert en schijnt niet goede gheslagen te wesen, overmits dat wij tot onser droefheyt hebben gehoort, dat het beroep in de Kerck alhier is ghevallen, doch onder protest van sommige, op soodanigen een, dewelcke niet alleen beticht is of schijnt genegen te wesen tot de nieuwigheydt, maer een groot voorstander derselver is, soo is 't nochtans niet noodigh, dat men veel verneemt hij dese en gene, overmits dat wij hem dagelijks hooren spreecken, in sijn Boeck daer niet van sijn leven wordt vermelt, maer van sijn gevoelen kan werden naergespeurt, dat wij willen hopen van vele van U. E. werdt gedaen, onnoodigh van ons eenighe stellingh uyt dien Heer sijn Boeck U. E. voor te dragen, soo is 't dat wij in oprechtigheydt, als bedroeft zijnde over den vorderen ellendigen staet en scheuringe deser Gemeynte, soo tot ons den beroepenen, of soodanigen een die met nieuwigheydt besmet is, overkomt, oversulcks wij ons keeren tot U. E. als tot onse geestelijcke Vaders, dat U. E. doch woude sorge dragen voor dese onse Kercke, als voor een van U. E. voornamen Leden, welcke Godt oock gestelt heeft onder U. E. sorge en toesicht, dat er geen verval in de seden en geen vervalsinge

en komt in de Leere, ende verdraeijinge van de Schrifture, 't welck nu eylaes maer al te veel geschiedt, en dewijl Godt U. E. E. heeft omgordt met macht ende autoriteyt om de goede en trouwe Leeraren te bevestigen en d'ontrouwe en huerlingen uyt te roeijen, soo streckt U. E. macht oock om alle dwalende Leeraren tegen te gaen en uyt te roeijen, en die komen souden, te stuyten en te verhinderen, dat se tot ons niet komen souden; soo is onse bede aen U. E. geestelijcke Vaders, dat den voorn. Predikant D. Momma, ofte die met nieuwigheydt berucht zijn, 't zij dat se buyten d' E. Classis of binnen deselve mochten wesen, tot ons niet mochten komen, maer dat tot ons mocht komen een man vervult met den Geest Gods, van de oude orthodoxe Gereformeerde Leere en Waerheyt, die naer de godtsaligheyt is, opdat de Kercke niet langer beroert, maer gesticht mochte worden, etc.

De drie predikanten, welke zich van de stemming onthielden, waren Snijers, Pottey, Thilenus.

(11) *Historisch Relaes mitsgaders Noodige en afgedrongene Verantwoordinge van het Classis van Walcheren*, enz. p. 78.

(12) Ibidem, p. 80. Over de adhesie der classes laat de reeds vermelde Goeree zich op volgende wijs uit:

„De Klassikale hulp-knapen, dat zijn de Boere-predikanten (die men uyt dit spul, als 't den stijf-koppigen hoop wel gelukte, veel goeds en vordering binnen de steden beloofd had) sagen aan den uytslag wel, dat ook de listige aanslagen 't ongeluk onderworpen en zij bedroogen waren, zoodat ze vast op hare dorpen bleven koekeloeren, en over zulx veel te spade, niet zonder blijken van berouw zeyden: *Het Klassis van Walcheren heeft met ons gedaan, gelijk men met de bezemen doet: als men er de vuylnis meds heeft van de vloer geveegd, laat men ze in een pishoek staan.* Wat dunkt u Leser!

Was 't niet billik en goed?
Zoo gezondigd zoo geboet?"

(13) Ibidem, p. 81.

(14) Secreet Register, d. 31 Maart.

(15) Ibidem, d. 25 April.

(16) Ibidem, d. 25 April.

(17) Verantwoording, p. 65 vv.

(18) Johannes de Mey, van Vlaanderen afkomstig, studeerde later te Leyden, bezocht Engeland, werd in 1639 tot proponent bevorderd door de classis van Walcheren; tot predikant beroepen te Baarland in 1641, zou hij in het volgende jaar naar de Indiën als predikant zijn vertrokken, doch tegenwind noopte zijn schip te Plymouth binnen te loopen, hetgeen zijne geheele reis verstoorde. In 1643 ging hij als predikant naar de kolonie St. Eustatius, van waar hij reeds in 1645 herwaarts terugkeerde; vervolgens werd hij te Zoutelande en drie jaren later te St. Laurens beroepen, totdat hij volgens Staatsresolutie van den 14n Junij 1650 als tiende predikant te Middelburg werd aangesteld. De Mey, als godgeleerde beroemd, had gedurende zijnen geheelen diensttijd met de beschuldiging van de nieuwigheden

aan te kleven, te strijden. Kort na zijn beroep te Middelburg opperde de classis van Goes bezwaren tegen hem, die hij echter voldoende weêrlegde. Bitter scherp en honend was vooral de aanval van zekeren proponent Petrus Appeldoorn, die in een paar vlugschriftjes, getiteld: *Cras credo, hodie nihil*, en *Aderlating van het philosophisch bloed*, hem zoo hevig aanviel, dat de regering den lasteraar liet gevangen nemen, uit de stad bannen, en hem op den 19n Mei 1673 door schout en dienders voorbij het huis van den beleedigden predikant hare poorten deed uitleiden. Het zaad echter, door Appeldoorn met milde hand wijd en zijd verspreid, had helaas! vruchten gedragen en ook de kerkelijken tegen hem ingenomen; althans het verdient opmerking, dat de classis van Walcheren zich eerst den 24n Januarij 1675 daaromtrent en nog wel in dezer voege verklaarde, dat »de criminatiën Dni. Appeldoorn *veel sints* (dus niet allezins) waren liefdeloos, calumnieus, en lasterlijk."

De Mey's ongeluk was, een zelfstandig godgeleerde te zijn.

(19) Secreet Register, d. 2 Mei. De Illustre School was destijds zeer in verval. Met deze benoeming zocht men haar weder te releveren.

(20) Notulen van Gecom. Raden, 5 Mei.

(21) Ibidem, 7 en 8 Mei.

(22) Historisch Relaes, p. 147.

(23) Verantw., p. 83.

(24) Verantw., p. 84.

(25) Verantw., p. 85.

(26) Not. van den Kerkeraad, d. 26 Mei.

(27) Verantw., p. 93.

(28) Dit was echter nog niet zijne intreêpreek, welke hij eerst later hield.

(29) Verantw., p. 94.

(30) Kerkeraads notulen, 2 Junij.

(31) Lang was het de gewoonte, dat een predikant, vóór hij intreê deed, in al de zes kerken twee preekbeurten vervulde, hetgeen men proefpredikatiën noemde, zonder dat uit 't mislukken van de proef het niet bevestigd worden kon volgen.

Dat hieruit vele onaangenaamheden en vooral geldelijk nadeel voor de beroepenen voortvloeide, spreekt van zelf, dewijl zij gedurende dien tijd van hun tractement nog verstoken waren.

Bij Momma's komst is dit echter veranderd. Zoo komt in de notulen van den kerkeraad voor: »bij welcke gelegentheid die moeijelijcke ommegangen der beroepenen door alle de kercken deser stadt, steunende op enkele costuyme buyten eenige wet ende tegen alle gebruyk in andere kercken, een werck van weynig nuttigheid en veelvuldig nabedencken, voortaen sullen worden geexcuseert ende bij alle voorvallende beroepingen genoegen genomen met een dag predikens voor en namiddag in de Ouwde Kerck, gelijc ook hetselve bij D. Momma alsoo volbracht is" (Not. 4 Julij).

(32) Secreet Register, 6 Junij, en de la Rue, *Geletterd Zeeland*, Art. de Mey.

(33) Secreet Register, 14 Junij.

(34) Notulen der classis, 14 Junij, Art. 7, waar echter de tusschen ( ) geplaatste woorden zijn geroyeerd, met de bijvoeging: „is in de resumptie goetgevonden dit nevensgaende uit te doen" (!).

(35) Notulen der respective Capitijnen ende vordere Hooft-Officieren der Stadt Middelburgh.

(36) Dit rekwest zou den curieusen titel hebben gedragen:

„Copie van seker infaem Request, bij sommighe qualijk geïntentioneerde luyden (door eenige Stadt- en Landtberoerende Predicanten aengeset) onder 't mom-aensicht van een menighte Godtsalighe Borgers, trouwlooslijk uyt den naem van de geheele Gemeente van Middelburgh aen de E. Classis van Walcheren vertoont: strekkende niet anders ende alleenlijk, om door slinkse vonden, ende uyt een duvelmoedige boosaerdigheydt, nijdigheydt ende jalousie, den Hooghgeleerden ende Godtsaligen Heer D. G. Momma, onsen wettigen geroepen Predikant en Professor in de Godtgeleertheydt en de H. Taal, bij hooge en lage machten (tot smerte van de heele Ghemeente, en schade in den voortgank der ware kennisse Godts, op welk de practijkoeffeningh der Godtsaligheydt alleen gevestigd wordt) schandelijk en met ongehoorde lasteringen verdacht te maken. Gelijk ijder onpartijdigh mensch, uyt den inhoudt van dit volgende versoekschrift, klaerlijk in sijn conscientie daervan kan overtuyght worden."

(37) Historisch Verhael, p. 126.

(38) Not. der classis, 16 Junij, Art. 3.

(39) Noodige Verantwoording, p. 126.

(40) Not. classis, 16 Junij, Art. 6.

(41) Not. classis, 17 Junij Namid., Art. 1.

(42) Zie over hem *Vlissingsche Kerkhemel*, p. 143.

(43) Historisch Verhael, p. 220.

(44) Ibidem, p. 226.

(45) Class. Notulen, 18 Julij Voormid., Art. 1.

Deze Synode zou bestaan hebben uit de classis Walcheren, Schouwen en Duiveland, Zuid-Beveland, Tholen en Bergen op Zoom. Zie van Oosterzee, *De Ned. Herv. Kerk. Kerkelijke Geographie*, I, p. 24.

(46) Secrete Notulen, 20 Junij.

(47) Kerkelijke Notulen, 4 Julij.

(48) Secrete Notulen, 13 Julij.

(49) Apologia van A. van de Velde, p. 14.

(50) De la Rue, *Geletterd Zeeland*, p. 110.

(51) Lijkdicht van Gerard Brandt.

(52) Kerkelijke Notulen, 22 Julij.

(53) Kerkelijke Notulen, 19 Sept.

De voorname beschuldigingen waren:

1°. Schuldig aan scheurmakinghe. 2°. Indringinge in den dienst. 3°. Wederspannigheydt tegen die gene, die in kerke en politie over haer gestelt zijn. 4°. Verbrekinge van het regt der kerken.

D. de Mey, omdat niet alleen schuldigh is aen die voorgenoemde fouten, waeraen het collegium qualificatum schuldigh is, maer ook

omdat tegen het interdiet van Sijn Kon. Hoogheydt en het classis van Walcheren, D. Momma niet alleen niet en heeft ontsien te bevestigen, maer ook sulke redenen gebruykt op den predikstoel voor de bevestinge, welke ten hoogsten aanstootelijk, kerkberoerende en onwaer waren, gelijk hij diergelijke en andere meer in sijn aenspraken en missiven aen het classis gebruykt heeft.

D. J. van der Waeijen, omdat wij hem aenmerken als de causa movens van alle dese onordentelijke proceduyren, alsmede om het voortsetten van sijn reyse na den Ham, tot losmakinghe van D. Momma op sulken frandulenten en bedriegelijken maniere, gelijk dit laetste ook de reden is, waerom het classis oordeelt, dat ook soo tegen die kerkelijke personen voornoemt moet geprocedeert worden. *Vervolgh van de Verantwoordinge*, p. 11 en 12.

(54) Secrete Notulen, 9 Sept.

(55) Getiteld: *Burgerkout, wegens het Beroep van D. Momma tot Middelburgh, tusschen een koopman, een burger en een bootsgesel.* t' Amsterdam bij de Weduwe van Joseph Bruyningh, Boekverkoopster op den Hoeck van de Beurs-Sluys. Anno 1676.

(56) Getiteld: *Apologia van Abraham van de Velde, Bedienaer des Goddelicken Woordts in de Gemeynte Jesu Christi tot Middelborch, tegen seecker Geschrift, uytgekomen onder den naem van Nodige Verantwoordinge van het Collegium Qualificatum tot Middelburch. Mitsgaders noch een ander, genoemt: Vervolgh van de Antwoorde van het Collegium Qualificatum. Voor soo veel in deselve eenige dingen, hem rakende, worden verhaalt.*

Chrysostomus: *Talis veritatis status, etiam multis impugnantibus suscitatur et crescit.* Utrecht Bij Willem Clerck, Boeckdrucker en Boeck-Verkoper op de Neude in Kinjeushaven, 1676.

(57) Secrete Notulen, 14 Nov.

(58) Namen: uit de raden:

de HH. Mr. Gillis Munnix, oud-Burgemeester.
Mr. Jacobus de Pekius Sen.
Mr. Pieter Duyvelaer.

Uit de schepenen:

de HH. Mr. Joris Prest.
Mr. Johan Honningh.
Mr. Markus de la Palma.

En uit de secretarissen: de Heer
Mr. Jacobus Peckius Jr.

(59) *Samenspraeck over den tegenwoordigen toestant van de Stadt- en Kerck van Middelburch* enz., p. 22.

Van dezelfde hartstogtelijkheid onder de burgerij moge het volgende uit het reeds meermaal genoemde werk van Goeree nog ten bewijze verstrekken (l. l. 647):

»Ondertussen heeft den uytgang aan de mishandelde doen zien, dat het triomf-lied bij de voornaamste kopstukken dezer Kerk-veranderingen, als korts na Mommaas vertrek, haar was uytgezongen, en voor

't meest eerlang ten grave gingen. Als wanneer een spot-print in 't ligt quam, die de lijkstaatie van A. van de Velde (die door de dood eerst Heylig-Avond kreeg) in diervoegen op 't Elendige Kerkhof vertoonde, dat d'ingang der begraafplaats een *Naakte-Voet* in 't Wapenschild boven de Poort liet zien, die tot bijschrift had: *Pedantes à Pede*, zinspelende op de leerlingen van den Professor Voetius, die men toen *Voetianen*, *Steyl-Ooren* en *Sint Juynen* noemde; alhoewel misschien haren meester aan Uytregt niet zoo lastig is geweest, als sommige verbasterde navolgers en zeker schimp-digter egter van d' ouwde patroon voort-gabherden:

Haarlem heeft zen *Voet*, daar m' Honderd Pond voor bied,
Maar Uytregt heeft een *Voet*, die gaf ze graag om niet.
Daar Honderd, hier niet! Wat heeft het Stigt voor reden?
Haar Voet wil nyt de Kerk tot op het Raad-Huys treden.

Alle die in gemelde print de rouw-sleep volgden, hadden twee steyle Ezels-Ooren boven den hoed nytsteken, en men zag voor de doodbaar verscheyde spot-zieke staatsi-teekenen op standaarden dragen, als een *Mazoretize Bijbel* met bellen, een *Mantel op de Kapstok*, een *Katechizeer Moffel*, de *Dwalende Konscientie*, en diergelijke zinsandnydende grillen, die de Middelburgers aller-best wisten te verklaren, gelijk mede de sleutel, die er sommige op maakten, meer was om te lagchen, als om te stigten. Voor-al wierd' er ook zeker Oproerig Wijf met een straat-pikker gezien, Martha Tratsaard gebeten, suster van D°. Leeman, doe predikant tot Hulst in Vlaanderen, bij sommige den Pieper genoemd, welke in 't jaar van de Middelburgze Boerekrijg, dag aan dag op de regeering schold, en van verraderijs betigte, uytstrooijende dat er in 's Lands Magazijn bij Honderden Franzen verstekcn zaten, die de stadt bij nagt zouden overvallen. Hiertoe dan eenmaal met een trots Visteven, Appel-smotzen en Klikkebiksters t' zaamgerot, is ze met een straat-pikker gewapend, naar 't magazijn gestoven en er geweldiger band ingekomen; daar ze in zeker vertrek eenige tonnen buskruyd, na gewoonte met *Prezenningen* gedekt vond: *Zietdaar*, zey ze, *zitten die Franze Duyvels onder de zeylen verborgen*. En gelijk dit wijf niet min onverstandig tegen de Kokcejanen en gemelden Heer Momma woelde, is ze daar over (behalve in de gezeyde Spot-Print) in zeker Pasquil met deze regels in 't spel gebragt:

Martha liet haar Pikker slijpen,
Om Kokeejus aen te grijpen,
En doorzogt het Magazijn
Of 't mogt vol Verraders zijn, etc."

(60) *Vervolgh van de Verantwoordinghe*, p. 38.
(61) Ibidem, p. 43.

Wij voegen hier nog de titels van enkele geschriften bij, die ter dezer zake het liebt zagen, en door ons werden geraadpleegd. Buiten de reeds aangehaalden verschenen omstreeks dien tijd in druk:

Resolutie van d'Edelmogende Heeren Staten van Zeelandt over De geschillige ende Swevende Nieuwigheden tot vrede der kercken. 1675.

Kort Bericht van eenige bijsondere voorvallen ontrent het beroep gedaen tot Middelburgh op den Persoon van D. Wilhelmus Momma, Professor Theologiae in den Ham. 1676.

Attestatie van het Senatus Scholasticus der Stad Ham op den Persoon van d' Heer Guilielmus Momma, Theol. Doctor en gewesene Professor en Predikant aldaar, uitgegeven door ordre van het Collegium qualificatum tot Middelburgh. 1676.

Ontdeckingh van de onnoosele uytsluchten van de Schrijvers van de Noodige Verantwoordinghe van het pretense Collegium Qualificatum van Middelburgh tegen de Korte Notulen op de Apologie van d' Heer Johan de Mey, Professor en Predikant, gedaen voor de bevestinge van d' Heer Professor Guilhelmus Momma tot Predikant binnen Middelburgh, door Christianus Dikajophilus. 1676.

Noodighe Verdedinghe des Classis van Zuyd-Bevelandt tegen de ongefondeerde Beschuldigingen van 't Pretense Collegium Qualificatum der Kercke van Middelburgh in hare t' onrecht soo genoemde Noodige Verantwoordinge over de Beroepinge van D. G. Momma. 1677.

Vertoog van het Collegium Qualificatum van Middelburg gedean aan de Edele Mogende Heeren Staaten van Zeeland en den Heere Prince van Oranje. 1676.

Vertoogh van het Classis van Walcheren, gedaen aan de Ed. Mo. Heeren Staten van Zeeland ter pretentie van Sijn Koninckkijke Hoogheyt den Heere Prince van Orange.

Consideratien van eenige Rechtsgeleerden over seeckere Vragen ende Gevallen, nopende de forme van de beroepinge eenes Predikants, Door het Collegium Qualif. der Stede Middelburgh in Zeeland gedaen. Met approbatie van de Heeren Profess. Juris inde Universiteyt van Utrecht. 1676.

Consultatie en Advijs van verscheyden Rechtsgeleerden van diversche Quartieren, raeckende het recht van de Gemeynte, Magistraet en Kerckeraedt van de respective Steden van Zeelandt, ontrent het Beroepen en Bevestigen van hare Predikanten jegens de sustenue van de Vier Classen derselve Provintie. 1676.

Het recht-verkeerende Advijs van XV Advocaten, van verscheyde Quartieren gehuurt, om tegen Christi Kerk en Classen van de Synode van Zeeland raad te geven, wedersproken uyt haar eygen aangehaalde gronden, Door een liefhebber van het Goddelijke Kerken-recht.

Nader Advijs en Bedenkingen over sekere vragen en daer op gevolgt Advijs van Verscheyde Rechtsgeleerde van Zeelandt en daer na verder geconfirmeert, Door diversche Advocaten, practiserende voor de respective Hoven van Justitie in Hollandt, streckende tot verdedinge van het tot noch toe onbedisputeerde recht van de Vier Classen van dese Provintie, en dat tegen het gepretendeerde recht van het eenige Collegium qualificatum van de Kercke van Middelburgh, ontrent het Beroepen en Bevestigen der Predikanten gebruyckelijck. Door Alethinus Dikajophilonomius. J. C. R. Licentiatus. 1676.

KERKELIJKE PROCEDURE OVER DE ZAAK VAN PHILIPPUS EN PETRUS LANSBERGEN,

PREDIKANTEN TE GOES, IN 1613;

MEDEGEDEELD DOOR

J. VAN DER BAAN,
TE WOLFAARTSDIJK.

Het moge wel niet onbelangrijk te achten zijn, in het *Kerkhistorisch Archief* eene bijdrage te leveren over de predikanten Philippus en Petrus Lansbergen, vader en zoon, beiden te Goes, die door eene buitengewone vergadering van de vier classes van Zeeland, op den 10n October 1613, aldaar uit hnnne betrekking ontslagen werden, — en dat te minder, nn onlangs in het *Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, V, bl. 52—100, door Dr. A. A. Fokker, een gedeelte van het leven dezer beroemde mannen in het licht is gesteld. Had deze geleerde heer intusschen slechts hoofdzakelijk het doel, om in zijne hoogst belangrijke bijdrage eenen blik te slaan op de lotgevallen van deze beide predikanten en van hunne aanverwanten, voor zoo verre deze gezamentlijk en ook afzonderlijk, tevens als geneeskundigen, in eenen hevigen strijd zijn gewikkeld geweest, — eenen strijd, welke mede gedeeltelijk heeft bijgedragen tot het ontslag uit hnnne kerkelijke bediening, — onze bijdrage, welke ons geheel op kerkelijk terrein verplaatst, kan alzoo dienstbaar zijn, om ook van dit standpunt te mogen oordeelen over de bittere vervolging, welke de Lansbergen hebben moeten verduren. Wel is waar, heeft te Water in zijn *Kort verhaal van de Reform. in Zeeland in de* XVIe *eeuw*, bl. 278—287, van deze kerkelijke regtspleging een omstandig verhaal geleverd, opgemaakt, blijkens de noten op bl. 276, 284 en 469, „uit de Handelingen van het coetus te Goes in 't jaar 1613, MSS.," maar die Handelingen zelven zijn, naar wij meenen, nooit door den

druk gemeen gemaakt, wat deze, onzes inziens, toch wel waardig zijn. Wij hebben ons alzoo beijverd, — hoezeer zulks door het kleine en soms zeer onduidelijke schrift bijzondere inspanning vereischte, — een naauwkeurig afschrift te nemen van een manuscript, dat alle blijken van authenticiteit draagt, ons op hoogst welwillende wijze ter hand gesteld door den Wel-Ed. Heer Mr. C. P. Lenshoek, burgemeester der gemeente Wolfaartsdijk, in wiens bezit het gekomen is, nevens andere schriftelijke bescheiden, als nagelaten door den ijverigen geschiedvorscher Ds. Adrianus 's Gravezande, in leven predikant te Middelburg. Bij den dank, welken wij Z.Ed. gaarne in het openbaar toebrengen voor de vriendelijke vergunning tot het publiek maken van een MS., hetwelk wij voor een gedenkwaardig stuk van de hand van Ds. Joost van Laren, *de oude*, die bij den coetus als scriba fungeerde, meenen te mogen houden, verblijden wij ons, dat zulks juist nu kan geschieden op een tijdstip, dat de aandacht zoo bepaaldelijk op de Lansbergen is gevestigd geworden, wijl wij ons durven vleijen, dat gemelde „Notulen," en het daarbij behoorende „Cort verhael," met hetgeen wij in de Aanteekeningen ten opzigte van deze vermaarde personen nog hebben mogen berigten, allezins geschikt zullen bevonden worden, om, in verband met de belangrijke bijdrage van den Wel-Ed. Heer Dr. A. A. Fokker, waarvan wij de lezing ruimschoots aanbevelen, volledige kennis te maken met personen, wier levensloop gewis aanspraak heeft gemaakt op meerdere bekendheid dan daaraan tot dusverre heeft mogen te beurt vallen.

Coetus extraordinaris gehouden binnen der stede Goes, ende begonnen den eersten Octob. 1613, ten overstaen van de Ed. Heeren Tenys ende Steengracht, Gedeputeerde Raden der Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelt. daertoe special. gecommitt. van de voorsz. Heeren van den Rade in dato van den 24 Sept. lestleden.

De handelinghe deser synodale bijeencomste is aengevangen met d' aenroepinge van den naem des Heeren, twelck gedaen heeft D°. Petrus Lansbergius minister locy.

Sijn verschenen de voorn. Ed. heeren van den Rade, d' eersamen Anthonis Montanus, dienaer des H. Woorts tot Middelb., en Joos van Laren, d' oude, dienaer tot Vlissingen, uyt de classe van Walcheren, Henrycus Brandt, dienaer des Goddel. Woorts tot Zierikzee, en Tobias Damman, dienaer tot Nieuwerkercke, uyt de classe van Schouwen, Lodowicus van der Vesten, dienaer tot Cruninghe, en Joannes Panneelius, dienaer in Baerlandt, uyt de classe van Zuydtbevelant, ende Jacobus Zwerins, dienaer des Evangely tot Bergen op Zoom, midtsgaders Geerardus Schepenins, dienaer des Woorts in Vossemaer, uyt de classe van Tholen en Bergen op Zoom, dewelcke hebben respectivelijck haere credentiebrieven overgelevert, ende deselve gelesen sijnde, is bevonden dat de voorsz. nytgesondene van hare principale behoorlick sijn gemachticht tot het honden deser tegenwoordige vergaderinge.

Daernaer is met gemeene stemmen gekozen geweest D°. Henricus Brandt tot presidem ende Joos van Laren tot scribam.

Alsoo dese extraordinare Synodale vergaderinge bij de Ed. Heeren Gedeputeerde Raden der Staten van Zeelant is geconsenteert ten versoucke van de classe van Schouwen ofte hare gecommitteerde als classis synodael, ten eynde aldaer nedergelecht soude moghen werden zekere swaricheyt, die de voorn. gecommitteerden der classe van Schonwen, de voorn. Ed. Mog. Heeren van den Rade vertoonden geresen te zijne in de stede ende gemeynte van der Goes, tusschen eenige van de Ed. Magistraet ende eenighe predikanten aldaer, soo is goetgevonden en besloten, dat op morgen naer de predikatie zullen gedachvaert ende ontboden worden de dienaren des H. Woorts en de ouderlingen der gemeynte van der Goes, ofte immers hare gedeputeerden, daertoe gemachticht, om de vergaderinge voor te stellen, tgene zij voor dese de classe van Zuydtbevelant aen te dienen

afgeslaghen te hebben, ende overzulcx op een meerder vergaderinge haer selve geappelleert ofte beroepen, opdat alsoo hetselve gehoort ende derselver redenen haers beroeps verstaen zijnde, daarin voorts bij de vergaderinge mach gedaen worden zulex als bevonden zal worden te behooren.

'S Woensdechs den 2 Octob. 1613.

Guillelmus Nicolay, Philippus ende Petrus Lansbergius, dienaren des H. Evangely, vergeselschapt met Adriaen Andriessen Wissekken ende Nicolaes Michielse Oostdijek, beyde ouderlingen der gemeynte van der Goes, zijn ter bestemder ure verschenen voor desen coetus ende heeft D. Philippus Lansbergius uyt der aller name ernstich versocht, dat het protest bij hem ende zijne medebroederen in desen den 2 Septemb. 1613 aen de classe van Zuydtbevelant gedaen, alhier sonde gelesen worden, dewijle daerinne redenen begrepen zijn, waerom zij de classe voor partij hielden ende geweygert hadde aen deselve eenighe breeder opening te doen, maer na verscheydene deliberatiën over en weder ende tselve protest oock wel ingesien zijnde, is bevonden geweest en bij den coetum geoordeelt, dat het noodich was tot de zake ten principale te komen, ende deselve Lansbergius cum suis voor te draghen (gelyck terstont oock geschiet is), dat de Ed. Mog. Heeren van den Rade deser vergaderinghe ingewillicht hadden, niet om te aenhooren de differenten die tusschen de classe ende de kercke van der Goes mochte wesen, vertrouwende datse die onder elkanderen wel lichtelick zullen konnen bevredigen, maer om kennisse te nemen van de zwarieheyt tusschen de Ed. heeren van de Magistraet ofte immers eenige van hun, ende de dienaren van de kercke van der Goes. Eyndeliek heeft D. Lansbergius uyt name als voren openinghe gedaen van zulex als hij zeghde hem ende de zijne bekent te wesen, hiertoe voorlesende, ende daernaer overleverende seker extrackt uyt de notulen van de kerekenraedt der stede van der Goes, inhoudende haer gebesoigneerde met zekere personen, die van den sesten Januarij 1613 't H. Avondtmael onthonden hebben, daarenboven mentie makende van andere particuliere handelingen, die zij gehadt hebben met eenige persoonen, die haer nu schijnen parthij te thoonen, welcke noehtans zeer vriendeliek zijn geschbeyden geweest, oock mede van de schriftelijke waarschouwing, die hij gehadt heeft door zekren brieff zonder name, en eyndelick van de missive zijns broeders uyt Rotterdam, gedateert den 23 Augusty

lestleden, besluytende met allen desen, soo daer eenighe swaricheyt is tusschen hem met de zijne en eenige uyt de E. Magistraet, dat hij daartoe geen oorsaecke heeft gegeven, maer hem allezins gequeten als een vroom ende getrouw herder toestaet, gelijck hij noch van meyninge is te doen in toekomende, versoeckende oversulcx dat men hem daerin hanthaven wil.

Waerop bij de synodale vergaderinghe raedtsaem geoordeelt wordt, eenige gedeputeerden uyt dese coetus af te veerdigen, die haer sullen adresseren zoo aen den heer baillin als aen den heer burgemeester Soetwater, ende van deselve vernemen, om wat redenen zij nu verscheyde reysen hen belieft hebben van des Hn Avontmale te absenteren, en off zij dienvolgende eenighe onwille hebben tegen yemandt van de predikanten deser stede, ende van desen allen haer wedervaren alhier over te brengen. De persoonen hiertoe geordineert zijn D°. preses, Montanus ende Schepens, die tselve int werck zullen stellen terstont namiddagh, waermede de tijt verloopen zijnde de dancksegginge gedaen ende de vergaderinge gescheyden is.

In de bijeenkomste des namiddaghs heeft D°. preses, Montanus en Schepens, rapport doende van hare commissie, de vergaderinge aengedient, dat de heer baillin verscheyde malen voor hen protesteerde geen openinghe te konnen of te willen doen, in de qualiteyt die hij hadde, van meyninge zijnde, alzoo zijn actie geheel te willen behouden. Alleenlick was te vrede, ter begeerte van dese vergaderinghe, als een particulier lidt der kercke den broederen te communiceren eenighe ende de voornaemste stucken uyt vele, die hij zeghde ten laste van de ministers Lansbergij te hebben, twelck hij dede voorlesen uyt seker schrift, doch kortelick opgeteykent hebbende van die hier zijn, gelezen ende wat breeder verclaert geweest, streckende tot beswaringe van Lansbergij voornoempt, voegende de voorn. preses daerby, dat d' heer baillin mondelijck verclaerde zeer qualick te vrede te wesen over dese handelingen, ende daarom niet te konnen het Avontmael des Heeren gebruycken met die daerinne schuldich zijn.

(Waervan uyt de 36 artt. alleen ettelijcken uytgetrocken, gespecificeert en verhaelt worden int Kort Verhael, etc.)

Nopende den heer burgem. Soetwater hebben gerelateert, dat zijn E. alvorens wel expresselick excipiëerde, dat hij, als zijnde een lid vant collegie der E. Magistraet, niet en vermochte noch en begeerde het te openbaren, zonder der E. heeren Magistraets

voorweten en wille, ende dat oock de voorsz. E. heeren, daertoe versocht wesende, wel souden (alsoo hij hoopte) breeder openinge van dese sake doen. Evenwel daernae, opt aenhouden deser onser gedeputeerde, bekende rondelick van dat hij in Maertio 1612 niet ten Avondtmale geweest en hadde, uyt oorsaecke eeniger particuliere differenten, die hij hadde uytstaende, welcke corts daernaer cesserende, was geresolveert hem wederomme tot de gemeynschap des Avondtmaels te begeven, maer alsoo hij op dien tijdt burgemeester verkoren wierdt, zijn tot zijner kennisse gecomen sekere schriften, onder de handen der E. E. heeren Magistraten van Goes berustende, deugdelick uytwijsende het groot miscontentement, die zij met goede redenen hadden teghen de predikanten Philippus en Petrus Lansbergius, twelck hem als een medelidt van dit collegie verhindert heeft zijn christelick voornemen van tot den H. Avondtmale te kommen, zonder dat hij als noch hem daertoe gedisponeert kan vinden. De redenen zelve waren bij meest die off eenige van die, welcke int schrift van den heer bailliu verhaelt stonde, zonder yet zonderlings daer buyten voort te brengen.

Het voorsz. rapport gehoord zijnde, ende daeruyt dese synodale vergaderinge verstaende, dat se van de opgeresene onwille van niemandt beter bescheyt konnen hebben, als uyt de E. Magistraet zelve, heeft goet gevonden, dat de preses met de bovengenoemde vriendelick versoucken zullen aen den heer burgem. Soetwater, dat zijne E. sooveel arbeyde te wege te brengen, dat het collegium van de Magistraet metten aldereersten moge bijeen komen; bijaldien de voorsz. heer burgem. zulcx toesecht, zijn presidy, Montanus en Schepens gelast hun aldaer te laten vinden, en instantelick bij de E. heeren Magistraet aen te houden, dat se gelieven te verclaren, ofse yet hebben, dat eenighe onwille causeert teghen hare ministeren, ende hare E. antwoorde den voorn. over te brengen; ondertusschen zullen deselve oock aenspreken dheer secretarium de Witte, ten eynde zij van hem particulierlick dit oock moghen vernemen; zijn antwoorde was in conformiteyt van tgene hier boven uyt den heer bailliu en Soetwater is verstaen geweest.

Donderdaghs den iij Octob.

Volgende den last D. presidy, Montanus en Schepenis opgelegt, hebben tot voldoeninge van dien desen voormiddagh ontrent ten elf ueren in coetu te kennen gevende, dat door tbeleyd van

heer burgem. Soetwater zij bijeen vindende de E. E. heeren Magistraet, baillir, burgemeesters en schepenen der stede Goes, collegialiter vergadert, voor dese zijn verschenen, dewelcke zij met eerbiedinghe vertoont hebben d' oorsaecke van dese extraordinare synodale vérgaderinge, te weten dat se verstaen uyt verscheyden geruchten van merckelicke onrust en miscontentement in de gemeynte van der Goes, tussen eenige uyt de E. Magistraet ende de predikanten aldaer, souden door den gevoegelickstеn middel, waert mogelick, assopieren ende te neder legghen, maer nademael zulcx niet wel konde geschieden zonder alvoorens goede kennisse ende wetenschap te hebben, waeruyt sulck miscontentement gesproten was, ende door wat oorsaecke het noch gevoet wordt, de voorn. E. E. heeren vrieudelick willen gebeden hebben eenighe openinghe en verclaeringe, wat hiervan zij te doen, datse hier op volgende de begeerte der voorn. heeren uytstaende ende daernae wederom ingeroepen zijnde, in substantie dese antwoorde hebben ontfanghen.

Dat de E. Magistraet de tegenwoordige synodale vergaderinge bedanckte voor hare goede genegentheit ende devoir in desen, ende dat het warachtigh is datter groote onlust en onwille tot hare groote leetwesen in haer E. collegie opgestaen zij, niet simpelick onder eenige alsoo verstaen was, maer onder alle het geheele corpus van de Magistraet rakende, doch niet teghen de kerckenraedt noch oock tegen Mr. Guilliam Claessen, predikant, welcke zij hier excipieren, maer alleenlick tegen D. Philippum Lansbergium ende Petrum zijnen soone, ende om te thoonen dat dit niet eenen gesochten ofte opgeraepten onwille was, die geen fondament hadde, hebben verclaert dat se bereyt waren openinghe te doen van de handelinge der voorsz. Lansbergij, die zij collegialiter oordeelden t'eenemael onbehoorlick en zeer ergelick te wesen, waertegen dat eerstdaeghs diende voorsien om meerder inconvenienten te verhoeden, die anders apparent zijn te ontstaen. Aengaende de pointen van de aenklaghten bij haer E. gedaen tot laste der voorsz. Lansbergij, zijn deselve begrepen in zeker kort verhael, tot dien eynde gestelt. Nadat nu de E. Magistraet dese hare verclaringe gedaen hadde, hebben de voorsz. gedeputeerden deser vergaderinge op de E. Heeren beleefdelick versocht, dat het haer geliefde daerbij noch te voegen off zij geen expedienten en wisten om desen ontstekenen brant te blusschen, opdat dese coetus daerdoor geholpen te bequamelicker dese zaecke

tot een goet eynde mochte brengen, dat oock die poincten bij aenclachte en beswaeringe bij hare E. voorgestelt zijnde, vele ende verscheyden waren, hare E. zoude believen ter handt te stellen tot behulp haerder memorien, twelck in deliberatie bij de E. heeren genomen zijnde, hebben dit voor antwoorde gegeven: Aengaende teerste, dat zij vertrouwden, dese synodale vergaderinge soude wel een bequaem expedient weten te vinden om alle ongemacken te weeren, zonder dat zij het noodigh achteden nu daervan yet meer te spreken. Aengaende het ander, alsoo de gedeputeerde Remonstranten dry waren in getalle, dat deze den anderen wel zonden behulpich wesen om gevoegelick rapport van desen aen haren Principalen te doen, doch indient noodich ware ende de coetus dat raedtsaem achtede, zij nogh eeniger onser gecommitteerden ofte oock de geheele coetus bij hare E. verschijnende, van alle stucken breeder verclaers ende bewijs te geven. Eyndigende hiermede D. preses, Montanus ende Schepenius trapport van haer wedervaren.

Twelck bij de synodale vergaderinge gehoort sijnde, is goet gevonden, dat men van de gen. klachten der Ed. Magistraet tot beswaringe der ministren Philippy ende Petry Lansbergij zal stellen een bysonder schrift bij articulen en forme van een Cort Verhael, midts oock daerbij voegende tgene de gedep. als gisteren uyt den monde van den heer bailliu particulier verstaen hadden, immers daeruyt getrocken die beschuldigen en aenclachten, die bysonder zijn ende boven degene, die de E. E. heeren Magistraeten voortgebracht hebben. Dit zal geschieden tusschen dit ende de dry ueren na den middagh.

De coetus ter gestelder nere bij een gekomen wesende, is voorsz. geschrift, dat te stellen belast was, overgelevert en geresumeert ende neerstelick overlesen zijnde, is bevonden zoodanich te zijne in der waerheyt als den inhoud van dien luyd, achtervolgens het mondelick rapport, dat desen aengaende de voorn. gedeputeerden gedaen hadden, ende daermede wel accorderende.

Ende om dese saecke te bevorderen, is besloten tselve schrift, immers den inhondt van dien, mondelingh D. Lansbergio en zijnen soone vooren te houden, indien zij versoecken daerop particulierlick gehoort te worden. Dienvolgende is dadelick last gegeven om de voorsz. ministeren te ontbieden.

Dewelcke comparerende, is hun voorgedragen, dat men na onderzoekinge gedaen bevonden heeft merckelicken onwille te

wesen onder die van de Magistraet tegen hare persoonen, daer zij nochtans den voorledenen dagh daervan ondervraeght zijnde verclaert hadden gantschelick niet te weten, datter eenigen onwille was. Daerenboven, dat de E. heeren Magistraten daervan een langh verhael gedaen hadden, om te bewijsen waerop den voorsz. onwille gefondeert was, ende dat men goet gevonden heeft de voorsz. ministeren sulcx voor te draghen, ten eynde zij haer christelick bedencken, om te weten wat hen tot wegneminghe zulcker swaricheyt te doen staet.

Op welck aendienen D. Lansbergius ons versocht heeft voor ende aleer hij ten principale zoude antwoorden, dat de coetus zoude ordonneren op te staen ende te vertrecken D. Pannelium, die hij zeyde zijn groote parthij, jae een van de hartste die hij hadde, te wesen, om twelck te bewysen hij eenige redenen voortbrachte, concluderende daerbij, dat het heel onredelick zoude wesen, dat zijn parthij als richter over zijne sake zoude sitten.

De synodale vergaderinge dit in deliberatie nemende, hebben na overlegging der redenen Lansbergij, ende onderzoeck van tgene desen aengaende in de classe gepasseert was, geoordeelt D. Lansbergij verzoeck ongegrondt te wesen, te meer dewijle zij als noch uyt de comportementen D. Panneelij niet en hadden connen bemercken, dat hij hem in desen partijdelick zonde gedraghen hebben, ende is zulcx D. Lansbergio voorgestelt, die evenwel repliceerde niet van meyninghe te wesen in eenighe vordere handelinge te treden, ten waere de coetus beliefde hem eerst dit zijn versouck in te willigen, maer verclaert wel te vreden te zijn, dat Panneelius als rechter zitte over zijne zaecke om vonnisse te strijcken, wanneer eerst ende alvooren deselve ondersocht ende hij daerop ten vollen gehoort zijn, doch anders niet, gevende voor redenen wel te weten, dat D. Panneelius met zijn parthije communicatie hondt, ende oversulcx niet en sonde konnen spreken oft voortbringhen, dat niet terstondt daerna door hem tot kennisse van zijn parthije zoude komen.

Andermael de vergaderinge dit in bedencken hondende en alles overweghende dat toverweghen was, heeft D. Lansbergio wel duydelick bevolen aen te segghen, dat zij verstondt, dat hij gehouden was ten principale te kommen, om de vergaderinghe zonder vrucht niet al te langh op te honden, ende zoo niet, maer persisteren wilde bij sijn versoeck, dat de coetus volgende trecht die se heeft, zal oordeelen van tgene haer alreede voor-

gedraghen is, tot laste van de voorsz. Lansbergij, gemerckt zij weygeren te verclaren wat zij ten principale gesint zijn te doen, ende oock niet en willen kommen tot particuliere wederlegginge van de pointen, daermede zij beswaert worden, maer zooveel D. Panneelius belangt, bij zoo verre men eenichsins verneemt oft door D. Lansb. kan gedoceert worden, dat hij zich in de verhandelinge deser zake anders dan trouwelick en vromelick draecht, dat men over hem zal disponeren ende ordre stellen na bevindt der zake ende gelijck treebt vereyscht.

Eyndelick heeft D. Lansbergius acquiescerende verclaert hem na de voorsz. uytspraecke te zullen voegen, ende ten principale te kommen, midts conditie dat D. Panneelius zoude beloven en op zijne consientie nemen, van de bandelingben, die voorvallen zullen, yemandt het directelick oft indirectelick te ontdecken, maer alles secreet te houden, twelck van de voorn. Panneelius ingewillicht ende dadelick is gepresteert geweest.

Hierop toonde hem D. Lansbergius volveerdich te antwoorden op de pointen van de beschuldinge, die hem zouden voorgelecht worden, maer alzoo het diepe in den avondt ende vele over den ordinaren tijdt was, wiert uytgestelt tot den aenstaenden dagh.

Vrijdaghs den iiij Octob.

Sijn ingestaen beyde de ministeren Lansbergij, waarvan D. Philippus het woordt voerende dede een kort verhael van tgene hij den ij deser loopende maendt in de synodale vergaderinge gesproken ende (soo hij zeyde) met de acten oft notulen uyt den kerckenbouck der consistorie bewesen hadde, daeruyt onder andere besluytende, dat de onwille van de E. Magistraet alleenlick nu op desen tijdt haer geopenbaert heeft, ende niet te vooren, ende dewijle hem desen nieuwen onwille nu openbaerde, dat den kerckenraedt van der Goes toequam, daervan kennisse te nemen ende te arbeyden tot de nederlegginghe van dien, doch ingevalle zij denselven niet conden nederleggben oft weghnemen, dat de orde was, dat het in handen van de classe van Zuydtbevelant zoude gestelt worden, om daer in gedaen te worden zulcx als oorbaer soude bevonden zijn, aengesien men in geene meerdere vergaderinghe behoort te bringhen dan tgene in de mindere niet en heeft konnen afgehandelt worden.

Nemaer alsoo de synodale vergaderinghe dese tergiversatie Lansbergij qualick nam, oordeelende dat hij geensins en be-

hoorde terugge te gaen ofte te weygeren, dat hier kennisse ende ondersoeck van den onwille genomen ende gedaen soude worden, nademael de zaken zoo verre verloopen waren, dat se noodtwendelick alhier moesten verhandelt ende afgehandelt werden,

Soo ist dat D. Lansbergins al vooren ernstelick versochte, dat alhier notitie gehouden sonde worden, dat hij dit gesecht ende gesustineert hadde, datter tot noch toe geene onwille voor dese geopenbaert heeft, ende dat daerom de classe synodael van Schouwen te vroegh geweest is dese extraordinaere synodale vergaderinghe te verzoecken ende te bevorderen. Ten anderen heeft hij geprotesteert ende betuygt voor dese vergaderinghe ende voor den Heere, dat in hem geenen onwille tegen de Magistraet geweest en is, noch oock tegenwoordich en is.

Dit gedaen zijnde, de pointen van de beschuldinghe ende oorsaecke van den onwille der E. Magistraet en andere zijn hem voorgehouden geweest, ten eynde hij op het eene voren ende op het andere na zijn defensie doen zoude, en wat belangt de antwoorde bij hem daerop gegeven zoowel des voormiddaghs als snamiddaghs, die zijn met corte notulen gestelt in margine van elck artykel van tkort verhael hier te voren gementioneert.

(Zie cort verhael van de antwoorden, collegialiter gegeven, hier achter.)

Na de auditie ende overlegginghe der voorsz. antwoorde Lansbergij is goedgevonden hen beyden voor te draghen, aengesien zij wel merckten, datter grooten onwille is tusschen de E. E. Magistraet en hun, of zij dan niet bedacht hebben tot preservatie ende bewaringhe van de kercke op gevoegelicke middelen, waerdoor men tot eene goede vereeninghe tusschen de E. E. Magistraet en hen mogte komen.

D. Lansbergius heeft geantwoort, dat men zoude volgen den 17 art. der gearresteerde kerckenordeninghe, met de verclaringhe daerop gevolcht in Synodo Veriana, cap. 2, art. 5, ende bij aldien dat niet bequamelick vallen wil, dat men hem dan ontsla ende verlate van den dienst der kercken alhier, naedemael hij doch wel weet, dat het daerom te doen is.

Hierop wort geresolveert, dat men zal aenspreken int particulier de E. E. heeren bailliu, beyde de burgemeester en secretarium, ende met henlieden handelende, arbeyden door alle redenen van persuasiën haer daertoe te disponeren, dat se niet

alleen zoo vele hen aengaet, den onwille gelieve te laten varen, maer oock het E. collegie der Magistraet daertoe te bringhen, dat zij de opgeresene swaricheden door middel van een christelicke verzoeninghe laten eyndigen. Dit zullen doen preses, Montanus, Laretius en Dammanius.

Zaterdagh den 5 Octob.

Zijn wederom oversien ende overwoghen geweest de antwoorden der ministeren Lansbergij, gegeven op de articulen hier vooren gehouden, ende 'tgene dat kortelick hier ende daer aengeteekent was, wat breeder uytgedruckt, om hare intentie ende meeninge des te beter te verstaen.

De gedep. deser vergaderinge gehandelt hebbende, namelick D. preses en Dammanius met de heeren bailliu en burgemeester Soetwater, item D. Montanus en Laretius met de heeren burgemeester Vernissius ende secretario van haer gebesoigneerde den coetum bescheet doende, hebben te kennen gegeven, dat niet jegenstaende alle remonstrantiën en mogel. devoiren bij haer gedaen, zij evenwel zeer kleyne, ja schier geen hope oft apparentie van den onwille bij de E. Magistraet zullen konnen worden gespeurdt, ende vernomen hebben, nademael de voorn. heeren int particulier haer genoeghsaem hebben laten verluyden haer gevoelen te wesen, dat hieraen gantschelick dependeert de autoriteyt van de E. Magistraet ende de ruste van der stadt, welcke beyde zij meynen grootelicx verkort te zijne, zoo verre de ministeren Lansbergij in haren dienst der kercken alhier continueren, dat zij evenwel in haer particulier niet en konden vorder treden in handelinge, nemaer souden tselve eerst moeten met het geheel collegie, dat eenpariglick de resolutie genomen heeft, tselve communiceren.

Deze synodale vergaderinghe, zulcx gehoort hebbende, heeft raedzaem geacht dat men int particulier spreken ende handelen zoude met de ministers Lansbergij ende deselve andermael voordraghen, dat zij doch om de liefde van de gemeynte ende de gewenste eenicheyt te treffen, wijcken willen (zoo vele mogelick is) van haer recht, dat zij meynen te hebben, en hen alsoo voeghen, dat men met het vertooghe van dien aen de E. Magistraet deselve te beter zoude bewegen konnen, om haren onwille int vriendelicke te assopieren; dit zal gedaen zijn door Laretium scribam en D. Jacobum Zuérius.

Hetselve dadelick int werck gestelt zijnde, heeft D. Lansbergius

sprekende zoo voor hem selven als voor zijnen soone in zijne presentie, verclaert ende betuyght voor den Heere, niet te weten haer eenighsins tegen den schuldigen pligt ende gehoorsaemheyt, die zij hare E. E. behooren te bewijsen, vergrepen te hebben, maer haer in alles gedraghen als trouwe dienaers des Woorts ende gehoorsame ondersaten betaemt, dat zij oock gantsch van meyninghe zijn daerin te continueren, verclarende als anathema die anders souden willen doen, ende om alle suspiciën ende quaed nadencken ten aensien van den toekommenden tijt te voorkommen (soo vele in hen is), dat zij bereydt zijn in handen van hare E. overigheden zelve hare belofte met solemnelen eede te bevestighen en specialick van voortaen niet meer aen te spreken de kiesers van de E. Magistraet (hoewel zij andersins meynden dit te vermoghen) maer de zaecke alleenlick den Heere te bevelen, oock haer te onthouden van de pracktijke der medecijnen, zoo lange zij in den kerckendienst zijn, behoudende nochtans het recht, dat zij daertoe pretenderen te hebben.

Dit geboort ende tselve in deliberatie geleght, is andermael besloten dat den voorn. Laretius en Zuérius dese verclaringhe en presentatie Lansbergij zullen aendienen den E. heer burgem. Soetwater, ende daer beneffens alle redenen van persuasiën gebruycken, datse doch haer uyterste beste believen te doen om hierdoor de E. heeren vant collegie der Magistraet te beweghen tevreden zijn, dat men komme tot een seker forme ende maniere van reconciliatie ende versoeninghe d' een met den anderen, ten eynde soo geëviteert moghen worden door dit vriendelick accoordt de zwarigheden, die andersins moghen rijsen, indien de E. E. Magistraet het uyterste van haren onwille begeeren te vervolghen, ende indien de voorsz. heer burgem. verclaert zich beswaert te vinden tselve het E. collegie voor te draghen, dat wij volveerdich zijn (indient zijne E. immers soo goet oordeelt) aldaer te compareren om de E. E. heeren, collegialiter vergadert, oidtmoedelick te vertooghen tgene de heer burgem. int particulier voorgedraghen heeft.

Dese des namiddaghs gekomen wesende ten huyse van den voorsz. heer burgemeester Soetwater, hebben haren last geopent ende int lange voorgedraghen hare redenen van versoeck, biddende dat het denselven heer burgem. believe tot bevorderinghe van desen zijn faveur ende gunste te bewijsen, ende dat wij verhopen, zoo zijne E. hierinne believe te wercken, dat dese

23

zaecke een goed eynde nemen zal tot handhavinghe van de autoriteyt der E. Magistraet, ende tot ruste ende vrede van hare gemeynte, twelck de burgem. beloofde naerder in bedencken te nemen, ende daervan te zullen communieeren, daer hij sal meynen noodich te wesen. Doch alsoo het nu na den avont streckte, dat hij wel achte dat niet eer daervan zoude yet gedaen konnen werden dan smaendaghs daeraenvolgende.

Twelck den E. E. heeren raetsheeren gecommitteerde ten overstaen deser vergaderinghe ende den broederen deser vergaderinghe gerelateert zijnde, is daermede de handelinghe gesloten tot den volgenden maendagh.

Maendagh den 7 Octob.

De E. E. heeren raetsheeren Tenys ende Steengraeht hebben de vergaderinghe te kennen gegeven het devoir, bij hare Ed. gedaen, omtrent de heeren burgemeesteren Soetwater en Vernissius, dewelcke ten lesten op haer genomen hebben hiervan met de andere van het collegie der E. heeren Magistraet te spreken, opdat dit point van den onwille, wederom geresumeert zijnde, naerder resolutie daerop genomen mochte worden, en welcke zij den coetum oft haren gecommitteerden zullen verwittighen.

De preses heeft aengegeven, dat bij hem int besonder geweest is Mr. Guilliam Claessen, versoeckende dat men niet voorders in handelinghe zoude treden, zonder hem met de onderlinghen eerst te hooren, dewijle zij wat zonderlinghs hadden, dese sake ten hoochsten betreffende, twelck zij wel sonden begeeren den coetus voor te draghen, meynende zulcx diensteliek te wesen.

Twelck haer geconsenteert zijnde, is de vootsz. Mr. Guilliam Claessen ingestaen met de ouderlinghen der kercke van der Goes, verthoonende dat de kerckenraedt verstaen hebbende uyt D. Lansbergius, dat hij zijnen dienst soude opgeseecht hebben ende daervan begeert hadde ontslaghen te zijne, zulcx hem niet wel afgenomen heeft, 1°. omdat hij dat aengedient hadde zonder alvooren tconsent ende voorweten des kerckenraedts daerop te hebben, 2°. omdat sulcx strijdt tegen de kerckenordeninghe, zijnde niet in zijn macht den dienst op te segghen; dat zij daerover hen seer beswaert vinden, aengesien sij zouden moeten missen zulck een goet ende getrouw dienaer, vreesende, ja versekert zijnde, dat daeruyt verstrooijinghe en afbreucke van de kercke tot nadeel van vele zielen zoude ontstaen. Het is wel waer, zij hebben verstaen, dat van de E. E. Magistraet voorgeslaghen

wordt eenen onwille teghen D. Lansbergium, bevorderende dienvolgende zijne verplaetsinghe, maer bidden dat men letten wille op den 17 artikel der kerckenordeninghe, ende op de verclaringhe in de synod. Veriana, men zal bevinden datter een grooter getal zoude moeten zijn dan hier is, eer men tot de verplaetsinghe zoude vermoghen te kommen, want de remonstr. hebben bevonden datter gisteren ontrent 400 persoonen ten Avontmale geweest zijn, die volgens desen onwille niet en zijn, ende datter alsoo maer eenighe, ja oock zeer weinigh zijn buiten het E. collegie der Magistraet, die haer van den H. Avontmale geapsenteert hebben; dat dan de verplaetsinghe verre den meestendeel zeer beswaerlick zoude vallen, oversulcx ten eynde men hierop rijpelick moghte letten, hebben goetgevonden ende nootwendigh geacht dit vertoog te doen, dat de vergaderinghe dan believe naerder te ondersoecken, offer oock rechte oorsaecke van onwille zijn soude, ende opdat zij te beter onderricht mochten zijn, datter eenighe notable persoonen zijn die ernstelick versoecken gehoort te moghen wesen, om eenighe saken te ontdecken, daervan desen coetus noch geen kennisse en heeft; dat oock onder dese notabele wel eenighe zijn, selfs geen lidtmaten der kerke, ende dat nochtans dese sake haer seer ter herten gaet tot profijte ende welstandt der stadt, ende want zij dit gevoelen hebben, dat noch de E. Magistraet noch dese vergaderinghe geen andere meyninghe hebben, dan alles te doen, dat tot ruste der kercken en quyttinghe harer conscientie zoude strecken, daertoe de openinghe van dese notabele ende om tot een goed eynde te geraken dienen zal, bidden dan andermael dat men deselve dan believe te hooren.

Naer deliberatie is haer tot antwoorde gegeven, dat de kerckenraedt ende alle andere in deze stadt wel konnen mercken, dat dese synodale vergaderinghe ten uytersten met dese saecke is becommert, ende dat zij die niet verhaest en hebben noch en zullen, wat het principael belanght, dat zij in alle voorsichticheyt handelen sullen na uytwijsen van de kerckenordeninghe, dat zij oock in tijden ende wijlen op dit vertoogh zullen letten, ten eynde daerin te doen naer behooren, onder en tusschen dat zij den kerckenraedt, dese notabelen ende alle andere vermanen haer in aller stillicheyt te comporteren, opdat geen nieuwe inconveniënten daerdoor ontstaen tot grooten nadeel van de ruste deser kercke.

Is ingestaen D. Lansbergius met zijnen soon, verhalende dat hem saterdagh aengedient is geweest door van Laeren en Zaérium, dat de coetus begeerde dat hij hem soude verclaren, oft hij hem niet bedacht hadde op eenigh middel der bevredinghe met de E. E. Magistraet te kommen, ende dat hij voorsloech hem selven te willen verbinden om met eede sich in toecomende met de kiesers aen te spreken niet te willen bemoeijen, noch oock met de pracktyque der medecijnen, doch hem naerder bedacht hebbende, de zake seer gewichtich zijnde, heeft goedtgevonden alhier te verschijnen ende zijne meyninghe naerder uyt te drucken, te meer gemerckt de kerckenraedt ondertusschen met hen desen aengaende gesproken heeft; hij siet wel onse meyninghe te wesen, de gantsche zake tot bevredinghe te brenghen doort middel van versoeninghe met de E. Magistraet, maer dat hij oock zijn meyninghe daerbij wel heeft willen voughen, dewelcke deze is, dat hij niet en verstaet tot eenighe bevredinghe ofte verzoeninghe te kommen, ten zij alvooren hij gejustificeert worde ende zijne onnooselheyt verclaert zij, want hij weet zoo hij andersins daartoe kommen wilde, dat hij maer behoefde eenen man aengesproken te hebben ofte noch aen te spreken, ende dat alsoo dese vergaderinghe niet van noode zonde geweest zijn, maer dat hij sulcx niet zoeckt, als die niet wildt eenighe schandtvlecke op hem laden, oock dat hij liever heeft te sterven dan het minste kladdeken te draghen tot nadeel van zijne eere ende tot schande van alle kercken van Zeelandt, verhoopt oversulcx dat hem sal geworden trecht, dat andere voor hem vergunt is geweest, dat indien hij moet geoordeelt zijn, dat hij naer de wetten der kerckenordeninghe geoordeelt werde, consequentelick dat na den 17^{den} Art. der gearresteerde kerckenordeninghe en naer de verclaringhe daerop in Synodo Verians men sie, offer onwille is ofte geenen; isser onwille, dat men ondersoecke of hij gefondeert zij ofte ongefondeert, ende in beyden verclaert de synode, hoe men handelen zal, namelick, indien men tot verplaetsinghe komt, d' onschuldt van die te verplaetsen staet, indien hij onschuldig is, verclaren zal, bidt, dat men na desen regel handele, ende zoo gehandelt, dat hij hem d' uytsprake in aller gehoorsaemheyt zal onderwerpen, ende zal hem draghen, dat hem niet na gegeven worde, dat hij d' eerste zij, die in de kerckenordeninghe inbreucke gedaen heeft.

Waerop hem de vergaderinghe antwoorde, dat zij alreede

hadden begonnen te handelen met de E. Magistraet, volgende de antwoorde bij hem zaterdagh gegeven, derhalven dat zij voor dese tijdt daerin niet conden veranderen, niettemin dat men op dit zijn vertoogh (daertoe gelegentheyt hebbende) behoorlick zal letten en uyterlick niet doen, dat teghen de kerckelijcke ordeninghe soude strijden.

Volgende tgene hier vooren in d' eerste actie deses daghs vermelt staet, nopende het gebesoigneerde van de E. E. heeren raetsheeren Tenys en Steengracht, is bij deselve hier gerapporteert, dat de burgem. hare E. aengesecht hebben, dat het collegie der E. E. heeren Magistraet wederom bij een geweest zijn, maer dat zij naer rijpe overlegginghe deser saecke besloten hebben te persisteren bij tgene van haer E. E. voor desen verclaert is, ende dat sij niet connen verstaen, in eenige onderhandelinghe te treden met de ministeren Lansbergij, zulcx de autoriteyt der E. E. Magistraet niet toelatende; dat zij oversulcx zijne verplaetsinghe noodich achten, als dat zijnde den eenighen middel om meerder zwaricheit te voorkommen, vermaenden derhalven, dat men de voorsz. ministeren behoorde te induceren om haer te laten verplaetsen, ende dat zij sulcx te doen schuldich zijn ten dienste der stadt en ruste der kercke, versoeckende dat de coetus alle mogelicke devoiren tot dien eynde doen willen, latende voorts de geheele saecke den coetus bevolen, om daerin te doene, tgene zij souden oordeelen noodich te wesen.

Lodowicus Vervesten en Gerardus Schepenius zullen aenspreken d' heer secretarius off d' heeren burgem. des noots zijnde, om uyt hare E. E. handen te lichten zekere missiven en andere schriften D. Lansbergij en zijnen soone, aen de E. heeren voor desen toegesonden, waeruyt merkelicke onwille geresen is, opdat men uyt deselve sien en oordeelen magh, waerin sij schuld hebben ofte niet.

D. Lansbergyus zal mede tot dien eynde ontboden worden morghen vroegh ende belast over te brenghen de predikatiën, waervan in de beschuldinghe gewach is gemaeckt, ende die voorgaende schriften, om zijne copiën met dese anderen te vergelijcken; zal mede D. Lansbergius met zijnen soone Petro naerder ondervraecht worden van tgene noch in geschil staet, ende dit alles overmidts hij zoo ernstelick versouckt ende daerop dringt, dat men hem wille onschuldich verclaren, zoo hij ontschuldich is; hiermede is de vergaderinghe opgebroken.

Dysendagh den 8 Octob.

Na aenroepinge van den name des Heeren, ende dat d'actiën, in den voorleden dach gearresteert, oversien waren, heeft Mr. Gerardus Schepenius zijn rapport gedaen, dat hem de Hr. secretarius de Witte hadde ter handt gestelt sekere schriften, acten ende missiven, inhoudende de handelinghen, die tusschen de E. E. Magistraet ende de ministeren Lansbergij, den onwille aengaende, geschiet waren, ende dat de voorsz. heer secretarius op hem begeert hadde de-e vergaderinghe voor te draghen, dat met voorweten en consent van beyde de E. heeren burgem. dese pampieren overgegeven hadde; dat wel voor dese de E. Magistraet niet ongesinnet was bij den tegenwoordigen coetum te verschijnen, om met deselve te handelen aengaende de pointen en oorsaecke van haren onwille, maer alsoo zij deselve pointen ten deele de gedeputeerde deser vergaderinghe gecommitteert hebben en ten deele met dese schriftelick acten en notitaten konnen geverificeert zijn, dat vele gevoeglicker is, dat de coetns daeruyt oordeele wat fondament hebbe de oorsaecke van onlust ofte onwille, die bij de E. E. Magistraet is teghen D. Lansbergium en zijnen soone, dat mede deze schriften met al zulcken reserve behandicht worden, dat men deselve geensins vervremde, maer dat daervan goede restitutie gedaen mach worden, ten lesten dat de E. E. heeren den coetus dese zake opt allerhoochste willen bevolen hebben.

De overgeleverde schriften waren dese naervolgende, eerstel. de requeste Philippy Lansbergij, aen de E. E. Magistraet den 22 Julij 1612 overgegeven, d'acte van de E. E. Magistraet, Lansbergio op zijn versouck gegunt, gedateert den 26 Augusty, voorder de missive Philippy Lansbergij, daerop den heeren toegesonden den 29 Augusty, de resolutie, genomen bij de E. Magistraet van dry pointen den 27 Octob., ende den ministeren deser stadt aengedient den 28 door den E. heer Joachimy ende den heer burgem. Willem Maertense Dryweghe, item de missive van dry predikanten van der Goes, daerop gevolght den 17 Novemb., oock mede een verhael inhoudende de substantie van de handelinghe, die de heeren Joachimy en Dryweghe met Philippus Lansbergio gehadt hebben, eyndel. Petry Lansbergij antwoorde gedaen op sommighe propositiën, bij den heer Joachimy hem voorgehouden, beyde schriftel. overgeven, met de leste predicatie, ende waren deselve in dese vergaderinghe gelesen, oock kortelijck

opgeteeckent tgene dat daerin te interen was, ende oorsaecke tot den onwille schijnt gegeven te hebben, gelijck de notulen hiervan int voorschreven kort verhael te vinden zijn.

D. Philippus ende Petrus Lansbergins zijn binnengestaen ende aldaer is hen van D. preside vertooght, dat men woensdagh ende donderdagh lestleden met hen wijdtloopich gesproken ende openinghe gedaen heeft van den onwille, die de E. E. Magistraet hadde teghen haren persoon, dat oock de Lansbergij selve genoech konnen verstaen, waerop denselven genomen ende gefondeert is; — nemaer alsoo daer gewach gemaeckt wiert van de predikatiën, missiven ende andere schriften, dese materie rakende, ende dat sij daerop gepresenteert hadden de vergaderinghe visie ende lectuere daervan te laten, dat men goedtgevonden heeft, dat tselve nu geschiede, hetwelck de D D. Lansbergij bekennende ende tselve redelick achtende te zijne, beloofden terstont te volbrenghen, Petrus de minute van zijnen brieff bij hem hebbende ende overgevende, D. Philippus na huys gaende om de zijne te haelen, maer stelde niettemin dat in de bedenckinghe deses coetus, off het raedtsaem was in dese handelinghe te treden, nademael zij zeghden, het different waervan tmeestendeel deses schriften mentie maeckt, door solemnele versoeninghe, handtgevinghe ende gebruyck des H. Avontmaels met elkanderen bevredicht en te nedergelecht geweest.

De minute van D. Petry Lansbergij schrift, aen de E. E. Magistraet gesonden, inhoudende d' antwoorde, die hij den Hr. Joachimy ende den burgem. Dryweghen gegeven hadde op dry articulen der resolutie van de E. E. Magistraet, is bevonden accorderende van woorde tot woorde met den originelen brieff, die den coetus van den Hr. secretario de Witte ter handt gestelt was.

D. Lansbergius d' oude heeft ingebracht de versochte schriftelicke predikatien, eerst over Galaten 6 vers 10, gedaen den 30 Junij 1612, daerna over Johan. 8 vers 17—18, gedaen den 18 Novemb. 1612, ende over Romeynen 11 vers 7, gedaen den 28 Junij 1613, in dewelcke na ondersoekinge gedaen, niet gevonden is geweest, dat rechtveerdighe oorsaecke tot den onwille zonde behooren te hebben gegeven, immers alsoo die luydt naer den inhoudt der schriften, alhier gesien ende gelesen, dan alleen wordt geoordeelt dat zulcke predikatien te doen, ten dien tijde als de onwille zich genoech begonde te ontdecken, zeer groote

onvoorsichticheyt was, die op andere tijden gedaen stichtelick souden geweest zijn, doch wiert oock bevonden, dat in de predikatie over Galaten 6 vers 10, het woordeken Judas int propooste, daer questie om gevallen is, uytgedruckt stont.

Commende wijders tot naerder ondersoeckinge, oft den onwille gefondeert zij ofte niet, wierd besloten D D. Philippum en Petrum wederom in te roepen ende deselve andermael te hooren in haere defencie op de art^{len}. ende pointen van beschuldinghe, bij de E. E. Magistraet collegialiter, bij de heer bailliu particulierlick, nemaer beyde mondelick gedaen, ende hier in de vergaderinghe uyt het rapport schriftelick geteekent, zoo boven gesecht is, welcke articulen het eene voren het andere na D. Lansbergiis voorgehouden zijn, hebben wederom daerop hare verclaringhe ende antwoorde gedaen zeer conformelick de eerste, kortelick in geschrifte gestelt op den kant van de voorsz. articulen.

Eyndelick heeft men haer afgevraecht, of zij selve niet konden oordeelen, dat zij wel eenighe oorsaecke van den onwille tegens hare personen opgestaen geweest zijn, zoo door hare onvoorsichticheyt off andersins door al te scherpe maniere van handelen, waerop zij antwoorden, dat zij haer geender misdaet schuldich kenden, dat zij niet konnen gebeteren wat andere van haer actiën believen te oordeelen, dat zij meynen dat de vergaderinghe zelve wel merckt, dat zij dit qnaet wel voorsien hebben ende haer selven daertegen gewapent (verstaende daerbij de professie ende practijck van de medecijnen, die zij aengenomen hadden) om niet gantschelick verlooren te gaen met Gods hulpe, als men haer uyt den dienst zoude willen stooten, alsoo zij wel over een jaer ende meer gevreest hebben, tzoude daerop uytkommen; maer moesten doen dat zij gedaen hebben, om haer selven te quyten in haeren dienst; dat zij haer oock heroepen op den kerckenraedt ende verscheydene notabele persoonen deser stede Goes, welck zij ernstelick versoecken dat den coetus, haer gehoort hebbende, beter onderrichtingbe van verscbeyden pointen hebben zal dan sij nu doet.

Dit leste versoeck overeenkomende met tgene (zoo boven verclaert is) Mr. Guilliam Claessen, dienaer des Woordts, met de ouderl. der kercke van der Goes vergeselschapt, versocht hadden, heeft den coetus in bedencken genomen ende gelet, off het raedtsaem zij ofte niet, van beyde zijden groote swaricheyt ziende, doch eyndelick is besloten dit nieuwe ondersoeck niet

noodich te zijne, als sijnde meer als genoech gebleken datter merckelicke onwille was bij de E. E. Magistraet en de voorsz. ministers, ende dat desen niet wel en conde, hoewel alle mogelicke instantiën daertoe gedaen, wegh genomen worden, maer dat de E. E. Magistraet aenhield, den coetus wilde na uytwijsen van de kerckelicke ordeninghe tot de nytsprake van de verplaetsinghe kommen.

s Woensdaghs den 9 Octob.

Alsoo Mr. Lowys van der Vesten aengegeven heeft verstaen te hebben uyt D. Lansbergio den ouden, dat hij versoeckt de meeninghe van zijne antwoorde op de pointen van beschuldinghe tegen hem schriftelick te mogen overgeven, daer benevens aenhouden op zijn versoeck, ten eynde den kerckenraedt gehoort werde, de coetns, hoewel zij acht genoechsame onderrichtinghe van den onwille te hebben verstaen, heeft nochtans tot voldoeninghe D. Lansbergij hem dese beyde versoecken toegestaen, maer dat hij ten derden begeerde, dat hem de schriftelicke articnlen, vervattende de pointen der beschuldinghe tzijnen laste, ter handt mochte werden gestelt, is hetselve niet geraden gevonden, dewijle het de maniere niet en is der kerkelicke procedueren.

Overmits de swaricheyt ende zieckte van Mr. Guilliam Claessen, predikant, zoo heeft men laten inroepen Nicolaes Michielsz. Oostdijck, als ouderlingh der kercke, denwelcken afgevraecht werdt, oft den kerckenraedt deser stede iet meer dese synodale vergaderinghe aen te dienen hadde, seghde daervan niet te weten, dan alleenlick, dat men tbeste in dese zaecke doen wilde, maer was wel van eenighe notabele aen den kerckenraedt versocht geweest, dat zij hier mochten gehoort zijn, waerop hem geantwoort wierdt, dat dese vergaderinghe gewillich was den kerckenraedt te hooren, doch geene andere daer buyten zijnde, om vele groote consideratiën, wierdt hem oock uyten name deser vergaderinghe gebeden ende vermaendt, dat zij hen in aller stillicheyt zouden draghen, opdatter geen meerder onruste verweckt werde.

D. Lansbergius d'onde heeft de vergaderinghe laten behandigen een schriftelick verhael, sommierlick inhoudende tgeen hij achtede tot zijn verantwoordinghe te dienen, maer tselve wel ingesien sijnde, is bevonden niet besonders mede te brenghen, dan tgene hij alreede te vooren tot zijnder defensie geseght hadde.

Nadat alsoo alle zaken gehandelt ende verhandelt zijn geweest,

heeft de vergaderinghe, hiertoe den preses de stemmen afvragende, geoordeelt en alles gedaen ende aengewendt te zijne, wat hiertoe moghte noodelick en dienstelick wesen, oversulcx datter anders niet resteert dan dat men de zake ten principale bij der handt neme om een christelijck besluyt te maken tot weeringhe ende wechneminghe van de opgeresene swaricheyt, dienvolgende hebben ten lesten in den name des Heeren verclaert hare uytsprake, gestelt bij forme van acte als hiernaer volcht:

Alsoo de coetus synodalis der kercken ende classen van Zeelandt bijeengekommen is binnen der stede Goes, door authorisatie der E. E. Mog Heeren, de heeren gedeputeerde raden deser provintie, soo ist dat voor haer gekommen is de kennisse van zekeren merckel. onlust ende onwille, zijnde in de E. E. Magistraet deser stede Goes teghens Ds. Philippum ende Petrum Lansbergium, dienaren des H. Woordts derselver stede, midtsgaders de redenen ende oorsaecken daeruyt denselven onwille gesproten ende gewassen zij, hierop heeft de coetus voornpt. deselve Lansbergios verscheyden mael gehoort in hare verclaringhe en verantwoordinghe, die sij desen aengaende hebben gedaen, heeft oock daerenboven alle behoorlicke ende mogelicke middelen aengewent tot wechneminghe van den voorsz. onlust en onwille, achtervolgende den 17 art. des gearresteerden synode, nemaer heeft bevonden dat alle haer naerstich. in desen te vergeefs was ende dat d'opgeresene onwille niet anders konde kerckelicker wijse ter neder geleyt worden dan door haere uytsprake ten diffinityve.

Oversulcx de coetus in de vreese des Heeren ende met aenroepinge zijns naems, alles ingesien ende overwoghen hebbende, wat in te sien ende toverweghen was, heeft verclaert ende verclaert midts desen de voorsz. Ds. Philippus ende Petrus Lansbergius verplaetselick te zijne, dienvolghende dat zij deselve ontslaet van den dienst der kercke van der Goes, ende dat zij gehouden zijn haer te laten transporteren ende gebruycken in een ander gemeynte, daer zij wettelick moghten geroepen zijn.

Aldus gedaen in den coetu voornt.
desen x Octob. 1613.

Hierop zijn ontboden de voorn. Dom. Lansbergij, dewelcke naer een voor haer cort vertoogh, door den presidem gedaen, de voorsz. acte gelesen is geweest, die daervan copie begeerden, dewelcke hen is vergunt geworden.

Desgelijckx zijn ingestaen de broederen des kerckenraedts, Mr. Guilliam Claessen, dienaer ende sommighe ouderlinghen, denwelcken oock kortelick voorgedraghen is geweest de verhandelinghe deser zake, midtsgaders het besluyt daerop bij den coetus gemaeckt, daerenboven zijn oock ernstel. vermaent van haren schuldighen plicht geweest, dat zij in haer diensten volherden, bij hare christelijcke gemeynte blijven en pooghen deselve in alle eenicheyt te houden, tot alle gehoorsaemheyt te vermanen. Eyndelick is hen oock onse hulpe met raedt ende daedt, daer zij denselven zouden behoeven, gepresenteert.

Aldus is dese vergaderinghe met dancksegginghe van den name Godts des Heeren, opgesloten ende geeyndicht teo daghe en plaetse als boven in de acte van de uytspraeke, ende was onderteeckent

Jodocus Laretius, scriba electus, 1613.

Cort verbael van de antwoorde, collegialiter gegeven bij de E. heeren Magistraten der stede Goes, aen de gedeputeerden der extraordinare synodale vergaderinghe, nopende haren onwille teghen D. Philippum ende Petrum Lansb., bij articulen gestelt.

De gedeputeerde deser vergaderinghe int collegie der E. heeren Magistraten verschenen zijnde, heeft dheer burgem. Soetwater het woordt voerende onder anderen geseght, dat tis waer daer merkelicken onwille was, niet alleen bij zommighe, maer bij het geheele corpus van de Magistraet, ende opdat men sien mach dat het geen opgeraepte ende ongefondeerde onwille was, dat zij den secretarius zullen laten openinghe doen van een groot deel der handelinghen, die haer desen aengnende toegedraghen hebben.

1. Die alvooren verhaelde, dat de Lansb. in den jare 1612 geweest zijn bij de kiesers, sdaechs voor de verkiesinghe, ende dat zij aldaer disrecommandeerden oft afraden eenen persoon bij namen tot burgem., ende weder-

1. Bekent dese disrecommandatie gedaen te hebben, voorsiende de swaricheyt, die der ontstaen zoude, indien Vernissius tot burgem. gekozen wierde, maer dat eerst ende alvooren den bailliu hem gesecht hadde in presentie van twee sche-

penen ende den secretarius, dat dese persoon niet dienstigh en was tot het burgemeesterschap, dienvolgende dat zij dan onder haer dryen, te weten Mr. Guilliam, hij Lansb, en zijnen soone Petrus, bij den burgem. Drywegen gegaen zijn, zeggende: wij zijn verwitticht dat men voor heeft Vernissius tot burgem. te maken; tis nu de burgem. selve bekent wat swaricheyt voor desen uyt Vernissio geresen is, dat oock den burgem. houdt dat het niet dienstelick zoude sijn desen wederom daertoe te verkiesen, ist niet alsoo, waerop de burgem. Drywegen antwoorde ja; welaen dan wij bidden Ul. (zegden zij) zijn devoir te doen, dat dit niet en geschiede, maer offer (antwoorde de burgemeester Dryweghen) geen ander stoffe en ware, etc. Wij seyden: isser geen ander, patientie, doch hoewel wij niet begeeren te weten wie vooren staet, nochtans achten wel datter iemandt onder allen daertoe bequaem is etc. Isser niet eenen Jan Claessen Backer, ende zoo tsoo ware, wat dunckt u, zoudet een onbequaem persoon zijn? Neen, segde de burgem., die en sonde niet onbequaem wesen; soo bidden wij Ul. dan zorge te draghen, twelck hij beloofde, gaf de hand daerop, begeerde dat men Godt zoude bidden, dat hij hem wilde regeeren etc. ende verstaende dat zij met zijom eenen anderen daertoe recommanderende.

n syn swager Jan Smallegange wilden spreken, ten eynde hij oock zijn beste ende de goede handt daertoe doen zoude, vermanende hem dat zij dat zouden doen, ende zondt hem oversulcx naer huys, opdat zij met hem oock mochten handelen.

Vraecht, waerom men hieruyt meer onwille opneemt teghen hem als teghen zijnen collegam Mr. Guilliam, die daer mede was ende meer sprack als hij.

2. Philipp. bekent de predicatie gedaen te hebben, maer alsoo gesproken te hebben, dat niemandt konde verstaen wat ende wie hij meynde, als alleene die het aen gingen, dat hij zoude geseght hebben, tzijn eenighe persoonen in aensienelicke plaetsen zittende, antwoorde tselve in zulcken propoost vervolgende niet gesproken te hebben, dat hij oock het woordeken Judas niet gebruyckt en heeft. Gevraecht, waerom hij niet liever den persoon int particulier aensprack ende vermaende, sonder op den stoel publyckelick? Antw. dat de particuliere vermaninghe onruste zoude veroorsaeckt hebben over de geheele stadt.

2. Dat de saecke anders in de verkiesinghe uytvallende, daer een predikatie op gedaen is geweest tot een voorbereydinghe des Avontmaels, waervan den text was Galat. 6:10. Daerin merckel. genoteert waren eenighe uyt de E. Magistraet persoonen, in aensienelicke plaetsen sittende, als of die haer devoir niet gedaen en hadden, dewijle men schuldich is de huysgenooten des geloofs te vorderen, maer dat het nu geheel anders toegaet, nademael men nu goed doet dengenen die de huysgenooten des geloofs wel eertijts verdruckt hebben, welcke persoonen van hem geraden waren op morghen (zeghde hij) haer t' absenteren vant Avontmael, of zoo zij daer quamen, dat zij doen zouden gelijck Christus dede met zijne discipelen, daeronder eenen Judas was, welck met hem het broot brack; tver-

3. In die reqneste staen onder ander dese woorden, dat dese beschuld. in den gront deselve is, die in den jare 1609 teghen hem ende zijne medebroed. gebruyckt wierdt in een schandel. pasquil, dewelck alsdan gedivulgeert wiert bij zeker persoon van U. E. collegie, die daerover zijn straffe gedraghen heeft ende noch draecht, want de remonstrant meyndt dat zoo merckel. een exempel van straffinghe, bij de hooge overht. aen denselven persoon gestelt, behoord een iegegelick in dese stadt, van wat state hij oock is, wijs te maken, om sich van zulcke onrechtveerdighe maniere van handelen te wachten, nemaer alsoo het eenighe notabele persoonen in dese stadt belieft heeft, dese maniere van handelen wederom bij de handt te nemen, hoewel niet bij forme van een geschreven pasquil, maer wel bij een mondelinghe uytstrooinghe van een onwaerachtighe beschuldinghe teghen den remonstrant op verscheydene plaetsen ende bij verscheydene persoonen, ende sulcx tot geenen anderen eynde dan om eerst den remonstrant van zijne eere etc.

Gevraecht, wat hem beweeghde dese requeste over te geven ende de zaecke daerbij niet te laeten blijven,

ginck hem qualick, ende alsoo zalt die persoonen oock.

3. Hierover onder eenighe luyden woorden gevallen zijnde, is sulcx ter ooren Lansbergij gekommen, die daerop zekere requeste aen de E. Magistraet heeft laten behandigen, inhoudende dat zijne predikatie leelick misduyt was van velen, die nochtans bij den kerckenraedt voor goet geapprobeert was, versoeckende oversulcx de E.heeren believen kennisse daervan te nemen ende ingevalle hij schuldich bevonden wert, hem te straffen ten exemple van andere, ende zoo niet, hem in zijne onschult te verdedighen teghen degene die hem daerover lasterden.

Antwoorde, dattet geschiet was uyt oorsaecke, dat de secretarius de Witte bij hem zijnde, geseght hadde: ist waer dat men van u spreeckt, zoo en isser noyt schandeleuser ende seditieuser gepredickt geweest in Hollandt oft Zeelandt dan ghij gedaen hebt. voeghende daerbij dat te hebben [illegible] van seven off acht persoonen.

Het [illegible]lcke D. Philipp. met zijne [illegible]debroeders communicerende, [illegible]onden geraden dat hij daerin t[illegible] zijne onschult wat doen zou[illegible], ende is ten lesten tot dese re[illegible]este over te geven genootsaeck[illegible] geweest, die nochtans door de[illegible]rdt. [illegible] kerckenraedt gepresenteert wi[illegible], waerom hijt

4. Gevraec[illegible] blijven, antw. daerbij niet li[illegible] calumniën ende omdat de voorsz. dagelicx meer lasteringhen zich en meer verbreyden.

5. Antwoort, geseght te hebben tot den burgem. Drywegen: heeft u den raetsheer Huyssen aengedient dat *ick u* niet en meynde; *ick heb hem* dat niet *geseght*, ter contrarie heb ick hem geseght, dat ik u meynde, ja u meynde ick ende niemant anders

4. Dit schrift de heeren Magistraet ontfanghen hebbende, is in zijne weerde ende onweerde gelaten zonder beantwoordinghe.

5. Twelck D. Lansbergius eenen tijdt daerna siende is selve persoonelick int collegie verschenen, begeerende van de E. heeren eventselve dat hij door zijne requeste gedaen hadde, namelick dat hij gemainteneert mochte worden en zijne onschult teghen alle, die welcke zijne predicatie misduyden, ende dat de E. Magistraet wilde ondersoeck doen van tgene hij gepredickt hadde, zeghde niettemin in een onderhandelinghe met de E. Magistraet,

p^nt den burgem. Dryweghen, dat hij denselven burgem. in zijne predikatie ja gemeynt hadde.

6. Waerop hem van de E. Magistraet afgeeyscht was zijne predikatie bij geschrift te willen overgeven, ofte de substantie van dien, opdat daeruyt te beter int collegie mochte geoordeelt zijn, dewijle vele int doen van deselve waren absent geweest ende die niet gehoort en hadden.

7. Alsoo dit weygeren scheen vremdt te wesen, dewijle hij van de E. Magistraet begeerde gerechtveerdicht te zijn, ende dat dit een teecken was van misvertrouwen oft andersins, gevraecht dan, waerom dat hij dat dede, zeght: 1°. dat hij niet en konde doen, om zijne predikatie te stellen onder toordeel van degene die de theologie niet en verstonden; 2°. oft hijt schoon gedaen hadde, dat het evenveel zoude geweest hebben, nadien lichtelick hem nagegeven zoude zijn geweest, dat hij deselve verandert ende anders geschreven hadde dan deselve gedaen was, ende dat hij wel zach wat men vooren hadde.

7. Maer D. Lansbergius heeft tselve geweygert, niettegenstaende tselve op hem tot drymaelen toe is versocht geweest.

8. Zeght, alsoo de kerckenraedt zelve de requeste uyt haren name gepresenteert hadde, dat hij niet qualick antwoorde, zegghende dat hij niet en wiste, oft zij tevreden zouden zijn.

8. Waerna in een ander vergaderinghe der E. Magistraet zij voor een expediens verclaerden, niet goet te vinden voorder onderzoeck op zijn predicatie te doen, om te eviteren verscheydene inconveniënten.

zonder welck ondersoeck zij difficulteerden hem acte van ontschuldinghe te geven, waerteghen D. Lansbergius voor een expediens voorsloech, dat de E. heeren hem een acte van ontschuldinghe verleenen sonden, in welcken gevalle hij tevreden was, de zaeke daerbij te laten blijven. Doch gevraecht zijnde, oft de kerckenraedt daermede oock zoude tevreden gestelt zijn, antwoorde, dat hij sulcx niet en wiste; oversulcx wierd hem de versochte acte afgeslaghen.

9. Ontkent dit gesproken te hebben.

9. Waerop D. Lansbergius scheydende zoude geseght hebben, dat hij hem dan andersins tot zijner verantwoordinghe zoude moeten behelpen ende andere weghen ingaen, al soude hij alle sijne middelen daeraen te cost hangen.

10. Verclaert, dat oock de E. heeren daerbij voeghden dese ofte diergel. woorden, ofte dat hij eenigh ander middel zoude mogen gebruycken, die hij zoude geraden vinden.

10. Evenwel de Hr. secretario is van de E. Magistraet gelast geweest D. Lansbergio aen te segghen, dat hij hem, om geene nieuwe onruste te veroorsaecken, zoude tevreden houden, doch indien hij wilde den wegh der justitie ingaen, dat men hem die zelve niet conde noch wilde toesluyten.

11. Hiervan wederom acte begeerende, is hem die van den Hr. secretario gegeven ende ter handt gestelt, nadat deselve int volle collegie der E. Magistraet was gearresteert.

12. Zeght desen middel gebruyckt te hebben voor het beste, in plaetse van iemandt in rechte te betrecken, volgende de toelatinghe van de E. heeren op den Xden artykel, hiervooren gemelt.

12. Weynich daerna heeft D. Lansbergius eens missive den heeren overigheden toegesonden, dewelcke eenighe beschuldinghen, gemeene en besondere inhondende, den E. Magistraet niet weynigh geoffenseert heeft; wiert nochtans bij deselve E. heeren goetgevonden, dit daerbij te laten. Onder andere schrijft hij in dese missive aldus: „is mij behandicht een schrift van weynighe regelen, ende zulcx zoo archlistich tot mijnen nadeele gestelt, dat degene die deselve beworpen heeft, schijnt gearebeyt te hebben om mij teghen alle redenen ten minste in suspitie van schuldt te brenghen, want beneffens dat hij zeer ontrouwelick verswijcht tgene ick zoo wel in mijne schriftelicke remonstrantie etc., welcke dry zaken hoewel zij voor d'eenvoudighe met eenen schoonen schijn van waerheyt worden verhaelt, zoo verschillen zij nochthans zoo verde van de waerheyt, gelijck U. E. E. etc. soo hebben U. E. E. daerenboven gesien ende gehoort, hoe dickwils ick mijne beschuldighers voor U. E. E. beroepen hebbe, ja oock tot tergens toe, opdat zij hare beschuldinghe teghen mij zouden willen voortbrenghen, ende met wat een schandelick stilleswijghen zij mij altijts bejegent hebben etc.

Hoe groot moet zijne onnooselheyt zijn, die zelve sijne beschuldighers voor den rechter gaet betrecken, ende zulcx gedaen hebbende, noch voor den rechter (die oock ten deele zijn partije is) noch bij iemandt anders etc. soo heeft het nochtans den bewerper van U. E. E. actie gelieft, mij in deselve alsoo af te schilderen etc. over welcke onbillicke handelinghe ick niet hebbe konnen nalaten mijne klachten etc.; ick weet wel, dat ick door desen handel niet veel vorderen en sal, dewijle burgem. ende schepenen, die mijne rechters zijn, oock mede mijne beschuldigers zijn geweest, dewelck oock zoo verre van mij vervremt zijn, dat etc. zij nochtans mij de gunste ontseght hebben, deweleke zij met volle mate toegemeten hebben eenen coster etc., maar tis mij genoech, dat ick U. E. E. bewesen hebbe, op wat wijse deselve burgemeesters ende schepenen met mij gehandelt hebben; ick zal voorts den Richter van de Weereldt het oordeel van sulcke handelinghen overgeven, die eenmaal tusschen hare E. E. ende mij rechten zal, etc."

13. Zeght zulcx alleenlick in **de classe gesproken** te hebben ende **nergens elders**; zeght **verder** op **dit ende op alle** de **voorgaende articulen, dat zij** afgehandelt zijn **geweest, door tmiddel van** ver-

13. Heeft oock in de presentie van den bailliu ende schepenen, naer het schrijven van den voorsz. brieff, gelijck oock daernaer in de volle classe van Baerlandt, geseght, dat noyt

soeninghe, gemaeekt met bailliu, burgemeester Soetwater en secretario de Witte etc., deweleke alle daernaer haer ten H. Avontmale begeven hebben, ende dat hij hem oversulex opt allerhoochste beklaecht, dat nu wederom opgehaelt wordt, als de oorsaeek van desen onwille, tgene soo solemneliek in den kerckenraedt ende in de classe, ooek in de presentie van de E. E. heeren Joachimy en Huyssens, is ter neder gelecht geweest.

moorder ofte dieff ter Goes was geweest, off hij was beter van de heeren getracteert als hij, want als zij al overtuycht waren, zoo hadde men haer noch procureurs gegeven om haer te beschermen, maer de heeren hadden hem recht geweygert, alhoewel noehtans d' actie der voornoemde heeren expresselick medebrenght, dat zij hem den wegh van justitie openstelden, etc.

14. Niettemin, om te voorkomen meerder onruste, zijn eenen tijt langh daerna bij de E. heeren Magistraet beraemt ende besloten geweest zekere dry articulen.

15. De heer Joachimy en de burgemeester Dryweghen, aennemende deselve Mr. Guilliam Claessen, Lansbergio ende zijnen soone aen te dienen, gelijckerwijs haere E. E. oock gedaen hebben.

16. D. Lansbergij versoeeken formele woorden te hooren, want zij meynen, dat de E. E. heeren Joachimy ende Dryweghen seghden: de ministers hebben belooft hierna hen te reguleren.

16. Rapporterende opt stadthuys, dat de voorsz. predicanten voor antwoorden hadden gegeven, haer in alle gehoorsaemheyt der E. Magistraet te zullen draghen.

17. In de missive, van de dry ministers tzamen onderteykent, staet onder andere, dat zij niet en twijfelen ofte trouliek is aengedient, dat zij met den heer Joachimy ende den burgemeester Dryweghen gesproken ende ge-

17. Doch ontrent dry weken daerna hebben zij elck eene missive aen de E. E. Magistraet gesonden, D. Lansbergius ende zijnen soone, verklarende daerbij deselve dry voorgehouden articulen niet te konnen

handelt **hebben**, maer dat zij evenwel **niet** connen nalaten dezelve **redenen** als nu hare E. E. **schriftelick te** presenteren ende **te bidden, dat** dezelve in hare E. **register moghen** aengeteeckent **worden, opdat** zij in toecomende **tijden van niemandt** worden verdraeyt, **daervoor** zij te meer vreesen, **midts sij** wel verstaen, dat **dese nieuwe** handelinghe, met **haer aengegaen** tot ruste ende **welstant van Gods** kercke in dese **stadt, gantschelick** genomen is **uyt de kerckenordeninghe** van **Utrecht, blijckende** bij den 20, 21, **22 en 23** articulen derselver, **welcke kerckenordeninghe**, beneffens **dat zij tot** noch toe van alle **vrome kercken in** dese provintie **verworpen is** geweest, soo en **heeft zij de eenicheyt** der kercken **aldaer niet** voortgebracht, maer **veel meer confusie** ende verderff, **daervoor wij bidden**, dat ons Godt **wil behoeden. Nopende** voorts dese **hare verclaringhe** op de gemelde **dry articulen**, zeghde D. Lansbergius **vooreerst**, dat zij oock **dese hare meeninghe** den heer **Joachimy ende** Dryweghen mondelick **voorgehouden** hadden, als **zij met haer spraken**; ten tweeden, **dat hij hem** refereert op degene, **die als doe in** de regeringhe der **E. E. Magistraten** geseten **hebben**, **als die haer** daermede zeer wel **tevreden hielden**; ten derden, dat **den burgemeester** Dryweghen, **sedert dese missive** overgegeven navolghen off gehoorsamen, als stridig teghen het Woort des Heere.

was, ten H. Avontmale geweest is, ende daermede betuyght heeft geenen onwille te hebben.

18. Petrus presenteert den coetum de copie vant voorsz. schrift over te leveren, opdat zij oordeelen moghe wat hiervan zij, welcke copie daerna gelesen zijnde, heeft men daerin onder andere gevonden dese woorden: verclarende met eenen, dat indien iemandt dese beschuldinghe (nameliek van hem bemoeyt te hebben buyten haer ampt int vermaken van de Magistraet) opentliek sonde durven uytspreken, dat wij van meyninghe waren, niet proces te verwachten, maer selfs aen te doen; item ingevalle men hier onder verstaen wilde, dat men niet sonde moghen secrete fauten, die persoonen van de Magistraet begaen, eenighsins op den predickstoel straffen, hebbe geseght conscientieushalve tselve niet te konnen toestaen, etc.

19. Hont het daervooren, gantschelick niet gedaen te hebben teghen de behoorlicke gehoorsaemheyt, die men deselve E. Magistraet schuldich is.

20. Bekent dat gedaen te hebben, want hoewel de vrede gemaeckt was, gelijck boven geseyt is, zoo en verstondt hij nochtans, insonderheyt uyt de geruchten, die van den baillin gestroyt waren, ende andere advertissementen, dat eenig zijn parthije niet rusten en zoude, voor dat zij hem uyter

18. Zijnde onder andere het overgeleverde schrift van D. Petrus Lansbergius seer scherp ende bitter.

19. Waermede zij gethoont te hebben haer directelick te stellen teghen de resolutiën van de E. heeren Overigheyt ende Magistraet der stadt.

20. Die oock daerin eenen onlust hebben, dat de Lansbergij, niet tevreden zijnde met haer kerckelick ampt, hen bemoeyt hebben met de practijke van de medecyne, teghen een oude ordonnantie deser stadt.

stadt ende van zijnen dienst geholpen hadde; ende is dit d'oorsaecke van dese oeffeninghe der medecijne geweest, opdat hij met de sijne middel hadde haer huysgesin in tijden en wijlen door dese oeffeninghe vooren te staen, wel wetende hoe beswaerlick het eenen predikant vallen zoude, als de Magistraet teghen hem qualijck gesint is, ende dat zij hem begeeren quyt te wesen, in zijnen dienst te konnen volharden ende daerbij te blijven; doch zeght dit begonnen te hebben alleenlick ontrent Octob. een jaer, ende dat alleen aen sommighe vrienden, die hem ontboden, zonder eenighen loon van den meestendeel te ontfanghen, ende als hij desen aengaende van den doctor van de stadt aengesproken was, dat hij voor antwoorde gaff: ick kan qualick ontsegghen mijne hulpe aen de gene die des versoecken, maer ist qualick gedaen, vertoont het den E. heeren, ende versoeckt daerop hare resolutie; in cas van verbodt, ick sal terstont stille staen; maer dat de E. Magistraet daer niet teghen en is geweest, bewijst hij met de heeren, die hem gebruyckt hebben, Monsr. Watervliet, swager van den burgemeester Vernissius, Marynus Jansse Mezoeck, Jacob Marynisse Boone, den rentmeester Ketelaer, den rentmeester Huyssen, Jan Claessen Backer, zijnde alsdoen vijff schepenen, zulcx dat hij niet

anders conde mercken, ten was wel de meyninghe van de E. Magistraet als dan, dat hij daerin soude continueren; maer een andere Magistraet in de regeringhe kommende, heeft hem daervan onthonden, ende dat terstondt nadat deselve E. E. Magistraet vermaeckt was, op het nieuws daertoe hem addresserende burgemeester Soetwater en zulck zijn voornemen hem te kennen gevende, dat hij voortaen zonde nalaten de medecijne te pracktiseren.

21. Zeght, dit proces alsoo aengegaen te zijn: daer is geweest een zekere vrouwe van een cirurgius, om dewelcke in hare sieckte ende kranckheyt te troosten, hij ontboden is geweest, heeft het oock gedaen, maer oordeelende de zwackheyt des persoons zeer groot, ja doodelick te zijne, vermaende haren man, dat hij haer yet ingeven zoude om haer te stercken, perlen, koraal, etc. Sdaeghs daerna wederom komende om haer te troosten, vraeghde, of zijt gebruyckt hadde, antwoorde dat ja, maer geen bate bevonden. Waerop hij seyde: wel behaget ul., wij sullen een ander remedie gebruycken, die haer goeden slaep zal aenbrenghen, ende heeft merckelicke beteringhe gedaen voor dien nacht, maer daernaer vervalt zij wederom ende na 24 uyren komt te sterven. Hieruyt neemt den doctor medecyne oorsaecke om te stroyen,

21. Ende alsoo daer different is gevallen tusschen hem ende der medecijnen docktor der stadt, dat zij oock hebben geïnstitueert teghen denselven processe van injurie.

dat hij Lansbergius deze vrouwe vermoort heeft, den bailliu ondertusschen informatie nemende buyten ende binnen, om hem te achterhalen, ende wort dit seer schandelick overt gansche landt ruchtbaer gemaeckt; hij dan daerover raedt nemende met eenen advocaet, die hem namaels gedient heeft, zeynt twee getuyghen, aen den voorsz. doctor vragende oft hij dat gesecht hadde, ende aen den bailliu ofte elders geclaecht, dat dese vrouwe om hals gebracht zij, etc. maer desen en wilde gantsch niet kennen nochte ontkennen, evenwel blijven die leelicke geruchten, twelck hem Lansbergium beweeghde, aen de E. Magistraet te versoecken, dat zij hem souden willen consenteren, dat hij met den doctor voor hem moghte verschijnen, doch eyndelick niet connende verkrijghen, is bedwonghen geweest den doctor proces van injurie aen te doen ende te concluderen teghens hem, gelijck hem zijn advocaten geraden hadden, maer is zijn proces aen den nagel blijven hanghen (zonder het te vorderen) daert proces van den doctor teghens hem stedes geduyrt ende gedient heeft, tot dat hij sententie heeft verworven, dat Lansbergius niet meer practiseren magh.

22. Antwoort, dat hij den advocaet versochte voor hem in vierschare te verbaliseren, maer dat desen zulcx weygerde, ende

22. Comende daertoe selve in persoone op stadthuys ende bepleytende haer eygen sake, nietjeghenstaende zij van kloec-

hebbende een procureur, die papist was, vreesende van hem niet wel gedient te worden, is selve ten uytersten dry ofte viermael in vierschare gecompareert, om zijne sake te verdedighen.

23. Seght, dat eer dit verbodt hem geschiede, hij te vooren genoech verclaert hadde aen den heer burgemeester Soetwater, dat hij niet meer practiseren soude, ende oversulx, dat het onnoodig was, dat de doctor daerop langer soude insisteren, om sulck een sententie ofte verbodt te weghe te brenghen; des nietjegenstaende is dese sententie ofte verbodt gegaen teghens hem, daer teghens hij genootsaeckt was te appelleren, om door tmiddel van dit appel en mandament van inhibitie te voorkommen, dat hem de bailliu geen proces soude aendoen, wanneer hij, in 't minste iet seggende ofte doende bij den ziecken, soude schijnen dit verbodt te overtreden; heeft dan alsoo geseght 't proces aen den nagel te hanghen, ende alle dinghe in stilte te laten.

21. Ick verclare, op de heeren ken advocaet ende procureur voorsien waren, twelck de E. Magistraet oordeelde onstichtelick te zijne en miscontentement onder de gemeynte causeeren.

23. Eyndelick hebben de E. heeren van de wet door Lansbergium de practijk van de medicijne verboden, waervan hij nochtans heeft willen appelleren.

24. Dit aldus den secretarius uyt name van 't geheele collegie der E. Magistraat verhaelt hebbende, ende de bescheyden daervan synde gelesen, heeft de heer burgemeester Soetwater uyt name als vooren noch opgevoecht de navolgende klachten.

25. Eerst over seker predi-

Joachimy en Drywegen niet gedacht te hebben, dat het oock op dese twee niet en can geduydet zijn, dat hij zeghde, nademael hij in zijn schrift getuyght niet te twijfelen, of de heeren Joachimy en Drywegen en hadden de E. E. heeren Magistraet de rechte waerheyt aengedient, tgene hij gesproken hadde met hen, daervoren hij 't noch houdt.

catie, gedaen den 18 Nov. 1612, op den text Joh. 8, vs. 17—18, nopende 't aennemen der getuygen in reghte, dat men die niet lichtelick accepteren en geloove geven moet, ja al waren 't oock twee persoonen van groote qualiteyt, die het getuyghden, bybrengende 't exempel van twee Susannas boeven, ende want dit was even op dien dagh, dat zij overgaven haer geschrifte noopende de dry articulen, boven gementioneert; dat het de E. Magistraat daervoor houdt, dat hiermede getaxeert werden de heer Joachimy en Drywegen, die een ander rapport gedaen hadden dan de voorszeyde schriften mede brachten.

26. Seght geleert te hebben, 1°. wat groote zonde het was de propheten te dooden, onder andere met de spreucke Ps. 105, vs. 15, Raeckt mijne gesalfden niet aen ende en doet geen, etc. 2°. dat Godt dat bewesen heeft met de straffen, die hij ten allen tijde daerover gedaen heeft, waervan de H. Schrift vermeldt, inzonderheyd 2 Paralipomenon 36. 3°. Bewees dat met bysondere exempelen van onse tijden, fransche coninghen, die vergoten hebben veel onschuldigh bloet, en zijn oock jammerlick ommegecomen. Handwerpen heeft vele propheten gedoot, onder andere Christoffel, etc., maer de straffen

26. Over eene andere predicatie op den text Rom. 11, vs. 3, Heere! zij hebben uwe propheten gedood, alwaer geseght soude zijn, dat een gemeynte wel acht te nemen heeft op 'tgene de Magistraet doet, en dat zij onbehoorlick handelende, de gemeynte schuldich is daerteghen te voorzien, soo sij in de straffen Godts niet en willen vallen, allegerende daertoe verscheyden exempelen, onder andere dat van die van Handwerpen, die daernae veel geleden hebben, overmidts zij d' onrechtveerdigen dood van Christoffel de Smidt niet belet en hadden,

daerover zijn haest gevolcht, enz. Daerbij liet hij 't blijven. Alleenlick beantwoorde eene tegenwerpinge, hoe Elias dit zeght tegen Israël, maer alleen Achab en Jesabel zulcx deden, alsoo sij waren, die de executie deden, maer 't volck Israëls stemde dat toe, ende toestemmende maeckten haer deser sonde deelachtigh; hieruyt vermanende, dat als wij iemand zien quaet doen, dat wij daerin niet en moeten verwillighen noch behagen hebben, etc. Ten is niet altijts van noode, dat wij 't bestraffen in de overicheden, maer wij moeten 't niet toestemmen, lauderen noch behagen daerin scheppen, maer bedroeft zijn daerover, ende zoo houden wij een goede conscientie, — verclaert niet anders geleert te hebben, weet oock niet, dat de Magistraet ter Goes oyt iet soude besloten hebben, daerin hij meyndt, dat de gemeynte niet en soude behoort hebben te consenteren. Ergo men moeste alsoo zijne predicatiën niet geduydet hebben; men heeft oock niet meer uyt zijne geschreven predicatiën konnen besluyten.

27. Seggende d' heer burgemeester daerbij: zoudet alsoo toegaen, men mocht veel liever het stadhuys toesluyten en alle saken op haer loop laten, etc. zijnde zeer sorgelick in de ongenade van eene opgeroeyde gemeynte te staen.

28. Heeft te vooren geantwoort, waerom hij het studium medicyne aengevanghen en tselve zijne soonen geraden heeft; zeght ook, dat de E. heeren Magistraet zijnen sone Jacobo de burse ontrocken hebben, wel 4 maenden van te vooren, eer hij gepromoveert was in medicynen. Zij sonden Cryn Vlasman, predikant [te Yerseke], tot hem, vragende ofte hij die burse wilde cederen voor den soone des voorsz. Cryns, maer dat hij Lansbergius antwoorde, tevreden te zijn van de burse te scheyden, als zijnen soon zijne studiën zoude voldaen hebben. Evenwel is naderhandt verstaen geworden, dat D. Philippus zijnen soon nae Leyden gesonden heeft, en dat desen daer alreede in de medicynen studeerde, eer de heeren E. E. Magistraet eenige opschortinge van de burse deden.

28. Ten lesten, dat oock de E. E. heeren daerin tonvreden waren, dat Petrus Lansbergius haren minister ende Jacobus zijnen broeder, die op gemeyne kosten des landts gestudeert heeft in Theologia, niet alleen sonder consent ende weten haerer wettelicke overicheyt uyt der stadt voor eenen merckelijcken tijdt vertrocken zijn, maer oock beyde noch een ander faculteyt aengenomen ende hen daertoe begeven hebben; alles zijnde van quade exempel ende grootelicx tot onrust streckende, daerteghen het noodich is, dat met den eersten ordre gestelt worde.

(Onder stondt:) Aldus gerapporteert bij onse gedeputeerde, 's Donderdaechs den iij Octob. 1613.

(Ende was onderteeckent:) Jodocus Laretius,
Scriba Electus, 1613.

AANTEEKENINGEN.

I. Over de Lansbergen.

Petrus Lansbergius, geb. te Goes, in 1587, als pred. te 's Gravenpolder beroepen 19 Nov. 1609, werd van daar tot *derden* predikant te Goes beroepen 9 Maart of April 1611. Met zijnen vader, Philippus, den 10 Oct. 1613 aldaar ontslagen, bleef hij te Goes als med. doctor

werkzaam tot A. 1639, toen hij in deze betrekking naar Middelburg vertrok. Hij huwde in 1615 te Goes met Jolla Heyst, blijkens de trouwacte aldaar: »Dr. Pieter Lansbergius, j. m. van Goes, en Jolia Heyst, j. d. van Goes, ondertrouwd te Goes 4 Julij en getrouwd aldaar 4 Sept. 1615." Hij was zoon van Philippus en zij dochter van Aernout Heyst. Uit dit huwelijk werden te Goes geboren:

1. Maria, gedoopt 24 Junij 1616, getuigen: raadsheer Jan Pieterse van Cats, Mattheus Gerritsen van Leyden, Maria Lansbergen en Maeyken Heyst Aernoutsdr.
2. Sara, gedoopt 21 Januarij 1618, getuigen: Dr. Jacob Lansbergen en de huisvrouw van Mr. Jacob Peck.
3. Aernoud, gedoopt 30 Julij 1621, getuige: Maeyken Jans.
4. Philippus, gedoopt 26 September 1625, getuige: Ds. Philippus Lansbergen de jonge.
5. Philippus, gedoopt 9 Maart 1633, getuigen: Ds. Philippus Lansbergen de jonge, Mr. Jacob de Vriese, Pieternella Clootwijck en Maria Lansbergen.

NB. Ofschoon in de doopacten destijds zelden de moeders vermeld werden, zoo is de laatstgenoemde zoon blijkbaar een kind uit het tweede huwelijk van Dr. Philippus Lansbergius met N. van Clootwijck. Zie de bijdrage van Dr. Fokker, blz. 79 in de noot.

Philippus Lansbergen de jonge, als predikant te Kloetinge beroepen April 1608, overleed aldaar A°. 1647, oud 63 jaar, na 39jarige dienst als predikant en 30jarige dienst als med. doctor. Zijne weduwe, Sara Joannis Ipsius, overleed 8 Maart 1655. Zie het opschrift hunner grafzerk in het koor van de kerk te Kloetinge.

Mr. Philippus van Lansbergen (vermeld in de bijdrage van Dr. Fokker, bl. 55 en 95 in notis), advocaat voor den Hove van Holland, als j. m. van Middelburg, en Adriana Danckerts, ondertrouwd te Goes 7 Januarij en getrouwd aldaar 4 Februarij 1654. Uit dit huwelijk werden te Goes geboren:

1. Jacoba, gedoopt 7 April 1655, getuigen: Dr. Jacobus van Lansbergen, Maria Sabbinge en Cornelia van Asperen.
2. Bartholomeus, gedoopt 25 Augustus 1656, getuigen: baillu Bartholomeus Danckerts, Jacoba en Sara Lansbergen.

Als weduwe van Mr. Philippus Lansbergius, hertrouwde Adriana Danckerts met Johannis Becius, wednwnaar (geboortig van Zierikzee, en zoon van Ds. Joh. Becius, predikant te Zierikzee van 1617—1625), ondertrouwd te Goes 30 April 1666, en in Mei daaraanvolgende getrouwd te Zierikzee.

Over de Lansbergen kan men ook nazien: Dr. ab Utrecht Dresselhuis, *de Herv. gem. te Goes*, bls. 9, 10; de la Rue, *Geletterd Zeeland*, blz. 409—412, Glasius, *Godgel.. Nederl.*, II, bls. 345—348, en *de Navorscher*, IX, blz. 6, 155.

II. Over de personen, in vorenstaande bijdrage vermeld, of in de zaak van de Lansbergen betrokken:

Steven Cornelissen Tenys, wegens Middelburg } Gecommitteerde Raden
Huibrecht Steengracht, wegens Zierikzee } van Zeeland.

Guilielmus Nicolaï, of Willem Claessen, sedert 1 Sept. 1579 pred. te Kruiningen, werd van daar tot *tweeden* predikant te Goes beroepen, welk beroep den 1n Maart 1580 bij de classis werd goedgekeurd, en overleed te dier plaats 28 Julij 1615.

Adriaan Andriessen Wissekereke, schepen van Goes, overleed 1 Nov. 1624, en Nicolaas Michielsen Oostdyck, rentmeester, waren beide onderlingen te Goes.

Dr. Cornelis Adriaanse Zoetwater, geboortig van Goes, eerst secretaris van Goes 25 April 1594, en sedert 24 Junij 1597 burgemeester, overleed aldaar 17 Sept. 1619.

Mr. Boudewyn de Witte, geboortig van Goes, sedert 29 Dec. 1601 secretaris van Goes, werd 29 Oct. 1625 secretaris van de Staten van Zeeland en vervolgens raadpensionaris van Zeeland, van 19 Febr. 1630—23 Maart 1641.

Mr. Michiel van Baarland, sedert 10 April 1610 baillin van Goes, overleed aldaar 30 Jan. 1629. Hij was sedert Febr. 1601 getrouwd met Jacoba van Banchem.

Mr. David van der Nisse [Vernissins], schepen van Goes sedert 1603 en burgemeester van Goes, sedert 24 Junij 1607, overleed aldaar 26 Sept. 1652, en werd den 2n Oct. in de kerk van Goes begraven, waar ook zijne vrouw, Cornelia van Watervliet, den 21n April 1622 ter aarde besteld was.

Mr. Albert Joachimi, geboren te Goes A°. 1560, secretaris en pensionaris van Goes, sedert 27 April 1587, en daarna meermalen afgezant, overleed 17 Mei 1654.

Willem Maertense Driewegen, burgemeester van Goes, sedert 24 Junij 1611, overleed 25 Dec. 1618.

Jan Claessen Backer, schepen, werd, in plaats van Willem Maertense Driewegen, burgemeester van Goes 27 Dec. 1618, en vervolgens lid van de Rekenkamer van Zeeland, 2 Nov. 1625, overlijdende als zoodanig 24 Oct. 1629.

Dr. Hieronymus Smallegange, geboortig van Goes, trouwde Febr. 1613 met Bernardina Schot, van Vlissingen. Hij was schepen van Goes, 1613—1619.

Raadsheer Mr. Johan Huyssen, sedert 20 April 1591 gecommitteerde raad van Zeeland, overleed 1634.

Gillis en Cornelis van Watervliet waren zonen van Cornelis, in leven burgemeester van Goes, overl. 3 Junij 1612, en broeders van Cornelia, die 15 Mei 1602 huwde met burgemeester David van der Nisse.

Marinus Janse Mezoeck, Jacob Marinusse Boone, rentmeester Dignus Keetlaer en rentmeester Anth. Huyssen, waren schepenen van Goes.

Ten opzigte van den geneesheer Pieter Vitu en zijnen zoon Rogier Vitu, van welke Dr. Fokker in zijne bijdrage, op bls. 56 en 59, gewag maakt, is ons uit de *Trouwboeken van de Nederd. Herv. gem. te Goes* gebleken, dat de eerstgenoemde (Dr. Pieter Vitu), geboortig van Veere, als weduwnaar, nog driemaal te Goes hertrouwde, namelijk in 1601, 1612 en 1622; dat Mr. Rogier Vitu (zoon van Dr. Pieter), als j. m. van Veere, 6 Junij 1610 te Goes trouwde met Maeyken Macharis, j. d. van Goes, en dat Mr. Quiryn Vitu (mede zoon van Dr. Pieter), als j. m. van Goes, 15 Mei 1613 te Goes trouwde met Janneken Jans, j. d. van Vlake.

J. v. d. B.

DE KERKELIJKE TOESTAND DER OP HET EINDE VAN DE ACHTTIENDE EEUW NAAR ST. OMÈR UITGEWEKEN NEDERLANDERS,

DOOR

J. T. BODEL NYENHUIS.

In onzen alles onderzoekenden tijd verblijdt men zich op het veld ook der kerkgeschiedenis over elk punt, hoe gering ook, waaraan eenig licht kan bijgezet worden. Te meer, wanneer het de vaderlandsche geschiedenis raakt, en wanneer het, jaren lang, is voorbijgezien. Drie vierde eener eeuw zijn voorbijgegaan, sinds de kerkelijke gemeente der Nederlandsche vlugtelingen, te St. Omèr vergaderd, zich onthond, en ik twijfel of wel eenige pen iets over haar heeft ter neder gesteld. Trouwens, de aanleiding er toe was niet de meest opwekkende. Uit staatkundige tweedragt geboren, begon die gemeente onder treurige vooruitzigten haar bestaan en heeft geen langen duur gehad; doch het waren Nederlanders, waaruit zij was zamengesteld, en ziedaar waarom deze miniatuur-volkplanting niet geheel en al mag uit het oog worden verloren.

St. Omèr, het Andomaropolis der middeneeuwen, aan den noordelijken uithoek van het weleer Bourgondische, later Fransche graafschap Artois, was in de 16e eeuw eene stad van velerlei handel en landbedrijf, op eenigen afstand van de zee, en dus zonder eigenlijk gezegden zeehandel, gelegen. Nadat het nabarige Térouanne, drie mijlen van daar, in den jare 1553 door keizer Karel V ingenomen en daarbij geheel en al verwoest was, werd de zetel van het bisdom van Térouanne in 1557 naar St. Omèr overgebragt. Dit verhinderde evenwel niet, dat naar laatstgenoemde plaats, zoo goed als naar menige andere, aan den zeekant der Spaansche Nederlanden, in Vlaanderen en Artois ge-

legen, de doorgebroken Hervorming hare takken uitschoot. Ook ten jare 1563 werd deze stad in de synode der kruiskerken, toen te Armentières gehouden, vertegenwoordigd. Zij droeg alstoen in de geheime briefwisseling der vervolgde Hervormden onderling, ter onderkenning, eenen anderen naam. De hoogleeraar Kist[1] verzekert, volgens een *Livre Synodal de l'année* 1563, dat zij Hondschote genoemd werd. Zoo heette oorspronkelijk wel eene andere plaats in de nabijheid, in Fransch Vlaanderen namelijk, en de benaming Hondschote week dus in haren aard af van de algemeene gewoonte der christenbroeders, die anders onder de woorden *de roos, de lelie, de knop* enz. de ware namen der plaatsen verborgen (Kist, t. a. p.); doch deze benaming der St. Omèrsche gemeente zal alleen gebruikt zijn, om de vervolgers van het spoor te leiden.

Weinig of niets is er verder van de leden dier gemeente bekend. Zij zijn langzamerhand bij meerder vervolging, met die der overige plaatsen in het naburig Vlaanderen, naar de noordelijke gewesten gevlugt en hebben aldaar de godvruchtige kern onzer Hervormden helpen vergrooten. Welke onzer oude familiën toch heeft geene voorouders gehad, uit Vlaanderen gesproten? Of wel, zijn de Hervormden aldaar misschien langzamerhand uitgestorven. Zij schijnen ook geen kerkelijk zegel gehad te hebben, iets waarop ik nog even hoop terug te komen.

De stad bleef niet zoo lang als de overige Spaansche Nederlanden aan het Spaansche bestuur onderworpen. In den jare 1677 werd zij, door den Prins van Condé, op Spanje veroverd en aan de hand over hand toenemende magt van Lodewijk XIV onderworpen. Zij zal daardoor zeker in rijkdom en stoffelijken voorspoed niet verminderd zijn. Zij was de meest noordelijke plaats van Frankrijk en dus het digtst aan het Nederlandsch gebied gelegen.

---

1) *Nederl. Archief*, IX, blz. 210, vgl. met VIII, blz. 257.

Geen wonder derhalve, dat alweder eene eeuw later de Nederlandsche patriotten van den jare 1787, meerendeels Protestanten, bij voorkeur begeerig daarheen uitzagen, als naar eene plaats, waar zij, bij de toenmaals reeds in Frankrijk heerschende godsdienstvrijheid, zich vrijelijk konden ophouden. Daarbij bevonden zij zich dan ook op denzelfden bodem met de Fransche broeders en konden (immers zoo spiegelden zij het zich voor) voor hunne belangen den besten invloed op die natie oefenen!

De handschriftelijke stukken, waarover wij te beschikken hebben en die van kerkelijken aard zijn, verplaatsen ons in het midden eener wordende Protestantsche, meestal Gereformeerde, kleine gemeente. Een zeker aantal huisgezinnen, misschien 60 of 70 (wij komen op deze getalssterkte terug), meestal ontevreden over de reactie der bovendrijvende partij in de republiek der Vereenigde Nederlanden, doch, naar luid dier documenten, hierover niet in klagten uitweidende, vereenigt zich. Waarschijnlijk dat in die stad, na voorafgaande onderhandeling, hun door het Fransch bestuur eene veilige schuilplaats en eenige voorregten verzekerd werden. Wij willen uit de voorhanden bouwstoffen hier slechts enkele bijzonderheden mededeelen.

De vlugtelingen hebben tweederlei vereenigingspunt gevonden; vooreerst zekeren heer Collignon, eenen burgerlijken *commissaire* (zoo als hij heet) voor de uitgeweken Hollanders. Trouwens, het was aan hem, dat men de toeneming der bevolking, uit den doop der kinderen gebleken, kenbaar moest maken; het was ook zijn persoon, dien men voor het opeischen van gevorderdè gelden in den arm moest nemen [1]. Maar daarenboven is er nog

1) Collignon komt als Fransche oorlogscommissaris voor in het bekende werkje van den uitgewekene Gerbrand Bruining, *Herinneringen met betrekking tot de omwentelingen in Staat en Kerk gedur. zijnen levensloop.* Dordr. 1830, 8°. In het 10e en 11e hoofdstuk, blz. 197—242, vindt men veel over het leven van sommige vlugtelingen te St. Omèr; ook

een ander en aangenamer steunpunt in hun midden, een leeraar, een Hervormd christenleeraar, de geremoveerde predikant van Hellevoetsluis, Willem Huygens, een man, die in die Nederlandsche havenstad sinds den jare 1759 gestaan had, doch in het najaar van 1787 zijn huis geplunderd en zijn persoon mishandeld zag, zeker niet omdat hij te veel verdragen en te veel gezwegen zal hebben, doch die in 't gemeld najaar „behoudens zijne waardigheid „als predikant ontslagen was," [1] maar overigens uit de ms. kerke-notulen van zijne hand ons als een ijverig, afdoend, naauwkeurig kerkelijk man voorkomt. Hij had nu den ouderdom van 55 jaren bereikt en scheen dus nog in de kracht des levens.

Doordrongen als ze waren van het belang eener gezamenlijke godsdienstoefening en van een geregeld kerkbestuur, waren de vlugtelingen reeds in Maart 1788, kort na hunne aankomst, te rade geworden eenen biddag te houden, en sinds had op algemeen verzoek Ds. Huygens wekelijks des zondags ééne godsdienstoefening gehouden, aanvankelijk des namiddags te drie, later des voormiddags te elf ure. Uit de aldaar ontvangene gelden zouden een voorlezer bezoldigd en een vertrek, vroeger een zolder, later een paar benedenkamers, voor de godsdienstoefening gehuurd worden. Kort te voren had Ds. H., ten einde in de kerkelijke bijeenkomsten orde te doen heerschen, de voornaamste gemeenteleden in zijne woning, „in zijn logement", bijeengeroepen om met gemeene toestemming een kleinen kerkeraad te benoemen, bestaande

op blz. 218 den lof, aan een der twee predikanten te St. Omèr (ongenoemd) toegebragt, ten opzigte van zekeren jongen A. Hoetink, die ook in onze kerkeboeken voorkomt. Bruinings naam echter wordt in die boeken niet gevonden.

1) Zoo kort drukt zich de *Boekzaal* uit, van d. j. 1787, II, blz. 578. Zie ook Brans, *Kerk. Reg. van Zuid-Holland*, blz. 124, die hem noemt „Burchardi frater, Jacobi cognatus, door den kerkeraad van Hellevoetsluis in 1787 gedimitteerd."

voorloopig uit hem als éénig predikant, uit een ouderling en een diaken, en later ook uit een paar kerkmeesters, om de kerkelijke zaken te behartigen. Zijn voorstel werd goedgekeurd. Daar zij verre van het grondgebied der republiek verwijderd waren, konden zij zich bezwaarlijk aan eenig kerkelijk ressort of klassis aansluiten, maar zagen zij zich gedrongen in alles eigenmagtig te handelen [1]. Ds. Huygens noemt zich steeds *predikant uit liefde*. Er blijkt ook niets van bezoldiging gedurende de drie jaren van zijne dienst. Slechts eenmaal wordt hem bij ongesteldheid, om de dienst te doen, eene koets verleend en die in het rekenboek in uitgaaf gebragt.

Ook drong hun godsdienstige zin de gemeenteleden spoedig, om, als de eerste christenen, tot geloofsversterking het H. Nachtmaal te gebruiken. Den 28n November 1788 stelde Ds. H. daartoe aan de benoemde kerkeraadsleden voor, om, na voorafgegane voorbereidingspredikatie op den vorigen zondag, zich acht dagen later tot dit doel te vereenigen en des namiddags de dankpredikatie te hooren.

In het kerkelijk acteboek, geregeld door Ds. H. gehouden, werden deze Nachtmaalsbedieningen door hem aangeteekend: 14 December 1788, 25 April 1789, 24 Januarij, 6 Junij en 25 December 1790. Den 24n Januarij 1790 schrijft H., dat hieraan „de frequente vlugtelingschap"

---

1) Hierom zijn dan ook alle kerkelijke boeken, als: 1°. *Kerkeraadsacteboek voor de Holl. vlugtelingen te St. Omèr*, 49 blz. 4°; 2°. *Rekenboek van ontvang en uitgaaf der gecollect. penn. ten behoeve van kerkhuur voor dito*, 26 blz. 4°; 3°. *Doopregister van de Holl. Protestantsche vlugtelingen te St. Omèr*, 10 blz. fol. in duplo — nergens gedeponeerd geworden, maar bij de familie van den eersten predikant gebleven, eerst bij des predikants zoon, den kerkmeester-thesaurier A. A. Huygens Jr., in de actenboeken met name genoemd; later bij diens broeder Mr. W. B. Huygens, die in Maart 1864 in 84jarigen ouderdom te Leiden overleden is. Daar de gemeente zich niet meer tot de Nederlandsche kerk rekende, zwijgt de *Boekzaal* op de behandelde jaren geheel en al van St. Omèr, en wordt er van den dood van Ds. H. (Julij 1791) in dat tijdschrift geen het minste gewag gemaakt.

deelnam. Bij de eerste dezer bedieningen leende een der meest gegoede uitgewekene Friesen, Jhr. E. L. van Beyma, een kostbaar damast tafellaken; een uit Zierikzee, de heer Coenr. Visser, een grooten tinnen schotel en 6 dito assietten. Twee bekers van blik en een kan van tin werden uit de kerkcollecte aangekocht. Hiervan heeft het eerstgenoemde (het tafellaken) den tand des tijds denkelijk niet doorgestaan; de blikken bekers zijn in lateren tijd door herhaalde opschuring versleten; de kan en de tinnen schotel alleen bestaan beide nog heden ten dage te 's Gravenhage, ten huize van de waardige kleindochter van meergenoemden predikant Huygens, mevr. de wed. van Olpen, geb. Huygens [1]. Op de kan, een gewone flapkan, staat niets bijzonders; de schotel heeft van onder, in het midden des bodems, eene gekroonde roos, met ter wederzijde eene letter, links eene E, regts eene A. Ik lees hieruit: *Ecclesia Audomaropolitana.* De roos kan voor het kerkelijk zegel gegolden hebben, ofschoon wegens het kortstondig bestaan dezer gemeente geen kerkelijk zegel aangenomen of gegraveerd zal zijn. Misschien heeft men, bij het kiezen van dit zinnebeeld (gemelde roos), aan de veelvuldige benamingen der Vlaamsche kerken van de 16e eeuw, aan het plantenrijk ontleend [2], gedacht.

Dan niet alleen voor het ééne bondzegel, ook voor het andere zorgde men. Er schijnen geene Doopsgezinden onder de uitgewekenen geweest te zijn. De kinderdoop had dus terstond plaats; zelfs een paar keeren aan huis, eer men nog eene godsdienstige verzamelplaats had. Sedert werd aan heeren kerkmeesters opgedragen „aan den predikstoel een doopbekken te verzorgen." Deze plegtigheid zou telkens geschieden ten overstaan van twee getuigen voor echte, en van drie of vier voor onechte kinderen,

1) Haar echtgenoot was de heer Abraham Isaäc van Olpen, eerst in onze Oost-Indische bezittingen in lagere betrekkingen werkzaam, in 1834 benoemd tot resident van Ternate, in 1843 van Menado tot 1850, en overleden te Leiden, 15 Febr. 1861.

2) Kist, t. a. pl.

gelijk in Frankrijk destijds de voor alle rijksonderdanen en ingezetenen geldende bepalingen luidden. Er werd dus ook een tweetal folio-boekdeelen aangeschaft, om van de gedoopte kinderen in duplo aanteekening te houden. Dit had een dubbel nut: want, nu er nog geen zoogenaamde burgerlijke stand was ingevoerd, kon de toeneming der bevolking alleen hieruit blijken. Maar men moest ook tevens aan bovengenoemden commissaris Collignon op bepaalde tijden een extract uit het doopboek doen toekomen.

Ook aan eene andere, niet minder dringende behoefte werd vroeger reeds voldaan. Bijbels namelijk voor predikstoel en voorlezersbank. Een der aanzienlijkste leden der gemeente, wiens naam op schier elke bladzijde in de actenboeken gelezen wordt, was de Zierikzeesche oud-burgemeester Albertus van der Schatte [1]. De vriend van dezen, Mr. Samuel Boeye, oud-schepen en raad van Zierikzee [2], ofschoon zelf niet uitgeweken, liet niet na, zoowel als meerderen onder zijne stadgenooten, aan de vlugtelingen, zijne staatkundige vrienden, een goed hart toe te dragen. Hij liet reeds den 30n November 1789 door den heer van der Schatte der gemeente aanbieden een folio-bijbel voor den predikstoel, en een in quarto voor den voorlezer: de eerste — en waarschijnlijk ook de tweede — was van

1) De stad Zierikzee deelde onder hare aanzienlijke, zoowel als mindere standen sterk in de patriotsche gevoelens. Zie de Kanter, *Kronijk van Zierikzee*, 1795, op vele plaatsen. De heer van der Schatte zag 24 Sept. 1787 zijn huis in de Poststraat aldaar geplunderd (blz. 352). Zie zijne afbeelding in *Nederlands geschenk voor de Jeugd*. Hij maakte zich onder de vlugtelingen buitengewoon verdienstelijk.

2) Mr. S. Boeye komt bij de Kanter, t. a. pl., mede voor, blz. 266—274, 360, 382. Hij bleef in zijne vaderstad, doch bedankte April 1788 voor verdere aanstelling, in weêrwil van alle aanzoek van 's Prinsen commissaris (blz. 418). In Junij 1795 wilde bij zich echter wel weder laten voorstellen en werd raads-voorzitter, blz. 444. De heer van der Schatte was toen zeker overleden. Hij komt bij de Kanter na 1787 niet meer voor.

zware koperen sloten voorzien. In beiden zou volgens de kerkeraadsnotulen van deze gift dankbaar aanteekening geschieden in dezer voege: „Deze bijbel, — door den W.E. Gestr. heer Mr. Samuel Boeye, oud-schepen en raad der stad Zierikzee, en eenige andere zijner stadgenooten aan de Nederduitsche Hervormde gemeente binnen deze stad St. Omèr, in de provintie Artois, present gedaan zijnde, dient dit tot dankbare erkentenis aan die godsdienstlievende gevers.... St. Omèr 29 Nov. 1789," geteekend door Ds. H., den tweeden predikant F. H. Cramer [1], en A. van der Schatte, ouderling der gemeente. Ds. H. voegt hier in het kerkeraads actenboek, blz. 21, nog aan toe: „En wordt tot gedachtenis hiervan genoteerd, dat dezelve bijbels voor het eerst in de gemeente zijn gebruikt d. 30 Nov., hebbende de heer Huygens bij het eindigen zijner leerrede des namiddags hiervan der gemeente verslag gedaan en dezelve opgewekt en vertroost met dit blij en aangenaamst present, met vertrouwen dat des heeren Boeye cum suis naam in dankbare zegening zal blijven bij opgemelde gemeente, en dat de groote Koning zijner Kerke hun allen tot eenen beloonenden zegen zelve zal bevonden worden in tijd en eeuwigheid."

De bijbel in quarto was een druk van H. Brandt c. s. Amst. 1777. Die in folio is een druk bij Johan Elsevier, Amst. 1663, en bestaat nog bij de bovenvermelde bezitster, onder wie ook het nachtmaals-gereedschap berust.

Soms kwamen ook uit deze en gene der vaderlandsche plaatsen [2] giften in geld in, ten dienste der kerk, waarvan dankbaar aanteekening geschiedde in het kerkeraadsacteboek.

De bijeenkomsten werden aanvankelijk op eenen zolder gehouden. Toen na eenige weken de opkomenden talrijker werden, was het noodig naar meerdere ruimte uit

1) Zie straks ook over dezen.
2) B. v. uit Schiedam.

te zien. De ruimere inkomsten der kas gaven toen ook gelegenheid om twee benedenkamers in te huren [1].

Naauwelijks had de jonge gemeente een jaar bestaan, of er werd ten huize van Ds. H., in April 1789, gehandeld over het toevoegen van een tweeden predikant aan eerstgenoemde. Deze was de Wel-Eerw. heer Franciscus Hellendoorn Cramer. Van waar hij kwam, wordt nergens gemeld. Alleen wordt hij genoemd en teekent hij zich van den aanvang af *V. D. M.* Ik zocht zijn naam te vergeefs op dat jaar in de *Boekzaal der Gel. Wereld* [2]. Het blijkt echter, dat een deel der gemeente, eenige personen, hem hadden voorgedragen om de dienst gezamenlijk te verrigten met zijnen onderen ambtgenoot, veelligt ten einde dezes dienst te verligten. De meergemelde heer A. van der Schatte had hierin verzoenend gewerkt en liefderijk de zaak tot stand gebragt. Beide leeraars zouden, volgens kerkeraadsbepaling, voortaan de dienst bij beurten, en dat ieder om de 14 dagen, waarnemen, met dien verstande echter, dat de eerstbenoemde, die ook de ondste was, steeds met het „praesidinm synedrii" en het scribaat beide, vrijwilliglijk dnsverre een jaar door hem waargenomen, belast bleef.

Een tijdlang ging zalks goed; doch de jongere leeraar wilde welhaast (naar het schijnt) meer te zeggen hebben. Hij stelde voor, catechisatie te honden voor de jeugd, en voor oudere minkundigen, nog geen lidmaten zijnde, in een zondag-namiddaguur; welke goede zaak echter ontaardde in eene catechisatiedienst, waarbij ook de gemeente zon wor-

---

1) Bij den heer Stopin, rue de la Cloterie.

2) Hij was, gelijk eene bevriende pen mij meldde, te Stavoren 23 October 1758 geboren, in 1785 te Groningen proponent geworden; na een hulppredikersschap te Hylaard, en een jaar bediening als predikant te Suawoude, werd hij, volgens het *Vervolg op Wagenaar*, XXII, in 1788, als niet willende bidden voor het Vorstenhuis, ontzet. De Friezen, te St. *Omèr* woonachtig, hiermede bekend, zullen hem ontboden hebben.

den toegelaten. Nu wenschte hij eene dubbele dienst op éénen dag, en verzwaarde daardoor voor zijnen ouderen en, naar het toeschijnt, ligchamelijk zwakkeren ambtgenoot het werk der bediening. Kortom, Ds. Cramer wilde eene scheiding in de gemeente tot stand brengen; zijne bedoeling schijnt althans niet zuiver, niet opregt geweest te zijn. Hij handelde veelzins tegen het vroeger in den kerkeraad beslotene. Geen wonder dus, dat de heer van der Schatte, als ouderling, in eene op zijn verzoek belegde kerkeraadsvergadering klagten inbragt, waaruit duidelijk bleek, dat hij gehoopt had, dat door de aanstelling van Ds. Cramer alle oorzaken van verdeeldheid zouden weggenomen zijn en de vrede zou bevestigd zijn geworden. Dit zeer goed gestelde klaagschrift [1] hield ook middelen in tot bijlegging der zaak, welke echter door de tegenpartij niet werden aangenomen. Veelmeer trekt Ds. Cramer zich van nu af meer en meer terug, en levert tot drie reizen toe, in April en Mei 1790, eerst namens 50, later namens 56, eindelijk namens 59 gemeenteleden, bezwaren in tegen het kerkbestuur, vooral, volgens zijn voorwenden, daaruit voortspruitende, dat zij reqnestranten, gemeentelidmaten, meenden verongelijkt te zijn in hun regt van kennisneming van alle kerkeraadsbesluiten. Op deze requesten werd telkens door den predikant Huygens waardiglijk geantwoord; doch wat te voorzien was, gebeurde. Zijn ambtgenoot scheidde zich in den loop van ditzelfde jaar met zijne requestranten van hem en van het kleiner deel der gemeente af, dat uit een 25tal gemeenteleden, manslidmaten, schijnt te hebben bestaan. Al de over en weder gewisselde stukken zijn in extenso in meergemelde notulen opgenomen. Na de scheiding belastte Ds. Huygens zich vrijwillig alleen (20 Junij 1790) met de catechisatie der jeugd.

Toen in de lente van 1791, den 6n Maart, deze leeraar

1) Dat in extenso in het kerkeraadsboek bls. 13—18 voorkomt.

voor eenige weken van huis moest (zoo als hij zich uitdrukt), werd de toenmalige schoolmeester en voorlezer, Camminga, „van Leenwarden gevlugt," door hem verzocht op het gewone kerkuur, des namiddags, met voorzang, lezing van eenige capittels en nazang de gemeente te stichten, terwijl hij zelf tijdelijk een zegenend afscheid van haar nam.

Hier honden de naauwkenrige notnlen van Ds. Huygens geheel op. Een bijliggende, gedrukte brief echter van zijne bedroefde weduwe, Vrouwe Anna van Dalem, wed. Hnygens, in d. 13 Jnlij van hetzelfde jaar 1791 nit St. Omèr, houdt in, dat ter zelfder plaatse des vorigen daags haar echtgenoot aan de gevolgen eener beroerte, in den onderdom van 58 jaren, 7 m. en 6 d., overleden was [1].

Huygens schijnt eigenlijk de groote stenn der gemeente geweest te zijn.

Het blijkt dns nit dezen brief, dat hij wel uit den vreemde (uit het vaderland?) naar St. Omèr (wanneer?) terugkeerde; doch, daar na zijn vertrek, in Maart 1791, niets meer door den voorlezer of den kerkeraad opgeteekend werd, ontbreken alle verdere geschiedkundige opgaven,

---

1) Hij was dus geboren 6 December 1732 en als proponent in 1759 te Hellevoetsluis gekomen. De brief, waaruit nog eens en andere bijzonderheid kenbaar wordt, luidt aldus: „Het heeft den almachtigen God, in wiens handen de adem en het leven van al wat sterfelijk „is, berust, behaagd, mijn waarden en teedergeliefden echtgenoot, „Willem Hnygens, weleer gedurende den tijd van 29 jaren predikant „te Hellevoetsluis, op gister avond te 10 uren aan de gevolgen van „eene beroerte, in den onderdom van 58 jaren, 7 m. en 6 d., nit mijne „armen weg te rukken, en, zoo wij op goede gronden vertrouwen, „in zijne eeuwige en volzalige heerlijkheid over te nemen.

„Zedert de omwenteling van 1787, die den overledene noodzaakte „zijn vaderland te verlaten, na aldaar van zijn leeraarsampt ontzet „en door een woest en plunderziek gemeen van zijne goederen en be„zittingen beroofd te zijn, heeft hij het Euangelium aan de Hollandsche „Protestantsche vlugtelingen in deze stad uit christelijke liefde, met „onvermoeiden ijver tot heden toe verkondigd en door zijne daden „en leven aan hun een christelijk voorbeeld gegeven.

„Ik heb het van mijnen pligt geacht," enz. enz.

hetzij van de zich afgescheiden hebbende gemeente van Ds. Cramer [1], hetzij van de kleinere, maar uit meer aanzienlijken bestaande, aan wier hoofd Ds. Huygens zich tot zijnen dood bevond.

Vraagt men nu naar de talrijkheid der gemeente, dan ontbreekt dienaangaande alle regtstreeksche opgave. De officiëele stukken van den commissaris Collignon schijnen verloren gegaan, of wel in het stedelijk archief van St. Omèr te zijn nedergelegd. Zie hier eene gissing over het aantal: in den jare 1790, toen de twee partijen, door de beide leeraars met hunne aanhangers vertegenwoordigd, hier 20 à 25 en ginds 55 à 60 manslidmaten sterk waren, schijnt de gemeente uit 75 dergelijke lidmaten bestaan te hebben. Mag men het geheel dan op 300 zielen berekenen? Kan het aantal doopbedieningen ook iets aan de hand geven? Zij waren in het halfjaar van 1788 *zeven*, in 1789 *twintig*, in 1790 *elf*, in de eerste helft van 1791 slechts *twee*. Er ontbreken echter aan de twee laatste jaren de door Ds. Cramer gedoopten, die hij weigerde aan Ds. Huygens voor het doopboek op te geven.

Uit dit doopboek blijkt nog, dat er tot drie malen toe kinderen ten doop geheven zijn uit andere Artesische en Fransch-vlaamsche plaatsen, Bethune, St. Venant, Bourbourg, waarin de Staten-generaal der Vereenigde Nederlanden nimmer (volgens het Barrière-tractaat) garnizoen gelegd hadden. Het is dus mogelijk, dat hier nog overgeblevene Hervormde familiën der 16e eeuw schuilden [2].

Uit de lijst der ouders van de gedoopten blijken ook hunne vroegere woonplaatsen; wij merken hieronder op: enkele gezinnen uit 's Gravenhage, Rotterdam, Arnhem,

1) Na de omwenteling van 1795 werd hij in Junij van dat jaar in zijne vroegere gemeente van Suawonde hersteld en bleef er tot zijn emeritaat in April 1834. Hij overleed te Oenkerk 14 Januarij 1840.

2) Zij heetten Schntter, van Halen, van Deventer en Tureq.

voorts Gouda, Amsterdam, Zierikzee, Heusden, Haarlem, Hoorn, Waalwijk, Groot-Ammers, Heerenveen en eenmaal Friesland (zonder nadere aanduiding).

In de „Lijst der Contribuanten in de kerk" en in die „der requestranten" in 1790 (beiden in de kerkeraadsacten opgenomen), vinden wij eenige geschiedkundige namen weder, als van E. F. van Aylva, Groenia, C. L. van Beyma, S. Stijl, Camminga, uit Friesland; van der Schatte, Everadijk, Dr. L. van Steeveninck, uit Zeeland; J. T. Dompeling, Swanenburg, Slingeland, J. van Lith de Jende Jr., van Eldik, Wijler, Hoetink [1] en vele anderen.

Langzamerhand nam de gemeente af en vertrokken er leden naar buiten, hetzij naar bijgelegene steden [2], of wel naar het vaderland, toen aldaar voor hen, die het minst voor hunne politieke regten geijverd hadden, de tijden der verkoeling begonnen aan te breken [3]. Of er achtergebleven zijn tot den jare 1795 bleek mij niet, doch de waarschijnlijkheid pleit er voor. Nog één stuk vond ik althans van het jaar na Huygens' dood, 1792, doch een stuk dat van politieken aard is, en waarin de gemeente volstrekt niet schijnt begrepen te zijn geweest. Het heet: „Confoederatie op d. 14 Julij 1792 binnen St. Omèr gehouden, waarvan nevensgaande teekening de uitlegging zij." Onder de bijliggende teekening leest men: „Afbeelding of profil van 't amphitheater en 'tgeen daartoe behoort, geëntonreerd door 't quarrée van borgers en militairen op den heugelijken dag van Confoederatie van 14 Julij 1792." (!)

Van elders is het mij ook gebleken, dat te St. Omèr

1) Zie hierboven, blz. 390.

2) Als: Bergen St. Winox in 1788, Duinkerken in 1789.

3) B. v. „De als voorlezer en voorzanger gefungeerd hebbende monsieur Chr. Verbrugge, op zijn retour staande naar de Republiek". Kerkeraadsacten, blz. 30, alwaar aangeteekend staat, dat op 10 Febr. 1790 hem een zeer loffelijk getuigschrift werd uitgereikt.

door de Nederlandsche vlugtelingen eene drukkerij was ingerigt, alwaar onderscheidene verweerschriften als anderzins gedrukt zijn in dezelfde jaren 1788—1790, doch wier optelling geenszins hier ter plaatse schijnt te behooren.

Dat de Fransche regering, op het einde van 1832 en in den aanvang van 1833, de gevangen genomene bezetting der citadel van Antwerpen te St. Omèr gedurende eenige maanden gehuisvest heeft, schijnt slechts blootelijk eene historische toevalligheid geweest te zijn, gelijk er zoo vele zonder voorafgaande bedoeling plaats grijpen. Alleen in de ligging der stad, even over de Fransche grenzen, schijnt de aanleiding daartoe gezocht te moeten worden.

Julij 1864.

NALEZING BETREFFENDE GEESTELIJKEN, DIE TUSSCHEN DE JAREN 1530 EN 1540 VOOR HET HOF VAN HOLLAND TE REGT STONDEN.

Op bladz. 189 en verv. van dit deel gaf ik uit verschillende archiefstukken eenig berigt omtrent geestelijken, die tusschen 1530 en 1540 voor het Hof van Holland te regt stonden, als van ketterij verdacht. Omtrent een drietal der daar vermelde personen, namelijk omtrent Jan Cornelisz. Winter, Adriaan Cordatns en Albrecht van Keulen vernam ik sedert nog het volgende, dat tot aanvulling van het vroeger medegedeelde moge strekken.

Den dood van den Hoornschen vice-cnreyt Jan Cornelisz. Winter stelde ik (blz. 191 n. 3) in navolging van Velins en van Heussen en van Rijn omstreeks 1535, in tegenspraak met G. Brandt en S. Centen, die 1566 zijn sterfjaar noemen. Zoowel het een als het ander is onjnist, gelijk blijkt nit zijn vonnis, reeds in 1851 door Jhr. Mr. A. M. C. van Asch van Wijck in de *Berigten* van het Historisch Genootschap te Utrecht, Dl. IV, 2e St. op blz. 117 medegedeeld; want dit vonnis draagt de dagteekening van 12 Julij 1533. Het bevat tevens onderscheiden bijzonderheden, die ons den grooten hervormingsijver van dezen man nog nader doen kennen. Reeds in 1531 had hij openlijk geleerd, „datmen optie opinyen van menschen, „als zijn die constitucien vander heyliger kercken, nyet „en behoort te staen, en dat die legenden vanden heilighen „meestendeel al loghenen" waren, en was daarover ter verantwoording geroepen voor het Hof van Holland. Dáár werd hem uitdrukkelijk gelast twee dwalingen (welke ze waren, wordt niet nader aangednid), die hij in zijne passie-

prediking van 1532 had verkondigd, openlijk te herroepen en bij die gelegenheid tevens te toonen, dat hij regtzinnig was in de leer van „die penitentie, satisfactie, vagevier, „constitucien vander heiliger kercken ende religie." Maar hoe weinig hij zich aan dien last dacht te storen getuigde reeds zijn antwoord, kort na zijne thniskomst gegeven op de vraag: hoe 't hem in den Haag was gegaan? „dat „him belast waer enighe revocatie ende verclaringe van „sekcr articlen te doene, maer dat hijt qnalicker maken „sonde dan hij gedaen hadde." Trouwens, hij droeg toen reeds, volgens zijne latere bekentenis, „een sermoen of „missive" in zijn zak, „jnhoudende veel scandelicke ende „jnjurieuse saken jegens den jnquisiteurs, prelaten, officiers „ende commissarissen zoowel jnt geestclick als jnt waer„lick" [1], waarin bovendien de geboden der heilige kerk als menschengeboden werden voorgesteld, en allerlei smaadredenen tegen de ware godsdienst stonden. Van de hem opgelegde herroeping kwam dan ook niets. Veeleer bestreed hij nog heftiger het gezag der kerkelijke verordeningen en deelde met kwistige hand zijn tractaatjes met bijbelspreuken, het in de volkstaal overgezette *Onze Vader* en de evenzoo vertaalde Apostolische geloofsbelijdenis uit. Eindelijk was de maat ten boorde toe vol. Het Hof van Holland dagvaardde hem in Augustus 1532, verhoorde hem en hield hem in hechtenis, bij welke gelegenheid zijne regters een „copie van een libel diffamatoer [2] op den „deken van Hoern" in zijn „tcsche" [3] vonden. Zijn geding werd door het Hof verwezen naar den domdeken en het domkapittel te Utrecht. Deze vierschaar verklaarde hem te zijn „ketter zonder leetwesen ende jncorrigibel," waarna de suffragaanbisschop Laurens die Hartoge en de beide abten van S. Panlns en Oostbroek hem degradeerden, ontwijdden en van alle geestelijke privilegiën vervallen verklaarden. Aan den wereldlijken regter (het Hof van

1) Wereldlijke. 2) Schotschrift. 3) Tasch, zak.

Utrecht) overgeleverd, werd hij, na confiscatie van al zijne goederen, op de Neude te Utrecht onthalsd den 12n Julij 1533, na eene gevangenschap van bijna elf maanden.

Adriaan Cordatus, kapellaan van de Nieuwe kerk te Amsterdam, kende ik vroeger (blz. 191) alleen uit de correspondentie van Assendelft (voorhanden op het Brusselsch archief) en uit de mededeeling van Cornelius, *Munster. Aufr.* II. s. 405. Op die laatste plaats wordt berigt, dat de Amsterdamsche burgemeesters hem in 1532 hadden aangesteld, waarna hij vele dwalingen gepreêkt had en onder groote verdenking van ketterij kwam, zijnde hij zelfs „tot „Middelburch gecorrigeert geweest, alleer hy te Amsterdam „quam." Ziehier wat omtrent deze correctie op het archief te Middelburg gevonden wordt [1]). Er bestaat daar nog eene afzonderlijke rekening van het jaar 1527, ingeleverd door Adolf Herdinck, raad des keizers en rentmeester van Zeeland-bewesterschelde, wegens „zekere oncosten by hem „betaelt, om uuyt bevel van myne G. V. mevrouwe van „Savoien, regente ende gouvernante — te vangene zekere „persoonen delincquenten, geïnficieert vander quader secte „vander luterye ende andersins." Onder die delinquenten neemt onze bekende Adriaan Cordatus, „priester ende „canonnick tot S. Pieters, luteriaen", de eerste plaats in. Nadat kort te voren een ander priester, heer Frans van Yperen, wegens lutherany in hechtenis was geraakt, werd Cordatus op schriftelijk bevel der landvoogdes door den baljuw met „vier van zyn dienaers" gevangen genomen en aan den rentmeester overgeleverd. De rentmeester voerde beide gevangenen onder behoorlijke bedekking (in drie wagens: de kosten beliepen 3 sch. 8 gr. Vlaamsch) naar Rammekenshaven en deed hen daar met zijn stadhouder t' scheep gaan naar Vilvoorden (de uit- en thuisreis kostte 36 sch.). Dat het geding werd voortgezet,

1) Mij medegedeeld door mijn vriend Ds. K. R. Pekelharing aldaar.

blijkt zoowel uit een lateren post op de rekening voor het inventariseren van „Heere Adriaen Cordatus priester goet", dat nog al zwarigheid had, omdat vele vnn zijn bezittingen „versteken [1] waeren by diversche persoonen," als uit het berigt dat twee commissarissen des keizers naar Middelburg overkwamen, om in zake van Cordatus een getuigenverhoor te houden. Omtrent Frans van Yperen zwijgt de rekening; evenmin is de afloop van het proces tegen Cordatus bekend, maar het boven aangehaalde berigt maakt het waarschijnlijk, dat hij met eene eenvondige correctie vrij kwam. Hoe het zij, zijne vrijmoedige prediking te Amsterdam vijf jaren later getuigt, dat hij den naam *cordatus* niet te onregte droeg.

De Kronijk van Johan van Breda, onlangs (1864) uitgegeven door de Vereeniging ter beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis, geeft nadere inlichting omtrent den Kamper vice-cnreyt, die in 1539 wegens ketterij verbannen werd. Het blijkt nu, dat de door mij gebruikte archiefstukken [2] hem verkeerdelijk Albrecht noemen: zijn naam was Arent Graet, meestal om zijn Keulsche afkomst als Arent van Collen aangeduid. Misschien is deze naamsverwarring daaruit ontstaan, dat zijn superieur, een zeer regtzinnig en van elders wèl bekend man, Albrecht heette. Het volgende, ten deele aan de genoemde Kronijk, ten deele aan archiefstukken te Kampen berustende [3] ontleend, geeft een getrouwe voorstelling van den gang der kerkelijke zaken te Kampen van 1524 tot 1540.

Jammerlijk was de toestand der R. K. kerk te Kampen in 1524. De laatste pastoors waren voortdurend afwezig geweest en hadden de belangen hunner kudde schandelijk verwaarloosd. Wel scheen het, toen eindelijk de klagten

1) Verborgen. 2) Zie boven, blz. 199.

3) Zie *Register van Charters en Bescheiden in het oud archief van Kampen*, IIIe Deel, bezorgd door P. C. Molhuysen, die mij op een en ander opmerkzaam maakte in een brief van 10 Maart l.l., weinige weken vóór zijn diepbetreurd overlijden.

der overheid tot den paus (Adriaan VI) waren doorgedrongen, dat er verbetering zou komen, maar de dood van Adriaan stelde welhaast de groote verwachting te leur. En toch, juist nu was herstel meer dan ooit noodig. De tegenwoordige pastoor, Joannes Slachek, die behalve vier of vijf andere parochiën, het dekanaat te Deventer, de proostdij en het aartsdiakonaat van S. Marie te Utrecht en vier kannunniksplaatsen bezat, die gedurig wegens deze waardigheden en vooral wegens de geldelijke inkomsten daaraan verbonden, afwezig moest zijn, — wat nut kon hij stichten in zijne gemeente, die met hare twaalfduizend communicanten onverpoosde zorg en werkzaamheid vorderde? 't Verwekte dan ook groote vreugde, toen Adriaans opvolger, paus Clemens VII, eindelijk in Augustus 1525, naar aanleiding van een nieuw klaagschrift der overheid, de belangen der gemeente te Kampen ter harte nam, Slachek afzette en in zijne plaats zijn geheimen kamerheer Albrecht Pigghe (Albertus Pighius), een geboren Kampenaar, aanstelde, die zich verbond de dienst te zullen aanvaarden in het voorjaar 1526 [1]. 't Was meer dan tijd. Terwijl toch de geestelijke belangen op het schandelijkst waren verwaarloosd, had menigeen voedsel gezocht, zoowel in het lezen van kettersche boeken, als in het bijwonen van heimelijke zamenkomsten, waar onderscheidene geestelijken, die elders uit hunne kloosters of pastoriën gevlugt, te Kampen in dezen staat van zaken een veilig toevlugtsoord hadden gevonden, hunne hervormingsgezinde gevoelens in sermoenen en leeringen verbreidden. Met de komst van Pighius veranderde veel. Den 6n December 1528 werd bij strenge verordening aan genoemde geestelijken de stad ontzegd en het houden van conventiculen verboden [2]; den 23n December van het volgende jaar een burger, in wiens huis kettersche boeken gevonden waren, bij verstek des doods schuldig verklaard [3].

1) *Register*, N°. 1834. 2) *Ald.* N°. 1824. 3) *Ald.* N°. 1827.

Maar — het licht was eenmaal doorgebroken: wie kon het keeren? wie den geest, die eenmaal het zoet der vrijheid genoten had, weêr aan banden leggen? Hoe ijdel de pogingen der overheid waren, blijkt uit de noodzakelijkheid, waarin ze gebragt werd, om de keur van 6 Dec. 1528 reeds in 1529 te vernieuwen, en uit hare eigene bekentenis in 1530, waarmeê ze het verzoek bij den paus om het regt van collatie aandrong, dat de heresie gestadig toenam [1]. Zeker, wèl bereid was de akker, dien Arend Graet, waarschijnlijk omstreeks dezen tijd uit Keulen overgekomen en tot vice-cureyt aangesteld, voor zijne hervormingsgezinde leer vond. Had hij ze aangenomen onder invloed van zijnen aartsbisschop Herman von Wied? 't Is niet te beslissen; doch opmerking verdient het zeker, dat de Kamper overheid het den 2n en 6n Februarij 1533 niet alleen noodig achtte de vroegere keuren tegen heimelijke zamenkomsten en verboden boeken te verscherpen, maar nu zelfs het vieren van de mis in de volkstaal, het zingen van spotliederen tegen de geestelijkheid en het stoorniswekken bij de eerdienst met strenge straffen bedreigen moest, „waarbij de ouders voor de kinderen moesten instaan, of men zonde de kinderen geeselen." [2] Groot, ja van dag tot dag grooter, vooral onder hen „die oestwert verkeert hadden en noch verkeerden" d. i. onder de Oostfriezen en Oldenburgers, die te Kampen woonden of somtijds verblijf hielden, werd dan ook de aanhang van Arend Graet [3]. Zijn superieur, tot proost van St. Jan te Utrecht benoemd en derhalve doorgaans afwezig, liet hem de handen ruim. Maar eindelijk — 't was in 1539 — had de mare zijner ketterij Utrecht bereikt. Op den 20n Julij van dat jaar werd hij door den officiaal te Utrecht gedagvaard, om zich over zijn deelgenootschap aan de

1) *Register* N°. 1834. 2) *Ald.* N°. 1849.
3) Dit en het volgende is voor 't meerendeel ontleend aan de geciteerde kronijk, bl. 141 en verv.

„secte van Luter" en zijne booze predikatiën te verantwoorden. Maar toen ook bleek het, hoe magtig zijn aanhang, hoe ijverig bij velen de liefde tot de nieuwe leer was. De burgers belegden terstond met de gilden en schutterijen eene vergadering in 't H. Geest-huis, waar zij eenparig besloten niet te zullen gedoogen, dat Graet aan de oproeping voldeed, en eischten dat zijne beschuldigers naar Kampen zouden overkomen, waar hun regt zou gedaan worden. Een deputatie van 10 of 12 burgers, met Henrick Hudde aan 't hoofd, bragt dit besluit ter kennis van den raad, die met de zaak zeer verlegen geen anderen uitweg wist dan Pigghe tot gematigdheid aan te sporen en bij verordening elke zamenscholing te verbieden [1]. Zoo bleef de zaak hangende tot den 18n October, toen de stadthouder Schenk van Tautenburg, na afloop der dagvaart te Vollenhove op verzoek der regering naar Kampen te dezer zake overkwam, de beide partijen Albrecht Pigghe en Arend Graet voor zich ontbood en, na gehouden raad met ridderschap en steden, besliste, dat Arend de sleutels van kerk en pastorie overleveren en, op verbeurte van zijn lijf uit Overijssel, Friesland, Groningen en Ommelanden gebannen, nog denzelfden avond de stad ruimen moest. Tegen den magtigen stadhouder durfden zich de vrienden van Graet niet verzetten, maar hoe ongaarne zij zich onderwierpen, blijkt uit de heftigheid, waarmede zij Pigghe van den schandelijksten laster beschuldigden, omdat hij beweerd had, „datter bynnen Campen vergaderinge geholden wordden, en jndien „deselue jn hoir voirnemen mochten voirtgaen en volharden, de stadt Campen in groot perikell comen en de „ouerste [2] steen bouen gebracht solde werdden, en dat „Sijne Weerden de principaell hoefflude wel kanden etc."

De burgerij eischte voldoening; ze wilde niet van landverraad beticht worden; ze schoolde woedend zamen en riep den proost „overall opter straten schendich en onbe-

1) *Register* N°. 1892. 2) Lees: onderste.

„hoirlicken na.” Ongetwijfeld was het niet de vrij onbepaalde en maar al te zeer gegronde beschuldiging, dat er te Kampen (ieder wist het wèl) conventiculen plaats hadden, noch ook de waarschuwing aan welk gevaar haar dit blootstelde, die hare woede ontvlammen deed; maar éénig en alleen de wijze, waarop de geliefde vice-cureyt was behandeld. Een jammerlijk figuur maakte Pigghe bij dit alles. Hij verklaarde, vijf dagen later, niets kwaads bedoeld, maar alleen uit liefde tot zijne geboortestad zóó gesproken te hebben; toen het er op aan kwam zijn zegsman te noemen, bleek de man, van wien „de yrste kallinghe[1] gecomen was”, iemand te wesen „sijnre synnen niet machtich sijnde”; eindelijk — hij deed afstand van zijn ambt binnen Kampen. Dit laatste, zeker meer dan de boetpredikatie van Schenk tegen zamenscholing en oproer, bragt eerlang de misnoegden tot bedaren. Ik heb vroeger[2] medegedeeld, hoe Arend Graet zich nog in ditzelfde jaar 1539 eene aanstelling tot vice-cureyt te Middelie wist te verzekeren, maar, onder de aandacht van den onvermoeiden Assendelft gevallen, waarschijnlijk kort daarna naar Vilvoorden werd opgezonden. In Julij 1540 hield hij zich echter weder in de nabijheid van Kampen op en leefde in verstandhouding met onderscheidene zijner vroegere aanhangers[3], die waarschijnlijk met de streng katholieke prediking van zijn opvolger Andries Fabri van Vreeland, in Junij 1540 uit Keulen naar Kampen beroepen, niet waren ingenomen. Althans de booze Lutheraansche ketterij duurde voort, en nog drie jaren later[4] drong de Kamper overheid er op aan, dat het provinciaal kapittel der Franciscaner orde te Amsterdam twee hunner broeders, als predikers naar Kampen gezonden, daar nog eenigen tijd zou laten vertoeven, of het tot wering der ketterij baten mogt!

Julij 1865. J. G. de Hoop Scheffer.

1) Het eerste praatje. 2) Bl. 199. 3) Zie aangeh. *Register* N°. 1906.
4) *Ald.* N°. 1942 van 5 April 1543.

ANTWOORD DER LANDVOOGDES MARGARETA OP DEN BRIEF VAN HET HOF VAN HOLLAND TEN BEHOEVE VAN CORNELIS WOUTERSZ.

(*Zie boven bl.* 17.)

Het antwoord der landvoogdes Margareta op den brief van 12 Mei 1527, door de Raadsheeren van Holland ten behoeve van Cornelis Woutersz haar toegezonden, kwam mij later in handen. Wèl is het origineel verdwenen, doch de brief, die dit antwoord bevat, gedagteekend 25 Mei 1527, is door den griffier Sandelijn in zijn Memoriaal (IIIe Dl. f°. 173 v°.) opgenomen. De inhoud is niet anders, dan ik vermoed had. Na eenige mededeelingen over 't pligtverzuim, waaraan zich Jan Hubrechtsz. de schout van Amsterdam bij voortduring schuldig maakt, en over eene nederlandsche vertaling van 't *Enchiridion locorum communium* van Joannes Eckius, te Delft uitgegeven, gaat de landvoogdes aldus voort:

„Quant est du cordewanne de Dordrecht nous en auons fait communiquer auec lesd. Doyens de Louvain et de Naldwijck et aussi auec autres du conseil et y auons aduise que led. Doyen de Naldwijck fera son proces jusques a la sentence diffinitiue, inclusiuement, et sil avenat quil le vous bailliast en mains, vous le pouriez encoires retenir pour aucuns jours pour voir si lon le pourra reduire afin de gaigner son ame et ce fait vous vous y acquiterez selon que la justice y soit administree ainsi quil appartient. Et se ledict Doyen desire auoir assistence daucuns pasteurs vous y pourverrez en sorte que a faulte diceulx la justice neu soit retardee."

D. H. S.

DE ZEGELS EN ZINNEBEELDEN DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERKEN.

(Zesde Gedeelte.)

DOOR

Dr. P. A. BORGER.

Na mijne laatste opgave in het *Kerkhist. Archief*, D. III, p. 142 en verv., en die van den Heer Mr. J. van Dam van Noordeloos, aldaar p. 293 en verv., zijn mij nog de volgende kerkelijke zegels voorgekomen.

BREDA.

Het oudste kerkelijk zegel, op een kerkelijk getuigschrift van 13 Febr. 1572 geplaatst, is eenigzins anders, dan het door Prof. Kist vermelde. Daarover vindt men in de *Boekzaal der geleerde wereld* van Maart 1781, p. 344, het volgende: „Het bestond uit een dik verheven „hart, uit welks midden vuurvlammen, naar boven gaande, „gezien werden; aan deszelfs regterzijde staat de letter „B, boven op het hart R, en aan deszelfs linkerzijde S, „en onder deze drie letteren een gehaald strik, en „rondom het wapen deze woorden: *de liefde is de bandt* „*der volmaektheidt.*"

GEHMEN (Evangeliesche gemeente).

De geopende bijbel, met: *Biblia Joh.* 5. 39. Omschrift: *Die Evangelische Gemeine in Gemen* 18$\frac{16}{11}$17. In lak.

Nieuw aangenomen zegel der *Nederlandsche Gustaaf-Adolph Vereeniging.*

De welbekende stempel van den ouden Nederlandschen gulden: de Nederlandsche maagd, de regterhand houden-

de aan een speer, waarop de vrijheidshoed gehangen is; haar linkerarm leunt op den bijbel, die op een altaar ligt. Buitenst omschrift: Hac nitimur, hanc tenemur. Binnenst omschrift: Ned. G. A. Vereen. Onder het beeld het jaartal 1854. Zie *Tafereelen en berigten uit de gesch. der Protest. kerk in onze dagen*, 1862, p. 46 verv.

MOYLAND (Evangel. gemeente).

Een versterkt huis, waarboven een schild, waarop het alziend oog. Omschrift: Arx munita nomen Jehovae. Prov. 18 v. 10. Onderschrift: Sig. Eccles. Moyland. In lak, aan eene attestatie van 1837, get. J. T. A. Waller, v. d. m.

OUDEWATER.

„Tot in het jaar 1745 werden aan de vertrekkende lid- „maten der Hervormde kerk de kerkelijke getuigschriften „zonder zegel gegeven, totdat in dat jaar het stadswapen „in koper aan den kerkeraad daarvoor vereerd werd, door „den bailluw G. R. van Kinschot. Doelende op den „rooden burg in het wapen, stond er onder dit zegel: „*Jehova nostra arx fortissima.*" Zie W. C. van Zijll Jr., *Oudewater en omtrek*, 1861, p. 330 de noot.

PALTZDORP op de Gochsche heide, bij Kleef.

Met betrekking tot dit zegel (een akkerman, die de heide omploegt) meldt de *Boekzaal der geleerde wereld*, Oct. 1776, p. 503, het volgende: „dat deze teekening „reeds bij de eerste planting dezer gemeente gekozen is „door den op de goede Voorzienigheid vertrouwenden „wensch, dat de Heer op deze woeste heide, anno 1741, „op eene aanmerkelijke wijze, door een bijzonder bestier, „aangekomene en verder aankomende vreemdelingen, deels „in het ligchamelijke zoo mogte zegenen, dat door middel „hunner arbeidzaamheid deze woestijn een vruchtbaar veld „ter hunner neering en onderhoud mogte worden, deels „en voornamelijk, dat de Heer zich zoodanig werkzaam „onder en in het midden van deze colonisten wilde be- „wijzen, dat ze na het eigenlijk verstand der woorden, „een akkerwerk des Heeren mogten worden." De berigt-

gever voegt er bij, dat het eerste toen vervuld was, de heide in vruchtbaar veld veranderd en eene kerk en school gesticht waren.

SAS VAN GENT.

Den 5n April 1649 besloot de kerkeraad der Hervormde gemeente van Sas van Gent, „tot het segel der „kercke te voeren een poorte met twee opengaende den- „ren, daerop staende יְהוָה en met dese circumscriptie: „ostium mihi magnum apert. sed multi adversarij; 1 Cor. „16: 9. Maer sal hetselve door Sr. van Rensfe, eer het „voors. segel wort gemaekt, aen hare Ho. Mo. worden te „kennen gegeven om approbatie." Zie *Navorscher*, 1862, p. 252.

Over de kerkelijke zegels der Luthersche gemeenten vindt men, behalve het vroeger aangeduide in *de Navorscher*, meer belangrijke bijzonderheden in *Oud en nieuw uit de gesch. der Nederl. Luth. kerk*, door J. C. Schultz Jacobi, 1862, p. 78—128.

TWEEDE BIJLAGE OP DE VERHANDELING VAN DEN HOOGLEERAAR KIST OVER DE REENENSCHE KUNERA-LEGENDE;

DOOR

Dr. R. BENNINK JANSSONIUS.

Ter aanvulling van het door Prof. Kist en Moll medegedeelde [1] omtrent de Reenensche Kunera-legende in betrekking tot die van Sinte Ursula en de elfduizend maagden moge de mededeeling dienen van een tweetal liederen ter eere der heilige.

Prof. Kist merkt op dat hare vereering zelfs in het Sticht nimmer algemeen geweest of althans niet gebleven is, en meent dat het hieruit zich laat verklaren, dat in het *Cantuale Trajectensis diocesis*, in 1525 te Gouda gedrukt, wel voor andere Nederlandsche heiligen, een Willebrord en Jeroen, maar niet voor Kunera eenige hymnus wordt aangetroffen. Welligt, zegt hij, dat zulks toen reeds tot de supervacanea, waarvan de titel spreekt, moet worden gerekend. Dit is minder juist. Immers het is wel zeer natuurlijk dat mannen als Willebrord en Jeroen hunne hymnen hadden op hunne met groote dankbaarheid gevierde feestdagen. Hunne gedachtenis moest altijd veel belangrijker geacht worden dan die van Kunera. Intusschen hebben wij meer dan één bewijs, dat het later dan eene eeuw na de uitgave van het genoemde Cantuale, in het

---

1) Zie *Kerkh. Archief*, II, 1—48, III, 316—320.

Utrechtsche bisdom nog volstrekt niet aan belangstelling in de heilige ontbroken heeft.

In de *Officia Sanctorum Archiepiscopatus Ultraiectensis, digesta iuxta Breviarium Romanum* — (Laudemus viros gloriosos Parentes nostros in generatione sua Ecclesiastici 44). Louanij apud Bernardinum Masium. 1623, — die door Philippus Rovenius, ten dienste van het door hem, onder den titel van aartsbisschop van Filippi bestuurde Utrechtsche aartsbisdom, bezorgd zijn, vinden wij op XII Junii na Odulphus opgegeven de *Commemoratio S. Cunerae:* Indulgentiam nobis quaesumus Domine etc. — *Item S. S. Basilidis et Sociorum* en daarop de *Lectio nona de Sancta Cunera*, terwijl wij straks in Laudibus bij de „Commemoratio S. Cunerae et S. S. Basilidis et Sociorum" zien voorgeschreven den lofzang: Te Deum laudamus.

Bekend is het door Gillis of Aegidius Haefacker, die sedert 1619 pastoor is geweest te IJsselstein, Benschop, Kapelle en andere dorpen, in het licht gegeven gezangboek: *Het Paradys der Geestelycke en Kerckelycke Lof-sangen op de* PRINCIPAELSTE *Feestdagen des geheelen Jaers. Geplant door Salomonem Theodotum, Licentiaet in der H. Godheyt*, waarvan in 1621 met kerkelijke goedkeuring de eerste, en reeds vijf jaren later de achtste druk verscheen. Onder „de Heyligen, na de ordre der maenden" vermeld en met liederen begroet, staat S. Cunier op 11 Junij opgegeven. Bij de lezing van dit vers zal het de aandacht niet ontgaan, dat de auteur geen de minste moeite doet om door eene levendige schildering van hare lotgevallen de lezers en zangers van zijn lied met haàr bekend te maken en hen alzoo met geestdrift voor de vrome maagd te vervullen. Hieruit blijkt dat hij in zijne dagen grond had, om te veronderstellen dat de bezongene algemeen bekend was en in hooge eere stond.

VAN S. CUNERA.

DEN XI JUNII.

Opde wijse: *O Heer aensiet toch Sion teer,*
O Geest, die ons kunt aldermeest, pag. 227.

O Maegdt, Cunera, onversaegdt,
Godts Bruydt verheven,
Ghy scheent verdreven,
Als al uw' vrienden u hadden hegeven,
En ghy gevangen waert,
By d' heydens boos van aert,
Alleyn gebleven.

Maer Godt, dien ghy had, voor een lot,
Van joncks verkooren,
U niet verlooren
Gelaeten heeft, noch ook te hoogh bekooren:
Uw vyanden, met vrengdt,
Bedwingt ghy, door de dengt,
U aengebooren.

Met vlyt, ghy sober altydt zijt,
Snyver, ootmoedigh,
Tot aelmos spoedigh,
Voor alle menschen een exempel goedigh,
Oock voor rechtveerdigheydt,
Geleden, wel bereydt,
Door nydt weemoedigh.

Wilt, Heer, ons daeghlycks meer en meer,
In denght verstercken,
Door goede wercken,
Dat wij, vroom strydende in 's wereldts percken,
Ontfanghen voor ons loon
Der Maeghden gonde kroon,
Schoon om t' aenmercken.

Een tijdgenoot van Haefacker was de meer beroemde **Johan Stalpaert** van der Wielen, die als rector van 't Bagijnhof en Sint-Aachtenklooster te Delft als een trouwe zoon zijner kerk met talent en ijver voor hare belangen gearbeid

heeft. Onder zijne werken vinden wij het vier jaren na zijnen dood uitgegeven liederenboek: *Gulden Jaers Feestdagen of den Schat der geestlycke Lofsangen. Gemaeckt op Elcken Feestdagh van 't geheele Jaer, Door den eerw. Heer I. S. v. W. Tot Antwerpen by Jan Cnobbaert.* 1635. In dezen bundel wordt uitvoerig het oude verhaal in rijm en maat medegedeeld.

SINTE CUNERA

MAGHET EN MARTELERSSE VAN RHEENEN.

XII JUNY.

Stem: *Edel Artista koen.*

Cuneral hebt goe moed,
Nu Ursula verkreghen
Heeft, door vergooten bloet,
Van Godes milden seghen,
De kroon van Martelijen:
Soo'n sal U waerdigh hoofd,
Voorwaer geen langhe tijen
Daar blijven van berooft.

Want die U wesen schoon
Aftrock van uw gespelen,
Sal dese rijcke kroon
U nimmermeer ontstelen.
Ghy windt ook 't eenwigh leven
Door een Martijry-straf:
Maer Rhenen sal u geven
Hetgeen haer Ceulen gaf.

Den Koninck van den Rhijn
(Na d' onders ons vertellen)
Had, wel tot groote pijn,
De Maeght van haer gesellen
Gescheyden, doen sy leden
Voor Christo haren God,
En was met haer gereden
Na Rhenen op sijn slot,

Al waer sy tot gerijf
Met d'. andre camenieren
Son wesen van sijn wijf,
Maer wat! de goe manieren,
Daer mede sy vereerde
Het Christelijck gewaed,
Die waren 't die haar keerden
De liefde tot een haet.

Men troek met arge list
De Maghet voor den Koningh,
Als of sy hracht te qnist
De renten van sijn woningh:
Maer God gaf dat de hroek'len,
Vergaerdt voor d' arme nood,
Veranderden in sproek'len
In 't middel van haer schoot.

Daer door sy van den Vorst
Noch meer won 't wel-hehaghen,
Soo dat haer niemand dorst
Voord-aen hy hem beklaghen,
Maer, laes! de Koninginne,
Onsalighe Princes!
Nam van d' onreyne minne
Een onreehtvaerdig mes.

Men weet niet wat rumoers
Haer sinnen had hestreden,
Wanneer sy als jaloers
Op d' alderreynste seden
Des Heyligs in 't verhorghen
Van een secrete sael
Des Heeren Bruid verwurgen
Dorst met een linnen dwael.

Sy groef haer in een stal,
Maer God veropenhaerde
Haer lichaem, door 't geschal
Der koninghlijcke paerden,
Ja door ontsteke liehten
Noch tot veel claerder hlijck,
Opdat de Kerck haer stichten
Son met soo waerden Lijck.

Wilbrord, die d' eerste staf
Van Vtrecht heeft ghedragen,
Was die des Magets graf
Met marmer en met baghen
Vercierde, om te eeren
Degene, die verciert
Van d' eyghe hand des Heeren
Met wonderdaden wierd.

Bidt dan Cunera, bid,
Bidt voor ons, Maeght van Rhenen,
En krijght ons weer 't besit
Van 't geen ons is verdwenen.
Want wy ons toebetrouwen
De voorspraeck van uw' tael,
Soolang wy blijven houwen
Het voordeel van uw' dwael.

LEVENSSCHETS

VAN

Dr. NICOLAAS CHRISTIAAN KIST;

DOOR

B. TER HAAR.

De wintervacantie van 1859 was naauwelijks aangevangen, toen de treurige tijding zich verspreidde, welk een groot en treffend verlies de Leidsche hoogeschool door het onverwacht afsterven van den hoogleeraar Kist had geleden. Weinig konden hare kweekelingen vermoeden, toen zij, om de wisseling des jaars in de ouderlijke woning te vieren, huiswaarts keerden, dat de schijnbaar ligte ongesteldheid, welke hunnen hooggeschatten leermeester toen aan zijne kamer bond, maar al te spoedig zich zou openbaren als eene krankheid tot den dood, en dat de akademische lessen, die hij verhinderd was op de gewone wijze te sluiten, in den nieuwbegonnen tijdkring niet weder door hem zouden geopend worden. Velen hunner, velen zijner talrijke vrienden, bekenden en voormalige leerlingen zullen wel het smartelijk en aandoenlijk berigt van zijn heengaan even onvoorbereid en met dezelfde verslagenheid, als ik, hebben vernomen, toen het, op een der korte en donkere dagen, die aan het Kerstfeest voorafgaan, tot mij werd gebragt.

Het is waar: dit overlijden van Kist op ruim zesën zestigjarigen leeftijd behoorde niet tot zoodanige sterfgevallen (als van Borger, Th. A. Clarisse en Antonie Niermeyer), die een algemeene kreet van schrik en rouwe uit den lande doen opgaan, en waarin het donkere en raadselachtige van het hooge Godsbestuur, gelijk hij zelf bij het vroegtijdig afsterven van den laatstgenoemde daarop wees [1],

1) In het doodberigt van A. Niermeyer, 10 April 1854, in de *Leidsche Courant* geplaatst.

het scherpst zich afteekent. Hij had niet, gelijk deze, slechts even doen zien, wie hij voor de wetenschap had kunnen worden, maar was in de dienst der kerk en der wetenschap vergrijsd. Hij stond niet, gelijk deze, aan den ingang des mannelijken levens, waar eene nieuwe veelbelovende toekomst zich voor hem opende, maar hij was de vastgestelde grens zijner openbare zoo wél bestede en met roem volbragte loopbaan reeds digt genaderd; en het zou ondankbaarheid zijn, met het oog op de *zes en dertig* jaren, die de Leidsche hoogeschool zich op zijn bezit mogt verheffen, bij den terugblik op het ruime, door hem bezaaide veld en den rijken oogst van vruchten, die zijn altijd werkzame geest gaf in te zamelen, nog een morrenden klaagtoon tegenover de Voorzienigheid te uiten, of den ontslapene zelven het genot der bovenaardsche ruste, die hij is ingegaan, of liever den hoogeren werkkring, waartoe hij verheven werd, te misgunnen. En toch was ook dit overlijden, zoowel wegens het geheel ongedachte en onverwachte, als wegens de zwaarte van het daardoor geleden verlies dubbel treffend te noemen. Kist was met eene buitengewoon vaste gezondheid bevoorregt, en droeg zóó zeer de uitwendige kenteekenen eener nog onverwelkte levenskracht op het gelaat, dat men, indien op menschelijke berekening iets viel te bouwen, hem vooral den langsten levensduur zou hebben toegelegd. Geen, die hem met opgerigten hoofde, vasten en vluggen gang, helder gelaat, sprekend en levendig oog daar henen zag gaan, zou in hem den zesënzestigjarigen hebben gegroet. Niets dan de wat dunner geworden en meer verzilverde haarlok kondigde in hem den ingetreden herfst des levens, de dagen des ouderdoms aan. En even onverzwakt en ongebroken als zijne ligchaamskracht was de kracht en werkzaamheid zijns geestes gebleven, die zelfs zich scheen uit te breiden en te verdubbelen, hoe digter hij — hoewel onbewust — den eindpaal zijns levens naderde. Daarom moest ook de slag, die de zijnen trof, toen hij voor de kracht eener pas op-

komende, nauwelijks bespeurde of gevreesde krankte bezweek, te dieper gevoeld worden. Daarom kon en mogt het bij de geopende groeve door zijn ambtgenoot en vriend, den hoogleeraar Scholten, worden gezegd dat hij „nog in de kracht van het leven, te midden van eenen werkkring, even belangrijk op zich zelven als voor duizenden ten zegen, was weggenomen, en dat door zijnen dood Leidens hoogeschool, de Hervormde kerk, ja het geheele vaderland in diepen rouw waren gedompeld." Gelijk er bij zijn graf woorden van innige hoogschatting, dankbaarheid en warm deelnemend gevoel zijn gesproken, zoo is ook zijne nagedachtenis in de eerste akademische godsdienstoefening na zijn overlijden gehouden, op plegtige wijze gevierd; zoo is reeds elders, van meer dan ééne zijde, aan zijne vele gaven en verdiensten eene waardige hulde toegebragt [1]. Toch moest veler verlangen onbevredigd heeten, zoo lang dit niet door eene poging om den ontslapene in zijn leven en uit zijne schriften te schetsen, meer opzettelijk geschiedde; en in de reeks van Necrologiën, die aan de *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* eene verhoogde waarde en belangrijkheid bijzetten, mogt een uitvoerig, met zekere zorg en naauwkeurigheid bewerkt levensberigt van Kist allerminst ontbreken.

Gaarne had ik deze schoone en gewigtige taak door de uitnemend bevoegde hand, aan welke zij het eerst werd opgedragen, volbragt gezien. Wie was daartoe beter geschikt en berekend dan de hoogleeraar Stuffken, die tot zijne allervroegste leerlingen behoord had, later zijn ambt-

1) Zie „Toespraak van J. H. Scholten bij het graf van N. C. Kist," *Konst- en Letterbode* N°. 2. 1860. „Levensberigt door W. Moll," *Konst- en Letterbode* N°. 1. 1860. „Hulde aan de nagedachtenis van den hoogleeraar N. C. Kist, door J. J. Prins, Leiden 1860." „Leerrede over Luk. XII: 42—44, uitgesproken te Leiden, 15 Januarij 1860, in de eerste akademische godsdienstoefening na het overlijden van den hoogleeraar Dr. N. C. Kist, door zijnen ambtgenoot A. Kuenen." Weinig later verscheen een Levensberigt in de *Maandelijksche Kronijk* met bijgevoegd portret.

genoot was geworden, en altijd in vriendschappelijke betrekking tot hem had gestaan? Maar toen de diep bedroefde en zwaar beproefde vader, onder het verlies eener teedergeliefde dochter ternedergebogen, zich van den arbeid, dien hij volvaardig op zich had genomen, weder ontslagen wenschte, en dezelfde vereerende uitnoodiging tot mij gerigt werd, meende ik mij daaraan niet te mogen onttrekken [1]. Hoe zonde ik dit ook hebben kunnen weigeren, zonder den schijn van onverschilligheid of ondankbaarheid op mij te laden? De gelijkheid van ambtsbetrekking niet alleen, maar ook van hoofdrigting in studie, wettigt alreede de veronderstelling van zekere bekendheid en vertrouwdheid met de vele en rijke vruchten van zijnen geest, die de ontslapene heeft achtergelaten. Niet velen onder mijne tijdgenooten zullen zich kunnen beroemen, hem langer of meer van nabij gekend te hebben dan mij te beurte viel. Van mijne komst aan de Leidsche hoogeschool, zag ik mij den toegang niet slechts tot zijne lessen maar ook tot zijne woning ontsloten. Met welgevallen merkte bij mijne voorliefde voor de beoefening der kerkgeschiedenis op, en met dankbaar gevoel mag ik mij onder zijne leerlingen scharen, die erkennen, tot opwekking dier liefde, beide aan zijnen omgang en zijn onderwijs niet weinig verschuldigd te zijn. Toen ik te Leiden het leeraarsambt aanvaardde, verstrekte het tot verhooging van mijn genot en der vreugde mijns levens, dáár de mannen, aan wier voeten ik als jongeling gezeten had, mijne hooggeschatte leermeesters Clarisse en van der Palm, mijn vaderlijken vriend van Hengel, en naast dezen ook Kist weder te vinden. Gedurende mijn vernieuwd verblijf aldaar, bleef hij geheel

1) Uit de bovenstaande regels blijkt, dat deze levensschets oorspronkelijk voor de *Handelingen der Maatschappij van Letterkunde te Leiden* is opgesteld, en ook daarin is opgenomen. Op verlangen van den hoogleeraar Moll, waaraan ik gereedelijk gehoor gaf, vindt zij aan het slot van dit *Archief*, met weinig beduidende verandering nogmaals eene plaats.

met den gang mijner studiën vertrouwd, gelijk hij mij gaarne inleidde in hetgeen zijn onderzoekenden geest op het ruime veld der geschiedenis telkens bezig hield. Toen ik Leiden met de stad mijner geboorte als stand- en woonplaats verwisselde, werd de afgebrokene gelegenheid tot nuttig vriendschappelijk verkeer, door de betrekking waarin ik nevens hem tot het Haagsche Genootschap kwam te staan, mij weldra teruggeschonken. Onvergetelijk zal het mij blijven, hoe hij, slechts weinige dagen of weken na het verscheiden van zijnen vereenwigden vriend Royaards, mij in mijne woning kwam opzoeken, om de uitdrukking van den wensch tot mij te brengen, mij in diens plaats benoemd te zien. Ik weet, hoezeer hij, zoo ver zijn invloed reikte, werkzaam geweest is, om deze voor mij gewigtige uitkomst voor te bereiden. Al moest dan de bewustheid, hoe veel er in eene levensschets als deze, tot waardschatting zijner veelzijdige verdiensten, van Kist kon en moest gezegd worden, mij zekeren natuurlijken schroom inboezemen, de bewustheid, welk eene schuld der dankbaarheid er op mij bleef rusten, was weder genoeg om dien schroom en het opzien tegen de aanvaarding dezer taak te overwinnen.

Aangemoedigd word ik hierbij door het denkbeeld, dat de lezers dezer bladen eene uitgewerkte Necrologie van eene eigenlijk gezegde Biographie, waaraan men in onze dagen steeds hooger gestemde eischen rigt, zullen weten te onderscheiden. Indien zulk eene Biographie — waarin bij eene getrouwe karakterteekening nog vollediger worde uiteengezet, wat Kist voornamelijk als historisch theoloog voor den tijd en de wetenschap, die hij diende, geweest is — gelijk ik blijf wenschen, iets vroeger of later verschijnt, dan zal het mij verheugen, zoo ik bevonden worde daartoe alreede in deze schets een niet verwerpelijk aggregaat van bouwstoffen te hebben geleverd. Maar zoodanig werk komt mij voor altijd beter ettelijke jaren later dan onmiddelijk na het overlijden vervaardigd te kunnen wor-

den. Immers, al ben ik mij zelven volkomen bewust, ook hier naar waarheid en onpartijdigheid gestreefd, en mij voor alle overdrevene lofspraak gehoed te hebben, ten aanzien van eenen man, die van alle overdrijving uiterst afkeerig was, zoo schroom ik toch de verklaring niet, dat het mij welkom en streelend was in den lof van uitstekende en onmiskenbare verdiensten te mogen uitweiden, maar dat daarentegen de gedachte zeer weinig aantrekkelijks voor mij zou gehad hebben, al aanstonds geroepen te zijn, om die verdiensten als in eene goudschaal af te wegen, en met de gestrengheid en voornaamheid van een oud-Romeinschen censor het oordeel uit te spreken boven een pas gesloten graf.

Maar even weinig is deze Necrologie bestemd eene eigenlijk gezegde Lijk- of Lofrede te zijn. Ik heb daarom bij de bewerking der rijke stof, die zich aanbood — nog overvloediger geworden door de mij verstrekte bijdragen van de zonen des ontslapenen, die ik hiervoor openlijk heb dank te zeggen — niet angstig naar een afgemeten plan gezocht. Wij zullen den natuurlijken gang der gebeurtenissen en levensbijzonderheden volgen, totdat de levenszon van Kist hare middaghoogte bereikt heeft, om dan een rustpunt voor onze beschouwing te kiezen, en den ontslapene in de veelvuldige betrekkingen van zijn werkzaam leven, en van verschillende zijden gade te slaan, waaruit, naar ik wensch, een in de hoofdtrekken getrouw en welgelijkend beeld zal te voorschijn treden.

Toen Nicolaas Christiaan Kist den 11n April des jaars 1793 te Zaltbommel het eerste levenslicht aanschouwde, was de geslachtsnaam, dien hij door zijne geboorte verkreeg, en waaraan hij nieuwen luister zoude bijzetten, in de Nederlandsche Hervormde kerk reeds gunstig bekend

en met eere genoemd. Beiden zijn grootvader [1] en vader hadden in onderscheidene gemeenten het herder- en leeraarsambt bekleed, en de broeder zijns vaders was de schrijver der Beoefeningsleer, de beroemde Ewaldus Kist, predikant te Dordrecht. Zijne moeder, vrouwe Syhurgh Hendrica Royaards, dochter van Albertus Royaards, geneesheer te Bommel, vergezelde haren broeder Herman, later hoogleeraar te Utrecht, toen deze te Scherpenzeel het predikambt aanvaardde, naar zijne pastorij, en bleef hem eene getrouwe huisverzorgster, totdat zij in het jaar 1784 met den predikant van Leeuwen en Puflyck, Joost Gerard Kist, in den echt werd verbonden. Reeds in het volgende jaar zag zij zich door de beroeping en verplaatsing van haren echtgenoot naar Zaltbommel, tot hare niet geringe blijdschap, in den kring harer vrienden en betrekkingen teruggebragt. Welk eene innige vereering onze Kist tot in lateren leeftijd voor beide zijne ouders heeft in het harte gedragen, dit spreekt op eene aandoenlijke wijze uit de toespraak, den 5n November des jaars 1829 bij het graf zijner moeder gehouden [2]. Hij roemt in haar de hartelijke gulheid en eenvondige opregtheid, die al hare woorden en daden kenmerkten; hare volijverige getrouwheid in de vervulling van al hare pligten, welke haar niet voor zich zelve maar geheel voor anderen deed leven, en bovenal hare echt Christelijke vroomheid, waarvan niet enkel haar leven maar ook haar ziek- en sterfhed, aan allen die de lijderesse omringden, getuigenis had gegeven. Maar geene mindere behoefte was het voor den onderlievenden zoon, bij diezelfde gelegenheid, zijnen vroeger reeds overleden vader te gedenken, wiens nagedachtenis, zoo vele jaren later nog, in het hart zijner geliefde gemeente geenszins was uitgestorven, „en (hiervan hield hij zich ten volle

1) Anthonie Kist, gest. als predikant te Woerden.

2) Tot de kerkeraadsleden der Herv. Gemeente te Zaltbommel gerigt, die aan de overledene mede de laatste eer bewezen hadden.

overtuigd) zou blijven voortleven, zoo lang niet door eene opeenvolging van geslachten, zijne belangrijke evangeliedienst, en zijne zoowel groote als beminnelijke hoedanigheden en deugden uit de geheugenis geheel zouden zijn uitgewischt." Ook elders [1] heeft hij eene kinderlijke hulde aan zijnen onvergetelijken vader gewijd en gewaagt hij van den diepen rouw, door zijn plotseling overlijden teweeggebragt [2]. Zekerlijk gevoelde hij, hoe de roem zijns vaders door den naam en roem van diens broeder overschaduwd en verdonkerd was geworden; en daarom was het hem dubbel zoet en streelend met de eigene woorden van Ewaldus Kist te kunnen vermelden, hoe zijn vader in de Bommelsche gemeente eene achting en liefde genoten had, zoo als slechts aan weinige predikanten te beurt valt [3].

Uit zijne vroegste jeugd zijn ons slechts weinige bijzonderheden bekend. Één voorval nogtans, dat zijne kinderen en vertrouwde vrienden, met mij, meermalen uit zijnen mond vernomen hebben, verdient hier vermeld te worden, als hetwelk ten bewijze strekt, hoe de Voorzienigheid gewaakt hebbe over het kind, welks leven voor de beoefening der kerkgeschiedenis in ons vaderland zóó belangrijk zoude worden, ja, dat zelf eenmaal als man in de geschiedenis der wetenschappelijke ontwikkeling van onzen tijd met eere eene plaats zou vervullen. Met al de nieuwsgierigheid en onnadenkendheid maar ook met al de onversaagdheid aan eenen levenslustigen en dertienjarigen knaap eigen, had Kist het gewaagd, den driehonderd voeten hoogen kerktoren van Bommel te beklimmen, terwijl daarin door arbeiders gewerkt werd. Tot de derde verdieping gevorderd, bekroop hem de lust door de open-

1) *Levensberigt van* Jo. Eus. Voet van Campen, blz. 12.

2) Den 25n Jan. 1815, terwijl hij eene ijswandeling deed langs de rivier de Waal, viel hij neder, en na weinige oogenblikken gaf hij den geest.

3) Zie Ew. Kist, *Leerredenen over versch. onderwerpen*, Ve Dl., blz. xiv en 33 vgg.

staande luiken van de duizelingwekkende hoogte, welke slechts flaauwelijk toeliet de zerken van de vloer der kerk te onderscheiden, naar beneden te zien, maar hij verloor het evenwigt, en zou geheel vermorseld zijn neêrgekomen, indien niet de aanraking met de groote kerkklok, die in het open vak der tweede verdieping was opgehangen, zijn val gebroken en daaraan eene schuins afwijkende rigting gegeven had, waardoor hij op den rand der tweede verdieping hangen of liggen bleef. Toch was hij reeds van eene hoogte van tachtig voeten nedergestort. Gelukkig mogten zich zijne ouders roemen, dat hun kind, hoewel met een gebroken dijbeen, nog levend naar hunne woning werd teruggedragen; en het gezonde en sterke ligchaamsgestel, dat aan Kist van kindsbeen eigen was, droeg niet weinig bij om de breuk gelukkig en spoedig te doen genezen, zonder dat hij in latere levensjaren daarvan eenig letsel overgehouden of ondervonden heeft. — Tot de levendigste en tevens genoegelijkste herinneringen uit zijne kinderjaren behoorden voorts de familievereenigingen, die veelal jaarlijks in het grensstadje Huissen plaats vonden, waar een oom van moeders zijde, als koninklijk-Pruissisch ambtenaar zijne woning had. Hier was Herman Joannes Royaards, de vriend zijner jeugd en zijner mannelijke jaren, de deelgenoot zijner kinderlijke spelen. Hier werd de eerste grond gelegd dier getrouwe, weêrkeerige vriendschap, dier veeljarige zamenwerking en vereeniging van de schoonste en edelste krachten, waaraan niet enkel in de *Hulde*, door Kist aan zijnen ontslapenen en vereeuwigden boezemvriend toegebragt [1], doch meer nog in het uitgebreide *Archief voor Kerkgeschiedenis*, met zijn rijken inhoud, een onvergankelijk gedenkteeken voor de nakomelingschap staat opgerigt. Door hetgeen Kist zelf ons aangaande beider

1) „Ter nagedachtenis van Herman Johan Royaards, den vriend mijner jeugd en van geheel mijn leven, mijnen studiegenoot en medeuitgever van het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*." *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Dl. II, bl. 403—461.

vroegtijdig verkeer heeft medegedeeld, is het ons tevens vergund, hem, als aan de zijde van zijnen vriend, op de baan der letteren te volgen.

Stond hij ons in deze kleine trekken als vrolijke, levenslustige knaap voor oogen, hij was daarom geenszins afkeerig van gezette en ernstige inspanning van den geest. Boeken en studie waren reeds vroegtijdig zijn lust. Fraaije letteren, geschiedenis en andere vakken, zelfs de krijgswetenschap, trokken beurtelings hem aan, maar zonder dat daaruit eene besliste neiging om een bepaalden levensstand te kiezen, werd geboren. Aanvankelijk schenen zijne ouders hem voor de regtsgeleerdheid te bestemmen. Daarnaar althans waren ook de prijzen ingerigt, die hij in zijne laatste schooljaren ontving, en toen hij, na het voortreffelijke onderwijs van zijnen rector Mr. Wilhelmus Terpstra[1], die hem als leermeester onvergetelijk bleef, genoten te hebben, de Latijnsche school verliet, gaf deze hem nog een jaar lang, met dit doel, privaat onderrigt in de Institaten. Kist zelf wilde het daarom als eene hoogst opmerkelijke wending in zijne lotgevallen beschouwd hebben, dat de staatkundige gebeurtenissen van het rampspoedige jaar 1810 en een bezoek, door den Utrechtschen hoogleeraar Hermannus Royaards aan zijne ouders gebragt, aan zijne keuze en levensbestemming eene bepaalde, geheel tegenovergestelde rigting gaven, ten gevolge waarvan hij reeds met den aanvang des jaars 1811, gelijktijdig met zijnen vriend Herman Johan Royaards, als student voor de studie der godgeleerdheid bestemd, op de rolle der akademieburgers aan de Utrechtsche hoogeschool werd ingeschreven[2].

1) Niet Jacobus, zoo als ten gevolge eener misstelling of feil van het geheugen in het hier vermelde geschrift bl. 408 gelezen wordt. Wilhelmus Terpstra heeft zich later in dezelfde betrekking als Rector der Latijnsche scholen te Rotterdam zeer verdienstelijk gemaakt, maar had eenen zoon Jacobus, die als Rector te Harderwijk vroegtijdig gestorven en de vader van mijn vroeg ontslapen schoonzoon Hendrik Willem Terpstra (overl. als pred. te Zaandijk) geweest is.

2) T. a. p. bl. 407 en v.

Kist heeft, den loffelijk doorgebragten akademietijd van zijnen overleden' vriend beschrijvende, ons een getrouw verslag aangaande den aanvang en de voortzetting zijner eigene studiën gegeven. Drie jaren werden er door hem aan de propaedeutische studiën gewijd. Gelijktijdig of achtereenvolgens woonde hij de lessen bij der hoogleeraren Pareau over Oostersche taal en letterkunde, Rossyn over logica en metaphysica, Huisman over kerkgeschiedenis en wijsgeerige zedeleer, de Rhoer over het natuurregt, Moll over physica, en, aan wien hij vóór allen zal hebben gedacht, schoon hij hem het laatst genoemd heeft, van den beroemden Ph. W. van Heusde, wiens onderwijs, eerst over Latijnsche en Grieksche schrijvers, de Historia artium et litterarum en eindelijk ook de Historia gentium en Historia philosophiae, hij langer dan zes jaren volgde [1]. Bij zoo vele lessen voegde zich nog een collegie, door den lector Nyhoff over Thucydides gegeven. Merken wij alzoo in den jeugdigen student eene meer dan gewone liefde voor de oude letteren op, die liefde en ingenomenheid bleven hem bij, nadat hij reeds als predikant te Zoelen was gevestigd. Met genoegen herdacht hij in lateren leeftijd de aangename en dikwerf belangrijke uren, onder de lezing van Herodotus, Tacitus of een anderen Griekschen of Latijnschen auteur, met den Tielschen predikant Pieter van der Willigen, in een opzettelijk daartoe bestemd gezelschap, gesleten [2].

Maar welk eene achting hij ook aan al zijne leermeesters toedroeg, het was en bleef toch van Heusde, die, volgens zijn eigen getuigenis, hem en zijnen jeugdigen vriend, boven alle anderen bij nitnemendheid aantrok. Het was zijn historisch onderwijs, „dat als een nieuwen lichtstraal

1) Van Heusde's lessen over de *Historia humanitatis*, welke door K. t. a. p. bl. 409 hier mede worden opgenoemd, werden eerst later als afzonderlijk collegie gegeven; maar wel mogt reeds veel, wat in de hier opgenoemde lessen begrepen was, Historia Humanitatis genoemd worden.

2) Pieter van der Willigen *geschetst door* N. C. Kist, bl. 7.

voor hen deed opgaan, en dat niet slechts op den gang hunner studiën, maar op geheel hunne rigting en wereldbeschouwing van overwegenden invloed geweest en gebleven is" [1]. Diep gevoelde hij dan ook, hoe veel, hoe onuitsprekelijk veel hij als historicus, voor het hoofdvak, dat hij zóó gelukkig heeft beoefend, aan zijnen onsterfelijken meester en vriend was verschuldigd. Van hem had hij geleerd, zoo als hij dit in zijne *Memoria Heusdii* met enkele korte trekken heeft geschetst, dat de historicus inzonderheid de opmerkzame waarnemer van den individuëelen mensch zijn moet, daar het de mensch met de hem eigene neigingen, driften en zwakheden is, dien hij, als subject der geschiedenis, overal op het wereldtooneel werkend en handelend ziet optreden. Van hem had hij geleerd, dezelfde trapsgewijze ontwikkeling, die elken mensch van kind tot jongeling en van jongeling tot man doet rijpen, met de onderscheidene karaktertrekken, aan elken leeftijd eigen, in de geschiedenis der volken en der menschheid gade te slaan en weder te vinden. Van hem had hij geleerd, dezelfde verscheidenheid, die men in gelaat, karakter, smaak en rigting onder de menschen aantreft, in het verschil der volken waar te nemen, en op de belangrijke resultaten acht te slaan, waartoe, bij deze opmerking, eene echt-pragmatische behandeling der geschiedenis ons leidt. Van hem had hij geleerd tot eene hoogere wereldorde en regering op te klimmen, wier eerbiedige bewondering en vereering, aan van Heusde's onderwijs eene hoogere wijding gaf en den historicus zijne meest verhevene roeping aanwijst, de tolk, de dienaar, de pleitbezorger der goddelijke Voorzienigheid te zijn [2].

Niet lang hadden Kist en Royaards aan Utrecht's hoogeschool vertoefd, toen door beide vrienden het plan ont-

1) Woorden van Kist, t. a. p. bl. 409.

2) Zie zijne *Memoria Heusdii*, p. 16 seqq. Eene Latijnsche Toespraak bij de opening zijner akademische lessen in 1839 gehouden.

worpen werd, om een letterkundig gezelschap op te rigten, waarin van Heusde's lessen door uitbreiding van het ontvangene onderwijs en zelfstandige beoefening der geschiedenis konden worden toegepast. Werkelijk kwam door hunne pogingen, in vereeniging met hunne vrienden J. C. Gaymans en J. R. Schorer, nog vóór het einde des jaars 1811 zoodanig gezelschap gelukkig tot stand, dat eerst den naam van *Historia duce*, maar later, nadat nog anderen hunner akademievrienden [1] waren toegetreden, den naam van *Utile dulci* ontving, en hoewel de naamsverandering op eene eenigzins uitgebreidere bestemming schijnt heen te duiden, toch hoofdzakelijk eene historische rigting behield [2]. Met dankbare ingenomenheid spreekt Kist van het veelzijdige nut, van de goede en rijke vrucht, niet enkel tot uitbreiding en vermeerdering zijner kennis, maar tot zijne geheele vorming, door dezen letterkundigen vriendenkring hem aangebragt, van het rijke genot, gedurende zoo vele onvergetelijke, te ras voorbijgesnelde uren in *Utile dulci* gesmaakt, waarvan de vergaderingen niet enkel binnen Utrecht's oud-bisschoppelijke wallen geregeld werden gehouden, maar zelfs gedurende het kantonnementsleven te Bruay bij Valenciennes, te midden van het rumoer der wapenen werden hervat en voortgezet [3]. Ook

1) De overige leden van *Utile dulci* waren: B. R. de Geer, P. H. Hugenholtz, J. F. van Oordt, JWz., A. H. Blaauw, J. C. de Wijs, E. W. van Dam van Isselt, D. de Bonvonst Beeckman, P. I. de Fremery en S. J. M. van Genns. Als andere akademievrienden, waarmede Kist gedurende zijnen studietijd den meesten omgang heeft gehad, vind ik vermeld van Aylva Rengers, H. Coek, H. C. Broers, R. Scheers van Harenearspel, P. Simons, B. Tilanus, A. de Keth, W. H. Taay, A. G. A. van Rappard en C. A. den Tex. Wij merken daaronder een aantal met roem bekende namen op, en het blijkt ons hieruit, dat Kist niet enkel in de theologische wereld, maar ook daarbuiten gaarne verkeerd heeft.

2) Nog staat *Utile dulci* onder de studenten-gezelschappen der Utrechtsche Hoogeschool aangeschreven, hetwelk thans uitsluitend of voornamelijk aan de Letteren schijnt gewijd, en, indien het nog altijd als een lot van den ouden stam kan beschouwd worden, in het jaar 1861 zijn vijftigjarig jubilé heeft kunnen herdenken.

3) *Ter nagedachtenis van* Royaards, bl. 411.

de vaderlandsche en erotische lier werd in deze zamenkomsten getokkeld. Het is mij niet gebleken, dat Kist even als zijn vriend Royaards eenig deel aan deze poëtische oefeningen heeft genomen, of dat er onder de talrijke vruchten van zijnen geest ook dichterlijke voortbrengselen zijn bewaard gebleven — hoewel hij van poëzij, waar deze hem voorkwam van het echte en zuivere gehalte te zijn, geenszins afkeerig was —, maar met te meerdere warmte gewaagt hij van de echt vaderlandsche zangen en outboezemingen, te midden van de dagen onzer onderdrukking, aan het hart dier fiere en edele jongelingen ontweld; zangen en ontboezemingen, „welke hen — hadden de Fransche spionnen ze beluisterd — naar de galeijen konden gevoerd hebben"[1].

Te grooter was dan ook de geestdrift, die hen bezielde, toen in November 1813 het uur van Nederlands verlossing sloeg; toen in 1815 het pas bevrijde maar op nieuw bedreigde vaderland zijne zonen te wapen riep. Had vroeger de vrees van in de legerbenden des Franschen overheerschers ingelijfd te worden, mede aandeel gehad aan zijn besluit en dat zijner ouders, om aan de studie der godgeleerdheid boven die der regtsgeleerdheid de voorkeur te geven, thans bleek voor het minst, dat geene bevreesdheid voor gevaar, waar dat voor de edelste en heiligste zaak getrotseerd moest worden, haren invloed op die keuze had doen gelden. Kist, hoewel rouwdragende over het verlies zijns vaders, schaarde zich, met zijne vrienden Royaards, van Oordt, van Dam van Isselt en andere leden van *Utile dulci* in de gelederen der vrijwillige jagercompagnie, uit Utrechtsche studenten te zamen gesteld. Hij maakte als fourier den krijgstogt mede naar het noorden van Frankrijk, die nogtans, daar het groote pleit reeds in de velden van Waterloo was beslist, niet rijk in afwisseling of belangrijke avonturen kon heeten, maar de vurige jongelingen maanden lang aan dezelfde plek gekluisterd

1) Woorden van Kist, t. a. pl.

hield. Hoe Kist met zijne jeugdige krijgsmakkers zich dat eentoonige en langdurige verblijf te Bruay ten nutte wist te maken, dit is ons reeds nit eene door hem zelven medegedeelde bijzonderheid gebleken.

Na de terugkomst in het vaderland en het ontslag uit de krijgsdienst (12 October 1815) werd de studie met vernieuwden en verhoogden ijver weder aangevangen, en, nadat Kist (11 Junij 1816) kandidaat in de letteren geworden was, schier onverdeeld en uitsluitend aan de godgeleerdheid gewijd. Een theologisch dispuut werd thans ook nevens *Utile dulci* opgerigt, waartoe ook mijn voormalige hooggeachte ambtgenoot de hoogleeraar Vinke behoord heeft. De hoogleeraren Royaards, van Oordt en Heringa waren nu in de onderscheidene vakken dezer wetenschap zijne leermeesters geworden. Hoe hoog hij ook het voortreffelijke onderwijs van den laatstgenoemden hoogleeraar in exegese, kritiek en hermeneutiek en zijne meer practische lessen en wenken tot vorming van den toekomstige evangeliedienaar waardeerde, zoo schijnt hij zich toch minder naauw aan dezen dan aan van Heusde te hebben aangesloten; waartoe de betrekking van vriendschap en bloedverwantschap, waarin hij tot den ouden hoogleeraar Royaards stond, het hare kan hebben bijgedragen. Hij beklaagt zich dat hij, ten aanzien van het zoo gewigtige vak der kerkgeschiedenis, geheel aan zich zelven was overgelaten [1], en

1) T. a. p. „Slechts voor het groote vak onzer bestemming, de kerkgeschiedenis, waren wij *na Huismans dood* zonder geleide, aan ons zelven overgelaten." Hier is een anachronisme ingeslopen, die, zonderling genoeg, den steller zelven, bij de herlezing van het door hem geschrevene, even min als de Hoogll. Prins en Moll bij het eerste levensberigt van den overledene gegeven, in het oog is gevallen. Toen K. en R. de Utrechtsche Hoogeschool verlieten, was Huisman nog in leven, en na diens dood (vacante cathedra) gaf Prof. Heringa een tijd lang de lessen over de kerkgeschiedenis. Het resultaat zal intusschen wel hetzelfde blijven, namelijk dat K. en R. (gelijk ook door Sepp, *Proeve eener pragm. Gesch. der Theol.*, bl. 259, 2e uitg., verondersteld wordt) aan Huismans onderwijs zeer weinig gehad hebben, zoodat hiervan in lateren leeftijd niets dan eene zeer flaauwe herinnering overbleef.

voor dit gebrek aan leiding, al mede in van Heusde's historisch onderwijs vergoeding moest trachten te vinden. Den 13n Junij 1817 verwierf hij op denzelfden dag, als zijn vriend, den graad van kandidaat in de godgeleerdheid. Eene maand vroeger had hij, onder praesidium van professor Royaards, zijn eerste voorstel gedaan. Kort daarna trad hij te Lienden, ten aanhoore zijner naaste betrekkingen, voor het eerst als voorganger eener openbare godsdienstoefening in eene gemeente op.

Een dag na zijnen vriend (13 Maart 1818) verdedigde hij openlijk zijne dissertatie, over den invloed, dien de overgang van Konstantyn den Groote tot het christendom op de christenwereld geoefend heeft [1], waarin hij zich al aanstonds een' gelukkig beoefenaar der geschiedenis, een' echten discipel van van Heusde bewees. Gelijktijdig met Royaards werd hij in Mei deszelfden jaars door het provinciaal kerkbestuur van Utrecht, na afgelegd examen, toegelaten en opgenomen onder het getal der kandidaten tot de H. dienst. Dit getal was toen ongelijk minder groot dan het later geworden is, en het gunstige vooruitzigt van eerlang ter vervulling der heilige en eerwaardige evangeliebediening geplaatst te zullen worden, werd spoedig verwezenlijkt. Reeds in de volgende maand ontving hij, ten gevolge der collatie van mevrouw de douairière Verstolk van Soelen, het beroep naar de gemeente te Zoelen in de Neder-Betuwe. Deze standplaats had aanstonds van wege hare gunstige ligging — niet te verre van Bommel, Utrecht en Meerkerk, waar zijn vriend Royaards geplaatst werd — iets dubbel begeerlijks. Zij won nog in aantrekkelijkheid, toen eerlang van Oordt, de Wijs en Hugenholtz te Nederlangbroek, Leersum en Woudenberg hunne eerste standplaatsen ontvingen. Hij bleef alzoo als in het midden zijner betrekkingen en akademievrienden gevestigd, en zag zich de

1) *De Commutatione, quam Constantino M. auctore, societas subiit christiana*, Rhenotraj. ap. J. Altheer, 1818.

gelegenheid geopend nieuwe zamenkomsten van een voortgezet *Utile dulci* te beramen, die een belangrijken en weldadigen invloed op de wederkeerige ontwikkeling dier jeugdige predikanten hebben geoefend [1]. Den 13n September werd hij aldaar door zijnen oom Ewaldus Kist, in tegenwoordigheid van eene breede schaar van medebroeders in de H. bediening [2], tot de prediking des Euangeliums ingezegend. De tekst der bevestigingsrede was 1 Cor. XIV vs. 12b: *Zoekt dat gij moogt overvloedig zijn tot stichting der gemeente!* [3]. De jeugdige prediker aanvaardde zijn heilig dienstwerk met eene rede over Joh. XVI vs. 33b: *Hebt goeden moed, ik heb de wereld overwonnen!* Vijf gelukkige en hoogstbelangrijke jaren, door oneindig veel goeds gekenmerkt (het zijn zijne eigene woorden) werden hier door hem gesleten. Zich tevreden en gelukkig gevoelende in zijnen stand, zich verblijdende in de toegenegenheid en het vertrouwen zijner gemeente, zag hij de genoegens, door het stille en kalme landleven hem bereid, nog verhoogd door het gezellig en nuttig verkeer, dat hij met zijne voormalige, bovengenoemde akademievrienden onderhield [4]. Geheel onvermengd of ongestoord was nog-

---

1) *Ter naged. van* Royaards, bl. 415.

2) De handoplegging geschiedde door niet minder dan twintig predikanten.

3) Opgenomen in het IVe Deel der *Leerredenen over verschillende onderwerpen*.

4) »Met innig zielsgenoegen denk ik er aan terug, hoe wij, 't zij te Meerkerk bij Royaards, te Woudenberg bij Hugenholtz, te Leersum bij de Wijs, te Neêrlangbroek bij van Oordt, te Lienden bij de Geer, of bij mij te Zoelen, veelal ook met echtgenooten of zusters te zamen waren, zoodat, wanneer de pastory te klein was, de herbergzaamheid van een en ander lid der gemeente werd ingeroepen. Dan was het, dat wij onder gezellig genot, als waren wij nog niet van de Akademie gescheiden, elkander den gang onzer studiën, vooral echter onze pastorale bezwaren en ontmoetingen mededeelden, den zoo verschillenden geest en toestand onzer gemeenten, en van die in onzen omtrek bespraken, elkander raad en bemoediging toedienden, en insonderheid ook de aandacht reeds leerden vestigen op hetgeen ons toescheen het christendom in het gemeen, en de Nederl. hervormde kerk in het

tans ook dit geluk niet te noemen. Hij beleefde hier den hoogen watervloed van 1820, toen het koor der kerk voor zoo velen, als van huis en have beroofd waren geworden, alleen tot eene veilige wijkplaats verstrekte, de bovenverdieping der pastorie geheel voor de zwakken en zieken was ingeruimd, en de hooggelegene kelderkamer, waar het vuur in de haardstede alreede door het water werd uitgebluscht, enkel hem overbleef. Onvermoeid was hij bij deze ramp, terwijl hij rondvoer in eene schuit en ook elders liefdegiften zocht in te zamelen, bezig om menschenlevens te redden, het grievendste leed te verzachten en noodlijdenden te ondersteunen. Geen wonder dan, dat het toen ondervondene hem te meer aan zijne gemeente verbond, maar ook dat deze zich te naauwer aan haren leeraar gehecht en verbonden gevoelde.

Kist was toen nog ongehuwd, maar in den herfst des jaars 1821 volgde zijne echtverbindtenis met vrouwe Catharina Wilhelmina Dijckmeester, die hem uit eene hoogstgelukkige vereeniging een tiental kinderen schonk, waarvan twee vroegtijdig overleden en acht in leven zijn. Het is hem vergund geweest met de gade zijner jeugd, de getrouwe en teederzorgende moeder van zijn kroost, (10 October 1846) zijn vijfentwintig-jarig huwelijksfeest te vieren, en nog daarna, eer hij door den dood aan de zijnen ontrukt werd, ruim dertien jaren met haar verbonden te blijven, en sommigen zijner kinderen, mede gelukkig door den echt vereenigd, en in het maatschappelijke leven gevestigd te zien [1]. Doch keeren wij tot zijn verblijf op zijne eerste en eenige standplaats weder.

---

bijzonder, in het groote of in het kleine, tot bevordering en ontwikkeling en heil te zullen verstrekken; terwijl het meer belangrijke dan tot schriftelijke opstellen aanleiding gaf, die, inmiddels rondgezonden, de stof eener latere beraadslaging uitmaakten." H. J. Royaards *in zijne betrekking tot de Nederl. Herv. Kerk*, bl. 7. (Overgedrukt uit het *Kerk. Weekblad*)

1) Zijne kinderen zijn: Mr. Joost Gerard Kist, tijdens zijns vaders overlijden Kantonregter en Lid van den Gemeenteraad te Dordrecht;

Tot dit tijdperk behooren de eerste proeven op godgeleerd gebied, welke Kist door den druk gemeen gemaakt heeft: *Iets over het zielelijden van Jezus* [1], *eene proeve ter verklaring van* Matth. XI vs. 7—15, en eene leerrede over Openb. XIV vs. 13, ter verheerlijking der nagedachtenis van Ewaldus Kist, die in Maart 1822 aan de vaderlandsche kerk was ontvallen [2].

Bij de naauwe betrekking, die hij op de gemeente te Zoelen gevoelde, viel het hem niet zwaar eene beroeping af te wijzen, die hij in November deszelfden jaars naar Thamen aan den Amstel ontving; en, hoe verrassend en verblijdend hem ook zijne ras daarop gevolgde benoeming tot hoogleeraar zijn mogt, veel kostte het hem haar te verlaten. Met diepe aandoening sprak hij 23 October 1823 zijn afscheidswoord uit over 2 Joh. vs. 8: *Zoo ziet toe, een iegelijk voor zich zelven, dat wij niet verliezen, waarvoor wij gearbeid hebben, maar een vollen loon mogen ontvangen!*" Die band is geheel zijn leven door gehecht gebleven en nimmer verbroken. Zelden ging er een zomer voorbij, waarin hij niet nog eens zijne oude gemeente bezocht. Zoet en welkom was het hem, tot in de dagen zijns ouderdoms, in haren schoot als uit te rusten, en tot de liefelijke herinneringen van zijn kortstondig leven als

Anna Elsabé, gehuwd met Ds. F. C. A. Hoogvliet, Predikant te Monnickendam; Dr. Anthonie Kist, Docent aan het Gymnasium te Deventer; Sybrecht Henrica; Hermina Jacoba; Mr. Herman Jacob Kist, Advokaat te Leiden; Ewaldus Kist, Student in de godgeleerdheid te Leiden, en Christiaan Willem Kist, kweekeling aan het Gymnasium aldaar.

1) Ontleend aan het *Oppositionsschrift* van Schröter und Klein, Bd. III, Heft 2, 4, bl. 371—412, opgenomen in het derde deel van het *Nieuw Christelijk Magazijn*, uitgegeven door den Goudaschen Predikant H. J. Krom. De proeve ter verklaring van de plaats uit het Evangelie van Mattheus, komt voor in hetzelfde Deel, bl. 471—489, aangehaald door den Hoogleeraar J. J. Prins in *Hulde aan de nagedachtenis van den Hoogleeraar* N. C. Kist," in de aantt. bl. 34.

2) *Ds nagedachtenis van* Ew. Kist *plegtig gevierd in de Gemeente van Zoelen*, 24 Maart 1822, Tiel, bij Campagne. Schier gelijktijdig verscheen ook een kort Levensberigt van Ew. Kist van zijne hand.

evangeliedienaar weder te keeren. Een schoon gedenkteeken dier gehechtheid heeft hij, kort vóór zijnen dood met eigene hand gesticht. Een zijner laatste historische opstellen, tot ons gekomen, toen de treurmaar van zijn overlijden zich pas door het vaderland had verspreid, was aan zijne geliefde, hem altijd onvergetelijke gemeente te Zoelen gewijd [1].

Hier zien wij ons tot het groote keerpunt in zijne levensgeschiedenis gebragt, dat niet minder gewigtig mogt heeten, dan toen hij eene geheel andere loopbaan voor zijne studiën koos. Zekerlijk vermoedde de negentienjarige jongeling weinig, toen hij eens eenen brief met het vreemdluidend adres ontving „aan den hooggeleerden heer N. Kist, predikant en hoogleeraar te Zaltbommel," dat dit opschrift als eene profetie voor de toekomst mogt gelden. Waarschijnlijk echter had deze brief stof tot luim en scherts in de ouderlijke woning gegeven. Hij bleef althans als eene curiositeit onder de documenten der familie bewaard.

Het was voornamelijk aan van Heusde's invloed dank te weten, dat, bij de zucht om de verwaarloosde kerk- en dogmengeschiedenis in meerdere eere te brengen, de aandacht van Curatoren der Leidsche en Utrechtsche hoogeschool gelijktijdig op Kist en Royaards gevestigd werd. De schier kinderlijke eerbied en liefde, welke Kist zijn hoogvereerden leermester toedroeg, werd door dezen met de hartelijkste toegenegenheid beantwoord. Zijne dissertatie had eenen hoogst gunstigen indruk gemaakt en de kerkgeschiedenis als het meest geliefde vak zijner studie doen kennen. Hiervan maakte van Heusde gebruik, toen door het overlijden van den hoogleeraar te Water bij de faculteit der godgeleerdheid te Leiden eene vacature was

---

1) *De Hervormde Gemeente te Zoelen in de Neder-Betuwe. Kerkhist. Archief*, verz. door N. C. Kist en W. Moll, Dl. II, bl. 442—463.

ontstaan, om zijnen veelgeliefden leerling bij den Leidschen Curator Collot d'Escury aan te bevelen; en deze aanbeveling had het gunstige gevolg dat Kist werkelijk door het collegie van Curatoren als buitengewoon hoogleeraar in kerk- en dogmengeschiedenis werd voorgedragen. Hij ontving al spoedig een veelbeteekenenden wenk om bij voorkeur aan deze vakken zijne studie te blijven wijden, en in Maart 1823 een voorloopig berigt aangaande zijne ophanden zijnde benoeming. Hij zelf verplaatst ons in de woning van zijnen vaderlijken vriend, den ouden professor Royaards, en schildert ons de verrassing, waarmede hij het verblijdend nieuws dat zijn vriend door Curatoren van de Utrechtsche hoogeschool als hoogleeraar was voorgedragen, vernam en wederkeerig het berigt, dat hij onder voorwaarde van geheimhouding kwam mededeelen, door zijne vrienden vernomen werd, met de levendigste kleuren af. Nog vóór het einde dier maand (28 Maart) volgde het koninklijk besluit, dat door beide vrienden het eerst in dezelfde Staats-courant gelezen werd [1].

Hij aanvaardde de hem opgedragene betrekking den 11n October met eene plegtige redevoering „over den voortgang of de ontwikkeling van den menschelijken geest, gelijk die in de geschiedenis der christelijke leerstellingen valt op te merken" [2]. Dit onderwerp, was even als dat, waarmede zijn vriend Royaards nog vóór de zomer-vacantie te Utrecht zijn hoogleeraarsambt had aangevangen [3], echt Heusdiaansch, en in verband met het hoofdvak, waarin hij onderwijs te geven had, uitnemend gepast te noemen. Na het houden zijner inaugurele oratie, spoedde Kist zich nog eenmaal naar Zoelen terug, om zijne geliefde gemeente, in de afscheidsrede, welke hij nog had uit te spreken, een

1) *Ter naged. van* Royaards, bl. 418.

2) *De progressione ingenii humani in dogmatum Historia Christianorum animadvertendâ.*

3) *De hominum gentiumque varietate in Christianae Societatis Historiâ observandâ.*

hartelijk en aandoenlijk vaarwel toe te roepen. De terugreis van Leiden naar Utrecht bleef hem wegens de toen met Royaards gevoerde gesprekken onuitwischbaar in het geheugen gegrift; en zij mogt inderdaad voor de historische wetenschap hoogst belangrijk heeten, daar hier het eerste plan tot de uitgave van een *Archief voor Kerkgeschiedenis* ontworpen werd, 'twelk beider namen, ten naauwste vereenigd en als van denzelfden krans omvlochten, tot de nakomelingschap zoude overbrengen [1].

Kist had thans den dertigjarigen leeftijd bereikt. Hij bevond zich alzoo in de ontwikkelde kracht des mannelijken levens. Hij was voor de taak, die hem wachtte, met eene heilige geestdrift vervuld. De schoonste verwachtingen bezielden hem voor de nieuwe toekomst, die zich voor hem opende. Hij had door zijne plaatsing te Leiden een hoogst eervollen en gewigtigen maar tegelijk hoogst moeijelijken werkkring gevonden. De eigenaardige bezwaren aan de aanvaarding van elk professoraat, inzonderheid aan het professoraat in de godgeleerdheid verbonden, werden door hem, den kweekeling der Utrechtsche hoogeschool, die (zóó oordeelden sommigen) aan de Leidsche universiteit door van Heusde's invloed eenigermate was opgedrongen, in eene verdubbelde en verhoogde mate ondervonden. In de hulde door hem aan de nagedachtenis van zijn ontslapen vriend Royaards toegebragt, heeft hij deze teedere snaar even aangeroerd, maar met zekere kiesche terughouding daarvan gesproken. „Gelukkig," zegt hij van Royaards, „dat hij te midden van dierbare betrekkingen en belangstellende vrienden van de bezwaren ontheven was, waarmede ik, als in eene geheel nieuwe wereld geplaatst, in den aanvang te worstelen had" [2]. Te minder behoeft

1) Ook elders heb ik op deze kleine, maar inderdaad belangrijke bijzonderheid in Kist's levensgeschiedenis gewezen. Men zie mijne „Inleiding op *de Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland in Tafereelen*." Uitgegeven bij G. Portielje en Zoon, Dl. I. bl. 5.

2) *Ter naged. van Royaards*, bl. 419.

echter door ons hiervan gezwegen te worden, daar hij die bezwaren glansrijk overwonnen en de op hem uitgebragte keuze luisterrijk geregtvaardigd heeft. Van welke zijde de tegenwerking, waarmede hij te kampen had, het eerst of het meest zij uitgegaan, zou minder kiesch zijn te onderzoeken, en mag ook als geheel overbodig beschouwd worden, daar zelfs diegenen onder zijne voormalige ambtgenooten en vroegste leerlingen, die welligt zijne komst met een minder gunstig oog aanschouwd hadden, later aan zijne veelzijdige verdiensten op wetenschappelijk gebied ten volle regt hebben laten wedervaren.

Tegen deze onaangename ervaring, welke in eenen man van mindere geestkracht ligtelijk den moed zou hebben uitgedoofd, stond echter een hoogst belangrijk voordeel over, waarmede Kist voor zijne wetenschappelijke vorming en ontwikkeling rijke winsten heeft gedaan. Het geringe aandeel, dat hem aanvankelijk van het akademisch onderwijs werd toegemeten of afgestaan, vergunde hem, wat menig nieuw aangesteld hoogleeraar hem zoude benijden, voor het meest geliefde vak van studie schier onverdeeld te leven, en stelde dagelijks eene veelheid van uren tot zijne beschikking, waarmede hij op voorbeeldige wijze gewoekerd heeft, en waarin hij, zonder ophef of vertooning van zijne studiën te maken, zich in stilte heeft voorbereid, om zóó degelijk als geleerde te worden, als hij werkelijk geworden is.

Op raad van van der Palm beperkte hij, gedurende het *eerste* jaar het te geven onderwijs tot de dogmengeschiedenis; en daar de grijze van Voorst, als nestor der faculteit, het grondgebied der exegese, hermeneutiek en kritiek geheel hield ingenomen; daar de dogmatiek en kerkgeschiedenis door den hoogleeraar Suringar, en de moraal en naturaal beide op hoogst voortreffelijke wijze door Clarisse gedoceerd werden, bleef er voor den jongeren ambtgenoot, buiten het zoo even genoemde vak, naauwelijks iets anders over dan de patristiek, een collegie, dat, hoe

belangrijk ook, voor de studenten in de godgeleerdheid niet verpligtend gerekend werd.

Als buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid was Kist geenszins gehouden of geroepen aanstonds als akademieprediker op te treden. Gaarne had hij evenwel die betrekking met zijn professoraat verbonden gezien. Den 4n April 1824 beklom hij voor het eerst den Leidschen kansel, die hem door van der Palm, in eene door hem te vervullen predikbeurt, was aangeboden. Deze schreef hierover denzelfden dag aan zijnen vriend van Royen: „Heden morgen heeft de jonge professor Kist voor mij gepreekt, met veel oordeel, netheid en bondigheid. Ik wenschte dat hij tot vierden akademieprediker werd aangesteld!" — Herhaalde pogingen, welke hij zelf daartoe bleef aanwenden, hoewel door van der Palm en de Curatoren ondersteund, zag hij tot zijne grievende teleurstelling mislukken, totdat eindelijk, bij het emeritaat van van Voorst en van Hengel's beroeping naar Leiden, ook zijne benoeming tot gewoon hoogleeraar (13 Junij 1827) en kort daarna (22 September) zijne aanstelling tot concionator academicus volgden. Het is na dit tijdstip, dat een nieuw tijdperk van roem voor de Leidsche hoogeschool heeft ontsloten, dat wij Kist eerst in de volle kracht zijner onvermoeide werkzaamheid, bij de steeds helderder tentoonspreiding der rijke in hem gelegde gaven, in zijne wezenlijke verdiensten kunnen leeren kennen en bewonderen.

Het groot aantal studenten, dat hun hooggeschatten en geliefden leermeester van Hengel van Amsterdam naar Leiden volgde, om hunne studiën ook dáár onder zijne leiding te kunnen voortzetten en voltooijen, bragt ook Kist eene goede aanwinste van auditores aan [1], en streelend

1) Men herinnere zich hierbij, dat het getal der studenten in de godgeleerdheid toen aan al de Vaderlandsche Hoogescholen, maar

zal mij steeds de herinnering blijven, dat de kweekelingen van het Amsterdamsch athenaeum al aanstonds tot diegenen behoord hebben, die zijne vriendschap zochten, en zijne toen reeds grondige geleerdheid toonden te waarderen.

Nog levendig staat mij de gunstige indruk voor den geest, door zijne inaugurele oratie *de Ecclesiâ Graecâ divinae Providentiae teste* (11 October 1827) bij zijn talrijk en aanzienlijk gehoor teweeggebragt; een indruk, die niet ras weder vervloog, maar ook bij de herinnering bewaard is gebleven, en na hare lezing zich bevestigd heeft [1]. Niet enkel werd zij vele jaren later door den predikant H. M. C. van Oosterzee in het Nederduitsch vertaald en uitgegeven [2], maar zoowel het onderwerp als de wijze van behandeling trok de aandacht en wekte de belangstelling van geestelijken en geleerden, die tot de Grieksche kerk behoorden. Zij genoot de zeldzame onderscheiding van, in het Nieuw Grieksch vertolkt, in het dagblad Αἰὼν (31 Maart 1858) opgenomen, en door Alexander Lascaris, ar-

---

inzonderheid aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam buitengewoon groot geweest is. Niet minder dan 35 Theologanten werden, toen ik te Amsterdam in 1823 mijne studiën begon, bij het studentencorps aldaar ingeschreven. Daarvan moeten de alumni van het Luthersche Seminarium, en enkelen, die reeds vroeger naar Leiden of Utrecht zijn gegaan, worden afgetrokken; doch de meesten binnen, en daarbij nog later aangekomenen, vergezelden van Hengel naar Leiden.

1) Men heeft de bedenking geopperd, of het bestaan der Mohammedaansche Godsdienst niet evenzeer voor de Goddelijke Voorzienigheid getuigt? — Kist zou even weinig als de Hoogl. Hofstede de Groot, die opzettelijk hierop gewezen heeft, geaarzeld hebben op deze vraag een bevestigend antwoord te geven, gelijk hij zelfs het voortdurend bewaard blijven der R. C. Kerk, in verband met de oogmerken der Goddelijke Voorzienigheid, hoogst belangrijk en opmerkelijk achtte. Ik vat alzoo de kracht dezer bedenking niet, tenzij voortaan elke eerbiedige opmerking en bewondering van de wegen en leidingen der Voorzienigheid, als eene veronderde supranaturalistische voorstelling, bij het behandelen der geschiedenis, beschouwd moet worden.

2) N. C. Kist, *Redevoering over de Grieksche Kerk als eene getuige der Goddelijke Voorzienigheid.* Uit het latijn vertaald door H. M. C. van Oosterzee, 's Hertogenb. 1854, 8°.

chidiaconus te Konstantinopel, later hoogleeraar te St. Petersburg, in het Russisch overgezet te worden [1]. Eene briefwisseling werd hieruit met laatstgenoemden geleerde geboren, welke door het onverwacht en smartelijk afsterven van Kist weder al te spoedig werd afgebroken. De laatste brief van Lascaris, die van betuigingen van persoonlijke hoogachting en waardering zijns werks overvloeit, kwam daags na zijn overlijden te Leiden aan, en werd door den hoogleeraar Cobet, die welwillend deze taak op zich nam, beantwoord [2].

Tot verlevendiging van de studie der patristiek begon Kist omstreeks dezen tijd de Patres Apostolici, ten gebruike bij zijne akademische lessen, afzonderlijk uit te geven. Op het collegie, dat ik bijwoonde, werden de Ignatiaansche brieven behandeld, waarop hij toen reeds, als hoogst merkwaardig document der christelijke oudheid, met zekere voorkeur zijne aandacht hield gevestigd. Eerlang bekwam hij, wat reeds lang zijne begeerte geweest was, het onderwijs in de kerkgeschiedenis, waarbij, na het emeritaat van den hoogleeraar Clarisse, ook dat over de moraal gevoegd werd. Uit zijne *Memoria Heusdii* blijkt, dat hij toen (1839) ook het onderwijs in de natuurlijke godgeleerdheid zich zag toevertrouwd, waarbij hij, geheel in overeenstemming met de hoofdrigting van zijnen geest, voornamelijk eene historische methode volgde.

Reeds in het jaar 1825 was door Teylers Godgeleerd Genootschap eene hoogst belangrijke prijsvraag uitgeschreven, waarin eene uiteenzetting der leer van Jezus en zijne Apostelen ten aanzien van de christelijke kerk op aarde,

1) Men vergelijke over deze vertalingen de *Protestantsche Bladen*, Augustus 1859, bl. 337, en de *Handelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde*, 1859, bl. 61.

2) De inzage van dezen in het Grieksch gestelden brief, welke duidelijk doet zien, hoezeer de schrijver zich voor altijd aan den steller der Redevoering verbonden gevoelde, werd mij door de heusche vergunning van de familiebetrekkingen des overledenen verleend.

en der gewigtige gevolgtrekkingen, die hieruit, bij een blik op het werkelijk bestaande, konden afgeleid worden, begeerd werd [1]. Die vraag was Kist als uit de ziel gegrepen. Zij trof eene snaar, welke aanstonds weêrklank gaf, en geheel zijn gemoed in beweging bragt. Hetzelfde onderwerp, waarvan hij de hooge aangelegenheid helder doorzag, had reeds lang zijnen geest bezig gehouden. Gedurig was hij, bij het geven zijner lessen, daarop teruggekomen, om de denkbeelden, welke in zijnen geest kiemden, of alreede tot meerdere rijpheid waren gekomen, voor zijne hoorders te outvouwen. Geen langdurig beraad was er alzoo noodig, om tot het besluit te komen, eene beantwoording dier vraag te beproeven, en zoo veel tijd als hij van zijne dagelijksche bezigheden kon afzonderen, aan de behandeling van dit onderwerp te wijden. En dit berouwde hem niet. Met innig genoegen herdacht hij later de uren en oogenblikken, bij dezen arbeid gesleten, en dankbaar erkende hij geene geringe verrniming van denkbeelden en toenemende helderheid van inzigten, daaraan verschuldigd te zijn [2]. Al spoedig evenwel ontwaarde hij, bij de veelheid en teederheid der onderwerpen, die zich aanboden, dat hij aan eene volledige en naauwkeurige beantwoording der vraag binnen het vrij bekrompen gestelde tijdsbestek zou moeten wanhopen. Tot overmaat van ramp werd hij in

1) De vraag luidde in haar geheel als volgt: „Welke is de leer van Jezus en de Apostelen wegens de Christelijke Kerk op aarde, in zooverre die op alle tijden en plaatsen toepasselijk gerekend mag worden? Wat vloeit hieruit voort, aangaande het uitwendig bestaan dier kerk, hare betrekking tot den Staat, de inrigting van de openbare eeredienst en den stand en de pligten dergenen, aan wie de leiding daarvan is toevertrouwd? In hoeverre is men, naar luid der geschiedenis, aan deze leer der H. Schrift getrouw gebleven? In hoeverre beantwoordt de tegenwoordige staat van het Christendom in het algemeen en meer bepaald in ons Vaderland aan dezelve? En welke waarschuwingen, raadgevingen en wenken kunnen bij den toestand der Christelijke Kerk in onze dagen, voor de Protestantsche afdeelingen derzelve, hieruit afgeleid worden?"

2) Zie het Voorberigt tot de tweede, vermeerderde uitgave, bl. VII.

den nazomer van 1826 door de toen heerschende koortsen aangetast. Eene laatste, doorzettende poging om al het mogelijke daartoe te beproeven was nu van zelf onmogelijk gemaakt. Na zijne herstelling vond hij slechts zóó veel tijd, als even voldoende was, om een deel van het geschrevene (wat thans het tweede deel zijner verhandeling uitmaakt) [1] zóó te herzien en te beschaven, dat hij dit ten bestemden tijde als eene proeve kon inzenden. Hij had echter geene reden om zich over dezen schijnbaren tegenspoed te beklagen, veel meer om zich daarover te verheugen. Teylers Godgeleerd Genootschap sprak in zijn programma voor het jaar 1828 dit gunstig en aanmoedigend oordeel uit: „dat de Nederduitsche verhandeling met de spreuk van Clemens Alexandrinus Εἰκὼν δὲ τῆς οὐρανίας ἐκκλησίας ἡ ἐπιγεῖος, als slechts de beschouwing behelzende van het eerste gedeelte der prijsvraag, niet naar den uitgeloofden eereprijs had kunnen dingen; dat echter dit onvolledige en, naar het scheen, haastig bewerkte opstel zoo vele belangrijke opmerkingen bevatte, en zulke duidelijke blijken droeg, het werk eens ervaren godgeleerde te zijn, die tot de volledige beantwoording van den geheelen inhoud der prijsvraag met de noodige vereischten van een helder oordeel, grondige uitlegkunde en geoefende bedrevenheid in de kerkelijke geschiedenis was toegerust, dat men met grond mogt veronderstellen dat de verdienstelijke schrijver, indien hij tijd en gelegenheid gehad had, om ook het overige gedeelte van de vraag te ontwikkelen en op te lossen, en zijn gelukkig begonnen werk geheel te voltooijen en te volmaken, aan den wensch des genootschaps, bij de uitschrijving der

---

1) Het draagt tot opschrift: »Nadere ontwikkeling van hetgeen uit de leer van Jezus en de Apostelen voortvloeit, wegens de hoofdbelangen der Christelijke Kerk op aarde." Het handelt over het uitwendig bestaan der kerk — hare betrekking tot den staat — de inrigting van hare openlijke eeredienst — en den stand en de pligten van diegenen, aan wie de leiding daarvan is toevertrouwd.

prijsvraag, zou hebben kunnen voldoen." — De hoogst gewigtige vraag werd alzoo andermaal, en ditmaal onder de gunstigste voorteekenen uitgeschreven.

Meerdere aansporing was er niet noodig om Kist den gestaakten arbeid met vernieuwden en verhoogden ijver te doen opvatten, en hij was thans in staat gesteld, dien zoo veel beter en naauwkeuriger, dan het hem anders mogelijk ware geweest, te kunnen voltooijen. Zijne verhandeling in den zomer van 1829 onder dezelfde kenspreuk ingezonden, werd den 13n November met het uitgeloofde eeremetaal bekroond.

Was het oordeel, door bestuurderen van Teylers Genootschap bij deze bekrooning uitgebragt, uitermate gunstig en vereerend voor den schrijver — het wetenschappelijke publiek in en buiten het vaderland hechtte, zoodra het van den rijken inhoud dezer verhandeling had kennis genomen, ten volle het zegel zijner instemming en goedkeuring aan de haar toegekende lofspraak. Natuurlijk moest het voor Kist eene streelende voldoening zijn, dat hij van mannen als Gieseler, Illgen e. a. brieven van gelukwensching ontving, die de betuiging van hooge ingenomenheid met zijnen arbeid behelsden, en dat aan zijne verhandeling, nadat zij door Dr. Tross te Hamm in het Hoogduitsch (Leipzig 1838) was overgebragt, in onderscheidene Hoogduitsche tijdschriften een welverdiende lof werd toegekend [1]. De graagte, waarmede zij vooral in ons vaderland ontvangen en gelezen werd, maakte een herdruk noodzakelijk, en de verdienstelijke schrijver nam deze gelegenheid waar om, in een schat van aanteekeningen, als

1) Men vindt eene zeer gunstige beoordeeling dezer verhandeling in Gersdorff's *Repertorium gesämmter Deutschen Litteratur*, Th. XVIII, 2es Heft, s. 100; een zeer aanprijzend verslag in Rheinwald's *Repertorium*, Jan. 1839, s. 212; alsmede, hoewel gewijzigd naar het kerkelijk standpunt van dat Tijdschrift, in Hug, *Freiburger Zeitschrift für Theologie*, Bd. II, Heft I. Ook Clarisse beval in zijne *Encyclopaedia*, ed. 2a, p. 625, den toekomstigen evangeliedienaar de lezing en herlezing van deze doorwrochte verhandeling aan.

de laatste hand aan zijn werk te leggen, dat nu als vermeerderde uitgave in twee octavo-deelen verscheen [1].

Kist was in zijne beschouwing van de Christelijke kerk van het hoofddenkbeeld uitgegaan, dat Christelijke godsdienst en Christelijke kerk zeer onderscheidene begrippen zijn. Als den Goddelijken insteller der eerste wilde hij Jezus Christus ten volle erkend en geëerbiedigd hebben, maar hij meende, dat deze niet anders dan in oneigenlijken zin als stichter der Christelijke kerk kon aangemerkt worden — namelijk slechts in zooverre, als hij voorzag en wist, dat de verkondiging en aanneming van het Evangelie onder de menschen tot het ontstaan van meer of min van de overige wereld afgezonderde en maatschappelijke vereenigingen, en daardoor tot eene uitwendige kerk aanleiding zou geven [2]. Hoewel dit denkbeeld, waar men door *kerk* eene tot organisch geheel verbonden gemeente verstaat, zich genoegzaam laat regtvaardigen, zoo kan men toch onderscheid maken tusschen hetgeen de Heiland, als tot den kring zijner eigene werkzaamheid behoorende, werkelijk verrigt, en hetgeen hij voor de toekomst gewild en bedoeld heeft. Vreemd was het daarom niet, dat dit denkbeeld in en buiten het vaderland, in weerwil van de hooge ingenomenheid, die men met dit werk betnigde, wederspraak ontmoette [3]; maar al mogt men ook in andere opzigten van den verdienstelijken schrijver verschillen, aan de helderheid en schranderheid van oordeel, en de fijnheid van opmerking, aan de rijke belezenheid, aan de onbevangenheid waarmede Kist, alleen door de geschiedenis voorgelicht, de waarheid wilde verkondigen, kon toch alge-

1) De eerste uitgave geschiedde in de Werken van Teylers Genootschap, in 4°., XXX, 1830. De tweede editie verscheen te Leiden, in 8°., in 1835.

2) Zie o. a. bl. 97 en 98 der 2e uitgave.

3) Gelijk b. v. in de *Gött. Gelehrt. Anzeigen*, Februar 1841, waar de verhandeling zelve met hoogen lof vermeld, maar dit denkbeeld opzettelijk bestreden werd. Deze recensie is in het Nederduitsch wedergegeven in de *Konst- en Letterbode* van het jaar 1841, N°. 25.

meen niet de hoogste lofspraak geweigerd worden. Kist (het mogt nog vele jaren later gezegd worden [1]) had met dit werk de letterkunde met een klassiek boek verrijkt, en, wij mogen er bijvoegen, hiermede de kroon op zijne benoeming als hoogleeraar gedrukt, en in de rij der vaderlandsche godgeleerden zijn naam en rang voor goed gevestigd.

Maar reeds vóór dat deze bekroonde prijsverhandeling de algemeene aandacht tot zich kon trekken, was het eerste deel van het *Archief voor Kerkgeschiedenis* in het licht verschenen, en daarmede de grond gelegd tot een werk, dat, gedurende vijf en twintig jaren voortgezet, op het graf van Kist en Royaards beiden het onvergankelijkste gedenkteeken zou zijn [2]. Oorspronkelijk lag het in het doel der bewerkers een periodiek geschrift te leveren, dat van de drie vaderlandsche hoogescholen zoude uitgaan. Zij legden dit plan aan den Groningschen hoogleeraar Theodorus Adrianus Clarisse open, die zich bereid verklaarde aan deze gewigtige onderneming zich aan te sluiten. Het was eene schoone gedachte, de drie zuster-hoogescholen door zulk een' wetenschappelijken band naauwer aan een te hechten, eene gedachte die zich, helaas! door den

1) C. Sepp, *Proeve eener pragmatische Gesch. der Theologie in Nederland* enz. 2e uitg. bl. 221.

2) Het *Archief voor Kerkgeschiedenis, inzonderheid van Nederland*, door K. en R. uitgegeven, bestaat, na onder den eenigzins gewijzigden titel van *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* na het XIe Deel te zijn voortgezet, uit 20 vrij lijvige boekdeelen. Het werd gevolgd door *Nieuw Archief voor Kerkgesch. inz. v. Ned.*, in doel en strekking geheel aan het vorige gelijk, waarvan tot op den dood van R. twee deelen verschenen zijn. De plaats van dezen werd, gelijk in de geleerde wereld genoegzaam bekend is, waardiglijk vervuld en ingenomen door den Hoogl. Moll, die op de twee deelen van het *Kerkhistorisch Archief* (waarvan het laatste nog onderscheidene bijdragen van Kist bevat), een derde deel en thans ook datgene, wat helaas! tot besluit des geheelen werks moet dienen, heeft laten volgen.

vroegtijdigen, kort daarna gevolgden dood van den nog jeugdigen Clarisse niet heeft knnnen verwezenlijken. Door onvoorziene omstandigheden, waartoe de ziekte van Kist en de bewerking zijner prijsvraag mede behoord hadden, was de uitgave van het eerste deel vertraagd.

Hoe gelukkig gevoelden zich de beide vrienden, toen dit eindelijk in November 1829 de pers verliet! Een arbeid was hiermede begonnen, welke niet eerder dan bij hunnen dood door hen zou worden opgegeven, en waarop zij bij toeneming, maar ook reeds aanstonds, van onderscheidene zijden goedkeuring en toejnicbing mogten inoogsten [1]. De algemeene redactie en de bezorging van den druk waren aan Kist toevertronwd, en wij gelooven hem gaarne, wanneer hij verklaart vele kostbare uren, dagen, weken en maanden aan het tnren op zoo vele duizenden bladzijden druks ten beste te hebben gegeven [2]. Welligt was daaraan mede de ongesteldheid des gezigts toe te schrijven, waaraan hij leed, toen de tweede uitgave zijner prijsverhandeling ter perse werd gelegd [3].

Wat den aanleg van dit uitgebreide werk betreft, — het was voornamelijk bestemd om door het opsporen van nieuwe kenbronnen voor de geschiedenis, ook tot de toekomstige ontwikkeling dier wetenschap, vooral voor eene grondige bearbeiding der Nederlandsche kerkgeschiedenis bouwstoffen te verzamelen; belangwekkende onderwerpen, waaromtrent het onderzoek nog geenszins was afgesloten, nogmaals ter sprake te brengen, en een nieuw licht daarover te doen opgaan; voordeel te doen met de lessen en raadgevingen der geschiedenis, en daartoe het oog niet

---

1) Gieseler schreef aan K. en R. over dit eerste deel: „Belgas opere periodico ditastis, quo nos Germani nunc caremus; illudque dissertationibus tam doctis ornastis, nt viri harum rerum studiosi opere vestro carere non possint." *Ter naged. van* Royaards, bl. 422.

2) T. a. pl.

3) Zie de Voorrede tot de 2e uitgave der *Prijsverh. over de Christelijke Kerk op aarde.*

enkel op het verledene maar ook op het tegenwoordige, als de kiem der toekomst in zich besluitende, gevestigd te houden [1]. En hoe uitnemend Kist voor zulk eene taak berekend was, en hoe voortreffelijk hij zich daarvan gekweten heeft, dit hebben de talrijke bijdragen van zijne hand [2], waaronder niet weinige zijn, die het Archief tot een blijvend sieraad verstrekken, overvloediglijk bewezen. Wanneer wij een blik op den rijken inhoud slaan, dan staan wij niet slechts verbaasd over de vruchtbaarheid (productiviteit) van zijnen geest, over het veelzijdige en veelomvattende zoowel als het grondige van zijne historische studiën, over het onvermoeide van zijne werkzaamheid, waaraan door zijne ambtgenooten, bij zijnen dood, eene eenparige en regtmatige hulde is toegbragt [3], maar dan zijn wij ook het best in staat, om het beeld van Kist als historicus in enkele trekken te schetsen.

Behoeft het gezegd of bewezen te worden, dat er veel, zeer veel van van Heusde's geest — wat in mijne schatting nog altijd als eene lofspraak geldt — op de bewerkers en uitgevers van het Archief was overgegaan? Kist, niet minder dan Royaards, had van Heusde's pragmatisme in hart en aderen ingezogen. Het liet zich gemakkelijk onderkennen in de keuze zijner eerste inwijdingsrede. Het komt in enkele opstellen (zooals b. v. over het Germaansche karakter der kerkhervorming) op eene sterk sprekende wijze te voorschijn. Het openbaarde zich wel het meest, als hij op zijne lessen over de kerkgeschiedenis aan zijne hoorders zijne pragmatische opmerkingen mededeelde. Toch treedt het in zijne schriften veel minder op den voorgrond, dan dit in de schriften

1) *Ter naged. van* Royaards, bl. 421 vg.

2) Alleen het VIIe Deel bevat geene bijdragen van zijne hand. Welligt heeft dit in verband gestaan met de oogziekte, waaraan hij een tijd lang lijdende was.

3) Prof. Scholten, *Toespraak bij het graf.* Prof. Prins, *Hulde* enz. Prof. Kuenen, in zijne *Leerrede over Luk.* XII: 42—44.

van zijnen vriend en geestverwant geschiedt; maar ook hierdoor is hij meer dan deze behoed gebleven voor zekere overdrijving van enkele geliefkoosde denkbeelden en theoriën (gelijk b. v. de invloed van luchtstreek en volkskarakter), waarbij wel waarheid ten grondslag ligt, maar welke zich niet onbepaald laten toepassen of in de geschiedenis zijn weder te vinden; eene overdrijving, waarvan hun voortreffelijke en onsterfelijke leermeester zelf niet altijd was vrij te spreken..

Terwijl Royaards (blijkens al zijne schriften), even als van Hensde zelf, gaarne zijnen blik over het geheele veld der geschiedenis liet gaan, bleef het oog van Kist — hoewel hij nu en dan met echt pragmatischen zin in algemeener beschouwingen trad [1] — veelal op bijzondere personen of punten der geschiedenis gerigt, die, of nog in het duistere scholen, of naar zijne overtuiging scheef en in een verkeerd daglicht waren geplaatst, of tot hiertoe veel te weinig de opmerkzaamheid hadden getrokken, of nog niet genoegzaam toegelicht en een vernieuwd onderzoek allezins waardig waren. Aan dien geest der navorsching en des onderzoeks zijn wij zijne verhandelingen over *de Kerk en het Patriarchaat van Aquileja; over den oorsprong van het bissehoppelijk gezag en de Ignatiaansche brieven; over de Pausin Johanna*, en meer andere opstellen verschuldigd.

Daarin kwamen echter beide vrienden overeen, dat zij de hooge belangrijkheid van eene vernieuwde vóórstudie voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis ten volle doorzagen; en, hoewel Royaards nog meer opzettelijk daaraan zijn tijd en zijne krachten heeft gewijd, zoo leverde toch ook Kist daarvoor onschatbare bijdragen. Men denke slechts aan zijn *Petrus Bloccius* als bijdrage tot de inwendige

1) Zoo als in zijne hoogst belangrijke verhandeling „over de geschiedenis van de leer des Christendoms afgescheiden van de Dogmengeschiedenis"; „het zelfstandig karakter der Nederl. Herv. Kerk"; „de toekomst der Roomsche Kerk" enz.

Geschiedenis der Nederlandsche Kerkhervorming; *de geschiedenis der abdij te Elten; de Rhenensche Kunera-legende; den Pauselijken aflaathandel in Nederland; den Nederlandschen oorsprong der Zwingeliaansche Avondmaalsleer;* en voornamelijk aan het gewigtig en uitvoerig werk, dat hij (buiten het *Archief*) nog in lateren leeftijd opvatte en ook gelukkig mogt voltooijen: *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven,* door eene geschiedenis der christelijke biddagsviering ingeleid, waarvan hij de hooge waarde ook als historische bronnen en gedenkstukken in het helderste licht plaatste, als waarin de geheele geschiedenis der Nederlandsche kerk en de geest, die haar in onderscheidene tijden bezielde, op eene geheel eigenaardige wijze zich afspiegelen [1].

Kist had omtrent de kerkhervorming in het algemeen en die van Nederland in het bijzonder, zijne eigene beschouwingswijze, waarin zich de scherpzinnigheid en zelfstandigheid van zijnen geest onmiskenbaar openbaarden. Hieraan ontleende hij, toen hij in het jaar 1837 voor het eerst de Rectorale waardigheid nederlegde, het onderwerp zijner oratie *de inchoatâ necdum perfectâ Sacrorum Instauratione,* welke hij, overgebragt in een nederduitsch gewaad: *de beginselen en de nog onvoltooide toestand der Kerkhervorming,* niet enkel in het *Archief* overnam, maar in eene reeks van belangrijke punten, welke in zijne redevoering slechts even en vlugtig waren aangeroerd, in het breede

1) „De geheele gang der belangrijke gebeurtenissen, die op het gebied van Kerk en Staat hier voorvielen, vaak zelfs de innerlijke en verborgen drijfveeren der daden, en niet slechts de uitwendige maar ook de zedelijke toestand der natie, spiegelen op eigenaardige wijze in de Nederlandsche Biddagsviering zich af. Hare geschiedenis is daardoor tevens die van het Vaderland en der Vaderlandsche Kerk. Zelfs doet zij ons deze bezien en kennen van een geheel eigen standpunt." Kist, bl. VIII van de Voorrede tot het eerste Dl., dat den oorsprong, de lotgevallen en den toestand der Christelijke Biddagsviering, bijzonder in Nederland schetst. Het tweede, dat niet lang daarna verscheen, behelst de Biddagsbrieven zelve.

uitwerkte [1]. Rijke stof tot nadenken gaf inzonderheid zijne ontleding van de namen der kerhervorming met de gevolgtrekkingen ten aanzien van hare gronbeginselen daaruit afgeleid, waarvan ik bij het schrijven van mijne *Geschiedenis der Hervorming* dankbaar gebruik maakte. Hier was het intusschen, en voornamelijk ten aanzien van het oorspronkelijk karakter, aan de Nederlandsche hervorming eigen, dat Kist zich eenigermate van zijnen vriend, of deze zich van hem verwijderde. Hij zelf verklaarde dat hij in den strijd, die uit de verhandeling van den hoogleeraar Hofstede de Groot *over den gang der Christelijke Godgeleerdheid in Nederland* [2] was ontstaan, zich als in het midden tusschen beide vaderlandsche geleerden had geplaatst gevonden [3]. Deze beschouwingswijze hing ten naauwste zamen met de hooge ingenomenheid en de ietwat overdreven voorliefde, die hij voor Erasmus koesterde, „dien hij eerder boven de behoefte aan zulk eene hervorming, althans in vele opzigten verheven achtte, dan dat deze zonder hem had kunnen tot stand komen" [4]. Niet gemakkelijk was hij er toe te brengen, iets van die hoogopgevoerde bewondering, zelfs waar deze ten nadeele van Luther moest terugwerken, prijs te geven. Ik herinner mij, hoe ik kort na de eerste nitgave van mijne *Geschiedenis der Hervorming* hem een bezoek in zijne woning bragt, en dáár in het voorvertrek de buste van Erasmus op den schoorsteenrand, en eene statue van Luther iets lager op den daarvoor staanden haardkagchel geplaatst vond.

1) „De Kerkhervorming in betrekking tot de Roomsche Kerk; de Germaansche oorsprong der Kerkhervorming; Het bewaard blijven der Roomsche Kerk door medewerking der Kerkhervorming; Het voortdurend bestaan der R. C. Kerk; Bijbel en overlevering; De toekomst der Roomsche Kerk; Historisch overzigt der onderzoekingen naar het grondbeginsel der Kerkhervorming; De namen der Kerkhervorming." *Archief*, Dl. XII.

2) *Archief*, XIII.

3) *Ter naged. van* Royaards, bl. 443.

4) *Archief*, XII, bl. 129.

Ik kon mij niet weêrhouden daarin de eigenaardige uitdrukking van zijn gevoelen omtrent deze twee beroemde mannen te zien. „Heeft deze plaatsing ook eenige beduidenis?" vroeg ik glimlagchend, toen hij binnentrad. Kist begreep mij terstond, en antwoordde met een fijn satyrischen glimlach: „Zij staan daar beiden juist op hunne plaats."

Was het eene der hoofdgedachten geweest, welke aan het Archief het aanzijn hadden gegeven — een Repertorium aan te leggen, waarin oorspronkelijke stukken en onuitgegeven bescheiden hunne bewaarplaats konden vinden, totdat zij door den oordeelkundigen beschouwer der Geschiedenis overeenkomstig zijn doel konden aangewend worden: Kist droeg zorg dat het Archief met eere aan deze zijne bestemming bleef beantwoorden. Volijverig en onvermoeid was hij zelf in het opsporen van handschriften bezig, en hoogst welkom was hem elke aanwijzing en mededeeling daarvan. Vrij uitgebreid mag dan ook de verzameling van zoodanige stukken heeten, welke door zijne zorg als uit het stof der vergetelheid zijn opgerakeld en in het Archief zijn bewaard. Daartoe behooren: *het levensberigt* en *de onuitgegeven brieven van Smetius; de beroemde terugtogt der Waldenzen, door een ooggetuige beschreven;* een aantal *Synodale akten uit lang vervlogen tijd; necrologiën, registers en andere papieren uit aloude kloosterstiften; een onuitgegeven brief van Willem I* en *vier oorspronkelijke stukken van Keizer Karel V,* terwijl wij alles wat door anderen hem werd toegevoegd, hier buiten rekening laten [1]. Natuurlijk zijn al deze bescheiden niet even belangrijk te achten. Het oordeel over de betrekkelijke waarde, welke daaraan te hechten zij, behoort echter minder aan ons, dan aan een later levend geslacht, dat bij voortgezette grondige studie zich in eene nog juister en vollediger kennis der geschiedenis zal mogen verheugen.

1) Verg. de chronologische lijst zijner schriften.

In Kist waren de beoefenaar der geschiedenis en de archeoloog — het blijkt reeds uit vele der hier opgenoemde onderwerpen — ten naauwste vereenigd. Vandaar dat het hem niet aan den lust en de opgewektheid ontbrak om aan onderscheiden specialiteiten, zoo als den *oorsprong van het Patronaatregt van de kerk in 't Woud; het klooster der reguliere Kanunniken te Zaltbommel; de Hervormde Gemeente te Zoelen; naamlijsten van Hoogleeraren en Predikanten; de zegels en zinnebeelden der Hervormde Kerk*, zijn onderzoek te wijden. Vandaar ook dat kerkelijke oudheden en voorwerpen van architectuur en beeldende kunst in hooge mate zijne belangstelling opwekten en zijne aandacht boeiden. De naauwkeurige beschrijving van sommige kerken, welke hij met de bijgevoegde teekeningen ons naliet, getuigen hoe hij, met het oog eens kenners gewapend, de overblijfselen der oudheid bezag [1]. Evenzeer werd deze zucht voor oudheden door smaak en aesthetisch gevoel veredeld. „Geenszins ontoegankelijk voor de magt der schoone vormen," (zóó schreef de hoogleeraar Moll [2], die dezelfde eigenschappen op de gelukkigste wijze in zich vereenigt, en daarom ook in dit opzigt, meer dan iemand geschikt was, het door den dood van Royaards afgebroken werk, in vereeniging met hem op te vatten en voort te zetten) „geenszins ontoegankelijk voor de magt der schoone vormen, en wel bewust van de waardij der oude kunstvoortbrengselen voor de kennis van den geest en het leven der vaderen, achtte hij het niet beneden zich zijne beste krachten te gebruiken voor enkele deelen der christelijke kunst, vooral der kerkelijke, waaraan vóór hem in ons vaderland slechts zelden aandacht was geschonken." — Daaraan danken wij verschillende bijdragen van zijne hand over *Janus Secundus*

1) Zie de nadere opgave in de chronologische lijst zijner schriften.

2) In het doodberigt van N. C. Kist (*Konst- en Letterbode*, N°. 1 van het jaar 1860.)

als stempelsnijder; over muurschilderingen in de Pieterskerk te Leiden, te Amerongen en elders ontdekt; over het orgelgebruik in Nederland; over Germaansche architectuur. Inzonderheid verdient hier zijne verhandeling *over het humoristisch karakter der christelijke kunst* met hoogen lof vermeld te worden, waarin onwillekeurig iets van den fijnen humor zich heeft uitgedrukt en teruggegeven, die aan het karakter des schrijvers eigen was [1].

Indien al het Archief en zijne andere schriften daarvan hadden gezwegen, dan nog zoude Kist uit zijne Bibliotheek [2], welke niet minder dan honderd vijf en tachtig handschriften en vele andere zeldzaamheden bevatte, en niet minder uit de rijke en keurige verzamelingen van portretten, facsimile's en penningen [3], die hij heeft nagelaten, als kunstkenner en archeoloog na zijnen dood bekend zijn geworden.

Hoe voortreffelijk hij de geschiedenis als leermeesteresse voor het tegenwoordige en ter waarschuwing voor de toekomst wist te doen spreken, dit toonde hij in zijn onder-

1) Verg. de chronologische lijst zijner schriften.

2) Zijne bibliotheek, waarvan de Catalogus 148 bladzijden beslaat en 4178 nummers bevat, is van 11—19 Februarij 1861 bij den Boekhandelaar E. J. Brill te Leiden verkocht.

3) Zijn kabinet van penningen en munten (onder den titel: Gouden, zilveren en andere historische gedenk- en legpenningen, vroedschaps- gild- en brandspuitpenningen, vrijmetzelaars-, schutters- en prijspenningen, alsmede eene kostbare collectie noodmunten, penningen betreffende het muntwezen en munten, waarbij zeer zeldzame Grieksche en Romeinsche antieken, gegraveerde steenen, numismatische boeken en penningkasten) werd den 12n Januarij ll. bij den Boekhandelaar G. T. Bom te Amsterdam in veiling gebragt. Deze verzameling beslaat 106 blz. en bedraagt 2488 nummers. Bij het zeldzaamste zijn aanteekeningen van zijne hand. — Zijne verzameling van portretten, nederl. geschiedkundige en bijbelsche platen, prenten en teekeningen over kerkelijke architectuur, prenten van M. Schön, A. Dürer, Lucas van Leyden, werken over kunst, oude uitgaven van en werken over doodendansen enz., is den 6n en 7n Februarij deszelfden jaars bij den Boekhandelaar Frederik Muller te Amsterdam geveild. De catalogus van die verzameling beslaat 45 blz. en bedraagt 1278 nummers.

zoek naar het regt van *Placet*, waarbij hij zich met mannelijken ernst tegen de aanmatiging van het hedendaagsche Ultramontanisme verzette.

Gelijk hij geheel zijn leven door, krachtig en bezielend, door voorbeeld en onderwijs gewerkt heeft, om de studie der Kerkgeschiedenis meer te doen herleven, zoo ondersteunde hij gaarne elke poging om hare beoefening aan te moedigen of de stralen van haar licht verder te verspreiden. *De geschiedenis der Christelijke Godsdienst en Kerk, in Tafereelen*, uitgegeven te Amsterdam bij G. Portielje en Zoon, vond in hem van het begin tot het einde dier uitgave, een wakkeren en ijverigen medearbeider. Van hem hoofdzakelijk ging, na de voltooijing dezes werks, de gedachte uit, in eene *Kerkgeschiedenis van Nederland in Tafereelen*, eene voorzetting daarvan te beproeven, en de laatste dagen en uren zijns levens, die hij op zijn studeervertrek doorbragt, werden door hem tot het ontwerpen van eene schets besteed, welke de daarin te behandelen onderwerpen met de hem eigene naauwkeurigheid aanwees. Zekerlijk was het nog iets meer dan de zucht om ook voor de ongeletterde standen der maatschappij nuttig te zijn, wat hem bewoog daaraan de hand te leenen [1]. Kist had den eisch en de behoeften onzes tijds begrepen om, bij het degelijke van den inhoud ook den dikwerf al te veel verwaarloosden vorm meer tot zijn regt te laten komen; en dat de resultaten der wetenschap zeer wel in populairen en onderhoudenden vorm kunnen worden nedergelegd en uitgesproken, dit heeft hij getracht in de Tafereelen, die hij bewerkte over *de vervolging der Kerk onder de Romeinsche Keizers, over den Ariaanschen strijd, over de Waldenzen, over den invloed der Hervorming op de Roomsche Kerk, over de Hervormde Kerk in onzen tijd*, aanschouwelijk te doen worden. Toch was dit geenszins het terrein, waarheen het meest zijne keuze

1) Verg. de woorden van den Hoogl. Prins t. a, pl. bl. 26.

uitging, of waar hij zich in al zijne kracht vertoonde. Kist draagt in zijne voorliefde voor geleerde, op zich zelve staande, onderzoekingen als Historicus meer den karaktertrek der Oud-Nederlandsche en Engelsche dan der Duitsche geschiedkundigen op het gelaat. In nuchterheid en klaarheid van voorstelling bij naauwgezette bronnenstudie, vertoont hij enkele punten van overeenkomst met Gieseler, maar hij had ook op het gebied der geschiedenis te zeer zijne sympathiën en antipathiën, om diens onpartijdigheid en objectiviteit volkomen te bereiken. Hij verdient den eerenaam van Historicus in den vollen en edelen zin des woords, maar hij is meer Archeoloog of — om van onze Duitsche naburen een woord te ontleenen, dat bij ons nog geen volkomen burgerregt verkregen heeft — meer *Geschiedvorscher* dan Geschiedschrijver geweest, en, om een term der schilderkunst te bezigen, hij munt meer in portretten dan in breeduitgewerkte tafereelen of landschappen uit [1].

Hoe hoog nogtans Kist met de studie der Kerkgeschiedenis was ingenomen — welke men als zijne eerste liefde kon beschouwen, waaraan hij tot aan zijnen dood getrouw bleef — het is er verre van af, dat hij het andere hoofdvak van akademisch onderwijs, dat hem was toevertrouwd — dat der Moraal — als van den tweeden rang of van ondergeschikt belang zou hebben gerekend. Dieper kon geen

1) Met den bekroonden schrijver van *de Pragmatische Geschiedenis der Theologie in Nederland gedurende de laatste vijftig jaren*, bl. 263 en vlg., 2e uitg., zou ik niet gaarne de beoefening der Kerkgeschiedenis in ons vaderland eene geheel *antiquarische* rigting zien erlangen. Maar ik wil met deze verklaring niets op Kist's wezenlijke verdiensten hebben afgedongen. Ook op wetenschappelijk gebied zal wel het *indulgere genio* mogen gelden; en te minder zal het ooit bij Kist zijn opgekomen zijne rigting of methode in de beoefening der Geschiedenis als de eenig ware of goede aan anderen op te dringen, als hij zich minder heeft toegelegd eene eigenlijk gezegde school te vormen.

godgeleerde onzer dagen van de hooge aangelegenheid dezer wetenschap overtuigd en doordrongen zijn dan hij. Hij zag in hare gezette en getrouwe beoefening een der geneesmiddelen, welke het krachtigst en gelukkigst zouden kunnen werken tegenover enkele ziekelijke verschijnselen onzes tijds. Het was alzoo geheel in zijnen geest, en uit zijn hart gesproken, dat ik, bij de aanvaarding van het Professoraat, de naauwe vereeniging van Kerkgeschiedenis en Moraal vooral uit dit oogpunt wilde beschouwd en aangeprezen hebben [1]. En, hoewel hij gereedelijk zou hebben toegestemd, dat ieder vak afzonderlijk de toewijding van het geheele menschenleven met zijne edelste krachten en vermogens zou mogen vorderen, zoo meen ik toch ernstig te mogen betwijfelen, of hij de zamenvoeging van de beide vakken der Godgeleerdheid in denzelfden docent als zóó heterogeen of onnatuurlijk zou beschouwd hebben, als dit in onze dagen is begrepen en voorgesteld. Zeker is het althans dat deze zamenvoeging hem nooit zwaar of drukkend is gevallen. Veel meer nam zijn lust en zijne liefde voor de Christelijke Ethiek, met het klimmen zijner jaren en den verhoogden ernst zijner wereld- en levensbeschouwing dermate toe, dat wie minder in zijne denk- en zienswijze ingewijd en met den gang zijner studiën vertrouwd was, ligtelijk zou hebben kunnen vermoeden, dat, waar de Moraal zóó sterk bij hem op den voorgrond trad, de studie der Kerkgeschiedenis eenigermate in zijne schatting moest verloren hebben. Het is waar en schoon door een' zijner ambtgenooten gezegd: „Vooral had zijn onderwijs in de Christelijke zedekunde in verband met zijne onderzoekingen omtrent het wezen der Kerkhervorming dien practischen ernst in hem aangekweekt, die in overeenstemming was met het groote doel van al zijn onderwijs. De uitsluitend zedelijke strekking des Christendoms, dat ons heiligen wil

1) *De Historioe Ecclesiosticae ac Theologiae Moralis studio, his nostris diebus, arcte conjungendo.*

en vernieuwen, even als der gezegende Kerkhervorming, die in de eerste plaats eene „emendatio vitae ac morum" had willen zijn, trad bij hem allengs duidelijker en krachtiger op den voorgrond. „Reformamini in novitate sensus vestri!" „Wordt hervormd in de vernieuwing uws gemoeds!" dat woord van Paulus was, volgens hem, de groote leuze der zestiende eeuw, maar al te veel in de volgende vergeten. En had hij daarvan bij zijne eerste Rectorale Oratie zijne hoorders overtuigd en doordrongen, de tweede, vijftien jaren later (8 Febr. 1852) bij het nederleggen van zijn Rectoraat gehouden, moest dien indruk bewaren en versterken, daar zij, in verband met sommige verschijnselen des tijds, de aandacht vestigde op de *Indoles religionis Christianae practica, uti antea semper sic omnino hodie multum neglecta* [1]. Duidelijker en treffender kon dat zedelijk en practisch karakter des Christendoms, waarvan hij het voorbijzien, zoo als dit te allen tijde plaats had, maar thans vooral zich openbaarde, diep betreurde, wel niet in het licht gesteld worden, dan dit in deze Redevoering met de bezielde taal der innigste overtuiging geschiedde. Niet enkel wees de redenaar als het einddoel van Christus' komst in de wereld, van de Godsdienst, die hij predikte en in zijn leven te aanschouwen gaf, van de verlossing die hij heeft aangebragt, 's menschen heiliging aan; maar hij legde de voornaamste kracht van zijn betoog in de opmerking, dat de gewigtigste theoretische waarheden in de redenen des Heilands en de schriften zijner Apostelen zelden of nimmer thetisch, veel minder met een dogmatisch-polemisch doel, maar als ter loops en van ter zijde worden voorgedragen, altijd ondergeschikt en dienstbaar aan een zedelijk doel, dat kennelijk als het hoogere, als het hoogste moet gelden.

Als ijverig verdediger van de regten der Ethiek als zelfstandige wetenschap, kon hij niet dulden dat de Dog-

1) De Hoogl. Prins t. a. p. bl. 28.

matiek boven hare zusteren als koninginne gekroond en gehuldigd werd, en dat de Moraal zoo lang zich had vernederd gezien, om de dienares en slippendraagster der fiere vorstin te zijn! Meermalen, ook in zijne gesprekken met zijne wetenschappelijke vrienden, vloog derwaarts een pijl als van de sterkgespannen koorde af, en wij erkennen het, ook de aanval, dien hij aan het slot dezer redevoering tegen het herlevend en toenemend dogmatisme onzer dagen rigtte, was niet van scherpte èn bitterheid vrij [1].

Van dit standpunt kon hij onmogelijk toegeven of gedoogen, dat de algemeene begrippen van zedelijkheid, gelijk die in geene eeuw en bij geen volk zich ten eenemale verloochend hebben, en nog altijd in het diepste en binnenste heiligdom van 's menschen gemoed hunne eenig ware uitlegging vinden, ter gunste van eenig wijsgeerig of theologisch systeem aan eene geheele reconstructie zouden moeten onderworpen worden, welke het ware denkbeeld prijs geeft of vernietigt. Veel meer achtte hij zich volkomen geregtigd, om reeds op grond daarvan eene bedachtzame herziening van zulk een systeem te vragen. Toen alzoo vóór ettelijke jaren de strijd over *Determinisme* en *Indeterminisme* vrij levendig in ons vaderland gevoerd werd, kon Kist niet geheel onzijdig of een onverschillig aanschouwer blijven. Terwijl hij een veel uitvoeriger en belangrijker werk, dat de wetenschappelijke bearbeiding der Christelijke zedeleer zou behelzen, als voor de pers gereed aankondigde, gaf hij als klein gedeelte daarvan eene anthropologische studie in het licht *over den mensch als redelijk en zedelijk vrijwerkend wezen.* Hij deed hierin aan het Determinisme de schijnbaar belangrijke concessie, dat de wil altijd door sufficiente oorzaken bepaald wordt,

1) De woorden, waarop wij hier doelden, zijn mede t. a. p. bl. 29 door den Hoogl. Prins aangehaald: »Apage igitur reviviscens illud et vitae Christianae hominumque saluti nocentissimum semper, dogmatismi in divinam religionem imperium."

en dat alzoo de gewone benaming *vrije wil* ten eenemale verwerpelijk gekeurd moet worden [1]. Maar de *causa determinans* in het eigenlijke *ik* des menschen zoekend, plaatste hij zich weder daartegenover, en met te meerdere gestrengheid en vasthoudendheid zocht hij zijn begrip van *zedelijke vrijheid* in verband met het ware begrip van zonde, godsdienst, zedeleer en het bestaan van God te handhaven. Ik onthoude mij een beslissend oordeel over de wetenschappelijke waarde van zijn betoog uit te spreken. Toch schroom ik de verklaring niet, dat ik op vele bladzijden van dit geschrift (dat veel meerdere opmerkzaamheid had verdiend, dan het tot hiertoe schijnt gevonden te hebben) de uitdrukking mijner eigene overtuiging zag geschreven staan. Toch ben ik aan den ontslapene de getuigenis schuldig, dat bij het lezen van zijne pleitrede voor *het gebed, het berouw, het geweten*, mijn achting en eerbied voor den mensch en den Christen niet weinig zijn verhoogd. Niet gemakkelijk was het voor Kist deze taak te aanvaarden. Het tegenovergestelde gevoelen, dat hij om der conscientie wille meende te moeten bestrijden, was met eene consequentie ontwikkeld, welke zelfs de grenzen, waarvoor Augustinus en Calvyn beiden waren teruggedeinsd, eenigermate overschreed, en met een scherpzinnigheid verdedigd, welke van vriend en tegenstander de hulde eener ongeveinsde bewondering vraagt [2]. Hij zag zich hierdoor voor de oogen des publieks tegenover een

1) Hierop heeft welligt de Hoogl. Prins het oog gehad, wanneer hij t. a. p. beweert, „dat Kist in de opvatting van 's menschen vrijheid van wil, minder sterk van den door hem hooggeschatten ambtgenoot zal hebben verschild, dan hij zelf vermoed heeft." Bezwaarlijk zou ik dit laatste kunnen toegeven.

2) In een vertrouwelijk schrijven aan Kist, dat nogtans tevens de bestemming had aan ons beider hooggeachten vriend, den Hoogl. Scholten medegedeeld te worden, maakte ik hierop toepasselijk, wat Erasmus van een geschrift van Oecolampadius over de Zwingliaansche Avondmaalstheorie verklaard had „dat het, zoo mogelijk, de uitverkorenen zou kunnen verleiden."

hoogvereerden ambtgenoot en vriend geplaatst — maar geene bedenkingen, geene vrees voor stoornis eener ook in zijn oog geheiligde vriendschap, konden hem bewegen, waar hij het heiligste bedreigd achtte, waar, naar zijne innigste overtuiging, de Moraal in de hartader getroffen werd, iets van zijne ware gevoelens terug te houden, of in het allergeringste te verzachten. Het *amicus Plato .... magis amica veritas* stond niet enkel aan het hoofd van dit geschrift, maar diep in zijn harte geschreven. En tot eere van beide vaderlandsche geleerden mag het vermeld staan, dat de goede harmonie en veeljarige vriendschap tusschen beiden ongeschokt zijn gebleven, en dat de man, wiens gevoelens hij bestreden had, staande bij zijn geopend graf, en hierop terugwijzende, eene treffende hulde aan de nagedachtenis des ontslapenen, wegens zijne onafhankelijkheid van oordeel en de zuiverheid zijner bedoelingen heeft gebragt [1].

Kist was gedurende de laatste jaren zijns levens geheel met het denkbeeld vervuld, dat voor hem steeds meerdere aantrekkelijkheid verkreeg, door de uitgave van de „Christelijke wetenschap der Zedeleer" van zijne liefde voor de studie der Moraal een meer duurzaam gedenkteeken achter te laten. Reeds was een goed deel daarvan voor de pers gereed gemaakt. Reeds kon hij haar bij de uitgave van het laatst vermelde geschrift als „een gedrukt wordend

1) »Zoo wist hij de beide vakken, door hem onderwezen, geschiedenis en zedekunde tot een schoon geheel te vereenigen en, had hij ook op dat gebied zijne bijzondere meeningen, waarin hij van anderen afweek, en ter liefde waarvan hij het somtijds noodig keurde zelfs zijne beste vrienden openlijk tegen te spreken: dit staat vast, dat, wat hij voorstond, door hem werd voorgestaan, omdat het, naar zijn oordeel met het ééne noodige, godsdienst en zedelijkheid, in verband stond." (Scholten's *Toespraak.*) Intusschen mag hierbij nog gevoegd worden, dat Kist, schoon voor het wetenschappelijk publiek verstaanbaar genoeg sprekende, den schrijver, op wiens werk hij voornamelijk het oog had, slechts eenmaal, en dit in de inleiding genoemd heeft, en voorts in dit geschrift getoond heeft, dat hij zaken en personen met gestrengheid wist te onderscheiden.

werk" aankondigen en inleiden. *Helaas! hij* heeft dien arbeid niet mogen voleindigen. Hij heeft niet eens de verschijning van het eerste deel beleefd. Nog altijd blijven *wij* de hoop, en, naar ik meen, de welgegronde verwachting koesteren, dat ons dit als eene nalatenschap des overledenen, die aan zijne voormalige leerlingen en talrijke vrienden heilig zal zijn, door de hand van den Hoogleeraar Kuenen, vroeger een zijner meestgeliefde leerlingen, later zijn ambtgenoot en vriend, zal worden geschonken. Al vermeten wij ons niet te beslissen, of en in hoeverre hierdoor een nieuwe lauwerkrans zal worden gelegd op zijn graf — uit een gedeelte blijft het altijd moeijelijk tot de waarde des geheels te besluiten — dit toch meenen wij met de meeste gerustheid te mogen voorspellen, dat „gelijk hij steeds gewoon was ieder onderzoek en elken arbeid van de historische zijde aan te vangen," [1] hij vooral in dezen arbeid zal hebben aangetoond, welk een helder licht de geschiedenis en historische studie op de Ethiek doet afstralen, en dat ook dit gedeelte zijns werks — indien het verschijnt — van zijnen diep gevoelden eerbied voor het Christendom en de hooge voortreffelijkheid zijner zedeleer op het schoonst getuigenis zal geven [2].

Als Akademieprediker was Kist, naar de beurt zijner dagordening, verpligt voor de studerende jongelingschap en de Leidsche Gemeente op te treden. Hoe hoog hij de Evangeliebediening schatte, hoe gelukkig hij zich in den stand eens Evangeliedienaars gevoeld had, is ons uit hetgeen wij aangaande zijn verblijf te Zoelen mededeelden, gebleken, en getuigen ontelbaar vele plaatsen in zijne

1) Dit waren zijne eigene woorden: *Ter nagedachtenis van* Royaards, bl. 423.

2) Daar dit werk na een zestal jaren nog niet verschenen is, is de hoop, die in de bovenstaande regelen werd uitgesproken, merkelijk verflaauwd.

schriften. Maar hoe bevoegd hij ook was over de vereischten eener leerrede te oordeelen, en het voortreffelijke in den kanselarbeid van anderen aan te wijzen en te waardeeren [1], voor zich zelven maakte hij geene aanspraak op den lof van kanselredenaar, in de hoogste beteekenis des woords, en allerminst van volksredenaar te zijn. Zijne leerredenen waren meer aangelegd om te leeren, te overtuigen, te overreden en te stichten, dan om zijne hoorders door het bezielende en wegslepende van taal en voordragt aan zijne lippen geboeid te honden en in verrukking te brengen, en veronderstelden een eenigzins beschaafd en ontwikkeld gehoor. Hij bezat in hooge mate de gaaf, om zijne gedachten gemakkelijk en geregeld op het papier te ordenen, maar minder de gaaf, welke zijn vriend Royaards door onverpoosde inspanning en oefening verworven had, om vloeijend en voor de vuist te spreken. Zekere stroefheid in het uitbrengen van zijne gedachten, verliet hem ook bij het voordragen van zijne leerredenen niet geheel. Vandaar welligt dat hij tot in zijne laatste levensjaren altijd zeker opzien tegen den kansel behield. Nooit heeft hij een bundel leerredenen in het licht gegeven. Enkele gelegenheidsredenen verschenen afzonderlijk, andere werden in grootere verzamelingen opgenomen [2], en die hij daartoe bestemd had, verdienden die plaatsing volkomen. De lofspraak van netheid en bondigheid, door van der Palm aan de eerste leerrede, die hij van hem hoorde, toegekend, verdient ook op zijne latere leerredenen gestempeld te staan. Dit althans hadden zij boven een groot aantal hedendaagsche leerredenen ontegenzeggelijk voornit, dat zij na gehoord te zijn, geen gevaar liepen bij de lezing te verliezen, maar

1) Men zie eene proeve daarvan in het oordeel over den voortreffelijken kanselarbeid van wijlen den Leidschen Predikant J. E. Voet van Campen, in diens levensberigt door hem genit.

2) Zij zijn door den Hoogl. Prins t. a. pl. bl. 32 en vg. der aant. in chronologische orde opgegeven.

veel meer, gelezen zijnde, wegens de deugdelijkheid van haren inhoud in de schatting klommen.

Evenzeer was hij als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid geroepen, op zijne beurt als adviserend lid der Synode en der Synodale Commissie van de Nederl. Hervormde Kerk zitting te nemen. Ook in deze betrekking, al was hem minder de organiserende geest van Royaards eigen, was hij volijverig werkzaam. Buiten de vele rapporten, die hij heeft uitgebragt, waren o. a. de Biddagsbrief, dien de hooge Kerkvergadering in Augustus 1849, bij het heerschen der cholera, deed uitgaan, en het verslag aangaande den inwendigen toestand der Hervormde Kerk, namens de Synodale Commissie ten jare 1858 bij dezelfde vergadering ingediend, door zijne hand gesteld. Beide, de belangen van Kerk en Wetenschap, die hij dáár in naauwe vereeniging met elkander had te vertegenwoordigen, te behartigen, te handhaven, droeg hij met gelijke zorg op het hart. Waar hij verduistering van licht, verkorting van de regten der wetenschap, beperking der gewetensvrijheid vreesde, deinsde hij voor geenen strijd terug. Daarentegen stond hij meer op een behoudend dan liberaal of radikaal standpunt, waar hij door in te voeren hervormingen en veranderingen in het organisme des genootschaps de rust der Kerke ernstig verstoord zag, of voor de toekomst bedreigd achtte [1]. Inzonderheid was het veel besproken en bestreden 23e artikel van het Algemeen Reglement hem een doorn in het vleesch. Hij beschouwde dit eenigermate als eene onheilspellende schrik- of spookgestalte, die nu reeds ettelijke jaren, veel te lang, op donkere vleermuis-

1) „Een vijand van alle overhaasting, waar het verandering, vernieuwing of terzijdestelling gold van bestaande maatschappelijke of kerkelijke instellingen, en hierin zelfs naar het oordeel van sommigen te schroomvallig, was hij echter steeds de eerste om, op het gebied der godsdienst, ware verlichting en vooruitgang te bevorderen, en tegen de vooroordeelen en aanmatigingen des tijds zich voor de vrijheid der wetenschap in de bres te stellen." *Toespraak van den Hoogleeraar* Scholten.

vlerken in het kerkgebouw had rondgefladderd, waarvan men zich hoe eerder hoe beter geheel behoorde te ontdoen, en hield niet op, nog in de Synode van 1859, de tenuitvoerlegging van dat artikel, hoe ook verzacht of gewijzigd, met al de magt zijner overtuiging te bekampen. Hij ging daarin verder, dan waartoe ik, toen aan zijne zijde gezeten, met het oog op het beschreven en verkregen regt der gemeente, mij met den Hoogleeraar Muurling, die de Godgeleerde faculteit van Groningen vertegenwoordigde, bevoegd kon rekenen. De gang en uitkomst der toen gevoerde beraadslagingen bevredigden hem niet, en overschaduwden als met eene duistere wolk de herinnering der laatste zittingen, die hij, nog weinige maanden vóór zijnen dood, had bijgewoond.

Geen wonder was het, dat Kist nimmer den strijd schuwde, maar in de voorste gelederen stond, waar het pleit voor de vrijheid des gewetens en van het wetenschappelijk onderzoek gevoerd moest worden. Het Protestantisme zat hem in merg en bloed. Hij hield het oog voor de teekenen der tijden geopend, en waar in zijne schatting de dierbaarste en heiligste belangen der menschheid op het spel stonden, daar zou hij het lafheid en zwakheid hebben gerekend, het stilzwijgen te bewaren. Door Koning Willem II was hij in het jaar 1840, in vereeniging met den Baron van der Capellen, Baron van Wyckersloot van Schalkwyk, Mr. Groen van Prinsterer en den Hoogleeraar des Amorie van der Hoeven, tot lid der Commissie van lager onderwijs benoemd. In dezen kleinen en uitgelezen kring, welke met opzet, naar het scheen, uit vertegenwoordigers der meest heterogene gevoelens en rigtingen was te zamen gesteld, had Kist eene hoogst teedere en hagchelijke taak te vervullen; maar hij kampte den strijd der beginselen manmoedig door, zonder in het geringste zijne overtuiging te verbergen of te verloochenen. — Toen in 1847 bij het ontwerp van een wetboek van strafregt, ook de strafbepalingen tot handhaving van het zoogenoemde regt van *Placet*

in behandeling kwamen, onderhield hij eene drukke briefwisseling met den Minister H. van Zuylen van Nyevelt, en zijn stukje: *het Placet en de Regering*, verscheen in het licht. — In April 1853 was hij de steller van het adres, dat door eenige notabele ingezetenen der stad Leiden aan Z. M. den Koning werd ingezonden. — Eenigen tijd was hij bestuurder van Unitas. — Bij herhaling had hij zitting in het bestuur der Leidsche afdeeling van het Nederl. Bijbelgenootschap, en als Voorzitter geleidde hij meer dan eene harer jaarlijksche vergaderingen. — Na den dood van zijnen vriend Royaards verving hij diens plaats als Voorzitter der Maatschappij van Welstand, wier jaarlijksche vergaderingen hij nog zes jaren achtereen met eene plegtige toespraak opende; en hoe diep en smartelijk zijn verlies ook dáár is gevoeld en betreurd geworden, blijkt genoeg uit de warme hulde door den tijdelijken Voorzitter der eerstvolgende vergadering, aan zijne verdiensten, ook in deze betrekking toegebragt. In deze aanspraak worden, bij den ijver, dien hij ook hier openbaarde, zijn bedaard overleg, zijne wijze verdraagzaamheid en christelijke liefde geroemd zelfs jegens hen, tegen wie hij het wapen der verdediging had aangegord [1]. En inderdaad! Zoo hij in den strijd tegen het Ultramontanisme, waartoe hij nu en dan door zijn wetenschappelijk onderzoek zelf werd geleid, soms scherp en heftig is geworden, men zou hem het grootste onregt doen, indien men dergelijke uitdrukkingen en ontboezemingen, door een nog heftiger aanval uitgelokt, als den maatstaf wilde hebben aangelegd, waarnaar men zijne verdraagzaamheid had te beoordeelen. Wie hem meer van nabij hebben gekend, weten dat hij het goede in anderen, zelfs in zijne tegenstanders, gaarne waardeerde, en dat het hem aan een liefderijk en zachtmoedig oordeel, bij groot verschil van overtuiging en beginselen, geenszins ontbrak.

1) Aanspraak van Mr. Loke, in de algemeene vergadering van Bestuurders, gehouden te Arnhem, den 8n Junij 1860.

Meermalen openbaarde hij het innigst leedgevoel, dat, bij toenemende spanning en verwijdering, de verhouding tusschen de beide grootere afdeelingen der Christenheid steeds ongunstiger en vijandiger was geworden, wat hij in zijne jeugd geheel anders en beter had gekend. Bij zulke gesprekken bragt hij gaarne het verhaal te berde, hoe hij eens in den Beijerschen Paltz een bezoek aan een ouden akademievriend had gebragt, en dáár tusschen den Roomschgezinden geestelijke en den Protestantschen leeraar dier plaats zulk een vertrouwelijk en vriendbroederlijk verkeer had aangetroffen, als hij met zijn gansche hart had toegejuicht, maar hoedanige omgang in ons vaderland ondenkbaar was en vruchteloos zou worden gezocht. Zijne denkbeelden over den waren aard der christelijke verdraagzaamheid heeft hij nedergelegd in de schoone leerrede *over de verdeeldheid der Christenen*, naar Philipp. I vs. 18—20, niet enkel te Leiden, maar ook voor de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Amsterdam door hem uitgesproken; en indien de dáár geuite gevoelens algemeen ingang vonden, het denkbeeld eener naauwere aaneensluiting en verbroedering onder de Christenen zou niet langer een droombeeld zijn, welks verwezenlijking nog altijd in de verre toekomst ligt.

Wij begonnen reeds Kist buiten zijnen Akademischen werkkring gade te slaan. Ook als Opziener — dit worde hier nog in het voorbijgaan vermeld — zocht hij de belangen der gemeente, die hij door zijne prediking stichtte, te behartigen en te bevorderen. Ettelijke jaren was hij Curator van het Stedelijk Gymnasium te Leiden, maar toen hij in het jaar 1845 omtrent de veranderde inrigting, die men aan de Latijnsche scholen wenschte te geven, zijn gevoelen had uit te brengen, en het tegenovergesteld gevoelen zag zegevieren, nam hij liever zijn ontslag, dan een offer aan den tijdgeest te brengen, door te helpen

invoeren of bevorderen, waarvan hij voor de toekomst heillooze gevolgen voorzag. — Wij kunnen hem onmogelijk in elke betrekking volgen, waartoe hij gedurende zijn nuttig en hoogst belangrijk leven geroepen werd, en die hij met eere vervuld heeft. Even weinig zal men van ons eene poging vergen, om uiteen te zetten, wat hij als lid van onderscheidene genootschappen heeft verrigt. Wij mogen hier met de algemeene lofspraak volstaan, die hem, zoo volkomen naar waarheid, na zijnen dood werd gegeven, dat hij zich overal bewezen heeft een man van *onvermoeide werkzaamheid, edele vrijzinnigheid* en *practischen ernst* te zijn. Twee betrekkingen verdienen hier nogtans eene uitzondering, waarin wij zelfs willen beproeven, hem iets naauwkeuriger te schetsen: als *Medebestuurder van het Haagsche Genootschap tot verdediging der Christelijke Godsdienst*, en als *Lid, Bestuurder en Voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te Leiden.

Kist werd in het jaar 1833 door Bestuurders van het Haagsch Genootschap tot verdediging der Christelijke Godsdienst gekozen, om als hun mededirecteur de plaats van den overleden Hoogleeraar van Voorst te vervangen. Dáár vond hij zijnen vriend Royaards weder. Dáár knoopte hij met den Amsterdamschen Hoogleeraar Gijsbert Joannes Rooyens, wiens scherpzinnigheid van oordeel, uitgebreide kennis en altijd goedhartige scherts hem aantrokken, nieuwe banden van vriendschap aan [1]. Dáár, aan de zijde van zijnen vriend en ambtgenoot van Heugel, Sluyter, van den Broek, Wildschut en andere helderdenkende mannen geplaatst, vond hij al aanstonds ruimschoots gelegenheid zijn blik over het wijde veld der Godgeleerdheid te laten gaan en de gewigtigste onderwerpen te bespreken en te behan-

1) Hij wijdde aan zijne nagedachtenis eene aan het hart ontvloeide hulde toe, bij de plaatsing van Rooyens' voorlezingen over de opheffing van de Orde der Tempelridders. *Archief*, XVIII.

delen. — Gelijk *Utile dulci* in vroegeren leeftijd, zoo heeft het Haagsch Genootschap ongeloofelijk veel tot zijne latere vorming en ontwikkeling als Theoloog bijgedragen; en wederkeerig is hij het Genootschap tot steun en tot sieraad geweest. Wat hij Royaards als eene eere aanrekent, dit mag en moet althans niet minder van hem gezegd en erkend worden, „dat hij het zijne er aan heeft toegebragt, dat het Genootschap, na de viering van zijn vijftigjarig bestaan, met losrukking van versletene boeijen er naar gestreefd heeft zich op een zuiver Bijbelsch, algemeen Christelijk, en te gelijk wetenschappelijk standpunt te plaatsen." Zelfs waag ik bescheidenlijk de vraag te opperen, of hij hier en elders [1] uit groote zucht, om in alles van de overeenstemming te doen blijken, zijnen vriend en geestverwant, hoewel dezen ontegenzeggelijk mede de lofspraak eener *edele vrijzinnigheid* in den zin van onbevangenheid in het onderzoek, en onbekrompene verdraagzaamheid, toebehoort, niet ietwat te vrijzinnig gekleurd heeft, in de meer gewone beteekenis, welke aan dit woord wordt gehecht. Royaards (zoo als ik beide vrienden in dezen hooggeschatten kring leerde kennen) bewoog en handhaafde zich bij voorkeur op conservatief terrein, dat hij, als hij het hoofd voor de resultaten der wetenschap boog, slechts noode en met weigerachtigen tred verliet. Kist volgde gewilliger den ontwikkelingsgang der Theologische Wetenschap, ook waar deze met algemeen aangenomen en diepgevestigde begrippen of kerkelijke leerstukken in botsing geraakte. Zelfs waagde hij het nu en dan een half voorspellenden blik in de toekomst te slaan, en de rigting aan te wijzen, die de wetenschap in haar voorwaarts streven zou volgen. — Toch meen ik ernstig te mogen betwijfelen of hij onvoorwaardelijk het zegel zijner goedkeuring zou hebben gehecht

1) Herman Joh. Royaards *in zijne betrekking tot de Nederl. Herv. Kerk*, bl. 13 vlg. 's Hertogenb., Gebr. Muller.

aan de stoute sprongen, welke de Theologie gednrende het laatste zes of achttal jaren ook op onzen vaderlandschen bodem gewaagd heeft. Veeleer meen ik zoowel in het laatstvermelde geschrift „over den mensch als redelijk en zedelijk vrijwerkend wezen", als in het woord, waarmede hij „de voorstelling en beoordeeling der Moderne Wereldbeschonwing van Lang en Krause" bij het Nederlandsche publiek heeft ingeleid, het bewijs of voorteeken te vinden, dat ook hij, indien zijn leven voor de wetenschap langer ware gespaard gebleven, bij de haastige beslissing van meer dan één gewigtig vraagpnnt, een ernstig en plegtig protest zou hebben uitgesproken, en der Theologie, welke zich bij voorkeur in onze dagen de moderne noemt, „bescheidenheid, omzigtigheid en terughonding" [1] als wachtwoord zou hebben toegeroepen.

Van het groot aantal prijsvragen, welke gedurende de laatste vijfentwintig jaren door het Haagsch Genootschap zijn uitgeschreven, zijn vele nit zijn brein en zijne pen gevloeid. Sommigen geven wat aan zijne geestesrigting, denk- en beschouwingswijze eigen was, zóó getrouw terug, dat zij aanstonds, bij de opgave des onderwerps, en duidelijker nog, in de uitwerking der gedachten, zich als van hem herkomstig laten onderkennen. Als eene proeve verwijzen wij naar de voorgestelde vraag over Erasmus, als Nederlandsch Kerkhervormer, welke in hare hoofdgedachte en al hare onderdeelen, tot in de fijnste trekken, zijne denkbeelden omtrent het wezen en karakter der Nederlandsche Kerkhervorming, en de plaats welke daarin aan onzen beroemden landgenoot toekomt, in het licht stelt [2].

1) Zie het slot zijner voorrede voor het stukje: *De Moderne Wereldbeschouwing voorgesteld en beoordeeld.* Uit het Hoogd. van Lang en Krause, door zijn schoonzoon, den Heer F. C. A. Hoogvliet (toen nog) Predikant te Spaarndam, vertaald.

2) De door Kist voorgestelde en geformuleerde vraag luidde als volgt: „Daar men meent op te merken, dat de eigenaardige denk- en handelwijze van Erasmus ten aanzien der Kerkhervorming vooral ook in zijnen aanleg en zijn karakter als Nederlander haren grond heeft,

Even als in deze vraag zoo treedt ook in eene andere „naar den oorsprong en de waarde van de verschillende recensiën der Ignatiaansche brieven" het Apologetische element eenigermate terug, maar een geliefd en in zijne schatting hoogst belangrijk onderwerp des te sterker op den voorgrond. In de vraag naar het zedelijk karakter der Christelijke openbaring vinden wij het thema zijner Rectorale Oratie terug [1]. Hebben wij in het latere tijdperk zijns levens eene steeds toenemende liefde voor de Ethiek en Ethisch-Anthropologische studiën bij hem opgemerkt, deze verloochende zich ook hier niet, en sprak nog uit de laatst door hem uitgeschreven vragen, waarin eene geschiedenis van het begrip der zonde [2], en van de leer van 's menschen zedelijke vrijheid [3] door hem begeerd werd. Onderscheidene door

---

en wederkeerig de invloed, dien hij op de Hervorminggezinden en den gang der Hervorming in ons vaderland geoefend heeft, uit eene natuurlijke overeenstemming der Nederlanders met dezen hunnen landgenoot schijnt te zijn voortgevloeid, zoo vraagt men eene verhandeling over Erasmus als Nederlandsch Kerkhervormer, in welke deze zijne eigenaardige denk- en handelwijze, tevens in overeenstemming met die van andere voorgangers der Hervorming in ons vaderland en de invloed, dien hij op de Nederl. Kerk, ook de Roomsch-Katholiek geblevene, veelzins geoefend heeft, in derzelver oorsprong en gevolgen, uit 's mans eigene schriften en in andere bronnen naauwkeurig worde nagespoord en uiteengezet; terwijl eindelijk worde beoordeeld, in hoeverre die denk- en handelwijze mag goedgekeurd, en ook nu nog toegepast en aangewend worden?" Zie Programma van 't Haagsch Gen. 1847.

1) „Welken invloed heeft het miskennen van het zedelijk karakter der Christelijke Openbaring tot heden toe gehad op de voorstelling, toepassing en verdediging van haren Inhoud, en welke verbetering kan daarin op Dogmatisch, Practisch en Apologetisch gebied thans worden aangebragt?" Zie Programma van het H. G. j. 1855.

2) „Een Historisch overzigt, hoe het begrip der zonde zich in de Schriften des O. en N. V. en later in de Christelijke Kerk ontwikkeld heeft, met aanwijzing van den invloed, welken dat begrip op geheel de geloofsleer en op de zedelijke werking van het Evangelie geoefend heeft?" Zie Programma van het H. G. 1858.

3) „Eene geschiedenis van de leer aangaande de zedelijke vrijheid van den mensch, waarbij en de gang van het wijsgeerig onderzoek, en de inhoud van de Schriften des O. en N. V., en het gebruik, van

hem voorgestelde vragen zijn tot hiertoe onbeantwoord of onbekroond gebleven. Hij deelde te dezen aanzien in het lot van de meesten zijner Medebestuurders, hetwelk zijne genoegzame verklaring vindt in de veranderde rigting onzes tijds, welke deels voor de toekenning van den uitgeloofden eerepalm zijne eischen op wetenschappelijk gebied steeds hooger stemt, deels ook — getuige de ervaring der meeste genootschappen in ons vaderland — voor de beantwoording van prijsvragen gedurig mindere geneigdheid laat blijken. Toch mogt hij de streelende voldoening smaken de ingezondene antwoorden over „de Liturgische schriften", over „Erasmus als Kerkhervormer", over „het Presbyteriale stelsel", en „de Ignatiaansche brieven", met goud bekroond te zien, en zoowel de Godgeleerde letterkunde onzes vaderlands, als de werken des Genootschaps met de verdienstelijke geschriften van Mensinga [1], Glasius [2], Lechler [3] en Junius [4] verrijkt te hebben. Gelijk elders, zoo heeft

---

het eene zoowel als het andere onder de Christenen gemaakt, in aanmerking moeten genomen worden." Zie Programma van het H. G. 1857.

1) „Onderzoek naar den oorsprong, den geest, de lotgevallen en de voortdurende waarde der Liturgische schriften, bij de Nederl. Herv. *Kerk* in gebruik," beantwoord door J. A. M. Mensinga, toen Predikant te Sybecarspel, thans bij de Rem. Geref. Gemeente te Frederikstad aan den Eider, met den uitgeloofden gouden eereprijs bekroond, en opgenomen in de Werken des Gen., dl. XI sedert zijn vijftigjarig bestaan.

2) B. Glasius, „Verh. over Erasmus als Nederlandsch Kerkhervormer," bekroond in 't jaar 1849. Werken van 't H. G., dl. X sedert zijn vijftigjarig bestaan.

3) G. V. Lechler, „Hist. onderzoek naar den aard en den oorsprong van het Presb. stelsel in de Herv. Kerk; naar de uitbreiding, beperking of wijziging, daaraan in verschillende landen te beurt gevallen, en naar den invloed, welken het ten onzen tijde in de Protestansche Kerk heeft." Bekroond in 't j. 1853. Opgenomen in de Werken des Gen. *vierde reeks* dl. I. Eene uitvoerige en doorwrochte beoordeeling dezer verhandeling, waarin hij het vele goede prees, maar ook hare leemten en gebreken aanwees, plaatste Kist in de *Godgel. Bijdragen* des j. 1855. bl. 196—220.

4) Dr. F. J. J. A. Junius, Pred. te Tiel, „Oorsprong en waarde van de verschillende Recensiën der Ignatiaansche brieven." Het jaar-

hij ook in dezen kring, dien hij tot den avond zijns levens bleef hoogschatten en liefhebben, en waarin het hem goed was te zijn, niet te vergeefs gearbeid, en aan zijne vrienden liet zijn heengaan, van het goede zaad gedurende eene reeks van jaren door hem uitgestrooid, maar ook van het genoegen in zijnen omgang gesmaakt, eene dankbaar weemoedige herinnering achter.

Maar, zoo op vele plaatsen met dankbaar weemoedige herinnering is gestaard op de plek, welke hij bij zijn sterven ledig liet, wel voornamelijk is dit geschied in den schoot, in den kring der Leidsche Maatschappij van Letterkunde, waaraan hij zulk eene reeks van jaren door het lidmaatschap verbonden was, en welke hem bij herhaling het gestoelte des Voorzitters zag bekleeden. Welkom zal het aan de leden dier Maatschappij geweest zijn, die dit levensberigt het eerst hebben in handen genomen, in de bijzonderheden te zien aangewezen, hoe veel zij aan Kist heeft te danken gehad, hoe veel zij in en met hem heeft verloren, hoe veel de ontslapene met mond en pen, door deelneming aan hare werkzaamheden, en de kracht van zijn voorbeeld, tot bevordering en verhooging van haren bloei verrigt heeft. En het verstrekt mij tot vreugde, dat de volbrenging dezer taak door de bijdragen, die ik van eene allezins bevoegde hand ontving, mij aanmerkelijk is ver-

merde Kist niet weinig, dat aan den verdienstelijken arbeid des schrijvers ten gevolge van bezwaren, die meer nog in den aard des onderwerps, dan in de behandeling lagen, door Bestuurderen des Gen. wel een gouden medaille ter waarde van *f* 150, maar niet de nilgeloofde gouden eereprijs kon worden toegekend, en dat alzoo dit geschrift niet in de Werken des Gen. is geplaatst. Het is door den geleerden schrijver, met volle goedkeuring des Bestuurs, afzonderlijk uitgegeven.

ligt [1]; dat ik daardoor in staat gesteld ben geworden van zijne werkzaamheid verslag te geven met eene naauwkeurigheid en volledigheid, welke aan dit gedeelte dezer levensschets niet enkel voor de Leden dier Maatschappij, maar ook in het oog van allen, die Kist's letterkundige verdiensten op prijs stellen of later daarop willen terugwijzen, eenige wezenlijke waarde zal bijzetten.

Kist werd een jaar na zijne komst te Leiden (5 November 1824) tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde benoemd. Hij bleef dit tot aan zijnen dood, en alzoo vijf en dertig jaren lang, en was gedurende dit tijdperk, in de verschillende betrekkingen, waarin hij tot haar stond, als spreker in hare maandelijksche vergaderingen, als lid der Commissie voor Geschiedenis en Oudheidkunde, als Bestuurder, als Voorzitter, met denzelfden voorbeeldigen ijver werkzaam, dien wij als den eigenaardigen en onuitwischbaren grondtrek van zijn karakter tot hiertoe op geheel zijne levensgeschiedenis zagen gestempeld staan. Niet minder dan *zestien* voordragten werden gedurende dien tijd, in de maandelijksche vergaderingen, door hem gehouden. Zóó las hij „over eenige Betuwsche Idiotismen" of bijzondere woorden en spreekwijzen, onder de Betuwsche landlieden gebruikelijk; waaruit bleek hoe hij reeds als dorpspredikant, in den omgang met zijne gemeenteleden met dien fijn opmerkzamen geest en blik was begaafd en toegerust, die hem later als geleerde bij het onderzoek der Geschiedenis kenmerkte; wien het niet ontging, hoe ook het nietsbeduidende zijne eigenaardige beteekenis behield en dienstbaar kon worden gemaakt aan een hooger belangrijk doel. Zóó hield hij twee verhandelingen over het werk van Bartholomeus den Engelschman, *over de proprieteiten der dingen*. Bij eene andere gelegen-

1) Aan Mr. J. T. Bodel Nyenhuis, den toenmaligen Secretaris der Maatschappij, die als zoodanig alleen in staat, en, met zijne erkende dienstvaardigheid, aanstonds bereid was mij zóó naauwkeurige inlichtingen te geven, zij daarvoor mijne dankbetuiging bij herhaling toegebragt.

heid ontleende hij de stof zijner voordragt aan den inhond van ond-Nederdnitsche handschriften in zijn bezit, zoo als wanneer hij in een berijmden dialoog uit de 13e eeuw Schalck en Clerck sprekend invoerde. Of hij deelde letterkundige aanmerkingen mede „over de eerste Series Lectionum van de Leidsche Hoogeschool", of hij gaf „eene Kritische Geschiedenis der litteratuur van het ontzet van Leiden", en leverde eenige nieuwe bijdragen tot die Geschiedenis zelve, die hij op het stedelijk raadhuis had opgespoord. Dikwerf ook maakte hij de maandelijksche vergadering deelgenoote der wetenschappelijke nasporingen, die hij voor het Archief had bestemd, voor zoo ver deze tot eene voordragt daar ter plaatse geschikt konden geoordeeld worden. Daartoe behoorden zijne voorlezing „over de gemeente der Engelsche Independenten te Leiden", en, behalve de opstellen over „Janus Secundus", „de Kuneralegende", „het Jufferstift te Elten", ook de twee doorwrochte verhandelingen over „Petrus Bloccius" en „het Humoristisch karakter der kunst", die almede in het Archief geplaatst, door ons reeds vroeger zijn vermeld, maar ook in de reeks dezer voorlezingen niet geheel met stilzwijgen mogten worden voorbijgegaan [1].

---

1) Tot een geregeld en volledig overzigt laat ik hier de lijst zijner voorlezingen, zooals die uit de notulen der maandelijksche vergaderingen getrokken is, volgen:

8 Nov. 1825, over eenige Betuwsche Idiotismen. 1 Febr. 1828, over den Pauselijken aflaathandel, voornamelijk in Nederland. 4 Dec. 1829, eenige bijzonderheden betreffende het werk van Bartholomeus den Engelsman, over de proprieteiten der dingen. 7 Febr. 1834, over Janus Secundus, als stempelsnijder. 11 Maart 1836, over de voormalige jaarlijksche dank- en bededagen. 6 Maart 1840, over Petrus Bloccius en diens geschrift. 4 Maart 1842, over een Nederd. HS. in zijn bezit, waarin 1°. een fragm. eener berijmde zamenspraak tusschen Schalck en Clerck uit de 13e eeuw, 2°. eenige spreuken of spreekwoordelijke gezegden, 3°. de aanvang van een gedicht *van neghen den besten*, voorkomen, met inl. en aantt. Op denzelfden dag, iets over een vermeenden rondgaanden brief van den generaal der Jezuiten. 5 Nov. 1847, eene kritische geschiedenis der litteratuur van het Ontzet van Leiden, met eenige nieuwe bijdragen daartoe. 6 Oct. 1848, over Dr.

Onmiddellijk na het aftreden van den Hoogleeraar Siegenbeek als Voorzitter (1847), en de grondwetsherziening, welke in den boezem der Leidsche Maatschappij den grooten storm der omwenteling nog voorafging, die weldra op burgerlijk en staatkundig gebied zoude volgen, werd Kist door de algemeene stem der vergadering eerst in het Bestuur geroepen, en daarop als Voorzitter begeerd. In deze vereerende, maar toen vooral moeitevolle en tijdroovende[1] betrekking, leidde hij de jaarlijksche algemeene vergadering tweemalen achtereen (1848 en 1849) met eene plegtige toespraak aan de tegenwoordig zijnde leden in. Krachtig werkte hij mede om de twee wetenschappelijke instellingen, die thans de eer en het sieraad uitmaken dier Maatschappij — de Commissie voor Taal- en Letterkunde, en die voor Geschiedenis en Oudheidkunde — in het leven te roepen, en naauwelijks was de laatstgenoemde Commissie tot stand gekomen, of Kist werd onder het getal harer leden opgenomen. Met welgevallen aanvaardde hij de hem daarin aangewezen plaats, welke hij eigenlijk heeft blijven vervullen tot zijnen dood; want toen hij op zijne beurt verpligt was af te treden, bleef hij tot November 1851 als toegevoegd lid aan de Commissie verbonden, en nadat hij toen weder was ingekozen, bleef hij zijne plaats inhouden, totdat zij door zijn sterven openviel. Hoe verdienstelijk

John Robertson en de door hem te Leiden gevestigde gemeente der Independenten. 3 Nov. 1848, over een fragm. van een Necrologium der voormalige abdy van Oostbroek bij Utrecht. 7 Maart 1851, een opstel (namens hemzelven en den Heer Delprat medegedeeld) over de eerste Series Lectionum Acad. L. B. met aantt. (geplaatst in de N. Werken der Maatschappij). 4 Febr. 1853, geschiedenis van het adellijk Jufferstift te Hoog-Elten. 9 Jan. 1856, over eene Nederl. Kronijk der Heeren van Egmond. 4 Dec. 1857, tweede lezing over Bartholomeus den Engelsman. 1 Oct. 1858, over de Rhenensche Kunera-legende in betrekking tot de legende der H. Ursula.

1) „Wat kostbare tijd, (hooren wij hem uitroepen) wat edele krachten, aan eene hetere zaak te wijden, moeten vaak worden verspild, om in louter zaken van beheer en wetsbepaling zich[te] verdiepen!" (*Handelingen der Maatschappij.* 1858, bl. 9.)

hij zich als lid dier Commissie gemaakt heeft, getuigen zijne talrijke, soms schriftelijke, meestal mondelinge mededeelingen, waarvan de aanteekeningen harer bijeenkomsten verslag doen. Oude en zeldzame geschriften, chronijken en manuscripten in zijn bezit, curiositeiten en belangwekkende bijzonderheden, de Kerk- of Vaderlandsche Geschiedenis betreffende, stukken over de Leidsche Hoogeschool, die hem de bouwstoffen opleverden voor zijne Akademische *Feestgave* in het jaar 1850, prentverzamelingen, reiservaringen en herinneringen omtrent overblijfselen der oudheid, maakten de rijke steeds afwisselende stof dier voordragten uit. Wij staan verlegen uit de veelheid der behandelde onderwerpen eene keuze te doen, en zouden moeten vreezen den lezer door eene dorre optelling te vermoeijen. Toch willen wij hem de gelegenheid niet onthouden van in de hieronder geplaatste aanteekening de breede lijst dier mededeelingen met een belangstellend oog te volgen [1]. Genoeg, dat wij hierin ten volle beves-

1) Volgens de notulen der Commissie, sprak hij in 1848: over de Cellerie te Putten. Over een Chronicon Egmundanum en andere HSS. door hem bij de HSS. van van Alkemade in 1848 gekocht (not. bl. 9 en 15.) Over zijn HS. van de Homilien van Nic. d'Ardenees (bl. 25.) Over ongedrukte stukken betreffende de Vaderl. Gesch. van 1579—1600 (ald.) Over een zeldzaam, bij hem voorhanden boekje, gedrukt te Wittenberg, ap. Job. King, 1551, 4°., als bijdrage tot de geschiedenis der afschaffingsgenootschappen, onder den titel: *Epistola bonâ fide scripta de quinque potatoribus, a Diabolo interfectis in extrema ora Bohemiae.* In 1849 (ald.): over een bul van adeldom door Keizer Karel V in 1544 verstrekt aan eenen Fries Severinus Feyta. Over de acten van bijzondere Synoden der Waalsche Geref. Kerk onder het Kruis, vooral in België in 1563—1566 (bl. 32 en 33.) Over eene in 1848 te Heidelberg uitgegeven Dissertatie van Dr. de Tkalec *De religione Christ. in Slavis introd.*, opgedragen aan den in dien tijd beroemd geworden Banus Jellachich, des schrijvers vriend (not. bl. 33.) Over eenige in Nederl. opgegraven Romeinsche munten in zijn bezit (bl. 38.) Over stukken betreffende de Leidsche Hoogeschool (bl. 41.). In 1851: over de oudste *Series Lectionum* (bl. 57.) Over hetgeen het boekje van Dom Pitra *La Hollande catholique* bevat over Nederlandsche Archiven (bl. 66.) In 1856: over oude (Spaansche?) schansen op de Mokerheide (bl. 124.). Over een Kronijk van Egmond (bl. 125.). In 1857: over eene ver-

tigd vinden wat wij, Kist als Historicus trachtende te schetsen, van de veelzijdigheid zijner kennis, maar ook van zijne Archeologische rigting, bij het beoefenen der Geschiedenis, en zijne voorliefde voor specialiteiten hebben gezegd. De laatste mededeeling, oude Nederlandsche platen van P. Breugel betreffende, geschiedde, terwijl hij opgeruimder dan ooit, en zonder eenig voorgevoel der naderende scheiding, zich in den kring zijner medeleden en vrienden bevond, dertien dagen vóór zijnen dood.

Wij gewaagden reeds van de grondwetsherziening, welke na de algemeene vergadering van 1847 heeft plaats gehad. Hoog was Kist daarmede niet ingenomen, veel minder een onbepaald bewonderaar van de nieuwe regeling en inrigting der Maatschappij. Hij onthield zich echter, bij de twee eerste toespraken, die hij als Voorzitter hield, met wijze behoedzaamheid, van lof en blaam, een meer beslissend oordeel aan de toekomst overlatende. Maar toen hij tien jaren later nogmaals als redenaar optrad en den blik op het verledene sloeg, toen weigerde hij wel geenszins hulde te doen aan het goede, dat daardoor was gesticht, maar

zameling van zeer zeldzame Vaderlandsche historieprenten uit de 16de en 17e eeuw (1580—1631) van Hogenberg te Keulen (bl. 126.) Over de bezwaren en nadeelen door de overkomst der refugiés aan de neringdoende klassen in ons vaderland berokkend, volgens een opstel in rijm van A. Boot, dat in 1690 den tweeden druk beleefde (bl. 131.) Over Lukas van Leiden en afteekeningen (naar men zegt) van zijne hand van de geschilderde kerkglazen te Gouda (bl. 146). In 1858: over Fabricius de la Bassecourt en diens *Déclarations* (bl. 148.) Tweede mededeeling over de Cellerie te Putten (bl. 151.) Over het buldtooneel der Hollandsche Graven bij Noordorp onder Heemskerk (bl. 157) en over zijn togt naar de plaatsen der voormalige abdij en des kasteels van Egmond (ald.). In 1859: over de Vlaamsche Latijnsche dichteres Johanna Otbonia, echtgenoot van Willem Mayart, adv. te Gent (bl. 158.) Over eene nieuw-Grieksche vertaling van zijne Lat. Redev. o. d. Grieksche Kerk (bl. 161.) Over merkwaardige bladen van twee Deensche drukkerijen van 't eind der 16e eeuw, van letterkundigen, stichtelijken en regtsgeleerden inhoud (bl. 167 en 168.) Over oud-Nederl. platen, geteekend door P. Breugel, de voorstelling bevattende van onderscheidene deugden en ondeugden, van de jaargetijden en van Nederl. volksvermaken, gegraveerd v. 1570—1630 (ald.).

verborg hij het evenmin, dat, naar zijn inzien, in de nieuwe regeling der Maatschappij wel het een en ander, misschien wel wat veel, was ingevloeid, bij welks opneming men minder regtstreeks het oog op hare letterkundige werkzaamheid dan op hetgeen toen de politieke tijdgeest te vorderen scheen, had gevestigd gehouden; hetwelk alzoo den vorm meer dan het wezen betrof [1]. Des te meerdere lof moet hem worden toegekend, dat hij, aan zijne pligten als bestuurder en voorzitter getrouw, de nieuwe wet met klem heeft gehandhaafd. Slechts eenmaal waagde hij, niet lang vóór zijn verscheiden, eene verandering in het tiende hoofdstuk der wetten voor te slaan, maar hij bereikte zijn oogmerk niet en zag zich daardoor eene grievende teleurstelling bereid. Kist meende dat het belang der Maatschappij, bij een ineensmelting der twee bestaande wetenschappelijke Commissiën, niet weinig zou winnen en bevorderd worden. Hij was van oordeel dat de geschiedvorscher en de taalkenner elkander ieder oogenblik noodig hebben, en dat alzoo de beide Commissiën te zamen vereenigd, beter en gelukkiger zouden werken [2]. Maar het voorstel, als de uitdrukking van dit gevoelen bij de algemeene vergadering ingediend, werd eerst verdaagd en leed ten laatste schipbreuk op den geest der vergadering, die geene verandering wenschte en aan de voortdurende splitsing boven de vereeniging dier beide instellingen de voorkeur gaf.

Tijdens zijn laatste voorzitterschap viel hem nog de opdragt ten deel om, in vereeniging met den Secretaris der Maatschappij, aan Z. K. H. den Prins van Oranje, toen deze in September 1858 aan de Leidsche hoogeschool pas zijne studiën voleindigd had en in het openbare leven stond op te treden, in eene bijzondere audientie het diploma van honorair lidmaatschap der Maatschappij te over-

1) *Handelingen der Maatschappij* 1858, bl. 7.
2) T. a. pl. bl. 14.

handigen, en met welgevallen kweet hij zich van eene taak, welke voor zijn gevoel, wegens zijne liefde voor de Leidsche Hoogeschool en de Maatschappij welke hij hier vertegenwoordigde, iets dubbel streelends had. Tot in de laatste dagen zijns levens (gelijk met warmen dank door den voorzitter der algemeene vergadering, de eerste na zijnen dood, is erkend) bleef hij ijverig deelnemen aan alles wat de belangen der Maatschappij kon bevorderen [1]. Het was als viel het hem zwaar eene plaats te verlaten, die hij zoo lang met eere had vervuld, hoe weinig hij toen nog vermoedde, dat weldra zijn naam op de lijst harer dooden zou staan. Voegen wij ten laatste hierbij, dat van hem ook het voorstel is uitgegaan, om de Necrologiën harer leden door eene bevoegde hand opzettelijk te doen vervaardigen en in hare Handelingen op te nemen, dan moet het, bij de vele verdiensten, welke Kist zich omtrent de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden verworven heeft, ook aan hem worden dank geweten, dat in hare Handelingen de grondslag voor een *Biographisch, Kritisch Woordenboek van Nederlandsche geleerden en letterkundigen* is gelegd, en dat voor het later levende geslacht diezelfde Handelingen, als geschiedkundige kenbron van het tegenwoordige, onmisbaar zullen zijn.

Heeft Kist, bij de intrede zijner wetenschappelijke loopbaan en na zijne benoeming tot Hoogleeraar te Leiden, met groote moeijelijkheden te worstelen gehad, daarna — wij mogen reeds hier op een aantal door ons medegedeelde bijzonderheden terugwijzen — heeft het hem geenszins aan de overvloedigste blijken ontbroken, hoe hoog reeds zijne tijdgenooten zijne verdiensten erkenden en waardeerden. Hij was niet enkel lid van de maatschappij der

1) Verg. de Toespraak des Voorzitters Dr. L. J. F. Janssen. (*Handelingen der Maatschappij* 1860, bl. 10 en 11).

Nederlandsche letterkunde te Leiden, van het Utrechtsch en Zeeuwsch genootschap, maar ook van onderscheidene buitenlandsche genootschappen, als van de Historisch-Theologische maatschappij te Leipzig, van vereenigingen voor Geschiedenis en Opsporing van oudheden in Thuringen en Westphalen, alsmede corresponderend lid van het Bataviaasch Genootschap van Wetenschappen. Na in 1832 tot correspondent der tweede klasse van het voormalig Koninklijk Instituut benoemd te zijn, werd hij reeds ten volgenden jare door de derde klasse tot haar medelid begeerd om de plaats van van Voorst te vervangen, en de in 1855 nieuw opgerigte Koninklijke Akademie van wetenschappen bleef niet in gebreke hem onder het getal harer leden weder op te nemen en in te kiezen. Buiten zijne redevoering over de Grieksche Kerk, waarvan wij reeds vroeger gewaagden, zag hij onderscheidene zijner lettervruchten in andere talen overgebragt [1]. Meermalen werd hij door

1) 1. Die Päpstin Johanna von Dr. N. C. Kist. Nach dem Holländischen von Dr. Ludwig Tross, Oberlehrer am Gymnasim zu Hamm. Zeitschrift für die Historische Theologie. 1844. 2 Heft.

2. Etwas über den Hymnus: *Stabat mater dolorosa* von Dr. N. C. Kist. Nach dem Holländischen von Heinrich Julian Costers, aus Gronau im Münsterschen, Candidaten des Predigtamtes. Zeitschrift für die Historische Theologie N. F. I. 2.

3. Die Geschichte der Lehre des Christenthums in ihren Verhältnisse zur Kirchen- und Dogmengeschichte als ein besonderer Theil der historischen Theologie dargestellt von Dr. N. C. Kist, ordentlich Prof. der Akademie zu Leiden. Aus dem Höllandischen übersetzt von E. Stollé aus den Provinz Limburg, Cand. der Theologie zu Leiden. Illgen's Zeitschrift für historische Theologie, V B. 2 st. 1835.

4. Ueber den Ursprung der bischöflichen Gewalt in der Christlichen Kirche, in Verbindung mit der Bildung und dem Zustande der frühesten Christengemeinden, von Dr. N. C. Kist. Aus dem Holländischen. Illgen's Zeitschrift für die historische Theologie, II. 2.

5. N. C. Kist, über den Ursprung der bischöflichen Würde in der christlichen Kirche, im Verbande mit der Entstehung und dem Zustande der frühesten Christengemeinden. Aus dem Holländischen übersetzt von Dr. L. T. Moseler (L. Tross, *Moseler*). Münster und Hamm. 1832.

6. Die Christliche Kirche auf Erden nach der Lehre der heiligen Schrift und der Geschichte. Eine gekrönte Preisschrift von Dr. N. C.

's lands Regering over hoogstaangelegene onderwerpen geraadpleegd, en koning Willem II benoemde hem tot ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Maar boven deze onderscheiding, hem door den Vorst geschonken, gold hem de hoogachting en toegenegenheid der Akademische jongelingschap, in wier midden hij leefde en werkte. Een streelend bewijs hiervan ontving hij in het geschenk, hem door HH. Studenten aangeboden, toen hij den 11n October des j. 1848 zijn vijfentwintig-jarig Professoraat mogt vieren [1]. En op welken prijs zijne uitmuntendste leerlingen zijn akademisch onderrigt hadden leeren stellen, hiervan moge de Hoogleeraar Prins ons de tolk zijn, toen hij tot de leerlingen des ontslapenen, die hij rondom de geopende groeve geschaard vond, deze toespraak rigtte: „Wij zelven, wij waren de bevoorregten, die de vruchten van zijnen arbeid verzamelen mogten, en onder het genot zijner verstandige leiding dankten achtereenvolgend de geslachten zijner leerlingen, die elkander vervingen, voor het bezit van zulk eenen voorganger, die den koninglijken weg bewandelde en aanwees naar het heiligdom der hoogste waarheid. Getuigt gij allen, die mij omringt, hoe gaarne wij ons schaarden rondom dien krachtvollen man, die zich nederboog tot onze zwakheid en ons, nieuwelingen, ophief tot de hoogte zijner ontwikkeling! Getuigt van den ongeveinsden eerbied, dien wij hem toedroegen, van het blijmoedig vertrouwen, dat wij hem schonken, van de achting en toegenegenheid, die wij voor hem koesterden, onzen leermeester, leidsman en vriend. Om 't even of wij nog aan zijne voeten nederzaten, om lessen van wijsheid op te vangen van zijne lippen, of, opgenomen in engeren vriendenkring, zijnen gemeenzamen om-

Kist, Prof. an der Universität zu Leiden. Nach der zweiten vermehrten holländischen Originalausgabe ins Deutsche übertragen von Dr. Ludwig Tross, Oberlehrer am Gymnasium zu Hamm und Mitglied der Gesellschaft für Holländische Sprache und Literatur zu Leiden. Leipzig 1838.

1) Het feestgeschenk bestond in eene fraai vergulde pendule.

gang genoten, of, zelven mannen geworden, van zijne belangstelling in ons lot en werk bij voortduring de bewijzen ontvingen, bij uitnemendheid dierbaar bleef hij ons; en thans, nu hij ontslapen is, staat zijn beeld onuitwischbaar diep in onze zielen ingeprent. In dezen heiligen oogenblik, bij dit versch gedolven graf, onder den hoog ernstigen indruk zijner uitvaart, betalen wij hem de pligtmatige schatting onzer erkentenis. Hier leggen wij voor allen de plegtige verklaring af, dat wij voor onze godgeleerde en christelijke vorming onuitsprekelijk veel aan hem verschuldigd zijn!" [1].

Niet te veel was in deze korte lofrede op den pas ontslapen leermeester, van diens gehechtheid aan zijne kweekelingen, van zijne voortdurende belangtselling in hun lot en werk, door den dankbaren leerling gezegd. Kist had in lateren leeftijd niet vergeten zelf student geweest te zijn, en gevoelde zich als vereenzelvigd met de studentenwereld, die hem omringde. Vele herinneringen uit zijn eigen studentenleven, maar ook de hartelijkste belangstelling en liefde jegens zoo vele jongelingen, in wier geestesontwikkeling en vorming hij de toekomst des vaderlands ontluiken zag, spiegelde zich in de rede af, waarmede hij de vrijwillige Leidsche Jagercompagnie, bij hare terugkomst in de Akademiestad en de hervatting harer studiën, begroette [2]. Diezelfde rede getuigt, hoe naauw hij zich aan de Leidsche Hoogeschool — zonder ondankbaar te vergeten wat hij aan Utrecht te danken had — verbonden gevoelde. Leidens eer was zijne eer. Zijne gehechtheid en verkleefdheid aan de Leidsche Universiteit, waaraan hij gaarne als de oudste en de eerste wetenschappelijke stichting in ons vaderland, zekeren voorrang zelfs boven hare zusteren wilde hebben toegekend, was met de jaren nog toe-

1) *Hulde aan de nagedachtenis van den Hoogleeraar* N. C. Kist, bl. 6 vg.

2) D. 3 Oct. 1831. Bij deze gelegenheid werd hem door den Heer Speljert van der Eyk een Latijnsch gedicht toegezonden, dat gedrukt is in de *Letterbode*, Nov. 1831, n°. 48.

genomen. En toen zij in 1850 haar twee honderd vijf en zeventig-jarig bestaan mede mogt vieren, ontsloot hij de schatkamer zijner kennis, en bood hij haar in zijne „bijdrage tot de vroegste geschiedenis en den toekomstigen bloei der Hoogeschool te Leiden", eene *Feestgave* aan, die tot eene waardige opluistering van het feest kon strekken [1]. Toen kort te voren de onverwachte dood van Royaards de Utrechtsche Hoogeschool van een harer uitstekendste sieraden beroofde, het geheele vaderland in rouwe dompelde, maar inzonderheid hem de smartelijkste wonden had geslagen, was het oog der Curatoren het eerst op hem gevestigd, als het meest geschikt en boven anderen waardig de plaats zijns onvergetelijken vriends te vervullen. Het kan ons echter geene verwondering baren, dat Kist dit aanbod, hoe vereerend op zich zelf, naauwelijks in ernstige overweging kon nemen; want al had hij zich door minder sterke banden aan de Leidsche Hoogeschool verknocht gevoeld, dan nog ware zoodanige verplaatsing, op zoo ver gevorderden leeftijd weinig begeerlijk voor hem geweest.

Kist had de wetenschap lief; hij beminde en vereerde haar als een zoon zijne moeder, als een jongeling zijne geliefde; en hoewel er iets phlegmatisch aan zijn karakter eigen was, men kon hem tot geestdrift toe zien opge-

---

1) Wij laten van dit geschrift, dat, uitsluitend de Leidsche Hoogeschool betreffende, als *Feestgave* dubbel gepast mogt heeten, hier de beknopte inhoudsopgave volgen: Inleiding: de elasticiteit der Geschiedenis ook van die der Leidsche Hoogeschool. 1. De eerste ordonnantiën der Leidsche Hoogeschool en hare statuten. 2. Studenteneed. Akademische Eedformulieren. 3. Het Statencollegie. Openbare inrigtingen tot ondersteuning van Akademische studiën. 4. Corn. Swanenburgius en Corn. Pynacker, Professoren-concours. Studentenbemoeijing in eene Professoren-keus. 5. Recreatie der Studenten. Het Studenten speelveld, en de Paille-Maillebaan. 6. Dominicus Baudius. — Professoren-ongelukken. 7. Philippus Cluverius. De zelfstandige beoefening der Aardrijkskunde, en andere historische hulpwetenschappen aan de Hoogeschool bevorderd en aangemoedigd. 8. Het Akademiegebouw. 9. Prins Willem I en Koning Willem III.

wonden, zoo dikwerf een geliefd vak van studie of een in zijne oogen belangrijk punt der geschiedenis werd aangeroerd en ter sprake gebragt. Geen astronoom, die met een gewapend oog het hemelruim bespiedt, en dáár eene nieuwe planeet ontdekt, of eene komeet, wier komst hij verbeidde, het eerst op haren zwerftogt ontmoet, kan gelukkiger zijn, dan Kist zich gevoelde, wanneer hij op het veld van oudheidkunde en geschiedenis eene ontdekking had gedaan, welke den schat der reeds verkregen kennis vermeerderde, of over het duister verleden eenig meerder licht kon doen opgaan. Wij willen hier het liefst hem zelven hooren spreken, zooals hij de inleiding tot de hierboven genoemde *Feestgave* aanvangt, omdat hij, zonder dit te bedoelen, in de nu aan te halen woorden, als in eene treffend gelijkende photographie zich aan ons oog te aanschouwen geeft: „Onder de meest aangename en tevens degelijke gewaarwordingen, wier genot ons menschen gegeven is, is er eene, door weinigen erkend en op prijs gesteld, maar die meer dan vele andere opweegt tegen de zorg of de inspanning, waaruit zij alleen geboren worden. Ik heb het oog op die, welke het deel is van den geschiedvorscher, zoo vaak het hem ten deele valt nit den nog altijd zóó rijken, maar ook nog altijd zóó verborgen schat van het verledene iets aan het licht te brengen, dat, ik zeg niet eens tot geheel nieuwe of verrassende uitkomsten, maar alleen tot meer juiste, meer volledige en meer zekere kennis van het vroeger gebeurde hem henenleidt. Ook van hem mogen wij zeggen, dat er eene bloem gestrooid wordt op zijn pad. Want in het gevondene ziet hij weder een gedeelte althans van dien geheimzinnigen sluijer opgeheven, achter welken het vroegere lot der wereld, het leven en streven der menschheid verscholen ligt."

Wie nogtans met deze teekening voor den geest zich in hem, zoo al niet den stroeven en somberen, dan toch den afgetrokken kamergeleerde dacht, steeds met den rimpel des nadenkens op het gelaat, of verstrooid en afwezig te mid-

den van wie hem omringden, zou zich eene geheel verkeerde voorstelling van zijn karakter hebben gevormd. Kist was een vriend der gezelligheid en des gezelligen levens. Waar hij zich in den kring van hooggeschatte vrienden bevond, daar kon hij zich onverdeeld aan hen geven en toewijden, om de genoegens van het onderlinge verkeer voor zich zelven te smaken en voor anderen te bevorderen en te verhoogen. Als zulk een vriend der gezelligheid hebben wij hem vele jaren achtereen gekend in de even genoegelijke als leerzame zamenkomsten van het Haagsch Genootschap, waar hij de belangrijkste gesprekken, door ongedwongen nooit luidruchtige scherts afwisselde, of soms ook, bij feestelijke gelegenheden, met zijnen humor het vriendenmaal wist te kruiden. Daarom was hij een der getrouwste leden van het gezelschap, dat op het *eilandje* aan den Leidschendam tot onderhouding van vroeger gelegde vriendschapsbanden zijne jaarlijksche bijeenkomsten hield. Dáár tegenwoordig te zijn was eene zijner aangenaamste uitspanningen, en alleen gewigtige redenen golden bij hem als eene wettige verhindering om derwaarts te gaan. Zoowel dáár als elders, waar hij zich onder vrienden of ambtgenooten geheel op zijne plaats gevoelde, was hij een der langstblijvenden, die, als het uur van scheiden sloeg, niet dan noode het daartoe gegeven teeken volgde.

Als zulk een vriend der gezelligheid bewees hij zich wel het allermeest in zijne eigene woning, als aan wien huis en haard boven alles dierbaar waren; en het dagelijksche woonvertrek — waarheen hij telkens en gaarne wederkeerde, waar hij meermalen, omringd van zijne gade en spelende kinderen, zijne studenten en vrienden ontving, en met dezen een wetenschappelijk gesprek aanknoopte — was hem niet minder dan zijne studeercel geliefd en heilig. Hier vooral, hier allermeest is dan ook met diepen weemoed op de ledige plek en zetel gestaard, door hem, die zoo lang de ziel en het middelpunt, het hoofd en de kroon des huizes

geweest was, vroeger ingenomen; en, zoo elders de opengevallen plaats reeds weder werd aangevuld, hier is zijn gemis, door zijne zoo veel aan hem verpligte kinderen, schier met elken dag te dieper gevoeld; en wel het allerdiepst door zijne innig aan hem gehechte gade, totdat de dood haar met haren echtvriend hereenigde. Hier ging met het besef, hoe onuitsprekelijk veel men in den geliefde en onvergetelijke verloren heeft, het smartelijk bewustzijn gepaard, hoe het ledige, door zijn heengaan ontstaan, in den vroeger zóó gezelligen kring, door niets op aarde kon aangevuld of hersteld worden.

Bij de zucht naar gezelligheid, die aan Kist eigen was, en den open zin, dien hij voor de schoonheid der natuur bezat, moest ook het reizen voor hem veel behagelijks hebben. — Als hij vele maanden achtereen rusteloos en aanhoudend werkzaam was gebleven, en de zomervacantie was ingegaan, dan zocht hij — hoewel altijd spaarzaam in den tijd, dien hij daartoe bestemde — dan zocht hij gaarne in grootere of kleindere uitstapjes, die hij ondernam, eene even noodige als welkome ontspanning, en bij vernieuwing van ligchaamskracht, ook uitbreiding van gezigtskring, frissche en nieuwe denkbeelden, frissche en nieuwe krachten voor den geest. Maar hij volgde ook hierin weder geheel zijn eigen gang. In plaats van als de gewone touristen met steeds versnelde vaart, langs de spoorweglijn, van stad tot stad naar het verstgekozen punt voort te ijlen, en met nog meer verhaasten spoed naar de vaderlandsche grenzen terug te keeren, bleef het *non multa sed multum* ook hier zijne leuze. Even als op het veld der geschiedenis, dwaalde hij gaarne, terwijl hij kleine voetreizen of uitgestrekte wandelingen ondernam, in weinig bezochte of voor hem geheel nieuwe streken van ons vaderland om. Nimmer verloor hij hierbij zijne studiën geheel uit het oog. Doorgaans ver-

bond hij hiermede ook een wetenschappelijk doel. Als de koopman, die schoone paarlen zoekt, ging hij gedurig op ontdekkingen uit, waarvan de goede vrucht getrouw in het Archief werd nedergelegd, of hem de stof tot belangwekkende mededeelingen in letterkundige zamenkomsten verschafte [1]. De uitgebreidheid van zijn gezin veroorloofde hem niet het kostbare genot te smaken, dat zijnen vriend Royaards bij herhaling te beurte viel, om met de zijnen verre gemeenschappelijke reizen te ondernemen; maar met eene ingenomenheid en opgetogenheid, alsof hij pas den nog verschen en levendigen indruk uit den vreemde had medegebragt, hooren wij hem vele jaren later van twee reizen gewagen [2], te zamen met zijnen vriend in de zomervacantie van 1833 en 1835 volbragt. Op de eerste werden de heerlijke boorden van den Moezel en het Hartzgebergte door de beide vrienden bezocht. De tweede reis was hoofdzakelijk aan het bezoek van onderscheidene Duitsche Hoogescholen gewijd, en verkreeg door het aanknoopen of vernieuwen van vriendschapsbetrekkingen met een aantal geleerden (Bleek, Credner, Gieseler, Grossmann, Heeren, Hundeshagen, Illgen, Lücke, Meyer, Neander, Rettberg, Rheinwald, Thilo, Tholuck, Ullmann, Umbreit e. a.) eene verhoogde beteekenis en dubbele belangrijkheid. Zekerlijk had Kist, als hij de goede vruchten roemt, welke deze reis voor beider wetenschappelijke vorming en ontwikkeling had gedragen [3], niet enkel het oog op de toen gevoerde gesprekken, maar ook op de briefwisseling, welke uit deze persoonlijke kennismaking ontstond, en met sommige der

1) Zoo b. v. was, hetgeen door hem is medegedeeld aangaande de plaats der voormalige abdij en van het kasteel te Egmond, aangaande de schansen op de Mokerheide en de vele kerken in Noord-Brabant en het Limburgsche, die naar den H. Willebrordus, als behoorende tot het vermoedelijk tooneel van diens eerste werkzaamheid hier te lande, genoemd zijn, de vrucht of het resultaat van hetgeen op zulke kleine reizen of uitstapjes werd opgezameld.

2) *Ter nagedachtenis van* Royaards, bl. 427.

3) Aldaar.

hier opgenoemde geleerden — Credner, Gieseler, Illgen, Rheinwald, Ullmann, waarbij wij nog Kranse, Lechler en Niedner knnnen voegen — vrij geregeld onderhouden werd. Vele dier brieven (die hier geopend voor mij liggen) getuigen, welk eene hooge achting en vereering aan Kist als geleerde ook in het buitenland werd toegedragen, maar leveren niet minder het bewijs, hoe zijne bnitenlandsche vrienden, bij wetenschappelijken arbeid, zijne hulp wisten in te roepen, hoe bereidvaardig Kist de van hem verlangde goede diensten aan zijne geleerde vrienden bewees, en met welken ijver hij de kennis onzer Theologische Letterkunde ook in het buitenland zocht te verspreiden en te bevorderen [1].

1) Gaarne deelde ik nit deze briefwisseling, waarvan mij de inzage door de familie des overledenen met de meeste heuschheid is verleend, onderscheidene uittreksels mede, vreesde ik niet de natuurlijke grenzen dezer reeds uitvoerige levensschets zeer verre te overschrijden. Ik bepaal mij alzoo bij het volgende. Sommige dier brieven (zoo als van Gieseler, Ullmann, Rheinwald, Illgen, Beckhaus en anderen) hebben betrekking op de reis van Kist en Royaards in Duitschland, of behelzen dankbetuiging voor de in Holland genoten gastvrijheid. Uit een der brieven van Ullmann blijkt, dat deze zijne reis door onze gewesten in 1847 met eene vrij ernstige ziekte heeft moeten bekoopen. Andere brieven hebben betrekking op toegezonden boekgeschenken (zóó gevoelde zich Gieseler hoogst gelukkig wegens de toezending der *Opera* van onzen beroemden Wessel Gansfort), hetzij van Kist's eigene geschriften of ook van andere auteurs; op de plaatsing of beoordeeling van een zijner werken in een der Hoogduitsche tijdschriften, of ook, zij hevatten het verzoek en de opdragt (zooals de brieven van Credner) om onderscheidene hoeken of Codices op de Leidsche Bibliotheek te vergelijken, hetwelk Kist veel moeite en hoofdbreken moet gekost hebben. Meest al deze brieven dragen de ondubbelzinnigste blijken van de innige hoogachting en vereering, voor Kist als geleerde gekoesterd. Als een enkele proeve volge hier wat Dr. Adolf Stieren, medelid van het Historisch Genootschap te Leipzig, met het oog op zijne Verhandeling over de Geschiedenis van de leer des Christendoms (*Archief*, dl. IV) 13 dec. 1845 geschreven heeft. „Der selige Baumgarten Crusius und ich, die wir an hiesiger Universität eine Zeit lang zusammen noch Dogmengeschichte vortrugen, waren beide gleich entzückt über Ihre Vorschläge, die Dogmengeschichte anzuordnen. Möchten Sie selbst doch nach diesen gewiss ebenso originellen als zu billigenden Ideen die Geschichte der Christlichen Lehre behandeln." — Evenzeer blijkt uit deze briefwisseling, hoe veel moeite Kist zich ge-

Kist was trouwhartig vriend en ambtgenoot. Uitgebreid was de kring zijner vrienden, zoowel in als buiten het vaderland, die hij gaarne met raad en daad ter dienste stond. Welkom was het hem, waar hij het goede te prijzen vond, hunnen lof te vermelden, en, hetzij bij hun leven, hetzij na hunnen dood, aan wezenlijke verdiensten regt te laten weêrvaren, dan vooral, wanneer deze in zijne schatting of niet genoegzaam gewaardeerd waren geworden of gevaar liepen al te ras vergeten en verdonkerd te worden[1]. Maar ook waar de schittering des roems een achtbaar hoofd omstraalde, vlocht hij gaarne mede een blad in den krans. De laatste zijner leerredenen, welke nog met jeugdig vuur door hem werd uitgesproken, en weinige weken of

geven heeft, om de Duitschers met de voornaamste voortbrengselen onzer Theologische Letterkunde bekend te doen worden, maar ook hoe deze pogingen op de volslagen onbekendheid met het Nederduitsch gedurig schipbreuk leden. „Die Deutschen" zóó schreef Rheinwald aan Kist, „haben weder das Talent der Polen, schnell andere Sprachen zu lernen, noch, was gar schlimm, die Lust dazu. Dabei aber sind sie doch gern universel gebildet, und nehmen von allem gerne Notiz. Namentlich hat Holland, seiner Gründlichkeit und Gediegenheit halben, immer unsere Theologen angesprochen und interessirt. Aber ach, wenn es doch Lateinisch waere, (sagte ein ehrenwerther Gelehrte in Leipzig au mir); wir verstehen das Holländische nicht!" — Nevens weinige anderen maakt hier Dr. Krause te Berlijn (volgens een schrijven 1 April 1854) eene loffelijke uitzondering. Hij kende het platduitsch, zoo als dit in Mecklenburg, Pommeren en Hanover gesproken wordt, en dit maakte hem de ontcijfering der brieven, hij eene herhaalde lezing, niet moeijelijk; maar den hoogsten prijs er op stellende om zich verder in het Nederduitsch te oefenen, rigtte hij aan Kist het uitdrukkelijk verzoek, om hem alle mededeelingen aangaande onze Litteratuur, niet in het Latijn of Hoogduitsch, maar onvertaald in het Nederduitsch te doen geworden. Eindelijk moet ik hier nog van eenen brief van Lechler gewagen, gedagteekend 24 Sept. 1855, waarin hij Kist dankzegt voor de uitvoerige recensie zijner bekroonde Verhandeling over het Presbyteriale stelsel, alsmede voor de gestrenge beoordeeling van zijnen arbeid, waardoor hij op onderscheidene leemten in zijn werk was opmerkzaam gemaakt, welke hij gereedelijk erkende, en gaarne, bijaldien immer eene tweede uitgave zijner Verhandeling noodig mogt zijn, zou trachten te herstellen of aan te vullen.

1) Men vergel. zijne levenschetsen van Voet van Campen, van der Willigen en Lens.

dagen vóór zijnen dood, in het licht is verschenen, over de woorden: *Hebt zout in u zelven en houdt vrede onder elkander!* (Mark. IX: 50ᵇ) bragt eene veelbeteekenende hulde aan zijn hoogbejaarden ambtgenoot en vriend van Hengel, toen de hoogeerwaardige grijsaard, den 12n Nov. 1859, zijn tachtigtsten verjaardag had mogen vieren. Maar bijaldien hier ook geene andere bij Kist veelgeliefde of hooggeëerbiedigde namen vermeld konden worden, genoeg en meer dan voldoende zoude het zijn om zijne onkrenkbare vriendschapstrouw te schetsen, nog eens den naam van den vriend zijner jeugd en van geheel zijn leven, den naam van Royaards genoemd, en op het gedenkschrift terug gewezen te hebben, aan diens nagedachtenis gewijd. Veel heeft Kist in de hulde, aan zijnen vereeuwigden vriend gebragt, daar tusschen gevlochten, wat zijn eigen leven en studie betrof. Wie nogtans beide vrienden in hun gemeenschappelijk streven en werken van nabij gekend heeft, of uit die bladeren kennen leert, zal dit allezins natuurlijk en verklaarbaar achten, en bij het beroep op de christelijke liefde en welwillendheid, dat de diep bewogen schrijver aan het slot tot zijne lezers heeft gerigt, zou ook de gestrengste kritiek zich ontwapend moeten gevoelen [1].

1) „Veel liet ik daarbij onaangeroerd, dat tot kennis van zijn persoon en zijne werkzaamheid allezins der vermelding zou waardig geweest zijn, maar dat minder tot ons gemeenschappelijk leven in betrekking stond, en waarvan de uiteenzetting beter van de hand van iemand zijner ambtgenooten of gewezen leerlingen en vereerders mag worpen tegemoet gezien. Slechts duide men mij niet ten kwade, wanneer juist dit gemeenschappelijke in ons leven en onze werkzaamheid, nu en dan welligt mij te verre heeft afgeleid, en beoordeele het hier geschrevene met die christelijke liefde en welwillendheid, op welke ik, vooral in dit geval, meen te mogen aanspraak maken." *Ter nagedachtenis van* H. J. Royaards, bl. 460. — Eene belangrijke bijdrage tot het hier aangaande Royaards ontbrekende, schonk mijn hooggeschatte nu mede overleden ambtgenoot, de Hoogl. H. Bouman in zijne *Leerrede ter aandenking van* H. J. Royaards, met een voorberigt en eenige aanteekeningen en het portret des overledenen. Utrecht, van der Post. 1854. Zie ook de *Narratio de H. J. Royaardsio, Christi societatis historico,* van denzelfden Hoogleeraar Bouman. (*Chart Theol.* II. 1—90.)

Weinig smartelijke lotgevallen of diepteffende slagen heeft Kist op zijne van God gezegende levensbaan gekend of ondervonden; wiens leven veel meer zonder groote stoornis of verandering als een effen beek daarheuen vloeide; wiens onverwelkte gezondheid, vóór de laatste ziekte die hem wegnam, nooit eenige hevige schokken had doorgestaan. Maar des te dieper trof hem in den j. 1839 het verlies van zijn onvergetelijken leermeester en vriend, den grooten van Heusde, waarvan de aandoenlijke tijding tot hem kwam, juist toen hij bij Royaards op het geliefde *Meyenhage* ettelijke hoogst gelukkige dagen sleet. Des te dieper kromde zich zijn hoofd van droefheid en rouw, toen hij bij den aanvang des j. 1854, ook dezen zijnen studiegenoot en vriend, en met hem zijn *alter ego* ten grave zag dalen. Helaas! weinig vermoedde hij, toen hij over het plotselinge en onverwachte van diens sterven den treurtoon aansloeg, dat zooveel van hetgeen hij aangaande Royaards' uiteinde gezegd had, ettelijke jaren later ook van zijn eigen verscheiden zoude gelden, en dat dit ongedachte sterven, zoo nabij de wisseling des jaars, nogmaals één dier punten van overeenkomst zoude opleveren, gelijk hij er zoo vele, in het leven van zijnen vriend en zijn eigen leven, met zeker welgevallen had opgemerkt en bijeengezocht. Ja zelfs was de slag, die de zijnen trof, nog minder vermoed. Terwijl de hevigheid der krankte, welke Royaards op het ziekbed nederwierp, al spoedig het ergste deed vreezen, kondigden hier geenerlei onrustwekkende verschijnselen de doodelijke uitkomst aan. Nog waande men hem door eene zware verkoudheid aangetast, die wel ernstiger dan gewoonlijk zich deed aanzien, maar toch, zoo hoopte men, weldra voor de kracht der aangewende geneesmiddelen zoude wijken, toen hij in den vroegen morgen van den 21n December, het hoofd tot sterven neigde. „Nog vleiden wij ons", zóó sprak de Hoogl. Kuenen in zijne lijkrede op den ontslapene, „nog vleiden wij ons met eene naderende herstelling, toen reeds de doodstijding tot ons kwam. Of de

dood", deze vraag liet de Redenaar hierop volgen, „ook hem zelven verrast heeft?" — En evenmin als hij, wagen wij het hierop een beslissend antwoord te geven, maar vertroostend is het ons gelijk hem, te vertrouwen, „dat de Heer, toen Hij kwam, hem met onverdroten ijver werkzaam heeft gevonden in de hem aangewezen levenstaak, als een getrouw en verstandig huisverzorger alzóó doende als zijn Meester hem had voorgeschreven"[1]. En met diep gevoel passen wij op den ontslapene toe, wat deze aangaande het sterven van zijnen vriend had geuit: „Voor den afgescheidene zelven mag deze wijze van heengaan niet anders dan gewenscht worden aangemerkt. Veel voorzeker zou hij nog mede te deelen en te beschikken gehad hebben, ware een ander ziek- en sterfbed hem beschoren geweest. Maar hij had in het geloof gewandeld en den goeden strijd gestreden. Tot den grooten overstap was hij bereid. Voor de smart des scheidens van zijne dierbaren is hij door Gods goedheid bewaard gebleven!"[2]

De 24e December was tot den laatsten aandoenlijken lijkpligt bestemd. Het stoffelijk overschot des ontslapenen, naar de algemeene begraafplaats gevoerd, welke reeds zoo menig kostbare asch als in hare urn heeft ontvangen, werd door zestien zijner jongste leerlingen naar het graf gedragen. Een breede schaar van ambtgenooten, kweekelingen der Hoogeschool, vrienden en vereerders des gestorvenen, ook van elders derwaarts gekomen, woonde deze plegtige uitvaart bij. Toen de baar bij de geopende groeve was nedergezet, schetste de Hoogleeraar Scholten in mannelijke en bezielde taal, hoeveel de Leidsche Hoogeschool, hoeveel Kerk en Wetenschap in Kist hadden verloren. Hij roemde zijne groote geleerdheid, onafhankelijkheid van oordeel en vurigen ijver voor de zaak des Christendoms. Hij wekte de Akademische jongelingschap op, om starende op die

1) Leerrede over Luk. XII vs. 42—44, bl. 17.

2) *Ter nagedachtenis van* Royaards, bl. 452 vlg.

schoon en edel voorbeeld, als de beste hulde aan zijne nagedachtenis, het rijk der waarheid op te bouwen, en met onvermoeiden ijver hunne krachten te wijden aan het geluk, de beschaving, de veredeling der menschheid. Hij besloot zijne toespraak met een woord van troost en des eeuwigen levens tot de zonen des ontslapenen gerigt, gelijk bij het graf eens Christens voegde. Nadat het lijk was nedergezonken, sprak zijn jongere ambtgenoot de Hoogl. Prins, op eene wijze die — wij vernamen het reeds — evenzeer den dankbaren leerling als den dierbaren en onvergetelijken leermeester vereerde; waarna de Heer Roorda van Eysinga, Kandidaat in de godgeleerdheid, de tolk werd van het gevoel zoo veler diepgetroffen jongelingen, als hier in het ronde stonden geschaard, en de schoonzoon des gestorvenen, de Predikant F. C. A. Hoogvliet, een woord van dankbetniging, voor de eer aan den dierbaren doode bewezen, volgen liet [1]. De woorden, bij dit graf gesproken, waren wel waardig door den druk verspreid te worden, en alzoo in veler herinnering bewaard te blijven. Zij konden een gedenksteen met een weidschklinkend grafschrift vergoeden, en zullen, medegedragen naar de woning des rouwbeklags, een heilzamen balsem hebben doen nederdruppelen in het hart der bedroefden.

Zekerlijk — naar ik meen — is het in den geest des ontslapenen, en overeenkomstig den wensch, dien hij zelf zou gekoesterd hebben, indien hij van dit mijn schrijven had kennis gedragen, wanneer ik, aan het eind dezer levensschets gekomen, eer ik de pen uit de hand legge, nog eens de beeldtenis van Kist en Royaards te zamen voege. Bezwaarlijk zal men in de latere geschiedenis twee geleerden aantreffen, zóó naauw en innig aan elkander gehecht en verbonden; wier leven en lotwisselingen van hunne

1) Het berigt dezer plegtige uitvaart is geplaatst in de *Leidsche Courant* van 26 Dec. 1859. Een beknopt verslag daarvan is medegedeeld door den Hoogl. Prins, t. a. p. bl. 31.

vroegste jengd zoo in en door elkander waren gevlochten en geweven, die in hun gemeenschappelijk werken en streven zóó vereenigd zijn gebleven tot aan de ure huns doods. Bij eene sterksprekende gelijkheid in geestesrigting en vorming, ontdekken wij spoedig in beider karakter een in het oog vallend verschil. Wel verre nogtans, dat dit aan de harmonie, die tusschen beiden bestond, zou hebben kunnen schaden, schijnen zij veel meer wat ieder hunner bijzonder eigen was, elkander te hebben medegedeeld, zoodat zij, om de uitdrukking van een vernuftig geschiedschijver op hen toepasselijk te maken, elkander *geistig ergänzten* [1]. Royaards was meer de mensch des gevoels, Kist die des nuchteren verstands. Royaards had bij de natuurlijke en beminnelijke goedhartigheid hem eigen, iets opbruisends in zijn karakter; Kist, hoewel hij niet minder zijne raakbare punten bezat, kon, voor wie hem oppervlakkig kende, veel minder aandoenlijk schijnen. Royaards had sneller zijn oordeel gevestigd en uitgesproken. Kist behoefde, bij alles wat zich aan zijnen geest ter beoordeeling of bespiegeling voordeed, zekeren tijd tot nadenken; maar wanneer hij eenmaal de zaak, die zijne opmerkzaamheid hield geboeid, van alle zijden had beschouwd en geheel meester was geworden, dan zag hij scherper dan menig ander, dan ging hij verder in zijne gevolgtrekkingen en besluiten dan zijn nu weder meer bezadigde, alles wikkende en wegende vriend. Maar beiden — dit zegt wel het meest tot hunnen lof — zijn vroom en regtschapen van hart en wandel geweest. Zij hebben God en de deugd, Christus en Christendom, de waarheid en de menschheid lief gehad. Zij hebben de wetenschap, waarvoor zij onverdeeld hebben geleefd, niet enkel gediend maar ook onder hunne land-en volksgenooten verder gebragt. Mogen al beiden, en Kist inzonderheid, van

1) Hase, *Kirchengeschichte*, S. 403, in zijne karakterteekening der beide broeders Olaus en Laurentius Petri.

het verzamelen of navorschen van gedrukte en ongedrukte oorkonden in zekeren zin hun hoofdwerk hebben gemaakt, eenzijdigheid alleen kan hun den lof betwisten, dat zij nog iets anders en meer hebben verrigt, dat zij een hooger en schooner doel voor hun streven hebben gekend, dan een aggregaat van bouwstoffen voor de Geschiedenis te leveren. Beiden komt een gelijk aandeel toe aan den roem, van in dagen van verval en lusteloosheid voor de beoefening der Kerkgeschiedenis, op onzen vaderlandschen bodem, een nieuw tijdperk te hebben geopend. Beider namen zijn in Nederland een liefelijke klank geworden, die de Leidsche en Utrechtsche Hoogeschool zich met fierheid blijven toeëigenen. Beiden leveren een schoon en opwekkend voorbeeld, hoe men — zonder juist door eene zeldzame vereeniging van buitengewone geestesgaven uit te blinken — door de getrouwe en volijverige aanwending der van God verleende gaven en krachten, door den tijd uit te koopen, door de oogenblikken in hunne vlugt te grijpen, en te woekeren met de toegewogen uren, in de wetenschappelijke wereld eene eerbiedwekkende hoogte kan bereiken, en een licht kan ontsteken ook voor de volgende geslachten.

Utrecht.
Junij 1861.

CHRONOLOGISCHE LIJST

DER DOOR

N. C. KIST

UITGEGEVEN GESCHRIFTEN.

1818.

De commutatione, quam Constantino Magno auctore societas subiit Christiana. Ultraject. ap. J. Altheer.

1822.

De nagedachtenis van Ew. Kist, plegtig gevierd in de Gemeente van Zoelen, den 24n Maart 1822, met eene Leerrede over Openb. XIV: 13. Tiel, bij Campagne.

1823.

Iets over het zieleijden van Jezus, ontleend aan het Oppositionsschrift von Schröter und Klein, Bd. III. Heft II, IV, geplaatst in het *Nieuw Christelijk Magazijn* van H. J. Krom, 1823 bl. 371—412. (Zonder naam.)

Proeve ter verklaring van Matth. XI: 7—15. In hetzelfde Magazijn, bl. 471—489. (Zonder naam.)

De Progressione Ingenii humani in dogmatum Historiâ Christianorum animadvertendâ. Oratio Inaug. inserta Ann. Acad. L. B. a. 1823.

1827.

De Ecclesiâ Graecâ, Divinae Providentiae teste. Oratio Inaug. Annalibus Ac. L. B. 1827 inserta.

1829.

Aanspraak aan de leden van den Eerw. Kerkeraad der Herv. Gemeente te Zaltbommel, na het ter aarde bestellen mijner dierbare moeder Syburgh Hendrica Royaards, Wed. J. G. Kist, op den 5n Nov. 1829.

Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland; verzameld door N. C. Kist en H. J. Royaards, Hoogleeraren te Leiden en Utrecht. Leiden bij Luchtmans, dl. I.

De Kerk en het Patriarchaat van Aquileja. Ald. bl. 83—143.

De Pauselijke aflaathandel ook in deszelfs invloed op de Kerkhervorming. Ald. bl. 145—244.

1830.

De Christelijke Kerk op aarde volgens het Bijbelsch onderwijs en de Geschiedenis. Eene door Teyler's Godgeleerd Genootschap bekroonde Prijsverhandeling. *Werken van Teyler's Godgel. Gen.* dl. XXX. 4°.

Archief dl. II.

Over den oorsprong van het Bisschoppelijk gezag in de Christelijke Kerk, in verband met de vorming en den toestand der vroegste Christengemeenten. (Eene proeve van de echtheid en belangrijkheid der brieven van Ignatius.) Ald. bl. 1—61.

Over den penning van Aquileja. Ald. bl. 62—64.

Godsdienstige gronden tegen angstige vrees, in den tegenwoordigen nood des Vaderlands; leerrede, uitgesproken te Leiden 27 Oct. 1830. Leiden bij S. en J. Luchtmans.

1831.

Archief dl. III.

Nalezing op de verhandeling over den Pauselijken aflaathandel. Aldaar bl. 433—469.

Een vroom Testament uit het begin der XVIe eeuw. Ald. bl. 470—478.

Iets over den Hymnus: *Stabat mater dolorosa.* Ald. bl. 493—502.

Het goede der verdrukking; Leerrede over Ps. CXIX: 17, Uitgesproken te Leiden den 12n Dec. 1830 en opgenomen onder de Akademische Leerredenen. Utrecht, bij Terveen en Zn.

De terugkomst der Vrijwillige Jagers godsdienstig gevierd op den gedenkdag van Leidens Ontzet. Ter opening der Akademische lessen d. 3 Oct. 1831. Leiden, bij S. en J. Luchtmans.

1832.

Die gelooft behoeft niet te vreezen. Leerrede over Mark. V: 36b, gehouden te Leiden, den 12n Augustus 1832, na het ontstaan der heerschende ziekte binnen deze stad. Leiden, bij S. en J. Luchtmans.

1833.

Archief dl. IV.

De Geschiedenis van de Leer des Christendoms, in betrekking tot Kerkelijke Geschiedenis en Geschiedenis der Leerstellingen, voorgesteld als afzonderlijk vak der historische godgeleerde wetenschap. Ald. bl. 1—80.

Kindermoord gepleegd in het klooster Bethlehem te Nijmegen. Ald. bl. 116.

Levensberigt van Johannes Smetius, opgemaakt uit oorspronkelijke meest ongedrukte stukken. Ald. bl. 117—180.

Onuitgegeven brieven van geleerden uit de papieren van Joh. Smetius afkomstig. Ald. bl. 181—230.

1834.

Archief dl. V.

Berigt nopens de oudste uitgave der Schriften van Joh. Gerson. Ald. bl. 203—215.

Bijvoegsel daartoe. Ald. bl. 479—486.

Het lied van Luther op den marteldood van H. Voes en Joh. Esch. Ald. bl. 461—477.

Philips Marnix. Ald. bl. 478.

De kerk van Beijerland onder interdict der Staten van Holland in 1598. Ald. bl. 487—491.

Over de verwisseling van aedelijke en zinnelijke hoedanigheden in sommige Betuwsche Idiotismen. Geplaatst in het IIIe dl. 2e stuk van de *Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te Leiden.

Iets over Janus Secundus als stempelsnijder, en over zijne penningplaat *Vatis amatoris Julia sculpta manu*. In P. O. van der Chijs, *Tijdschrift voor algem. Munt- en Penningkunde*, dl. I, met eene plaat.

1835.

Archief dl. VI.

Sluikhandel eene doodzonde. Ald. bl. 169—188.

De wederopneming van Pierre Aislé in de gemeenschap der Hervormde Kerk, nadat hij, in de hitte der geloofsvervolging in Frankrijk, dezelve vroeger had afgezworen. Ald. bl. 259—260.

Bul van Paschalis II, betreffende het klooster Bursfeld. Ald. bl. 261—273.

De aflaten der zeven kerken van Rome. Ontleend uit een Nederduitsch HS. der XIVe eeuw op de Koninklijke boekerij te 's Gravenhage. Ald. bl. 303—318.

Brief van Constantia Pentinger aan haren vader Conradus Pentinger. Ald. bl. 319—325.

Eerste Misse. Ald. bl. 327—330.

Waarachtig verhaal der reden, waarom zekere abdisse van het klooster Hemelpoort in het bisdom Würtzburg, in het jaar 1749 is verbrand geworden. Ald. bl. 330—336

De Christelijke Kerk op aarde, tweede uitgave, in 2 dl. 8°. Leiden, bij S. en J. Luchtmans.

1836.

Archief dl. VII

Aanteekeningen uit de Synodale Vergadering van Zuid-Holland van al het voorgevallene in de zaak en leer der Remonstranten, van het jaar 1619—1777.

Levensschets van Ew. Kist. 's Gravenh. bij Thierry en Mensing.

Overgedrukt uit de Werken van het Haagsch Gen. tot verdediging der Chr. Godsdienst.

Hervorming-Leerrede, uitgesproken te Leiden, den 30n Oct. 1836. Leiden, bij S. en J. Luchtmans.

1837.

Archief dl. VIII.

Iets over Samuel Hendrik Manger. Ald. bl. 387—391.

Iets over den oorsprong van het Kerkelijk Interdict. Ald. bl. 403 — 409.

Verbannen Remonstranten, Taback-Drinken. Ald. bl. 410.

Bijdrage tot het: waarachtig verbaal der reden waarom zekere abdisse van het klooster Hemelspoorte in het Bisdom Würtzburg ten j. 1749 is verbrand geworden, door Mr. W. C. Ackersdyck en N. C. Kist. Ald. bl. 411—417.

Handelingen der Synode van Friesland, betreffende de zaak en leer der Remonstranten. Ald. bl. 433—437.

Afb. en beschrijving van een' onlangs gevonden onden steen met opschrift. Alb. bl. 439—442.

Adriaan Florisz van Utrecht als Pauselijk Nuncius en Commissaris tot den aflaathandel, Ald. bl. 447—448.

Trek uit het leven van Bernardus Smytegelt. Ald. bl. 455—458.

Memoria Nicolai Smallenburg. Uit de Annales Acad. L. B. 1836 —1837. 4°.

Oratio de inchoata necdum perfectâ Sacrorum emendatione. L. B. 4°.

1838

Archief dl. IX.

De onderteekening der formulieren door Hoogleeraren en Doctoren in de Godgeleerdheid, sedert de Synode van Dordrecht, bijzonder aan de Hoogeschool te Leiden; met fac-simile's. Ald. bl. 473—500

Aflaat te Dordrecht in 1542. Ald. bl. 508—507.

Brief van Prins Willem I, betreffende de stichting der Hoogeschool te Leiden. Ald. bl. 521—523.

De Catechismus van Rosaeus. Ald. bl. 524—527.

Lang en kort haar. Ald. bl. 533—534

1839.

Memoriam Heusdii cum discipulis recoluit N. C. Kist, lectiones auspicans Historico- et Philosopho-Theologicas, A°. 1839—1840 habendas. Lugd. Bat. ap. S. et J. Luchtmans.

Leerrede ter viering van het elfde Eeuwfeest der invoering van het Christendom in Nederland en van den 322n jaardag der Kerkhervorming, uitgesproken te Leiden den 3n Nov. 1839. Met een Naschrift over Willebrord. Leiden.

1840

Archief dl. X.

De betrekking tusschen Kerk en Christendom, het ontstaan der algemeene Christelijke Kerk en de oorsprong van het Bisschoppelijk gezag. Ald. bl. 1—159.

Het oude Convent der Susteren in St. Johan's Clooster te Weesop over die Grobbe. Ald. bl. 183—198.

Het kerkelijk orgelgebruik, bijzonder in Nederland, een historisch onderzoek. Ald. bl. 189—304.

Het oude Convent der Zusteren te Weesop. Ald. bl. 305—307.

Veertigdaagsche aflaten verleend tot opbouw der Buurkerk te Utrecht in 1434. Ald. bl. 308—309.

De afbeelding van den kardinaal Nikolaas van Cusa. Ald. bl. 311—312

Het vroegste kerkbestuur der Nederlandsche Hervormde Kerk. Ald. bl. 328—329.

Iets over den zedelijken en godsdienstigen toestand der Protestantsche Gemeenten in Nederlandsch Oost-Indië. Ald. bl. 330—339.

Jacobus Obrecht. Ald. bl. 340.

Wiens is de spreuk: in necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus caritas? Ald. bl. 358.

Het derde Jubelfeest der Jesuitenorde. Ald. bl. 359—378.

Beschrijving en afbeelding eener onuitgegeven bisschoppelijke Munt van Utrecht, onlangs te Leiden gevonden. Ald. bl. 379—383.

Nader berigt aangaande de: Alloentio Revd. Generalis Societatis Jesu, vener. Joh. Roothaani. Ald. bl. 398—399.

Over J. H. van der Palm. In de *Boekzaal*, II. bl. 615 en vv.

1841.

Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis door N. C. Kist en H. J. Royaards. Leiden, bij S. en J. Luchtmans, dl. I.

De beginselen en de nog onvoltooide toestand der Kerkhervorming uit hare benamingen afgeleid. Ald. bl. 91—151.

Bijvoegsels tot de uitgegeven latijnsche Redevoering: *de inchoatâ needum perfectâ Sacrorum emendatione*. Ald. bl. 152—242.

Bulla Pauli III super reformatione Romanae urbis et curiae. Ald. bl. 243—246.

Consilium delectorum Cardinalium. Ald. bl. 247—264.

Het begraven in de kerken reeds in de Xde eeuw verboden. Ald. bl. 493.

Het lager onderwijs in de middeleeuwen. Ald. bl. 494.

De Bibliotheek van Cusa. Ald. bl. 495.

1842.

Nederl. Archief dl. II.

Petrus Bloccius. Eene bijdrage tot de inwendige geschiedenis der

Nederl. Kerkhervorming en eene proeve van haren onafhankelijken oorsproug en van hare zelfstandigheid. Ald. bl. 1—113.

De Nederlandscbe oorsprong der Zwingliaanscbe avondmealsleer. Ald. bl. 114—119.

De oorsprong van bet Patronaatsregt der kerk van 't Wond. Ald. bl. 203—215.

Petrus Santvoort. Ald. bl. 219—232.

De afbeeldingen der abdij van Egmond, met twee lithograpbiën. Ald. bl. 251—262.

Het derde eenwfeest der Jesnitenorde. Ald. bl. 297—309.

De onde kerk ven Zeyst (met eene afbeelding.) Ald. bl. 383—400.

De Griekscbe Patriarch Cyrillns Lucaris en de Jesnlten. Ald. bl. 421—422.

1843.

Nederl. Archief dl. III.

De Pausin Joanna. (Eene aanwijzing dat het onderzoek barer geschiedenis nog niet gesloten is.) Ald. bl. 1—96.

Over Jacob van Maerlant's tot biertoe onbekend getuigenis voor het bestaan der Pansin. Ald. bl. 97—112.

Nog iets over de ongebondene levenswijze der Geestelijkheid in de XVde en XVIde eeuw. Ald. bl. 180—192.

Tbomas à Kempis. Ald. bl. 193—194.

Scbimpdieht op Lnther. Ald. bl. 287—288.

Nog iets over den Nederl. oorsprong der Zwingliaensche Avondmaalsieer. Ald. bl. 385—402.

Bijvoegsels tot de Verhandeling over Petrus Bloccius. Ald. bl. 289—410.

Het prediken op beroep. Mededeeling van een eigenbandigen, onnitgegeven brief van Pontiaan van Hattem. Ald. bl. 411—416.

Maaltijden bij gelegenbeld der intrede of het afscheidnemen van predikanten. Ald. bl. 417—421.

Onderzoek naar bet vorstelijk regt van *Placet*. Ald. bl. 423—568.

1844.

Nederl. Arcbief di. IV.

Synopsis der handelingen van de classis van Nijmegen van het j. 1598—1660, te zamen gebragt door David Heyster, Predikent te Herveld in Over-Betuwe, uit bet onnitgegeven handscbrift medegedeeld. Ald. bl. 1—108.

Daniël Sinapius. Ald. bl. 176.

Pilwiz. Eene bijdrage tot de opsporing van overblijfselen der duitsche Mythologie in Nederland. Ald. bl. 177—182.

Het humoristisch karakter der christelijke kunst in het tijdvak, betwelk de Kerkbervorming der XVIde eeuw heeft voorbereid, zigtbaar vooral in de kerkelijke arcbitectuur en de doodendansen. Ald. bl. 369—480.

1845.

Nederl. Archief dl. V.

Het klooster van Regnliere kanunniken welker op St. Pieterswiel buiten Zalthommel gelegen. Ald. bl. 241—284.

Het klooster Marienacker te Rossem. Ald. bl. 285—294.

Bijdragen tot de geschiedenis van den ongehuwden staat der geestelijken. Ald. bl. 295—307.

Hervormden te Antwerpen in 1629. Ald. bl. 317—321.

Nederlanders in de XVIde eeuw aan de Hoogeschool te Wittenberg in de Theologie gegradueerd. Ald. bl. 344—347.

Een woord van N. C. Kist aan J. H. Wensing, Prof. van het R. K. Seminarium te Warmond, betreffende zijn geschrift over Pausin Johanna. Ald. bl. 459—552.

1846.

Nederl. Archief dl. VI.

Het terugkeeren der Waldensen in hunne valleijen, in de jaren 1689 en 1690. Geschetst door een ooggetuige. (Volgens het onuitgegeven handschrift.) Ald. bl. 1—108.

De litteratuur der Waldensen. Ald. bl. 109—129.

Bijzonderheden aangaande Henri Arnaud. Ald. bl. 133—138.

Eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming in Gelderland. Ald. bl. 139—140.

De kerkelijke twist te Sluys in 1705 en de vroegere kerkelijke vergaderingen. Ald. bl. 141—142.

Het verbranden der Abdis van Hemelpoort in het bisdom Würzburg, in 1749. Ald. bl. 143—144.

Iets over de hier te lande kortelings ontdekte middeleeuwsche muurschilderingen, bijzonder over die in de Pieterskerk te Leiden. Ald. bl. 419—476.

Over Germaansche architectuur in haar humoristisch en Reformatorisch karakter. Ald. bl. 477—491.

Bijvoegsel tot de litteratuur der Waldensen. Ald. bl. 495—496.

Het nederlandsche Bijbelgenootschap in 1846. Toespraak over den nieuwen weg, thans door het Genootschap ingeslagen, en de belangrijke uitzigten voor de Bijbelverspreiding aelve daardoor geopend. Leiden, S. en J. Luchtmans.

1847.

Nederl. Archief dl. VII.

Een woord over wijlen den Hoogl. G. J. Rooyens. Ald. bl. 1—3.

Fundatiebrief van een altaar der St. Anthonie's broederschap te Rome. Ald. bl. 61—64.

Kerkelijke aanteekeningen rakende de Nederl. Geref. Gemeente te Smyrna. Ald. bl. 168—176

De Bibliotheek van het oude Convent der Zusteren in het St. Johansklooster te Weesp, uit een brief van F. H. G. van Iterson. Ald. bl. 177—180.

Oud register der abdy van Egmond, uit een HS. van 't j. 1381. Ald. bl. 193—201.

Christianus Adrichomius. Ald. bl. 202—208.

Oude Nederlandsche plaats-beschrijvingen van Jerusalem en Palaestina. Ald. bl. 206—208.

Het allereerste begin der Fransche Ev. prediking en der Waalsche Herv. Gem. te Leiden in 1581. Ald. bl. 309—313.

Bodegraven in 1672. Ald. bl. 314—318.

Twee stukken uit het Archief van Bronckhorst. Ald. bl. 385—388.

Hermannus Buschius. (Iets uit den strijd der Humanisten in den tijd der Kerkhervorming.) Ald. bl. 389—391.

Sint Christoffel; eene nieuw ontdekte muurschilderij in de kerk te Op-Heusden, in Neder-Betuwe. Ald. bl. 419—424.

In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus prudentia et caritas. Ald. bl. 425—442.

De verdeeldheid onder de Christenen. Leerrede over Philipp. I vs. 18—20a, het laatst gehouden voor de Rem. Geref. Gemeente te Amsterdam. Leiden, bij P. Engels.

Leerrede over Exod. IV: 20b. Opgenomen onder de Leerredenen ter bevordering van evang. kennis en christelijk leven. Van der Wiel, te Arnhem, 1847, n°. XI.

1848.

Nederl. Archief dl. VIII.

Derkjen, David Joris' huisvrouw. Ald. bl. 198—200.

Leercomoedie in Brabant. Eene ironische proeve uit vroegeren tijd. Ald. bl. 241—246.

Leeskerk en Preekkerk. Ald. bl. 257—259.

De verbloemde namen der Nederd. Herv. Gemeenten onder het Kruis. Ald. bl. 261—264.

John Robinson, Predikant der Leidsche Brownisten-gemeente, de moederkerk der Ev. Independenten en grondlegger der kolonie Plymouth. Ald. bl. 369—407.

Tufsteenen doodkisten, gevonden te Oostbroek. Ald. bl. 408—416.

Petrus Vliege. Ald. bl. 428.

Oud fransche spreekwoorden. Ald. bl. 429—432.

Neêrlands Bededagen en Biddagsbrieven. Eerste deel (oorsprong, lotgevallen en toestand der Christelijke Biddagsviering, bijzonder in Nederland.) Leiden, S. en J. Luchtmans.

Pieter van der Willigen, geschetst door N. C. Kist in de *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1848, bl. 36—45.

Toespraak als Voorzitter der algem. vergadering van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden. (*Handel. der Maatschappij* 1848, bl.

1—21, met Bijlage, behalzende Levensberigten der in dit genootschappelijk jaar overledene leden der Maatschappij, bl. 22—64, als:

1. Prof. P. van Limburg Brouwer.
2. Mr. J. Meulman.
3. J. J. Dodt.
4. Mr. J. J. van den Brandeler.
5. J. van Wijk Rldzn.
6. Ds. S. D. de Keizer.
7. Ds. P. van der Willigen.
8. Prof. Finn Magnusen.
9. Ds. I. van Harderwijk.
10. P. Verkade.
11. Ds. F. van Tentem.
12. Ds. A. des Amorie van der Hoeven Jr.
13. G. A. G. P. Baron van der Capellen van Berkenwoude.

(Ook afzonderlijk gedrukt.)

1849.

Nederl. Archief dl. IX.

Iets over Nic. Gnil. Schroeder. Ald. bl. 1—6.

Fragment van de oudste oorkonde der Abdy van Oostbroek. Ald. bl. 31—38.

Joos van Laren, *de oude*. Oorspronkelijke stukken hem en zijn geslacht betreffende. Ald. bl. 49—72.

Conradus Vorstius. Ald. bl. 73—80.

Een onuitgegeven brief van Theod. Beza, na het godsdienstgesprek te Poissy. Ald. bl. 93—98.

Rupertus Tuitiensis (van Deutz) een Nederlander. Ald. bl. 99—101.

De Synoden der Nederd. Herv. kerk onder het Kruis gedurende de j. 1563—1577 gehouden in Braband, Vlaanderen, enz. Uit het nog onuitgegeven HS. Ald. bl. 113—208.

Nieuwe naamlijst der Nederl. Herv. Gemeenten onder het Kruis. Ald. bl. 209—210.

De Protestanten te Dour in Henegouwen. Ald. bl. 211.

Hermannus Merling, gewezen religieux in het klooster te Asperen, Predikant te Nieuwerkerk te Zuid-Holland. Een onuitgegeven brief van Prins Willem I. Ald. bl. 216—218.

Request der Z. en N. Hollandsche Synoden om vermeerdering der predikants-traktementen ten platten lande in 1669. Ald. bl. 219—221.

Bekker's portret. Ald. bl. 224.

Neêrlands Bededagen en Biddagsbrieven, dl. II (de Nederlandsche Biddagsbrieven.) Leiden, S. en J. Luchtmans.

Levensberigt van Ds. van der Willigen, geplaatst voor diens nagelatene Leerredenen. Dev. 1849.

Biddagsbrief bij het heerschen der cholera, Aug. 1849, door de Synode uitgevaardigd. (*Handelingen der Synode* 1849.)

Levensberigt van Abraham Lens. (*Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.*)

Toespraak als Voorzitter der algem. vergadering van de Maatschappij der Nederl. Letterk. te Leiden. (*Handelingen der Maatschappij* 1849.)

1850.

Bijdragen tot de vroegste geschiedenis en den toekomstigen bloei der Hoogeschool te Leiden, met fac-simile. Eene Feestgave bij de viering van haar tweehonderd vijfenzeventigjarig bestaan. Leiden, P. H. van den Heuvell.

Letterkundig en beoordeelend overzigt der Geschiedenis van het beleg en ontzet der stad Leiden, geplaatst in de *Nieuwe reeks der Werken van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde*, dl. V.

Woorden bij het graf van Mr. Johannes Dyckmeester en van Mr. Herman Jakob Dyckmeester.

1851.

Levensberigt van Herman Jacob Dyckmeester (*Handel. van de Maatschappij der Ned. Letterk.* 1851.)

1852.

Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland. Verzameld door N. C. Kist en H. J. Royaards, dl. I. Schiedam, bij H. A. M. Roelants.

Historisch berigt aangaande de Holl. Geref. kerken in Rusland, door Jacobus Gargon. Uit het oorspronkelijk handschrift medegedeeld door N. C. Kist. Ald. bl. 1—83.

De naamsoorsprong en het karakter der Ebionieten. Ald. bl. 311—329.

Het album amicorum en de Remonstrantsche vrienden van G. Voetius. Ald. bl. 355—358.

Blik op de lotgevallen van het Christendom in China; benevens een onderzoek naar de echtheid van het Christelijk Chineesch monument (met een fac-simile.) Ald. bl. 359—468.

Levensberigt van J. E. Voet van Campen, Predikant te Leiden, geplaatst voor diens Bijbeloefeningen, na zijnen dood uitgegeven bij Gebroeders Muller te 's Hertogenbosch.

Woorden bij het graf van J. F. van Oordt, JWz. Leid. 1852. 8°.

De allereerste Series Lectionum der Leidsche Hoogeschool, door G. H. M. Delprat, met bijvoegselen, benevens eene volledige lijst der Rectores Magnifici en van het getal der jaarlijks ingeschreven studenten, door Prof. N. C. Kist. Geplaatst in de *Nieuwe reeks der Werken van de Maatsch. der Nederl. Letterk.*, dl. VII. st. I.

De vervolging der Kerk. Zesde tafereel in het eerste deel van de Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen, uitgegeven bij G. Portielje en Zoon.

1853.

Leerrede over Pred. XII: 12. Leerredenen bij van der Wiel te Arnhem. Jaarg. 1853. n°. X.

Oratio de religionis Christianae indole practicâ, uti antea semper, sic omnino hodie multum neglectâ. Lugd. Bat. 8°. et 4°.

Orationes, quae Ecclesiae reique Christianae spectant historiam, quatuor. Lugd. Bat. apud E. J. Brill. 8°.

De Ariaansche strijd. Negende tafereel in het IIde dl. van de Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen; uitgegeven bij G. Portielje en Zoon.

1854.

Nieuw Archief dl. II. Leiden, bij H. R. de Breuk.

Het Necrologium en het Tynshoek van het adelijk Jufferenstift te Elten. Medegedeeld uit het onuitgegeven oorspronkelijk HS., benevens eene geschiedenis der abdy (met afbeeldingen.) Ald. bl. 1—216.

Nalezing op het een en ander voorkomende in deze verhandeling. Ald. bl. 474—478.

De Nederduitsche Bijbel, ten jare 1492 openlijk en tot algemeen stichtelijk gebruik geplaatst in de Pieterskerk te Leiden. Ald. bl. 239—246.

Een nog onvermeld getuigenis van Philippus Bergomas aangaande Pausin Johanna. Ald. bl. 47—257.

Naschrift op een stuk van Ds. Janssen. Ald. bl. 268—273.

Portretten van den kardinaal Nicolaas van Cusa. Ald. bl. 274.

Naschrift op een stuk van Ds. J. Ab Utrecht Dresselhuis. Ald. bl. 280.

Hoe de Roomsche Kerk den geloofsmoed der vermeende ketters, welke zij ter dood bragt, wist te verklaren. Ald. bl. 308.

De zorg der Kerk voor hare zuigelingen. Ald. bl. 348.

Fragment eener oud-Nederduitsche vertaling der Psalmen. Ald. bl. 349—376.

De oorsprong en de opkomst van het St. Aagtenklooster te Delft, uit een onuitgegeven HS. medegedeeld. Ald. bl. 377—399.

Bijbelgebruik in de middeleeuwen. Ald. bl. 400.

Ter nagedachtenis van Herman Johan Royaards, den vriend mijner jeugd en van geheel mijn leven, mijn studiegenoot en medeuitgever van het Archief voor Kerkelijke Geschiedenis. Ald. bl. 401—461,

Lijst der door H. J. Royaards uitgegeven geschriften volgens tijdorde. Ald. bl. 462—473.

Schriften over Herm. Joh. Royaards. Ald. bl. 473.

Herman Johan Royaards in zijne betrekking tot de Nederl. Herv. Kerk, geplaatst in het *Kerkelijk Weekblad*, 1854, n°. 3, en daaruit afzonderlijk uitgegeven. 's Hertogenb., Gebr. Muller.

1855.

Over de Geschiedenis van het Presbyteriaal stelsel, geplaatst in de *Godgel. Bijdr.* voor 1855, bl. 195—220. (Verslag en beoordeeling der bekroonde Prijsverhandeling van Lechler.)

Levensberigt van den Hoogl. A. Niermeyer. *Leidsche Courant* 12 April 1855.

Leerrede over 2 Chron. XXV: 9b, gehouden te Leiden den 22n April 1855, na het afsterven van den Hoogl. A. Niermeyer. Te Leiden, bij D. J. Couvée.

Aanspraak ter opening van de algemeene vergadering van Bestuurders der Maatschappij van Welstand enz. te 's Gravenhage, den 7n Junij 1855. 8°,

De Waldensen. Tiende tafereel in dl. III der Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen, uitgegeven bij G. Portielje en Zoon.

1856.

Leerrede over 1 Cor. I: 21. Leerredenen bij v. d. Wiel te Arnhem, jaarg. 1856. n°. IV.

Nederlandsche Oudheden (bij Beek en Kesteren). *K. en L. Bode,* 1856, n°. 33.

Aanspraak gehouden in de algemeene vergadering der Maatschappij van Welstand enz. te Middelburg, den 21n Mei 1856.

1857.

Kerkhistorisch Archief, verzameld door N. C. Kist en W. Moll, Hoogleeraren te Leiden en te Amsterdam, dl. I. Amsterdam, P. N. van Kampen.

Necrologium of Memorieboek van een der Zusteren-Conventen te Haarlem. Uit het oorspronkelijk HS. medegedeeld. Ald. bl. 135.

Keizer Karel V. Vier oorspronkelijke nog onuitgegeven stukken van zijne hand. Ald. bl. 161.

Nog een oorspronkelijk en onuitgegevén stuk van Keizer Karel V. Ald. bl. 183.

De Gereformeerde Schipper-gemeente voor Keulen op den Rhijn. Ald. bl. 186.

De Hervormde Gemeente en Predikanten te Noordwijk aan Zee. Ald. bl. 201.

Querela de fide erga Deum et homines in mundo fere exstincta. Ald. bl. 205.

Kritiek en litteratuur van de Geschiedenis der Waldenzen. Ald. bl. 209—270.

Merkwaardige aanteekeningen van Nic. Voetius, van 1657 tot 1666 Predikant te Meeuwen, betreffende de reformatie van het land van Heusden. Ald. bl. 299—318.

Nog iets over den penning van Aquileja. Ald. bl. 343.

De Fransche Refugiés in Nederland ten j. 1689. Ald. bl. 364.

Johannes Kandio. Verhaal van zijn overgang uit de Grieksche tot de Hervormde Kerk, voorkomende in de Handel. van den Kerkeraad der Nederl. Herv. Gemeente te Leiden. Ald. bl. 402—411.

Declarations, een eigenaardige tak der Litteratuur betreffende de Geschiedenis der Fransche Kerkhervorming. Ald. bl. 412.

Inventaris der zilverwerken uit de kerken te IJsselstein en Benschop van den jare 1581. Ald. bl. 422—424.

Justus Lipsius door Casper Coolhaes beoordeeld. Ald. bl. 425.

De zegels en zinnebeelden der Nederl. Herv. kerk. Ald. bl. 441. Nalezing. Ald. bl. 505.

Muurschilderingen in de kerk te Amerongen. Ald. bl. 500.

De invloed der Hervorming op de Roomsche Kerk. Een en twintigste tafereel, in dl. IV van de Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen. Uitgegeven bij G. Portielje en Zoon.

Aanspraak gehouden bij de algemeene vergadering der Maatschappij tot bevordering van Welstand, voornamelijk onder landlieden. (Niet in den handel.)

1858.

Leerrede over Matth. V: 48. Leerredenen bij v. d. Wiel te Arnhem, jaarg. 1858, nº. 1.

De Hervormde kerken in onzen tijd. Zeventiende tafereel in dl. V van de Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen. Uitgegeven bij G. Portielje en Zoon.

De inwendige toestand der Nederl. Hervormde Kerk, voorkomende in het Overzigt van den staat der Nederd. Herv. Kerk. *Handel. der Synode* van 1858. Bijlage C.

Aanspraak gehouden in de algemeene vergadering der Maatschappij ter bevordering van Welstand enz. (Niet in den handel.)

Toespraak als Voorzitter der algem. vergadering van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden. *Handel. der Maatschappij* 1858.)

Aankondiging van: Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant Septentrional par Pr. Cuypers van Velthoven. T. I. in een letterkundig tijdschrift. 8°.

1859.

Kerkhistorisch Archief dl. II.

De Reenensche Kunera-legende, in betrekking tot die van Sinte Ursula en de elfduizend maagden. (Met eene afbeelding.) Ald. bl. 1—48.

Een reliek van de vervolging der Waldenzen in 1730. Ald. bl. 77.

De naauwe gemeenschap tusschen de Boheemsche Broedergemeente in Polen en de Nederl. Herv. kerk. Ald. bl. 79.

Eene kronijk van Egmond in handschrift. Ald. bl. 81.

Petrus Datheen en zijne Psalmberijming verschoond. Naar het eigenhandig geschrift van Wilh. te Water, in leven Predikant te Axel. Ald. bl. 113—128.

De zegels en zinnebeelden der Nederl. Herv. kerken (tweede gedeelte.) Ald. bl. 135.

Johanna Otho en Karel Utenhove Eene bijdrage tot de Hervormingsgeschiedenis van Gend. Ald. bl. 419.

Het lot van de vereenigde Boheemsche broeders, dat is van de Hervormde kerken, in Polen; door wijlen B. D. Cassius, in leven Predikant te Zoeien. Ald. bl. 427.

De Hervormde gemeente te Zoelen in Nederbetuwe. Ald. bl. 442.

Casper Coolhaes en Everardus van Bommel, Predikant te Gouda. Ald. bl. 473.

De zegels en zinnebeelden der Nederl. Herv. kerken. (Derde gedeelte.) Ald. bl. 478.

Aanspraak gehouden in de algemeene vergadering der Maatschappij van Welstand enz. (Niet in den handel.)

De vrije wil, of de mensch een redelijk vrijwerkend wezen. Ter inleiding op een gedrukt wordend werk getiteld: de Christelijke wetenschap der zedeleer. Leiden. 8°.

Inleidend woord op: De moderne wereldbeschouwing voorgesteld en beoordeeld. Naar het Hoogduitsch van Lang en Krause, door F. C. A. Hoogvliet, Predikant te Spaarndam. Amst.

Zout in ons zelven en vrede onder elkander. Leerrede gehouden te Leiden, daags na den tachtigsten verjaardag van den Hoogl. W. A. van Hengel. Amsterdam, G. Portielje en Zoon.

REGISTERS

VOOR DE BEIDE DEELEN VAN HET

NIEUW, EN DE VIER DEELEN VAN HET

KERKHISTORISCH ARCHIEF.

L IJ S T

VAN DE SCHRIJVERS

EN VAN DE DOOR HEN GELEVERDE STUKKEN.

(N. A. beteekent: *Nieuw Archief*; K. A. beteekent: *Kerkhistorisch Archief*.)

J. VAN DER BAAN.

Dr. R. BENNINK JANSSONIUS.

Mr. J. T. BODEL NYENHUIS.

Mr. W. B. S. BOELES.

V. F. J. BOONACKER.

H. BOONEN.

De strijd tegen W. Momma. Eene bladzijde uit de kerkgeschiedenis van Middelburg . . . . K. A. IV, 287—338.

J. Z. BOR.

Merkwaardige aanteekeningen van Nic. Voetius, zoon van den Utrechtschen hoogleeraar Gisbertus Voetius, van 1657 tot 1666 predikant te Meeuwen, betreffende de Reformatie van het land van Heusde (Uit het oorspronkelijk kerkeraads-actenboek der gemeente van Meeuwen). K. A. I, 298—316.

Naamlijst der predikanten, die sedert de Hervorming de gemeente van Meeuwen, weinig tijds met Ethen als hoofdplaats vereenigd, bediend hebben. . . . . K. A. I, 317, 318.

Dr. P. A. BORGER.

Lijst der predikanten van Amerongen, sedert de kerkhervorming tot in 1699 gecombineerd met Leersum, na dien tijd daarvan gescheiden. . . . . K. A. I, 503, 504.

De zegels en zinnebeelden der Nederlandsche Hervormde kerken.
K. A. III, 142—160; IV, 410—412.

Dr. J. BORSIUS.

Johannes Snoupsius, predikant op de vloot van de Ruyter in 1661 en 1662, eene bijdrage tot de kennis van den zedelijken en godsdienstigen toestand van de bemanning dier vloot, alsmede van de wijze, waarop in de geestelijke behoefte van het scheepsvolk voorzien werd. K. A. I, 345—363.

Dr. H. R. DE BREUK.

Inventaris der zilverwerken uit de kerken te IJsselstein en Benschop, van den jare 1581 . . . . K. A. I, 422—424.

Twee stukken betreffende de geschiedenis der kerkhervorming te IJsselstein . . . . K. A. II, 109—112.

D. BUDDINGH.

Aanteekeningen betreffende de Waldenzen, voorkomende in de klassikale acten van Zeeland gedurende de jaren 1655—1662. K. A. I, 389—401.

M. F. A. G. CAMPBELL.

Bijdrage tot de kennis van hetgeen door de christelijke liefde gedaan is tot zedelijke verbetering van gevallen vrouwen. . . K. A. I, 274—287.

Mr. J. VAN DAM VAN NOORDELOOS.

De zegels en zinnebeelden der Nederlandsche en andere hervormde kerken. K. A. III, 293—312.

G. H. M. DELPRAT.

Dr. J. A. VAN DISSEL Sz.

S. VAN DISSEL.

Mr. H. O. FEITH.

E. C. GROENEVELD.

Prof. B. TER HAAR.

H. G. HAASLOOP WERNER.

Mr. W. J. C. VAN HASSELT.

Prof. J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Dr. HUBERTS.

F. H. G. VAN ITERSON.

Dr. H Q. JANSSEN.

Prof. N. C. KIST.

Historisch berigt aangaande de Hollandsche Gereformeerde kerken in Rusland, door Jacobus Gargon, in leven predikant te St. Petersburg. Uit het oorspronkelijk handschrift . . . . N. A. I, I— 83.
De naamsoorsprong der Ebionieten . . . . N. A. I, 3II—329.
Het Album Amicorum en de Remonstrantsche vrienden van Gisbertus Voetius . . . . N. A. I, 355—358.
Blik op de lotgevallen van het Christendom in China; benevens een onderzoek naar de echtheid van het Christelijk-Chineesch monument. N. A. I, 359—468.
Het Necrologium en het Tynsboek van het Adelijk Jufferen-stift te Elten. Medegedeeld uit het onuitgegeven oorspronkelijk handschrift; benevens eene geschiedenis der abdij. . . . . N. A. II, 1—2I6.
Nalezing op het een en ander voorkomende in de Verhandeling over Elten. . . . . N. A. II, 475—479.
De Nederduitsche Bijbel ten jare 1462 openlijk en tot algemeen stichtelijk gebruik geplaatst in de Pieters-kerk te Leiden . . N. A. II, 239—246.
Een nog onvermeld getuigenis van Philippus Bergomas aangaande pausin Joanna . . . . N. A. II, 247—251.
Naschrift [op een stuk van H. Q. Janssen, over eene koperen grafplaat uit de Westmonsterkerk te Middelburg, thans in Engeland aanwezig]. . . . . N. A. II, 268—273.
Portretten van den Kardinaal Nicolaas van Cusa . . . . N. A. II, 274.
Naschrift [op een stuk van J. ab Utrecht Dresselhuis over Petrus Bertius de vader]. . . . . N. A. II, 280.
Fragment eener Oud-Nederduitsche vertaling der Psalmen. N. A. II, 349—376.
De oorsprong en opkomst van het S. Aagte-klooster te Delft. Uit een onuitgegeven HS. . . . . N. A. II, 377—399.
Bijbelgebruik in de middeleeuwen . . . . N. A. II, 400.
Ter nagedachtenis van Herman Johan Royaards, den vriend mijner jeugd en van geheel mijn leven, mijnen studie-genoot en mede-uitgever van het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* . . . . N. A. II, 401—474.
Necrologium of Memorieboek van een der zusteren-conventen te Haarlem. Uit het oorspronkelijk HS. . . . . K. A. I, 135—160.
Keizer Karel de vijfde. Vier oorspronkelijke, nog onuitgegeven stukken van zijne hand . . . . K. A. I, 161—182.
Nog een oorspronkelijk en onuitgegeven stuk van de hand van Keizer Karel V. . . . . K. A. I, 183—185.
De Gereformeerde Schipper-gemeente voor Keulen op den Rhijn. K. A. I, 186—188.
Kritiek en literatuur van de geschiedenis der Waldenzen. K. A. I, 209—270.
[Eenige woorden tot inleiding op de „Aanteekeningen van Nic. Voetius betreffende de Reformatie in het land van Meeuwen”.] K. A. I, 299—30I.
Nog iets over den penning van Aquileja . . . . . . K. A. I, 343, 344.

M. LOTZ.

Prof. W. MOLL.

A. NOORDBERGH.

Mr. I. A. NYHOFF.

H. PEAUX.

Jhr. RAMMELMAN ELZEVIER.

Mr. O. VAN REES.

H. C. ROGGE.

T. A. ROMEIN.

Dr. R. C. H. RÖMER.

Prof. H. J. ROYAARDS.

REGISTER.

(N. A. beteekent: *Nieuw Archief*; K. A. beteekent: *Kerkhistorisch Archief*.)

A.

34*

B.

C.

D.

E.

G.

I.

J.

K.

L.

M.

N.

O.

P.

Q.

R.

S.

T.

U.

V.

W.